

**T.C.
GAZI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK
LİSANS
TEZİ**

**JEAN DENY'NİN KİTAPLARINDA
KELİME ÇÖZÜMLEMELERİ**

ARZU ÇOKAKTAŞ UYSAL

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

NİSAN 2018

JEAN DENY’NİN KİTAPLARINDA KELİME ÇÖZÜMLEMELERİ

Arzu ÇOKAKTAŞ UYSAL

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

NİSAN 2018

Arzu Çokaktaş Uysal tarafından hazırlanan “Jean Deny’nin Kitaplarında Kelime Çözümlenmeleri” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Türk Dili Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Yakup KARASOY

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Başkan: Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN

Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi, Marmara Üniversitesi

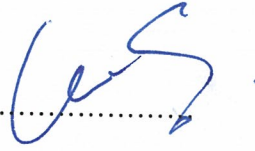
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Üye: Prof. Dr. Leyla KARAHAN

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Tez Savunma Tarihi: 12/04/2018

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

.....

Prof. Dr. Hilmi ÜNSAL
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Arzu ÇOKAKTAŞ UYSAL

12.04.2018

JEAN DENY'NİN KİTAPLARINDA KELİME ÇÖZÜMLEMELERİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Arzu ÇOKAKTAŞ UYSAL

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Nisan 2018

ÖZET

Fransız Türkolojisinin önde gelen isimlerinden biri olan Jean Deny (1879 - 1963), Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi) ve Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi) adlı eserlerinde dil bilgisi dışında köken bilgisine dair veriler de sunmakta; açıklamalarda ve örneklerde geçen bazı sözcüklerin kökenleriyle ilgili görüşlerini metin içinde veya dipnotlarda belirtmektedir. Çevirmen Ali Ulvi Elöve'nin de köken bilgisi açısından esere önemli katkıları olmuştur. Deny'nin fikirlerini destekleyen açıklamaları olduğu gibi yazara karşı çıktığı ve farklı bir görüş belirttiği durumlar da vardır. Bu tezde Deny ve Elöve'nin görüşleri farklı bilim adamlarının görüşleriyle karşılaştırılarak sunulmuştur.

Bilim Kodu: 30103
Anahtar Kelimeler: Türk Dil Bilgisi, Köken Bilgisi, Kelime Çözümlemeleri, Jean Deny, Ali Ulvi Elöve
Sayfa Adedi: 614
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yakup KARASOY

ANALYSIS OF WORDS ON JEAN DENY'S BOOKS

(M.S. Thesis)

Arzu ÇOKAKTAŞ UYSAL

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

April 2018

ABSTRACT

Jean Deny (1879 – 1963) who is one of leading names of French Turcology, offers data concerning etymology apart from grammar, states his opinions related to origins of some words situated in examples in text or footnotes in Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi) and Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi) works. The translator Ali Ulvi Elöve also provided significant contributions to this work etymologically. Both there are expressions supporting opinions of Deny and there are situations in which he objected to author and opined a different opinion. In this thesis, Deny and Elöve's opinions are presented in comparison with the views of different scientists.

Science Code: 30103

Key Words: Turkish Grammer, Etymology, Word Analysis, Jean Deny, Ali Ulvi Elöve

Page Number: 614

Supervisor: Prof. Dr. Yakup KARASOY

TEŞEKKÜR

Büyük bir ilgi ve keyifle çalıştığım bu yüksek lisans tezinin tespitinden teslimine dek hiçbir aşamada desteğini esirgemeyen, her zaman ufuk açan çok kıymetli hocam Prof. Dr. Yakup KARASOY'a; lisans eğitimimin ardından yüksek lisansta da Gazi Üniversitesi çatısı altında olmaktan onur duymama vesile olan, birbirinden kıymetli tüm hocalarıma; yardıma ihtiyaç duyduğumda kapılarını çalmaktan çekinmediğim, her çalışımda ilgi ve desteklerini gördüğüm Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün güzide asistanlarına; yüksek lisans sürecimde göreve başladığım Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki tüm hocalarıma, çalışma arkadaşlarıma; burslu öğrencisi olmaktan onur duyduğum Türk Dil Kurumunun çok kıymetli hocalarına, yetkililerine; hayatımın her döneminde olduğu gibi yüksek lisans sürecimde de maddi manevi her konuda yardımcı, destekçim, motivasyon kaynağım, gülümseme sebebim olan anneme, babama, kardeşime; canımdan öte biricik eşime ve çok değerli ailesine naçizane teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR	viii
Çeviri Yazı İşaretleri	viii
Arap Harfleri ve Karşılıkları	x
Yunan Harfleri ve Karşılıkları	xi
Kısaltmalar	xiii
1. GİRİŞ	1
2. İNCELENEN KELİME VE KELİME GRUPLARI	11
3. SONUÇ	593
KELİMELER DİZİNİ	595
KAYNAKLAR	601
ÖZ GEÇMİŞ	613

SİMGELER VE KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış çeviri yazı işaretleri, Arap harfleri, Yunan harfleri ve kısaltmalar açıklamalarıyla birlikte aşağıda sunulmuştur.

Çeviri Yazı İşaretleri

- Fiillere gelen eklerin önünde / fiil cinsinden kelimelerin sonunda / ön ses, son ses, ara ses gösterimlerinde seslerin başında, sonunda, her iki yanında
- (?) Şüpheli olma, emin olmama
- * Farazilik, nazarilik / alıntıda tek dipnot işareti
- / Akrabalık, yakınlık, kökteşlik, anlamdaşlık
- : Uzunluk
- ~ Nöbetleşme, denklik, kökteşlik
- Uzunluk
- + İsimlere gelen eklerin önünde / kelime çözümlemelerinde peş peşe eklenen ögelerin gösteriminde
- < Kelime çözümlemelerinde çıkma / sonraki şekilden önceki şekle geçiş
- > Kelime çözümlemelerinde gelişme / önceki şekilden sonraki şekle geçiş
- = Eş değerlik / diğer bir lehçede veya dilde karşılığı olma
- § Paragraf
- ä Açık e, Elöve'nin görüşlerinde kendi deyimiyle “alelâde e”
- ă Çuvaş T. çeviri yazısı karşılığı
- á Kapalı a / Arapçada kısa *elif* / Yunanca, Rumca, Macarca çeviri yazıları karşılığı
- â Özbek T. çeviri yazısı karşılığı
- à Özbek T., Çuvaş T., Sırpça ve Tabgaç (T'o-Pa) Dili çeviri yazıları karşılığı
- æ a ile e arası ses
- đ Dişler arası, peltek d sesi
- ě Çince çeviri yazısı karşılığı
- é Kapalı e / Fransızca, Macarca, Yunanca, Bulgarca, Çince, Çuvaş T. çeviri yazıları karşılığı
- è Hint - Avrupa dil ailesine mensup dillerden yapılan alıntılarda
- ê Yunanca çeviri yazısı karşılığı
- í Kerkük T. ve Yunanca çeviri yazıları karşılığı

ĵ	Moğolca ve Kırgız T. çeviri yazıları karşılığı
ł	Akıcı ve titreken olan çukur l sesi
ń	Ön damak n'si, palatal n sesi
ñ	Damak n'si
ṅ	Birleşik /ng/ sesi
ò	Ağızlarda görülen o benzeri ses / Çince çeviri yazısı karşılığı
ø	(y- ~ ø- denkliğinde) ön ses bulunmama / Danca alfabesinde /ø/ benzeri ses
ô	Fransızca çeviri yazısı karşılığı
õ	Korece çeviri yazısı karşılığı
ţ	Arapça ve Süryanice çeviri yazıları karşılığı
ṭ	Süryanice çeviri yazısı karşılığı
ũ	u, o arasında ortalama bir ses
ú	Yunanca çeviri yazısı karşılığı
ṽ	Farsçada okunmayan vav harfi, vâv-ı ma'dûle
w	Çift dudak v sesi / dudak ünlüleri olan ü, ö sesleri
x	Çince ve Çuvaş T. çeviri yazısı karşılığı / eklerin değişken şekillerindeki ünlülerin gösteriminde
X	Matematik terimi olarak çarpı / değişken şekiller sıralanırken aralarda
ý	Yarı ünlü /y/ sesine benzer, bazen /ğ/ sesine yaklaşan, ك ile yazılan tonlu, sürekli ses
ý	Yunanca, Rumca çeviri yazıları karşılığı
ó	Özbek T. çeviri yazısı karşılığı
y	Kiril alfabesinde u harfi
p	Kiril alfabesinde r harfi
o	Kiril alfabesinde o harfi
κ	Kiril alfabesinde k harfi
β	w ~ b arası ünsüz (β > w > v > b) ve Eski Yunancada b, Yeni Yunancada v sesi
大	Çince “büyük” kelimesi

Arap Harfleri ve Karşılıkları

ا	e, a, ā	ض	ḍ, z
ب	b	ط	ṭ
پ	p	ظ	ẓ
ت	t	ع	a, ʿ
ث	ṯ	غ	ġ
ج	c	ف	f
چ	ç	ق	q
ح	ḥ	ك	k
خ	ḫ	گ	ñ, g (Kef-i Farsî)
د	d	ل	l
ذ	ẓ	م	m
ر	r	ن	n
ز	z	و	v, o, ö, u, ū, ü
ژ	j	ه	h, e, a, ʿ
س	s	لا	l, lâ (lam-elif)
ش	ş	ی	y, î, ı
ص	ş		

Yunan Harfleri ve Karşılıkları

	Klasik Yunanca	Yeni Yunanca
Alfa (Α α) (Yunanca: Άλφα, Alfa)	a	a
Vita (Β β) (Yunanca: Βήτα, Vita)	b	v
Gama (Γ γ) (Yunanca: Γάμμα, Gama)	g	ğ
Delta (Δ δ) (Yunanca: Δέλτα, Delta)	d	đ
Epsilon (Ε ε) (Yunanca: Έψιλον, Epsilon)	e	e
Zita (Ζ ζ) (Yunanca: Ζήτα, Zita)	z	z
İta (Η η) (Yunanca: Ήτα, İta)	ē	i
Tita veya Thita (Θ θ, ϑ) (Yunanca: Θήτα, Tita)	th	peltek t
İota veya Iota (Ι ι) (Yunanca: Ιώτα, İota)	i	i
Kapa (Κ κ) (Yunanca: Κάππα, Kapa)	k	k
Lamda (Λ λ) (Yunanca: Λάμδα, Lamða)	l	l
Mi (Μ μ) (Yunanca: Μι veya Μυ, Mi)	m	m
Ni (Ν ν) (Yunanca: Νι, Ni)	n	n
Ksi (Ξ ξ) (Yunanca: Ξι, Ksi)	ks	ks
Omikron (Ο ο) (Yunanca: Όμικρον, Omikron)	o	o
Pi (Π π) (Yunanca: Πι, Pi)	p	p
Ro (Ρ ρ) (Yunanca: Ρω, Ro)	r	r
Sigma (Σ σ, ς) (Yunanca: Σίγμα, Sigma)	s	s
Taf (Τ τ) (Yunanca: Ταυ, Taf)	t	t
İpsilon (Υ υ) (Yunanca: Ύψιλον, İpsilon)	u, ü	i
Fi (Φ φ) (Yunanca: Φι, Fi)	ph	f
Khi (Χ χ) (Yunanca: Χι, Khi)	kh	ğ

Psi (Ψ ψ) (Yunanca: Ψι, Psi)

ps

ps

Omega (Ω ω) (Yunanca: Ωμέγα, Omega)

ō

o

Birleşik Harfler

ει

ei / ē

i

αι

ai

e

αυ

au

av / af

ευ

eu

ev / ef

οι

oi

i

ου

ou / ū

u

μπ

mp

b / mb

ντ

nt

d / nd

γγ (γκ)

ng (nk)

g / ng

τζ

c

c

Kısaltmalar	Açıklamalar
AH	Atebetü'l-Hakayık, Arat neşri
Alt.	Altayca / Altay Türkçesi
Ar.	Arapça
AUE	Ali Ulvi Elöve
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Başk.	Başkurt Türkçesi
bk.	Bakınız
BSTT	Bugünkü Standart Türkiye Türkçesi
Bulg.	Bulgarca
C.	Cilt
CC	Codex Cumanicus
Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çev.	Çeviren
Çin.	Çince
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
DLT, Dîvân	Dîvânü Lugâti't-Türk, Ercilasun ve Akkoyunlu neşri (2014)
DS / Derleme Sözlüğü	Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, TDK (2009)
Düz.	Düzenleyen
E. Çin.	Eski Çince
E. Far.	Eski Farsça
E. Kıp.	Eski Kıpçak Türkçesi
E. Osm.	Eski Osmanlı Türkçesi
E. Uyg.	Eski Uygur Türkçesi
E. Yun.	Eski Yunanca
Ed.	Editör
EOT	Eski Oğuz Türkçesi / Eski Anadolu Türkçesi
es.	eski
ET	Eski Türkçe
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
Gag.	Gagavuz Türkçesi
GT	Genel Türkçe

GTS	Güncel Türkçe Sözlük
günl.	Günlük konuşma
Hak.	Hakas Türkçesi
Hal.	Halaç Türkçesi
Harz.	Harezmi Türkçesi
Haz.	Hazırlayan
Hin.	Hintçe
hlk.	Halk dilinde
JD	Jean Deny
Kar.	Karaim / Karay Türkçesi
Kaz.	Kazan Tatar Türkçesi
KB	Kutadgu Bilig, Arat neşri (metin, aktarım, dizin)
Kıp.	Kıpçak Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Kklp.	Karakalpak Türkçesi
Kmk.	Kumuk Türkçesi
Kor.	Korece
Kök.	Köktürk Türkçesi
Krç. Mlk.	Karaçay - Malkar / Balkar Türkçesi
Krh.	Karahanlı Türkçesi / Hakaniye Türkçesi
Krm.	Kırım Türkçesi
Krş. / krş.	Karşılaştırınız
KT	Kâmus-ı Türkî, Yavuzarslan neşri (2015)
Kum.	Kuman Türkçesi
Kzk.	Kazak Türkçesi
Kzn.	Kazan Türkçesi
Lat.	Latince
MEB	MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI
mec.	Mecazen, mecaz yoluyla
MS	Misalli Büyük Türkçe Sözlük / Kubbealtı Lügati (2011)
Moğ.	Moğolca
Nog.	Nogay Türkçesi
Osm.	Osmanlı Türkçesi

OT	Orta Türkçe
ÖA	Özel ad
Örn.	Örneğin
Özb.	Özbek Türkçesi
Pehl.	Pehlevice
s.	Sayfa
S. Uyg.	Sarı Uygur Türkçesi, Kansu Uygurlarının dili
Sans.	Sanskritçe
Soğ.	Soğdca
Şor.	Şor Türkçesi
T.	Türkçe / ... Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
TDK	TÜRK DİL KURUMU
Tel.	Teleüt Türkleri
Toh.	Toharca
Trkm.	Türkmen Türkçesi
TS	Yeni Tarama Sözlüğü, TDK (1983)
TT	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Türkçe Sözlük	Güncel Türkçe Sözlük, TDK (2011)
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
Y. Uyg.	Yeni Uygur Türkçesi, Turfan Uygurlarının dili
Yak.	Yakut Türkçesi
Ykl.	Yaklaşımımız
YT	Yeni Türkçe
Yun.	Yunanca
yy.	yüzyıl

1. GİRİŞ

Jean Deny ve “Türk Dil Bilgisi”

Jean Deny, gramerlerin bir dil için ne denli önemli olduğunu bilen ve bu yönde eserler veren ünlü Fransız dilcilerinden biridir. *Paris Şark Dilleri Okulu (Ecole des Langues Orientales Vivantes)* adıyla bilinen, özellikle Türkoloji alanına hizmet veren okulda uzun süre ders vermiştir. Bu okulun yönetmeliğine göre derslere giren hocaların, okuttukları dilin bir gramerini hazırlamaları gerekmektedir. Deny de bu yönetmelik sonucunda Türk dili ile ilgili incelemelerini ilk olarak 1921 yılında *Grammaire de la Langue Turque (Dialecte - Osmanlı)* adıyla Fransızca olarak basılan çalışmasında bir araya getirmiştir. Bu eser, Gazi Terbiye Enstitüsünde Türkçe Öğretmenliği yapmış, Türk Dil Kurumu çalışma ekibinde bulunmuş Ali Ulvi Elöve tarafından *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* adıyla tercüme edilmiştir. Elöve, tercüme çalışmasına 1926 yılında, Bursa Kız Öğretmen Okulunda edebiyat öğretmeni görevini sürdürürken başlamış, 1927’de çalışmasını tamamlamıştır. Tercümenin basımı ise 1941 - 1953 yılları arasında, on dört fasikül hâlinde olmuştur. Basımı dönemin Millî Eğitim Bakanlığı üstlenmiştir (Dilaçar, 1954).

S. Çağatay, Deny’den “Türk dili gramerini yeni metodlarla işlemiş olan üstat” olarak söz eder (1978: 342). Üstadın yeni yöntemlerle işlenmiş bu çalışması, modern Türk dil bilgisi çalışmalarının kapsamlı ilk örneği kabul edilmektedir (Deny, 2012: VII). A. Dilaçar da bu eseri, Deny’nin Türk diline büyük bir hizmeti olarak kabul eden isimlerdendir. Ancak eserin tercümesi münasebetiyle yazdığı yazısında bazı olumsuz eleştirileri de olmuştur. Kitabın Fransa dışındaki ülkelerde muadil kurslar için hazırlanmış olan veya bu amaçla kullanılan gramerlerden daha hacimli olmasına rağmen, bu hacmin içerikle uyumlu olmadığını belirtmiş; Türk dili konuşurlarından uzakta, çoğunlukla kitaplara dayanılarak yazılmış olmasını hem kazanç hem de kusur olarak nitelendirmiştir. Adeta ölü bir dilin grameri yazılıyor gibi yalnızca yazı dilinin dikkate alınıp, kitaplara yansımaya yer verilmemesini uygun görmemiş, metot kifayetsizliğini ise başlı başına bir kusur saymıştır. Eserde bir Hint - Avrupa metodu havasının baskın olduğunu, bu dil ailesine mensup Fransızca için bile geleneksel kalıpları yıkan dil bilgisi çalışmaları görülürken, bu dil ailesinden olmayan Türkçe için bunun yapılmadığını dile getirmiştir. Tahlil ve terminoloji gibi çeşitli noktalardaki bu eksikliklerin Elöve tarafından giderilmeye çalışıldığını da eklemiştir (Dilaçar, 1954).

M. Mansuroğlu, Deny’nin yayımladığı Türkiye Türkçesinin en tam ve isabetli gramerinin kılavuzluğu olmaksızın o yolda yürünemeyeceği ve Türkçe hakkında ilmî bir görüşe

sahip olunamayacağını dile getirirken (1958: 5), Z. Korkmaz da eserin, konuların ele alınış ve işlenişi bakımından bir dönüm noktası oluşturduğunu belirtmiştir. Ancak Korkmaz da Dilaçar'ın değindiği hususiyetlere parmak basmıştır. Korkmaz'a göre Deny, bir Hint - Avrupa dili olmayan Türkçenin, gramerinde de kendine özgü bir yönteminin olması gerektiğini vurgulamasına rağmen, bu eseri Fransız öğrencilere Türkçe öğretmek amacıyla yazdığı için Türkçeyi Fransız dilinin kalıplarına uydurmuştur (1997).

Dilaçar ve Korkmaz'ın olumsuz yönde eleştirdiği bu durum Deny'nin ön sözündeki aşağıda verilen ifadelerle ilgilidir. Bu sözler aynı zamanda Deny'nin gramerini hazırlama amacı ve hazırlarken dikkat ettiği bazı hususları da göstermektedir.

Fransızcada şimdiye değin intişar eden bir çokları dururken, yeniden bir Türk grameri vücade getirmenin sadece kitapçılarda mevcutları tükendiğinden değil, eskimiş de oldukları yüzünden faydalı birşey olacağı mülâhazasında bulunduk. Bu kitaplar başlıca, Fransız ve Lâtin gramerlerinde güdülen dili sergileyiş itiyat ve tarzlarını Türkçenin tahsil ve talimi hususunda da muhafaza etmek gibi bir nakisa ile malûdürler. Türk - Tatar dillerinin morfoloji sistemi Hint - Avrupanınkinden çok ayrı gayrı olduğu için, o tarzda bir aktarmanın tehlikesizce yapılması mümkün değildir. Güya böyle yapılırsa, Türkçe tahsiline girişen Fransız talebesine bu dili yadırgatmamak suretiyle bir fayda temin edileceğinden dem vurmak batıldır; çünkü bu takdirde gramer hadiselerinin *tahrif edilmesi* veya *meskût geçilmesi* gibi daha büyük bir mahzur yüzünden bu fayda hiçe inmiş olacaktır.

Bu sebeple biz sırf mantikî bakım noktasında durarak, Türkçeyi, önceden edinilmiş hiç bir fikir olmadan bakıldığı zaman nasıl görünüyorsa öylece kendine mahsus dehasıyla göstermek hususuna bağlı kaldık (1941: I).

Jean Deny Gramerinin Önemi

Dilaçar'ın ifadesiyle “Gramer doğuda eski din kitaplarını, batıda da eski edebiyat anıtlarını doğru anlamak zorunluluğundan doğmuştur.” (1971). L. Karahan bu görüşün gramer ve edebî kültür ilişkisine işaret ettiğini belirtmiştir. Tezkireler, mecmualar, dergi ve antolojiler gibi gramerlerin de doğrudan edebî kültürü oluşturma, yayma, aktarma görevleri yoktur. Ancak dolaylı yoldan bu amaca hizmet ederler. Basım - yayın teknolojilerinin henüz gelişmediği dönemlerde bu dolaylı hizmet de büyük önem arz etmektedir. Bu durumun en büyük örneklerinden biri Dîvânu Lugâti't-Türk'tür (Karahan, 2011).

Deny'nin eseri de edebî kültür açısından önemli bir gramer kitabıdır. Art zamanlı bir yaklaşımla yazılmıştır. Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinden, bu lehçelerde edebî eserler sunan yazar ve şairlerden çok sayıda örnekler verilmiştir. Bu örnekleri, Karahan, yazar veya eser ismi ve 1941 basımındaki sayfa numaralarıyla birlikte şu şekilde belirtmiştir (2011: 112-113): *Orhun Abideleri* (1023), *Kutadgu Bilig* (325), *Divanü Lügati't- Türk* (332), *Dede Korkut*

(286), *Şemsettin Sami* (277), *Hersekli Arif Hikmet* (842), *Münif Paşa* (930), *Ahmet Mithat* (613), *Recaizade Ekrem* (648), *Hâlit Ziya* (722), *Ahmet Rasim* (633), *Hüseyin Cahit* (284), *Yakup Kadri* (295), *Hüseyin Rahmi* (213), *Tevfik Fikret* (648) *Cenap Şahâbettin* (849), *Hüseyin Suat* (980), *Refik Hâlit* (934), *Kırk Vezir* (290), *Battal Gazi* (295), *Ayyar Hamza* (472), *Kıssa-i Salsal* (422), *Kahveci Güzeli Hikâyesi* (310), *Türk Masalları* (620), *Codex Cumanicus* (499), *Humayunnâme* (280), *Fütüvvetnâme* (932), *Envârü'l- Âşıkîn* (289), *Hulviyât-ı Şâhi* (438), *Nüzhetü'l-Ervâh* (475), *Tezkiretü'l- Evliya* (459), *Siyer-i Nebî* (663), *Şeybâninâme* (1023), *Bâbürnâme* (915), *Hüsrev ü Şirin* (470), *Miraçnâme* (543), *Cihannümâ* (324), *Cevdet Tarihi* (294), *Nâima Tarihi* (289), *Tarih-i Lütîfi* (932), *Âşıkpaşazâde Tarihi* (533), *İbni Mühennâ* (374), *Abu Hayyan* (390), *Kitâbü'l-İdrak* (960), *Nevai - Muhakemetü'l-Lügateyn* (576), *Abuşka* (582), *Rabguzi* (606), *Burhan-ı Kâti* (289), *Kâmus Tercümesi* (510), *Sâbit* (284), *Birgivi* (283), *Mihri* 504, *Lâmîû* (590), *Kemalpaşazâde* (846), *Hersekli Arif Hikmet* (842), *Münif Paşa* (930), *Mehmet Efendi Sefaretnâmesi* (286), *Evliya Çelebi* (242), *Vâsîf Efendi* (585), *Mehmet Tevfik - İstanbul'da Bir Sene* (528), *Hacıbekof - Arşın Mal Alan* (904), *Murat Bey - Turfanda mı yoksa Turfa mı* (899), *Ahmet Cevdet - Kısas-ı Enbiyâ* (988), *Seydi Ali Reis - Mir'atü'l-Memâlik* (1007).”

Deny'nin grameri, halk kültürü bakımından da zengin bir malzemeye sahiptir. Örneğin, çalışmada Kunoş'tan alınan “Bahçelerde sarımsak / Sarım sarım sarılsak / İkimiz bir döşekte, / Bayım bayım bayılsak.” (511) ve kendisinin Maraş'tan derlediği “Dama çıkasım geldi / Yâre bakasım geldi / Bakdım o yâr elde yok / Damı yıkasım geldi.” (459) gibi halk şiiri örnekleri ve Nasrettin Hoca'dan fıkralar (282) mevcuttur. Diğer Batılı gramer yazarları gibi Deny de eserinde çok sayıda atasözünü örnek olarak kullanmıştır. Yer verdiği atasözlerinden bazıları şunlardır: *Bilen ile bilmeyenin hâli bir midir* (296), *Ay doğuşundan insan yürüyüşünden bellidir* (511), *Âleme maskara olmakdan, meydan süpürgesi olmak yeğdir* (431), *Çıkmadık candan ümit kesilmez* (437), *Eli bağlı olanı kim olsa döver* (450), *Akıllı evlâdın varsa malı neylersin, akılsız evlâdın varsa malı neylersin*, *Karaya sabun, deliye öğüt neylesin* (209), *Ahmak oldur dünya için gam yeye*, *Ne bilürsün kim kazana kim yiye* (388), *Hiçbir şeyi olmayan hiçbir şey kaybetmez* (449), *Başı büyük olan bey, ayağı büyük olan çoban olur* (449), *Çiğ yemedim ki karnım ağrısın* (658), *Ak akçe kara gün içindir* (565), *Bir taş ile iki kuş vurulmaz* (562), *Aridan bal almak herkesin karı değildir* (782), *Kedi ete yetişemezse bugün oruç dermiş*, *İşin yok ise şahit, paran çok ise kefil ol* (797), *Gönül kimi severse güzel odur*, *Nereye varsan okka dört yüz dirhemdir* (806), *Eskiye itibar olsaydı bit pazarına nur yağardı* (801), *Kızı keyfine bıraksalar zurnacıya varır* (798), *Şahin için tuzak kursam bahtıma kuzgun düşer* (798), *Hasımdan sakın karınca ise*

de (814), *Balık satan onmaz, yiyen doymaz, alıp satan kâr eder, Bin ölçüp bir biçmeli, Denizden geçip çayda boğuldu* (840), *Kedi, yavrusunu yiyeceği zaman sıçana benziyor dermiş* (930), *Abdalın karnı doyduktan sonra gözü yolda olur* (984) (Karahana, 2011: 113).

Karahana, Deny'nin gramerini aynı zamanda Anadolu ve Rumeli ağızlarından en çok söz eden gramer kitabı olarak da anmaktadır. Eserdeki kaynaklar listesinin Deny'nin Anadolu ve Rumeli ağızlarıyla ilgili çok sayıda kaynağa ulaştığını gösterir nitelikte olduğunu belirtmiştir. “Deny, her ne kadar ölçünlü dilin gramerini yazmışsa da meselâ A. Maksimov'un (1867) Bursa ve Karaman ağızlarıyla, O. Blau'nun (1868) ve I. Kunos'un (1907) Rumeli ağızlarıyla, F. Giese'nin (1907) Konya ağızıyla, N. Pisarev'in (1901) Trabzon ağızıyla ilgili eserlerinden yararlanmış ve bu ağızlar hakkında bilgi vermiştir. Deny'nin eserinde en fazla bilgi verilen ağız Karaman ağızıdır.” (2011). Eserdeki bu ağızlarla ilgili bilgiler önem taşımaktadır. Çünkü, dil problemlerinin çözümünde başvurulacak kaynaklardan biri de ağız verileridir. Kelime ve eklerin ses yapısındaki değişme evreleri kimi zaman ağızlardan takip edilebilir. Bu anlamda ağız verilerinin köken bilgisi çalışmalarına da katkısı vardır (Karahana, 2012). Dolayısıyla bu tezde ağız verilerine de yer verilmiştir.

Deny'nin 1955 yılında *Principes de Grammaire Turque (“Turk” de Turquie)* adıyla basılan eseri ise 1995'te Oytun Şahin tarafından çevrilip *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)* adıyla yayımlanmıştır. Deny, ön sözde, esere “Temel Kurallar” adını vermesini, bu çalışmanın “Türkçenin incelenmesine bir çeşit giriş” oluşturmasına bağlamıştır (2000: X). Bu eser önceki çalışmanın geliştirilmiş şekli olarak düşünülmüşse de sadece Türkiye Türkçesinin ses bilgisini içermektedir (Özçam, 1997). Öncelikle Türk dilleri hakkında genel bilgi verilen eserde, *Sesler* ve *Kelime* adlarıyla iki bölüm bulunmaktadır.

Jean Deny Grameri ve Köken Bilimi

Gramer, geniş anlamıyla ele alındığında ses bilgisi, şekil ve görev bilgisi, dizi ve kelime grupları bilgisi, sözcük yapısı bilgisi ve söz dizimi bilgisinden başka, anlam bilgisi, sözlük bilgisi, deyim bilgisi, dilin tarihi, imlası, söylenişi, üslup bilgisi ile köken bilgisi verilerini de içine alır (Dilâçar, 1971). Deny'nin de, hazırladığı gramerde dil bilgisi dışında, köken bilimsel veriler paylaştığı görülmektedir. Tez bu veriler üzerine inşa edilmiştir.

Etimoloji, Eski Yunanca *étimos* “gerçek” ve *lógos* “bilgi; mana” kelimelerinin birleşiminden oluşan ve çoğunlukla “gerçek anlam”, “gerçek anlam bilgisi” şeklinde açıklanan bir kelimedir. Araştırmacılar tarafından pek çok kaynakta belirtildiği gibi bu terim bir kelimenin hangi dilden geldiği, bu dildeki hangi köke dayandığı, ilk olarak nasıl bir anlam taşıdığı,

günümüze gelene dek ne gibi ses, biçim ve anlam değişiklikleri gösterdiği sorularıyla ilgilidir.¹ Türkçede bu çalışmalar terim olarak önce Arapça *ıştıkak* (اشتقاق) kelimesiyle karşılanmış, “kelime türetme bilgisi” anlamında, yapılan dil çalışmaları da *ilm-i ıştıkak* (الم اشتقاق) olarak adlandırılmıştır (İşgören, 2011: 1). Günümüzde *köken bilimi*, *kökenbilim*, *köken bilgisi*, *kökenbilgisi* şeklindeki terimlerle karşılanmaktadır. *Köken bilimi* ve *köken bilgisi* kullanımlarını tercih eden TDK, Türkçe Sözlük’te bu terimler için şu açıklamalara yer vermiştir:

Köken bilimi: “Bir dildeki kelimelerin kaynağını gösteren, ne zaman ortaya çıktıklarını, nereden geldiklerini, hangi evrelerden geçtiklerini araştıran, kelimelerin hem biçim hem anlam tarihini ele alan dil bilimi dalı, etimoloji”.

Köken bilgisi: “Kelimenin kökeniyle ilgili açıklamalar”.

Sözlükteki ilgili diğer maddeler ise *köken bilimci* “köken bilimi ile uğraşan dil bilimci, etimolog” ve *köken bilimsel* “köken bilimi ile ilgili, etimolojik” ifadeleridir (2011: 1496).

H. Eren, Türk dilinde büyük bir yer tutan yabancı kökenli kelimelere Türkçe karşılık bulma çalışmalarında köken bilgisine özel bir değer vermek gerektiğinin altını çizmiştir. Kelimelerin kökeninin göz önünde tutulmadığı durumlarda yabancı bir kelimeye yine yabancı bir kelimeyle karşılık bulunabileceğini belirtmiş ve *şehir*’e karşılık olarak kullanılan *kent* ile *hudut*’a karşılık olarak kullanılan *sınır* kelimelerini örnek vermiştir. *Kent* ve *sınır* kelimeleri de birer alıntıdır (Eren, 1994b).

İnsanların kendi isimlerinin, yaşadıkları köy ve kentlerin adlarının aslî manasını ve bunların nasıl ortaya çıktıklarını öğrenmek istemesi ve bilimsel anlamda bilgi eksikliğinin yerini sezgilerin ve dil duygularının alması yanlış köken bilgilerini de doğurmaktadır. Bu yanlış köken bilgilerine ise *halk etimolojisi* denmektedir. Halk etimolojisi verileri, ilmî etimoloji dışında kalan verilerdir (Stachowski, 2011: 8; Korkmaz, 2005: 274). Bu tezde, birkaç kelime hakkında, çeşitli araştırmacıların halk etimolojisi olduğunu varsaydığı görüşler de aktarılmıştır.

Bir dilin kelime (söz) hazinesini içine alan eserlere “sözlük”, dildeki kelimelerin kökenini veren kelimeleri içine alan sözlüklere ise “etimolojik sözlük” denilmektedir (Gülensoy, 2004). Bugüne kadar Türkçedeki Türkçe veya yabancı kökenli pek çok kelime ile ilgili yazılan makalelerin yanı sıra köken bilimsel sözlük çalışmaları da yapılmıştır. “Türk dillerinin başlangıcından günümüze, eksiksiz, tam bir etimoloji sözlüğü bugüne kadar

¹ Korkmaz, 2005: 274; Tuncal, 2009: 2; Stachowski, 2011: 1; İşgören, 2011:1 Sertkaya, 2012 vd.

yayımlanamamışsa da, bu konuda bir hayli yol alınmıştır.” (Ölmez, 1998). Kimi araştırmacılar tarafından köken bilgisi çalışmalarının bibliyografik olarak bir araya getirildiği, ilgili sözlük ve makalelerin tanıtıldığı çeşitli yazılar zaman zaman yayımlanmış, konu ile ilgili tezler hazırlanmıştır.² Bu çalışmalar Türkçenin köken bilgisi çalışmalarını bir bütün hâlinde görebilmeyi sağlamaktadır. İlgili sözlükler ve makalelerden bu tezde yararlanılmıştır. Karasoy’un *aydın* kelimesini incelediği makalesinde olduğu gibi kelimeler art zamanlı ve eş zamanlı olarak ele alınmaya çalışılmış, gramer kitaplarındaki şekil bilgisi verileri de göz önünde tutulmuştur (Karasoy, 2012: 15-18).

Jean Deny'nin Diğer Çalışmaları ve Türk Dostluğu

Deny'nin Türk diline hizmetleri gramer alanıyla sınırlı değildir. “O Anadolu Türklüğü edebiyatı, ağızları ve kültürü ile ilgili birçok meselelere el attığı gibi Osmanlı Türklüğünü yapan manevî kurullar üzerinde de çalışmaktan geri durmamıştır. Bu sınırları da aşarak Anadolu Türkçesini büyük Türkçe içerisinde ve Türkçeyi Altay dilleri içinde görmesini bilmiştir. O zamana kadar, hatta eseri çıktıktan sonra, eski Türk Anadolu’sunun değişik bölgelerinde yazılan Türkçe eserlerde birçok kimseler yerli ağızlar ararlarken Prof. J. Deny konusuna olan derin bilgisi sayesinde bugün artık kabul edilmiş olan Anadolu Türk yazı dilinin başlangıcından zamanımıza kadar bir bütün halinde geliştiği görüşünü ileri sürmüştür.” (Mansuroğlu, 1958: 5).

Deny'nin bir “Türk dostu” olduğu dönemin pek çok önemli şahsiyeti tarafından dile getirilmiştir. 1958 yılında neşredilen *Jean Deny Armağanı*’nı J. Eckmann ve A. S. Levend ile birlikte hazırlayan M. Mansuroğlu da hislerini şöyle ifade etmiştir: “Hayatını vakfettiği Türk diline olduğu kadar onun sahibi olan millete de bağlılığı içtendir. Kalpten bağlanılan şeylerin dille söylenmede basitleşeceğinden, sözlerin o sıcaklığı veremeyeceğinden korkan her insan gibi o da bu sevgisini dile getirmekten çekinir, fakat bunu her hareketi ile, belki hatta istemeyerek açığa vurur. Denebilir ki bilim adamlarının konularına gönülleri ile bağlanması gerekeceğinin en canlı örneklerinden birisini Jean Deny vermiştir.” (1958: 6).

Bahsi geçen *Jean Deny Armağanı* adlı eserde Eckmann, Deny'nin 1909-1957 yılları arasındaki eserlerini yıllara göre tasnifleyerek sunmuştur (1958: 7-18). Türk dil bilgisi, köken bilgisi, eski Türk edebiyatı, Türk halk edebiyatı, tarih, siyaset gibi pek çok alanda önemli çalışmalara imza attığı görülmektedir. MEB İslâm Ansiklopedisi’nde çok sayıda maddenin

² Bk. Kaynaklarda Aziz YAKIN (1997), Galip GÜNER (2006), Tuncer GÜLENSOY (2007), Emine YILMAZ (2007), Arif TUNCAL (2009), Emin EMİNOĞLU (2010), Marek STACHOWSKI (2011), Taşkın İŞGÖREN (2011), Osman Fikri SERTKAYA (2012) vd.

yazarlığını yapmıştır. 1957'e kadarki çalışmalarının sadece künye bilgilerinin sayfalarca sürdüğü görülmektedir.

Bu çalışmalarından biri de *Petit Maunel de la Turquie Nouvelle* adlı eseridir. Bu eser 1933'te iki bölüm olarak yayımlanmıştır. Deny, ilk bölümün yazarıdır. Bu bölümde Türkiye'nin yakın tarihi, istiklal mücadelesi, zafer ve devrimler hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümün yazarı René Marchand'dır. Bu bölümde ise Türkiye'nin coğrafyası, ekonomik ve sosyal durumu, savunma gücü, dış politikası, Türk - Fransız ilişkileri konuları ele alınmıştır. Çevirmen Hasan Âli Yücel, bölümdeki bilgilerin "hayli eski olduğu" gerekçesiyle ikinci kısmı tercüme etmemiş, yalnızca Deny'nin yazarlığını yaptığı bölümü çevirmiştir. Bu çeviri *Yeni Türkiye* adıyla yayımlanmıştır (Deny, 2000: 5).

Deny'nin "Türk dostu" oluşu Hasan Âli Yücel tarafından da dile getirilmiştir. Yücel, 1933 yılına kadarki olayları toplu olarak ele alan ve özet şeklinde sunan bu eserde dostluk ruhunun hâkim olduğunu belirtmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nde görülen Müslüman - Hristiyan mücadelelerinden bahsederken, Deny'nin suçlandırıcı bir ifade kullanmaktan kendini kurtaramadığını da eklemiştir. Türklere olan dostluğu pek çok vesile ile görülen Deny'nin dahi tarih olayları karşısında tam olarak tarafsız kalamadığını vurgulamıştır (Deny, 2000: 5-6).

Tezle İlgili Genel Bilgiler

Deny, dil bilgisi kitaplarında metin içinde veya dipnotlarda, ilgili bahiste geçen bir kelimenin aslıyla, yapısıyla, tarihî devirlerdeki kullanımlarıyla, Anadolu ağızlarındaki şekilleriyle ilgili olan çeşitli açıklamalar eklemiştir; bu açıklamalar da tezin temel noktasını oluşturmuştur.

Elöve'nin de farklı açılardan çalışmayı zenginleştiren pek çok katkısı görülmektedir. Bu katkılarının biri de kelimelerin kökenlerine dair sunduğu verilerdir. Yazarla ayrı düştüğü noktaları belirtmiş, zaman zaman yazarı kendi fikirleri veya farklı isimlerin görüşleriyle desteklemiş, değişik örnekler de sunarak eserin önemini artırmıştır. Bu sayede eser, köken bilimsel veriler açısından farklı görüşlerin bir arada olduğu bir kaynak durumuna gelmiştir.

Bu tezde, öncelikle Deny'nin kelimelerin kökenine işaret eder nitelikteki bazı ifadelerine yer verilmiştir. Bu ifadeler çoğunlukla Ahmet Benzer tarafından *Türk Dil Bilgisi: Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği* adıyla günümüz Türkçesine uyarlanıp 2012 yılında yayımlanan kitaptan alıntılanmıştır. Uyarlamanın sınırları, hususiyetleri kitabın ön sözünde belirtilmiştir. Uyarlamada yer verilmeyen Arap harfli ifadelerin yazılması

vb. konularda 1941’de basılmış olan Ali Ulvi Elöve’nin çevirisine başvurulmuştur. Sayfa numaraları Benzer uyarlamasına göre belirtilmiştir. Yazarın diğer kitabından yapılan alıntılarda ise Oytun Şahin çevirisiyle 2000 yılında, *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)* adıyla çıkan yayın kullanılmıştır. Metinden doğrudan aktarılan bu görüşler bazı maddelerde kısaca özetlendikten sonra hazırladıkları köken bilgisi sözlüklerinde, dil ve edebiyat kitaplarında veya müstakil makalelerde bu kelimelerin kökü, ekleri veya diğer türevleri hakkında bilgi veren araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir. Elöve’nin çeviri esnasında eklediği dipnotlardaki görüşleri de ilgili yerlerde aktarılmıştır.

Maddelerde öncelikle görüşler bir bütün olarak değerlendirilmiştir. Daha detaylı olarak açıklanan fikirlere, bu genel değerlendirmenin ardından ayrıca yer verilmiştir. Sadece genel değerlendirmede yer bulmuş görüşlerde kaynakların kitap ise yılları ve sayfa numaraları, makale ise yalnızca yılları bu kısımda paylaşılmıştır. Detaylı olarak açıklanan fikirlerin kaynaklarına ise ilgili paragraflarda ulaşılabilir.

Ayrıca köken bilgisine de katkı sağladığı durumlarda, incelenen kelime Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçeleri, Standart Türkiye Türkçesi ve ağızlarında da çeşitli kaynaklar vasıtasıyla taranan bilgiler de teze dâhil edilmiştir.

Aynı alıntı içinde yer alan kelimeler bir arada değerlendirilmiştir. Birlikte değerlendirilen bu kelimeler arasından biri seçilip bilgiler onun devamındaki maddede sıralanmış, diğer kelimelerde *bk.* “bakınız” ibaresiyle yönlendirme yapılmıştır. Bir arada değerlendirilmeyecek nitelikteki bazı kelimeler için aynı alıntıya farklı maddelerde tekrar yer verilmiştir. Bir alıntı farklı kelimelerle ilgili bilgi de içeriyorsa bu bilginin de değerlendirilebilmesi için ilgili maddelere *krş.* “karşılaştırınız” ibaresiyle yönlendirme yapılmıştır.

Alıntılarda yalnızca köken bilgisi açısından veri oluşturabilecek bazı kısımlar aktarılmaya çalışılmıştır. Hakkında sadece ses bilgisi verileri bulunan kelimeler teze alınmamış ancak teze alınan önceki kelimelerle ilgili ses bilgisi verileri varsa bunlar kullanılmıştır. Yabancı kökenli olduğu belirtilen kelimeler de teze dâhil edilmemiştir. Deny veya Elöve’nin yabancı kökenli olduğunu belirttiği ancak Türkçe kökenli olduğuna dair görüşler de bulunan kelimeler ise tezde bulunabilir. Arapça kökenli olduğu konusunda çoğu araştırmacının hemfikir olduğu *kalfa* kelimesi ayrı bir yerde tutulmalıdır. Tezde yer alan *kalgay* kelimesiyle ilgili bilgilerde *kalfa* ile bağlantı kurulduğu için, kelimenin daha iyi irdelenmesi amacıyla *kalfa* da maddeler arasında yerini almıştır. Deny’nin bazı kelimeler hakkında detaylı bilgi aktarımı

yapması, ilgili alıntılarının uzamasına sebep olmuştur. Tez içinde, hakkında az veya çok bilgi verilmiş 500 kelime yer almaktadır.

Alıntılarda kısaltılmış şekilde yer alan çeşitli eser ve araştırmacıların isimlerinin hangi kaynakları ifade ettiği *Türk Dil Bilgisi: Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği* adlı kitabın “Kaynakça” kısmında alfabetik olarak sunulmuştur.

Deny'nin görüşlerinin metinden doğrudan aktarılarak teze alınması düşünülmüştür. Ancak ana kaynak olarak kullanılan kitaplarda yazım ve noktalama tutarsızlıkları görülebilmektedir. Örneğin, aynı özel isimler bazen büyük harfle başlarken, bazen küçük harfle başlamış, kimi yerde bu isimlere gelen ekler ayrılmışken, kimi yerde ayrılmamıştır. Bunların bir kısmının dönemin yazım hususiyetleri ve noktalama kuralları sebebiyle olduğu anlaşılmaktadır. Bir kısmının ise basımla ilgili olduğu varsayılabilir. Basım kaynaklı olabilecek bazı göze çarpan hatalarda düzeltmeler yapılmıştır. Açılan ancak kapatılmayan bazı parantezler de bu duruma bir örnektir. Bunlar dışında metin aynen aktarılmıştır.

Eklerin yazımında da farklılıklar görülmektedir. Elöve, isme veya fiile gelen ekleri genel bir işaret olarak “-” ile göstermiş, Benzer ise “+” ve “-” ile ayırmıştır. Ancak Benzer uyarlamasındaki bu işaretlemelerde görülen basım hatası olduğu öngörülebilecek kararsızlıklar sebebiyle Elöve'nin yazımı esas alınmıştır. Bir başka durum ise Benzer'in, ön sözde de belirttiğine göre eklerin tarihî gelişiminde özgün esere bağlı kalırken, başlıklarda ekin bünyesinde görülebilecek ses değişikliklerini hesaba katması sebebiyle büyük ve küçük harfli yazımı tercih etmesidir. +AcAK eki başlığı örnek olarak verilebilir. Eklerin büyük ve küçük harfli yazımında ise Benzer'in tercihi esas alınmıştır.

Tezin genelinde başvuru alan kısaltmalar, “Simgeler ve Kısaltmalar” ana başlığı adı altında açıklamalarıyla birlikte verilmiştir. Elöve çevirisinde yalnızca birkaç ifadeden oluşan bir kısaltma dizini bulunmaktadır. Elöve, çevirisini inceleyen yazarın kendi tavsiyesi üzerine basit bir kısaltma dizini verdiğini belirtmiştir. Elöve'nin bazı kısaltmaları Deny'den farklı yaptığı ve bazılarını da metnin içinde dipnotlarla açıkladığı görülmektedir. Benzer; Deny ve Elöve kısaltmalarında farklılık görüldüğü durumda Deny'nin kısaltmasını tercih ettiğini ifade etmiştir. Söz konusu düzensizlikten dolayı tezdeki alıntılarda kısaltmalar aynen korunmuş ancak yazar ve çevirmene ait kısaltmaların açıklamaları “Kısaltmalar” başlığında verilmemiştir.

Sık başvuru alan bazı eserlerin isimlerinde de kısaltmalar yapılmış, ilgili kısımda bunlar yazar ve yayın yılı ile birlikte açıklanmıştır. Dolayısıyla metin içinde bu kaynaklardan alıntı

yapıldığında yalnızca sayfa numarası veya varsa cilt numarasıyla birlikte sayfa numarası belirtilmiştir.

AUE kısaltması, ilgili kısımda görülebileceği gibi “Ali Ulvi Elöve” isminin kısa şeklidir. Bu kısaltma, genellikle bazı örnek cümlelerin sonlarında üst simge şeklinde yer almaktadır. Deny’nin açıklamalarının arasında da görülen bu kısaltma örnek cümlenin Elöve’ye ait olduğunu değil, Deny tarafından yalnızca Fransızca ve Osmanlı Türkçesi ile verilen örneklerin Elöve tarafından Latin harflerine aktarılmış olduğunu ifade etmektedir.

Alıntılarda pek çok yerde *esk. osm.* kısaltmasıyla “Eski Osmanlıca” ifadesi yer almaktadır. Deny, bu ifadeyle “Türkiyede XIV. asırla, dil ıslahatının takribî bir tarihi olan 1850 arasındaki yazı veya konuşma dilini” tarif ve kastetmiştir (1941: II).

Tez içerisinde kullanılan çeviri yazı işaretleri, aynı adı taşıyan başlık altında açıklamalarıyla birlikte sunulmuştur. Arap alfabesine sıkça başvurulduğu için Arap harfleri ve karşılıkları ayrı bir tabloda gösterilmiştir. Yunan ve Rumca alıntılarının sayısı da ilgili alfabeyle ayrıca yer vermeyi gerektirmiştir. Tietze’nin köken bilimsel sözlüğünün ilgili kısmındaki Türkçe karşılıklardan faydalanılarak Yunan harfleri de bir tablo hâlinde sunulmuştur. Ancak tezde alıntılar yapılan ana kaynaklarda bu harflere eklenen inceltme, kalınlaştırma vb. işlevli fonetik işaretler de görünmektedir. Bu şekilleri alan harflerin küçük farklılıklarla aktarıldığı görülmektedir. Bu farklı karşılıklar metin içinde ve “Çeviri Yazı İşaretleri” başlığı altında gösterilmiştir.

Tezin sonunda yer alan “Kelimeler Dizini” ise incelenen kelimelerin alfabetik düzende sunulmuş hâlini içermektedir. Dizinde yer alan kelimelerden *Güncel Türkçe Sözlük*’te madde başı olanlar *GTS*, *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*’nde madde başı olanlar *DS*, bu iki sözlükte yer almayıp *Yeni Tarama Sözlüğü*’nde görülenler *TS* kısaltmasıyla verilmiştir. Bu üç sözlükte bulunmayan, tarihî lehçelerde karşımıza çıkan birkaç kelimedede “eskimiş” olduğunu belirten *es.* ve tezin ana kaynağı olan Deny gramerinde, Rumeli ağzında görüldüğü belirtilen, bugün de halk arasında bilinen birkaç kelimedede ise *Yok* ibaresi ilave edilmiştir. Sözlüklerde madde başı olmayan ancak ilçe adı, tarihî bir şahsiyet adı veya günümüzde de kullanılan kişi adı olarak karşımıza çıkan bazı kelimelerde ise *ÖA* kısaltması eklenmiştir.

2. İNCELENEN KELİMELER VE KELİME GRUPLARI

A

❖ *a!, e!*

DENY:

III. Konu: Ünlemler

I. Çağrılı Ünlemler ...

A!

A! ünlemi (Fransızca denklere *ô, ah!, eh!*) çağrılmaya yarar. Bunun söylendiği perdede de epeyce değişiklik olur.

Örn.: *A gözümün bebeği* (şefkat, muhabbet);

A herif! Nedir seniñ etdiğini (öfke, darılış);

A kardeş! Bu böyle mi olur? (sitem, serzeniş);

A canım aňladık (sabırsızlık, sinirleniş);

A birader kimden eyilik me'mul edersin (acıma).

Ardınca gelen kelimenin başı ünlülü ise bazen *ay* ünlemi de kullanılır.

Pekiştirme uymaca (ekleme) edat olarak *a*, özellikle aşıkârlığı açıklamak için sözü daha yalın bir hâle sokmaya yarar; eğer kendisinden önce gelen kelime ünlüyle bitmiş ise *ya* ünlemi kullanılır.

Örn.: *Aňladıñ a!*;

Vur dedilerse öldür demediler a! (söylence);

Satar a! Kendi maıldır;

Ma'lum a!;

Yabancı deyiliz a!;

Oğabilir a.

Fiil bir dilek - şart anlamıyla kullanılan şart kipinin ikinci kişisi ise meydana gelen ifade, buyruk kipine eşit olur ve ünlem de ünlü uyumu kuralına uyar.

Örn.: *Baksañ a!, Gelsen e!, * Gülseñiz e!*

Üçüncü kişide *ya* kullanılır.

Örn.: *Yazsa ya!, Yazsağlar ya!*

Eski Osmanlıcada hakiki ünlem niteliğinde olan az sayıdaki birtakım ifadelerde *a* edatı buyruk kipine katılmış kullanılırdı: *Susa; savuğa; ağa ... bağa^{AUE}; göre* de deniliyordu.

Örn.: *Havvâ ağacdan yedi eyitdi göre (bak işte) ben nesne (hiçbir şey) oğmadım.^{AUE} (Envâr-ı 'Aşikin, 24. yap.)*

E!

E! (*ya*) şöyle kullanılır:

1. Birini bazen kınayıcı bir eda ile çağırarak veya birine çıkışmak için.

Örn.: *E! Artık sen de!*

2. Pekiştirme edatı diye ve başlıca bir sorunu pekiştirmek için de kullanılır.

Örn.: *E kim gelmiş.*

E bir şey aňladıñ mı?

Hatırlatma - Bu edatın uymaca (ekleme) olarak aslında istisna bir hâlde kullanılışı için bak önceki paragrafa.

3. Bir sözü sağlamayı, bir şeye razı oluşu ifade etmek için zarf olarak buna bazen bir tevekkül veya doğu tarzı bir kadercilik kavramı da katılır.

Örn.: *E zarar yok;*

E işte (Birinin hâl ü hatır soruşuna cevap olarak söylenen *şöyle böyle* karşılığıdır.);

Gelsin e mi?

...

Ay

Ay! edatı çağrılık ünlemi olarak seyrek kullanılır. Bazen kendisinden sonra gelen kelimenin başında ünlü olduğu zaman *a* ünleminin yerini tutar.

(2012: 630-634, 637)

*Not: Bunun hakikatte bir şart kipi ile onun arkasından gelen bir *ne* kelimesinden birleşik olması da mümkündür.

(2012: 633)

Dokunaklı Ünlemler

Ā ünlemi şaşma, şaşmayla beraber beğenme, sabırsızlanma, sinirlenme bildirir.

Örn.: *Ā bu nedir?;*

Ā bu ne güzel at!;

Ā bu çok oldu!.

... Çağrılık ünlemi olan *a* da bazen *ay* görünümünü alır.

(2012: 649, 650)

B) Basit Kipler

... 1. Sekiz Gövdenin Basit Kipleri Tanımı

... B) Basit kiplerin ikinci takımı

... *Sekizinci gövde* - Şartın basit kipi ve kısacası şimdiki zamanın şartı.

... Şart kipi tabii hâliyle şartlı olarak karşılıklı bağlanmış cümlelerin yan cümlesinde kullanılır.

Bununla beraber münferit cümlelerde de bazen rastlanır. O zaman dilek - tasarlama kipi için söylemiş olduklarımıza benzer biçimde bir “dilek veya kışkırtış” anlamını bildirir.

Örn.: *Bir atım olsa;*

Bunu aşısak.

Bu hâlinde ardınca *a!* (*e!*) ve *ya!* edatlarını alır: *bak-sa-ñ-a, gel-se-ñ-e.*

(2012: 359-372)

Kişisiz bir ana cümlesi olan bağlı şart cümleleri

Ardınca uymaca (ekleme) görevine düşmüş sorulu *ne* edatı gelen bir şart kipiyle bitmiş Eski Osmanlıca cümlelerini aynı cümleler tipine bağlamalıdır. Bunlar bir dilek ve istek kipi anlamında olup kendilerinde bir eksilteli anlatım var gibi sayılmalı, *ne*'nin *ne olur, ne olacak* vs. yerine olduğu düşünülmelidir.**

Ol keşişler(i) kadı edeceğüme kendi kullarumdan etsem ne yabandan kimse olacağına kendi kullarımdan olsa ne (Rouen, 1493 yılı yazmaları, 22. yap.);

Pādişāhañuzuñ oğlu yanuna gelsenüzne (aynı yer, 41. yap.);

Allahü ta 'ālā yerleri giñ degülmidi Resülile 'lm (= 'aleyhisselām);

Hicret idüb Medîneyâ varsañuz nedi (1426 yılı yazmaları, 253. yap.).

Bu *varsañuz nedi* örneğinde *ne*'den sonra *idi* kipi var. Bütün bunlar ek fiilin şart anlamlı hikâyesi (?) olur.

Şimdiki Osmanlıcada *ne* yerine *e* veya *a* ünlemleri kullanılır. 1332'de (1916) İstanbul'da yayımlanan *Âşık Paşazâde Tarihi*'nin bir ibaresi (70.s.'den yukarıda verilmiş örneklerin birincisi), şu söze denktir:

Kādiliği keşşlere virince kendi kullarıma virsem a.^{AUE} Krş. § 1389, 3. örnek [*Ƙadılığı ruhbanlara virince (vereceğime) kullarıma virsemne (lazım gelir).*^{AUE} (Smirnof, *Chrest.*, 20.s.). Neşri tarihinden çıkarılma (2012: 852).].

Krş. imlası şüpheli olan aşağıdaki örneği:

Cezzara getirseñe kılıcın (kılıcını yerine) bakayım benim kılıcım gibimidir (dedi) (Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, III. 10). (2012: 743-744)

**Not: İşte *Tarancı* lehçesinden alınmış bir örnek ki bu ifadelerin kökünü göstermektedir. *Yol körkössâñ nâ bolgay.* "Yol, göstersen (*kör - gözsâñ*) ne olur."^{AUE} (Radloff, *Prob.* IV, 91.s., I. 9 aşağıdan). (2012: 743)

Deny, *Çağrılı Ünlemler* başlığı altında *a* ve *e* ünlemlerinden bahsetmekte ve bunların üçüncü şahıs kullanımlarında *ya* şeklinde eklendiğini belirtmektedir. *Şimdiki zamanın şartı* çekiminde de *baksana* ve *gelsene* örneklerini vererek istek kipi ve şahıs ekinden sonra gelen *a*, *e* yapılarının edat olduğunu söylemiştir. Bu edatlar arasına ayrıca *ya* edatını da eklemiştir. Deny, bir başka kısımda ise *Ol keşşler(i) kadı edeceğime kendi kullarumdan etsem ne yabandan kimse olacağına kendi kullarımdan olsa ne* ve *Pādişāhañuzuñ oğlu yanuna gelsenüzne* gibi örneklerde sonda yer alan *ne* unsurunu incelenen *a / e* edatlarıyla birleştirmiş, kendi dönemindeki Osmanlı Türkçesinde *ne* yerine *a / e* kullanıldığını belirtmiştir.

Elöve'ye göre cümlede her kelimedenden sonra gelip kelimeye özel bir önem, üstünlük katan *bile* kelimesi *bil-* + *ha* şeklinde tahlil edilmelidir. Türkçedeki *pekiştirme ha'sı* dediği bu yapı, eski lehçelerde uyuma uyan bir *a*, *e*'den ibaret olacak şekilde her kelimedenden sonra, hatta bitişik yazılarak getirilebilmektedir. Elöve, bu yapıyı Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT) ve Atebetü'l-Hakayık'tan (AH) aşağıdaki örnekleri vererek somutlaştırmıştır (Deny, 2012: 264).

DLT, II., 22.s.:

*Külsä kişi atma anğar örter (kül e),
Bağkıl angar edğülükün ağzın küle.*

“Bak ona eyilikle, ağızla gülerek.

Kişi, atma ona yanar (kül ha), (yüzüne) gülse (bir)”.

DLT, III, 129:

Çodğıl menęe ağılık bołsun menęe (ayaę a)

İdęil meni tokıřęa yüvgil menęe (ulağ a).

“Koy bana cömertlik (ahilik adını ki) olsun bana lâkab ha,

Gönder beni savaşa, ikram et bana ulaştıracak at ha.”

AH, 43.s.:

Tili yałęan irtin yıraę tur (tiz e)

“Dili aldatan erden uzak dur çabuk ha.”

AH, 68.s.:

Asız kılęan ergä sen edgü (kıl a)

Kerem ning başı bu irür kät (bil e).

“Kötülük eden ere sen iyilik et ha,

İyiliğin başı bu olur iyi bil ha.” (Eski Osmanlıcada: bak a “bak ha”).

Elöve’ye göre “birlikte, beraber” anlamındaki *bile* ise ET *birlä* “bir, beraber” kelimesinin sonradan *-r-* sesinin düşmesi neticesinde *bile* olarak kalmış bir biçimidir (264.s).

Elöve, *a(y) oğul* gibi ki yan yana /a/ ve /o/ arasında doğan /y/ sesini de bu ünleme dâhil etmekte ve *a* ünleminin bu durumdaki bir çeşidi saymaktadır. Bu *ay* yapısının ayrı ve bağımsız olmadığını, bağımsız olanın “şaşkınlık” bildireni olduğunu vurgulamıştır. *Yazsa ya* örneğinde de görülen ünlü ile biten bir kelimeye bu ünlemin eklenmesi durumunda /y/ sesinin yardımcı bir ses olarak araya getirildiğini belirtmiş, *yazsalar ya* kullanımı gibi üçüncü kişilerde de *ya* şeklinin kullanılabildiğini dile getirmiştir (632.s).

Deny’nin *bařsañ a!*, *gelsen e!*, *gülseñiz e!* örnekleriyle dikkati çektiği fiil bir dilek - şart anlamıyla kullanılan şart kipinin ikinci kişisi ise meydana gelen ifadenin emir kipi hükmünde olması ve ünlemin ünlü uyumu kuralına uyması hususunda da Elöve aynı fikirde olmadığını dile getirmiştir. İfadenin *bařsaña* “muhakkak bak”, *gelseñe* “muhakkak gel” şekil ve anlamlarında olup *a (e)* yapısının bir pekiştirim edatı olduğunu vurgulamıştır.

DLT’de de yapının bu şekliyle geçtiğinin altını çizmiştir. Elöve’ye göre *döverim ha* ifadesindeki *ha* da bu *a*’nın bir çeşidi olmalıdır (633.s).

Söz konusu *a* unsuruyla ilgili farklı fikirler ileri sürülmüştür. Bu unsurun *sa* yapısı ile birlikte kullanıldığı durumlar için Karahan’ın da belirttiği üç görüş mevcuttur (2012a). Karahan’ın görüşü ise dördüncü bir görüş olarak farklılık arz etmektedir.

Birinci görüş: *-sAnA* eki, şart eki *-sA*, teklik ikinci şahıs eki ve seslenme edatı *A*’nın birleşmesinden oluşan bir yapıdır. Deny, bu görüştedir; üçüncü şahıslarda *A* yerine *ya* seslenme edatının kullanıldığını belirterek *yazsa ya, yazsalar ya* örneklerini vermiştir.

İkinci görüş: *-sAnA* eki, *-sA* şart eki, ikinci şahıs *-n* eki ve *-A* pekiştirme ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Birinci görüşten farkı, *-A*’nın seslenme edatı değil pekiştirme eki kabul edilmesidir. Üstüner bu görüştedir.

Üçüncü görüş: *-sAnA* eki, *-sa* ve *-na* pekiştirme enklitiklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Ercilasun bu görüştedir.

Dördüncü görüş: Karahan, Nevşehir ağızlarındaki *söylesâne* biçiminden hareket etmiştir. *-sA-ñ-ne* olarak tahlil ettiği bu ekteki ünlü kalınlığını, ekte artık mevcut olmayan /ñ/ sesinin; ünlü uzunluğunu, düşen *ñ* ünsüzünün; ünlü inceliğini de *ne* pekiştirme eki / enklitiğinin işareti kabul etmiştir. Lehçe ve ağızlardaki çeşitliliği de pekiştiricinin farklılığıyla izah etmektedir (2012a).

Karahan, kaynaklarda “rica, istek, öğüt, temenni, emir, yalvarma, nezaket” vb. işlevlerinden bahsedilen ve tarihî metinlerde de örnekleri bulunan *-sAnA* ekinin Gag. *alsana, başlasana*; Trkm. *alsana*; Krm. *alsana, bilsene*; Başk. *alhana, bilhänä* kullanımlarını göstererek bugün bazı lehçelerde aynen veya bazı ses değişmeleriyle kullanıldığını, çeşitli yazı dillerinde çokluk ikinci şahıslar için *-sAnıza, -sAñıza* şekillerinin de görüldüğünü ifade etmektedir (2012a).

Şart eki veya pekiştirme eki olarak görülen *sa* yapısı dışındaki yapıların ardında da karşımıza çıkan bu unsur ayrı olarak değerlendirildiğinde çoğunlukla “ünlem” veya “ünlem edatı” olarak adlandırılmıştır. Bazı araştırmacılar emri kuvvetlendiren yapısını da vurgulamışlardır. T. Tekin, Tietze, Hacıeminoğlu, Banguoğlu, Gencan, Korkmaz, Gülensoy, Akkuş aşağıda verilen açıklamalarıyla bu görüşteki isimler arasında sayılabilir. Meninski, bu unsurun ünlem olduğunu belirtmiş ancak *E sınıfı ekleri* arasında da *gelsen a* gibi örneklere yer vermiştir. Ergin de “kuvvetlendirme edatı” olarak ele almıştır. Clauson,

mısra tamamlayıcı bir unsur olması yanında *harf-i nidā* gibi kullanımlarından da söz etmiştir. Güncel Türkçe Sözlük (1.s.) ile Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te (MS, 1. s.) de dilek - şart kipinin teklik ve çokluk ikinci şahıslarından sonra gelerek anlamı kuvvetlendiren bir ünlem olduğu ifade edilmiştir.

Bu unsurun “pekiştirme enklitiği” olarak nitelendirilmesi de söz konusudur. Ercilasun, aşağıda örneklenen Köktürk Bengü Taşları ve DLT’de geçen yapıları da bu doğrultuda değerlendirmiştir. Üstüner ise, “pekiştirme eki” olarak açıklamıştır.

Ercilasun’a göre Bengü Taşlar’da *anta sakıntım a* “o zaman düşündüm” şeklindeki bir ifadede geçen *a* unsuru pekiştirme enklitiğidir (2016: 604, 647).

Elöve’nin verdiği örnekler dışında DLT’deki şu şiir parçasında da *a* edatı geçmektedir:

*kelse saña yolgıra
ūdun anı ođgur a
barsun naru kağgura
sattı meniñ ayımı*

“Kendisini mağdur eden adamı niteliyor ve bir insana hitap ederek diyor ki: Eğer o yoldan geçerken sana gelirse, onu uykusundan uyandır. Yaptığımı ona anlat ki üzülerek gitsin. Çünkü o iznimi almadan benim hizmetçimi sattı. ...” (288.s).

Burada geçen *a* edatının, T.Tekin’in de belirttiği gibi “emri pekiştiren ünlem edatı” olduğu ifade edilmiştir (288.s).

DLT’deki şu şiir parçası da bu edat için bir başka örnektir:

*yaşnat kılıç başı üze kakkıl yar a
bıçlıp anıñ boynu takı kalkan tura*

“Diyor ki: Kılıcını düşmanına karşı parlat ki onun boynu kopsun. Onun başına vur ki kalkanı dahi parçalansın.” (344.s)

Elöve’nin de örnek olarak verdiği *koğgil maña akılık bolsun maña ayag a / idgil meni tokışka yöwgil maña ulag a* parçasında Ercilasun bu yapıyla ilgili açıklama yapmıştır. DLT’nin önceki yayınlarına imza atan Atalay’ın da, Dankoff ve Kelly’nin de *ayaga*, *ulaga* kelimelerinde *a*’yı bitişik yazdıklarını söyler. “Dizin”de Atalay’ın *ulaga*’yı bir kelime, *ayaga*’daki *a*’yı ek olarak kabul ettiği görülmektedir. Clauson ile Dankoff ve Kelly kelimeleri *aya:g*, *ula:g* olarak vermiştir. T. Tekin, Moğolca *ulaga(n)* kelimesinden hareket

ederek ilgili kelimeleri üç heceli arkaik biçim kabul etmiştir. Bu görüşlere katılmayan Ercilasun *a* 'ların her iki kelimedede de seslenme edatı olduğu kanaatindedir (419.s).

Ergin, Dede Korkut Kitabı'nda ünlem ve kuvvetlendirme edatı olmak üzere iki ayrı *a!* unsurundan bahsetmektedir (1997: 1). Ünlem olan *a!* unsurunun *A Dirse Han* ifadesinde de kullanıldığı görülmektedir (2004: 86, 87). *Kāfir aydur: Oğuzuñ 'arsuzı Türkmünüñ delüsine beñzer, bağa şuña didi* (2004: 223) cümlesindeki *bağa* kelimesini *bağ+a* şeklinde göstermiş ve kuvvetlendirme edatı örneği olarak vermiştir (1997: 1). *Qazan aydur: Mere koñ-a kızlar yanına da varsun didi* cümlesindeki *koñ-a* örneğinde de kuvvetlendirme edatı bulunduğunu belirtmiştir. *Kurtasañ-a* da bu kullanımın metinde geçen bir diğer örneğidir (2004: 200). *E!* şekli için de *öldürseñ-e* kelimesi örnek olarak verilebilir (1997: 102).

Tulum, 17. yüzyıl Türkçesinin söz varlığını yansıtan sözlüğünde *a* ünlemine de yer vermiştir. Bu ünlemi “āh!, aḡ!, vāh!, vey!, e!” ifadeleriyle açıklamıştır (2011: 243). Tulum'un yayına hazırladığı bu eserde, Meninski'nin 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesi grameri ve söz varlığını içeren dört ciltlik eseri *Thesaurus*'un dizin kısmı olan *Onomasticum*'un¹ *Ünlemler* başlığında *bağ a* örneği de verilmiştir (36.s). Ayrıca Tulum'un bahsedilen eserin gramer kısmından hareketle yazdığı ilk kısmında, “*E Sınıfı Ekleri*” kapsamında, fiile gelen ekler arasında emir ikinci kişide kullanıldığı belirtilen bir *a*'dan bahseder. *Sev a, gel e, gel a, bak a, gelsen a* verilen örnekler arasındadır (113.s). Bu sözlükte yer alan *al a* maddesi de ünlem olduğu belirtildikten sonra “oş!, oşte!, işte!, me!, ma!” olarak açıklanmıştır (268.s).

Clauson, Kutadgu Bilig'de (KB) *-a* yapısını mısra tamamlayıcı olarak görmüş ve *saña* ile uyaklı *tuş teñ-a (-e?)* örneğini vermiştir. Bunun dışında Uygur dönemindeki *tüzün oğlum-a* “benim iyi oğlum”, *anaçım-a* “benim sevgili annem” gibi örneklerdeki kullanımı; Çağatay, Kıpçak ve bazı başka lehçelerdeki *harf-i nidā* kullanımı gibi *a* ünleminin diğer kullanımlarına da değindiği görülmektedir (1972: 1).

Tietze, *baksan a / baksana; baksanız a / baksanıza; bakınsana* yapılarını vermiş ve aslında *bak-* fiilininin şart eki ve *a* nidası almasıyla elde edilmiş bir kuvvetlendirilmiş emir hâli olduğunu belirtmiştir. Bu yapıyı *baksana* başlığı altında incelemiş ve olumlu veya olumsuz başka fiilerde de teşkil edilebilir olduğunu, konuşma veya halk diline özgün

¹ Tam Adı: *Complementum Thesauri Linguarum Orientalium, seu Onomasticum Latino-Turcico-Arabico-Persicum, simul idem Index Verborum Lexici Turcico-Arabico-Persici- quod Latina, Germanica, aliarumque Linguarum adjecta nomenclatione nuper in lucem editum (Doğu Dilleri Hazinesi Eki ya da Latince- Türkçe- Arapça- Farsça Fihrist ve aynı zamanda Latince, Almanca ve daha başka dillerden yeni karşılıklar eklenmiş Türkçe- Arapça- Farsça Kelimeler Dizini)*

olmak üzere fiilin emir şeklini pekiştiren *-sana* genişlemesi olduğunu eklemiştir. Ayrıca Deny'nin de görüşüne yer vererek kuvvetlendirme için fiilin dilek - şart kipinin sonuna getirilen *a / e* hitap - seslenme ünleminin (*< gel-sen a!*), sonradan ünlü uyumuyla yeni bir *-sana* şekli oluşturduğunu söylemiştir. Németh'ten verdiği *alıra* “kesinlikle alır” örneğiyle başka çekimli fiillere de geldiğini göstermiş olur. Ayrıca verdiği *çabuksana* örneği ile de seslenme sözü niteliğindeki kelimelere gelebileceğini de ifade etmiştir (2002: 192).

Gülensoy, halk dilinde kullanıldığını belirttiği kelimeyi *baksana < bak sen a!* şeklinde çözümlemiş; *gel!* ve *sen!* emir çekimlerinin *gelsene* ve *çabuksana* kullanımlarıyla da karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir (2011, C.1: 106).

Gencan, ünlemler başlığında ele aldığı bu ifadenin “kendinden sonra gelen sözcüklerdeki hitapları ve yargıları berkittiğini, söze şaşma ayırtılı beğenme, sevinme, kızma duyguları kattığını” söylemiştir. Farsçadan Osmanlı Türkçesine geçmiş, uzun okunuşlu bir *â* daha olduğunu, Divan çağında seslenmek istenilen kimi adların sonuna konulduğunu (*Bakiya!* - *Ey Baki!*) da eklemiştir. Ayrı bir maddede incelediği *e!* ünleminin işlev ve özelliklerini şu şekilde saymıştır: söze beğenme, beğenmeme, sevinme, şaşma, kızma, acıma gibi duyguları katma; soruyu pekiştirme (*E! Kim gelmiş?*); dilek - koşul kiplerinin sonuna gelme; kalın hecelerden sonra *a* olma; söze uyarma, kızgınlık duygusu katma; kipteki dilek anlamını berkitme ve *mi?* soru takısıyla birlikte kullanılan *e*'nin buyrukları berkitme (1979: 479-780).

Hacıeminoğlu, aslında hitap olduğunu belirttiği *a / e* yapısının “bilhassa çekimli fiillerden sonra geldiği zaman içinde soru ve emir mefhumu taşıyan te'kit vazifesi” gördüğünü dile getirmiştir. Kıpçak Türkçesinden *kelsen e*, *kelsenġiz e*, Batı Türkçesinden *görünce yad er gözi kör olsun a! Olabilir a! Satar a! Kendi malıdır. Vur dedilerse öldü demediler a! Anladın a! Ma'lum a! Bak a! Sus a! Gülseniz a! Baksan a!* gibi içinde Deny'nin kullandıkları da olan örnekleri sıralar (1992: 218). Bu açıklamayı edatlarla ilgili bu çalışmada Kuvvetlendirme Edatları başlığı altındaki *a / e* maddesinde yapan Hacıeminoğlu, *a / e* edatına Çağırma - Hitap Edatları ve Ünlemler gibi diğer bazı başlıklar altında da değinmiştir (284, 293.s).

Ergin, şart şeklinin bazen istek için de kullanıldığını, kullanışta şart değil, temenni ifadesi bulunduğunu, şart şeklinin bu temenni ifadesi ile hükümlü bir fiil çekimi durumuna girerek müstakil cümle fiili olarak kullanılabileceğini belirtir. Bu temenni fonksiyonunun da aslında şartın dilek hâline gelmesinden ibaret olduğunu altını çizer. *Gel-se-n-e, otur-*

sa-n-a, *çalış-sa-nız-a* gibi hitaplı şart şekillerinde, şart ifadesinin hiç bulunmadığını, yalnız ikinci şahıslarda kullanılan ekleşmiş hitap edatlı bu şekillerin istekle emir arası bir ifade taşıdıklarını eklemiştir (2007: 310).

Banguoğlu, *a / ya* ünleminin cümle sonunda yargıyı berkitme ve gerçekleştirme gibi bir anlatımı olduğunu, bir ek hâline gelmek istidadını gösterdiğini ve birçok durumlarda çekimli fiilin adeta bir *ünlem görünüşünü* (aspect vocatif) meydana getirir duruma geldiğini belirtmiştir. Anadolu ağızlarında emir kipine bir *a* şeklinde gelebildiğini, dilek kipinin ikinci ve üçüncü kişilerinin bu ünlem kalıbı içinde farklı olarak teşvik edici ve evetleyici bir emir anlamı aldığını da eklemiştir (2007: 400-401).

Korkmaz, tek başlarına kullanıldığında ünlemlerin bazen bir duyguyu, bir heyecanı veya seslenmeye, onaylamaya, göstermeye bağlı anlam ve anlatımı kendi başlarına karşıladıklarını dile getirir. Bu ünlemleri anlamlı birer kelimeye benzetir. *Baksana!* kullanımının *baksan ya!* şeklinden geldiği fikrindedir. Seslenme ve emir biçiminde bir çağırma olduğunu belirtir (2009: 1141).

Üstüner, +-A pekiştirme ekini incelediği çalışmasında *A* edatını bu ekten ayırır. Bu ekin pekiştirme eki göreviyle Türkçenin en eski metinlerinden bu yana karşımıza çıktığını örneklerle ifade eder. TT ağızlarında çok sayıda örneği görülen, cümle sonunda yer alan, *A* edatıyla büyük benzerlik taşıyan +-A ekinin “pekiştirme, tasdik, ihtar, şaşırma, hayret bildirme, dikkat çekme” vb. işlevlerde kullanıldığını belirtir ve eklerle kullanımını şu başlıklar altında inceler (2000):

-ken zarf-fiil ekiyle: -kene (-ken+e), -gene (< -ken+e), -kenne (< -ken+n+e), -kennak (< -ken+n+e+k), -kenneg (-ken+e+k), -kennem (< -ken+e+m), -kana (-ken+e), -hana (-ken+e), -kanna (< -ken+n+e), -kannak (-ken+n+e+k).

-AndA zarf-fiil ekiyle: -endene (< dön-en+de+n+e).

-sA şart kipiyle: -sáne (<-sa+n+a), -sane (-sa+n+a), -sana (< -sa+n+a), -sene (-se+n+e).

Üstüner, farklı pek çok yapıda bu ekin kullanıldığı yönündeki görüşünü de örneklerle ifade etmektedir. Çeşitli zarfların ve bir kısım bağlaçların sonunda ortaya çıkan bu yapının sadece kelime sonunda türeyen bir ünlü ses olmadığını, bu kelimeleri kuvvetlendiren bir pekiştirme eki olduğunu vurgular. *-sAnA* şeklindeki teklik ikinci şahıs emir kipinin, tarihî Türk yazı dillerinde de kullanıldığını belirtmekte, +-A pekiştirme

ekinin burada şartı kuvvetlendiren bir ek olmaktan çıktığını, şart kipinin emre dönüşmesini sağlayan ikinci şahıs emir kipi eki durumu kazandığını dile getirir (2000).

Deny'nin de görüşlerine yer veren Üstüner, *Ol keşişleri kadı edeceğüme kendi kullarımdan etsem ne?* vb. örneklerde cümlenin anlamının istifham sanatıyla kuvvetlendirildiği, *ne* soru edatının incelenen pekiştirme ekiyle ilgisi olmadığı düşüncesindedir. Deny'nin bir diğer görüşü olan *a* ve *ya* unsurlarının aynı oluşunu da kabul etmez, yalnızca işlev benzerliği olduğunu belirtir (2000).

Ercilasun ise *gelsene, gelsenize* gibi örneklerdeki *sA* unsurunun şart eki olmadığı, bir enklitik olduğu fikrindedir. Osmanlı Türkçesi içinde şart ekiyle bulaşma (kontaminasyon) içine girerek şart eki durumuna geçtiğini, *sA*'dan sonra gelen *nA* enklitiğinin de aynı bulaşmayla “şahıs eki +A” hâline geldiğini ileri sürmektedir (2008).

Bu, edat ve ünlem olarak nitelenen ifadenin işlevleri özet olarak Akkuş'un çalışmasında bulunmaktadır. Konu ile ilgili görüşlerini aktardığı araştırmacıların herhangi bir işlev ayrılığına gitmeden *ya* emir *ya* da istek diyerek detaylı incelemediklerini dile getirir. Kendisi *a / e* sesleme veya kuvvetlendirme edatı olarak belirttiği bu yapının işlevlerini örneklerle birlikte şöyle sıralamıştır (2004):

1. Sesleme olarak kullanılması

- *Sen gelsene, oğlum buraya* (Safahat, M. A. Ersoy).

2. Hitap ve kuvvetlendirme olarak kullanılması

A sevdiğim nic'ayrılam yar senden (Karacaoğlan)

3. Çabukluk veya tezlik bildirmesi

Babuş dün eli boş geldi. Haydi haydisene (Matmazel Noraliya'nın Koltuğu, Peyami Safa)

4. Te'kit bildirmesi

Davransana ... Eller de senin baş da senindir! (Safahat)

5. Emir olarak kullanılması

Ya, kan kardeşim desene en zoru insan olması (Huzur, A. H. Tanpınar)

6. İstek olarak kullanılması

Hacıbaba: Ayol alsana tütünü (Taaşuk-ı Talat ve Fitnat, Şemseddin Sami)

7. Şaşıрма / taaccüp olarak kullanılması

Işıl ışıl bakıyor â! Bebek değil, afacan! (Safahat)

8. Pekiştirme olarak kullanılması (Bilhassa *-ken* zarf-fiil eki üzerine gelerek)

O guzuyu güderkene orucuduh (Nevşehir Yöresi Ağızları, Z. Korkmaz)

9. Zarf olarak kullanılması

Yalnız ölürcesine özlediğim gözlerindir

Beni yaşatan (Irak Muasır Türk Şairleri Antolojisi, Z. Akkoyunlu - S. Saatçi)

10. Gibilik / kadarlık şeklinde kullanılması

... alırsın bumbarı çarşıdan pisliğini tökersin dönderirsin doyuncana yıharsın
(Adıyaman ve Yöresi Ağızları, S. N. Nakipoğlu)

11. Soru olarak kullanılması

Veysel haniya nerede onlar (Dostlar Beni Hatırlasın, Âşık Veysel)

12. Cümle başı edat olarak kullanılması

Desene, sizlerin durumu benden daha acıklı.

13. “Hem ... hem” anlamında kullanılması

Aboş Ağa'nan a bu hemamın, belediye hemamının a öğündeki sıra tükene ortahdih
(Adıyaman ve Yöresi Ağızları, Sadi N. Nakipoğlu)

Akkuş, bu yapının emir olarak kullanılması işlevinde, Seyf-i Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi*'nde A. F. Karamanlıoğlu tarafından tespit edilen bazı noktaları aktarmıştır (2004). Karamanlıoğlu, şart ekinde bahsederken şu hususa da değinmiştir:

“Orta Türkçe devresi için normal olan bu gelişmelerin yanında, şart sigasında asıl ilgi çekici bir husus, ikinci şahıs teklikte *-an, -en* ile genişletilmiş şekilde *-sangan, -sengen* şeklinde karşımıza çıkmasıdır. Metinde *bolsañan* ve *ikseñen* misallerinde geçen bu nadir şekle, Kıpçak sahasının girdiği kabul edilen Kutb'un *Hüsrev ü Şirîn*'inde rastlamaktayız. Bugün Türkiye Türkçesinde bulunan *-sana, -sene* (*yapsana!, etsene!*)'yi hatırlatan bu şekil, daha genişlemiş olarak *bilseñene* ve

okısañana gibi Eski Anadolu Türkçesi gramerlerinden Bergamalı Kadri'nin *Müeyesseretü'l-Ulûm*'unda zikredilmektedir.”

Akkuş, ayrıca Sinan Paşa'nın *Maârif-nâme* adlı eseri üzerinde yapılan bir çalışmada *gelseñene*, *itseñene*, *görmeseñene* kullanımlarının emir olarak değil ünleme edatı olarak değerlendirildiğini aktarır. Dilek ve istek anlamı ifade ettiği, teklik ikinci şahıslarda *-na*, *-ne*; çokluk ikinci şahıslarda *-nıza*, *-nize* şeklinde fiile eklendiğine dair bir başka görüşü de paylaşır. Çalışmada *A* edatının şart kipiyle kullanımını pekiştirme olarak değerlendiren görüşler de mevcuttur (2004).

Sertkaya, *-an / -en* ekli yeni şekilleri incelediği çalışmasında Karamanlıoğlu tarafından dile getirilen bu hususta *-sa-ng / -se-ng* teklik ikinci şahıs şart ekine gelip *-sa-ng-an / -se-ng-en* olarak kullanıldığını belirtmiş, *-an / -en* ekiyle genişlemiş bir şekil olduğunu kabul etmiştir (1989).

Yazıcı Ersoy, Başkurt Türkçesinde görülen *-sX*, *-hAnA* yapılarını incelediği makalesinde hem Türkiye Türkçesi hem de Başkurt Türkçesi gramerleriyle ilgilenen araştırmacıların görüşlerinden bahsetmiş, *kiplik işaretleyici* terimini tercih etmiştir. Başkurt Türkçesi gramerlerinde genellikle *-sX* ve *-hAnA* kiplik işaretleyicilerinin “parçacık” olarak ele alındığını söyler. Bu parçacıklar ifadeye konuşurun duygu ve düşüncelerine yönelik farklı kiplik anlamlar katar, ifadenin tamamlanması ve pekiştirilmesinde etkilidir. Bu tür yapıların daha çok söyleme yönelik olması sebebiyle edebî metinler içerisinde genellikle diyaloglarda yer aldığını vurgular, yazı diline ancak yirminci yüzyılda geçen Başkurt Türkçesinde de bu “parçacık”ların oldukça fazla sayıda olduğunu belirtir. Dmitriyev, *-hAnA* kiplik parçacığının emir kipinin teklik ikinci şahsına *-a / -e* sesinin geldiği, şart kipi şekilleriyle değiştiği görüşündedir. Dmitriyev'e göre *-ha+ñ+a* olarak tahlil edilmelidir ve emirden çok rica bildirir. Kuvvetli bir rica ve soru bildirdiği, az da olsa kategorik bir ifade olduğu, istek ve öğüt bildirdiği gibi birbirine yakın olan başka görüşlere de yer veren Yazıcı Ersoy, TT Türkçesindeki *-sana* ile bire bir örtüştüğünü söyleyerek bu yapı için ortaya atılan fikirlerden de bahseder. Ercilasun'un önerisini doğrulayan ve farklı köken bilgilerini destekleyen durumların varlığı sebebiyle yapının köken bilgisi için daha derin araştırmalara gerek duyduğunu vurgular ve belki de ikili bir şekilden bahsetmek gerekeceğini dile getirir (2011).

Yazıcı Ersoy, Deny'nin görüşlerinden de bahseder ve *-saña / -señe* yapısını bir şart kipi işaretleyicisinin ardından gelen *ne* kelimesinden oluştuğu fikrine katılmadığını hatırlatarak, *e*'nin bir pekiştirici edat olduğu yönündeki görüşünü dile getirir (2011).

❖ *abla*

bk. bula

❖ *ablak*

bk. apalak

❖ *adamcıl*

bk. balıkçıl

❖ *adaş***DENY:**

-daş eki

*-daş** eki arkadaşlık, hayat veya içtimai durum beraberliği ifade eder. Ünlü uyumu kurallarına uymamak gibi bir özellik gösterir ve eklendiği kelime ne olursa olsun *a* ünlüsünü muhafaza eder.

Örn.: *vatandaş, dindaş, karındaş* veya *kardeş (kardeş), arkadaş, yoldaş* (yol arkadaşı, silah arkadaşı, rütbesi olmayan er) ...

(2012: 317-318)

*Not: Bu ek şüphesiz “hemnam, arkadaş, sevgili” anlamlarındaki *adaş* kelimesinden gelmektedir. Bu da “birbirinin adını karşılıklı söylemek” demek olan *adaşmak (ataşmak)* karşılıklı fiilinde görülmüştür. Nasıl ki *oynaş (āşık)* kelimesi de “birlikte oynamak” anlamında *oynaşmak*’tandır. Radloff, bu *adaş* kelimesini (*at*) *ad* + *eş* biçiminde; Şemseddin Sami Bey de *addaş* biçiminde tahlil etmektedir.

(2012: 317)

Bu kelimenin kökeniyle ilgili görüşler şunlardır:

Ad+daş şeklinde *ad* isminden *+daş* ekiyle yapılmıştır. Yaygın olan *ad* “isim”+*daş* tahlilinde birleşen isimler arasında Radloff, Şemseddin Sami (KT, 28.s.), Tietze (2002: 26), Hamilton (2011: 109), Korkmaz (2009: 46) sayılabilir. MS’de de bu doğrultuda görüş bildirilmiştir (11.s). Tulum’un Meninski’den hareketle hazırladığı sözlükten hareketle 17.

yüzyıl söz varlığı arasında *adaş* kelimesi de yer almaktadır. Sıfat olarak kullanıldığı belirtilen bu kelime “*addaş, semī*” olarak açıklanmıştır. *Addaş* açıklaması kelimenin kökeni için *ad* kelimesine eklenen *+daş* ekiyle oluştuğu fikrini akla getirmektedir (2011: 249).

Ad+eş olarak *ad* ve *eş* kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Radloff, Deny, İnan bu görüştedir.

Ad + da + eş şeklinden gelmektedir. Caferoğlu bu fikirdedir.

Ad+aş şeklinde *ad*'dan *+aş* ekiyle oluşmuştur. Kaçalın, bu görüşü savunmaktadır.

Bunlar dışında Gülensoy **adaş* aslına bağlarken, T. Tekin gerek ses gerekse anlam bakımından kelimenin Moğolca *adali* ve Tunguzca *adalī* kelimelerine denk düştüğünü ifade etmiştir (2013a: 68). *Ad* kökünün anlamı konusunda da iki ayrı fikir olduğu görülmektedir. Bu anlamlar “isim” ve aşağıda daha detaylı incelenebilecek olan “damga”dır.

Buran; V. Hatiboğlu ve bazı başka araştırmacıların *+daş* ekinin *-da / -ta* bulunma hâli eki ile *eş* kelimesinin birleşiminden, *da + eş > daş* şeklinde meydana gelmiş bir morfolojik unsur olduğu yönündeki görüşlerini aktarmıştır (1999).

İnan, son asırlarda “isimdeş” anlamını alan bu kelimenin Radloff’un tespit ettiği dört anlamına yer vermiştir. Bunlar “isimdeş”, “dost, arkadaş”, sevgili”, “(Şor lehçesinde) küçüklere söylenmesi yasak söz”dür. Radloff’un bu kelimeyi sözlüğünde *at + taş* şeklinde çözümlerken, daha sonra *-daş* eki münasebetiyle *at + eş* şeklinde gösterdiğini aktarmıştır. Radloff’a göre *-daş, -taş* eki *ka + eş, ad + eş* kelimelerinin yanlış hece bölünmesi sonucu *a + taş, ka+ taş* biçiminde ayrılması sebebiyle oluşmuştur. İnan kısmen hak verdiği bu görüş üzerine kendi fikirlerini de paylaşmıştır. İnan’a göre bu ek Bang’ın da daha önceden belirttiği gibi bir lokatif eki ve “eş” kelimesiyle, *+da + eş* şeklinde teşekkül etmiştir (1998, C.1: 295-297).

+daş eki ile ilgili bu görüşleri yanında *adaş* kelimesini de değerlendiren İnan’a göre kelime *ad+eş* birleşiminden oluşmuştur. 19. yüzyıldan itibaren yazılan pek çok sözlükte yanlış olarak *ad + daş* şeklinde çözümlenen bu kelimenin anlamının “isimdeş” olarak verildiğini, bazılarında ikincil bir anlam olarak da “arkadaş, dost” açıklamasının görüldüğünü belirtir. Eski kaynaklarda “arkadaş, dost” dışında bir anlam ifade etmediğini, yalnız Codex Cumanicus’ta *ataş* kelimesine “isimdeş” anlamı verildiğini söyler. Bu

durumu Kıpçaklarda daha 13. yüzyıl sonlarında bu kelimenin eski anlamının unutulması halk etimolojisine dayanan “isimdeş” anlamının yerleşmesi olarak yorumlar (1998: 298).

Eski Türk yazıtlarından, eserlerinden ve bugünkü lehçelerden örnekler vererek konuyu detaylı olarak irdeleyen İnan’a göre *adaş* kelimesi Türk kültüründen çeşitli motifler yansıtan önemli bir kelimedir. Adaşlığı sağdıçlıkla beraber düşünür. Karşılıklı kız alıp verme kültürüne bağlar. Türk boylarından bazı oymakların “hemşire değiştirme ile evlenme” göreneğini muhafaza ettiğini, bu göreneğin boy yasasına göre zorunlu olduğu bir devirde böyle evlenenlerin birbirine adaş olduklarını ifade eder. Bu anlam dairesine girildiğinde bugün ağızlarda da görülen , EOT *adaklu* “nişanlı”, Çağ. *ata-* “nişanlanmak”, Kzk. - Kırg. lehçelerindeki *ataştır-* / *ataştır-* “nişanlamak”, Yak. *ataştır-* “bir şey mübadelesiyle dost olmak”, Alt. *adandaş-* “dostça beraber çalışmak”, yine Oğuzca *adak* “kurban”, *ada-* “kurban vermek” vb. pek çok türevin *adaş* (*ad-eş*) kelimesinin de kökü olan *ad* ile ilgili olduğunu savunur. Eski devirlerde bütün sosyal müesseselerin kurbanlı dinî ayin ve törene tâbi olduğu düşünülürse “adaş tutma”nın da kurbanlı bir ayinle yapıldığına hükmeden İnan, ilkel dönemlerde yaşamış klanlar için, addan ziyade damgalarıyla, nişanlarıyla birbirinden ayırt edildiğini belirtir. Buradan hareketle *ad* sözünün “kurban ayiniyle vurulan damga, nişan” anlamında kullanılıyor olabileceği sonucuna varır (298-304.s).

Deny, Radloff’un *ad* +*eş* ve Şemseddin Sami’nin *addaş* şekillerinden geldiği yönündeki görüşlerinden bahsetmiştir. Tietze, Deny’ye göre kelimenin aslının *ad* + *daş* değil, *ad* + *eş* olduğunu söylemiş ve bunların *adaş* şekline geldikten sonra *a* + *daş* olarak yanlış bölünmesi sonucu bu kelimedden *-daş* / *-deş* eki doğmuş olduğu görüşünü dile getirmiştir. Deny’nin bu fikrini Radloff’un görüşlerinin üzerine bina ettiğini de eklemiştir (2002: 26).

Caferoğlu, +*daş* eki ile ilgili yazısında önceki kaynaklarda verilen bilgileri de paylaşarak, bu ekin özellikle Bang ve Nemeth’in ileri sürdüğü, +*da* + *eş* birleşiminden geliştiğine dair köken bilgisini vermiştir (1929: 5). Bu ekle kurulmuş kelimelerden en bilinenlerinin *adaş* ve *kadaş* olduğunu dile getiren Caferoğlu, bu kelimelere ilk kez Yenisey Yazıtları’nda rastlanıldığını ifade etmiştir. İkinci kelimedde /r/ sesinin düşürülerek *kadaş* şeklinde kullanıldığını vurgulamıştır. Radloff’un ilk kelimeyi *at+eş* şeklinden getirdiğini, “amuca ve dayızadenin ismine müşabih, arkadaş” anlamıyla anladığını, yani *ad* = *at* veya *ata* olarak kabul ettiğini söyleyerek bunun yanlış olduğunu dile getirmiştir. Bu

kelime *ad + da + eř* ğeklinden gelmekte, hece dūřmesi neticesinde *atař* ve bazı lehçelerde de *dař* biçimini aldıđı gör÷lmektedir (10.s).

Kaçalin, *adaş* kelimesini *ad+aş* ğeklinde çözümlleyen isimdir. Daha önce +ř ekinin küçültme bildiren bir ek olduğunu belirtmiş, “geniş ünlüler yardımcı ünlü olamadığından eke katılan /a/, /e/ ünlüleriyle birlikte oluşan +aş, +eş ekinin de bu bağlamda düşün÷lmesi” gerektiğini belirtmiştir (2017: 702, 704).

G÷lensoy, **adaş* aslına bağladığı kelimenin OT döneminde, DLT’de *ādař*, *adaş* “eş, arkadaş” olarak geçtiğini belirtir ve bug÷nkü Türk şivelerinde *ayaş* ğeklinde geçtiğini söyler ve örnekler. Doerfer ve M. Erdal’ın *ād + daş* (< *āt + daş* “adları bir”) görüşünü kabul etmez. ET *adaş* sözcüğü *ātdař*’tan gelseydi *ayaş* ğeklinin mevcut olmayacağı fikrine de yer vermiştir (2011, C.1: 49).

A. Ata, Derleme Sözlüğü’nde geçen en eski Türkçe kelimeleri derlediği makalesinde *adaş* kelimesine de yer vermekte ve kelimenin bugün Türkiye Türkçesinde ve diğer bazı Türk dillerindeki gibi “aynı isimde olan” anlamında olmadığının, Yenisey Yazıtları’nda da Derleme Sözlüğü’nde yer aldığı anlamla yani “dost” manasında kullanıldığının altını çizmektedir. *Eş adaş bolmak* ifadesine de dikkat çekmiştir (2000).

Eski Uygur Türkçesinde *adaş* kelimesi “adaş, arkadaş, dost, eş” anlamına gelmekte ve kelime *adaş kadaş* “arkadaş, dost, ahabab, soy sop” gibi söz grupları içinde de yer almaktadır (Caferoğlu, 2011: 3).

DLT (29, 77.s) ve KB’de (1979: 5) de *adaş* biçimindeki kelime ve *adaşlık*, *adaş-türevleri* “arkadaşlık, ahabaplık” anlam dairesinde kullanılmıştır.

Derleme Sözlüğü’de “dost, arkadaş”, “arkadaş, eş”, “kardeş, kardeş edinilmiş olan” anlamlarıyla *adaş* kelimesi yer alırken (C.1: 64 ve C.6: 4407), “adı bir” anlamında *adeş* kelimesi de madde başı olarak gösterilmiştir (C.1: 65).

Ayaş aynı zamanda bir Türk oymağının ve Ankara’ya bağlı bir ilçenin de adıdır. G÷lensoy, *ayaş* maddesinde kelimeyi “arkadaş” olarak açıklamış ve **adaş* aslına bağlamıştır (2011, C.1: 92). *Ayaş* oymağı, Oğuzların Bozok Kolu’nun Gün Han Oğulları, Bayat Boyu, Barak Obasına bağlı bir aşirettir (Atılđan, 2018). Atılđan’a göre bu kelime öz Türkçe bir kelime olup “aydınlık, parlaklık” demektir. “Ay sözcüğüne -as, -az, -aş takılarının eklenmesiyle *Ayas*, *Ayaz*, *Ayaş* sözcükleri oluşmuştur” (2018). Yalman (Yalđın)

da, *Cenup'ta Türkmen Oymakları* adlı eserinde “Bulgardağ Yürükleri” arasında Ayaş Oymağı'ndan söz etmiştir. Yaydağ bucağının çok eski bir aşiretidir (2000: 202).

❖ ağa

Deny, saygı lakapları arasında “büyük kardeş” anlamıyla; *a'a*, *ağa* biçimleriyle gösterdiği kelimeye de yer vermiştir (2012: 703, 706). Latin harflerine geçildikten sonra Türkçe kelimelerde /ğ/ sesinin düştüğünden bahsettiği kısımda da *ağa* > *ağa* değişimini göstermiş ve kelimenin *a'a*, *ā* şekillerinde telaffuz edildiğini belirtmiştir (2000: 11). *Ağa* > *ā* değişiminde ise birden çok sesin düştüğünü ifade etmiştir (2000: 125).

Ağa kelimesinin kökenine dair görüşlerden biri *ağ-* fiilinden türediği yönündedir. Elöve ve Şemseddin Sami bu görüştedir. Ancak bu görüşlerde *ağ-* fiilinin anlamında farklılıklar görülmektedir. Şemseddin Sami “büyümek ve yaşlanmak” olarak açıklamıştır (KT, 31.s). Elöve, çeşitli lehçelerde *aga*, Rumeli'de *ago* şeklinde görülen bu kelimenin “yükselmek” anlamındaki *ağ-* fiilinden *ağak* “yüce, yüksek, âli” anlamında türemiş bir sıfat olduğunu ve sonradan *-k* sesinin aşınıp düştüğünü belirtmiştir. *Alpagut* (Alp Ağa), *urağat* (kadın ağa) kelimelerinde de görüldüğünü ifade ettiği *agut* “yüksek, yüce” kelimesiyle de yaklaştırılabileceğini eklemiştir (Deny, 2012: 706).

Elöve aynı zamanda, Deny'nin hemen hemen yalnızca adlar meydana getiren *-I* ekinin *-Ik* ekinin yerini tuttuğu ve *-e* / *-ek* eklerinin de bunların birer çeşitleri olduğunu söylediği kısımda *yara* ve *kerte* örneklerine *ağa* kelimesini de eklemiştir (518-520.s).

Daha yaygın olan görüş ise Moğolca “ağabey” anlamındaki *ākā* kelimesinden gelen alıntı bir kelime olduğudur. Çağatay (1978: 324), Tietze (2002: 36), Gülensoy (2011, C.1: 51), Nişanyan (2003: 6), Eyuboğlu (2004: 11) bu görüşü benimseyen isimlerdendir. MS'de de Moğolca *ākā* “ağabey” kelimesinden geldiği ifade edilmiş, kelimenin batı dillerine ve *āgā* şeklinde Arapça ve Farsçaya da geçtiği eklenilmiştir (16.s).

Kibar, kişi adları üzerine yaptığı tasnifte kısa kısa köken bilgilerine de yer vermiştir. “Büyük; saygın; ağabey” anlamlı *ağa* kelimesi için *ağa* < *aga* < *aka* gelişimini göstermiştir (2005: 142).

Uygur Türkçesi döneminde kelimenin ikisi de “ağabey, büyük kardeş” anlamına gelen hem *ağa* hem *ağa* şekli görülmektedir (Caferoğlu, 2011: 6, 9).

Dede Korkut Kitabı’nda *ağa* “ağa, ağabey, baba” şeklinde kullanılmıştır (Ergin, 1997: 4).

Abuşka Lügati’nde de *ağa* “büyük karındaş” kelimesi geçmektedir. Ali Şîr Nevâî’nin Muhâkemetü’l - Lügateyn adlı eserinde kelime şu şekilde açıklanmıştır: *A ‘acam uluk kardaş ve küçük kardaş ikelesin birâder dirler ve Türkler uluğni ağa vü küçükni ini dirler* (Güzeldir, 2002: 43-44).

Arat, Vekayi - Babur’un Hatıratı’nın notlar kısmında *ağa* kelimesinden bahsetmiştir. Aslında “yaşça büyük” anlamına gelen *ağa* tabirinin sonra herhangi bir teşekkülün başında bulunanlara mahsus bir unvan olarak kullanıldığını belirtir. *Ağa Begim* (Sultan Hüseyin Mirza’nın kızı) gibi örnekler vererek kadın isimlerinde de kullanıldığını söyler. Radloff’un tespit ettiği, *ağa* “büyükbaba”, *aul ağası* “köy ihtiyarı, muhtar”, *ot ağası* “evin (aslında ateş, ocak) büyüğü” gibi lehçelerdeki bazı kullanımları aktarır (1987, C.2: 576). Ayrıca *ağa* ve *ağaça*’nın soy asaletine sahip olmadan evlenme yoluyla beyler zümresine girmiş hanımlar için kullanıldığını da ifade etmiştir (587.s).

❖ ağaç

DENY:

... bazı kelimelerin başlarındaki *ı* veya *i* ünlüleri de kendilerinden önce bir başlangıç *y*’siyle bir *y*’siz söylenebilir: *y)itmek, y)igit, y)ıtrak*. ... Yine (üstelik bir ünlü değişmesine de sahip olan) şu denk kelimeleri krş. Türkiye Türkçesinde *ağaç*, Doğu Türkçesinde *y)ıgac; ağla-, y)ıgla-*. (2012: 66-67)

Bitiş ünsüzleri

Türkçede bitiş ünsüzlerin söylenişi, genellikle boğuklaştırılmıştır. Birçok dilde ortak olan bu eğilime, bizce Türkçede ancak imlanın muhafazakâr etkisi engel olmuş görünüyor. ... *ağaç* veya *aāç*. (2012: 67)

Sonları -c veya -ç’li ekler

... *-eç* ve *-iç* (veya *-ec* ve *-ic*) eki: ... *ağaç* (*ağmak* krş. *ağım* “ayak boynu”) ... (2012: 520, 523)

Türkçe veya yabancı bir isim veya Türkçe bir fiil tabanı patlayıcı ünsüzle bitiyorsa, bu ünsüz muhakkak *p, t, ç* veya *k*'dir.

Aşağıdaki kelimeler eskiden tonlu ünsüzle yazılıyorlardı, bugün ise tonsuzla telâfuz ediliyorlar:

Türkçe kelimeler: ... *ağaç* ...

(2000: 78)

Kelimenin kökeni hakkındaki bir görüş *ağ-* fiilinden geldiğidir. Deny, *-eç / -iç* eklerinden bahsederken *ağaç* kelimesini de örnekler arasına dâhil etmiş ve bir başka yerde de kelimeyi *ağ-* fiiline bağlamıştır. Türkiye Türkçesi ve Doğu Türkçesi arasında *ağaç*, *yığaç* denkliliğini göstermiştir. Şemseddin Sami de bu görüşü kabul eden isimlerdendir (KT, 31.s). Tietze, Deny ile *ağaç* kelimesinin *ığaç* şeklinde dar ünlülü olduğu konusunda birleşirken, kökü konusunda “bitki” anlamındaki *ı* köküne eklenen *+gaç* ekiyle oluştuğunu belirtmiştir (2002: 36).

Deny, ayrıca Türkçede bitiş ünsüzlerin söylenişinin genellikle boğuklaştırıldığını, birçok dilde ortak olan bu eğilime, Türkçede imlanın muhafazakâr etkisinin engel olduğunu belirtirken de *ağaç / aāç* örneğini vermiştir. Elöve'ye göre “bu imla muhafazakârlığının bütün Arap harfli Türk lehçelerinde ısrarla devamı, anane ve göreneği bozmamak endişesiyle değil, Türkçenin bünyesi zorunluluğu sebebiyledir” (2012: 67).

Kelimenin genel olarak “bitki” anlamına geldiği belirtilebilecek *ı* kökünden geldiğine dair görüşler de bulunmaktadır. Clauson bu görüştedir. *İğaç (ığa:ç)* maddesinde kelimeyi *ı* “çalı, ağaç, bitki; ahşap” köküne bağlamıştır. Sonraki dönemlerde ön seste *y-* türemesi ile *yığaç* şeklinde kullanıldığını da eklemiştir. Bu kelimenin fonetik gelişim açısından *ığla-* fiili ile benzerlik gösterdiğini belirtmiştir (1972: 79).

T. Tekin, Türk dillerinde ön seste *y-* türemesini incelediği makalesinde *y-* sesinin daha çok düz, dar ünlüler olan */ı/* ve */i/* ünlüleri önünde türediğini belirtir ve OT'de *y-* ön türemesinden bahsederken *yığaç ~ ığaç* örneğini ekler (2013a: 262). Tekin, ayrıca Kök. *ı* “ağaçlar, orman”, E. Uyg. *ı, u* “bitki”; Kök., E. Uyg. *ığaç* “ağaç”, DLT *yığaç* kelimelerini uzun ünlülü **ığaç* şekline bağlar. Bu şekil Çağ. *yığaç*; Y. Uyg. *yağaç*; S. Uyg. *yığaş, yığaş*; Kırg. *ığaç* kelimelerinde karşımıza çıkmaktadır (64.s).

Kelimenin aslı için yalnızca ET *ığaç / yığaç* şeklini işaret eden isimler de bulunmaktadır. Korkmaz, Gülensoy, Nişanyan (2003: 6), Gemalmaz (1995: 18) bu şekilde görüş bildirmişlerdir. MS'de de bu yönde bir açıklama yapılmıştır (2011: 16).

Korkmaz'a göre *ıgaç* bir "temel kelime"dir. Temel kelime "eski devirlerden beri kullanılagelen, o dilin çeşitli alanlardaki söz varlığını oluşturan temel kavramlardan birine karşılık ve yeni türemelere temel oluşturan tek heceli veya daha basit kökünü bilemediğimiz birden fazla heceli kök değerindeki taban kelime"dir (2007: 213).

Gülensoy da aynı görüştedir. Ayrıca Sümerce *gi* kelimesine de dikkat çeker. Räsänen'in **ağaç* < **añaç* değişimine dair görüşünü yanlış bulduğunu ekler (2011, C.1: 51).

Köktürk Bengü Taşları'nda *ıgaç* şeklinde görülen kelime "ağaç" anlamındadır. *I* kelimesinin de "ağaç, orman" anlamında kullanıldığı görülmektedir (Ercilasun, 2016: 675).

Caferoğlu, incelenen kelimenin Eski Uygur Türkçesi şeklini *ıgaç* olarak göstermiştir (2011: 85).

DLT'de *yıgaç* veya *yıgāç* şekliyle *ağaç* kelimesi sıklıkla kullanılmıştır (969.s).

Dede Korkut Kitabı'nda *ağaç* kelimesinin Ğ ile yazıldığı görülmektedir. Ergin, İndeks'te *ağaç* şeklinde yer vermiştir (Ergin, 1997: 4). Gökyay da *ağaç* olarak göstermiştir (1973: 159).

Abuşka Lügati'nde *yıgac* kelimesinin mesafe bildiren bir anlamı yanında "ağaç" ve "odun; sopa, değnek; çöp" anlamları olduğu belirtilmiştir (Güzeldir, 2002: 496).

❖ *ağul*

bk. avlu

❖ *ağla-*

DENY:

... bazı kelimelerin başlarındaki *ı* veya *i* ünlüleri de kendilerinden önce bir başlangıç *y*'siyle bir *y*'siz söylenebilir: *y)itmek, y)igit, y)ırak*. ... Yine (üstelik bir ünlü değişmesine de sahip olan) şu denk kelimeleri krş. Türkiye Türkçesinde *ağaç*, Doğu Türkçesinde *y)ıgac; ağla-, y)ığla-*. (2012: 66-67)

Deny, Türkiye Türkçesi ve Doğu Türkçesi arasında *ağla-*, *yığla-* denkliliğini göstererek bu örnekte “başlangıç y’si” görüldüğünü ve ünlü değişmesi yaşandığını ifade etmiştir.

Kelimenin *ığ*, *ık* sesinden geldiğini öne süren isimler arasında Clauson, Tietze, Hamilton, Nişanyan vardır. MS’de *ağla-* fiili için ET *yığla-mak* - *ığla-mak* şekilleri ve ses taklidi *yığ*’dan geldiği belirtilerek *yığ+la-mak* > *ığ+la-mak* > *ağla-mak* tahlili yapılmıştır (20.s).

Clauson, **ığ*’dan geldiğini belirttiği bu fiilin asıl şeklini *ığla:-* olarak vermiş, ön seste y- türemesi görüldüğünü söylemiştir (1972: 85).

Tietze, *ağla-* fiilinin aslının *ığla-* şeklinde dar ünlülü olduğu konusunda Deny ile birleşmektedir. İsimden fiil yapan eklerden en işlek olanı olduğunu belirttiği *-la-* / *-le-* genişlemesiyle oluşan geçişli ve geçişsiz fiillerin birçoğunun “yansılama” fiilleri olduğunu eklemiştir. Tabiat sesini taklit eden unsurlara eklenen, /l/, /r/, /z/ ile biten yansılama unsurlarından sonra *-da-* / *-de-* şeklini alan bu ekin örnekleri arasında *ağla-* fiilini de saymıştır (2002: 39).

Hamilton, E. Uyg. döneminde *ığla-*, *yığla-* şekillerinde görülen bu fiilin DLT’de Kâşgarlı’nın “hıçkırık” olarak tanımladığı, ses taklidi *ık* kelimesinden türemiş olabileceği ihtimalini dile getirmiştir (2011: 150).

Nişanyan, *ağla-* fiilinin **ığ* / **ağ* inleme sesinden geldiğini söylemiş ve ET dönemindeki *ığla-* / *ağla-* biçimlerini paylaşmıştır (7.s).

Kaçalin, kelimenin kökenine dair başka bir görüş ileri sürmüştür. Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı adlı çalışmasının “Sözlük” kısmında kelimeye *ağla-* “zarılık kılmak” fiilini *āğı+la-* olarak çözümlendiği görülmektedir (2017: 793). Ayrıca *ığla-* şeklindeki fiili “sarsmak, yılmak” olarak açıklamıştır (806.s).

T. Tekin de Türk dillerinde ön seste y- türemesini incelediği makalesinde y- sesinin daha çok düz, dar ünlüler olan /ı/ ve /i/ ünlüleri önünde türediğini belirtmiş ve Uygurca *ığla-* ~ *yığla-* örneğini vermiştir (2013a: 257).

Köktürk Bengü Taşları’nda *ağlamak* fiili *yığla-* olarak geçmektedir (729.s).

Caferoğlu, fiilin Eski Uygur Türkçesi şeklini *ığla-* olarak göstermiştir (2011: 85).

DLT’de *ıgla-* fiili *oğlan ıgladı* örneğiyle verilmiş ve *yıgladı* şeklinin de olduğu aynı yerde belirtilmiştir (127.s). KB’de *yığla-*, *yığlat-* şekilleri kullanılmıştır (1979: 538).

❖ *ahi*

DENY:

Gırtlak Ünsüzleri

İki adet “soluklu” sızıcı ses vardır. İkisi de *h* şeklinde belirtilir.

Biri tonsuz: *h* (*h* yazılır) çok hafif bir gırtlak büzülmesi gerektirir. Bu ses soluk vererek (alarak değil) çıkarılır. Gırtlaktaki hava birdenbire dışarı verilir, *h* sesi, *h*, *kh* sesinin yumuşatılmışıdır. Türkçede *h* sesi *k > ħ > h* gelişmesinin sonucudur ve buna göre sadece kalın sesli kelimelerde bulunur. ...

ahi (*aħi* telâfuz edilir), *ahu*.

(2000: 27)

Ses Uyumunun Birinci Kuralı (genel)

Derinlik veya damak sesinin karşılıklı bağı: Türkçede bir hece grubunun ilk ünlüsünün ince veya kalın olmasına göre, sonraki ünlüler de ince veya kalın olurlar. ...

Ses uyumunun birinci kuralına istisna çok azdır: ... *ahi*, *ahu* (eskisi), *akı* yerine.

(2000: 50-51)

Deny, *h* sesi ve ünlülerin incelik kalınlık uyumlarından bahsettiği bölümlerde *ahi* < *ahu* değişiminden bahseder ve kelimeyi *akı* şekli ile ilişkilendirir.

Kelimenin kökeni ile ilgili genel olarak iki karşıt görüş bulunmektedir. Bunlar Türkçe *akı* kelimesinden geldiği, Arapça *aħ* “kardeş” kelimesi ile ilişkilendirildiği görüşlerdir. Deny dışında kelimenin *akı*’dan geldiğini savunanlar arasında Clauson, Tietze, Atalay, Onay, Gülensoy, Karasoy,

Clauson, *akı*: “cömert, eliaçık” maddesinde kelimenin *ak-* kökünden *-ı* ekiyle türediği yönündeki görüşe yer vermiştir. Osmanlı’da *aħı* kelimesinin “hayırsever, dinî bir organizasyonun üyesi” anlamıyla kullanıldığını söylemiş ve Ar. *aħ* “kardeş, birader”den geldiği yönündeki görüşlere katılmadığını dile getirmiştir. *Aħı* ve *aħı* topluluğu olan *aħılık* kavramlarını *akı* ve *akı:lık* ile birlikte düşünür. *Akı* ve *akılık* kelimelerinin kullanımlarını tarihî metinlerden örnekler (1972: 78, 86).

Tietze de Clauson'dan hareketle *akı* “cömert” kelimesine bağladığı *ahı* / *âhi* kelimesinin 14 - 15. yüzyılda, “Anadolu’da yaygın bir muayyen dinî - içtimaî gruba mensup kimseler için” kullanıldığını belirtmiştir. Kaynaklarda bir şahıs adı ile beraber geçtiğinde *ahı* kelimesinin hep başta yer aldığını da eklemiştir (2002: 44).

DLT’de de yer alan Türkçe *akı* kelimesi ile ilgili eserin Atalay neşrinde bir dipnot bulunmaktadır. Atalay, *ahi* kelimesinin Arapçaya bağlanmasına sert bir dille karşı çıkmıştır. Türkçe *akı* kelimesinin Arapça *أخي* kelimesine bağlanamayacağını belirtmiştir (2013, C.1-1: 90).

A. T. Onay’a göre “Anadolu’da vaktiyle mevcut olmuş olan bir zümrenin adı” olan *ahi* kelimesi, Arapça “kardeş” anlamındaki *ahi*’den değil Türkçe *akı*’dan gelmektedir. Onay, DLT’de de “cömert, eli açık” anlamıyla geçtiğini hatırlatmıştır. Ahilik bir tarikat değildir, Selçukluların sonlarına doğru Anadolu’da meydana gelmiş bir teşekküldür ki *Ahiler-Akılar* olarak bilinir. Edebiyatımızda *ahi* sözü “kardeş” ve bunun dışında “zevc, koca, efendi” yerinde de kullanılmıştır. Kelimenin “zevc” manasıyla kullanıldığı bir örneği de paylaşan Onay, buradaki hitabın kesin olarak Türkçe *akı* - *cömert* veya *feta* - *yiğit* olduğunu ifade etmiştir (2007: 23-24).

Gülensoy, *ahi* kelimesinin T. *akı* “eli açık, cömert, koçak, selek” kelimesinden geldiği görüşünü savunan isimlerdendir. *Akı* kelimesinin TT’de bir soyadı olarak da karşımıza çıktığını hatırlatmakta ve *ak-ı* şeklinde tahlil etmektedir (2011, C.1: 59).

Karasoy, *ahi* kelimesinin varlığından önce Türkçede *akı* kelimesinin ve ardındaki kültürün var olduğu görüşündedir. *Ahi*’nin oluşumunu Arapça “kardeş” anlamına gelen *el-Ah* kelimesinin mütekellim *ya*’sı ile kullanımı şeklinde aktarmaktadır. Bu kelimeyi ET metinlerde geçen ve Türkçe bir kelime olan “cömert, eli açık, âlicenap; konuksever, yiğit” anlamlı *akı* ile aynı gören veya eş anlamlı olduğunu belirten görüşlere yer vermiştir. Tarihî metinlerden verdiği örneklerle *akı* kelimesinin kullanımını somutlaştırmıştır (2003). Karasoy’un da verdiği örneklerden bazıları şunlardır:

KB 58. beyit:

akı erdi elgi yüreki teğük
biliglig sakınuğ kör atı beğük (2007: 23).

“Eli cömert idi, yüreği saf idi; bilgili takva sahibi ve adı büyük bir zat idi.”

KB 2053. beyit:

aķı bol bağışla iür hem yitür
ķalı eksüse ur yana al yetür (2007: 222).

“Cömert ol bağışla, yedir ve iir; eğer malın eksilirse, tekrar vur, al ve eksileni tamamla.”

AH 231-232. beyit:

aķı bol sańga söz sökün kelmesün
sökün kelgü yolnı aķlık tıyur (1951: 58).

“Cömert ol, sana söz, sövme gelmesin; sövme gelecek yolu cömertlik kapatır.”

Tarihî metinlerdeki kullanım örnekleri ve yakın dönem araştırmacılarının görüşlerini de paylaşan Karasoy, ET dönemindeki /k/ sesinin Azerbaycan Türkçesi ve EOT metinlerinde *ķ-* > *ğ-*, *-ķ-* > *-ğ-*, *-ķ* > *-ğ*, *-ğ* gibi değişikliklere uğradığını, bu durumun bir sonucu olarak Anadolu’da Oğuz yazı dili oluştuktan sonra yazılan metinlerde *akı* ve *akılık* kelimelerine rastlanmadığını ifade eder. Arapların *feta* “yiğit”, İranlıların *cevan-merd* dediği ideal insan tipine Türklerin *Akı*, mesleğine de *Akılık* dediğini, akılığın gereği olarak, Akıların birbirine karşı kardeşçe muamelede bulunmalarından dolayı bu kelimenin yerini zaman içinde Arapça kökenli *Ahi* “kardeşim” kelimesi aldığını belirtir. Karasoy, ayrıca *ahi*’nin *akı*’dan geldiği fikrini ilk ortaya atan ismin Deny olduğunu ekler. Bu kelimenin “kardeşim” anlamında hiç kullanılmamış olması, her defasında “cömert” anlamında kullanılmasını *akı*’dan geldiği görüşünü kuvvetlendiren bir delil olarak kabul etmiştir (2003).

Kelimenin Arapça kökenli olduğunu savunan isimlerden olan Nişanyan, Ar. *aķī* “kardeşliğe ait, kardeşçe” < *aķ* “kardeş” < *أخو* (*ahi, ihvan, uhuvvet*) “kardeş olma” gelişimini kabul etmektedir (2003: 7).

Tulum’un 17. yüzyıl söz varlığı çalışmasına göre o dönemde *aķī* kelimesi “ķarındařım, ķardařım, áķī, bürāderüm, bürāderem, bürāder-i men” anlamlarında kullanılmaktadır (2011: 261). Sözlükte *aķı* ve *ahi* kelimeleri *elif* ile yazılan halklılaşmış alıntı kelimeler arasında sayılmıştır (169.s).

MS’de *ahi* / *ahı* maddesinde kelimenin kökeni için Ar. *aķ* “erkek kardeş”ten gelen *aķı* kelimesi verilmiş, aslını Türkçe *akı* “eli açık, cömert kimse” olarak kabul eden görüşlerin de var olduğu eklenmiştir (22.s). Ayrıca *Ahi Baba* / *Ahı Baba* ve *Ahu Baba*

birleşik isimleri de madde başı olarak yer almaktadır. *Ahu Baba*'nın “Ahi Baba” sözünün halk ağzındaki şekli olduğu dile getirilmiştir (23, 25.s).

Ahi Babalık terimi Pakalın'ın sözlüğünde “debbağlar ve saraçlar gibi esnafın başlarındaki adamlara tevcih edilen tesmî bir unvan” olarak açıklanmıştır. *Ahi*'nin Osmanlılardan önce Azerbaycan ve Selçuklu topraklarında esnaf kâhyaları ve şeyhler için kullanılan bir söz olduğu, mimar ağalığı ile birlikte kullanıldığı durumlar da olduğu belirtilmiştir (1993, C.1: 29).

Türkçe Sözlük'te *ahi* kelimesi üç ayrı maddede incelenmiştir. Sıfat olan *ahi* kelimesi “cömert”, Arapça ad olduğu belirtilen *ahi* ise “*hlk.* kardeş” şeklinde açıklanmıştır. Özel ad olan *Ahi* ise “Ahilik ocağından olan kimse” anlamındadır. Son iki *ahi* kelimesinin Ar. *ahî* kelimesinden geldikleri ve telaffuzların *ahî* şeklinde olduğu gösterilmiştir. *Ahilik* türevi de “cömertlik” anlamıyla verilmiş, özel ad olarak kullanıldığında “kökleri eski Türk törelerine dayanan ve Anadolu'da yüksek bir gelişim gösteren esnaf, zanaatçı vb. bütün çalışma kollarını içine alan ocak” anlamına geldiği ifade edilmiştir (54.s).

Bunlar dışındaki bir başka görüş olarak Şemseddin Sami'nin KT'deki *ahu* maddesindeki açıklamalar da değerlendirilmelidir. İlgili maddede, kelimenin *ak*'tan geldiği belirtilmiş ve “saç ve sakalı ak olup şâyân-ı hürmet ve tazim olan” anlamında, sadece *ahu baba* tabirinde kullanıldığı ifade edilmiştir (37.s).

TS'de *ahı*, *ahu* kelimelerinin “bir kimsenin sevdiği, en yakını”; *ahılık* kelimesinin ise “cömertlik” olarak açıklandığı görülmektedir (5.s).

Ağızlardan *akı*, *aki* “kardeş” (DS, C.1: 150); *ahu* “ak sakallı, saygı değer yaşlı adam” (134.s); *ahı baba*, *ahu baba* “sevimli ihtiyar adam” (129.s) kullanımları derlenmiştir.

Eski Uygur Türkçesi döneminde Deny'nin bahsettiği *akı* kelimesi “cömert” anlamında kullanılmaktadır (Caferoğlu, 2011: 9).

DLT'de de *akı* kelimesi “cömert” anlamındadır (43.s). *Akıla-* “cömertliğe mensup kılmak, cömert saymak”, *akılık* “cömertlik” kelimeleri de *akı*'nın türevleridir. Bu türevlerden *akıla-* madde başı olarak yer almaktadır (135.s). *Akılık* ise *a / e* edatının incelendiği maddedeki Elöve alıntısında da yer alan, *ayag* “lakap, unvan” için verilmiş şu örnek şiir parçası içinde geçmektedir:

*koğgil maña akılık bolsun maña ayag a
ığgil meni tokışka yöwgil maña ulag a*

“Beni bırak, cömertlik yapayım ki lakabım cömert olsun! Beni savaşa gönder. Burada beni savaşa ulaştırarak bir at ver demek istiyorum.” (419.s).

❖ *akçıl*

bk. balıkçıl

❖ *akşam*

Deny, zaman işini de görebilen kelimeler arasında saydığı *akşam* kelimesinde (2012: 245-246) /ş/ sesinden sonra $k > h$ (h) değişimi yaşandığını belirtmiştir (2000: 61). Anadolu’da görülen *akşam* > *aşam* değişimiyle de süreksiz bir sesin, sürekli bir sesle temas hâlinde bulunduğu zaman bazen sürekli olabildiğini ifade etmiştir (2012: 142). Bu bilgiler dışında, ilgili kısımdaki dipnotta *akşam* kelimesi için Şemseddin Sami’nin Türkçe *ağ* ile Farsça “akşam” demek olan *şâm*’dan yapıldığı şeklindeki görüşü dile getirilmiş ve farklı bir köken bilgisi sunulmuştur. Kelimenin Türkçe kökenli kabul edildiği bu görüşte “bir yerden bir yere hareket” anlamındaki *ağ-* / *ağ-* fiili kök olarak görülmektedir. *Akşam* kelimesi “*ağmak* (*ağmak*) ile meyil ve yönelme eki *-sA*’dan yapılan *aksamak* fiil adının türemiş *aksam* şeklidir”. *Sağla-* fiilinden *sağlam* gibi yapılmıştır ve “yerinden oynayıp hareket etmeğe (Arapça karşılığı *zeval*) meyil ve yönelen” anlamında bir sıfattır. $s > ş$ değişimiyle *akşam* biçiminde, “zeval vakti” anlamında bir ad olmuştur (2012: 246).²

Kelimenin Türkçe ve yabancı unsurlardan oluştuğu görüşü hâkim görüştür. Şemseddin Sami’nin de bu görüşte olduğu, Elöve’nin ise bu yaygın görüşe karşı yeni bir fikir ortaya attığı görülmektedir.

Ergin, *Zaman Zarfları* başlığında yer verdiği *akşam* kelimesinin *ak* + *şam* birleşiminden oluştuğunu belirtmiştir (2007: 260).

Gemalmaz da Erzurum ağzında *aşam*, *aşam* şekillerinde kullanılan bu kelimeyi T. *ak* + *Far*. *şâm* olarak çözümlenmiştir (1995: 21).

² Bu bilgilerin yer aldığı dipnotta JD veya AUE kısaltması bulunmamaktadır.

Gülensoy, kelimeyi *āk* + *şam* şeklinde çözümlerken, Radloff'un Ramstedt'in görüşüne dayandığı Moğ. *akun* ~ *aksan* "akşam, geç vakit" bağlantısından da söz etmiştir (2011, C.1: 60).

Clauson, Tietze, Eren, Nişanyan Türkçe unsurdan söz etmeden İran kaynaklı görüşleri savunmaktadır.

Clauson, bugünkü Farsçadaki *şām* biçimini de hatırlatarak kelimenin Soğdcadan alınmış olabileceğini söylemiştir (1972: 96).

Tietze de Clauson ve benzer düşüncede olan Räsänen'in fikirlerini paylaşarak *aḥşam* / *akşam* < ET *aḥşam* < Soğ. ? < E. Far. *ḥşapan* / *ḥşap* 'gece' çözümlemesini vermiştir (2002: 47).

Eren, kelimenin İran dillerinden alındığını, verici dilin tam olarak bilinmediğini söylemiş ve İran kaynaklı görüşleri sıralamıştır (1999: 6).

Nişanyan, 11. yy. olarak tarihlediği *aḥşam* kelimesini Soğdca *gşam* ve Zerdüşť dininin eski kutsal metinlerinin dili olan Avestan dilindeki yine "akşam" anlamına gelen *ḥşapan* / *ḥşap* kelimelerine bağlamıştır (2003: 10).

MS'de de ET *aḥşam* kelimesine dayandırılıp Soğdcadan geldiğine dair yaygın bir görüş olduğu eklenmiştir (33.s).

❖ *al*

İncelenen diğer kelimeler: aldan-, aldat-

DENY:

Doğu lehçelerinde *-la* eki sonu ünsüzle biten bir kelimeye katıldığı zaman çok kerre *-te-* veya *-de-*'ye çevrilir. Osmanlıcada bu değişmenin ancak pek zaif eserleri kaydedilebilir: *aḷdatmak, aḷdanmak, aḷ'dan...** (2012: 455)

Araştırmacılar *aldan-, aldat-* fiillerinin *alda-* gövdesinden geldiği ve bu gövdenin de Türkçe *al* / *āl* köküne eklenen *-la* / *-da* eki ile oluştuğu yönünde çoğunlukla hemfikir görülmektedir. Burada karşıtlık arz eden nokta *āl* kökünün anlamıdır. Genel kanı bu

kelimenin “hile” anlamı *āl* olduğu doğrudur. Kaçalın ise “kırmızı” anlamı *āl* kelimesini kök olarak kabul etmiş ve bu doğrultuda açıklama yapmıştır.

Deny *aldat-*, *aldan-* fiillerinin *al* kökünden *-la* ekinin bir türevi olan *-da* ile türediğini ifade etmektedir.

Elöve, DLT’deki *al* “hile” kelimesini ve *oğ yagını aldı* “O düşmanı aldattı.” örneği ile KT’deki *Adamı aldayup magrur iden* ifadesini ekleyerek Deny’nin görüşüne katkı sağlamıştır (2012: 455).

Tietze de *al* “hile” kökünün ET *āl* “çare, vasıta” kelimesinden geldiğini belirtmektedir (2002: 61). *Alda-* “yalan söyleyerek aldatmak” fiilini de *alta-* şekline bağlayarak, *āl* kökünden isimden fiil yapma eki *-la-* / *-da-* ile yapıldığını ifade etmiştir. *Aldan-*, *aldat-*, *aldaş-* fiilleri bu fiilden türemişlerdir (2002: 72). Tietze’nin bir başka yerde bu ekin /l/, /r/, /z/ ile biten “yansılama” unsurlarından sonra *-da-* / *-de-* şeklini aldığını belirterek bu durumun *alda-* fiili ile karşılaştırılmasını ifade ettiği görülmektedir (39.s)

T. Tekin, OT dönemi kaynaklarında ön seste *y-* türemesi örneklerinin önceki dönemlere göre daha çok rastlandığını belirtmiştir. Verdiği örneklerden biri de Et-Tuhfetüz-Zekiyye Fi’l-Lûgati’t- Türkiyye adlı eserdeki *yalda-* “aldatmak” fiilidir. DLT’de *āl* ve *alda-* şekilleri yer alan bu kelimenin Ana Türkçe **ālda-* fiilinden geldiğini ve bu bağlamda Trkm. *ālda-* şekliyle karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir (2013a: 262).

Nişanyan *aldan-*, *aldat-* fiillerini ET *alta-* fiiline bağlamaktadır. “Düzen, yöntem, hile” anlamındaki *al* kökünden geldiğini belirtmekte ve ayrıca *alık* kelimesini de bu anlam dairesinde değerlendirmektedir (2003: 12).

A. Ata, *al* kelimesini hem “hile, tuzak” hem de “ön, ön taraf” anlamlarıyla, *alda-* fiilini “aldatmak, kandırmak” anlamıyla Derleme Sözlüğü’nde görülen en eski Türkçe kelimeler arasında saymaktadır (2000).

MS’de kelimenin kökeni için ET *āl* sözcüğü verilmektedir. Kelime Farsçaya da geçmiştir (35.s). *Alda-* fiili ise ET *alta-* fiiline bağlanmış ve *alta-mak* < *al+ta-mak* > *al+da-mak* şeklinde çözümlenmiştir (38.s).

Kaçalın ise görüşleri bildirilen isimlerden farklı olarak Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı adlı çalışmasının “Açıklamalar” kısmında *alda-* fiilini “gözünü boyamak” olarak açıklamış ve *āl+da-* şeklinde çözümlenmiştir. Buradaki *āl* “kırmızı” anlamındadır. Kırmızının en erken solan renk olduğunu, Far. *rang* “boya” kelimesinden gelen *reng* ile

kurulmuş olan *reng et-* fiilinin de Osmanlı Türkçesinde “aldatmak” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (2017: 774).

DLT’de uzun ünlülü olan *āl* sözcüğü “hile ve aldatmaca” anlamıyla verilmiştir. “Hile ile aslan tutulabilir; fakat kuvvetle, bostan korkuluğu bile tutulamaz.” anlamındaki “*Ālın arslan tutar kūçün oyuk tutmas.*” atasözünde geçtiği ifade edilmiştir (39.s). *Alda-* fiili de çeşitli şekillerde çekimlenmiş olarak kullanılmıştır (122, 206.s).

❖ *aldan-*

bk. al

❖ *aldat-*

bk. al

❖ *alev*

krş. yalabık

DENY:

Ses Uyumunun Birinci Kuralı (genel): Derinlik veya damak sesinin karşılıklı bağı. *Türkçede bir hece grubunun ilk ünlüsünün ince veya kalın olmasına göre, sonraki ünlüler de ince veya kalın olurlar. ...*

Ses uyumunun birinci kuralına istisna çok azdır: ... *alev* (karş. Farsça *elow*) ... (2000: 50-51)

Deny Türkçede, ünlülerde görülen kalınlık - incelik uyumunun istisnasının çok az olduğunu söylemiştir. Bu konuda verdiği örneklerden biri *alev* kelimesidir. Türkçe kabul ettiği bu kelimedeki uyumsuzluğu istisna olarak vermiş olsa da Farsça *elow* kelimesiyle de karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir.

Kelimenin Türkçe kökenli olduğunu düşünen araştırmacılar olduğu gibi, alıntı olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır.

Tizetze, ağızlarda *alaf* şeklinin de görüldüğünü belirttiği *alev* kelimesini “ateşin ucundaki ışıklı kısım” olarak açıklamış ve pek çok kimsenin Farsça zannettiği bu kelimeyi Deny'nin Türkçe saydığını dile getirmiştir (2002: 75).

Şemseddin Sami, kelimenin Türkçe kökenli olduğu görüşündedir. KT'de kelimenin aslının *alav* olduğunu belirtmiştir. Doğru imlasının *elif* harfi ile olduğunu, *ayn* ile yazımının yanlış olduğunu vurgulamıştır. “Zira alev sırf Türkçe bir lügattir”. *Alev-gîr*, *alev-keş* gibi tabirler de Şemseddin Sami'ye göre “büsbütün galattır” (48.s).

Tulum'un Meninski'nin çalışmalarından hareketle oluşturduğu 17. yüzyıl söz varlığı sözlüğünde “yalıñ, od yalıñı, zübān, zübāne, leheb” gibi anlamlarla verilmiş ‘*alev* kelimesi *ayn* ile yazılmıştır. ‘*Alev-endāz* “zübān-efken”, ‘*alevî* “yalıñlü, yalıñden”, ‘*alevlendürmek* “yakmak, tutuşturmak, yandırmak, kızdırmak; yalıñlamak, yalıñlatmak”, ‘*alevlenmek* “yalıñlanmak, şö‘lelenmek, tutuşmak” türevleri de yer almaktadır (2011: 330). Ayrıca bir de *elif* ile başlayan *alavlanmak* fiili yer almakta ve günlük konuşmada “äteş yalıñlamak, ‘alevlenmek” anlamlarında kullanıldığı belirtilmektedir (269.s).

Devellioğlu, sözlüğünde *alev* kelimesine madde başı olarak yer vermemiş ancak *alev-keş* “alevden fırlayan”, *alev-rîz* “alevlenen” ifadelerini “Türkçe Farsça birleşik sıfat” olarak nitelemiştir (2008: 28).

İ. Özkan, beş farklı anlamdaki **ya-* fiilinin kök olduğundan bahsetmektedir. Bu anlamlar “yaklaşmak, yakınlaşmak”, “yanılmak, yanlış yola sapmak, yoldan çıkmak”, “ışık saçmak, aydınlatmak”, “yaşamak ömür sürmek”, “örtmek, kapamak”tır. *Alev* kelimesinin “ışık saçmak, aydınlatmak” temel anlamlı **ya-* kökünden geldiğini belirtir (2011).

Eyuboğlu, *alev* kelimesinin Türkçe kökenli olduğunu ve “parlayan, ışılan, parlak” anlamlı *yalab / yalap*’tan *yalav - alav / alev* biçimini aldığı ifade etmektedir. Ayrıca *b / p / z / v* sesleri arasında sürekli bir dönüşme olduğu bilgisıyla *yalav / yalaz / alaz / alaf - alev* kelimelerini bir arada düşünmektedir. Eyuboğlu, Farsçaya da *âlâve*, *âlâv* olarak Türkçeden geçtiği görüşündedir (2004: 24-25).

MS’de kelime *alev* < *yalav* < ET *yal-mak* “alevlenmek” (?) biçiminde tahlil edilmiştir. Kelimenin EOT döneminde ve bugün halk ağzında *alev* şeklinde geçtiği, yazı dilinde /l/ sesinin etkisiyle *a > e* değişimi olduğu, eski metinlerde Arapça sanılarak ‘*alev* şeklinde de yazıldığı ifade edilmiştir (40.s).

Karaağaç, bizzat yaptığı görüşmede Doerfer'e, Türkçede *y- ~ ø-* denkliğinin, *al ~ yal* değişmesinin varlığı henüz inandırıcı şekilde açıklanmadığı, dolayısıyla *alev*'in *yalın*, *yalaz*, *yaşın*, *yalap*, *yalabı-* örnekleriyle birleştirilemeyeceği, kelimenin Farsça olduğu yönündeki görüşüne katılmadığını iletmiştir. Karaağaç'a göre *y- ~ ø-* denkliğinin Türkçede oldukça zengin örnekleri bulunmaktadır (2000).

H. Eren, Karaağaç'ın *şimşek > şemşek > *çemşek > çeşmek (DS) > *çaşımak / çeşimek* gelişimini savunduğunu, *çaşımak* biçiminden de yola çıkıp *yal-* ~ *yaşu-* “yanmak, yakmak, parlamak” ~ *alış-* “yanmak, tutuşmak; alışmak” ~ *yılış-* “ısınmak” ~ *isi-n-* “ısınmak” ~ *yalın* “alev” ~ *yaşın* “ışık” ~ *yaşna-* “parlamak” ~ *yultuz* “yıldız” ~ *yula* “meşale, mum, lâmba” biçimlerini sayarak *şimşek*'e ulaştığını söylemiştir. Ardından **yaşu-* köküyle **çaşı-* / *çeşi-* biçimi arasında düzensiz ses değişimi olduğu fikrine karşı çıkmış, *şimşek*'in bu şekilde açıklanamayacağını belirtmiştir. Eren'in bu eleştirisi, Karaağaç'a ait “Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri” adlı yazısıyla ilgilidir (1999b). *Lakırdı* ve *loş* kelimelerini incelediği yazısında Eren'in olumsuz eleştirisine maruz kalma nedenini anlayamadığını belirten Karaağaç, bir başka yazıda *lakırdı* ve *loş* kelimeleriyle ilgili açıklamalarını tekrarlamış ve yazdıklarını Eren'in bu kelimelerle ilgili ileri sürdüğü görüşlerle karşılaştırmıştır (2000).

Eren'e göre *şimşek* kelimesi ve ona taban oluşturan **çaş(i)- ~ *çeş(i)-* Türkçenin zengin ailelerinden birinin üyesidir. Bu aile üyeleri genellikle “güneş, ay, yıldız” gibi ışık kaynağı olan, ışık saçan nesnelere, “ışık, alev, şimşek, yıldırım” gibi bu nesnelere saçtıkları ışığın türünü, “ılık, sıcak, parlak” gibi ışık sonucu ortaya çıkan durumları veya “ılmak, ısınmak” gibi “ışık” ile komşu olan kavramları adlandırmada kullanılmıştır. Eren, bahsettiği bu kavram ailesinin üyelerinden ilk akla gelenler olarak şunları saymıştır: ET *yal-* ~ *yaşu-* “yanmak, parlamak; yakmak”; ET *yılı-* “ılmak, ısınmak”; ET *isi-n-* “ısınmak”; ET *yılış-* “ısınmak”; ET *yalınla-* / *yalına-* “parlamak”; ET *yalın* “alev”; ET *yaşın* “ışık”; ET *yaşna-* “parlamak”; ET *yultuz* “yıldız”; *yula* “meşale, mum, lamba” vd. (1999b).

Nişanyan ise bu kelimenin alıntı olduğunu belirterek gelişimini şöyle göstermektedir: *alev* ~ Far. *âlâv* ~ ? ET *yalap* / **yalav* “alev, parıltı” < *yal-* “yanmak” (2003: 13).

TS'de de *alav*, ‘alev kelimelerinin Far. *âlâv*'dan geldiği belirtilmiştir (7.s).

❖ *allak*

bk. allak bullak

❖ *allak bullak*

İncelenen diğer kelime: allak

DENY:

-ek X -e- ilişkiler örneğine şu ilişkileri de yaklaştırmalı:

1.-lek X -le- X -li?;

2.-dek X -de- X -di.

-lAk ekinin söz konusu olan ilişki dışında bir varlığı olup olmadığını bilmek meselesi açıklanmaya muhtaç bir şeydir. Hakikaten bu ek ayrı olarak kullanılmış idiyse insanın hatırına o zaman ilişkilerin öteki sözcüğü çekilip gitmedi mi gibi bir soru gelebilir. Her ne ise biz şurada -lAmAk'lı bir ilişkinin fiili yok görünen -lAk ile eklenen fiilleri ve türemli olmayarak örneklemeli oluşumlardan ibaret bulunan ve -lAmAk'lı bir fiil ile uygun olsun olmasın -lak'la biten kelimeleri kümeliyoruz: ...

aļlak “aldatan, vefasız”;

aļlak buļlak (krş. *buļamak*), *aļlak maļlak*, *aļañ*, *aļan taļarı* “karmakarışık” ... (2012: 501, 502)

Allak bullak söz öbeği için ileri sürülen görüşler çoğunlukla Türkçe kökenli olduğu noktasında birleşmektedir. Tartışmalı olan nokta öbeğin ilk unsurudur. Bu unsurun *alla-* veya *ala-* fiilleriyle ilgili olduğu fikirleri yanında tamamlayıcı bir unsur olarak görülmesi de söz konusudur.

Deny, *allak* kelimesini -lAk eki başlığında incelemiş ve *al* köküne bağlamıştır. *Allak bullak* ifadesini de bu ekin örnekleri arasında saydığı görülmektedir.

Tietze, Deny'den farklı olarak *allak* kelimesinin kökeni için Ar. *allâk* “geveze” kelimesini gösterirken (2002: 81), *allak bullak* ifadesindeki açıklamaları Deny'ye daha yakındır. Bu ifadede *bula-* fiilini çıkış noktası kabul eder. Eski metinlerde tek, bugün çift /l/ sesinin hâkim olduğu *alak* kelimesinin ise terkibi tamamlamak için sonradan eklenmiş olabileceğini düşünür. Ancak Tietze farklı bir noktaya da değinerek bugün “kırmızı boya ile boyamak” anlamı üzerinde temellendirerek *alla-* *bulla-* veya *allandır-* *bullandır-* şeklinde çift fiilli gibi kullanıldığını da ekler (2002: 65).

Tietze, bu düşüncesini daha önceden, 1958’de Jean Deny Armağanı’nda çıkan, *Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch* başlıklı, Anadolu ağızlarında Arapçadan Türkçeye geçmiş kelimeler üzerinde durduğu yazısında da dile getirmiştir. Bu yazıda *allāk* (علاق) “geveze; dedikoducu” kelimesini de Arapçadan geçen kelimeler arasında saymıştır. Ağızlardaki şekilleri *ellak*, *ellek*, *allek* olarak sıralamıştır (1958: 295).

Clauson, *bulğa*:- fiilinden gelen *bulğa:k* kelimesini “karışıklık, şaşkınlık; kafası karışmış, şaşkın, dağınık” anlamlarıyla kaydetmiştir. Çağatay ve Osmanlı Türkçelerinde kullanılan *alak bulak* ifadesinde “şaşkın” anlamıyla geçtiğini eklemiştir (1972: 336).

Çolak, *allak* kelimesini Türkçedeki “fossil kelimeler”den biri kabul etmektedir. “Seyahâtname ve “Ferec ba’d eş-şidde” eserlerindeki *alak bulak* kullanımlarını hatırlatarak Türkçenin tarihî dönemlerinde kelimenin görülme şeklini örneklemiştir. Bugün *allak bullak ol-*, *allak bullak et-*, *allak bullak* ifadelerinde geçen, Lehçe-i Osmanî’de Arapça ve Farsça asıllı olmayan kelimeler arasında yer alan *allak* kelimesinin bir ilave olduğunu söylemenin zor olduğunu dile getirmiştir (2017: 53). *Bullak* kelimesinin de yine tarihî lehçelerde *bulgak* ve *bulak* şekilleriyle bağımsız bir birim olarak kullanıldığını, kelime içinde /g/ sesinin düşmesi ve /l/ sesinin ikizleşmesi sonucunda bugünkü *bullak* şekline geldiğini ifade etmiştir (65.s).

Nişanyan, *allak bullak* ifadesini *alak bulak* biçimine bağlamış ve *alaca bulaca* söz öbeğini de aynı anlam dairesinde değerlendirmiştir (2003: 14).

Gülensoy, ifadeye *alak bulak* (< *ala-* / *bula-*) şeklinde yer vermiş ve o da *alaca bulaca* söz öbeğiyle ilişkilendirmiştir (2011, C.1: 67).

MS’de sıfat ve isim olarak nitelendirilen *allak* kelimesinin Türkçe “hile” anlamındaki *al*’dan *al+la-k* birleşimiyle oluşmuş olabileceği ihtimaline değinilmiştir. Kelimenin aslında Türkçe kökenli olduğu hâlde Arapça zannedilerek ‘*allāk* (علاق) şeklinde de yazıldığı vurgulanır (45.s). *Allak bullak* ikilemesinde ise *allak bullak* < *alak bulak* < Moğ. *alağ-bulağ* “alaca bulaca, karışık renkli” gelişimi görülmektedir (45.s).

DS’de *allak bullak* “teker meker”, *allak döllek* “eski, paramparça elbise” ikilemeleri yer almaktadır (C.1: 224). *Alak bulak* ifadesinin *allak pullak*, *allah bullağ*, *alak belek* “bulanık, karışık (görmek hakkında)” (C.1: 189, 190), *alak malak* “belli belirsiz; gelişigüzel, düzensiz” (C.6: 4416) kullanımları da görülmektedir. Ayrıca “becerikli” (C.1: 224) ve “dönek” (C.6: 4418) anlamında *allāk* kelimesine de yer verilmiştir. *Alak* kelimesi

tek başına da “oyunlarda aynı taraftaki eş, bir gruba katılan kimse; şaşkın, sersem, alık (bakış)” ve “karışık tüylü” gibi çeşitli anlamlarda karşımıza çıkmaktadır (C.1:189).

DLT’de *bulgak* kelimesi “düşman gelmesinden dolayı halk arasına düşen kargaşa; halk arasındaki fitne” anlamıyla yer almaktadır (601.s).

Tulum’un 17. yy söz varlığını belgeleyen sözlüğünde “hâcetsiz, o yok bu yok yere” anlamlarıyla *alak bulak* ikilemesi verilmektedir (2011: 269).

KT’de *allak* kelimesi “hilekâr, müzevir, dubaracı; sözünde durmaz, dönek” anlamıyla verilirken aynı maddede *allak bullak* ve *allak mallak* söz öbekleri de “karmakarışık” olarak açıklanmıştır (51.s).

Devellioğlu, “Osmanlıca sıfat” olduğunu belirttiği *allak* kelimesini “sözünde durmaz, dönek; kendisine güvenilmesi câiz olmayan (kimse)” açıklamasıyla vermiştir (2008: 29).

❖ *altmış*

İncelenen diğer kelimeler: doksan, seksen, yetmiş

DENY:

Akıcı *l*’nin düşmesi

... bazıları *altmış*’ı da *atmış* diye telâfuz etmektedirler (Çuvaşçada bu sayı için *ultmal*’la birlikte, *l*’nin düşmesi sonucu oluşan *utmal* da mevcuttur.).
(2000: 122)

Kaynaşma

İşte tespit ettiğimiz birkaç kaynaşma örneği:

... *doksan, dokuz on* yerine, karş. *seksen* ...

... *seksen, sekiz on* yerine, karş. yukarıda *doksan*.

(2000: 125-126)

Deny, *seksen* ve *doksan* sayı adlarının *sekiz on, dokuz on* ifadelerinin birleşmesi sonucu oluştuğu görüşündedir. Akıcı *l* sesinin düşmesi sonucu *altmış*’ın *atmış* şeklinde telaffuz edildiğini söyler.

Görüşleri verilen diğer araştırmacılar da *altmış*, *yetmiş*, *seksen*, *doksan* sayı adlarının *miş* ve *on* unsurlarıyla oluşmuş birleşik kelimeler oldukları konusunda hemfikir görünmektedir. Ancak *miş* unsurunun “on” anlamlı bir kelime olduğunu ifade eden görüşlerin yanında, Nişanyan *-miş* ekinin anlamının belirsiz olduğunu ifade etmiştir.

Elöve, Deny'nin sıraladığı bugün ancak az sayıdaki türemişlerde bulunan eski yapım ekleri arasına *altmış* ve *yetmiş* sayı isimlerinde görülen *-miş* / *-miş* ekini de katmıştır. *Miş* ifadesinin “on” anlamında olması muhtemeldir. Bu ekin oluşumunda $b > m$ değişikliği etkilidir. Aslı *biş* yani *beş* sayı adıdır. Bir elin parmaklarının beş tane oluşundan hareketle “iki eldeki beş” anlamıyla “altı X on, yedi X on” anlamlarıyla *altı miş*, *yeti miş* şekillerinde kelimelerin sayı değerlerine göre türetme yapılmıştır. *Yeti*'nin bugünkü *yedi* sayı adının ET şekli olduğunu da vurgulamıştır. *Seksen* ve *doksan* kelimeleri de *sekiz on*, *dokuz on* birleşimi olup yapıları açısından *altmış* ve *yetmiş* ile denktir (Deny, 2012: 284, 524-525).

Clauson'a göre *yétmiş* sayı adı *yétti* kelimesinden gelmektedir. *Yedi*: kelimesine *-miş* eklenmesiyle (1972: 891), *altmış* da aynı şekilde *altı*: kelimesine *-miş* ekinin eklenmesiyle oluşmuştur (130.s). Bazı kuzeydoğu lehçelerinde *altı on* birleşimiyle oluşan *altan* ve *yétti*: *on* birleşimiyle *çéton*, *çeden* gibi biçimlerin yer aldığını da eklemiştir (130, 891.s).

Eren *yetmiş*, *altmış* sayı adlarının eski yazıtlardan başlayarak *yetmiş* olarak geçtiğini, Sibiryaya lehçelerinde ise *yeti on* şeklinden gelen biçimlerin kullanıldığını söyler. *Yetmiş* şeklini, *yeti* + *miş* şeklinde çözümler. *Altmış*'ta olduğu gibi *yetmiş*'te de *miş* kısmının “10” değerini ifade ettiği fikrindedir. Eren, Necip Asım'ın *miş* yapısının “çokluk eki” olduğuna dair görüşünü de aktarır. Ramstedt ve bazı diğer araştırmacılar ise *yet-* kökünden *-miş* ekiyle oluştuğu görüşündedir (1999: 453-454). Eren'e göre *altmış*, *yetmiş* adları onlu sayı adlarında az örneği olan bir kullanımdır. Yaygın olarak *on* adıyla onlu sayı adı oluşturulur. Ancak *miş* / *miş* sözüne eski ve yeni lehçelerde rastlanmamaktadır. Ural dillerinin bir kolunda “10” olarak kullanılan *mis* sözü vardır. Bu söz Macarca *harminc* (<*harm-misz*) “30” kelimesinde muhafaza edilmiştir. Macarca *harm*, *három* “3”, *mis* “10” anlamındadır. Eren, bu bilgileri paylaştıktan sonra bu *mis* / *miş* sözcüğünün üçüncü bir dilden alındığı sonucuna varır (11.s). *Seksen* ve *doksan* gibi sayı adları ise *sekiz + on*, *tokuz + on* şeklinde oluşmuşlardır (360.s). *Mış* / *miş* bulunmayan kullanımlar da lehçelerde devam edebilmektedir. Eren'in aktardığı Karaçay Malkar Türkçesindeki *altmış* yerine *üç cıyırma bla on* “üç yirmi ile on” kullanımı bunun bir örneğidir (1999a).

Ergin *seksen*, *doksan* sayı adlarının ET’de *sekiz on*, *tokuz on* şeklinde olduğunu söyler. Batı Türkçesinde *seksen*, *toğsan* şeklinde tek kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. *Toğsan*, EOT’den sonra *doğsan* olmuştur. *Yetmiş* de ET ve EOT dönemlerinde *yitmiş* şeklinde görülmektedir (2007: 250).

Nişanyan’a göre *yedi*’den gelen *yetmiş* ve *altı*’dan gelen *altmış* kelimelerindeki -*mış* ekinin anlamı belirsizdir (2003: 15, 496). *Doksan* kelimesi *tokuz* + *on* birleşiminden oluşan ET *tokson* (98.s), *seksen* de aynı şekilde *sekiz* + *on* birleşiminden oluşan ET *seksön*’den gelmektedir (398.s).

MS’de ET’den beri kullanılan *yetmiş* ve *altmış* sayı adlarının *yeti* ve *altı* kelimeleri ile “on” anlamındaki *miş* birleşiminden oluştuğu belirtilmiş, bu anlamdaki *miş* kelimesine tarihî ve çağdaş lehçelerde rastlanmadığı söylenmiştir (49, 1356.s). *Seksen* için ET *sekizon* > *seksön* > *seksen*; *doksan* için ET *tokuz on* > *tokzon* > *tokson* > *toksan* > *doksan* gelişimleri gösterilmiştir (295, 1077.s).

Gülensoy, incelenen sayı adlarını **altı* + *miş* (2011, C.1: 68), **yé:ti* (/yetti) + *miş* (C.2: 1133), *sekiz* + *on* (C.2: 750), **tokuz on* (> *tokson* > *doksan*) (C.1: 293) şekillerinde genel kabullere uygun olarak tahlil etmiştir.

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *yétmés* olarak da söylenen *yetmiş* kelimesinin ET *yetmiş* biçiminden geldiğini belirtmiştir (1995: 341).

Kelimenin oluşumu düşünüldüğünde ağızlardaki *dokusan*, *doğsan*, *dokuzan* (DS, C.2: 1541); *sekizen*, *sekizan* (C.5: 3573) kullanımları da ilgi çekmektedir.

Eski Uygur Türkçesi döneminde *seksen* sayı adının *säkizon* şeklinde yer aldığı görülmektedir (Caferoğlu, 2011: 199). *Altmış* kelimesi de aynı şekil ve anlamla kullanılmıştır (13.s).

DLT’de *seksen* kelimesinin *seksön* şeklinde yer aldığı görülmektedir. *Seksön* kelimesinin izah edildiği maddede Kâşgarlı, aslının *sekiz ön* olup birleştirildiğini, “sekiz kere on” anlamına geldiğini söyler (189.s). *Doksan* ise *tokson* şeklinde yer almaktadır ve *seksön* kelimesindeki izaha paralel olarak aslının *tokuz ön* olduğu, “dokuz kere on” anlamına geldiği belirtilmiştir (189.s). *Yedi* sayı adı da *yetti* (359.s) ve *yiti* (446.s) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

KB’de *altmış* sayı adının bugünkü şekliyle yer aldığı görülmektedir (1979: 18). Eserde *dokuz* kelimesi *toğuz* (458.s), *sekiz* yine bugünkü gibi *sekiz* (385.s), *yedi* de *yiti* (548.s) şekillerinde karşımıza çıkmaktadır.

Dede Korkut Kitabı’nda incelenen sayı adları *altmış* (Ergin, 1997: 14), *yitmiş* (336.s), *seksen* (262.s), *toğsan* (290.s) şekillerinde geçmektedir.

17. yüzyılda da bu sayı adlarının *altmış* (Tulum, 2011: 276), *yetmiş* (1896.s), *seksen* / *seksān* (1567.s), *doğsan* (606.s) şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

❖ *an (o)*

bk. *ancak*

❖ *anaç*

DENY:

Sonları -c veya -ç’li ekler
-eç ve -iç (veya -ec ve -ic) eki: ...
anaç (ana’dan?) ...
 (2012: 520, 523)

Deny, kelimeyi *-eç*, *-iç* olarak tasniflediği ekler örnek olarak vermiş, *ana* kelimesinden gelmiş olabileceği ihtimalini belirtmiştir.

Anaç kelimesinin *ana* adından geldiği konusunda Deny, Clauson (1972: 172), Tietze (2002: 95), Nişanyan (2003: 18) ve Gülensoy birleşmektedirler. MS’de de kelime ET *anaç* “büyük gibi davranan küçük kız çocuğu” < *ana+ç* şeklinde tahlil edilmiştir (54-55.s).

Gülensoy, “iri, kart” manasını verdiği *anaç* sözünü *ana + ç* şeklinde çözümlerken, DLT’de yer alan *anaç* “anacık, ana gibi olan” kelimesi ile Anadolu ağızlarındaki “büyük kerpiç” anlamlı kullanımını da eklemiştir (2011, C.1: 69).

A. Ata, *anaç* kelimesinin Derleme Sözlüğü’nde “huy ve şekil bakımından anneye benzeyen” anlamıyla kaydedildiğini ve Tarama Sözlüğü’ndeki *anaç yapılı* ifadesinin de

“annesinin huyunda olan” demek olduğunu belirtmiştir. Bu kelimeyi, Derleme Sözlüğü’nde görülen en eski Türkçe kelimeler arasında saymıştır (2000).

❖ *anarı*

bk. dışarı

❖ *ancağ*

İncelenen diğer kelime: an (o)

DENY:

Ancağ zarfı, daraltış ve sınırlayış ifade eder. İşaret kelimesi olan *an* ile *cağ* edatından yapılmıştır. Bu bakımdan kökünde “bunun gibi, bu kadar” anlamında olup anlamdaşları da *ancılayın, o kadar, o gibi* idi.

Sonraları bu kelime “yalnız bu kadar” ve daha sonra da “yalnız” anlamını vermiştir.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*’sinde *ancağ* kelimesinin bugünkü anlamlarını şu sıra ile vermektedir:

1. Tek, yalnız, sade, yalın, tam, sırf, özellikle (anlamdaşı *yalnız*).

Örn.: *Dün biz ancağ Üsküdüre gitdik.*

2. Tamı tamına, daradar, güç hâl ile.

Bu çuval, ancağ bir kile alır.

Vapur ancağ yarın yetişecek.

Hatırlatma - Eski Osmanlıcada örnekleri belirli *nadiren* anlamını da bu anlama yaklaştırmalı.

Örn.: *Bir cünbişi lâtif idi ki ancağ oğur* (Mehmed Efendi);

‘Ahde ri ‘âyet ancağ bu kadar oğur (Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, II, 11).

3. *Ancağ* kelimesi “lakin, fakat” anlamında bağlaç olarak da kullanılır (anlamdaşı *amma*).

Örn.: *Ava gidecekdin, ancağ hava müsâade etmedi;*

Çok söyledi ancağ bir şey anlaşılmadı.

(2012: 262-263)

Bazı durumlarda ise -CA eki aksine bir daraltış, bir sınırlayış fikri taşıyor görünmektedir. O zaman -CAK ekini toptan bir miktar bildirecek yerde, yalnız gösterilen bir miktarı bildirip bu sayıdan fazlasını bildirmez.

Ancağ (= o kadar^{AUE}) zarfının “ilkleme” anlamı da böyle idi. Yine krş. Azericede *ikicesi* “yalnız o ikisi” (Feth Ali Ahundof, *Temsilât*, 73.s.).

Bu kavram tahmin zarfı olan -CAK’ın anlamına yaklaşıyor ve -CA ekinin kullanım kökeni olarak görünüyor.

(2012: 582)

XV ve XVI. yüzyıllarda *siz* edatını alan kelimelerden önce bazen zamircil bir *n* getirilirdi. Bu özellik başka yerlerde ancak adın hâllerinde (adın çekim hâllerinde) ve o da *-ca*, *-ce* ekiyle birlikte olduğu zaman görülürdü. Bu ekin kendisi de eski bir hâl ekidir.

Örn.: ... *ansuz*^[5] *oļmaz*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 15. yap.)
(2012: 535-536)

Kişi zamirleri aşağıdakilerdir:

... Üçüncü kişi *on* = *an(lar)*.

Teklik birinci ve ikinci kişideki *n* yerine (= sağır nun) *ñ* getirilir ve bundan sonra da *e* yerine *a* ünlüsü getirilerek kelimenin kipi ince sınıftan iken art sınıfa geçmiş olur. ... Teklik üçüncü kişide de böyledir:

oña ve *aña*.

Üçüncü kişinin fazladan olarak şu özelliği vardır. Çokluk eki ve farklı hâl ekleri, teklik yalın olan *o*'ya değil, kendisinde (zamirlik) bir *n* bulunan bir biçime; yani *on* veya *an* kelimesine katılır.

Eski Osmanlıcada zamir *n*'si olmayan çokluk örnekleri görülür: *buļar*, *şuļar*, *oļar* (1426 yılı yazmaları; 119, 217, 218. yaprak ve öteberi yerlerde.). Lehçelerde sık sık *onļar* yerine *onnar* biçimine rastlanır.)

An biçimi eski ve uydurma olduğu için ünlü uyumuna uymayan bir söylenişe yol açar.

(2012: 196-197)

Ancak kelimesinin kökeni konusunda genel görüş Deny'nin de ifade ettiği gibi işaret bildiren *an* sözü ile *cak* edatından yapıldığıdır. Ancak *cak* unsuru ile ilgili farklı fikirlerin mevcut olduğu görülmektedir. Görüş bildiren pek çok ismin *+ca* + *ok* birleşimini savunduğu görülmektedir. *Ok* unsuru bir pekiştirme edatıdır. Yalnız Nişanyan *anca* + *ki* birleşiminden yana görüş bildirmiştir (2003: 19). Nişanyan'a göre *anca*, "öyle, o surette" anlamındaki ET *anca* kelimesinden gelmekte ve *an* "o" demektir (19.s).

Şemseddin Sami, KT'de, Deny'nin görüşüne paralel olarak *anca* kelimesinin *an* hâlini almış *o* işaret ismiyle *ca* edatından (58.s), *ancak* kelimesinin de yine aynı işaret ismiyle "cak" edatından oluştuğunu dile getirmiştir (58.s).

Ança ok birleşimini savunan isimler arasında Clauson (1972: 174), Ş. Tekin (2015: 225), Hacıeminoğlu (1992: 119), Korkmaz (2005: 108), Gemalmaz (1995: 24), Gülensoy (2011, C.1: 69), Üstüner (2013: 840-841) sayılabilir. Üstüner *ok* / *ök* unsuru için "enklitik" terimini kullanmıştır. Tietze ve Kaçalın de bu görüştedirler. Tietze, ayrıca *-cak* ekinin, *-ca* ekiyle "işte" anlamlı *ok* edatının birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiş (2002: 99), Kaçalın de kelimeyi ve *an+ça ok* olarak çözümlenmiştir (2017: 794). MS'de de *ancak* zarfı, ET *ol*

zamirinin eşitlik hâli *ança* ve kuvvetlendirme takısı *ok*'tan geldiği belirtilerek *ança+ok > ançak > ancak* şeklinde çözümlenmiştir (56.s).

An unsuru ayrıca değerlendirilecek olursa Deny, *ancak* kelimesinin de kökü olan bu unsuru üçüncü kişi zamirinde *-ler* ekinden önce, *on* ile eş değer olan “o” anlamındaki söz olarak değerlendirmiştir. *On = an(lar)* şeklinde gösterdiği çokluk üçüncü kişi zamirinin bünyesindeki /n/ sesini zamirlik *n* olarak adlandırmış; *bular, şular, olar* gibi bu sesin bulunmadığı kullanımların da olduğunu ifade etmiştir. *An* biçimi “eski ve uydurma”dır.

Elöve, bu /n/ sesinin sadece *o(n)a, o(n)u* gibi ad çekimlerinde iki ünlü arasına girmesi gerekirken *ondan, onda, onlar, ancak, onca, onca(i)layın* gibi iki ünlü arasında olmadan da görüldüğünü vurgulamıştır. Dolayısıyla Elöve’ye göre bu ses zamir *n*’si veya iki ünlü arasına ses düşmesinden kaçınmak için getirilmiş bir yardımcı ünlü değildir. Üçüncü kişi zamiri sadece teklik yalın hâlinde *o*’dur; ad çekimi ekleri, çokluk eki ve başka ekler alacağı zaman, eski lehçelerdeki çeşitleri görünmektedir. Bunlar *o, l > n* değişimiyle *on* ve bunun diğer bir şekli olarak *an*’dır. *Onu, ondan, onca, anca, onuñ, onlar, oncuk, buncuk, oncağız, buncağız, bunlar, şunlar, bunca, şunca* vb. örneklerdeki *n*’ler, *o*’daki *n*’ye benzeşme yoluyla gelmiş olabilir (Deny, 2012: 196-197). *Oş al* birleşiminden oluşan *şol* kelimesindeki *al* unsuru da *an* zamirinin bir başka çeşididir (646.s).

Elöve, Deny’nin açıklamalarına düştüğü bazı farklı dipnotlarda da *an* zamirinin “o, o, on’un bir çeşidi olarak yalnız *anı, ana, anda, andan, anlar, anıñ* vs. gibi çekimli hâllerde” kullanıldığının altını çizmiş (577.s), bu durumu aşağıdaki gibi tablolaştırarak da ifade etmiştir (536.s):

Yalın hâlde: *bu, şu, o.*

Çekimli hâllerinde:

bu(n)

şu(n) + *-u, -a, -da, -dan, -uñca, -layın, -lar*

o(n) = a(n).

Tietze, *an* sözcüğünün “o” anlamında olduğunu, *ol* zamirinin bütün ekli hâllerinde *an* şeklinin karşımıza çıktığını belirtir. Sadece yönelme hâli *aña* olur. Bu da daha eski *anga*’dandır (94.s). *Anca* “onun kadar, o kadar” kelimesinin ET *ança* şeklini verir ve *an* “o” zamirinin eşitlik hâli olduğunu söyler (98.s).

Ş. Tekin, *anın* (< *an+ın*) “bu yüzden, bundan dolayı” kelimesinin işaret zamiri *ol*’un vasıta hâli, *anta* (< *an+ta*) “orada, sonra” kelimesinin de yine aynı işaret zamirinin bulunma hâli olduğunu belirtmiştir. Bu son iki ek - kök birleşiminde Toharcanın etkisi olduğunu ifade etmiştir (2015: 225).

Hamilton, E. Uyg. döneminde de görülen *anı*, *anın*, *ança*, *anta* şekillerindeki kelimeleri “o” anlamındaki şahıs ve işaret zamiri *ol*’un sırasıyla yükleme, vasıta, eşitlik, ayrılma - bulunma hâlllerindeki çekimlenmiş şekilleri olduğunu belirtmiştir (2011: 134).

Köktürk Bengü Taşları’nda *anı* “onu, onları”, *ança* “şöyle, böyle, öylece, böylece; ona göre, buna göre; o kadar”, *anın* “onunla, oradan”, *anta* “orada; o zaman; ondan, bundan; oradan” gibi ifadelerde *o / ol* zamirinin *an* şeklinde yer aldığı görülmektedir (Ercilasun, 2016: 649, 650).

E. Uyg. döneminde *anda* ve *anta* veya *anda munda* “her tarafta, ötede beride”, *andın* ve *antın* “ondan”, “*ança* “bir miktar, bu kadar, biraz, bu türden”, *ançakınça* ve *ançagınça* “tam o anda”, *ançata* ve *ançada* “bunun üzerine, ondan sonra” gibi *an* (*ol, o*) zamiriyle türemiş ifadeler kullanılmaktadır (Caferoğlu, 2011: 15).

DLT’de *anca* kelimesi pek çok yerde “o kadar, onca; ona göre; şöyle” anlamlarıyla kullanılmıştır (550.s).

Dede Korkut Kitabı’nda da *anı*, *anda*, *andan*, *aña*, *anuñ*, *anlar* yapılarının kullanıldığı görülmektedir. Bunlar yanında bir yerde *onuñ*, yine bir yerde *onu* kullanımları da karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 1997: 16-17, 230). Zamir olarak pek çok yerde *ol* kullanılmış olsa da sınırlı sayıda *o* şekliyle *onuñ*, *onu* gibi kullanımlar da görülmektedir (224, 230.s).

EOT dönemi eserlerinden *Tabiatnâme*’de *ol*’un yaklaşıma, bulunma, ayrılma, belirtme, ilgi hâlleri sırasıyla *aña*, *anda*, *andan*, *anı*, *anuñ* şekillerindedir (Karasoy, 2009: 113).

Tulum’un 17. yüzyıl söz varlığını aktardığı sözlüğünde *ān* kelimesi zamir ve sıfat olarak nitelendirilmiş, “ol, o, ol bir” anlamıyla verilmiştir (2011: 279). Ayrıca *añarı*, *ān cā*, *ancileyin*, *ān çi*, *ān çünān*, *anda*, *andak*, *andan* vb. pek çok ilgili kelime de sözlükte yer almaktadır (279-281.s).

❖ *andak*

bk. dek

❖ *apalak*

İncelenen diğer kelime: ablak

DENY:

... *-alak* (ve seyrek olarak *-elek*) veya *-Arlak* biçiminde bir ek vardır. Bu açık bir ifadeyle sondalık olan *-lak*'ın bir gelişimi gibi görünüyor. Bu takımın kelimeleri çoğunlukla bir irilik veya yuvarlaklık fikri taşımaktadır.

... *apalak* “şişman, iri ve semiz”.

Krş. *ablak* “yanaklı, iri ve sarkık yanaklı”, yassı ve genel suratlı ...
(2012: 503-504)

Deny, çoğunlukla irilik, yuvarlaklık fikri veren *-alak* ekinin örnekleri arasında *apalak* kelimesini de saymış ve anlamları benzer olan *ablak* sözünü de bu ekle ilgili görerek iki kelimenin karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir.

Ablak ve *apalak* kelimelerinin araştırmacılar tarafından ayrı değerlendirildiği görülmektedir. Deny'nin kurduğu, *ablak* kelimesinin Türkçe kökenli olduğu varsayılabilir bu ilgi dışında, kelimenin Arapçadan alındığı da ileri sürülen bir görüştür. Şemseddin Sami, Tizetze, Nişanyan bu fikri öne süren isimlerdendir. MS'de *ablak* sıfatının Arapça “rengi alaca olan” anlamına gelen *ebalak* kelimesinden geldiği belirtilir (3.s). Halk ağzında “iri, tombul, gürbüz” anlamına geldiği ifade edilen *apalak* sözcüğünün ise kökünün bulunamadığı ifade edilmiştir (60.s).

Şemseddin Sami, KT'de de “akı ak karası kara değirmi çehreli genç irisi” olarak tanımladığı *ablak* kelimesinin Arapçadan Türkçeye geçtiğini ifade etmiştir (23.s).

Tietze, 1955'te *Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch* adlı yazısında, Türk Dil Kurumu tarafından çıkarılan Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi verilerinden hareketle Anadolu ağızlarındaki Rumca kelimeler üzerinde çalışmıştır. 1957'de *Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache* adlı bir başka yazısı daha yayımlanmıştır. Bir seri hâlindeki bu yazılarının üçüncüsü de Jean Deny Armağanı'nda

çıkan *Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch* adlı yazısıdır. Tietze, Anadolu ağızlarında Arapçadan Türkçeye geçmiş kelimeler üzerinde durduğu bu yazısında *ablah* (أبله) “aptal, ahmak” kelimesini de saymıştır. Bu kelimenin ağızlardaki görünümünü şöyle sıralar: *aflah* (Yozgat), *aflak* (Kayseri, Yozgat), *afalak* (Tokat), “ahmak, akılsızca”, *afalak* (Kayseri) “tembel, üşengeç”. Ayrıca Redhouse’da da *hafalak* ve *hafallak* kelimelerinin “aptal, budala” gibi anlamlara geldiğini aktarmıştır (1958: 266).

Tietze, 2002 yılında ilk cildi yayımlanan köken bilgisi sözlüğünde de “iri, gürbüz ve tombul süt çocuğu” anlamındaki *apalak* kelimesini Yun. *pallákin*; “geniş ve parlak (yüz)” anlamlı bu kelimenin Arapça *ablak*’tan geldiğini belirtmiştir (2002: 9).

Nişanyan, Arapça *blk* kökünden geldiğini belirttiği *eblak* kelimesine bağlar. Bu kelimenin “siyah beyazlı (at), yassı ve yuvarlak yüzlü (insan)” anlamlarına geldiğini ifade eder (2003: 2).

Ağızlarda *ablak*, *ablah*, *abalak*, *apalak* şekillerinde kullanılan sözcüğün “geniş ve yayvan (yüz için); yuvarlak yüzlü”, “yüz hakkında güzel, parlak, yakışıklı”, “çok beyaz”, “açık, geniş, belirli”, “ağaçların dayanıklı iç kısmı”, “yaban armudu, ahlat”, “iyice kararmamış, olgunlaşmamış üzüm”, “gösterişli; yüksek” gibi pek çok farklı anlamları bulunmaktadır (DS, C.1: 6: 23-24 ve C.6: 4406, 4423).

Apalak kelimesi için de farklı köken bilgileri verilmiştir.

Tietze, bu kelimenin Yunanca *παλλακιν* (*pallákin*) sözünden geldiğini ifade etmiştir. Sözlüğünde *apala-* fiilinden geldiğini belirttiği bir de *apal apal* “yavaş yavaş, ağır ağır” ikilemesi bulunmaktadır (2002: 110).

Gülensoy, bu kelimeyi “*hlk*. Tombul, gürbüz, sevimli” < **apal* ‘iri, büyük [< **apa* ‘anne’ +/](+*a*)*k* ‘küçültme eki” şeklinde çözümlenmiştir. Tietze’nin *apalak* kelimesinin Yunancadan geldiği görüşünü OT’deki *apa* “anne” ile Anadolu ağızlarındaki *apal* “iri, büyük”, *apalak* “ayı yavrusu; köpek yavrusu” (< *apa+l+(a)k*), *apalakla-* (< **apa+l+(a)k+la*) “gelişmek, serpilmek” kelimelerinin Yun. *pallakin* ile ilişkisi olmaması ve *pallakin*’in *apalak* şekline gelmesinin zorluğu sebebiyle kabul etmemektedir (2011, C.1: 72).

İ. Özkan ve F. Özkan Dede Korkut Kitabı’nda geçen *apul apul* ve *yap yap* ikilemelerini incelemiş ve her ikisinin de *ya-* fiilinden geldiğini ifade etmişlerdir (2015). *Apul apul* ikilemesi Ergin tarafından “iki tarafa sallanarak, yalpa yaparak, yuvarlanarak

yürüme hâli” olarak izah edilmiştir (1997: 17). *Apul* kelimesinde söz başında *y-* düşmesi yaşanmış, *yap*’ta ise *y-* korunmuştur. *Apalak* ile ilgili açıklamasında *apal* “iri, büyük” kelimesinden bahseden Gülensoy’a, *apala-* fiilinden geldiği görüşünü savunan Tietze’ye de yer veren araştırmacıların *apalak* kelimesini *apul* ile ilgili gördükleri anlaşılmaktadır (2015).

❖ *apar-*

DENY:

Bazen iki fiil birleşerek tek bir fiil meydana getirir. Türk lehçelerinde çoğu *alıp barmağ* (Osmanlıca *varmağ*) biçiminde olan iki fiil *aparmak* veya *apparmak* biçimine girmiştir (Kırş. Altayca *alparmağ* ki *aparmak*’ın başka bir çeşididir.).
Örn.: *Geçme şeytan köprüsünden ko aparsın su seni;*
Bu üç nesne(yi) aña armagan aparsavuz gerek idi^{AUE} (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 40.s., 20-21.s.).
(2012: 766)

Akıcı *l*’nin düşmesi
Apar- (Eski Osm. “alıp götürmek”) *alıp var-*’tan ünsüzlerin kaynaşması ile meydana gelmiştir.
(2000: 122)

Deny, *apar-* fiilinin *al-* ve *bar-* (*var-*) fiillerinin birleşmesiyle oluştuğu görüşündedir. Bu iki fiil *alıp bar-* formunda birleşmiş ve zaman içinde *-l-* sesinin düşmesiyle *apar-* hâlini almıştır. Tietze, Gülensoy, Çolak da bu doğrultuda görüş bildiren isimlerdendir. MS’de de *aparmak - apartmak* maddesinde ET *alıp barmağ* (*varmak*) “alıp gitmek, alıp götürmek”ten geldiği ifade edilmiştir (60.s)

Tietze de *alıp bar-* biçiminden geldiğini kabul eder ve bu tür terkiplere *algıt-* fiilini de başka bir örnek olarak verir (2002: 111).

Gülensoy da *apar topar* örneğini de vererek *alıp bar-* biçimini savunmuştur (2011, C.1: 73).

Çolak, *alıp bar-* birleşik fiilinin *apar-* biçimine dönüşmesiyle oluşan bu fiilin *apar topar* ikilemesi içinde fosilleştiğini belirtir. Bu ikilemenin *yaz yaz* (bitme-), *anla dinle* (karar ver-), *ara tara* (bul-) ve *suspus ol-* örneklerinde olduğu gibi *apar-* ve *topar-* fiillerinin emir kipi çekimiyle kalıplaşmış olabileceğini ifade eder (2017: 54).

KT’de *aparmak* maddesi “alıp götürmek” ve “aşırarak, çalıp çarpmak” anlamlarıyla verilmiş, “Türkmen lügatinde” olduğu ayrıca belirtilmiştir (60.s).

Kaçalin ise diğer görüşlerden farklı olarak *apar-* “iletmek” fiilini *apar-* < *alpar-* < *alı bar-* olarak çözümlemiştir (2017: 794).

❖ *ara-*

bk. başka

❖ *arış*

bk. arşın

❖ *arşın*

İncelenen diğer kelime: arış

DENY:

-In eki

Bu ek özellikle adlar meydana getirmeğe yarar. ...

1.hatırlatma - Bu *-In* eki, adlar (ve özellikle zarfları) yapılmak üzere ad tabanlarına ilave edilen *-In* ekiyle karıştırılmamalı. Daha önce verilmiş olanlara ilave edilebilecek olan bu adlardan aşağıda birkaç örnek veriyoruz:

... *arşın* (krş. *arış*) ...

(2012: 511-512)

İkinci ünlünün (dar) düşme olayının gerçekleşmesi için gerekli bütün nitelikleri taşımasına rağmen yine de, her durumda (bazı nâdir ekler dışında) bu dar ünlüyü muhafaza eden az miktarda kelime mevcuttur: ...

Karış, (diğer adı *ser-den ser-e*) Kâşgarî’de geçer, asıl anlamı “baş parmağın ucu ile küçük parmak arasındaki mesafe”, Doğu Türkçesinde *kari* ile ve *arış* (Farsça *ereş* “dirsekli, mediusun ucundaki dirsek kısmı” ile karıştırılmamalı) dar ünlünün düşmesi ile *arşın*. Bu son kelime uzuv isimleri kategorisine dâhil sayılabilir.

(2000: 116-118)

Sabit olmayan bir ünlüye sahip uzuv veya organ adları ve hısımlıkla ilgili kelimeler - ... ünlü düşmesi, kelimeye bir çekim ekinin gelmesi sonucu olur. Bir gramer ekinin önünde düşme olmaz. ...

Bu kelimeler, ... genellikle türevlerde, hışırtılı (*s*, *z*) diş sesinin veya sızıcı ve tonlu (*r*, *l*, *n*) seslerin önünde bulunan dar bir ikinci ünlü ile, iki heceli olurlar. Bu sızıcı ünsüz, kelimenin son sesidir. Bir tek hâlde kaymalı dişeti sesi (*ç*) vardır ama o da sondaki hışırtılı sesi (*ş*) içine alır. ... *arış* ...
(2000: 114, 116)

Eski Osmanlıcada Türkçede olduğu gibi (karş. Orhon Türkçesi) 3. şemada [Karışık ünlülerden oluşan kelimeler (yuvarlak ünlüleri takip eden düz ünlüler)] gösterilenlerin tersine rastlamak mümkündür.

1.Düz ünlülerden sonra yuvarlak ünlüler: ... *arsun* (Eski Osm., Farsça), bugünkü şekli *arşın* (hemen hemen 70 cm*) (Rusçaya geçmiştir.) ...

2.Yuvarlak ünlülerden sonra düz - dar ünlüler.
(2000: 55, 56)

*Not: Dirsekten orta parmağın ucuna kadar eski bir ölçü, dirsek ölçüsü. Karş. paralel anlamdaki kelimeler: Lâtince *cubitus*. Ar. - Türkçe *zira*, Yun. *pêhüs*, *pihis* (Doğu Fr. *pic.*), İng. *ell* (esk. *eln*, karş. Fr. *aune*), *ell bow*, Rusça *lokot*, Pol. *lokiec'* vs.
(2000: 56)

Kaynaklarda *arşın* kelimesinin Türkçe bir ek ile türemiş olduğu görüşünün yaygın olarak yer aldığı görülmektedir. Kelimenin kökü olarak görülen *arış* kelimesinin Türkçe kökenli olduğu ve Farsça kökenli olduğu hususunda farklılık vardır. Türkçe *arış* ismi ve *arşı-* fiilinden geldiği veya Farsça *ereş* ile ilgili olduğu ifade edilen görüşlerdendir.

Deny, *arşın* kelimesini *-In* eki örnekleri arasında saymış ve *arış* ile karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir. Sabit olmayan bir ünlüye sahip uzuv veya organ adları ve hısımlıkla ilgili kelimelerde görülen ünlü düşmesinin, kelimeye bir çekim ekinin gelmesi sonucu oluştuğunu belirtmiş ve *arış* örneğini vermiştir. Bu *arış* sözünün Farsça *ereş* “dirsekli, mediusun ucundaki dirsek kısmı” ile karıştırılmaması gerektiğini vurgulamıştır. Dar ünlünün düşmesi ilgisıyla de *arış* ve *arşın* kelimelerini birbiriyle bağlantılı gördüğü anlaşılmaktadır. Kelimenin Rusçaya da geçtiğini ifade etmiştir. Öte yandan kelimenin Eski Osmanlı Türkçesi ve Farsçada *arsun* şeklinde görüldüğünü, yeni şeklinin *arşın* olduğunu da belirtmiştir.

Elöve *-sel*, *-sil* ekinin ilk sesinin /c/'ye çevrilmiş olanlarının /s/ sesinin korunduğu örneklere nazaran daha çok olduğunu belirtmiş ve buraya *-şın*, *-çın* eklerini de katarak *arşın*, *kurşun*, *gökşün*; *balıkçın*, *dokurcun* örneklerini sıralamıştır (Deny, 2012: 528).

Öztürk ve Örs'ün hazırladığı Burhân-ı Katı'da ارش / *ereş* şeklinde okunan ve transkribe edilen kelime sözlükte “Kulaç dediğimiz mikdâr-ı muayyene denir. İki kolları kanat gibi açıp iki canibe uzattıkta sağ elin parmakları ucundan sol elin parmakları ucuna gelince mümted olan miktardan ibarettir” şeklinde açıklanmıştır. Türkçede esreli *ra* ile *arış*, Arapçada ise *zira*‘ dendiği; esreli *ra* ile “âkil, zirek ve müteyakkız”, cezmlî *ra* ile “zira” anlamlarına geldiği belirtilmiştir (2009: 222).

Pakalın, sözlüğünün *arşın* maddesinde Celâl Esat Arseven'in “Farisîde kol mânasına *arış* ve bu mânasına *în* kelimelerinden geldiği zannolunmakta ise de Türkçe büyük adım mânasına *arşımak* kelimesinden geldiği muhakkaktır.” şeklindeki izahını aktarmıştır. Ayrıca ilgili maddede *arşını büyük* “açık adımlar atan, uzun bacaklı adam”, *arşınları açmak* “açık adımlarla yürümek, seri gitmek”, *arşınlamak* “arşınla, ölçmek, açık adımlar atarak çabuk gitmek”, *arşınlık* “arşın ile ölçülüp satılan şey” ifadelerine de yer vermiştir. Pakalın, bu maddede Burhân-ı Katı'dan da alıntı yapmış ve yukarıda verilen madde başlığını ارش / *areş* şeklinde aktarmıştır (1993, C.1: 88). Ayrıca *eriş* kelimesi de madde başıdır. Öztürk ve Örs'ün yer verdiği şekilde yazılmıştır. “Orta parmağın ucundan dirsek başına kadar imtidat eden uzunluktan ibaret olan ölçü” şeklinde Burhân-ı Katı'daki açıklama paylaşıldıktan sonra “âkil, zeki, müteyakkız mealiyle meclis, encümen medlûlünü” ifade ettiği ve bazen *ereş* şeklinde de telaffuz edildiği ifade edilmiştir (C.1: 545).

Gülensoy, *arşın* / *arşun* kelimesinin tahlilini DLT'deki veriden hareketle *arış+(i)n* şeklinde yapmıştır (2011, C.1: 80).

DLT'de *arış* sözü “arış, dokuma tezgâhının uzunlamasına telleri” şeklinde açıklanmıştır. *Arış arkağ* ifadesi de “tezgâhın uzunlamasına ve enlemesine telleri” demektir (29.s).

Atalay, DLT'deki bu *arış* sözünün Batı Anadolu'da halı dokumasıyla ilgili merkezlerde *eriş*, başka yerlerde *arış* şeklinde kullanıldığını, “dokumanın tezgâha sarılmış olan ve uzunluğuna bulunan telleri” anlamında olduğunu ifade etmiştir. *Argaç*'ın da “yanlamasına atılan ipler” demek olduğunu eklemiştir (2013, C.1-1: 61).

Dede Korkut Kitabı'nda *arşın* kelimesi *arşun* imlasıyla geçmektedir. Bu kelime aynı zamanda *Arşun Oğlu Direk Tekür* şeklinde kişi adı olarak da karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 1997: 19).

KT’de yazımı آرش ve آريش şekillerinde gösterilen *arış* kelimesi “kolun dirsekten aşağı kısmı” ve “öküz arabasının oku” anlamlarıyla açıklanmıştır (64.s). *Arşın* (آرشين) kelimesi de “parmaklar ucundan omuza kadar olan kol boyundan me’huz maruf ölçü, zirâ’; bacak arası adım” ve “*mec.* hesap, ölçü, hülya, kuruntu” anlamlarıyla verilmiştir (67.s).

MS’de “eskiden kullanılan, elin orta parmak ucundan dirseğe kadar olan mesafe uzunluk ölçüsü” anlamındaki *arış*’ın Far. *ereş* / *eriş* “kulaç” kelimesinden geldiği söylenmektedir. Kökü belli olmadığı belirtilen ve “dokumacılıkta yukarıdan aşağıya doğru atılan iplik, çözü” olarak tanımlanan bir başka *arış* kelimesine de yer verilmiştir (65.s). *Arşın*’ın da uzunluk ölçüsü anlamındaki *arış*’ın genişletilmiş şekli olduğu belirtilerek *arış+ı+ın* (?) tahlili yapılmıştır (69.s).

Türkçe Sözlük’te iki ayrı *arış* maddesi yer almaktadır. Bunlardan ilki Far. *erş*, *ereş* kelimelerinden gelen, “kolun dirsekten parmaklara kadar olan bölümü” anlamında “eskimiş” bir kelimedir. İkincisi ise “*hlk.* çözü” anlamındadır (2011: 150). *Arşın*’ın da “eskimiş” olduğu belirtilmiş ve “yaklaşık 68 santimetreye eşit olan uzunluk ölçüsü” olarak tanımlanmıştır (157.s).

Eren, “çözü” olarak tanımladığı *arış* kelimesinin lehçelerdeki *eriş* ve *örüş* biçimlerini vermiş, kökü hakkında görüş bildirmemiştir (1999: 17).

Arşın’ın ağızlarda karşıladığı uzunluklar 45 santimetre, 65 santimetre, 75 santimetre, açılmış iki kol arası mesafe ve büyük adım mesafesidir. *Arşın* şekli de metre anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (DS, C.1: 333). *Arış* ise kolun dirsekle bilek arasındaki kısımdır (C.1: 323). *Eriş* kelimesi de “dokuma tezgâhlarında uzunluğuna atılan ip, arış, boy ipliği” anlamındadır (C.3: 1771).

❖ *artık*

DENY:

Durum zarfları

Artık

Artık (eski biçimi *artuk*) zarfı (bu böyle işte böyle = nihayet, akıbet = en sonunda).

Vurgusu son hecede olan *artık* kelimesi ise aslında *art-** fiilinin köküne *-ik* (*-ık*) eklenmesiyle yapılan bir türemiştir (krş. Yakutça *orduk*).

İkleme anlamıyla:

1. Fazla, üstelik, kalıntı (eksiğin zıddı); ad, sıfat ve zarf olarak kullanılırdı.

Örn.: *Hancı tavuğu gibi yolcu artığı ile geçinir* (halk sözü);

Zenbiñ ne kadar çoksa ümidiñ anden artık olur (atasözü);

‘İbâdeti artıcağ itmegiçün (artıcağ, artık’ın küçültümü) (Muhammed Efendi, *Risâle-i Birgivi*, 36.s.)

2. Başka, başkaca (sıfat); ayrı, ayrıca (zarf) anlamıyla. ...

Artık yerine bazen *ğayri*, *ğayrı* (halk dilinde *ķayrı*) ve Eski Osmanlıcada *ayruk* kelimeleri bir *ayırt* fikri bildirir ki *fazla* fikrine yakındır.

(2012: 252, 273-274)

*Not: Veya Radloff (*Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I, 87) göre aynı anlamda olan *ar-*’dan ki o zaman ek *-tıķ* (*-tuķ*) olur.

(2012: 273)

Artık kelimesinin kökeni hususunda kabul gören genel görüş *art-* fiilinden *-(I)k* eki ile türemiş olduğudur. Deny, Clauson, Hamilton, Tietze (2002: 127), Gülensoy (2011, C.1: 81) bu görüşteki isimlerdendir. Nişanyan’ın sözlüğünde (2003: 27) ve MS’de (69.s.) de kelimenin ET *art-* fiilinden türemiş *artuk* şeklinden geldiği ifade edilmiştir (2003: 27). Ancak Deny, Radloff’un *art-* ile aynı anlamda olan *ar-* fiilinden *-tıķ* (*-tuķ*) ile türetildiği yönündeki fikrine de yer vermiştir.

Deny, eski biçimi *artuk* olan *artık* zarfının “bu böyle, işte böyle; nihayet, akıbet; en sonunda” anlamına geldiğini belirtmiştir. Vurgusu son hecede olan *artık* kelimesi, *art-* fiil köküne *-ik* (*-ıķ*) eklenmesiyle yapılan bir türemiştir. Deny, Radloff’un *ar-* fiilinden *-tıķ* / *-tuķ* ekiyle oluştuğu yönündeki görüşünü de paylaşmıştır.

Clauson, *artuk* (?*artok*) maddesinde kelimenin *art-* kökünden geldiğini belirtmektedir. Uygurca metinlerde *adruk* şeklinde okunan kelimenin *artuk*’un metatez sonucu gelişen şekli olması fikrini kabul etmemektedir (1972: 204).

Caferoğlu ise *artık* kelimesinin E. Uyg. şekillerini *artuk* “artık, çok, fazla, arta kalan, son, son derece” (2011: 21) ve *adruk* “artık, başka; olduğu gibi, tamamile” ve “başka başka, ayrı, çeşitli, ayrı ayrı, çeşitli türden” olarak gösterirken *adruk* şeklinin “*artuk*’un metathèse’i” olduğunu vurgulamıştır (5.s).

Hamilton, E. Uyg. döneminde *artuk* şeklinde görülen bu kelimenin tahlilini *art-* “artmak, bir şeyden artmak, çoğalmak” + edilgenlik ve sonuç bildiren *-ķ* eki ile yapmıştır (2011: 136).

Hacıeminoğlu, Osmanlı ve Türkiye Türkçelerinde cümle başı edatı olarak kullanıldığını belirttiği bu kelimeyi *artık* < *artuk* < *art-u-k* gelişimiyle göstermiştir (1992: 120).

Gemalmaz, Erzurum ağzında *artuḥ*, *artuḥ*, *ertuḥ*, *artu* şekillerinde de görülen kelimeyi ET *artuḥ*'a bağlamıştır (1995: 27).

Ergin, EOT döneminde kullanılıp bugün unutulmuş durumda bulunan azlık - çokluk zarfları arasında “çok, fazla” anlamındaki *artuḥ* kelimesini de sayarken (2007: 262), Karabacak da Türkçedeki zaman isimleri arasında *artık* ~ *artuk* “sonra, nihayet, neticede” kelimesini de göstermiştir (2004).

❖ *asra*

İncelenen diğer kelime: esre

krş. ast

DENY:

Ünlülerin imla tarihi

... bazı durumlarda yazı hattının üstüne ve altına koyduğumuz bazı tamamlayıcı işaretler de kullanıyoruz. Bu ünlü işaretlerine *hareke* diyoruz.

1. *üstün*;

2. *esre*;

3. *ötre*.

Hatırlatma - *Üstün*, *esre*, *ötürü* kelimeleri Farsça ünlü işaretlerinin (harekelerin) tercümesidir: *zeber*, *zîr*, *pîş*.

اسره Doğu Türkçesinde *asra*; yani “alt” anlamındaki kelimeye denktir. ...

Kazan'da yayımlanan dil bilgisi kitapları, yukarıdakilere anlamdaş olarak *üst*, *ast* ve *ütür* deyimlerini kullanıyorlar.

(2012: 28)

Yalın hâlini alan yer edatları

Bunlar az sayıda olup şunlardan meydana gelmiştir: *üzre*, *içre* ve *sıra*. İlk ikisi eskimiş olup her ikisinde de *-rA* ögesi bulunmaktadır.

-rA eki - Bu ek birçok yer veya zaman zarfında bulunur: *bura* “içi”, *şura*, *ora*, *nere*, Azerice *hara*, *daşra* “dışarıda”, *soñra* “sonra”. Krş. Eski Türkçede *käsrä*, *öñrä* “önce” (Uygur metinleri); Eski Türkçede *asra* “aşağı”.

(2012: 551)

Üzre ve üst kelimeleri sırasıyla zıt anlamları olan şu kelimelerle karşılaştırılmalı: *asra* “altta”. Aynı Orhon Kitabesi’nin aşağısında: *asra yağız yār (sra yğz yr)* “aşağıda esmer toprak” ve *ast alt astrı (Codex Comanicus)*. (2012: 552)

Türkçe kelimenin ünlülerine dair kurallar

... *Sınıf değiştirme*. Osmanlıcada ince sınıftan olan bir kelimenin bazen başka bir Türk lehçesinde kalın sınıftan olduğu görülür.

Örn.: ... *esre* (ı, i) ünlüleri işareti. Doğu Türkçesinde *asra* “altta”.

(2012: 99-101)

... *t* sesi *ast*, *üst* kelimelerinde yardımcı veya hiç değilse kararsız bir ögedir.

(2012: 553)

Kaynaklarda *asra* kelimesinin çoğunlukla *as-ra* şeklinde tahlil edildiği görülmektedir. *As* ve *ast* aynı kelimenin değişken biçimleri olarak görülmüştür. Räsänen’in Moğolca *asara*- “beslemek, yetiştirmek” fiiliyle ilişkilendirilebileceği görüşü ise diğer bir görüştür. *Esre* şekliyle ilgili de iki ayrı görüş bulunmaktadır. Kelimeyi *asra* ile ilgili görenlerin aksine Tietze, *esre*’nin Arapça *kasra*’dan geldiği kanaatindedir.

Deny, *ast* kelimesindeki /t/ sesinin yardımcı veya kararsız bir öge olduğunu belirtmiştir. *Asra* kelimesini de bu doğrultuda *as* köküne eklenmiş yer ve zaman zarflarında görülen *-rA* eki ile açıklamıştır. Eski Türkçede ve Doğu Türkçesinde *asra* olarak kullanılan kelime Osmanlı Türkçesinde *esre* şeklinde karşımıza çıkmakta ve Arap alfabesiyle yazımda yararlanılan hareketlerin “aşağıda” gösterileni için Türkçe karşılık olarak kullanılmaktadır.

Elöve, *asra* “altta” kelimesini “eski” olarak nitelendirmiş ve kelimedeki eki değerlendirmiştir. *İçre*, *taşra* gibi kelimelerde de görülen bu *-rA* ekinin yer isimlerinde kullanılan *-lAk* ile aynı anlamdaki *-rAk* ekinin /k/ sesi düşmüş bir kalıntısı olabileceğini dile getirmiştir. Elöve’ye göre ekteki /r/ sesi, daha eski bir /l/ sesinden çevrilmiş de olabilir (Deny, 2012: 245). Çağatay Türkçesindeki *as(t)ramak* “altta tutup saklamak”, *ast*, *astra* (= *esre*) ve Altay Türkçesindeki *astar* “elbise altlığı” gibi kelimeleri de ilgili türevler olarak vermiştir (779.s).

Clauson *asra*: kelimesini *ast* ile ilişkilendirerek Deny ile aynı doğrultuda görüş bildirmiştir. Tarihî lehçelerden kullanım örnekleri vermiştir. Sadece Osmanlı Türkçesi sahasının güney batısında tespit edilen *esre* kelimesini de “harfin altında bulunan ünlü” olarak tanımlamış, *kasra* ile aynı anlam ve kullanıma sahip olduğunu belirtmiştir (1972: 250).

Tietze, *esre* kelimesini Ar. *kasra*'ya bağlamıştır. *Kesre* kelimesinin baş harfinin düşmesinde *asra* “ötede, aşağıda” kelimesinin etkisi olabileceğini eklemiştir (2002: 677). *Asra* maddesinde genel kabule uygun olarak ET *asra* kelimesini *as / ast* + istikamet eki *-ra* şeklinde çözümlenmiştir (136.s).

T. Tekin, *alt* ve *ast* kelimelerini Proto Türkçe, Türkçe - Moğolca *l ~ s* nöbetleşmesi örnekleri arasında saymaktadır. *As-ra* şeklinde tahlil ettiği kelime *as-t*; “alt kısım” anlamındaki *al* kelimesi de *al-t* ile bağlantılıdır (2013a: 45).

Hacıeminoğlu, *asra* kelimesini *as+ra* şeklinde çözümlenmiştir. Kelimenin ET’de yer zarfı olarak kullanıldığını; Gabain, Brockelmann ve Arat’ın isim menşeli olarak gösterdiklerini, *-ra* yön eki sebebiyle *as-ra* şeklinde düşünülebileceğini belirtir. 11. yüzyıldan itibaren *esre*, daha sonra da *isre* şeklinde gelişme gösterdiği, OT döneminden itibaren çekim edatı olarak kullanıldığı da verdiği bilgiler arasındadır (1992: 8).

Gülensoy, *as+ra* şeklinde çözümlenmiştir. *+ra* eki “yön gösterme eki”dir. Bu ekin “aşağı, altta” anlamlarında Uygurcada kullanıldığını belirtmiştir. İlk defa DLT’de geçtiğini ifade ettiği ve *as+t+ın* şeklinde çözümlendiği *astın* kelimesine de yer vermiştir. Çünkü *as* ve *ast* kelimelerini aynı olarak kabul etmiştir. Räsänen’in Moğolca *asara-* “beslemek, yetiştirmek” fiiliyle ilişkilendirilebileceği görüşüne de yer vermiştir (2011, C.1: 83). Gülensoy’un *esre ~ asra* maddesinde de kelimeyi DLT’de geçen *as* köküne eklenen, eski şekli *+garu* olan *+ra* ekiyle çözümlendiği görülmektedir (C.1: 342).

Ata, *asra* kelimesini Derleme Sözlüğü’nde “aşağıda” ve Tarama Sözlüğü’nde “öte, karşı taraf, alt, aşağı, ileri” olarak kaydetmiş ve Derleme Sözlüğü’nde görülen en eski Türkçe kelimeler arasında saymıştır (2000).

Eskimiş olduğu ifade edilen *asra* kelimesinin TT ağızlarında “aşağıda” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir (DS, C.1: 347).

TS’de de *asra*, *aşra*, *ışra* biçimleri verilen kelime “öte, karşı taraf, alt, aşağı, ileri”; *asrağı*, *aşrağı* kelimesi de “(gün ve gece hakkında) önceki” anlamıyla yer almaktadır (14.s).

Deny’nin de belirttiği üzere Köktürk Bengü Taşları’nda *asra* kelimesi “aşağıda, altta” anlamlarında geçmektedir (Ercilasun, 2016: 652).

E. Uyg. döneminde *asra* kelimesinin “alt, aşağı, alçak” ve “alçak gönüllü, mütevazı” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir (Caferoğlu, 2011: 22).

DLT’de *asra* “*alt* anlamında bir edat” olarak açıklanmaktadır. Ayrıca “oradan aşağı olan” anlamında *isre* kelimesi de geçmektedir (63.s).

❖ *ast*

İncelenen diğer kelimeler: astar, aşağı, esirge-

krş. asra

DENY:

... *t* sesi *ast*, *üst* kelimelerinde yardımcı veya hiç değilse kararsız bir ögedir.
(2012: 553)

Doğu lehçelerinin çoğunda *ast* kelimesi *alt* anlamında ve *aİd* kelimesi de *öñ* anlamında kullanılır.
(2012: 590)

-(i)rga-, *-(i)rgan-*, *-(I)rgIn eki*

Altaycadaki *-rka* ekine yaklaştırılması gereken ve dengi öncül *-(i)rge-* biçimi yok görünen bu ek *-Ik-* ve *-sI-* eklerinden çok daha az kullanılır. Değişmeli anlamları olup bazen ada ait tabanlara bazen de fiile ait tabanlara katılır. ... *az-ırgan-mak* “az vermek, parasını harcamakta eli sıkı davranmak”; *kıs-ırgan-mak* aynı anlam*: *kısmak*, *kesmek*’ten ...
(2012: 464)

*Not: Yine *krş. esirge-* fiili ki *azırgan-* fiiliyle aynı görünüş ve anlamdadır. Yine *kısırgan-* fiiliyle de aynı anlamda ise de bunun köken bilgisi edilgendir. Çağataycada ? اسرامك biçimindedir.
(2012: 464)

Deny, *ast* kelimesinde görülen /t/ sesinin yardımcı veya kararsız bir öge olduğunu ifade etmiş, *ast* ve *alt* kelimelerini *-(i)rga-*, *-(i)rgan-*, *-(I)rgIn-* ekini incelediği kısımda Altaycadaki *-rka* ekine yaklaştırılması gereken, *-(i)rge-* biçimi yok görünen bu ekin değişmeli anlamları olduğunu, bazen ada bazen de fiile ait tabanlara katıldığını ifade ederek *az-ırgan-* “az vermek, parasını harcamakta eli sıkı davranmak” ile aynı anlamlı *kıs-ırgan-* örneklerini vermiştir. *Kısırgan-* fiilinin *kıs-* fiilinden geldiği belirtirken, *azırgan-* fiilinin de *az* kökünden geldiği anlaşılmaktadır. Çağataycada اسرامك biçiminde görülen *esirge-* fiilinin de *azırgan-* ile aynı görünüş ve anlamda olduğu notunu düşmüştür.

Elöve de özellikle *esirge-* fiilini ilgilendiren ayrıntılı bir dipnot eklemiştir. Yaptığı izaha göre *esirge-* ve *azırgan-* fiilleri aynı anlamda değildir ve *esirge-* fiilinin köken bilgisi de edilgen olmamalıdır. *Azırgan-* fiili Çağatayca “az görmek, az saymak” anlamında olup *az* sıfatından türemiştir. *Esirgemek* ise Çağatayca *asragamak* “gizlemek, muhafaza etmek” kelimesinin zayıflamışdır. *Asra-* “hıfz, himaye, vikaye, sıyanet etmek, korumak”; *asraganlıg* “korunulmaya, saklanılmaya layık”; *arsal-* “saklanılmak” Çağataycadaki buna yakın başka kelimelerdendir. Bütün bu kelimelerin başlarındaki kökün, “alt” anlamındaki *ast, as* olmalıdır. *Astar* “elbise altına konulan, elbise altında gizli kalan kumaş” kelimesi ile *aşağı* kelimesindeki *aş* unsuru da bu kökle ilişkilidir. *Esirge-* fiilinde de görülen “muhafaza etmek, korumak, gizlemek, saklamak” gibi anlamlar aslında “bir şey altına koymak” ana anlamından türemiş olmalıdır (Deny, 2012: 464-465).

Elöve, Huastuanift adlı eserde Mani dinini benimsemiş Uygur Türklerinin dualarında yer yer tekrar edilen *man astar hırza* “Hemen *esirge*, koru.” cümlesinde *astar* biçiminde görünen emir kipini de *astar-* şeklindeki bir fiilin varlığına işaret kabul etmiştir. Huastuanift’te tercümesiz bırakılan ve Sanskritçe olduğu düşünülen bu ibarenin Türkçe olduğunu savunmuştur. Yine *hırza* emir çekiminde de *hırza-* (*kırza-*) fiilinin varlığı sezilebilir. Radloff’un Kazan lehçesinde kullanıldığını belirttiği *kırsa-* “kuşatmak, etrafı sarmak, muhafaza etmek”, *hursan-* “hasislik etmek, elde tutup harcamamak, saklamak” fiilleri ile Konya’da kullanılan “iktisat, tutum” anlamındaki *kırs* kelimeleri de bu fiille ilgili görünmektedir (464-465.s.).

Elöve, Deny’nin açıklamalarına düştüğü bir başka dipnotta ise bugün az sayıda kelimedede görülen eski yapım ekleri arasında sayılan *-ar / -ır* ekleri örnekleri arasına *astar* kelimesini de eklemiştir (529.s.).

Elöve’nin açıklamalarında birbiriyle ilgili görünen *ast, astar, aşağı, esirgemek* kelimelerinin kökenleri hakkında farklı fikirler bulunmaktadır. *Astar* kelimesinin Türkçe olması yanında Farsçadan alıntı bir kelime olduğuna, diğerleri için farklı Türkçe köklerden türediklerine dair fikirler ileri sürülmüştür.

KT’de *astar* kelimesinin “Eski ve Şarkî Türkçede alt, taht, zîr demek olan *ast*’tan” geldiği belirtilmektedir (72.s.).

Eren’in (1999: 23), Nişanyan ve Tietze’nin köken ilgisi sözlükleri ile Türkçe Sözlük’te (170.s.) *astar* kelimesi Farsça *âstar, astar* kelimesine bağlanmaktadır. Nişanyan, kelimenin Türkçe **ast* kelimesiyle bağdaştırılmasını inandırıcı bulmadığını ifade ederek, E.

Far. “halı, yer örtüsü” anlamındaki *āstarana* kelimesi ile karşılaştırmıştır (2003: 29). Tietze de Räsänen’in görüşlerine dayanarak kelimeyi Farsça “kaba bez” anlamındaki *astar* / *asdar* kelimesine bağlamıştır (2002: 137).

Clauson, *ast* kelimesinin *alt* ile aynı farklı karaktere sahip olduğunu dile getirmiş, *astın* ve *asra*: kelimelerinin *ast*’tan daha eski olduğunu ifade etmiştir (1972: 242). *Astın* kelimesinin *asttın* şeklinden göçüşme sonucu meydana gelmiş olabileceğini belirtmiştir (242.s). *Aşak* “alt” kelimesinin hem gerçek hem mecaz olarak alçakta olan şeyler için kullanıldığını, yönelme hâli eki ile çekimlenmiş *aşağa* şeklinin Osmanlı Türkçesinde *aşağı* şeklinde görüldüğünü, Lehçe-i Osmani’de *aşağı* şeklinin *aşağa*’dan bozulma sonucu oluştuğunun ifade edildiğini aktarmıştır (259.s). *Esirge*:- fiilinin bilinen **es* sözcüğü ile herhangi bir anlamsal bağlantısı olmadığını vurgulamıştır (252.s).

Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*’nde de geçen *esirkä*- fiilinin “vicdan, anlayış, anı, düşünce” anlamındaki *es* kelimesine getirilen isimden fiil yapma eki *-ırka-* / *-irkä-* veya *-rka-* / *-rkä-* ile türediği görüşündedir. *Es* kelimesine KB ve CC’den önce rastlanılmadığını eklemiştir. Kelimenin bünyesindeki bu ekin de “biriktirmek, yığmak” anlamındaki *irk-* fiilinden geliyor olabileceğini belirtmiştir. Dolayısıyla bu ek ile türemiş *esirkä-*, *tsuyurka-*, *alpırka-*, *özirkän-* vb. fiillerin ilk anlamları “vicdanı, merhameti kendinde biriktirmek, toplamak”, “kahramanlığı kendinde biriktirmek”, “kendi kişiliğine yığmak” vb.dir (2011: 116-117).

Tietze, Clauson’un görüşlerini de benimseyerek *ast* kelimesinin “alt, alt mevkide, alt rütbede’ anlamda olduğunu, alt mevkideki askerî unvanlar için kullanıldığını belirtir (2002: 137). *Aş* ifadesini *ast* ve *as* ile bir tutan Elöve’den farklı olarak, sözlüğünde yer verdiği *aşağa* kelimesini “EO. *aşağa* ‘aşağı’ < *aşak* + istikamet dativusu *-a*.” şeklinde tahlil eder (138.s). Clauson ve T. Tekin’in görüşlerini paylaşarak *esirge-* şeklini ET biçim olarak kabul eder (674.s).

Ş. Tekin, yer ve yön ile ilgili kelimelerden, işlevlerinin kesin olarak bilinmediğini belirttiği *+k*, *+t*, *+n* gibi çeşitli eklerle genişletilmiş bazılarını ET dönemi metinlerinden incelemiş ve “aşağı, alt” anlamındaki *as* kelimesi ve türevlerinden de bahsetmiştir. *As* kelimesinin Uygurcada olmadığını, ilk kez DLT’de görüldüğünü belirterek *asra* (< *as* + *ra*) “aşağı, altta” ve *astın* (< *as* + *t* + *in*) “altta, aşağıda” türevlerini saymıştır. *Astın* kelimesinin de ilk kez DLT’de ortaya çıktığını ifade etmiştir (2015: 210-211).

T. Tekin, *alt* ve *ast* kelimelerini Proto Türkçe, Türkçe - Moğolca *l ~ s* nöbetleşmesi örnekleri arasında saymaktadır. *Ast* ve *alt* kelimeleri birbirine denktirler (2013a: 45). Türkçede ünsüz ikizleşmesini incelediği makalesinde ise kelime içindeki uzun ünlünün geriye doğru olan ikizleştirici etkisi ile meydana gelmiş olabilecek örnekler arasında Orta Anadolu'daki *aşşağa* ve Gaziantep'teki *aşşağı* kullanımlarını da saymıştır. Bunların **aşak-a* şeklinden geldiğini söyleyerek Trkm. *aşāk* “aşağı, alt” kelimesinin bu asıl şekille karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir (2013c: 206s).

Nişanyan, *ast / as* kelimelerini Yeni Türkçe kabul eder. ET *astın* kelimesinden *üstün - üst* kelimelerine kıyasla üretildiğini belirtir (2003: 29). *Aşağı* kelimesini ET *aş-* fiilinden **aşaru* kelimesine bağlar (30.s).

Ast kelimesini *as* başlığında inceleyen Gülensoy, *asra* kelimesinde de söylenildiği gibi *as*'in Uygurcada olmadığı, ilk defa DLT'de ortaya çıktığı ve Türkiye Türkçesinde *astsubay*, *asteğmen* adlarında kullanıldığı bilgilerini vermiştir (2011, C.1: 81). *Aşağı* kelimesi içinse *aşak* “dağ eteği” (DLT) < *aşağı* < *aşağa* < *aşak* + *a* gelişimini göstermiş ve T. Tekin'den hareketle farazi **alşāk*, **alçāk* şekillerini de kelimenin aslı olarak göstermiştir (C.1: 84). *Esirge-* fiilini ise *ās+irKā-* olarak verir ve *yadırğa-*, *yarlıka-* yapılarıyla benzerlik kurmuştur (C.1: 341).

A. Ata, *ast* kelimesini Derleme Sözlüğü'nde “alt” ve DLT'de *astın* “aşağı, alt” olarak, *aşağı* kelimesini ise *aşak* biçimiyle Derleme Sözlüğü'nde, Tarama Sözlüğü'nde *aşak* (*aşah*), DLT'de “Oğuzca” notuyla beraber *aşak* şeklinde bilinen anlamlarla kaydetmiş ve Derleme Sözlüğü'nde görülen en eski Türkçe kelimeler arasında saymıştır (2000).

DLT'de *asra* ve *astın* kelimeleri “alt” anlamındadır. *Ast* kelimesinin Çiğil lehçesinde “sokaklar” anlamına geldiği belirtilmiştir (559.s). *Aşak* kelimesi ise Oğuz lehçesinde “dağ eteği” demektir (31.s).

Dede Korkut Kitabı'nda *aşağa* kelimesi “aşağı, aşağıya” anlamındadır (Ergin, 1997: 21). *Esirge-* fiilinin de bugünkü anlam ve şekliyle kullanıldığı görülmektedir (107.s).

Abuşka Lügati'nde *isirkep* şeklinde geçen kelimenin “esirgeyüp, şakınup” şeklinde aktarıldığı görülmektedir (Güzeldir, 2002: 84).

❖ *astar*

bk. ast

❖ *aşağı*

bk. ast

❖ *aşırı***DENY:**

Nicelik zarfları

Ziyāde ... Pek ...

Şu kelimeler de aynı anlamda kullanılabilir:

... *aşırı* (*aşuru* eskimiştir.).

(2012: 280, 282)

Tek *-A* 'lı veya tek *-I* 'lı zarf-fiil

... Şimdiki Osmanlıcada bu kip ancak biçili ifadelerde kalmış bulunuyor ki bunlardan kimi ad (zarf ve sıfat) kimi edat olmuşlardır.

Bu ifadelerin başlıcalarını (abece sırasıyla) burada veriyoruz:

Aşırı (eski imlası *عروشا* veya *عرشا*). Krş. Vigner, *Türk Dili Unsurları*, 189.s.

Aşırmağ sebepli fiilinden ki bu da *aşmak* 'tan, şöyle kullanılır:

a)Miktar zarfı (eskimiş): “ölçü dışı” ...

b)Edat (yalın hâlli)

Örn.: ... *deñiz aşırı yer* vs.*

(2012: 782)

*Not: Krş. Yakutçada “au delâ” anlamında (ayrılma hâli ile) *asarı* ve Altaycada *ajıra* (= *azıra*) ki bunlar Osmanlıcadaki *aşırı* ile sıkı sıkıya uyumlu olan oluşumlardır.

Tumene Tatarları ve Başkırtlar aynı fiilin ilk tabanından *-A* 'lı bir zarf-fiil olan *aşa* kelimesini “çok ifratla, son derece” anlamıyla kullanırlar. Çağataycada aynı anlamda *aşarağ* ve *aşarı* kelimeleri vardır.

Krş. *asrı* “pek”, *asrı kop* “pek çok” (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, 194, 50. yap., I. 10; 51, I. 9) *asrı hurhulu* “aşırı korkulu” (59. yap., 1. 18).

asru köp^{AUE} (*Şeybānī-nāme*, 121.s.), *Codex Comanicus: asru* (ki lüzumsuz yere Radloff bunu *aşru* diye tashih etmiştir.), *asrau* ve *astrı*. Krş. Kırgızcada *asır*-fiili (Radloff); *اصراغی کون* (*Kit. Terc. Far.* 68.s.) *اصراغا کون* *sraga kün*, *srañ kün* (Azericede) “önceki gün”. Son olarak şununla tamamlayalım Vambéry, *AO*, 175.s. *اصراغی* kelimesi (*ısrığı* biçiminde harekeli^{AUE}). Krş. Otto Blau, *Bosnicch - Turkisch Spracdenkmeler*, 311.s. *اصراغی* (*ısrığı* biçiminde harekeli^{AUE}) ki yanlış olarak Slavca olarak açıklıyor. *Dîvânu Lugâti't-Türk* (I, a. 113) *ارسا* kelimesini;

دون ذلك المكان yani “bu yerin alt yanında” biçiminde açıklıyor ve şu örneği veriyor: *Oğ andan ısrı oğ^{AUE} وونه* yani “O ondan sonradır ve onun alt yanındadır.”; *ısrı* kelimesinin *asra* ile müşterek hiçbir şeyi olmaması mümkündür.

Otto Blau, *Bosnicch - Turkisch Spracdenkmeler*’de *su aşırı* ifadesini de veriyor. (2012: 783)

Eserin farklı yerlerinde *aşırı* kelimesinden bahseden Deny, eski biçiminin *aşuru* olduğunu belirtmiş, *aş-* kökünden gelen *aşır-* gövdesinden türediğini ifade etmiştir. Bunun yanında kelimeyi tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde örneklemiş ve *asır-* fiili ile *asrı*, *asru*, *ısrığı* gibi kelimelerle ilişkilendirmiştir.

Aşırı kelimesinin *aş-* kökünden geldiği fikri yaygındır.

KT’ de *aş-* kökünden geldiği bilgisi yer almaktadır (74.s).

Tietze ise *aşır-ı* şeklinde bir tahlil yapmıştır (2002: 141).

Nişanyan, *aş-* kökünden türemiş ET dönemi kelimeleri arasında *aşırı*’yı da saymaktadır. *Aşır-*’tan gelen *aşru* şeklini verir (2003: 30).

“Fazla, son derece” anlamındaki *aşırı* kelimesinin Eski Türkçedeki *aşru* biçimini veren Gülensoy, *aş-ur-* fiilinden geldiğini belirtmiştir. “Bir şeyi aşarak, bir yerden aşırarak” anlamındaki *aşırı* kelimesinin çözümünü ise *aşır-ı* şeklinde yapmıştır. *-ı* ekinin eski bir bağ eki olduğunu belirtmiş ve *aşır-* fiilini ise ilgili maddede *aş-(ı)r-* olarak çözümlenmiştir (2011, C.1: 85-86).

❖ *av*

bk. çevik

❖ *avlu*

İncelenen diğer kelime: ağıl

DENY:

Az sayıda Türkçe kelimelerin başlama harfleri, kendilerinden önce bir *h*'li veya *h*'siz söylenebilir. ...

Türkçede ünlüyle başlayan ödünçleme kelimelerde o ünsüzden önce bazen *h* ünsüzü getirilir. ... (belki Yunanca ἀύλη'dan^[1]) أولو , أولى *avlı* yerine *h*)*avlı*. (2012: 66).

Bir ünlünün, bir dudak ünsüzü tarafından dudak ünlüsü hâline getirilmesi ... Pek sık görülmemesine rağmen, bu olay, ünlünün dudak ünsüzünden, akıcı sesler olan *l* veya *r* tarafından ayrılması durumlarında da meydana gelebilir. Örn.: *avlı* yerine *avlu* veya *havlu*, (Yun. *aulê*) ... (2000: 48)

Kaynaklarda çoğunlukla *avlu* ve *ağıl* kelimeleri ayrı birer kelime olarak değerlendirilmekte ve *avlu*'nun Yunanca, *ağıl*'ın Türkçe kökenli olduğu ifade edilmektedir. Elöve ise iki kelimeyi birleştirmiş ve Türkçe kökenli olduğuna dair açıklamalar yapmıştır.

Deny, *avlu* kelimesinin Yunanca olduğu görüşünü savunurken Elöve, Türkçenin her lehçesinde *ağıl* (*avul*) kelimesi dururken, Yunanca kökenli olduğunu düşünmenin yanlış olduğunu ifade etmiş ve Çağatayca *ail* = *hatîre* “avlı” örneğini vermiştir (Deny, 2012: 66). DLT’de geçen “etrafını çevirmek” anlamı *äv*mäk, *ävürmäk*, *ävürmök*, *ävürmök*, *ävürmök*, *ävürmök*, *ävürmök* “(ay) halelenmek, ağıllanmak, çevrenmek”, *avmak* “etrafını almak”, *ev* “etrafı kuşatılmış yer (çadır)”, *av* “etrafı sarılmış hayvan?” kelimeleri ile *ağıl* “avul, etrafı kuşatılmış saha veya köy” kelimesinin birbiriyle ilgili olabileceğini dile getirmiştir. “Acele etmek” anlamındaki *ev-* (*iv-*) köküyle “etrafını çevirmek, kuşatmak” anlamındaki *ev-* (*eb-*) kökleri arasında biçim benzerliğine rağmen bir anlam yakınlığı olmadığını da vurgulamıştır (786.s.). Ayrıca Deny’nin bugün sınırlı sayıda kelimedede görülen eski yapım ekleri arasında saydığı *-il*, *-el* ekinin örnekleri arasına *ağıl* kelimesini de eklemiştir (528.s.).

KT’de *ağıl*'ın *havlu* ve *avlu* kelimeleriyle münasebetinin olmadığı ifade edilmektedir (32.s.). *Avlı* maddesinde ise kelimenin Yunanca kökenli olduğu bilgisi verilmektedir. Şemseddin Sami, kelimenin Arapça *havl* ve Türkçe *ağıl* ile benzerliği tesadüf kabul edilirse “Omios lisanında” *ağıl* ve ahıra da aynı kelimenin kullanılmasının ilgi çekici olduğunu söyler (81.s.).

Tietze, Meninski’yi de kaynak göstererek *avlu* kelimesinin Yunanca *avlı* kelimesinden geldiğini ifade eder. Türkçe *avlağı* ve Arapça *havl* kelimelerinin şekil ve anlam yakınlığı dolayısıyla karışık biçimlerin görüldüğünü belirtir (2002: 154).

Clauson'un sözlüğünde *ağıl* biçimine yer verilmiştir . Erken dönemde Moğolcadaki *ayıl* ve Rusçadaki *aul* kelimelerinden de söz edilmiştir (1972: 83). Ayrıca *a:v* maddesinde *awlak* kelimesinden bahsedilir (3.s).

Eren de *avlu* kelimesinin Rumca kökenli olduğunu ve Türkçe *ağıl* kelimesiyle birleştirilmesinin yanlış olduğunu belirtir (1999: 25). *Ağıl* kelimesinde de *ağıl* < *ağul* değişimini vererek kökünün bilinmediğini söyler. Türkçe *ağ* kökünden geldiği ve Moğolca *ayıl*'den geldiği görüşlerine de yer verir ancak Moğolcadaki bir Türkçe kalıntı olduğunun altını çizerek bu ikinci görüşü reddeder (3.s).

Nişanyan, *ağıl* kelimesini “etrafı kapalı hayvan barınağı” anlamıyla ET *ağıl* şekline bağlar (2003: 6). *Avlu* kelimesinin kökeni içinse Yun. *avlí* ve E. Yun. *aulē* “avlu, saray, içtima alanı” kelimelerini verir. Lat. “avlu” anlamındaki *aula* kelimesiyle de karşılaştırır (33.s).

Gülensoy, *avlak* kelimesinin açıklamasında, kelimenin Yun. *avlí*, E. Yun. *aulē* “avlu, saray, içtima alanı” ile ilgisi olmadığını belirtir (2011, C.1: 89). *Ağıl* kelimesini ise ET *āğıl* kelimesine bağlar (C.1: 53).

Kaçalin, Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı adlı çalışmasının “Sözlük” kısmında *ayıl* “davarların gecelediği çitle çevrili yer” kelimesinin gelişimini *ayıl* < Moğ. *ayıl* < T. *ağıl* şeklinde göstermiştir (2017: 795). *Ayıl* “eyer kolanı; toka, zincir tokası”, **ayla* (< **ayıl+a* ~ *ayıl-a*) “çevre”, *ayla-* (< *ayıl+a-*) “dönmek” kelimelerinden de söz ederek *ayıl* şeklinde yer verdiği bugünkü *ağıl* kelimesini “çevresi çevrili kapısı bağlı koyun barınağı” olarak açıklamıştır (628-629.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında da görülen *ağıl* kelimesini ET *ağıl*'a bağlamıştır (1995: 18). “Avlu; hol; sofa; aralık” anlamına gelen *havli* kelimesini ise Rumca *aule*'ye bağladığı görülmektedir (159.s).

MS'de *avlu* kelimesinin Yun. *avlí*'den geldiği ifade edilirken Ar. *ḥavl* “etraf, çevre” veya T. *ağıl* ile birleştirilmesinin yanlış olduğu vurgulanır (87.s). *Ağıl* maddesinde ise ET *ağıl*'a dayandırılan kelimenin kökünün belli olmadığı söylenmiştir (16.s).

Türkçe Sözlük'te *avlu* kelimesinin Rumcadan alındığı belirtilmiştir (192.s).

Tuna, *ağıl* “ağıl, koyun yatağı, hayvan pisliği” kelimesini Sümerce “koyun sürüsü; koyun çiti; ahır” anlamına gelen *amaş* kelimesi ile birleştirmiştir (1997: 18).

Ağızlarda *avlu*, *avıl*, *avla*, *avlağ*, *avlağa*, *avlağan*, *avlağı*, *avlavuç*, *avlo*, *avloç*, *avlogı* şekillerinin “ağıl” anlamında kullanıldığı görülmektedir (DS, C.1: 382). *Avla*, *avlağı* “bahçe, bağ çevresine ağaç ve ince dallardan yapılan çit; kıyı”; *avlak* avı bol yer”; *avlı* “hol, koridor; avlu; duvarla ya da çitle çevrilmiş yer”; *avlu* “evin bodrum ya da zemin katındaki sofa”; *avlum* “ayakyolu, hela” ağızlardaki ilgili kelimelerdendir (C.6: 4432-4433).

DLT’de *agıl* kelimesi “ağıl” anlamındadır. Ancak Oğuzlarda “koyun pisliği” anlamına geldiği eklenmiştir (35.s). Elöve’nin kelimelerin kökenleriyle ilgili gördüğü *av-* fiili DLT (564.s) ve KB’de “toplanmak, üşüşmek, etrafını çevirmek” (1979: 37) anlamlarındadır. *Aw* kelimesi ve diğer türevler de yine DLT (564.s) ve KB’de (37.s) bugün bilinen anlamıyla yer almaktadır.

Dede Korkut Kitabı’nda *havlu* şeklinde geçen kelime “avlu, koru” anlamındadır (Ergin, 1997: 138). *Ağıl* kelimesi de yine “ağıl” anlamında kullanılmıştır. Ayrıca *ağayıl* şekli de “ağıl, koyun ağılı, (koyun sürüsü ?)” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (5.s).

Tulum’un sözlüğünde *avli* kelimesi “hávli, ev meydanı” olarak açıklanmıştır (2011: 303). Ayrıca *agı* “çit, çitlik, avli, havli, ağı, ağılık, çalıdan perde, tahta dīvar” (253.s), *ağlı* “ağılık, havli, avli, mandra” (255-256.s), *ağılık* (256.s) kelimeleri de sözlükte yer almaktadır.

❖ *avrat*

DENY:

Türkçe İslam’ı kabulden sonra kadını ifade edecek bir ad bulmakta biraz tereddüt eder bir hâlde etrafı araştırmış görünüyor.

Eski Osmanlıcada asıl “ar, edep ve haya” anlamında *avret* denilirdi. Bu kelime Arapçada namaz müddetince örtülü kalması gereken vücut kısımlarını ifade ederdi (ki bu daha geniş bir anlam ile Lâtincenin *pudenta* kelimesine denktir). Erkeklerde *avret* “edep yeri” göbeğinin altından dizlerine kadar olan mahal, kadında ise çehre, el ayası ve ayaklarından başka bütün vücududur.

Avret kelimesi “dişi ehli” anlamına şehir dilinden tamamıyla uzaklaşarak yerini *karı* ve *kadın*’a bırakmıştır. Köylüler arasında *avrat* veya kendisinden sonra bir ünlü geldiği zaman *arvad* biçiminde elân kullanılır. Azericede *arvad* (Acaba bir göçüşme mi? Bk. daha ilerideki açıklamalara.).

Asıl Türkçe kelime *uragut*, *uraut*’tur. (Çağatayca ve Uygurcada, bk. Radloff, I, 1652.s. Ek için karşılaştırma *alp-agut* Radloff, I, 430.s.). Şüphesiz bu (Çağatayca) *urgaçı*, (Kırgızca) *urgaşı* ile yakınlık gösterir (Radloff, I, 1666.s.; Guiganof, *Tatar Dil Bilgisi*, 19.s.). (= “dişilik, dişi” anlamlarına).

Uragut kelimesi Osmanlıcada اراغت imlasıyla daha XV. yüzyılda vardı. Bibl. Nat. Yazmaları AFT. 87, 14. yap. ve çeşitli yerler (No. 86 yazma, 14. yap.’taki aynı ibarede var.). Mümkündür ki *avret* (Azerice *arvad*) kelimesi halk köken bilgisi sonucunda *uragut*’un yerine kaim olsun. ... (2012: 708)

Avrat kelimesinin kökeniyle ilgili yaygın görüşler Ar. *avret* kelimesinden Türkçeye geçtiği ve T. *uragut* kelimesinden geldiği yönündedir. Räsänen ise Moğ. *ur-ug*’a bağlamıştır.

Deny, İslâmiyet’in kabul edilmesiyle Türkçede *kadın*’ı ifade edecek kelime bulmakta zorlandığını vurgulayarak, Arapçada namaz süresince örtülü kalması gereken vücut kısımlarını karşılayan, Eski Osmanlıcada “ar, edep, hayâ” anlamlarıyla karşımıza çıkan *avret* kelimesinin zaman içinde kadın için kullanılmaya başlandığını söyler. Daha sonra bu kelime özellikle şehir hayatında yerini *kadın* ve *karı*’ya bırakmıştır. Kırsal kesimde *avrat* veya *arvad* biçiminde kullanıldığı, Azerbaycan’da da *arvad* olarak göçüşmeli sayılabilecek bir biçimin var olduğu Deny’nin verdiği bilgilerdendir.

Deny’ye göre asıl Türkçe kelime *uragut*, *uraut*’tur. “Dişilik, dişi” anlamlarına gelen Çağatayca *urgaçı* ve Kırgızca *urgaşı* ile ilişkilendirmiştir. *Uragut* kelimesi Osmanlı Türkçesinde daha 15. yüzyılda kullanılmakta olup, halk etimolojisi sonucu *avret* kelimesi *uragut*’un yerine getirilmiştir.

Elöve’nin *uragut* kelimesinin Arapça *avret* ile ilişkilendirilmesine karşı çıktığı görülmektedir. “Yükselmek” anlamındaki *ağ-* fiilinden türemiş *ağak* “yüce, yüksek, âli” kelimesinin son sesi düşmesiyle oluşan *ağa* ile *agut* “yüksek, yüce” kelimesini birbirine yaklaştırmıştır. *Alpagut* “alp ağa” ve *uragut* “kadın ağa” isimlerinde *agut* kelimesi bulunmaktadır. Elöve’ye göre *or*, *ar* kelimeleri dişilik bildirmektedir. *Urgaçı*, *urugut* ve *uravut* biçimlerinden sonra kelime önce *arvat*, daha sonra göçüşme ile *avrat* şekline gelmiş olup Arapça “çıplaklık” anlamına gelen *avret* kelimesiyle ilgisi yoktur (Deny, 2012: 706).

Devellioğlu (2008: 54), Zülfikar (1988), Kanar (2003: 81), Gemalmaz (1995: 28), Nişanyan (2003: 33) Ar. *avret*’ten geldiği görüşünü savunan isimlerdendir. MS (2011: 87) ve Türkçe Sözlük’te (192.s) de kelimenin Arapça kökenli olduğuna dair görüş bildirilmiştir.

Kelimenin Arapça kökenli olduğunu belirten kaynaklardan biri de KT’dir. *Avret* (*avrat*) maddesinde kelime “beden-i insanın görünmesi ve gösterilmesi ayıp sayılan ve haram olup namazda örtülmesi şart olan yerleri”, “karı, mer’e, zen” ve karı, zevce” olmak

üzere üç anlamla verilmiştir. Verilen ikinci anlamına düşülen notta kelimenin Türkçe olduğunu ve amiyane olarak *avrat* şeklinde kullanıldığını eklemiştir (82.s).

Tietze, bir yandan Räsänen'in görüşüne dayanarak *avret* kelimesinden geldiğini söylerken diğer yandan kelimeyi Eski Türkçe *uragut*'a bağlamak için de delillerin kuvvetli olduğunu ekler (2002: 128).

Clauson'a göre "kadın" anlamına gelen *ura:gu:t*, *tişi*'den daha özel bir ifadedir. -*gu:t* ekiyle türemiştir. Çağatay Türkçesinde köken bilgisi açısından bağlantılı sayılabilecek bir başka kelime olarak *urğaçı*, *uragut*'un yerini almıştır. Bu şekil Kırgız, Özbek, Türkmen Türkçelerinde de görülmektedir. Diğer lehçelerde *ka:tu:n* ve Ar. 'awrat kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu kelime ilk dönemlerde kadınları ifade etmekte genel bir ifade iken daha sonra bu anlamda yerini *hatun* kelimesine bırakmıştır (1972: 218).

Özerdin, *avrat* sözcüğünü Arapça kökenli kabul etmiştir. Bu kelimenin Türkçesi için DLT'deki *uragut* "kadın, avrat", *urıg* "tohum, evin, tane" kelimelerini işaret etmiştir. *Urıg* sözü "tohum" anlamındadır ve "üretici" anlamı da taşıyan bu söze *-ut* ekinin eklenmesiyle *uragut* yapılmıştır. Buradaki kök *ur*'dur. *Uragut*'un *arvat*'a dönüşmesi *uragut* > *uravut* > *ar-vat* şeklinde olmuştur. İslam sonrası halk diline giren *avret* kelimesinin söylenişi *avrat* hâlini almış, önde gelen *-v-* sesinin zorluğu dolayısıyla *arvat* biçimini almıştır (1954: 14-15).

Çağatay, söz konusu *uragut* "kadın" kelimesinin tarihî lehçelerdeki *urawut*, *uraut*, *urğaçı* "kadın, zevce", *urğaşı* "kadın, hayvanların dişisi" şekillerini de göstermiş; Tenişev'in *ura-* "şişmek", *ur* "şiş; hamile" kelimeleriyle ilişkilendirdiğini belirtmiştir. Kendisi ise bu kelimeyi S. Uyg. *orukka ver-*, *urukka sal-* "bir kız evlendirmek" fiillerinden hareketle bazı lehçelerde "kız" anlamında da kullanılan *uruğ* "soy, tohum" kelimesiyle ilgili görmüştür (1962).

Yazıcı Ersoy, Başkurt Türkçesi sözlüğünde, eski dilde kullanılan bir kelime olan *uragut* kelimesi ile ilgili olduğu ve Räsänen'in Moğ. *ur-ug*'a bağladığı görüşler de dâhil olmak üzere ilgili görüşleri paylaşmıştır (2012).

DLT'de Deny'nin *avrat* sözcüğünün kökeni olarak belirttiği *uragut* sözcüğü "kadın" anlamıyla pek çok yerde kullanılmıştır (71.s).

Dede Korkut Kitabı'nda çeşitli yerlerde 'avrat kelimesi geçmektedir. Ergin, hazırladığı *İndeks*'te "avrat, kadın" anlamında kullanılan bu kelimenin Arapça kökenli

olduğunu belirtmiştir (Ergin, 1997: 26). Kaçalin de Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı çalışmasında, metindeki ‘*avrat* “karı, hatun” kelimesini Arapça ‘ - v- r köküne bağlamıştır (2017: 795).

Tulum’un 17. yüzyılın söz varlığını yansıtan sözlüğünde *ayn* ile yazılan ‘*ávret* sözcüğü “karı, nisâ, zen; dişi; yoldaş, hâtûn; kadın, zevcet, zevc, hálâl, hem-hâne; ud yerleri” gibi pek çok kullanımıyla yer almaktadır (2011: 343). Sözlükte ‘*ávret almak* “evlenmek” anlamına gelirken bunun dışında da açıklamasında ‘*ávret* kelimesi yer alan pek çok madde vardır (343.s).

❖ *ay-* (*ayılmak*)

İncelenen diğer kelimeler: ayı, ayıl-

Elöve, *haydi* kelimesi vasıtasıyla yaptığı açıklamada bu kelimenin *hayda-* fiilinden gelmiş olabileceğini ifade etmiştir. *Ay-*, *ayıl-* “davranmak, ayağa kalkmak”, *ayı* “(art ayakları üzerinde) yükselen, ayağa kalkan, hareket eden (hayvan)”, *ayak* “hareket aracı” kelimelerini de asıl anlamı “hareket etmek” olan, *o > h* değişimli bir *hayda-* (*ayda-*) fiiline bağlamıştır (Deny, 2012: 641).

Ay-, *ayıl-* ve *ayı* kelimelerinin kökenleri ile verilen bilgilerde ET peltek /d/ sesli şekilleri işaret edilmiştir. Örneğin, *ayı* kelimesinin asıl şekli olarak Clauson (1972: 45), Tietze (2002: 168), Caferoğlu (2011: 4), Nişanyan (2003: 33), Gemalmaz (1995: 32) ET *ağıg* biçimini gösterirler.

Gülensoy, *ayı* kelimesinin **ağug* biçiminden geldiğini kabul eder. Uygurcada *adıg*, E. Kıp.’da *ıyığ*, OT döneminde, DLT’de ise *ayıg* olarak görüldüğünü ekler. Sevortyan’ın *ayı* kelimesi için Elöve’nin görüşüne paralel görünen *ay-* ~ *ad-* fiilinden geldiği fikrini yanlış bulduğunu dile getirir (C.1: 94).

Eren, *ayı* kelimesinin kökeninin bilinmediğini söyler. Bazı tarihî ve çağdaş Türk lehçelerde “ata, baba, ana, büyük kardeş” vb. anlamlara gelen *apa*, *aba*, *upa* gibi kelimelerin bir *euphémisme* (örtmece) örneği olarak *ayı* yerine kullanıldığı bilgisini de verir (1999: 28).

MS’de de ET *ağığ* > *ayığ*, EOT *ayu* şekilleri verilen *ayı* kelimesinin kökünün belli olmadığı söylenilmektedir (92.s).

DLT’de *ağığ* kelimesi “ayı”, “sarhoşluktan ayılmış”, “bir köyümüzün adı” anlamlarıyla üç ayrı madde başı olarak yer almaktadır (30.s). KB’de de *ağığ* kelimesi “ayı” anlamıyla geçmektedir. *Ağığlaş-* fiili de “ayılaşmak, ayı gibi olmak” anlamındadır (1979: 6).

Ay- fiilinin *ağ-* şekline bağlandığı ve *-(i)l* ekiyle oluşan *ağıl-* gövdesinin de bugünkü *ayıl-* fiilinin eski şekli olduğu da incelenen fiiller için yaygın olarak paylaşılan bilgilerdir.

Clauson, *ağıl-* gövdesinin *ağ-* fiilinin edilgen şekli olduğunu, bazı lehçelerde *ayıl-* biçiminde görüldüğünü de ekler (1972: 56).

Tietze, *ayıl-* fiilinin Clauson’un da belirttiği gibi *ağıl-* fiilinden geldiğini veya “< *ay-* I + medialis - reflexivum anlamındaki *-(i)l-* eki” şeklinde çözümlenebileceğini ifade etmiştir. Bu görüşünü *açıl-* fiiliyle de örneklemiştir (2002: 162).

Eren’in sözlüğünün *ayık* maddesindeki ET **ad-* kökünden geldiği, Clauson’un da açıkladığı gibi bu kökün Türkçede *ay-* olarak saklandığı yönündeki bilgiler *ay-* ve *ayıl-* fiilleri için bir açıklama niteliğindedir (28.s). *Ayıl-* fiilinin *ağıl-* şeklinden geldiğini belirtmiştir (56.s).

Nişanyan, *ayıl-* fiilini ET *açılmak* “ayılmak” ve farazi **ağmak / aymak* kelimelerine bağlar (2003: 34).

Gülensoy, *ay-* fiilinin *āđ-* şeklinden geldiğini kabul eder (2011, C.1: 91). *Ayıl-* fiilini de aynı doğrultuda *āđ-ıl-* şeklinde çözümler (C.1: 94).

MS’de *aymak* için ET **ağ-mak* (94.s) *ayılmak* fiili için de yine bu farazi kökten türeyen **ağ-ı-l-mak* fiilleri paylaşılmıştır (92.s).

❖ *ay-* (söylemek)

bk. ayt-

❖ *ayak*

İncelenen diğer kelimeler: giy-, yaya

DENY:**Yazı ve Çeviri Yazı**

... ı̇ (zel), Türkçenin Arap harfli en eski çeviri yazı çevirilerinde çınlamalı dışarısı ünsüzünü gösterir. Bu ses, Türkiye Türkçesinde y'ye varmıştır ... : *ağak* > *ayak*.

(2012: 13-14)

Akıcı ünsüzler

Bir yarı ünlü y

... Bu ses Türkçenin tanıdığı biricik yarı ünlüdür.

Yazılışı: ı̇.

... 1.hatırlatma: Türkiye Türkçesinde bu y, bazen eski bir dişli (veya dışarısı) nin yerini tutar.

Örn.: *ağak* yerine *ayak*; krş. *adım*;

yadağ yerine *yaya*;

ked (=) *kădmăk* yerine *gey* (=giy)mek. ...

Hatırlatma - Bu y ünsüzünün kökeni bazen süreksiz damaklaşık gırtlak sesleri olan ı̇ k > ı̇ g'dir. O zaman ı̇ ile yazılır. Bunun çeviri yazısını biz y ile yapıyoruz.

(2012: 60)

Ünsüz Düşümü

... Türkiye Türkçesinin özellikle çok heceli kelime sonlarındaki eklerde, gırtlak seslerini düşürmeye doğru gösterdiği genel eğilim de dikkate değer.

... *yaya*, *yayağ* yerine ...

(2012: 89-90)

Yarı ünlü y'nin temasından kaynaklanan benzeşmeler (Şimdiye kadar sözü geçmeyen biricik benzeşme hâli budur.). e (a) geniş ünlüsü yarı ünlü olan y'nin önünde veya sonrasında gelirse bazen yukarıdaki sırasına göre i (ı) dar ünlüsüyle değişir. Bu benzeşme hadisesi münferit birkaç hâlde meydana gelir: ... *geymek* > *giymek*. ...

(2012: 143)

Tonlu damak seslerinin düşmesi: Genellikle Türkçede, özellikle Oğuz Türkçesinde (ve Türkiye Türkçesinde) tonlu damak seslerinin pek sabit olmadığını görmüştük.

... sondaki g sesi çeşitli Türk dillerinde iki tip muameleye maruz kalmıştır: Tonlulaşma ve ıslanma (bazen kaybolmayı takiben) ...

İşte sondaki damak sesinin düşmesine birkaç örnek: ... *yadağ* yerine *yaya*.

(2000: 119, 120)

Diş Ünsüzleri

Sürekli diş sesleri üzerine notlar:

m hariç bütün tonlu ünsüzler, yani akıcı ve titreşimli sesler olan *r*, *l*, nazal ses *n* ve yarı ünlü *y* sızıcı diş sesi sayılabilirler.

Türkçede, belki Proto Türkçede de bundan başka bir sızıcı, tonlu, diş arası sesi mevcuttu. Bu ses (İngilizcedeki “this”in *th* sesi) Türkiye Türkçesinde ve genel olarak Oğuz Türkçesinde *y* şeklinde dönüştü (*adak* yerine *ayak*). Diğer lehçelerde de *d*, *t*, *z* ve belki *r* şeklinde gözüktü (karş. arkaik yazıda İng. *the* yerine *y*).

(2000: 21)

-I eki hemen hemen yalnızca adlar meydana getirmekte kullanılır.

Yalnız hiç olmazsa sınırlı bir sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş

-Ik ekleri yerini tutarlar ...

1.hatırlatma - Öncekinin bir çeşidine benzeyen *-e* ekine (Acaba *-ek* yerine bir *-e* mi?) ancak bir iki kelimedede rastlanır: *yara*, *kerte*^[2] ...

(2012: 518-519)

Bu maddede *ayak*, *yaya* ve *giy-* kelimelerinin bir arada incelenme sebebi üçünde de ortak olarak görünen *d > y* ses değişimidir. Bu değişim sebebiyle Deny de bu kelimeleri bir arada değerlendirmiştir.

Deny, Proto Türkçede bir sızıcı, tonlu, diş arası İngilizce *this* kelimesindeki /th/ sesine benzer bir ses mevcut olduğunu ve bu sesin Oğuz grubunda /y/ şeklini aldığını ifade etmiştir. Diğer lehçelerde *d*, *t*, *z*, *r* şeklinde görünen bu sese örnek olarak *adak > ayak* değişimini vermiştir. Söz konusu kelimelerin bu ses ile temellendirilmiş açıklamalarının yanında *giy-* fiilinin önce *gey-* şeklini aldığı ve *yaya* kelimesinin de *yağak* iken ünsüz değişimi ve düşmesine uğradığını da belirtmiştir. Kelimelerle ilgili diğer kaynaklardaki bilgilerin de bu doğrultuda olduğu görülmektedir.

Elöve, *ayak* kelimesinin *o > h* değişimli, “hareket etmek” anlamı *hayda-* / *ayda-* kelimesiyle ilgili olduğunu ifade etmiştir. *Ayak* kelimesini “hareket aracı” anlamıyla bu fiile ilişkilendirmiştir (Deny, 2012: 641). Hemen hemen yalnızca adlar meydana getirmekte kullanılan, sınırlı sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş *-Ik* eki yerini tutan *-I* ekine benzeyen *-e* eki örnekleri arasına da *yaya* kelimesini de eklemiştir (520.s).

KT’de *giy-* fiilinin aslının *gey-* olduğu (391.s), *yaya*’nın aslının *yayak* olduğu (1334.s), *ayak*’ın *ay-* kökünden geldiği (83.s) bilgileri paylaşılır. Ayrıca Şemseddin Sami, *ayâğ* maddesinde de “ayaklı kadeh, piyâle” anlamına gelen kelimenin Türkçe *ayak* kelimesinden geldiğini belirtmiştir (83.s).

Clauson, *ayak* kelimesinin *adağ*'tan geldiğini ifade etmiştir. Bu kelimenin “dağ eteği, nehir sonu” gibi manalarla sınırlı kalacak şekilde Moğolcada da görüldüğünü ekler. Bu anlamlarıyla Moğolcadan kelimeyi yeniden alan Türk lehçeleri olduğunu söyler (1972: 45). *Yaða:ğ* kelimesi “yaya” demektir. Özellikle “ata binmemiş” kimse için kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesinde *yayak* ve *yayan* biçimlerini aldığını belirtirken, *yayan* şeklinin *yaðağın*'ın kısaltılmışı olabileceğini de eklemiştir (887.s). *Yaya:* 'nın *yaðağ* kelimesinin ikincil formu olduğunu da belirtmiştir (980.s). *Giy-* fiilini *ke:d-* (g-) maddesinde incelemiştir (700.s).

Tietze, *gey-* / BSTT *giy-* (2002: 141) ve *ayak* (157.s) maddelerinde Clauson'un görüşlerini paylaşmıştır.

Arat, Çiğil Türklerinde ve başka Türklerdeki /d/ sesini Oğuzların da içinde bulunduğu pek çok Türk boyunun /y/ sesine çevirdiğini, /d/ sesini çıkaramadıklarını belirtmiştir. Batıda Kıpçak ve Bulgarların da içinde bulunduğu bir grubun da /z/ şeklinde söylediğini belirterek *azak* < *adağ* “ayak” örneğini vermiştir (1951: 123).

Hamilton, *adağ* kelimesinin *yadım* “halı, yer örtüsü”, *yat-* “yatmak”, *yağ-* “yağmak” (?), **ya-* “yere yaymak” (?) kelimeleriyle karşılaştırılması gerektiğini belirterek **ad-* / *yad-* “yere yaymak, sermek” + edilgenlik ve sonuç bildiren, fiilden isim eki *-k* ile türemiş ve “yere yayılan şey” anlamını kazanmış olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kor. *padak* “ayak tabanı” ile de karşılaştırılması gerektiğini vurgulamış, ikinci ünlünün uzun olabileceğini belirtmiştir (2011: 130).

Eren, genel kabul gören görüşün *at* (**ad-*) kökünden geldiği yönünde olduğunu söyler. Bu görüşe göre *at-* + *-(a)k* şeklinde tahlil edilir. Bazı Türkologların görüşlerini de paylaşmıştır. Poppe, T. *ayak* (< *adağ*) ve Moğ. *ayağ* (< **padak*) sözlerini Kor. *padak* “ayak tabanı, ayak” ile birleştirmiştir. Ramstedt ise Kor. *padak* kelimesinin karşılıklarını verirken T. *ayak*'ı saymamıştır. Sevortyan, bazı Moğolca biçimlerle karşılaştırma yapmış, Ortak Türkçe **ay-* kökü ile Hint - Avrupa dillerinde “gitmek” anlamında kullanılan *ay-* kökü arasındaki benzerliğe yer vermiştir. Doerfer yine Halaçça ile bağlantı kurmuş, bu lehçedeki *hadāq* biçiminden hareketle kelimeyi **padāk* / *padāk* şekline dayandırmıştır (1999: 26).

Eren, *yaya* kelimesinde ise Orta Farsça *piyādag* (Yeni Farsça *piyāda*)'dan alındığı yönündeki görüşten bahseder. Bu görüşe kelimenin başındaki *pi-*, Far. *biyābān* “çöl” > T. *yaban* örneğindeki gibi Türkçede düşmüştür. Korsch, Brockelmann, Doerfer bu görüşü

savunan isimlerdendir. Doerfer, Türk ordusunun daha çok atlı yani süvari sınıfından oluşunu göz önünde bulundurarak kültür tarihi açısından da bu görüşü temellendirmiştir. Ramstedt, Poppe gibi araştırmacılara ait ET *yadağ* ile Moğ. *yada-* “yapamamak” kökünü ilişkilendiren görüşten de bahseder. Kelimenin Moğ. *yadağu* “zayıf, fakir” ile ilişkilendirildiği Räsänen’e ait görüşü ise göçebe Türklerin hayatında atın rolü göz önünde bulundurarak dikkate değer görmüştür (1999: 445).

Nişanyan, *giy-* fiilini ET *kéd-* fiiline bağlar (2003: 148). *Yaya* kelimesinin kökenini ise ET *yad-* “açmak, yaymak” (< *yay-*)’tan gelen *yadağ* / *yadak* “yürüyen, piyade” şeklinde açıklamıştır (493-494.s). *Ayak* kelimesi de ET *ağak*’tan gelmektedir (33.s).

Gülensoy da **ağak* aslına bağlamıştır. Hamilton’un fikrine de yer vermiştir. Sevortyan’ın asıl biçimin *ay-* şeklinde /y/ sesini ihtiva ettiği fikrine katılmadığını dile getirmiştir (2011, C.1: 92). *Yaya* kelimesi için *yada-ğ* > *yayag* > *yaya* şeklinde bir gelişim sunmuştur (C.2: 1094). Gülensoy, bu kelimenin Orta Farsça *piyādag* kelimesiyle ve Moğolca *yada-* fiiliyle ilişkilendirilmesine karşı çıkmıştır (C.2: 1095). *Giy-* fiilini de **ké-d-* biçiminde tahlil etmiştir (C.1: 372).

Korkmaz, *ayak* kelimesini, “eski devirlerden beri kullanılagelen, o dilin çeşitli alanlardaki söz varlığını oluşturan temel kavramlardan birine karşılık ve yeni türemelere temel oluşturan tek heceli veya daha basit kökünü bilemediğimiz birden fazla heceli kök değerindeki taban kelime” olarak açıkladığı “temel kelime”lerden biri olarak kabul etmiştir (2007: 213).

MS’de; ET *adak* > *ağak* > *ayak* < *at-* [**ad-*]*ak* (88.s), ET *kéd-mek* > *kéy-mek* > *géy-mek* > *giy-mek* (425.s.), ET *yadağ* > **yayağ* > *yaya* gelişimleri gösterilmiştir. Ayrıca *yaya* kelimesinin Orta Farsça *piyādag* (*piyāde*) kelimesinden geldiği yönündeki fikre de yer verilmiştir (1344.s).

Özgür, Kıpçak sahasına ait sözlük ve kaynaklarda at ve atçılıkla ilgili terminolojiyi incelediği çalışmasında *yaydağ* şeklinde yer verdiği kelimeyi “eyersiz ata binmek” olarak açıklamıştır (2009).

Gemalmaz da Erzurum ağızlarında *ayah*, *ayağ* şekillerinde de görülen “ayak; kafiye; kapı” anlamlı kelimeyi ET *adağ* biçimine (1995: 32); *gey-*, *giy-* fiilini ise ET *ked-* fiiline (133.s) bağlamıştır.

Anadolu'da küçük çocukların yeni yürümeye başlamasına *adaklamak / adaqlamak*, çocuğun ilk adımlarına *adak* denmesi ilgi çekici bir bilgidir (DS, C.1: 62).

Köktürk Bengü Taşları'nda *adak* kelimesinin *adak kamşatmak* birleşik fiilinde geçtiği görülmektedir. Bu fiil “sendelemek” anlamındadır (Ercilasun, 2016: 647). *yadag* kelimesi “yaya”, *yadagin* şekli “yaya olarak, yayan” anlamıyla kullanılmıştır (725.s).

Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesinde bu kelimelerin *adağ* (2011: 3), *yadağ* (279.s), *kād-* (103.s) şekillerinde geçtiğini belirtmiştir.

DLT (540, 359, 699.s.) ve KB'de (1979: 4, 512, 234) ilgili kelimeler *adağ*, *yadağ*, *keç-* şekillerinde yer almaktadır.

Dede Korkut Kitabı'nda *ayak* kelimesinin *ayağ* ve *ayağ* imlalarıyla yer aldığı görülmektedir. Bunun dışında *ayağ* kelimesi “kadeh” anlamında da kullanılmıştır (Ergin, 1997: 26, 27). *Giy-* fiili *gey-* şeklinde kullanılmıştır. Buna bağlı olarak ilgili türevler de *geyüsi* “giysi”, *geyim* “giyim kuşam, giyecek, elbise, zırh, teçhizat”, *geyin-* “giyinmek, kuşanmak, cenk elbisesi giymek”, *geyür-* “giydirmek”, *geydür-* “giydirmek” şekillerindedir (117, 118.s). *Yaya* kelimesi ise “piyade askeri”, *yayağ* ve *yayan* da “yayan, yaya” anlamındadır (325.s). Kaçalın, metinde geçen *gey-* fiilini “sarınmak” olarak açıklamış ve *keç-* şeklinden geldiğini belirtmiştir. “Kuşam, zırh, at zırhı” anlamındaki *geyim* ve *geyüm* kelimelerini de *key-ⁱm*, *key-^üm* şekillerinde çözümlenmiştir (2017: 803). *Yayan* kelimesinin tahlilini de *yayan* < *yaya+n* < *yada-ğ+ⁿ* şeklinde yapmıştır (823.s).

❖ *ayı*

bk. ay-

❖ *ayıl-*

bk. ay-

❖ *ayıt-*

bk. ayt-

❖ *aylak*

bk. bağırtlak

❖ *aynacı*

bk. öğle

❖ *aynaş-*

bk. öğle

❖ *ayt-*

İncelenen diğer kelimeler: ay-, ayıt-, eyit-, eyt-

DENY:

Patlayıcı ünsüz önündeki dar ünlünün düşmesi:

... bu olay Türkiye Türkçesinde istisnaidir ...

ay- (konuşmak)'ın ettirgeni *ay-it-* (birisini konuşturmak) yerine *ayt-* (Esk. Osm.) “söylemek”, daha eskiden “sorgulamak” (Kâşgarî). Bu durum sık sık meydana geldiği için, ettirgenden etken kullanıma geçilmiştir ve *ay-it-* fiili bizzat “konuşmak” anlamını almıştır.*

(2000: 105)

*Not: *Tezkire-i Evliya*'da, Uygur alfabesi ile bazen *ayıt-*, bazen de *ayt-* şekli görülmektedir. - Bu fiilin Osmanlıca kitâbi telâfuzu *eyit-* ve *eyt-* idi, (ince telâfuzu abartmak, ukalalık sayılabilir) *et-* fiili ile (kitâbi olarak *it-*; eski bir kapalı *e* söz konusu) karıştı, her iki fiilin de geniş zamanında gövdedeki *t* yumuşamaktadır. Eski metinleri okurken veya halk ozanlarının (âşıkların) şiirlerini söylerken *eydür*, *eydir* (il dit) yerine *eder* (il fait) diye telâfuz edilir (Karş. Fr. halk dilindeki “il me fait; qu'il me fait”).

(2000: 105)

Kelimenin sonundaki patlayıcıların tonlu - tonsuz dönüşümleri:

... Türkçe tabanlar: Aşağıdaki istisnalar dışında, tek heceli Türkçe kökler değişikliğe uğramazlar:

(Şu fiil tabanları için) :

et- > *ed-* ... *git-* > *gid-* ... *dit-* > *did-* ... *koç-* > *koc-* ... *yet-* > *yed-* ... *ket-* > *ked-*
ya da *ged-* ... *güt-* > *güd-*.

En azından sondan beş fiil, eskiden bir tonlu ile sona eriyordu.
Eski Osmanlıcada ... tabanın tek heceye indirildiği *eyit-* (*ayit-* yerine) > *eyd-* dönüşümü vardı.
(2000: 148, 149)

Aşağıdaki zarf-fiilerin de eski olması muhtemeldir:
... *diye* ... Bu genellikle* *de-* fiilinden “bütün” kipleri gibi dolaysız cümle ardınca gelir.
(2012: 791)

*Not: Eski Osmanlıcada bir de *ayit-*, *ayt-* fiili, özellikle bunun geniş zamanı olan *aydur* kullanılır. Bu, dolaysız sözün başında bulunmakla iki fiil ile çerçevenilmiş bulunuyordu. Yakutçada da aynı tarz görülmekte olup bunda *ät-* fiili dolaysız sözün başında ve *diä-* fiili ise sonunda yer almış bulunuyor.
(2012: 791)

Deny, *ay-* fiilinin ettirgen şeklinin *ayit-* olduğunu, bunun *ayt-* biçiminde söylenerek zaman içinde etken bir şekil olarak kullanıldığını belirtmiştir. İlk sesteki *a > e* değişimi de ilgili kısımlarda görülmektedir. Araştırmacılar çoğunlukla *ayit-* gövdesinin *ay-* fiilinin ettirgen biçimi olduğunu kabul etmektedirler. Ancak *a > e* değişiminin zamanı konusunda ihtilaf görülmektedir.

KT’de *eyit-* fiili “demek, söylemek” anlamıyla verilmiş, artık kullanılmadığı ve aslına uygun şeklin *ayt-* olduğu vurgulanmıştır (328.s).

Clauson, “konuşmak, söylemek, beyan etmek” gibi anlamlarda kullanıldığı belirtilen fiilin *ay-* biçimine yer vermiştir. *Té:-* ve *sözle:-* ile arasında küçük farklar bulunduğunu ifade eden Clauson, *ay-* fiilinin daha önceki dönemlerde daha saygılı bir kullanımı işaret ettiğine dikkat çekmiştir. *Ayit-* şekli de aynı anlamda kullanılmaya başlandığında *ay-* şeklinin yavaş yavaş kullanımdan düştüğünü belirtir. Fakat geçiş döneminde *ay-* ve *ayt-* şekillerini belirlemenin zorluğundan bahseder (1972: 266). Clauson *ayit-* maddesinde *ay-* fiilinin ettirgen şekli olduğunu, çoğu kez *ayt-* olarak söylendiğini belirtir. Bazı bilinmeyen sebeplerle daha 11. yüzyıl Oğuz Türkçesinde, ettirgenlik anlamının kaybolduğunu ve *ay-* fiilinin eş anlamlısı olarak kullanılmaya başlandığını söyler. Lehçelerde sıklıkla *eyit-* / *eyt-* şekillerinin görüldüğünü de ekler (268.s).

Tietze, “söylemek” anlamlı *ayit-* / *ayd-* / *eyit-* / *eyd-* fiilinin Clauson’un da söylediği gibi ET *ayit-* fiilinden geldiğini ifade eder. Yazmalarda kastedilen telaffuzu tespit etmenin zorluğuna değinir. Hatta çoğu zaman tam tespitin mümkün olmadığını dile getirir. Ancak 16. yüzyıldan itibaren *eyit-* biçiminin hâkim olduğu fikrindedir. Evliya Çelebi’nin *ayit-*

biçiminin Tatarlara mahsus olduğu yönündeki kanaatine de yer verir. Fakat 1398 tarihli bir İşk-nâme’de bile *ayıtıl* şeklinin yalnız bir kere, *eyitgil*’in beş kere geçmesi, *eyitmek* masdarının da bir kez kullanılmış olmasını palatal telaffuzun Osmanlı Türkçesinde çok eski olmasına, velar telaffuzun ise her zaman nadir bulunmasına delil kabul etmiştir (2002: 163, 239).

Arat, AH Notlar kısmında *ay-* fiilinden bahsetmiştir. Kâşgarlı’nın verdiği *ayıt-* fiilinin Oğuzcada “söylemek”, diğer lehçelerde “sormak” anlamına geldiği yönündeki bilgiyi hatırlatmış ve bu sözün şekilden başka, lehçeler arasında da anlam bakımından farklı olması anlamına geldiğini söylemiştir. Bugün *ayt-* şeklinin yaygın olduğunu, ancak özellikle kuzey lehçelerinde incelmış olarak *eyt-* şeklinde kullanıldığını belirtmiştir. Fakat Arat’a göre ince şekil son dönemlere özgü olup Anadolu’da yazılmış Türkçe eserlerde kalın şekliyle okumak gerekir (1951: 102-103).

T. Tekin, Kök. ve E. Uyg. dönemlerinde *aytma / ayıtmak* şeklinde kalın ünlülü olan bu sözün EAT’de genellikle incelererek *eyitmek* şekline dönüştüğünü söyler. Birçok eserde mastarının böyle olduğunu ve pekiştirmeli buyurma ekinin de bu fiile *-gil* değil, *-gil* olarak eklendiğini dile getirir. Bazı okuma hatalarından hareketle, eserlerde, dönemin imlasını da göz önünde bulundurarak geçmiş zaman şeklini *eyitdi*, geniş zaman şeklini *eydür* olarak okumak gerektiğini de hatırlatmıştır (2013c: 236).

Karasoy ve Yavuz, Eski Türkiye Türkçesi dil yadigârlarında *eyit-* / *eyt-* şeklinde, Eski Türkçe ve Batı Türkçesi dışındaki lehçelerde *ay-* veya genişlemiş şekliyle *ayt-* / *ayıt-* şeklinde geçen fiilin Türkçenin başlangıcından beri bilindiğini, Batı Türkçesinin ilk devirlerinde de uzun müddet kullanıldığını, daha sonra Osmanlı Türkçesinin başlarından itibaren kullanımının daralıp, zaman içinde düştüğünü belirtmişlerdir. Tarihî lehçelerin önemli eserlerinden örnekler veren Karasoy ve Yavuz’a göre *ay-*, *ey-* kök fiildir. *-t-* fiilden fiil yapma ekidir. Tietze’nin 16. yüzyıldan itibaren *eyit-* şeklinin hâkim olduğu yönündeki düşüncesine katılmamaktadırlar. Örnekler de veren Karasoy ve Yavuz, 14 - 15. yüzyıl EOT dönemi eserlerinde fiilin *eyt-* / *eyit-* şeklinde görüldüğünü ifade etmişler, bu konuda bir tarihleme yapılacaksa bunun en geç 14. yüzyıl olabileceğinin altını çizmişlerdir (2004).

MS’de EOT ve halk ağzında kullanıldığı belirtilen *eyitmek* kelimesinin köken bilgisi ET *ayıt-mak* < *ay-mak* “demek, söylemek” şeklinde verilmiş; Batı Türkçesinde daha çok *eyit-mek* şeklinde ve *eydür* “der, söyler” çekimiyle kullanıldığı vurgulanmıştır (363.s).

TS’de *eyitmek*, *ayıtmak*, *aytmak*, *etmek*, *eytmek*, *itmek* şekillerinde yer almaktadır (87.s). Karasoy ve Yavuz, TS’deki *it-* şeklini *eyit-* fiilinin Anadolu sahasında 16. yüzyılın sonlarından itibaren kullanım alanının daralmaya başlaması ve sonraki yüzyıllarda da unutulması neticesinde oluşan yanlış bir kullanım olarak nitelendirmişlerdir (2004).

Ağızlarda bu fiilin *ayıtmak*, *aytmak* “söylemek, anlatmak, nakletmek, konuşmak; türkü söylemek, teganni etmek”; *eyitmek* “cevap vermek; işittirmek, duyurmak”; *eyitlemek* “şarkı söylemek”; *eytiş* “hatır sorma” şekil ve anlamları kullanılmaktadır (DS, C.1: 421).

İlgili fiiller Köktürk Bengü Taşları’nda *ay-* “söylemek, fikir beyan etmek, danışmanlık yapmak” ve *ayt-* “söylemek, demek” (Ercilasun, 2016: 653); E. Uyg. döneminde *ayıt-* “söylemek, sormak, dikte etmek (hukuk vesikalarında)” (Caferoğlu, 2011: 28); DLT’de *ayıt-* “Oğuzlarda söylemek, konuşmak”, diğer Türk lehçelerinde “sormak” (566-567.s); KB’de *ay-* “demek, söylemek” (1979: 41), *ayıt-* “sormak; söylemek, demek” (46.s.); Dede Korkut Kitabı’nda *ayıt-* (Ergin, 1997: 28) olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hamilton, E. Uyg. döneminde *ay-* ve *ayıt-* şekillerinin kullanıldığını belirtmiş, *ay-* fiilini “anlatmak, açıklamak, söylemek, belirtmek, tasvir etmek” olarak açıklamıştır. *Ayıt-* fiilininse “anlatmak, söylemek” anlamındaki *ay-* fiilinden ettirgenlik - pekiştirme eki *-t* ile türediğini ifade etmiştir (2011: 138-139).

Abuşka Lügati’nde *ayıtıp*, *ayıttık*, *ayıtkum*, *ayıtkanını*, *ayıtkay* şekilleri yer almaktadır. Bunlar sırasıyla “eydüp”, “eytdik”, “eytsem”, “eytdükni”, “eydi” şeklinde aktarılmıştır. Aynı zamanda *eytikeli*, *eyteli* kullanımları da sözlükte yer almaktadır. Bu kelimelerde *kef* kullanılmıştır. Bunlar “eydeli” olarak aktarılmıştır (Güzeldir, 2002: 65).

Tulum’un hazırladığı sözlüğe göre 17. yüzyılda *eyitmek* şeklinin kullanıldığı anlaşılmaktadır (2011: 694).

B

❖ *Babür*

DENY:

Bir ünlünün, bir dudak ünsüzü tarafından dudak ünlüsü hâline getirilmesi
 Örn.: *bebr* (leopar) > *böbür* [halk ağzındaki eski şekli; karş. Sultan Timur soyundan gelen Hindistan fatihi *Babür*'ün (1483-1530) adı]; karş. *bebürlemek* ve *böbürlenmek* fiili ...
 (2000: 48)

Deny, Babür Şah'ın adı olarak da karşımıza çıkan *Babür* kelimesinin “leopar” anlamına gelen *bebr*'den *bebr* > *böbür* değişimiyle oluştuğunu ifade etmiş, *böbürlen-* / *bebürlen-* fiilini de bu kelimeyle ilişkilendirmiştir. Kaynaklarda da genel olarak *babür* kelimesinin alıntı bir kelime olduğu ve *böbürlen-* fiilinin de kökü olarak karşımıza çıktığı bilgisi verilmiştir.

DLT'nin Ercilasun ve Akkoyunlu neşrinde *burslan* (521.s) ve *toña* (496.s) adlı hayvanlar doğrudan *bebr* (*pars*) veya onun bir türü olarak nitelendirilmiştir. Atalay neşrinde *tonga* şeklinde transkribe edilen bu kelimenin açıklaması şöyledir: “Bebür. Kaplan cinsinden bir hayvandır; fili öldürür, asıl olan budur. Bu ad Türklerde yaşamaktadır; anlamı kaybolmuştur. Çok kere kişi adı olarak kullanılır.” Ayrıca *bebür* kelimesinin TT *böbürlenmek* fiilinin kökü olduğunu, bu fiilin “kasalmak, kurumlanmak” anlamına geldiği belirtilmiştir (2013, C.1-3: 368).

Tulum'un Meninski'nin çalışmalarından yola çıkarak hazırladığı, 17. yüzyıl söz varlığının derlendiği sözlükte *bebr* şeklinde verilen kelime “konduz, kesebir, seg-i âb, seg-âb, kelb-i mâ, hızmiyân” olarak açıklanmıştır (2011: 381).

KT'de Farsça olduğu belirtilen *bebr* kelimesine “Kaplana müşabih ve ondan büyük ve pek yırtıcı bir canavar ki Hindistan'da ve Afrika'da bulunur. Postu pul pul olup güzel pösteki olur.” açıklamasıyla yer verilmiştir (115.s).

Kelime, ağızlarda *babur* şekli ve “çok kuvvetli ve çevik olan, kaplana benzeyen bir hayvan” anlamıyla karşımıza çıkar (DS, C.2: 454). *Bebirlemek* “ağırlamak, ikram etmek”;

bebirlenmek, bebillenmek, bebüllemek, bebürlemek “faydalanmak, birisinin sırtından geçinmek; geçimini sağlamak, geçinip gitmek”, “böbürlenmek, gururlanmak” gibi ifadeler de kullanılmaktadır. Bir de *beber* kelimesi vardır ki “ihtiyar kadın” anlamındadır (C.1: 590, 591).

Babur transkripsiyonunu tercih eden Arat, Timur’un beşinci kuşaktan torunu olan ve on iki yaşında tahta geçen (1987, C.1: 5) *Babur*’un adının nereden geldiği ve nasıl okunması gerektiği konularında çeşitli açıklamalarda bulunmuştur. Türkistan’daki küçük kaplana ve daha çok parsa bugün de *babur* adı verildiğini, Hindistan’ın kuzeybatısında birçok yerde aslana ve hatta nadir olarak Bengal’in yüksek bacaklı kaplanına *Şir Babur* denildiğini belirtmiş; buna rağmen ismi “Babar”, “Baber” gibi okuyanlar olduğunu eklemiştir. Münakaşaları azaltmak için şu beyti paylaşmıştır:

*Uşbular kim barın didi Babur
Bilkasın kim mufassal imandur*

“İşbu şeyler ki hepsini dedi Babur
Bilesin ki (bu) mufassal imandır.” (1987, C.1: 10-11).

Karasoy, *Bābur* şeklinde transkribe etmiştir (1998: 214).

İslâm Ansiklopedisi’nde *Babur*, *Zahīr al-Dīn Muḥammed b. ‘Omar Şayḫ* maddesinin yazarı Köprülü’dür. Köprülü de *Babur* imlasını tercih etmiştir. Ansiklopedide *Bāber* kelimesinde okuyucu bu maddeye yönlendirilmiştir (Babur, 180-187).

Tietze, sözlüğünde Osmanlıca ibaresiyle yer verdiği *bebr* kelimesini “kaplan” olarak açıklamış, Farsça *babr*’dan geldiğini belirtmiştir (2002: 226).

Şenyapılı, *Babür* kelimesinin Arapçada “kaplan” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2003: 31).

Demirci de *Bābūr / Babur* kelimesinin Farsçada “kaplan” anlamında olduğunu, bu durumda *böbürlenmek* fiilinin ise “kaplan gibi olmak” anlamında kullanıldığını söyler. Demirci’ye göre *böbr*, *babr* kelimesi yansıma sestene kaynaklanıyor olabilir (2016: 44).

Kibar, kişi adları üzerine yaptığı tasnifte *Bābūr* adını “böbürlenmiş, gururlu; kaplan” olarak açıklamıştır (2005: 150).

MS’de *bebr / beber* maddesinde “Hindistan ve Afrika’da yaşayan, kaplana benzer, üstü benekli, derisi pek makbul tutulan, çok yırtıcı memeli hayvan” ve “yırtıcı, kuvvetli, çok vahşi” anlamları verilen bu kelimenin Far. *bebr / beber*’den geldiği belirtilmiştir.

Ayrıca halk ağzındaki şeklinin *böbür* olduğu, *Bâbür* adı ve *böbürlenmek* fiilinin buradan geldiği eklenmiştir (126.s).

❖ *bağ*

İncelenen diğer kelimeler: bağda-, bağdala-, bağdaş

DENY:

Doğu lehçelerinde *-la* eki sonu ünsüzle biten bir kelimeye katıldığı zaman çok kerre *-te-* veya *-de-* 'ye çevrilir. Osmanlıcada bu değişimin ancak pek zayıf eserleri kaydedilebilir: *ałdatmak*, *ałdanmak*, *ał* 'dan; *istemek* Eski Osmanlıcada (*aramak*), *is* veya *iz*, bir yandan da *izlemek*; *bağdamak* (Bundan *bağdaşmak* "terzi biçiminde oturmak, bağdaş kurmak", *bağ* 'dan) ve bunun yanında *bağlamak*; *öñüldemek* belki *öñgül* 'den (kullanılmıyor). Yine krş. bir yansıma kelimedenden türemiş fiillerdeki *-de-* eki. (2012: 455)

Türkçe kelimenin biçim bilgisi öğeleri

Kelimenin birinci taslağı: *Kök. ...*

Kök, *ilkeme* kelime, *türemsiz kelime* ifadelerinin ancak itibari ve geçici bir değeri vardır. Türkçenin biçim bilgisi dizgesindeki şeffaflığa rağmen, bu dilin ait olduğu dil öbeğinin karşılaştırmalı dil bilgisi kitabı o kadar ilerlemiş değildir ki herhangi bir kelime ögesinin köke mi yoksa şimdiki zamanda söyleyen tarafından öyle olduğu hiç de fark edilmeyen eski bir eke mi ait olduğu her zaman kesinlikle bilinebilsin.

Bu biçimle Eski Türkçe metinlerde *ba-* (*bağla-*) fiiline rastlanmamış olsaydı, *ilkeme* bir kelime gibi görünen *bağ* kelimesinin hakikatte *ba-* ile bir yapım eki olan *-ğ* 'dan oluşmuş olduğu bilinmeyecekti.

(2012: 93-94)

-ekle- (*-ikle-*) eki ufak bir sayıdaki fiillerde bulunup *-ek* (*-ik*) ekinin *-la-* ekiyle birleşmesinden doğmuş olsa gerektir; fakat bugün tekrarlı oluş anlamını veren özel bir biçim birim meydana getirmektedir. Bu *-AlA-* ekine yaklaştırılabilir.*

(2012: 505)

*Not: ... *-ele-* 'li fiillerin listesi şu örneklerle tamamlanır:

... *bağdalamak* X *bağdamak* "çelme atmak" ...

(2012: 505)

Eski Türkçe metinlerde bulunan *ba-* fiili (krş. *bay-*) (*bay-gın*) bir isim kökü görünümünde olan *bağ* kelimesinin aslında *ba-ğ* olduğunu düşünmemizi sağlamıştır [Aksine, *bağ* (*bay*) kökünün bazı ağızlarda eskiden *ba* haline geldiğini de düşünebiliriz.].

(2000: 156)

Türkiye Türkçesinde, damak sesi sadece yapım eklerinin başında bulunur. ...
Yapım eki *-gen* için altı adet telâfuz şekli mümkündür ... Dar ünlü ile de sekiz
şekil mevcut: *-kin* (farklı anlamda), *-Gin*: *-kin*, *-kın*, *-kün*, *-kun*, *-gin*, *-gın*, *-gün*, *-gun* (tonsuz ünsüzle başlayarak). Çift ünlü dönüşümünde 2. sınıf bir ek söz konusu olduğundan çok sayıda oluşum mevcuttur. Örn.: ... *bay-gın* (eski *bay-fiilinden*, karş. *bay-ıl-*) ...
(2000: 147)

Deny, Eski Türkçe metinlerdeki *ba-* fiilini, *bağ* kelimesinin *ba-* ile *-ğ* yapım ekinden oluşmasına kanıt olarak görmüştür. *-la* ekinin sonu ünsüzle biten bir kelimeye katıldığı zaman çoğunlukla *-te* veya *-de* biçimi aldığına dikkat çekmiş, bu hadisenin Osmanlı Türkçesinde sınırlı sayıdaki örneklerde görüldüğünü belirtmiştir. Verdiği örnekler arasında *bağ* gövdesinden *bağda-*, *bağdaş-* ve ayrıca *bağla-* kelimeleri yer almaktadır. Yansıma kelimelerden türetilen fiillerde karşımıza çıkan *-de* ekinin de bu ekle karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, *-ele*’li fiillerin listesi arasında *bağdamak* “çelme atmak” fiiliyle ilgili olan *bağdalamak* fiiline de yer vermiştir. Türkçe Sözlük’te “düşürmek için ayağını birinin ayaklarına takmak, çelme atmak”, “güreşte rakibe ayak sarması takmak” (225.s), TS’de “güreşte sarmaya almak, çelme takmak” (22.s) ve DS’de aynı şekilde “çelme takmak” (C.1: 4777) anlamlarıyla geçen *bağdala-* gövdesinin *-ele* eki ile *bağda-* fiilinden türediğini belirtmiş, bu fiil vesilesi ile aynı anlam dairesindeki *bağ*, *bağdaş-*, *bağdaş*, *bağla-* sözcüklerinden de bahsetmiştir.

Kaynaklardaki görüşlerin çoğunlukla Deny’ye paralel olduğu görülürken, Elöve’ye göre *bağ* kelimesinin *ba+ğ* biçiminde türemiş bir kelime olması şüphelidir. Bu kelime birbiriyle ilgili olan *pek* “kuvvetli”, *pekiştirmek*; *bek* (*bey*) “kudretli, eli üstün”; *bağa* “bağa, sert, kuvvetli kabuk”; *boğa* “kuvvetli hayvan”, *bukoğu* “kuvvetli bağ”; *bahatur* “bahadır, kuvvetli”; *bakanuk* “at tırnağındaki sert et, bakanak”; *bakır* “sert, kuvvetli maden”; *boğmak* “kuvvetle bastırmak”; *boğça* “kuvvetle sıkılıp bağlanan paket” vb. kelimelerde *b* (*p*) *k*, *b* (*p*) *k*, *bğ*, *bğ* (*y*) gibi değişik ünlülerle görülenlerin bir çeşididir. *Bu*’da da *ğ*’si düşmüş hâliyledir. DLT’deki *bu* (= *buğu*) kelimesi de böyledir (Deny, 2012: 94).

KT’de “bağlanacak şey” anlamlı *bağ* kelimesinin aslının *bağu* olduğu ifade edilir (95.s). *Bağlamak* fiilinin aslı içinse *bağmak* biçimi verilmiştir (97.s).

Clauson, *bağda-*: “çelme takmak” fiilinin *ba:ğ*’dan geldiğini belirtir. *Bağla-*: fiilinden daha farklı bir anlamı vardır. Sadece Osmanlı Türkçesinde “bağdaş kurmak,

bağdaş kurarak oturmak” anlamında kullanıldığını da ekler. *Bağdaş* türevi de bu anlamla ilgilidir (1972: 313).

Tietze, *bağ* kelimesinin ET *bağ*’dan geldiğini ifade etmiştir (2002: 183). *Bağda-* “güreşte sarmaya almak, çelme takmak” fiilinin de ET *bağda-* şeklini vermiş ve *bağ* kelimesinden geldiği ancak *bağla-* ile aynı manada olmadığı yönündeki bir görüşü de paylaşmıştır. Güreş tabirlerinden *bağda* “çelme, sarma”, *bağda-* fiilinden *bağdağ*; *bağdaş-* da *bağda-ş* şeklinde türemiştir (184-185.s.). Buradaki isimden fiil yapan *-la-* / *-le-* ekine benzeyen *-da-* / *-de-* ekinin yalnız tek heceli ve özellikle /l/, /n/, /z/, /r/ ünsüzleriyle biten isim köklerine geldiğini, asıl geçişli olan *-da-* / *-de-* fiillerinin tek heceli fiil köklerine geldiğini ve çok nadir olduğunu vurgulamıştır. *Bağdaş-* fiilini de örnek olarak göstermiştir (72.s).

Eren, *bağ* kelimesinin *ba-* “bağlamak” kökünden *-ğ* ekiyle türetildiğini ifade etmektedir. Kelime Türkçeden Moğolcaya da geçmiştir (1999: 32-33).

T. Tekin, *bağ* ismine *+da* eki eklenerek türetildiği görüşündedir (2013b: 374). *Bağ* isminin asıl şekli olan *bāğ* “bağ” ve kökü *bā-* “bağlamak” fiilinin aslı uzun ünlü içeren Türkçe kelimelerden olduğu görüşündedir. Aslı uzun içeren bu fiilin edilgen şekli *bān-*, ettirgen şekli *bātur-* fiilidir. Trkm. *bāğ* sözünde uzun ünlünün muhafaza edildiği görünmektedir (2013a: 64).

Ş. Tekin, başlangıçtan 13. yüzyıl Harezmi Türkçesine kadar hemen hemen bütün kaynaklarda görülen *ba-* fiilinin yerini daha sonra aynı kökün bir türevi olan *ba-ğ+la-* “bağlamak” fiiline bıraktığını söyler. *Bat-*, *ban-* fiillerinin de bu **ba-* köküyle ilgisi olabileceği ihtimaline yer verir (2015: 91).

Gülensoy da ET *bāğ-*, *bāy-* “sarmak, bağlamak” fiilinin **bā-* kökünden *-ğ* ile türediği görüşündedir (2011, C.1: 100). *Bağda-* kelimesini *bağ- da-*, *bağdaş* kelimesini de *bağ+da-ş* şeklinde tahlil eder (C.1: 102).

Nişanyan’ın *bağ* kelimesini iki ayrı anlamla iki ayrı maddede incelediği görülmektedir. *Bağdaş*, *bağdaş-* kelimeleriyle ilgili olan ET *bağ* “bağ, düğüm, bohça, ittifak”tır. Bu kelimenin “bağlamak, katmak, raptetmek” anlamındaki *bā-* fiilinden geldiğini belirtir (2003: 36).

MS’de ET *bağdaş* < *bağda-ş* çözümlemesi verilir (103.s). *Bağ* kelimesinde de Deny ile aynı doğrultuda görüş belirtilmiştir (102.s).

Köktürk Bengü Taşları'nda incelenen kelimelerin kökü olarak kabul edilen *ba-* fiili *atı ıka bayur ertimiz* “atları ağaçlara bağlıyorduk” cümlesinde “bağlamak” anlamında kullanılmıştır (Ercilasun, 2016: 608).

Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi söz varlığı aktardığı sözlüğünde *ba-* “bağlamak”, *bağ* “bağ, bent, köstek; boğça; kabile, boy, halk topluluğunun bir bölümü; (Far.) bağ, bahçe”, *bağça* “bohça, bağ, çikın, paket”, *bağla-* “bağlamak, raptetmek”, *bağlığ* “bağlı, tutuklu; bohça, paket (Hukuk vesikalarında)”, *bay-* “kelepçelemek, bağlamak, bendetmek” kelimelerine yer vermiştir (2011: 30-32, 36).

DLT'de *bağda-* fiili “güreşte bağdalamak” anlamında geçmektedir (466.s). *Bāg* kelimesi ise “(bohça vb. şeyler için) bağ” ve “üzüm bağı” anlamlarıyla iki ayrı maddede değerlendirilmiştir (569.s).

KB'de *ba-* fiili “bağlamak” anlamında pek çok beyitte geçmektedir (1979: 51). *Bağ* “bağ, düğüm, bağlayacak ip”, *bağdaş* “bağdaş”, *bağlan-* “bağlanmak” kelimeleri eserde geçen türevlerindedir (52, 53.s).

Dede Korkut Kitabı'nda *bağ* kelimesi “bağ, ip” anlamında kullanılmıştır. *Bağda-* “güreşte sarma takmak”, *bağdama* “sarma (güreşte)”, *bağla-* “bağlamak”, *bağlan-* “bağlanmak, bağlanılmak”, *bağlat-* “bağlatmak” türevleri de metinde yer almaktadır (Ergin, 1997: 34, 35).

❖ *bağda-*

bk. bağ

❖ *bağdala-*

bk. bağ

❖ *bağdaş*

bk. bağ

❖ *bağır-*

İncelenen diğer kelimeler: bağılık, çağır-, çığır-, çığlık

DENY:

-İş'la uzatmalı az sayıda birtakım yansıma kelimeler vardır ki onların da türemişleri *-de* ve *-di* ile olur:

kığış [veya *çığış*^[1] (Firuzâbâdi, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 838)]; *kığışdamak*; *kığışdı*. Krş. *tıkırtı* (Firuzâbâdi, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 312) ...

Yansıma kelimelerden türemiş fiillerdeki başka ekler: ...

r ünsüzüyle biten birkaç anlamlı fiili de aynı takıma yaklaştırmak münasiptir ki insan veya hayvanların tabii olarak çıkardıkları gürültüleri bildiren bu fiiller örneklemeli bir oluşumla vücut bulmuş görünüyor. ...

(*bağır bağır* veya *bâr bâr*) *bağırmağ*; *bağırıtı*;

çağırmağ, *çığırmağ* veya *kığıрмаğ*; krş. *çığ* ...

Af kur- fiili (Belki bunun aslı *havlamak* anlamdaşı olan *af kurmağ*'tır, Bonelli - Lasigian, *abbajare* kelimesinde) şüphesiz aynı takıma aittir.

Yine krş. başka lehçelerde: ... *akır-* "haykırmak" ...

Bangır bangır bağırmağ da derler (krş. *bingır bingır ağlamak*). *Bağır-* fiiline lehçelerdeki *bağılık* adı ilgilidir (TEQ), nasıl ki *çığırmağ* kelimesinin de *çığlık* adıyla ilgisi bulunuyor. ...

Türkiye Türkçesinde belirli fiillerin çoğuna başka lehçelerde de rastlanır. Altaycada da *kıçır-* "çağırmağ, bağırmağ" fiili vardır.

(2012: 472-474)

[1]Not: *Kağ* X *çağ* (*cağ*) ve *kığ* X *çığ* (*cığ*) denkleri *kığıрмаğ* X *çığıрмаğ* (*çağıрмаğ*) fiillerinde de görülür. Yine krş. (?) *kağmağ* X *çağmağ*.

(2012: 472)

Çağrılı ünlemler

Hay

... Bugün bu, azarlama tashih etme bildirmek için kullanılır:

... *Hay çağıramaz olayıdılar*.

(2012: 631, 639)

Deny, *çağır-*, *çığır-* şekillerinde görülen fiilin *çağ* ve *çığ*'dan geldiğini düşünmekte ve *çığır-* fiiliyle *çığlık* kelimesi arasında ilgi kurmaktadır. Aynı ilgiyi *bağır-* ile *bağılık* arasında da kurmuştur. Karşılaştırılmak üzere başka lehçelerdeki *akır-* fiilini de vermiştir. Elöve, *Hay çağıramaz olayıdılar* örneğindeki *çağır-* fiilinin "bağırmağ" değil de "davet etmek" anlamında kullanıldığını dile getirmiştir (Deny, 2012: 639).

Bağır- fiilinin *bā* veya *bar* ses taklidi kelimelerinden türediği, asıl şeklin *ba:kır-* veya **barkır-* olduğu yönünde görüşler paylaşılmıştır. *Çağır-* ve *çığır-* fiilleri için de *çā(r)*,

çar ile *çığ*, *çī*, ses taklidi kelimelerinden türedikleri, Şemseddin Sami'nin dile getirdiği “ses ve seda” anlamlı *çığ* kelimesinden geldiği, Moğolca *çar* ses taklidi kelimesiyle **çar-kır*- şeklinde oluşup Türkçe denklerinin olduğu, Farsça *çīg* “feryat” kelimesiyle ilgili olabileceği, *çağıla*- fiilinden geldiği gibi farklı fikirlerin ortaya atıldığı görülmektedir. İki fiili ayrı ayrı değerlendirenler olduğu gibi aynı fiilin değişken biçimleri olarak düşünenler de bulunmaktadır.

KT'de *çağır*mak fiili “bağırarak, haykırmak, bülend avazla nida etmek; yüksek sesle okumak, tegannî etmek” olarak açıklanıp, “davet etmek” anlamına gelen *çığır*mak ile karıştırılmaması gerektiğine dair not düşülmüştür (192.s). *Çığır*mak maddesinde de “davet etmek, celp ve ihzar etmek” ile “seslenmek, çağırarak” anlamlarını vermiş; ikinci anlamıyla kullanımını Vefik Paşa'nın galat kabul ettiğini ancak *çığ* kelimesinin “ses ve seda” demek olduğuna dikkat edilirse ve diğer türevlerinin de anlamlarına bakılırsa asıl manasının bu olması gerektiğini söylemiştir (210.s).

Clauson, *bağır*- fiilini *ba:kır*- “bağırarak, feryat etmek” şeklinde ele almıştır (1972: 318). *Çağır*- fiilini *çakır*- şekli ve “seslenmek, bağırarak” anlamıyla vermiştir. Tarihî lehçelerdeki *çağır*-, *çağur*-, *çakur*-, *şıkır*-, *çakar*-, *çakirt*-, *şağır*- gibi farklı şekilleri de örneklerle göstermiştir (410.s).

Tietze, *bağır*- ve *çağır*- kelimeleri konusunda Clauson'un görüşlerini paylaşmış (2002: 185, 385), *çığlık* kelimesini *çığ* ve *-lık* olarak ayırmıştır (437.s). *Çığ* kökünün ses taklidi bir kelime olabileceğini düşünse de ses taklidi kelimelerin tipik vasıflarını taşımadığını da eklemiştir. Bugünkü Farsçanın söz varlığını içeren bir sözlükteki “faryād” anlamı verilen *çīg* kelimesi ile karşılaştırılması gerektiğini dile getirmiştir (436.s).

T. Tekin, Türkçedeki aslî uzun ünlülerin kökenini incelediği makalesinde T. *ā* = Moğ. *ar* denkliliğini ve Kzk., Kırg. vd. *bakır*- “bağırarak, haykırmak”; TT, Az. *bağır*-; Trkm. *bāğır*- < **bāğır*- < **barğır*- gelişimini vermiştir. Bu şekilleri de şunlarla birleştirmiştir: Moğ. *barkira*- “bağırarak, ağlamak, haykırmak”, Halha Moğ. *barğira*-, *bağira*- < *bar-kira*- < *bar* “ses taklidi kelime”; Yak. *barkırā*- < Moğ. Ayrıca yine Kzk., Kırg. vd. *akır*- “bağırarak, ağlamak; sesini yükseltmek”, Alt. *ağır*-, TT *ağır*- “(arслан) kükremek” < **ākır*- < **arğır*-, Tuv. *algır*- < **ārğır*- ile Moğ. *arkira*- “hırlamak, hırıldamak”, Halha Moğ. *arğira*- < *ar-kira*- < *ar* “ses taklidi kelime” < *ar-la*- denkliliklerini tespit etmiştir. TT *çağır*- “bağırarak, seslenmek; çağırarak, davet etmek”, Trkm. *çağır*- “çağırarak, davet etmek”, Kırg. *çakır*-, Kzk., Kklp., Nog. *şakır*- < **çākır*- < **çar-kır*- ~

Moğ. *çar* (ses taklidi) “ses ifadesi; ağlama, feryat, gürültü” değişim ve denklikleri de verdiği bilgiler arasındadır (2013a: 62-63).

Nişanyan, sözlüğünün *çağırmaq / çığırmaq* maddesinde bu fiili bağırma sesi olarak ifade edilebilecek yansıma sestem türemiş olan “bağırmaq, çağırmaq” anlamındaki *çağılamak* fiiline bağlar (2003: 72).

Gülensoy ise *çağır-* fiilini ET. *çağur-* “iftira etmek, leke sürmek, çamur atmak” fiiliyle ilişkilendirir ve *çā[r]* yansıma sözcüğüne +*KIR* eki getirilerek yapıldığını, bu ekin yansımadan fiil yapan bir ek olduğunu belirtir. *Haykır-* örneğini de ekleyerek Nişanyan’ın bu görüşüne karşı çıkar. Ayrıca Moğolca “bağırmaq, ağlamak, haykırmak” anlamlarında *çarkira-* fiilini de verir (2011, C.1: 211).

Gülensoy, *çığır-* kelimesini de *çī* yansıma kelimesinden aynı ekle türemiş kabul eder. *Çağır-* [**çākır-*] fiilinde “seslenmek, yüksek sesle bildirmek”, *çığır-* [**çıkır-*] fiilindeyse “çığlık atmak, haykırmak” anlamları vardır. Nişanyan’ın bunu *çağır-* ile aynı görmesini doğru bulmaz (2011, C.1: 235). Gülensoy *bağır-* fiilinin de aynı doğrultuda *bā* yansıma sözünden türediği fikrindedir (C.1: 103).

MS’de *çağırmaq* fiili ET *çākır-mak*; ses taklidi *çar*’dan *çar+kır-mak*, /r/ düşmesiyle *çākır-mak* > *çağır-mak* şeklinde çözümlenmiştir (207.s). *Çığırmaq* da bu fiilin değişik bir şekli olarak kabul edilmiştir (228.s). *Çığlık* kelimesinin ses taklidi kelime kabul edildiği görülmektedir (228.s). *Bağır-* fiilinin OT *bākır-* şekli verilmiş ve ses taklidi *bar*’dan *bar+kır-* şeklinde türediği, /r/ düşmesiyle *bā+kır-* ve daha sonra da *bağır-* şeklini aldığı ifade edilmiştir (103.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında “çağırmaq; söylemek” anlamlarıyla tespit ettiği *çağır-* fiilini ET *çağur-* şekline bağlamıştır (1995: 60).

Türkçe Sözlük’te *çığırmaq* fiili, *çağırmaq* kelimesinin halk ağzındaki söylenişi olarak verilmiştir (529.s).

Bugün ağızlarda kullanılan “çığlık, feryat, yaygara” anlamındaki *bağlık* kelimesinin kökenini de bu şekilde izah etmek mümkündür (DS, C.1: 4874).

Dede Korkut Kitabı’nda *çağır-* kelimesi “çağırmaq, bağırmaq, manzum söylemek, türkü çağırmaq, seslenmek, dâvet etmek” anlamlarında kullanılmıştır. *Çağirt-* “çağirtmak” türevi de metinde geçmektedir (Ergin, 1997: 68). *Çığirt-* “bağirtmak, ilan ve davet etmek”,

çığrış- “çığrışmak, bağrışmak”, *çığrışdur-* “çığrıştırmak, bağrıştırmak, feryat ettirmek” fiilleri de yine metinde karşımıza çıkmaktadır (73.s).

Tulum’un hazırladığı sözlükte *çağırmaq* fiili “çığırmaq, kığırmaq” şeklinde açıklanmıştır (2011: 509). *Çığırmaq* kelimesinde ise yine *çağırmaq* maddesi işaret edilmiştir (528.s).

❖ *bağurtlak*

İncelenen diğer kelimeler: aylak, boğurtlak, gırtlak

DENY:

-ek X -e- ilişkiler örneğine şu ilişkileri de yaklaştırmalı:

1.-lek X -le- X -li?;

2.-dek X -de- X -di.

-lAk ekinin söz konusu olan ilişki dışında bir varlığı olup olmadığını bilmek meselesi açıklanmaya muhtaç bir şeydir. Hakikaten bu ek ayrı olarak kullanılmış idiye insanın hatırına o zaman ilişkilerin öteki sözcüğü çekilip gitmedi mi gibi bir soru gelebilir. Her ne ise biz şurada -lAmAk’lı bir ilişkinin fiili yok görünen -lAk ile eklenen fiilleri ve türemli olmayarak örneklemeli oluşumlardan ibaret bulunan ve -lAmAk’lı bir fiil ile uygun olsun olmasın -lak’la biten kelimeleri kümeliyoruz: ...

gırtlak (*girt*’tan)

boğurtluk ...

bağurtlak “bir çeşit yaban ördeği” (krş. *bağırmaq* ve *bağirtmaq* bir fiil tabanı üzerine meydana getirilmiş kelime) ...

aylak “işsiz güçsüz” X *aylamak* “dönmek, dolaşmak” ...

... *hortlak* kelimesi sebebiyle *purtlak* (vampire) kelimesi Blau tarafından 285. sayfada verilmiş ve yine onun tarafından *boğurtlak* kelimesine de yaklaştırmıştı.

(2012: 501-504)

Yakutçada *tul-* “dola-” fiilinden “dolunarak” anlamında *tula* zarfı vardır (Bothlink, *Vocab. Yakout*, 109.s.). Daha yukarıda, sözü geçen *ebire* veya *cebire*’den başkaca Altaycada “dolamak, sarmak” anlamında olan *oro* fiilinden aynı anlamda *orow* kullanılır. Krş. Osmanlıcada *örümek* “örmek, etrafı bir duvarla çevirmek” ve *aylan dolan-* fiilinin geçişlisi olan *aylandır-* fiilinden *aylandra* kullanılır. (Krş. Eski Osmanlıcada *dolamak* fiilinin anlamdaşı olan *aylamak*). Krş. Altaycada *aylaş dolaşık (yol)* ki bu, Osmanlıcada *dolaş* kelimesinin ve Kazan lehçesinde *äylänä*’nin anlamdaşısıdır (Krş. *aylak*, *aylamak* kelimeleri).

(2012: 787)

Türkçede sayıca çok olan yansıma kelimelerin genellikle iki biçimi vardır: 1.Kapalı hece hâlinde bir yansıma kelime: *pat* “gürültü”; *par* “ışıldayan bir ziya fikri” ... Bu yansıma kelimeler *-lA-* ekiyle türemiş fiiller meydana getirirler. Şu yansıma kelimeler de böyledir: ... *Ġirt* yansıma kelimesi *ġirtlak* adını verir. (2012: 469)

Bu maddede *aylak*, *baġırtlak*, *boġurtlak*, *ġirtlak* kelimeleri aynı ek ile türeyen kelimeler oldukları için bir arada incelenmiştir.

Deny, *ayla-* fiilinden *aylak*; *baġır-*, *baġırt-*‘tan *baġırtlak*; ses taklidi *ġirt* kelimesinden *ġirtlak* kelimelerinin geldiğini belirtmektedir. *-lak* eki örnekleri arasında saydığı bu kelimeler arasında *boġurtluk* da yer almaktadır. *Baġırtlak* kelimesini *purtlak* ve *hortlak* kelimeleriyle de ilişkilendirmiştir. *Dolan-* fiilini incelediği kısımda da *aylak* ile *ayla-* arasındaki ilgiden söz etmiştir. Bilgi alınan kaynaklarda *ayla-* ile *aylak* arasındaki ilgi çoğunlukla kabul görmekte, *baġırtlak* kelimesi *baġır-*, *baġır*, *boz* kelimeleriyle ilgili görülmekte ve *boġurtluk* ile ilişkilendirildiği durumlar bulunmaktadır. *Ġirtlak* kelimesinin de ses taklidi bir kelimedenden türediği ifade edilmektedir.

Elöve, *baġırtlak* hayvan adının *baġır-* fiiliyle değil *baġır* “göğüs ve karaciğer” veya *böġür* “bel, yan” kelimeleri ile ilgili olduğu kanaatindedir (Deny, 2012: 502). Ayrıca Deny’nin sınırlı sayıda kelimedede görünen eski yapım eklerini sıraladığı bölüme *-d(t)ak / -d(t)ek X -d(t)ık / -d(t)ik X -d(t)uk / -d(t)ük* ekini de dâhil etmiş ve *baġırdak*, *baġıldak* kelimelerini de bu ekin örnekleri arasında saymıştır (524, 527.s.).

Eren, *baġırtlak* kelimesinin *baġır* kökünden geldiğini savun bir diğer isimdir. *-lak* ekinin kuş adlarında kullanıldığını ekler (1999: 33). OT’de *baġırtlak* olarak geçtiğini belirttiği kelime için görüşü ise *baġır* kökünden geldiği yönündedir. *-t-* sesi sonradan türemiş olup kuş adlarında kullanılan *-lak* eki eklenmiştir (33.s.).

Clauson’a göre *baġırlak* “baġırtlak, çöl tavuğu, istep tavuğu” kelimesi, *baġırla-* fiilinden türemiştir. Osmanlı Türkçesinde *baġırtlak* şeklinde kullanımı da vardır. *Boġırtlak kuşu* tabiri de yine yakın olarak *çil* denilen bir çeşit keklik için kullanılır. 15. yüzyılda Çağatay Türkçesinde *baġırtlak* telaffuzu *baġrı kara* ile benzerdir. *Baġrı kara* da güvercinden daha büyük, çeşitli renklerde çizgileri olan, gövde kısmında siyahlık olan, sahrada yaşayan bir kuştur. 15. yüzyıl Osmanlı Türkçesindeki *baġırtlak* kelimesinin Arapça ve Farsça sözlüklerde yine “çöl tavuğu” olarak da bilinen bu kuşu karşılayacak

şekilde yer aldığını belirtir. 16. yüzyıldan sonra *boğurtlak* şekli de görülmektedir (1972: 319).

Tietze, *bağırtlak* kelimesinde Clauson'un ET *bağırlak*'tan geldiği düşüncesine, Barbier de Meynard'ın Elöve ile uyuşan görüşlerine ve M. Erdal'ın aradaki /t/ sesinin fonetik bir ilave olduğu fikrine yer vermiştir (2002: 184-185). *Aylak* kelimesinin *ayla-*, *aylan-* fiiline sıfat yapan *-(i)k* eki getirilmesiyle oluştuğu görüşündedir (164.s). *Gırtlak* kelimesini “hançere, nefes borusunun üst kısmı” anlamıyla *hırtlak* ile aynı görür (151.s).

Tietze zetasizm, z'leşme olayı ile ilgili *yüz ~ Çuv. šēr* “100” örneğiyle somutlaştırdığı eski /r/ (< *ry) sesinin bugün yalnız Çuvaş dilinde görüldüğü, bütün diğer Türk dillerinde /r/, /z/ değişimine uğradığına dair notunda Türkiye Türkçesinde bulunan ilgili örnekler arasında *boğurdak / boğurtlak ~ boğuz* örneğini de sayar (295.s).

T. Tekin de zetasizm başlığında GT *boz* kelimesi için *boz* < **bor* değişimini vermiş ve ağızlardaki “bir çeşit yaban ördeği” olarak tanımladığı *bortak* kelimesini Kzk. *bozdağ tüö* “boz / kır deve” tamlamasındaki *bozdağ* ile kıyaslamıştır. Yine ağızlardaki “yaban güvercini” anlamlı *boran* kelimesinde de lehçeler arası bir karşılaştırmaya gitmiştir. Ayrıca GT *boğaz*, *boğuz* “boğaz” ve Çuv. *pır* kelimelerinin **boğur* şeklinden geldiğini dile getirmiştir. DLT ve AH'deki kullanımlardan örnekler vermiş, AH'nin dizininde yer almadığını belirttiği *boğurdak* kelimesinin “boğaz, gırtlak, yutak” anlamında kullanıldığını söylemiştir. Çağdaş lehçelerdeki şu kullanımları da paylaşmıştır: Başk. *boğardak* “soluk borusu” < **boğurdak*; Nog. *boğırdak* “boğaz” < **boğurdak*, (Ayrıca *boğuzdak* “soluk borusu” ile karşılaştırılmasını söylemiştir.); Tuv. *bōstā* “boğaz, gırtlak” < **boğuztağ*. Tekin, *boğur* kelimesinin *boğ-* kökünden *-r* ile türediğini de belirtmiştir. (2013a: 22, 38).

Nişanyan, *gırtlak* kelimesini ses taklidi *girt / kirt* “kıkırdak veya öğürme sesi” kelimesine bağlamış (2003: 148), *aylak* kelimesinin ET *aylan-* fiilinden gelmiş olabileceğini belirtmiştir (34.s).

Gülensoy, “bir tür kuş” olduğunu belirttiği *bağırtlak* kelimesinin *bağırtlak* kelimesinin DLT'deki *bağırlak* şeklini işaret eder ve kelimeyi **bā+Kır-(t)-la-k* olarak çözümler. *-t-* sesini “türeme ünsüz” olarak niteler ve Anadolu ağızlarındaki *bağırtlak*, *baartlık*, *bağartlak*, *bağırtlah*, *bağırtlaz*, *bağıtlak*, *bertlek* gibi şekillerini verir. Bu şekillerin “yabanî ördeğe benzeyen, gece çok öten, koyu kurşunî renkli bir av kuşu” ve “geveze, yaygaracı” anlamlarında kullanıldığını belirtir. Eren'in *-lak* ekini “kuş adlarına gelen ek” olarak nitelemesini doğru bulmaz ve gramerde böyle bir bilgi olmadığını, *-la-k*

olarak belirtilmesi gerektiğini vurgular (C.1: 104). *Boğurtlak* kelimesini “başak tutmaya başlamış ekin” olarak tanımlayıp *boğur-r + t* “türeme” *ak* şeklinde çözümler (C1: 158). *Gırtlak* kelimesinin tahlilini ise **gī* “yansıma” + *kır-t+lak* şeklinde yaparken DLT’deki *kık(ı)rmak* “yüksek sesle çağırmak, bağırarak, haykırmak” < *kī+kır-* fiiliyle ilişkilendirir (C.1: 371). *Aylak* kelimesini T.Tekin’den hareketle **āyla-* “dönmek, etrafını çevirmek” + *-k* şeklinde çözümler (2011, C.1: 95).

Küçük, Eski Türkçede kuş isimlerini incelediği makalesinde bu kelimeyi *bağır+la-k* şeklinde çözümlenmiştir (2013).

MS’de EOT dönemi *ayla-mak* “dolaşmak”tan *ayla-k* olarak geçmektedir (94.s). *Bağurtlak* maddesinde “Geceleri çok öten, koyu kurşunî renkli, eti lezzetli bir çeşit yaban ördeği, boğurtlak.” olarak tanımlanan kelime ET *bağırlak* < *bağır-mak* şeklinde çözümlenmiştir (103.s). *Gırtlak* kelimesinde de ses taklidi *girt* kökünden geldiği yönünde görüş belirtilmiştir (420.s).

DS’de *bağurtlak*, *baartlük*, *bağartlak*, *bağurtlağ*, *bağırtlaz*, *bağıtlak*, *bertlek* biçimleri çoğunlukla *bağırdak* sözüyle aynı anlamda olacak şekilde “çocuğun düşmemesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak; küçük çocukların göğüslerine sarılan kuşak; çocuk kundağı; harman aktarılırken altta kalan diri saplar” anlamlarıyla verilmiştir (C.1: 478-479). *Bartlak* ise yukarıda verildiği şekilde “dağ ve tarlalarda yaşayan bir av kuşu” (C.6: 4447) anlamıyla ve bunun yanı sıra “kadınların iş yaparken kullandıkları önlük; genç kız ve kadınların kullandığı göğüslük, sütyen” olarak kullanılmaktadır (C.1: 535). Zengin bir kullanım alanına sahip olan *bartlak* kelimesinin diğer anlamları ise “ilkbaharda tarlalarda kendiliğinden yetişen ve sarı çiçek açan yabani bir ot” ve “bir yaşında manda; suda yaşayan bir cins kuş”tur (C.1: 535).

❖ *bağlık*

bk. bağır-

❖ *baklava*

bk. balıklava

❖ *bala*

bk. palaz

❖ *baldız*

bk. bildir

❖ *balıkçıl*

İncelenen diğer kelimeler: adamcıl, akçıl, balıkçın, başçıl, bencil, bildircin, demirçil, dokurcun, gökçül, gökşin, güvercin, kaşıkcın, kırçıl, ortancıl, ölümcül, öncül, tavşancıl, yılandıl

DENY:

Asıl türemişler

-Cil ve CIn eki

-Cil ve -Cin eklerinin ancak on kadar türemişi var^[1]. Bu kelimelerin çoğunluğu kuş adlarıdır.

Örn.: adamcıl;

ölümcül (kullanılmaz)^[2];

tavşancıl “deniz tavşancılı” (tavşanları avlar),

yılandıl;

balıkçıl (veya balıkçın);

kaşıkcın “kaşıkcı kuşu dahi denilen büyük saka kuşu pelican” (yine krş. güvercin, bildircin);

doğurcun dokuz, “iki taraftan dokuz taşla oynanılan ve üçleme de denilen bir çeşit dama oyunu; onuncusu öşür (ondalık) için tutulan dokuz buğday demetinden ibaret yığın.”

1.hatırlatma - -cIn ekine Moğolca kuş adlarında da rastlanır. Yine krş. fülürçin (Barbier de Meynard ve S. B.), ördek adı.

2.hatırlatma - Akçıl, gökçül, kırçıl gibi kelimelerdeki çıl sıfatları ise Türk sözlükçülerinin fikri tersine bir ek değildir. Bunlar hakikatte kül rengi gri “benekli” anlamında bir çıl’dır ki önceki kelimelerle birleşik sıfat hâlinde dirler. Krş. Demirçil “demir kır” (Arnavutçadaki efsanelik at).

Kazan lehçesinde bir -Cil eki vardır ki fiillere eklenir: tatçıl (kolayca kirleten, kirlenen) “kirletmek” anlamındaki tatmak’tan.

Yine krş. ایرمکچل irmekçil “şen, ferahlı”, “geveze” (Guiganof tarafından 1802’de Sen Petersburg’da yayımlanan, abece bölümü 35.s.).

(2012: 301, 318-319)

ک, غ harfleri, aşağıdaki kelimelerde *v* gibi söylenir: *güvercin* ... (2012: 42)

Yapılır gibi gösterilen bir eylemi ifade etmenin başka tarzları

1.Abdurrahman Efendi'nin (Kütahyalı) dil bilgisi kitabına göre (27 ve 28.s.) lehçelerde bir eylemin yapılmadan yapılır gibi gösterildiğini bildirir iki fiile ait kip daha vardır. Bunlar geniş zaman gövdesine bir *-cIl* veya *-cIm* eki katılmakla yapılır ve böylece elde edilen kiplerden sonra *o/-* fiili getirilir.

Örn.: *Zeyd bakarcıı* (veya *bakarcım*) *oıdu*. "Zeyd bakar gibi yaptı."^{AUE}
(2012: 911-912)

*Not: Osmanlıcada *-cIl* eki ... örneklere şu kelimeler de ilave edilmelidir: *başcıl* veya *öñcül* "başta veya önde olan kimse, reis" (Karaman lehçesi, Fsq, 132, 137, 140, 218.s.) ve *ortancıı* "ortada, ortanca olan" (Giese, *Anat*, 34.s. *ortancı* *ğarındaş* "üç kardeşten ikincisi olanı, ortanca kardeş"; (krş. *ortancı* aynı anlamda) farklı Türk dillerinde bu *-çin*, *-çan*, *-çän* ile (ki türeme ekleri olarak kullanılırlar) aynı anlamdadır. Bütün bu biçim birimlerle bir taraftan *-çan* Osm. *-çe* eki ve bir taraftan da *-çi*, *-ci* eki arasındaki münasebetleri belirtmek yerinde bir şey olurdu. Krş. Katanof, 574. S., Melioranski, I. 36; Kazem-Bek, 90.s. Ilminski; *Outchoniya Zapiski Kaz. Univ.* 1860, 122-123.s.; *GA* 21.s. ř 25 ve 25 bis.

(2012: 911)

g > v değişikliği: Patlayıcı ünsüz *g*; *ö*, *o*, *ü*, *u* gibi yuvarlak ünlülerden (yani yuvarlak veya *damak sesi* olan ünlülerden) sonra gelirse, bazı kelimelerde sürekli dudak sesi *v*'ye dönüşür. Örn.: (ince seslilerde) *gügercin* yerine *güvercin*

...
(2000: 25)

Bu maddedeki kelimelerin bir arada incelenme sebebi, ortak bir ekle çoğalmış olmaları dolayısıyla Deny tarafından bir arada değerlendirilmeleridir. Elöve de Deny'nin açıklamalarına düştüğü dipnotlarda ilgili ekten ve bu ekle türemiş çeşitli kelimelerden söz etmiştir.

Bu ekin hayvan ve bilhassa kuş isimlerinde görülen bir ek olduğu konusunda görüşleri verilen araştırmacılar hemfikirdir ancak Deny birkaç örnekte bu yapı ile *çıl* / *çil* "kül rengi, gri benekli" kelimesi arasında da ilgi kurmuştur. Ekle ilgili belirgin olmayan nokta ise ekin isimden isim mi yoksa fiilden isim mi yaptığıdır. Örneğin, çoğunlukla isim köküne veya gövdelerine geldiği ifade edilen bu ek için Tietze, *güvercin* kelimesinde *göger-* / *göver-* fiiline getirildiğini belirtmiştir.

Deny, *-cIl* ve *-cIn* eklerinden bahsederken çoğunlukla kuş adlarında görüldüğünü ve on kadar türemişi olduğunu söyler. Elöve'ye göre lehçelerdeki örneklerle bu sayı artmaktadır (Deny, 2012: 318). Deny, *+cIn* ekine Moğolca kuş adlarında rastlanıldığını da ekler. *Akçıl*, *gökçül*, *kırçıl* gibi kelimelerdeki *çıl* için ise "kül rengi, gri benekli" anlamıyla

çil kelimesini işaret eder. Önceki kelimelerle birleşik sıfat oluşturduğunu söyler. *Adamcıl, ölümçül, tavşancıl, yılançıl, balıkçıl, kaşıkçın, güvercin, bildircin, dokurcun, akçıl, gökçül, kırçıl, demirçil* kelimeleri Deny'nin verdiği örneklerdir.

Elöve, Deny'nin *çil* kelimesi ile görüşlerinin aksine “Türk sözlükçülerinin fikrini paylaştığını” ifade ederek *-cıl, -çıl* şeklinde aynı nispet eki olduğunu vurgulamıştır. Bunlardaki /c/ bazen sert ünsüzlerden sonra /ç/ olarak telaffuz edilir. Bunları “benek” anlamındaki *çil* kelimesiyle ilgili görmek doğru değildir (318-319.s).

Elöve, Dîvânu Lugâti't-Türk'ten *ikçil* “çok hastalıklı”, *yağmurçıl* “yağmuru çok olan (yer)”, *tübcil* “tipisi, fırtınası çok olan (yer)” örneklerini de verir ve Kâşgarlı'nın bu ek için söylediklerini aktarır (319.s).

Kâşgarlı Mahmud, DLT'de *yağmurçıl* maddesinde kelimeyi *yağmurçıl yir* şeklinde tamlama içinde kullanmış ve bu tamlamayı “çok yağmur yağan yer” olarak açıklamıştır. Bu durumun bir kural olduğunu belirtmiş ve kuralı “Bir şey bir şey üzerine arkası kesilmeksizin gelir ve devam ederse, kendisinden fiil çıkan isme cim ve lam (+çil) eklenir ve o şeyin sıfatı olur.” şeklinde açıklamıştır. Ayrıca *tüpiçil yir* “rüzgârın çok estiği yer” ve *iğçil* “çok hastalanan adam” örneklerini de ekler. Kuralın çok yaygın olmadığını da söyler (373.s).

Elöve'ye göre, ekle ilgili DLT'de izah edilen bu durum *-sll > -cIl* biçiminde *s > c* değişimi yaşanması ve *c > s* değişimi görülmeyen *-sll* şeklinin daha fazla kullanılmış olmasındandır. Ek “meyil eden” anlamındadır. Yukarıdaki bütün örneklerde de hâkim olan asıl anlam budur (Deny, 2012: 319). Elöve, Deny'nin sınırlı sayıda kelimedede görülen eski yapım ekleri arasında saydığı *-sel, -sil* eki örnekleri arasına “Lehçemizde *s*'leri *c*'ye çevrilmiş olanları daha çoktur.” açıklamasıyla *akçıl, kırçıl, kökçül, bencil, adamcıl, balıkçıl, tavşancıl* kelimelerini de katmıştır. Ayrıca *-şın, -çın* eklerini de bu gruba dâhil eden Elöve *arşın, kurşun, gökşün, balıkçın, dokurcun* kelimelerini de ekin bu şekli için örnek olarak vermiştir (528.s.).

Elöve'ye göre *+CII* eki nispet ekidir. Deny'nin “benek” anlamındaki *çil* kelimesiyle bu eki aynı görmesi doğru değildir. Örnekler arasında sayılan *güvercin* ve *bildircin* kelimeleri Dîvânu Lugâti't-Türk'te *kügürcgün* ve *budursın* biçimlerindedir. Elöve, aynı zamanda *-sel, -sil* ekinin ilk sesinin /c/ ile değiştiği örneklerden bahsetmiş ve *-şın, -çın* eklerini de bu durum ile izah ederek *dokurcun* kelimesini bu kısımda da örnek olarak vermiştir. *Dokuz* sayı adından türeyen bu kelimedede *z > r* değişimi vardır (318.s.)

Clauson, *bıldırcın* kelimesini *budursı:n* biçimine bağlar. Asıl biçimin *buldursı:n* olabileceğini ekleyerek *-çın* ile yakın olan *-sı:n* ekinin de *-sil*, *-çıl* ekleri gibi kuş adlarında görülen, nadir bir ek olduğunu söyler (1972: 309). *Yağmurçıl* “yağmurlu” anlamında, isim ve sıfat olarak kullanılan bir kelimedir. Bu anlamı vermek için aslında çoğunlukla *-lığ* vb. eklerin kullanıldığını ekler (904.s).

Tietze, sözlüğünde *dokurcun / tokurcun* kelimesini “muayyen, fakat yer yer çeşitli sayılardaki ekin demetlerinden yapılmış yığın” ve “dokuztaş oyunu” anlamlarıyla iki alt maddede incelemiştir. Her iki anlamı için de Deny’nin görüşünden hareket eder. Meninski ve T. Tekin’in de bu görüşü teyit ettiğini söyler. Ekin yığınının on demetten bir demetin öşür için ayrılması sebebiyle *dokuz* tane olduğu bilgisini verir ve *dokurcun* kelimesini bir zetasizm örneği kabul eder (2002: 573).

Eren, daha çok “dokuz bağlamdan yapılmış ekin yığını” olarak kullanılan bu sözcüğün *dokuz* (< *tokuz*) kökünden *+cun* (*+cum* ve *+cuk*) ekleriyle yapılmış olması gerektiğini belirtmiştir. Ancak *dokuz* ile *dokurcun*’un *dokur-* bölümünün birleştirilmesinin ses bakımından kolay olmaması; *+cun*, *+cum* ve *+cuk* eklerinin de değerinin anlaşılabilmesi ve *dokurcun*’un türlü anlamları arasındaki bağlantının tartışmaya açık olması durumlarını aktarır (1999: 117). *Güvercin* sözcüğünün Türkçe *kök* (> *gök*) kökünden geldiğini savunur ancak morfolojik olarak açıklamaya muhtaç olduğunu belirtir. Eren’e göre Türkçe *üveyik* (< *güveyik*) adı da *gök* kökünden gelen bir türedir (168.s). *Bıldırcın* maddesinde lehçelerde bu kelimenin aldığı şekiller, yerine kullanılan sözcükler ve diğer araştırmacıların görüşlerini paylaşmış, ayrı bir köken bilgisi vermemiştir (51.s).

Tietze, *güvercin* kelimesinin *gögercin* biçimini vererek *göger / göver-* fiiline “daha çok hayvan ve bilhassa kuş isimlerinde çok rastlanan *-cin* eki” getirildiğini belirtir (2009: 168). *Bıldırcın* kelimesinde Clauson ile aynı fikirdedir ve baştaki hecelerin bu yenen kuşun çok yağlı oluşunu hatırlattığını, *bıldır bıldır et-* “yağları sallanmak, pelte gibi titremek” ve *bıl* hecesiyle başlayan başka böyle kelimelerin olduğunu söyler. Bu kelimeleri ses taklidi sayan görüşe de yer vermiştir (2009: 259). Tietze, “kuş isimlerinde çok defa bu *-çıl / -çın / -çır* eklerinin” görüldüğünü, bunlardan *-çıl* ekinin “yiyen, seven” olarak anlamında olduğunu belirtir ve *balıkçıl / balıkçın / balıkçır*, *bardakçıl / bardakçın*, *bayırcın*, *bıldırcın*, *çamurçıl / çamurçıl* ve başka bir anlamda *dokurcun* kelimelerini örnek olarak sayar (196.s).

Gülensoy da *dokur* < *tokuz* değişimini muhtemel görmüş ve *+cun / cum / cün* ekinin eklenmesiyle bu türevin ortaya çıktığını belirtmiştir (2011, C.1: 294). *Güvercin*

sözcüğünü T.Tekin'in de belirttiği şekilde *kö:kürçgün* [kö:k+] aslına bağlar (C.1: 399). *Bıldırcın* sözcüğünü de *buldur+sın* “Kuş adlarına gelen ek” olarak tahlil eder ve ek için $+(s)ın > +ç(i/i/u/ü)n$ açıklamasını yapar. OT’de kuşun *budursın* adıyla geçtiğini, *-l-* sesinin düşmüş olabileceğini fakat OT’deki *buldur buldur* ikilemesinin “güldür güldür” anlamına gelmesi sebebiyle Tietze’nin bu kelime hakkındaki görüşlerinin doğru olmadığını dile getirir (C.1: 141).

Gencan, *-cil* ekiyle türemiş adlar, sıfatlar ile *-cin* ekiyle türemiş olanları iki ayrı başlıkta incelemiştir. *-cil* ekindeki örnekleri dört grupta vermiştir:

- I. *Balıkçıl* “balık avlayan, balıkla geçinen kuş”, *tavşancıl* “tavşan avlayan, tavşanla geçinen kuş”.
- II. *Evcil* “eve alışmış, ehli”, *adamcıl* “insana alışmış (Karşıt anlamlı kullanıldığını da belirtmiştir.)”, *insancıl* “insan seven”.
- III. *Kırçıl*, *akçıl*, *gökçül*: Üçü de köklerinin anlattığı rengi andıran, ona çalan anlamında sıfattır.
- IV. *Ölümcül* “ölüme yaklaşmış, ölmek üzere”.

Gencan, az işlek olan bu ekin, adlara ve sıfatlara geldiğini, uyuma ve benzeşmeye göre değiştiğini, *balıkçıl* ile *tavşancıl* ad iken diğerlerinin sıfat olduğunu belirtmiştir. Bu ek, adlara alışkanlık, düşkünlük, yakınlık; sıfatlara andırma, çalma anlamı katmaktadır. *Bencil*, *öncül*, *nemcül*, *erkekçil*, *kadıncıl*, *sesçil* kelimelerini bu ekle türetilen yeni sözcükler olarak göstermiştir. *-cin* ekiyle türemişe benzeyen birkaç ad olduğunu söyleyen Gencan *kaşıkçın*, *güvercin*, *bıldırcın*, *balıkçın*, *dokurcun* örneklerini vermiştir (1979: 200-201).

Kelimede anlam değişikliğini incelediği bir yazısında Karamanlıoğlu, *adamcıl* ve *insancıl* kelimelerini değerlendirmiştir. Kelimeyi teşkil eden *-çıl*, *-çil* isimden isim yapma ekinin, az da olsa, *-çın*, *-çin* ve benzeri şekilleri ile eskiden beri bilindiğini belirtmiştir. DLT’de geçen *balıkçıl* kelimesini hatırlatmış, yine DLT’de de yer alan *biçin* “maymun” ve *laçın* “şahin” kelimelerinin son hecelerinin benzerliği dolayısıyla bu ekle ilgili olduklarını söylemenin zor olduğunu dile getirmiştir. Kelimenin iyi ve kötü anlamda tanımlandığı çalışmalardan bahsetmiştir. Burada Radloff’un kelimeyi *adamcıl* = *adamcın* şeklinde değerlendirdiğini de ifade etmiştir. Ahmet Vefik Paşa’nın, Molière’in *Misanthrope*³ adlı tanınmış komedisini *Adamcıl* şeklinde adapte ettiğini söylemiş ve Mehmet Akif Ersoy’un

³ Aynı eserin yakın dönem çevirilerinde *İnsandan Kaçan* adının tercih edildiği görülmektedir.

Safahat'ın altıncı cildi Âsım'da geçen, köye gönderilen iyi olmayan bir öğretmenden bahsettiği şu dizeleri örnek olarak göstermiştir (1966: 149-151):

*Huyu dersin, bir adamcıl ki sokulmaz adama...
Bâri bir parça alışsaydı ya son son, arama!*

Karamanlıoğlu *tavşancıl, yilancıl* örneklerinde de görüldüğü gibi bu ekin aslında düşkünlük, alışkanlık ifade ettiğini, *adamcıl*'ın da önce gerçekten adam yiyen, yemek için saldıran vahşi hayvan veya insanlar için kullanılmış, sonradan tamamen zıt görünen diğer anlamı kazanmış olabileceğini belirtmiştir. *Ölümcül* ve *kırçıl* gibi kelimelerde ise ekin biraz farklı kullanıldığını alışkanlık, yoğun istek değil de yakınlık, yakın olma durumu bildirdiğini söyler. Bilhassa Nutuk çevirilerinde karşılaştığını belirttiği *ikircil, iyicil, karşıcıl, kötücül, soycul* gibi kelimelerin türetilmesinin eklerin yapıları ve görevleri hakkındaki eksik bilgiden kaynaklandığını dile getirmiştir. *Bencil* ve *evcil* gibi dilin ve ekin bünyesine uygun şekillerin dil şuurunda hemen benimsendiğinin altını çizmiştir (151.s).

Banguoğlu *-cil Adları, -cin Adları, -çil Sıfatları* olmak üzere üç ayrı başlıkta bu eki değerlendirmiştir. *-cil Adları* başlığında bu ekin az kelime vermiş vurgulu bir üretim eki olduğunu belirtmiştir. Türkiye Türkçesinde birtakım avcı kuşları, yırtıcı hayvanları yedikleri hayvanın, nesnenin adıyla adlandıran kelimeler türettiğini söyler ve *balıkçıl, tavşancıl, yilancıl, sıçancıl, adamcıl, çamurcul* örneklerini sıralar. Ancak daha geniş anlatımı, Anadolu ağızlarında kaldığını belirttiği şu türevlerin gösterdiğini dile getirmiştir: *evcil, bencil, anacıl, babacıl, elcil, öncül, soncul, avcıl, alımcıl, insancıl* (insanı seven). *Ölümcül* “ölücü” örneğini ayrı tutar. Kaşgarlı'nın da işlek olmadığını belirttiği bu ekin günümüzde kullanılır hâle geldiğini ifade etmiş, *-cil* adlarının Fransızcadan *-vore* “kemiren” kök-eki ile gelen kelimeleri karşılamakta kullanıldığını belirtmiştir. *Balıkçıl, tanecil, böcekçil, herşeycil, etçil, otçul* şeklinde verdiği türevleri bu duruma örnek olarak göstermiştir. Aynı türemenin yine Fr. *-phile* “seven” eki ve yakınları ile yapılmış terimleri karşılamakta da başarıyla kullanıldığını söyleyerek *sucul, nemcil, kurakçıl, kireççil, kumcul, çürükçül* örneklerini sıralamıştır (2007: 165).

Banguoğlu, *-cin Adları* başlığında da eski bir üretim eki olmakla birlikte az kelime verdiğini, vurgulu olduğunu, aslında bir nispet eki olduğunu söyler. Bir sıra kuş adlarında rastlanıldığını belirterek *balıkçın, kaşıkçın, güvercin, bayırcın, bildırcın* örneklerini sıralar. *Balıkçın*'ın *balıkçıl*'dan ayrı olduğunu vurgular. Birkaç kelimedede de *-in > -im*

değişiklikleri ile görüldüğünü söyler ve bu durum için de *tokurcun / tokurcum, ikircin / ikircim / ikilcim* örneklerini vermiştir (166.s).

Banguoğlu tarafından verilen ilgili üçüncü başlık *-çil Sıfatları*'dır. Anlatımı ve ön sesinin akıcılar önünde ünlüleşmemesi ile *-cil* ekinden ayrıldığı belirtilir ve Deny ile paralel şekilde bu ekin kökeni olarak *çil* “benek benekli” kelimesini vermiştir. At rengi olarak *demir kırmızı* gibi *demir çil, çil at* birleşik sıfatları bu ekin *çil*'den geldiğine delil saymıştır. *Akçil, kırçil, gökçül* az sayıdaki renk sıfatlarına gelerek, *-imtrak* sıfatlarına yaklaşarak, bu renklere “benzer, bunlarla benekli” anlamlarını vermektedir (166.s).

Korkmaz, addan ad türeten ekler arasındaki *+CII / +CUI* ve *+CIn / +CUn* başlıklarında konuyla bilgi vermiştir. *+CII / +CUI* ekinin ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı ve vurgulu az işlek bir ek olduğunu, eklendiği ada “bir şeye düşkünlük, alışkanlık, bağımlılık, benzerlik” işlevleri katan ad ve sıfatlar türettiğini belirtir. Yine genel görüşe uygun olarak işlevlerini, eklendiği adın gösterdiği ortamda yaşamayı seven anlamındaki bitki ve hayvan adları üretme *-batakçil, çalıcıl, çamurcul vd.-*; bitki ve hayvan adlarına eklenerek, bu bitki veya hayvanları yemeye düşkünlük gösteren hayvan adları türetme *-arıcıl, arpacıl, balıkçıl, etçil, otçul vd.-*; bir şeye yakınlık, sevecenlik veya düşkünlük gösteren sıfatlar türetme *-adamcıl, avcıl, barışçıl, bencil, boğazcıl, evcil vd.-*; yalnızca *+CII / +CUI* biçimiyle eklendiği ada “benzerlik, yakınlık” işlevi katma *-akçıl, gökçül, kırçıl, tarakçıl* vd.- olarak sıralamıştır. Yakınlık, sevecenlik, düşkünlük bildirme işlevinde *barışçıl, çağcıl, bütüncül, öncül, soycul* “asil” gibi örneklerin yeni türetilmiş olup terim anlamı taşıdığı; *alımcıl, olumcul, ölümcül, iyicil, kötücül* gibi sıfatların “bir şeye meyilli olma, eğilimli olma” anlamı kazandığını eklemiştir (2009: 44-45).

Korkmaz, *+CIn / +CUn* başlığında ise işlevce *+CII / +CUI* ekine benzeyen vurgulu bir ek olduğunu, işlek olmadığını, yalnız birkaç kuş adı türetildiğini belirtmiştir. Ekin ET ve EOT'de görülmemesi sebebiyle TT'de görülen türevlerin eski dönem kalıntısı olma ihtimalinin azaldığını dile getirir. Daha çok aynı türden adların anlamca birbirine karıştırılmaması için son seste *-l > -n* değişmesine uğramış olabileceğini belirtir. *Balıkçın, bayırcın, buldırcın, çamurcun, güvercin, kaşıkçın* örneklerini sıralar. Ses değişmelerine uğramış *ikircin / ikircim* “kararsızlık”; *tokurcun / tokurcum / dokurcun* “ot veya ekin yığını; dokuz taş oyunu; çizgili şayak kumaş”; *hurçın* ad ve sıfatlarında da aynı ekin bulunduğunu ancak ana işlevinin kuş adlarından farklı olduğunu ifade eder (45.s).

Ergin de isimden isim yapım ekleri arasında saydığı *-cıl, -cil, -cul, -cül, -çıl, -çil, -çul, -çül* ekinin işlek olmayan eklerden biri olduğunu söylemiştir. Ergin'e göre *evcil, bencil, balıkçıl, tavşancıl* örneklerinde “bir şeye düşkünlük”; *ölümcül* örneğinde “ölüm hâlinde” olma; *kırçıl, akçıl* örneklerinde “aka çalma” ifadesi bulunmakta ve benzetme maksatlı olup daha çok abartma görülmektedir. Bu ekin ET döneminde *-cıl, -çil* şeklinde olduğunu, bugün ise uyumlara bağlı olarak kullanıldığını da eklemiştir (2007: 176). *-şın, -şin* ekini incelediği maddede ise yine işlek olmadığını belirttiği bu ekin renklerde kullanıldığını, yakınlık, benzerlik ifade ettiğini belirterek örnekler vermiştir. Verdiği örnekler arasında *akşın, gökşin* kelimeleri de yer almaktadır (176.s).

T. Tekin, zetasizm örnekleri arasında *tokuz* “dokuz, sayı adı”- *tokurçin* “dokuz küçük taşla oynanan satranca benzer bir çeşit oyun” kelimelerini de saymıştır. GT *tokuz* < Çuv. *tāhār, tāhhār* < Volga Bulg. *tohur* < Tuna Bulg. *tvir* (= *tvir*) < **tovir* < **toğır* < **tokur* gelişimini vermiştir. AH'de, bazı başka yazılı kaynaklarda, ağızlarda *dokurcun* kelimesini göstermiştir (2013a: 29).

MS'de *balıkçıl* kelimesi *balık+çıl* şeklinde tahlil edilmiştir (110.s). *Balıkçın* maddesinde ise kelimenin ET olduğu belirtilmiş, *balık+çın* şeklinde çözümlenmiş ve eskiden *balıkçır* olarak da kullanıldığı ifade edilmiştir (110.s). *Dokurcun - tokurcun* maddesinde *dokuz* (< *tokuz*)+*cun*(?) tahlili verilmiş ve EOT dönemi ile halk ağzında kullanıldığı belirtilmiştir (296.s). *Adamcıl* kelimesi de *adam+cıl* şeklinde çözümlenip kelimenin asıl anlamının “insandan kaçan” olduğu, sonradan “insana yakın olan” anlamı kazandığı belirtilmiştir (11.s). Bu ekle türeyen diğer kelimelerden bazılarının tahlili de benzer şekilde *tavşan+cıl* (1212.s), *kır+çıl* (668.s), *ak+çıl* (27.s), *gök+çül* (427.s) olarak yapılmıştır.

Gemalmaz, Erzurum ağızlarından *gögerçin* şeklinde yer alan *güvercin* kelimesinin Moğolca kökenli olduğunu belirtmiştir (1995: 144).

Köksal, *adamcıl* kelimesinin Türkiye Türkçesinde “insanları seven, insan sevgisi yüksek olanlar” için kullanıldığını ancak Azerbaycan Türkçesinde “adam kanı içen, vahşi” şeklinde bir anlam değişmesi yaşandığını belirtir ve bu durumu halk etimolojisinde yakıştırma örnekleri arasına dâhil eder (2007).

Ögel, *tavşancıl* kelimesinin “Ortaçağda Türklerin bütün kartal cinsleri için kullandıkları umumî bir tabir” olduğunu belirtir. *Tavşancıl* kelimesini tanınmış sözlük sahiplerinden Ahmet Vefik Paşa, Şeyh Süleyman Efendi, Redhouse, Radloff'un “kartal” ve

türleri ile açıkladıklarını ekler (2003: 369). Ögel ve Köksal'ın bu açıklamaları -*Cil* ekinin işlevine dair bilgilendirici niteliktedir.

Küçük, Eski Türkçede kuş isimlerini incelediği makalesinde *balıkçın* kelimesini *balık+çın* olarak çözümlemiş ve BSTT'de kullanılan *balıkçıl* şeklinin Karahanlı Türkçesindeki şekil olduğunu ifade etmiştir. *Bıldırcın* kelimesinin tahlilini ve gelişim seyrini *budursîn < budur+sın < bul+dur+sın < bil+dır+sın* şeklinde göstermiştir. *Güvercin* adının E. Uyg. *kögürçgēn*; Krh. *kögürçgün*; Harz. *kügerçin*; Kıp. *köwercin*, *kögercin*; Çağ. *kögerçin*; Osm. *güvercin* biçimlerini vermiştir (2013).

İlgili sözcükler Tulum'un Meninski'nin çalışmalarından yola çıkarak hazırladığı 17. yüzyıl söz varlığını belgeleyen eserinde *balıkçıl*, *balıkçın* (2011: 363); *gögercin*, *gögermek* “örpermek, filislenmek; sararmak, bozarmak, çehre bozulmak” (764.s); *doğurcin* “taş”, *doğurcin oynı* (606.s); *bıldırcın*, (günl.) *boldurcin* (426.s); *tavşancıl* “kartal, kara kuş” (1710.s) kelimeleri yer almaktadır. Ayrıca aynı eserde *I- Sınıfı Ekleri* başlığındaki *isimden isim -sıfat- eki +Cin* örnekleri arasında *balıkçın*, *doğurcin* ve *+Cil* örnekleri arasında *balıkçıl* sayılmıştır (116.s).

❖ *balıkçın*

bk. balıkçıl

❖ *balıklava*

İncelenen diğer kelime: baklava

Elöve, Deny'nin yalnızca ad türeten, bugün türemişlerinin çoğunun aletler, ev gereçleri veya başka şeylere ait vasıtaları karşıladığı *-ki* örnekleri arasına *oğluğu*, “balıklanmış, balıklı yer” anlamında *balıklığı* (= *balıklava*: Romanya'daki eski topraklarımızda bir kasaba adı.), *bağlava* kelimelerini de eklemiştir. *Baklava*'nın aslının *buklaşu* “dilini parça parça bölünen şey, baklava” olabileceğini söyler. Çağatayca Sözlüğü'ndeki *buk-* fiilini de ilgili görmüştür (Deny, 2012: 514).

Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*'nde *baklava* kelimesi için Türkçe bir türev olarak anlaşıldığını, yapı bakımından *oklava*'ya benzediğini ve *-lava* ekiyle kurulduğunu söyler (1999: 34). *Balıklava* kelimesinin *balık kulağı* birleşimi sonucu oluştuğunu düşünmektedir (36.s). Eren'in *balıklava* kelimesiyle ilgili müstakil bir makalesi de bulunmaktadır. Bu makalede de *balıklava* kelimesinde *balık* sözünün saklandığını belirtmiştir. Kırım Yarımadası'ndaki *Balıklava (Balaklava)* kentinin adının Türkçe *balıklava*'dan gelmiş olabileceğini bildiren Rusça etimoloji kaynaklarından bahseder. Nogay Türkçesindeki *balıklava* sözünden geldiğini, *balık* ve “ağ ile tutma, avlama” anlamındaki *awlaw* sözlerinin birleşmesinden oluşmuş olduğu görüşü de mevcuttur. Bu son görüşe göre *balık awlaw > balık (aw)law* “balık tutma (balık avı, balık avlama)” şeklinde tahlil edilmektedir. Eren, “balık tutma”, “balık avlama” veya “balık avı” anlamından gelen bir kelimenin yer adı olarak kullanılması ihtimalinin düşük olduğunu belirterek bu görüşe katılmadığını belirtmiştir (1993b).

Eren'e göre Türkiye'de *Balıklava, Balıklavu, Balıklağı* şekillerinde, yer adı olarak da karşımıza çıkan bu kelime “dilimizde deniz, göl ve ırmaklarda balık yatağı olan yer” anlamıyla kullanılan *balıklava* adından gelmektedir. *Balıklağı* şekli ve bunun yanında *balık kulağı* yazımı görülen bu kelimenin de aslı *balık kulağı*'dir. TT ağzlarında *kulak* kelimesinin “yağmur ve sel sularının toplandığı çukur”, “su yatağı”, “akar suların karaya giren yerleri”, “göllerin karaya giren sivri bölümleri”, “dere veya gölden tarlaya alınan suyun ağzı”, “akar suların karaya giren ve durgunlaşan yerleri” gibi anlamlarda da kullanıldığını hatırlatır. Eren'e göre “*balık kulağı* adının dilimizde *haplologie*'ye benzer bir olay sonunda *balıklağı* biçimini aldığı açık olarak” ortaya çıkmaktadır. *Balıklava* yazı dilinde yaygınlaşmış ikincil bir biçimdir. *Baklağı > baklavı (> baklavu)* değişimi yaşanmıştır (1993b).

Balıklava kelimesine Tietze de yer vermekte ve Elöve ile aynı fikri paylaşmaktadır (2002: 197). *Baklava* kelimesinde ise *baklağı* biçimini vermiş ve *g > v* değişimi olduğunu belirtir (192.s).

Nişanyan, *baklava = baklağı / baklağı* denkliliğini verir (2003: 38).

Gülensoy, *baklava* kelimesinde **bak-ı* “besleme”+*la-ğı(/va/vı)* (2011, C.1: 106); *balıklava* kelimesinde *balık + OT. (DLT) awla-* “toplanmak, üşüşmek”+ *-k +ı* tahlillerini verir (C.1: 110).

MS'de *balıklava* / *balıklağa* < *balık kulağı* > *balıklağa* > *balıklava* gelişiminin verildiği ilgili kelimedede *kulak* “çukur yer, su yatağı” anlamındayken kelimenin tamamı “deniz, göl veya nehirlerde balık yatağı olan yer” anlamına gelmektedir (110.s).

Tulum'un sözlüğünde *balıklava* sözcüğü *balıkleva* “balık-hâne” olarak yer almıştır (2011: 363). KT'de de *balıklava* / *balıklağa* aynı anlamda geçmektedir (102.s).

❖ ***başak***

bk. paşa

❖ ***başçıl***

bk. balıkçıl

❖ ***başka***

İncelenen diğer kelimeler: , ara-, çalka-, ele-, özge

DENY:

Yönelme hâli (-A hâli) eskiden bir gırtlaklı ünsüz ile *-ke* (*-ka*) biçiminde idi. Türkiye Türkçesinde bu biçimin izleri ancak *başka* ve *özge* kelimelerinde bulunuyor. Bunlar *baş* ve *öz* kelimelerinin eski yönelme hâlidir. (2012: 175)

Birçok zarf tamlaması yönelme hâliyle ortaya çıkmıştır:

Örn.: ... *kendi başına* veya *başlı başına*.*

(2012: 188)

*Not: Bu ifadelerin varlığı “ayrı, bağımsız, diğer” anlamlarında eski kelimeler olan *başka*, *özge* kelimeleri hakkında verdiğimiz köken bilgisini ihtimalî bir hâle koymaktadır. krş. *Dâfiğ-ül-gumûm* (Bibl. Nat. = *Millî Kütüphane Yazmaları A. f. t*, 394, 59. yaprak) da geçen şu atasözü: *Başka bulamaç yemekden iller ile pilav yimek yeydir*.

(2012: 188)

Ayrıksılık edatları

Osmanlıcada en çok kullanılan ayrıksılık (başkalık) edatları şunlardır:

başka ve *mādā* (= *mā'adā*: o şey ki hadden aşar) ve *ğayrı*, *fazla* (asıl anlamı “artık”).

Bütün bunlar “ayrıksı, istisna, illâ, bir tarafa dursun, bir taraf, hariç” anlamlarını verirler.

(2012: 571-572)

Deny, *başka* ve *özge* kelimelerinde ortak olan -KA ekinin yönelme hâli ekinin eski biçimi olduğunu belirterek bu kelimelerin *baş* ve *öz*'ün yönelme hâli ile çekimlenmiş şekilleri olduğunu ifade etmiştir. *Başlı başına*, *kendi başına* gibi ifadelerin varlığını “ayrı, bağımsız, diğer” anlamlarındaki eski kelimeler olan *başka*, *özge* hakkında verdiği köken bilgisini ihtimalî bir hâle koyduğunu da eklemiştir.

Elöve, *başka* ve *özge* kelimelerinin sonundaki *ka* ve *ge*'lerin, eski yönelme durum ekleri olmadığı kanaatindedir. Öncelikle DLT'de de geçen ve bugün /k/ ve /k/ sesleri düşmüş olan *ar-ka-mak* “ar-a-mak”; *el-ke-mek* “el-e-mek” ve *yaş-a-mak* gibi kelimelerden söz eder. Abartma anlamıyla katılmış olan *çal-ka-mak* “çeşitli defalar çalmak, vurmak”; *tık-(k)a-mak* “devamlı tıkmak” kelimelerini de ekleyerek *başka-(k)* ve *özge-(k)* gibi kelimelerin böyle fiil adlarının sıfatları olduğunu ifade etmiştir. Bundan *başka(k)*, *özge(k)* “bundan bağımsız, kesilmiş (olarak)” olarak kullanımını da göstermiştir (2012: 175).

Deny'ye paralel olarak *başka* ve *özge* kelimelerinin *baş*, *öz* köklerine eklenen yönelme hâli eki ile açıklayan isimler arasında Hamilton (2011: 85) ve Gülensoy sayılabilir. Gülensoy, *başka* kelimesinde +ka ekinin datif eki olduğunu ifade ederken (2011, C.1: 119) *öz+ge* tahlilinde datif eki ibaresini kullanmamıştır (C.2: 681).

Tietze de *başga* / *başka* başlığı ile incelediği kelimeyi yönelme hâli eki ile açıklamaktadır (2002: 216).

MS'de şüpheli bir *baş+ka* [?] çözümlemesi verilmiştir (120.s). *Öz+ge* çözümü de genel kanaate uygundur (970.s).

Şemseddin Sami (KT, 110.s.) ve Nişanyan (2003: 43) da *başka* kelimesinin *baş* kökünden geldiğini ifade etmişlerdir.

Clauson, *özge*: kelimesine “diğeri, bundan başka” anlamıyla yer vermiştir (285.s).

Hacıeminoğlu, *özge* “başka, -den başka” edatının Harezmi metinlerinden itibaren görüldüğünü, özellikle Çağatay, EOT ve Osm. metinlerinde geniş bir kullanım alanı

olduğunu ifade etmiştir (1992: 73). ET'deki *özge* 'nin mukabili gördüğü *başka* 'nın nadir olarak Harezmi metinlerinde, daha sonra Batı Türkçesinde görülen bir edat olduğunu belirterek *baş+ka ?* ve *baş+ı-k-a ?* şekillerinde tahlil etmiştir (12.s).

Ergin, isimden isim yapım eki *-ka*, *-ge* ekinin işlek olmayan bir ek olduğunu, eskiden beri, kalıplaşmış şekilde, iki kelimedede bulunduğunu belirtmiştir. Bu iki kelime aynı anlama gelen *başka* ve *özge* 'dir (2007: 175). *Başka* Osmanlı, *özge* Azerbaycan sahasının başkalık edatıdır (371.s).

Ara-, *ele-* fiillerinde ise ses düşmesi kaynaklarda ortak olarak gösterilen bilgilerdendir. *Çalka-* fiili ile ilgili olarak *çal-* kökünden geldiği, *çalkala-* ile denk görülüp ona göre çözümlendiği çeşitli görüşler vardır.

Clauson'a göre *ara-*, *ele-* fiilleri *arka-*: "aramak, araştırmak; incelemek" (1972: 217) ve *elge-*: "(katı maddeler vb.) elemek" (143.s) şekillerinden gelmektedir.

Tietze, *ara-* ve *ele-* fiillerinde Clauson'un görüşünü paylaşmıştır (2002: 114, 641). *Çalka-* fiili içinse "silmek, sarımsak" anlamına geldiği ve *çal-* "vurmak" ile *çayka-* "çalkalamak" fiillerinin karışımı olduğu yönündeki görüşe yer vermiştir (402.s).

Nişanyan, *ara-* fiili ile ilgili görüşleri Gülensoy ile aynı doğrultudadır (24.s). *Çalkala-* fiili için *çal-* kökü ve ET *çalka* "itip kakma sesi" kelimelerini (73.s), *ele-* fiilinde yine genel görüşe uygun olarak *elge-* şeklini vermektedir (111.s).

Gülensoy, *ara-* fiilinde DLT'de yer alan **ārğa-* ve Clauson'un sözlüğünde yer alan *arğa-* şekillerine yer verir (C.1: 74). *Ele-* fiili için de *elge-* şeklini gösterir ve orta hecedeki /g/ sesinin Batı grubu Türk şivelerinde düştüğünü ekler (C.1: 328). *Çalka-* ~ *çalkala-* maddesinde fiili *çā-l-ka* "yansıma" + *la-* şeklinde tahlil etmektedir (C.1: 215).

MS'de *elemek* kelimesi *elge-mek* şeklinde çözümlenmiştir (337.s). *Ara-* fiilinin kökeni için *Orta Türkçe (Oğuzca)* *arka-mak* gösterilirken buradaki ses değişikliğinin açıklanamadığı notu düşülmüştür (63.s). *Çalkala-* maddesinde *çal-mak*'tan *çal-ka-mak*; *çalka-mak*'tan tekerrür bildiren *-ala-* ekinin *a*'sının düşmesiyle *çalka-la-mak* olduğu yönünde görüş bildirilmiştir (210.s).

❖ *başkan*

bk. paşa

❖ *baya*

bk. bayağı

❖ *bayağı*

İncelenen diğer kelimeler: baya, bayak, bayakı

DENY:*Birleşme*

Yan yana iki farklı kelimenin bazı sesleri birbiri içinde kaynaşarak o iki kelimenin bir kelime hâlinde karılıp birleşmesi demek olan karıntı (birleşmesi) da Türkiye Türkçesinde seyrektilir.

Örn.: ... *bıldır, bir yıldır* yerine krş. bir lehçe deyişi olan *biyağdan; bir ayakdan* yerine ...

(2012: 91)

Asıl zaman zarfları

... *demin**...

(2012: 244, 245)

*Not: Anadolu'da (Maraş) aynı anlamda *biyağdan* kullanılır. Bu *bir ayakdan* (krş. daha ileride *bir ayak önce*) veya *bayakıdan* ki bu da *baya* veya *biya*'dan olsa gerek biçiminde (krş. *bayağı*) açıklanabilir.

(2012: 245)

*Durum Zarfları**bayağı*

Bayağı kelimesi sıfat olarak “âdi, alelade, basit, âmiyane, pespaye” anlamlarındadır. Belki Kırğızcada, Kazan Türkçesinde ve Eski Osmanlıcada (krş. *Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 32 ve 36. s) “muhaddema, eskiden beri, öteden beri” anlamındaki *bayağı* ile yaklaştırılabilir. Bu da *avant* anlamında olan *baya* ile *ki*'den meydana gelmiştir (krş. *baya: Kitâb-ı Dede Korkut*, Barthold, 210.s., I, 17). Altaycada *paya* veya *piya önce* (yine krş. *biyağdan*).

Bu kelime, çok beklenmedik, şaşırtıcı veya üzücü görünmekle beraber verilmesi zaruri bir hüküm hakkında zarf olarak kullanılır.

Örn.: *Kendini bayağı ma' lûmâtlı bir şey zan(n) ediyor. ...*

2.hatırlatma - Balkanlarda (Rumeli'de) *bayağı* kelimesi çoğunlukla *baya* biçiminde kısaltılmış olarak “pek” anlamını almıştır (krş. Kazan ve Tobolskça *boytak*).

(2012: 252, 276)

Deny, “demin” anlamlı *biyağdan* zaman zarfindan söz etmiş ve bunun *bir ayakdan* söz grubunun kısaltması olduğunu ifade etmiştir. *Baya* veya *biya*'dan gelen *bayakıdan*

sözyle de ilgili olabileceğini belirterek *bayağı* ile karşılaştırılmasını söylemiştir. Ayrıca *bayağı* kelimesine durum zarfları arasında da yer vermiş ve *baya + ki* birleşiminden oluştuğunu söylemiştir.

Elöve, *bıyağdan* biçiminde verilen bu zarfın *bir ayağdan* olduğunu kabul etmez. *Boyak*'tan geldiğini savunur. *Bayak*, “eski, ezeli, geçmiş” anlamına sahip bir kök olan *bay*'dan yapılmış olup “geçmiş zamanda, deminden” anlamındadır. DLT'deki *bayat* “ezeli Allah”; Çağatay Sözlüğü'ndeki *bayat* “eski, ezeli; bir Türk aşireti; musikide bir nağme; geceden kalmış yemek”; yine Çağatay Sözlüğü'ndeki *boya* “ezeli, eski, yıpranmış, çoktan kalma, geceden kalma”; *bayrı* “köhne, atik + ezeli emektar”; *beyri*, *beyrü* “ezeli, ‘atik, eski, köhne, fersüde, hizmeti eski (emekdar)” örnekleri ile Osmanlı Türkçesindeki “eskimiş” anlamındaki *bayat etmek*, *bayat peksimet* gibi kullanımlarını hatırlatır (Deny, 2012: 91).

Bu kelime, kaynaklarda *baya+ğı*, *baya+kı* şeklinde tahlil edilmekte ya da *baya ok* birleşiminden oluştuğu ifade edilmektedir.

DLT'de geçen *ok* kelimesinin işlevleri arasında “hâl manasına yakın bir anlamı olan edat” işlevi de vardır. Kâşgarlı, *baya oğ keldim* “Az önce geldim.” ve *emdi oğ aydım* “Bu saatte söyledim.” örnek cümlelerini vermiştir. Atalay da *baya oğ* ifadesinin Orta Anadolu'da *bayak* şeklinde görüldüğünü, örneğin *bayaktan geldim* ifadesinin “Demin geldim, az önce geldim” anlamına geldiğini söylemiş, bu *bayak* kelimesinin sonuna bir *dan* edatı aldığını belirtmiştir (2013, C.1-1: 37).

Clauson, *baya:ki*: maddesinde kelimenin “az evvelki, ilk, önceki” anlamlarındaki *baya:*'dan geldiğini belirtir. Osmanlıcada “sıradan, alışılmış” ve daha sonra “eski moda” anlamlarında *bayağı* olarak görüldüğünü ekler. *Bayakı*, *bayak* biçimlerini de örnekler (1972: 385). *Baya:* maddesinde *bayakıña* ve *bayak* şekillerinin *baya + ok* birleşimiyle oluştuğunu ifade eder (384.s).

Oğ / ök pekiştirme enklitiğinin ağızlardaki kalıntıları ile ilgili çalışmasında Üstüner, Karahanlı Türkçesinden verdiği kullanım örnekleri arasında *baya ok geldim* (az önce geldim) cümlesine de yer vermiştir. TT ağızlarının hepsinde zaman zarfı olarak kullanılan *bayak* kelimesinin görüldüğünü belirten Üstüner, aynı kelimenin *bayok* “demin, az önce, şimdi”, *bayoktan* “demin, az önce, şimdi”, *bayağ* > *bayacağ* gibi ilginç ve farklı biçimlerinin de kullanıldığını ifade etmiştir (2013: 839, 842).

Arat, Allah'ın isimlerinden veya sıfatlarından biri olan *bayat* tabirinden bahsederken *baya* “önce, eski, kadîm” ve *bayu-* “zenginleşmek” kelimeleriyle ilgili görmüştür. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki *baya* “evvel, az önce”, *paya* (Tel.), *pā* (Alt., Tel.), *mā* (Yak.); *bayatan beri*, *bayatadan beri* “eskiden beri”; *bayakı*, *bayağı* “eski, kadîm, zaman-ı evvelde”; *bayat* “eski, kadîm ve eskimiş” ve *baya-* “zengin olmak”; *bayu-* “zenginleşmek”; *bayı-* “zengin olmak”; *bayat* “devletli”; *bayağut* “zengin” vb. bazı ifadeleri sıralamıştır (1951: 122).

Tietze, “önceki, deminki” anlamındaki *bayağı* kelimesinin ET *bayakı* şeklini ve “biraz evvel, demin” anlamlarındaki *baya* kelimesi için de yine ET *baya* şeklini verir. Sözlüğünde “alelâde, âdi; kaba, ters” ile “adeta” anlamlarında ve *bayağı* biçiminde verilmiş iki ayrı *bayağı* maddesi daha yer almaktadır (2002: 221)

Nişanyan da *bayakı* ve *baya* şekillerini işaret etmektedir (2003: 44).

Gülensoy da iki farklı *baya* maddesi vermiştir. Birinci madde “oldukça büyük (veya uzun)” anlamlıdır. Bunu *baya+ğı* şeklinde çözümlenmiştir. “Az önce, demin” anlamını verdiği *baya* kelimesini ise *bayak* biçimine götürür. Anadolu ağızlarında *bāyāhu* ~ *bayakı* biçimlerinin görüldüğünü ekler (2011, C.1: 121). *Bayağı* sözüne üç anlam verir. Hepsinin de *bayakı* 'dan geldiğini belirtir (C.1: 122).

MS'de de ET *baya* “az önce, demin”den *baya+kı* > *baya+ğı* “önceki gibi, eskisi gibi” ifadesinin türediği ifade edilmektedir (123.s).

Karabacak, Türkçede kullanılan zaman isimleri ile ilgili çalışmasında *baya* kelimesinin “önce, evvelce” anlamında kullanılan bir zaman ismi olduğunu belirtmiştir. Anadolu ağızlarındaki *bayah*, *bayağdan*, *bayakdan* kullanımları ile çağdaş lehçelerdeki Az. *bayag* “biraz önce, demin”, Trkm. *bayak* “önce, daha önce, geçenlerde”, Kzk. *bayırğı*, *bayağıda* “önce, evvelce”, Krm. *bayırı* “önce, evvelce”, *bayırı çakta* “çok eski zamanlarda”, *bayırtan beri* “eskiden, öteden beri”, Y. Uyg. *baya* “az önce” şekillerini de paylaşmıştır (2004).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarından bu kelimeyi *bayah*, *bayağdan*, *bayağıt* şekilleri ve genel kullanıma uygun olarak “biraz önce; demin” anlamlarıyla derlemiştir (1995: 39).

TS'de *bayağı*, *bayak*, *baya* şekilleri yer almaktadır (28.s).

DS'de “hakikaten, gerçekten, ciddî olarak” , “muhakkak, mutlaka”, “her zamanki gibi olan, bayağı, hiçbir özelliği bulunmayan”, “hemen hemen”, “inadına” anlamlarıyla

verilen *bayā* kelimesinin *bayahtan*, *bayakı*, *bayaktan*, *bayıdan* biçimleri verilmiştir (C.1: 574-575). *Bāyāhı* ise “deminki, az önceki” anlamıyla gösterilmiş, bunun *bayakı* şeklinin Deny’nin de belirttiği gibi Maraş, Elbistan’da görüldüğü belirtilmiştir (C.1: 575). Yine “demin, az önce, şimdi” anlamlarına gelen ve *baaktan*, *bağacık*, *bayacak*, *bayacuk*, *bayağ*, *bayakın*, *bayakıt*, *bayağ*, *bayakdan*, *bayakki* vb. pek çok şekilde görülen *bayak* kelimesine de yer verilmiştir (C.1: 575-576 ve C.6: 4451).

Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *bayakı* kelimesine “yukarıda geçen, deminki” anlamıyla yer vermiştir (2011: 36).

Baya sözcüğünün DLT’de “az önce, bu saatten önce” anlamlarına geldiği görülmektedir (17.s).

Dede Korkut Kitabı’nda *bayağı* kelimesi yine “bayağı” anlamında kullanılmıştır. *Baya* şekli ise “demin” anlamındadır (Ergin, 1997: 40, 41).

❖ ***bayak***

bk. bayağı

❖ ***bayakı***

bk. bayağı

❖ ***be***

bk. ma

❖ ***begüm***

bk. bey

❖ *belin***DENY:***-In eki*

... Bu ek özellikle adlar meydana getirmeğe yarar: ...

-In eki yerine şunlarda bir -İñ ekinin izleri bulunuyor:

... *belin* veya *beliñ* “şaşkın, hayran” (Şemseddin Sami’ye göre *aşıkâr, zahir, belki* anlamına *bel*’den) ...

(2012: 510-512)

Deny, “şaşkın, hayran” anlamlarına gelen *belin / beliñ* kelimesinde *-İñ* ekinin izi bulunduğunu ifade etmekte ve kelimeyi Şemseddin Sami’nin “aşıkâr, zâhir, belki” anlamını verdiği *bel* köküne bağlamaktadır.

Şemseddin Sami, KT’de Deny’nin de belirttiği gibi *beliñ* sözcüğünün “açık” demek olan *bel*’den geldiğini ifade etmiştir (120.s).

Clauson, “panik, korku” anlamıyla *beliñ* sözcüğüne yer vermiştir (1972: 343).

Tietze, Clauson’dan hareketle ET *beliñ* şeklinden geldiğini belirtmiştir (2002: 237).

Eren (1999: 47) ve Gülensoy (2011, C.1: 130) aynı noktalara temas ederek kelimenin Eski Uygur Türkçesi ve daha sonra OT döneminde *beliñ* şeklinde görüldüğünü belirtmişlerdir.

A. Ata, *beliñle-* kelimesini Derleme Sözlüğü’nden *belinlemek, beliñlemek*; Tarama Sözlüğü’nden *beliñlemek* biçimlerinde “şaşkınlıkla karışık korku duymak, bu korkuyla sıçramak” vb. anlamlarda ve Dîvânu Lugâti’t-Türk’ten *beliñ* “düşman gelmesi yüzünden halka düşen ürküntü ve korku; *beliñçi* “çok korkak, çok ürkek” olarak kaydetmiş ve Derleme Sözlüğü’nde görülen en eski Türkçe kelimeler arasında saymıştır (Ata, 2000).

DLT’de *beliñ* “üzerlerine gelen bir düşmandan dolayı kavmin arasına düşen panik” (498.s), *beliñçi* (498.s), *beliñle-* (516.s); KB’de *beliñg* “korkma, ürkmek”, *beliñg*le “korkmak, ürkmek” (1979: 74); Tulum’un sözlüğünde *beliñlemek* “segmek, seğirmek, sıçramak, örmek”, *beliñletmek* “örkütme, korkutma, şaşürme” (2011: 395) şekilleri görülmektedir. Kelimenin TS’de “ürkü, korku” (30.s), ağızlarda ise *belin, beliñ, belen, beleñ* biçimleriyle “havale denilen hastalık; sara; uçuk, dudaklarda görülen bir çeşit deri

hastalığı”, “deli” anlamlarıyla (DS, C.1: 612, 618) yer alması da kelimenin her zaman aynı anlam dairesinde kullanılmış olduğunu göstermektedir.

❖ *belki*

İncelenen diğer kelime: belkim

DENY:

Belki (eski metinlerde *belkim*) zarfı Arapça “daha iyisi” anlamındaki *bel* ile *ki* bağlacından yapılmış olup ... halk dilinde bazen *belkim* ve *belkilim* yanlışları kullanılır.
(2012: 271)

Ki bağlacı hem Türkçe hem Farsçadır. Bunun (soru - bağlama zamiri ile karışan) daha eski bir Türkçe edat olan *kim* edatının bir halefinden ibaret olduğu doğru olmakla beraber, ondaki anlam ve kullanım zenginliği, bütün anlamlarını kendisinden almış olduğu Farsça *ke* (= *ki*) bağlacı sayesinde olduğu da su götürmez bir şeydir. Millîleşen bugünkü dil, *ki* edatını itelemek meylini gösteriyor. Bu edat uymaca (ekleme) olup genellikle ayrı yazılır. Bununla beraber *dediki* biçiminde yazılışlara da rastlanmaktadır.
(2012: 614)

Not: Halk dilinde ünlüyle biten edatlara sık sık *m* sesi ilave edilmektedir: *yoğsam*, *zıram*. Bu durum şüphesiz *belkim X belki* (veya *belkilim*)’de olduğu üzere *ki X kim* denginin tesirinden ileri gelmiş olacak.
(2012: 610)

Deny’nin görüşü kelimenin Arapça *bel* edatına *ki* bağlacının eklenmesiyle oluştuğu yönündedir. *Ki - kim* denkliğinden söz etmiş ve halk arasında *belkim* vb. diğer kullanımları da sıralamıştır.

Elöve, *belki* zarfının yapısının, *ihtimal ki* “muhtemeldir ki, mümkündür ki” zarfı gibi birleşik olduğunu ifade ederek *belkim* ve halk ağzındaki *belkilim* şekillerini vererek birleşik zarflar listesine almıştır (Deny, 2012: 629).

Belki kelimesinin birleşik yapısı kaynaklarda belirtilmiştir. *Belki* kelimesinin Farsçadan alıntı olduğu ve *bel* unsurunun Arapça olup *ki / kim* unsurunun Arapça veya Türkçe olduğu dile getirilen görüşlerdir.

KT’de *belki* ve *belkim* sözcüklerinin kökenleri için Ar. *bel*, Far. *ki* ve T. *kim* unsurları sıralanmıştır. Halk arasında galat olarak *belkiliğim* de denildiği eklenmiştir (120.s).

Tietze, kelimeyi Ar. *bal* ve Far. *ki* birleşmesi ile açıklamıştır (2002: 237).

T. Tekin, *belkim* kelimesinin Far. *بلکه* *belki* sözcüğündeki Ar. *bel* unsuru ile T. *كيم* *kim* “ki” zamirinden oluşmuş bir edat olduğunu söyler (2013b: 378).

Hacıeminoğlu, *belki* / *belke* şekillerini verdiği bu kelimenin Çağatay, Kıpçak ve Batı Türkçelerinde kullanılan bir cümle başı edatı olduğunu belirtmiş ve *bel+ki* biçiminde çözümlenmiştir (1992: 124). Çağatay ve Osmanlı Türkçelerinde sık kullanıldığını belirttiği *belkim* edatının tahlilini *bel+kim* şeklinde yaparak; TT yazı dilinde bulunmadığını, ağızlarda kullanıldığını eklemiştir (126.s).

Gemalmaz, *belkim* kelimesini Farsça alıntı olarak göstermektedir (1995: 40). Erzurum ağızlarında da görülen *megem*, *megersem* kelimelerinde ise *megem* < *meger yme* (?) < Far. *meger* “meğer” şeklinde bir tahlil sunmuştur (220.s). Aynı şekilde *şimdi* sözünde de bu *yme* unsurunun olabileceğini dile getirmiştir (294.s). *Barım* ve aynı anlamdaki *parım* kelimesinde bu şekilde bir açıklama yapmamış sadece *bâri* kelimesinin Farsça olduğunu dile getirmiştir (37.s). Gemalmaz çalışmasında *bile* kelimesinin *bilem* şeklini (44.s) ve benzer şekiller olan *halbuysam*, *halbukim* (154.s); *sankim*, *sankém* (270.s); *yohsam*, *yoğsam* (342.s) kullanımları da derlenen sözcükler arasındadır.

Nişanyan da Farsça *bel ki* “hatta” ifadesinden geldiğini belirtmektedir (2003: 46).

Daşdemir, *neme nem* ikilemesini incelediği yazısında bu yapının sonundaki *-m* ’nin bir kuvvetlendirme eki olduğunu belirtmiştir. Kononov’ dan hareketle *han+ım* “*küçük han” vb. kelimelerde küçültme, renk adlarında *+(i)msı* [< */+(İ)m+sİ], *+(i)mtık* [< */+(İ)m+tİK], *+(i)mtıl* [< */+(İ)m+tİL], *+(i)mtırak* [< */+(İ)m+tı-rağ], *+muk* / *+mük* [< */+m+İK] gibi eklerde kuvvetlendirme işleviyle kullanılan *+m* ekinin bu kalıplaşmaya uğramış şekiller dışında işlevi olmayan bir ek olduğunu dile getirmiştir. Anadolu ağızlarında karşılaşılan şu zarf veya edatların bu ekle ilişkilendirilebileceğini de eklemiştir (2007): *mërsem*, *megersem*, *meğersam* / *meğersam* (< **meger i se+m*); *megem* / *meyem* (< **meğer+im*); *megemse*, *meğemse* (< **meğer+im ise*); *sankilim*, *sankinim* (< **san+erki+n+im*); *yōsam*, *yoğsam* (< **yoğ i-se+m*); *heralim* (< **her hâl+im*); *bilem* (< **bile+m*) vd. Bütün bu şekil ve tahliller *belkim* yapısıyla da ilgili görünmektedir.

MS'de *belki* ve *belkim* iki ayrı madde olarak yer almaktadır. Kelimelerin tahlilleri Ar. *bel* “ancak, fakat”tan Far. *ki* ile *bel+ki* (131.s); Ar. *bel* “belki” ve T. *kim* ile *bel+kim* (131.s) şekillerinde yapılmıştır.

Türkçe Sözlük'te *belki* kelimesi Ar. *bel* + Far. *ki* şeklinde çözümlenmiştir (304.s).

❖ ***belkim***

bk. belki

❖ ***bencil***

bk. balıkçıl

❖ ***beri***

bk. dışarı

❖ ***berk***

bk. pek

❖ ***berkiş-***

bk. pek

❖ ***berkit-***

bk. pek

❖ *beşik***DENY:**

-*(I)k eki*

-*(ı)k / (i)k* ve -*(ü)k / -(u)k* biçimlerinde yazılan bu ek oldukça büyük bir sayıdaki türemişleri meydana getirmeğe yarar. Bununla beraber bu ek canlı olmayıp bu sayfadaki birçok kelime kullanış dışında kalmıştır.

-*(I)k* 'lı adlar, -*mA* 'lı adlar gibi ... eğer ettirgen çatıdan türemiş iseler edilgen bir anlam alırlar ...

Şu aşağıdaki isimlerin çoğu alem “cevherî isim, ismi zat” diye kullanılabilirler:

... *beşik* (Eski Osmanlıca'nın “sallamak” anlamındaki *bişmek* veya *beşmek* kelimesinden) ...

(2012: 495-497)

Beşik kelimesini -*(I)k* eki için örnek olarak gösteren Deny, kelimeyi *biş-* veya *beş-* “sallamak” köküne bağlamıştır. Şemseddin Sami, Eren, Kaçalın de *beş-* “sallamak” kökünden geldiğini görüşünü benimsemişlerdir. MS'de de bu doğrultuda görüş bildirilmiştir. Hamilton ve Gülensoy farklı köken bilgisi sunan isimlerdir.

KT'de de *beşik* maddesinde “Eski Türkçede sallamak demek olan *bişmek*'ten” açıklaması yapılmıştır (127.s).

Eren, “sallamak” anlamında *beşi-* ~ *bişi-* fiiline -*k* getirilmesiyle türetildiği görüşündedir (1999: 48).

Kelime DLT'de *bişik* (583.s) ve Dede Korkut Kitabı'nda *bişik* şeklinde geçmektedir (Ergin, 1997: 53). Kaçalın'ın Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı adlı çalışmasının “Sözlük” kısmında kelime *beşik* olarak geçmekte, *béş-ik* şeklinde çözümlenmekte, *béş-* fiili “sallamak, kımıldatmak” olarak açıklanmaktadır (2017: 796).

MS'de de ET'den beri kullanılan kelimenin *beşi-mek* “sallamak” fiilinden türediği fikrine yer verilmiştir. Kelimenin Balkan dillerine de geçtiği notu düşülmüştür (139.s).

Clauson, ET *béşik* kelimesini vermiş ve tarihî lehçelerdeki *beşik*, *böşik*, *büşük* gibi fonetik farklılıklar gösteren biçimlerin varlığından söz etmiştir (1972: 380).

Tietze, Clauson ile aynı doğrultuda açıklama yapmıştır (2002: 252).

Nişanyan da ET *béşik* / *béşik* şekline bağlamıştır (2003: 49).

Hamilton, *beşik* kelimesinin kökeni konusunda iki farklı fikir ileri sürmüştür. Fikirlerinden biri “kundak bezine sarmak, (beşiğe) bağlamak” anlamındaki *belä-* fiilinden *l* > *ş* değişimi ile *beşik* kelimesinin türemesi, diğeri ise bebeklerin orada olgunlaşması sebebiyle *biş-* “pişmek, olgunlaşmak, alışmak, deneyim kazanmak” fiilinden geliyor olmasıdır (2011: 109).

Gülensoy, kelimeyi **bēlçik* aslına bağlar (2011, C.1: 135).

❖ *bey*

İncelenen diğer kelimeler: begüm, derebeyi, han, hanım

krş. pek

DENY:

g > y değişmesi - (sürekli, patlayıcı) - g ünsüzü bir ünlüden sonra bulunduğu zaman, daha çok (karşılığı olan sürekli) y'ye çevrilir.

Bu hâl fiilen:

Örn.: *beyenmek;*

eylenmek gibi kelime içlerinde ve

Örn.: *bey*

gibi tek heceli kelime sonlarında görülür.

(2012: 47)

Saygı Lakapları

Bey

Bu unvanı resmî olarak hak edenler şunlardır: Askerî kaymakamlar, miralaylar, padişahın yaveri harpleri ve (*sāniye* payesinden *bālā* rütbesine kadar olan) mülkiye memurları; fakat genel kullanışa göre bütün zabıtlere ve memurlara ve genellikle okuryazar ve hâl ve vakti yerinde olan herkese de verilir.

Örn.: *Nāmık Kemāl Bey* (XIX. asrın tanınmış bir yazarı);

ağa bey (küçük kardeşinin büyük kardeşlere verdiği ad)

1.hatırlatma - *Bey* unvanı eskiden kabile reislerine ve sonraları bazı eyalet valilerine de verilirdi. ...

Han

Bu unvan Türk resmî hayatında sultan için kullanılır. ... Bu kelime *çağan, çaan, hākān, (hakān)* unvanlarıyla akrabadır. *Hakān* Osmanlı teşrifatında hâlâ kullanılıyor: *hākān-ı maḥlū*. ...

Hanım

Bu unvan Fransızcanın *madame* kelimesine denktir. Daha kibar ve saygılı davranmak için bundan sonra *efendi* kelimesi de getirilebilir.

Örn.: *Hâlîde Edib Hanım (Efendi)*.

Hanım kelimesi *han* kelimesinin dişiliği görevini görüyordu (*begim* de *beg* kelimesinin dişiliği olduğu gibi).
(2012: 704, 706, 707)

y'nin düşmesi ya da yutulması: ... *ağa-biy*, *ağa-bey* yerine *ağabi*, *ābi* (özellikle küçük kardeşin büyüğüne konuşmasında), Kuzeydoğu, Kıpçak vs. Türkçesinde *bey* (*beg*) kelimesi *bī* olarak telâfuz ediliyordu: *Bī* veya *Biy Tengri* (Tanrı) ...
(2000: 123)

Deny, *hanım*'ın *han* kelimesinin dişiliği olduğunu belirtmiş ve bu duruma örnek olarak da *begim* kelimesini göstermiştir. Deny'ye göre *begim* kelimesi de *beg*'in dişî formudur. *Bey* kelimesinde *g* > *y* değişmesi görüldüğünü, *bey* şeklinin de *biy* ve *bī* olarak telaffuz edildiğini ifade etmiştir.

Elöve, çeşitli Türk lehçelerinde *beg* olarak söylendiğini belirttiği *bey* kelimesini “sert, kuvvetli” anlamına gelen *pek* sözcüğünün aslı ve türü olarak görmektedir. İki sözcüğü, beylerin kabileleri hüküm ve nüfuzları altından tutmaları yönüyle semantik olarak da ilişkili görmektedir. Bu unvanın aydın ailelerde karının kocasına gerek hitap ederken gerek gıyabında “koca” anlamıyla kullandığı bir kelime olduğunu da eklemiştir. Osmanlı Devleti'nden ayrılan Suriye, Filistin, Irak gibi ülkelerde yine bir unvan olarak; fakat soyadlarından önce olacak şekilde kullanıldığını *Suphi Bey*, *Elkuvvetli* örneğiyle ifade etmiştir (Deny, 2012: 704).

Elöve, bu açıklamalarının ardından Çağataycada *beg* biçiminde ve “emir, hâkim, serdar, sahip, mutasarrıf, kibar” anlamlarında olan bu kelimedenden *bige*, *bigce*, *biget* kelimeleri ile “bey karısı”, “kadın bey” anlamlarıyla *hanım* kelimesine benzer şekilde *bigüm* dişilik ifadesinin türediğini belirtmiştir. *Derebeyi* unvanını da *dere* kelimesini *töre*, *türeme* ifadeleriyle ilişkili olarak “töreye göre sayılı bey” anlamıyla *töre beyi* veya *türeme bey* olarak açıklamıştır (704.s).

Begüm ve *hanım* kelimelerinin kökenleri konusunda Deny ve Elöve'nin birleştiği *beg* ve *han* kelimelerinin dişilik şekilleri olduğu fikri Köprülü, Şemseddin Sami, Pakalın gibi isimler tarafından da kabul edilmiştir. *Beg - i - m*, *han-ı-m* şeklinde tahlil edilerek “benim beyim, benim hanım” kullanımından geldiği de ileri sürülmüştür. Çağatay, Zülfikar, Arat, Tietze, Gülensoy bu fikri benimsemiş isimlerdendir. MS'de de bu yönde görüş bildirilmiştir. Daşdemir ise sondaki *m* unsurunun küçültme anlamı kattığı görüşünü savunmaktadır.

Elöve, *bey* kelimesini *pek* ile ilişkili görmüş, *derebeyi* unvanını da *töre beyi* birleşimiyle açıklamıştır. *Bey* kelimesiyle ilgili Çince'den veya İran dillerinden alındığı yönünde görüşler de mevcuttur.

Köprülü'ye göre *bey* kelimesi Türkmen Türkçesiyle *beg*, Doğu Türkçesiyle *big*, Kazak Türkçesiyle *bī* veya *biy* şeklinde mevcut olan eski Türk unvanının Osmanlı Türkçesinde aldığı şekildir. Yaptığı açıklamalardan Köktürk döneminden itibaren, Müslümanlığın kabulünden önce ve sonra kullanıldığı kaynaklardan anlaşılan bu unvanın Moğ. *begi*, Jüçen *bögin* ve Mançuca *beyle* unvanları ile muhakkak ilgili olduğu ve Altayistlerin de bu bağlantıyı kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Kökeni konusunda kelimenin Çinlilerdeki eski *pek* unvanından alındığı, Sasani hükümdarlarına verilen tanrı manalı *baga* (E. Far. ve Sans. *bhagaḥ*, Pehl. *bē*) kelimesinden alındığı gibi görüşlerin bulunduğunu aktarır. Köprülü'ye göre menşei ne olursa olsun bu unvanın önce Türkler tarafından kullanıldığı ve diğer Altay kavimlerinin bunu Türklerden almış oldukları kuvvetli bir ihtimalle söylenebilir. Ayrıca Köprülü, *han* kelimesinin müennes şekli olan *hanım* (*hanım*) kelimesi gibi, *beg* kelimesinin müennesi olan *begim* kelimesine de bilhassa Hindistan Türk saraylarında çok tesadüf edildiğini belirtir. Aslında *beg* kelimesi kadın isimlerinde de kullanılmaktadır. İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun kızı *Satı-Beg Han* ve Anadolu'da eskiden beri kullanılan *Beghan* ismi bu duruma örnek teşkil etmektedir (Bey, 1979).

KT'de *bey* kelimesi بگ imlasıyla yazılmıştır (128.s). *Hanım* kelimesi “han ism-i Türkîsinin müennesi” şeklinde açıklanmıştır. Bu maddede *hanım* kelimesindeki /m/ ilavesiyle müennes teşkil etme durumuna bir başka örnek olarak da *begüm* / *bigim* kelimesi verilmiştir (430.s).

Pakalın, tarih terimi olarak ele aldığı *hanım* kelimesini “kadınlardan içtimaî mevkileri nispeten yüksek olanlar hakkında kullanılır bir tâbir” şeklinde açıklamıştır. Daha yüksek mevki sahiplerinin kadınlarına *hanım efendi* denildiğini ekler ve *han* sözcüğüne müenneslik bildiren *m* eklenmesiyle meydana geldiğini aktarmıştır. Fransızcadaki *prens* - *prenses* kelimelerini örnek olarak vererek Türklerde de *han* eşlerine *hanım* dendiğini belirtmiştir. Lehçe-i Osmanî'deki “*bey* hatunlarına *begüm* ve *han* zevcelerine *hanım*” dendiği, “metruk” olarak nitelediği *hatun* unvanının yerine *hanım*'ın kullanıldığı yönündeki izahlara yer vermiştir. Pakalın *begüm*'ün de *hanım* gibi *bey*'in müennesi olduğunu, ümeranın yani beylerin eşleri için kullanıldığını söylemiştir. Osmanlıların *bey*'i alıp müennesi olan bu kelimeyi almadıklarını, Orta Asya'da *bey* haremlerine hâlâ *begüm* dendiğini de eklemiştir (C.1: 730).

Çağatay, *hanım* kelimesini *-m* son sesiyle oluşturulan birkaç kelimedenden biri olarak kabul etmiştir. Bu teşkilin çoğunlukla teklik birinci şahıs iyelik eki *-m* ile açıklandığını, *han* ve *han-ım* “benim kiralım”, *beg* ve *beg-üm* “benim beyim” izahının kabul edildiğini belirtir ve “Acaba niçin sadece erkekler için kullanılabilen bu gibi sözler bir iyelik ekiyle müennes oluveriyorlar?” sorusunu sorar ve iki tür müenneslik ekinden bahseder. Bu hususta verilen *Mama bige* ve *hanım* örneklerini hatırlatarak sadece teklif olarak kalan bu durumun *bike* < *beg* + *öke* birleşimiyle karşılaştırılması gerektiğini söyler. Diğer bir görüş olarak *hanım*’ın Far. *hanuman* “ev, aile” kelimesinden gelmiş olabileceği fikrine yer verir. *-m* son sesiyle teşkil edilen diğer bir söz olarak *begüm* “asıl kadın, hatun” kelimesini gösterir. Bu kelimenin özellikle Doğu Türkçesi yazı dilinde kullanıldığını, günümüz Özbek Türkçesinde tabir olarak anlaşılrsa da kullanılmadığını belirtir. Kelimenin Babur zamanında Hindistan coğrafyasına da taşındığını ve özellikle Pakistan’da canlı olarak yaşadığını belirtir (1962).

Çağatay, bir başka yazısında *kan*, *han* şekillerini *kağan*’ın Türkçede yerleşen değişmiş bir şekli olarak belirtmiş; “büyük göçebe konfederasyonuna bağlı bir federasyonun hükümdarı” ve “genel anlamda hükümdar” anlamlarına geldiğini belirtmiştir. Türkçede de komşu dillerde de *kan* ~ *han* unvanının *kağan*’dan çok daha yaygın olduğunu söylemiştir. Moğol ve İran hükümdarları da bu unvanı kullanmışlardır. Çağatay, burada kadınlar için kullanılmış olan *hatun*, *katun*, *hanum* unvanlarının da *kağan* ve *kan*, *han* ile aynı kökten olabileceğini belirtmiştir (1978: 314). *Beg* kelimesi ise “asılzade” anlamındadır. Ayrıca başka unvan ve rütbelerle birleşerek genel olarak yüksek makamları ifade etmek için kullanılmıştır. Daha sonra kelime *bek*, *bey*, *biy* gibi şekillerde de kullanılmıştır (317.s).

Zülfikar da 16. yüzyıl metinlerinde görülmeye başlanan *hanım* kelimesinin Far. *han* kelimesine iyelik eki getirilerek *hanım* olarak kalıplaşmış şekli olduğu yönündeki görüşü kuvvetli bulmaktadır. *Begim*, *begüm* kelimesinin de aynı şekilde türediğini belirtmektedir. “Kadın” anlamına gelen bu sözün Doğu Türkleri arasında bilindiğini, dudak sesinin yuvarlaklaştırıcı özelliğiyle *begüm* şeklini alarak Pakistan’da yayıldığını belirtir ve bu ekin dişilik kavramı taşımasının açıklanmaya muhtaç olduğunu da eklemiştir (1988).

Arat, Vekayi Babur’un Hatıratı’nın notlar kısmında *bey* unvanının “Türk devlet idaresinde ve bununla yakından bağlı askerî teşkilatta eskiden beri yüksek bir vazife, salâhiyet ve mesûliyet sâhibi şahıslara mahsus olan” bir unvan olarak dile getirmiş ve sonradan çok çeşitli terkiplerde, çok çeşitli mefhumları karşılamak için kullanılır duruma

geldiğini belirtmiştir. Ayrıca, Babür döneminde hem erkekler için hem de evlenme yoluyla beyler zümresine giren Özbek kadınlarının ismi ile birlikte kullanıldığını belirttiği *bey* kelimesindeki değişimi *bī < bey < beg* şeklinde göstermiştir. Arat, eserde *bey* kelimesi ile kullanılan, *bīgāt* şeklinde yazılan bir kelimedenden de bahsetmiş, *begāt* veya *beget* şeklinde okuduğu kelimenin, *bey*'in Farsçaya göre çokluk şeklinde çekimlenmiş hâli olabileceği ihtimalini dile getirmiştir (1987, C.2: 589-592). AH Notlar kısmında da *bey* kelimesinden bahsetmiş ve orada da *beg > bey > bī* gelişimini göstermiştir (1951: 108).

Arat, *begim* kelimesini ise *beg - i - m* şeklinde tahlil etmiş; *hanım* ve *sultanım* sözlerinde de olduğu gibi önceden “benim beyim, hanım, sultanım” iken sonradan hitap olarak kullanıldığını belirtmiştir. Erkekler için kullanılan bu sözün sonradan kadınlar için kullanılmasını başlı başına bir tetkik meselesi kabul etmiş ve bu durumu kısa notları içinde ayrıntılı değerlendirmemiştir. Bu terim, Babür'ün baba tarafından akrabaları olan Timur ailesine mensup hanımlar hakkında kullanılmış, anne tarafından akrabaları olan Kâşgar ve Moğolistan hükümdarları ailesine mensup kadınlar içinse *hanım* kelimesi tercih edilmiştir. Baba tarafından akraba olan erkeklere *bey*, anne tarafından olanlara ise *han* denilmiştir. Şarkî Türkistan'da asalet gözetmeksizin tüm hanımların isimlerinin sonunda *begim* dendiğini, Hindistan'da da hâlen *begüm* unvanının kullanıldığını vurgulamıştır. Ayrıca yine Arat'ın notundan *ağa* ve *ağaça*'nın soy asaletine sahip olmadan evlenme yoluyla beyler zümresine girmiş hanımlar için kullanıldığı ve Babür zamanında kullanım sahası çok geniş olan *sultan*, *sultanım* hitaplarının da ismin önüne, sonuna gelerek hükümdar ile hükümdarın kız ve erkek çocukları için kullanıldığı anlaşılmaktadır (1987, C.2: 587-588).

Zieme, ET'de “eş, hanım” anlamına gelen kelimeler üzerinde durduğu yazısında *bāgim* kelimesinden de söz etmekte, dönem metinlerinde *bāgim* kelimesinin “eşim, hanımım” anlamında kullanıldığını *bāgim Kutadmuş Bört* “benim eşim Kutadmuş Bört” gibi örneklerle ifade etmiştir (2013).

Tietze (1972: 231) ve Gülensoy (2011, C.1: 125) *bey* kelimesinin Eski Türkçedeki *bēg*'den geldiği görüşündedirler.

Tietze, *begüm* kelimesinin öncelikle *beg*'e yöneltilen hitap, ikincil olarak da müennes şekil olduğunu belirtmiştir (2002: 231). *Hanum / hanım* maddesinde ise Clauson'da *han* olarak geçen “hükümdar” kelimesinin birinci şahıs mülkiyet eki, saygı hitabı eklenmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir. Kelimeyi “kadın, refika, eş; saygı ile hitap

edilen veya bahsedilen kadın ya da kız” olarak açıklamıştır. İsim vs.’den sonra kullanılırken akrabalık kavramlarından önce gelebileceğini eklemiştir (2009: 251).

Gülensoy’un *hanım* kelimesine dair görüşü ET **kang* “akrabalık bildiren ad; baba, peder” kelimesine +(u)m ekinin getirilmesiyle oluştuğu yönündedir. *Kanum* > *hanum* > *hanım* gelişimini vermiştir (2011, C.1: 403).

MS’de de iyelik eki kalıplaşmasıyla *beg* (*bey*)’den *begüm* (128.s), *han*’dan *hanım* (469.s) kelimelerinin oluşmuş olabileceği söylenmektedir. *Derebeyi*’nin birleşik isim olduğu belirtilmiştir (271.s).

Daşdemir, *neme nem* ikilemesini incelediği makalesinde bu yapının sonunda -m unsurunun *hanım*, *begüm* kelimelerinde de küçültme anlamıyla kullanılmış olduğunu dile getirmiştir. Kononov’dan hareketle *han+ım* “*küçük han > hanın zevcesi”, *beg+ım* / *beg+üm* “*küçük bey > beyin zevcesi” tahlillerini yapmış, ayrıca Çuv. *ar+äm* “*küçük koca > zevce” (*ar* = *er*) kullanımına da yer vermiştir. *Hanım*, *begüm* / *begim* kelimelerindeki +(İ)m ekinin Türkologlarca teklik birinci şahıs iyelik eki veya Moğolca *eme* “kadın” kelimesinin kalıntısı gibi görüşler ortaya attığını veya bu kelimelerin alıntı kabul edildiğini belirterek Kononov’un yaklaşımını doğru bulan Daşdemir, *han*’ın kendisini “büyük han”, eşini ise “küçük han”; *bey*’in kendisini “büyük bey”, eşini “küçük bey” olarak görmenin Türk’ün kavramsallaştırma mantığına uygun olduğunu belirtmiştir. Çünkü eski Türk devlet geleneğinde kadının, yönetimde önemli bir mevki sahibi olduğunu ve *hanım sultan*, *hanım aga*, *agaça* (< **ağa+ça* veya *ağa eçe*), *biçä* (< **beg+çe* veya *beg eçe*), *bikäç* [< **beg+eç* veya *beg eçe* ya da *bi(g)+ke+ç*], *paşa* (< **baş ağa*) gibi unvanlar, adlar aldığını vurgulamıştır (2007).

Clauson, *be:g* başlığı altında incelediği, uzun ünlü ile gösterdiği kelimenin “yüzbaşı” diyebileceğimiz bir rütbeye karşılık olan Çin. *po* kelimesinden gelmiş olabileceğini belirterek farklı bir görüş ortaya atmaktadır. E. Çin. *puk* şeklini de ekler. *b-* / *p-*, *-e-* / *-é-*, *-g* / *-y* gibi fonetik farklılıklarla farklı biçimlerde görüldüğünü belirtir. (1972: 322). *Ha:n* ise başlangıçta *hağan* ile aynı kullanıma sahip olup, daha sonra esas olarak daha ikincil, ast bir unvan olarak kullanılmaya başlanmıştır. Özgün ve doğal telaffuzun *ha:n* olduğuna dair makul bir kanıt olmadığını da belirtmiştir (630.s).

Nişanyan da “reis, soylu kişi, bey” anlamlarıyla verdiği *bey* kelimesinin Çin. “yerel komutan, yüzbaşı” anlamındaki *pek* kelimesinden gelmiş olabileceğini ifade etmiştir (2003: 49). *Hanım* maddesinde ET biçiminin *hanum* olabileceğini, “hükümdar eşi, kraliçe”

anlamındaki bu kelimedede yer alan *-um / -ım* ekinin mahiyetinin açık olmadığını belirtmiştir (160.s).

Şirin User, bazı Sinologların *beg* unvanını Çinceye bağladıklarını, İran dillerinden alınmış olabileceğini söyleyen araştırmacıların da olduğunu belirtmiştir. Kimi araştırmacıların *beg* ve diğer bazı unvanların Türkler dışındaki topluluklarda kullanılmasını delil kabul ederek alıntı olduklarını savunduğunu dile getirmiş ve Köprülü'nün konuyla ilgili “eski Türk cemiyetlerinin siyasi ve kültürel inkişaf derecesi hakkında menfi fikirlerin neticesi olan bu telakkilerin, ilmî araştırmalar için ne kadar zararlı olduğu bir mütearife” olduğu görüşünü aktarmıştır. Bunu ön yargılardan arınmış bir bilimsel platforma bir nevi çağrı kabul etmiştir (2006).

Yazıcı Ersoy, Başkurt Türkçesinde “evlenmiş kadın, dişi olan; tanınmayan kadın için kullanılır” şeklinde izah edilen *hanım* kelimesiyle ilgili çeşitli görüşlere yer vermiş ve kelimenin tahlilini *han+ı+m* şeklinde vermiştir. Başkurt Türkçesinde kullanılan, *han* kelimesinden türemiş kadınlarla ilgili diğer bir kelime de *hansa* “kadın, han kadını”dır. Başkurt Türkçesinde *han* “Türk ve Moğol halklarının devlet başındaki kişisi” anlamına gelmektedir. *-sa (< ça)* ekinin de eklenmesiyle *hansa* kelimesi oluşmuştur (2012).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *gadin*, *gaden*, *gadun*, *kadın* şekillerinde karşımıza çıkan *kadın* (1995: 116) ile *hatın* kelimelerinin ET *katun*’dan geldiğini belirtmiştir (158.s).

Kibar, kişi adları üzerine yaptığı tasnifte ilgili kelimelerin temel anlamları ve köken bilgilerine de kısaca yer vermiştir. “Kağan eşi; kadın” anlamlı *hanım* için *hanım < katun-um (hânem?)* şeklinde açıklamış (2005: 184), *begüm* adını “hanım, saygıdeğer kadın” olarak tanımlamıştır (152.s).

Bey kelimesi Tulum’un 17. yüzyıl söz varlığını kapsayan sözlüğünde *beg* olarak geçmektedir (2011: 387). *Begüm* kelimesi ise Tatarca olarak nitelendirilmiş ve “biyim, pādişāhūñ hātūni, pādişāhūñ yoldaşı” şeklinde açıklanmıştır (388.s). *Bey* ve *beyüm* gibi söylendikleri de ifade edilmiştir (88.s).

❖ *bıçak*

bk. buçuk

❖ *bıldır*

İncelenen diğer kelime: baldız

DENY:*Birleşme*

Yan yana iki farklı kelimenin bazı sesleri birbiri içinde kaynaşarak o iki kelimenin bir kelime hâlinde karılıp birleşmesi demek olan karıntı (birleşmesi) da Türkiye Türkçesinde seyrektilir.

Örn.: ... *bıldır*, *bir yıldır* yerine. Krş. bir lehçe deyişii olan *bıyağdan*; *bir ayağdan* yerine ...

(2012: 91)

Asıl zaman zarfları

Şu zarflar en çok veya başlıca zaman zarfları olarak kullanılmaktadır ...

bıldır, *bir yıldır* yerine ...

(2012: 244, 245)

Başka Türk dillerinde öncelik zarf-fiilleri

... -*mâzdin baldı**

Kirmâzdin baldı çıhmañnı kör (Kunos, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*)... [Krş. Osmanlıcada aynı atasözü *Girmezden evvel çıkacağıñı düşün!* (888.s)]

(2012: 890-891)

*Not: *Baldı* kelimesi “daha önce, önce, ilk” anlamlarındadır. Krş. bu edatın kullanıldığı başka örnekleri, adı geçen eser, 21.s.)

(2012: 891)

Akıcı r sesinin düşmesi

Bıdır zarfı (geçen sene) (karş. Eski Fr. *antan*) (Gramerimizin Türkçe tercümesinde tartışılmasına rağmen) “bir yıldır” yerindedir.

(2000: 121)

Deny, *baldız* sözcüğüyle şekil ve anlam yönünden ilgili olan *baldı*’nın “daha önce, önce, ilk” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir. Kunos’un “Yarkend Lehçesiyle Metinler” adlı eserindeki *kirmâzdin baldı çıhmañnı kör* ifadesini örnek olarak vermiştir. *Bıldır* kelimesininse *bir yıldır*’dan geldiğini belirtmiştir. İtirazlara rağmen bu görüşü savunmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

Elöve, *bıldır*’ın *bir yıldır*’dan geldiği fikrine karşı çıkmış ve çeşitli örneklerle “her şeyin, her işin ilki” anlamındaki *baldır* kelimesiyle ilişkilendirmiştir. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te geçen *baldır* kelimesini “her şeyin, her işin ilki” olarak anlamlandırarak *baldır tarığ* “ilk ekin, ilkbaharda ekilen ekin ki en iyisi budur”; *baldır kuzu* “ilk kuzu, doğan

kuzuların ilki”; (ad olarak “önde olan, öne doğru çıkan; burun” anlamında) *tağ baldırı* “dağ burnu” örneklerini sıralar. *Baldır oğul*, *baldır kız* ifadelerinde “üvey” anlamıyla karşımıza çıkan bu kelime ile *bıldır* arasında ve $r > z$ değişimi neticesinde *baldız* “üvey hemşire” kelimesi arasında bağlantı kurmuştur (Deny, 2012: 91, 891). Öte yandan Deny’nin bugün az sayıda kelimedede görülen eski yapım ekleri arasında saydığı *-dlz* ekinin örneklerine *balđız* kelimesini de eklemesi, kelimeyi bu ekin bir türevi olarak kabul ettiğini de göstermektedir (529.s).

Elöve’nin de belirttiği gibi DLT’de *baldız* “kadının (eşin) küçük kız kardeşi, eşin en küçük kız kardeşi” (200.s), *baldır* “üvey (oğul, kız)” (199.s), *bıldır* “geçen yıl” (199.s) şeklinde yer almaktadır. Ayrıca *baldır oğul*, *baldır k̄z*, *baldır tarıg*, *baldır kozı* ifadeleri de geçmektedir (199.s).

Baldız kelimesi Tulum’un hazırladığı sözlüğe göre 17. yüzyılda “hısım, karīb” anlamıyla kullanılmaktadır (2011: 363).

Bıldır kelimesinin *baldır*’dan geldiği nazariyesi Clauson’un *baldır* başlığında karşılık bulur. Clauson, bu kelimenin *bıldır*’ın yanlış yazılması sonucu ortaya çıkmış olma ihtimaline değinir. *Baldır tarıg*, *baldır kuzı* örneklerini de verir (1972: 334). *Bıldır* şekline de madde başı olarak yer vermiş ve “geçen sene” olarak açıklamıştır. Radloff’un *bir yıldır* birleşiminden oluştuğu yönündeki görüşünü abes bulduğunu dile getirmiştir. Tarihi ve çağdaş lehçelerdeki *balđur*, *bılđır*, *bıldır*, *buldur*, *baldır*, *baldur*, *bılđır*, *pılđır* gibi şekilleri de göstermiştir (334.s). “Bir erkeğin eşinin kız kardeşi” anlamını verdiği *baldız* kelimesine de sözlüğünde bu imlayla yer vermiştir (334.s).

Tietze de *bıldır* kelimesini *bir yıldır* sözcük grubuna bağlayan isimlerdendir. Bu konuda Deny ile hemfikirdir (2002: 259). *Baldız* maddesinde, Clauson’dan hareketle ET *baldız* şeklini vermiştir (195.s).

Nişanyan, kelimeleri ET dönemine götürmekte ve *baltız* ile *baltır* biçimlerini işaret etmektedir (2003: 38-39).

Eren, *baldız*’ın *baltır* biçimine bağlanmasını düşündürücü bulur ve kökünün bilinmediğini söyler (1999: 36).

T. Tekin’in *tağay ~ tağayı* (TT *dayı*) kelimesinin bugün görülen şekillerinden biri olan *tay*’ın anne tarafından çeşitli akraba isimlerinde görülmesine dair verdiği Yak. *tāy balıs* örneği açıklamalarında, *baldız* kelimesine dair de bilgi bulunmaktadır. *Balı*s

sözcüğünü “yaşça küçük kadın veya kız” olarak açıklayan Tekin, *tây balıs* ifadesini de “anne veya nine tarafından küçük kadın veya kız akrabalar: teyze kızı, annenin teyzesadesi, annenin teyzesinin kızı” şeklinde açıklamaktadır (1960).

Gülensoy, *baldız* kelimesinin **bāltız < ? *bala+dız* şeklinde çözümlenebileceğini ifade eder (2011, C.1: 109). *Bıldır* kelimesindeki görüşü *bir+yıl+dır* birleşimidir (C.1: 140).

Erzurum ağızlarından derlediği kelimeler arasında *bıldır* ve *bıldırın* da yer alan Gemalmaz, bu yapıyı *bir yıldır* bileşimi kabul eden araştırmacılar arasındadır (1995: 43). Gemalmaz, *bıyıl* sözünün de *bu yıl* birleşiminden oluştuğunu belirtmiştir (44.s).

A. Ata, *bıldır* kelimesini “geçen yıl” anlamıyla Dîvânu Lugâti't-Türk'ten, Tarama Sözlüğü'nden ve *buldur*, *bildir* biçimleriyle beraber Derleme Sözlüğü'nden kaydetmiş ve Derleme Sözlüğü'nde görülen en eski Türkçe kelimeler arasında saymıştır (2000).

Pekacar, Kumuk Türkçesi zaman zarfları arasında *bıltır* “geçen yıl” kelimesini de saymış; Kumukça - Türkçe Sözlük'te “eski söz” olarak nitelendirildiğini ancak gramer kitaplarında zaman zarfları içinde verildiğini belirtmiştir (2012: 984).

Karabacak, Gag. *bıldır* ~ *bildir* “evvelki, geçen sene” kelimesinin yine bu lehçenin ağızlarında *bıldırı*, *bıldırısı*, *bıldırılrayın* şekillerinde kullanıldığını belirtmiştir (2004).

Bıldır, *bildir* “geçen yıl” kelimesi ağızlarda kullanılmaya devam etmektedir (DS, C.6: 4459). *Baldız* ise “bacanak” anlamıyla da karşımıza çıkmaktadır (C.6: 4444).

❖ *bıldırın*

bk. balıkçıl

❖ *bırak-*

DENY:

Türk hecesinin yapısı

... Türkçe bir kelime hiçbir zaman iki ünsüz ile başlayamaz. Bunda istisna olarak yalnız şu kelime söylenebilir: *براقمق braqmaq*.*

(2012: 80)

*Not: Türkçede böyle bir durumda bir ünlünün gereği o kadar çok duyulur ki bazen bu kelimeyi iki ünsüz arasına bir *ı* getirerek *bırakmak* biçiminde yazarlar. Zaten eskiden “atmak” anlamıyla *b*, *r* ünsüzleri arasında bir ünlü vardı (bk. Meninski, 435.s: *bırakmak*; Viguer, 304.s. *bouragheb* “buragıb”). (krş. Altayca *pirkamaq* “atmak”).⁴

(2012: 80)

Kelime başındaki ünsüz gruplarının aykırılığı.

Türkçenin kelime başlarında bir ünsüzden fazlasına müsamaha etmediğini gördük. Moğolcada, Tunguz Mançuda ve Japoncada da durum aynıdır. Bu kuralın bir tek istisnasını biliyoruz, o da zaten kısmi: *Brak-* veya *bırak-* (*burak-*) fiili (*laisser, abandonner, lâcher, déposer, épargner*) eskiden *jeter, lancer***;
atmak. Bazen eski şekli olan *bırak-*’a dönülür, ama telâfuzdan çok imlâda. Meninski’nin (XVII. yy.) “Institutions”ta yazdığı gibi *brak-mak* fiili bilgili kişiler tarafından *bırak-mak* şeklinde telâfuz edilir çünkü kelimelerin başında nâdiren iki ünsüz birden bulunur. Bugünkü resmi imlâ şekli çifttir: *brakmak* ve *bırakmak*.

(2000: 89-90)

**Not: Karş. iki Rusça fiil olan *brosat’* ve *kidat’*, her ikisinin de Türkçede anlamları vardır. *-Brak-* fiili eski bir şekil olan *bırık-a-* yerindedir ve bazı Türk dillerinde *birga-* ve *burga-* (atmak) haline gelmiştir (Tobolsk; karş. Boudagov; Guiganov)?. Genel Türkçedeki *bırık*’tan gelir. Bu da primitif bir fiil olan *bır-*’dan gelmekte ve “dağılmış” anlamında olmak üzere sadece Kırgız dilinde korunmaktadır. *Bırık-a-* fiili benzer bir (akıcı sesin yanında) *i* düşmesi olayına ve bir metateze maruz kalmış, *birka-* yerine *bırak-* haline gelmiştir.

(2000: 90)

r’nin önünde dar ünlünün düşmesi: ... *brak-* ...

(2000: 103)

-Ir veya *-Ar*

Geniş zaman eki (şimdiki zamanda olduğu gibi) söylendiği sıradaki hâli hazır anlamı sınırlanmış olmadan geniş durum zamanında yapılan bir eylemi bildirir ... *bırakmak* ve *yatmak* fiil adlarının geniş zamanları, farksız olarak *bırakar* veya *bırakır* (veya *biragır*), *yatar* veya *yatır* olur.

(2012: 353-354)

Deny, *bırak-* fiilinin eski bir *bırık-a-* şeklinden geldiği kanaatindedir. Bu türev de *bır-* kökündendir. *Birga-*, *burga-* gibi biçimlerin de mevcut olduğunu söyler.

Elöve, halk ağzında bazen tek heceli kökle *braq-* şeklinde söylenen fiilin geniş zamanının da *bırakr* (= *brağır*) gibi telaffuz edildiğini, yazı dilinde ise *bırak-* ve *bırakır* (=

⁴ Bu dipnotta JD veya AUE kısaltması bulunmamaktadır. Verilen örneklere bakılarak J. Deny’e ait alıntılar arasına yerleştirilmiştir.

bırağır) biçiminde olduğunu dile getirmiştir. /ı/ ünlüsünün biraz belirsiz olmakla beraber yine mevcut olduğunu vurgulamıştır (Deny, 2012: 354).

Elöve, “terk ve önemsememe” anlamındaki *bırağ-* fiilinin *vermek* kelimesinin eski şekli *bir-* fiilinin İbni Mühennâ Lûgati’nde de yer alan kalın ünlülüsü *birmağ*’tan geldiğini, yine aynı lügatte *bırağ-* “inanmak ve razı olmak”; *birğa-* “razı olmak” fiillerinin de yer aldığını ifade etmiştir (442-443.s).

Sevortyan ve Ramstedt’in görüşlerini paylaşan Tietze, Türkçede yaygın kullanılan, fakat izahı zor olan bir kelime olduğunu belirtmiştir. Ramstedt’e ait kelimenin Altay dillerinde tespit edilen **bir-* “terk etmek, atmak” kökünden geldiği görüşünden de söz etmiştir (2002: 260).

Nişanyan, kelimenin ET şeklinin *burakmak* olabileceğini belirtmiş, anlamını “atmak, koymak, düşürmek” olarak vermiştir (2003: 50).

Gülensoy, *bir-(a)k-* şeklinde çözümlemiştir. *Burak-* biçiminin daha eski olması durumunda ise fiil, dudak aykırılışması ile *birak-* şeklini almıştır (2011, C.1: 142).

Kaçalin, Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı adlı çalışmasında metinde “katmak” anlamıyla geçen *birak-* fiilini *bir-a-k-* şeklinde çözümlemiştir (2017: 796).

TS’de *burakmak* (40.s) ve ağızlarda *burakmak* ile *burahmak* (DS, C.1: 794) biçimi de yer almaktadır.

Tulum’un sözlüğünde kelimeye *brağmak* olarak *-ı-* sesi olmadan yer verilmiştir (2011: 456).

❖ *bile*

bk. ile

❖ *bilen*

bk. ile

bk. ilen

❖ **bir**

bk. burun

❖ **birle**

bk. ile

❖ **birlen**

bk. ile

bk. ilen

❖ **bit-**

bk. bütün

❖ **bitevi**

bk. biteviye

❖ **biteviye**

İncelenen diğer kelimeler: bitevi, teviye

DENY:

Akıcı *r* sesinin düşmesi

Bu olay kelime içinde nâdir görülür: ...

1 rakamının adı olan *bir* kelimesi, ünsüzle başlayan bir kelimenin önünde belirtisiz artıkl olarak kullanıldığı zaman, konuşma dilinde, sonundaki *r* sesi düşer. Böylece kendinden sonraki kelime ile bir çeşit kaynaşma meydana gelir.

... *biteviye* veya *bir teviye* (“durmaksızın, sürekli olarak” anlamında) (*İmlâ Lügati*, sh. 61; karş. Refik Hâlit, *Ay Peşinde*, Arap harfleriyle olan baskısı, sh. 10 ve 64). *Bir düziye* deyiminin aynısı bir söyleyiş söz konusu, diğer şekilleri, *bir düziye* ve *bir düzeeye*, aynı anlamda ve ilâveten yuvarlakça, sadece eşitçe, eşit

anlamlarında; karş. *bir düzü-de*, (*düze-de*), *düz-* fiilinin (düzeltmek, düzene koymak) bağ fiilleri *düzü*, *düze*, (*deyi* ve *diye* gibi). Aslında, *biteviye*, *bitevi*'nin (daha eski şekli *bütevi* “masif, toptan, toplam”, karş. *bütevi* “ölü kemikleri, iskelet” anlamında) *-e* halidir. (Baha, Aucher, Hindoğlu, karş. Bulg. *bit'uvi*, Guérov'da da aynı anlamda). “*Bütün* ile aynı anlamda, dialekte *bit-* fiilinin (eski şekli *büt-*, bitkinin çıkması, sona ermek) başka bir türevi olan *bitün*. *Abuşka*, Çağatay dilindeki *bütev* kelimesinin Osm.daki *bütün*'den geldiğini öne sürmektedir.

Biteviye'nin aslının *bir teviye* olduğunu söylemek yanlıştır fakat konuşan kişilerin kulaklarının *bir* yerine *bi* ile başlayan kaynaşmalara ne kadar alışık olduğunu gösterir.

(2000: 121-122)

Bugünkü dilde ancak ufak miktarlardaki türemişlerde varlığı belirli diğer birtakım ekleri biz bu paragraf içinde bir araya toplamış bulunuyoruz. Bunların büyük birçoğu bugün hemen hemen tamamıyla dilden bırakılıp çıkmış pek eski yapım ekleri gibi görünüyor. Şuna dikkat edilmeli ki içlerinden birçoğu fark gözetmeyerek ya fiile ya da ada ait tabanlara katılmış bulunmaktadır ...

-evi eki: *bitevi*.

(2012: 524, 529)

Deny, *bitevi* kelimesini *-evi* ekine örnek olarak vermektedir. Eski şekli *büt-* olan *bit-* fiilinin bir türevi olup, aslının *bütevi* olduğunu ifade etmiştir. Deny'e göre *biteviye*, *bitevi*'nin yönelme hâli ile çekimli şeklidir ve *bir teviye* şeklinde açıklanması doğru değildir.

Elöve ise *bir teviye* söz öbeğinin “bir düziye” (= bir diziyeye?) anlamında kullanıldığını dile getirmiş ve DLT'deki *täv-* “nazm etmek, dizmek, dizilemek” fiiline bağlamıştır. Buradan hareketle de *tevi* kelimesinin “eskiden” anlamında kullanıldığını ifade etmiştir (Deny, 2012: 249).

Tietze, Nişanyan, Gülensoy kök olarak *bit-* / *büt-* fiilini işaret ederek Deny ile paralel görüş bildirmişlerdir. MS'de de bu doğrultuda görüş bildirilmiştir.

Tietze, Meninski'nin görüşlerini paylaşarak “bir bütün hâlinde olan, birbirine yapışık olan, tam, kesiksiz” manasını verir ve *büt-* köküne fiilden sıfat yapan ekin getirilmesiyle farazi bir **bütegü* gövdesine ulaşır. Bunun Azerbaycan Türkçesindeki *bütöv* kelimesiyle karşılaştırılabileceğini belirtir. Bugün *biteviye* şeklinde yaklaşma hâliyle zarf olarak kullanıldığını da ilave eder (2002: 287).

Nişanyan'a göre *biteviye* kelimesi 14 - 19. yüzyıl arasında “düzgün, aralıksız”, 19. yüzyıl ve sonrasında “bütün, yekpare” anlamlarında kullanılmıştır. *Bit-* fiilinden **bitegi* aslı şeklini vermektedir (2003: 54).

Gülensoy, *bitemi* “uzunluk ölçüsü birimi”, *bitik* “bütün, ayrılmamış, tek parça” sözcüklerini incelerken kelimenin *bitev*, *bitevi*, *bitevü*, *bitürev*, *bütevi* vb. şekillerinde ve “tamamen, hepsi, tümünden” anlamlarında Anadolu ağızlarında da görüldüğünü belirtmiştir. *Bitemi* kelimesini ET *bīr+tām* “birden, tamamiyle, büsbütün, toptan” olarak, *bitev*’i ise **büt-* (> *bit-*) + *-av / -ev* olarak tahlil etmiştir (2011, C.1: 151, 152).

MS’de *biteviye / bitevi* maddesinde “ET *büt-mek* “sona ermek”ten **bütegü* > **bütevü* > *bitevi*, yönelme hâli ekinin kalıplaşmasıyla *bitevi+y+e*” açıklaması yapılmıştır (156.s). Sözlükte *birteviye* şekli de madde başı olarak yer almaktadır. *Biteviye*’den /t/ türemesiyle oluştuğu ifade edilmiştir (155.s).

Karabacak’ın Türkçedeki zaman isimleri arasında saydığı Tatar Türkçesinde kullanılan “ilkın” anlamlı *tävdä* kelimesi, Elöve’nin verdiği “eskiden” anlamındaki *tevi* kelimesiyle ilgili görünmektedir (2004).

DS’de *teviye* kelimesinin *bir* sözcüğü ile beraber kullanılıp “sıra, dizi, tekdüze” anlamına geldiği belirtilmiştir (C.5: 3905).

Elöve’nin DLT’de geçtiğini belirttiği fiil “(eti şişe) dizmek, geçirmek” anlamındaki *tew-* fiilidir (237.s).

❖ *bitik*

DENY:

-*(I)k eki*

-*(i)k / (i)k* ve -*(ü)k / -(u)k* biçimlerinde yazılan bu ek oldukça büyük bir sayıdaki türemişleri meydana getirmeğe yarar. Bununla beraber bu ek canlı olmayıp bu sayfadaki birçok kelime kullanış dışında kalmıştır.

-*(I)k*’lı adlar, -*mA*’lı adlar gibi ... eğer ettirgen çatıdan türemiş iseler edilgen bir anlam alırlar ...

Geçişsiz fiillerden yapılma etken anlamlı sıfatlar şunlardır: ... *şumarık*, *donuğ* ... *çevik* (krş. *çevirmek*) gibileri de bunlardandır.*

(2012: 495-497)

*Not: Eski Osmanlıcada “yazı yazmak” anlamıyla bazen geçişli ve “sona ermek” anlamıyla bazen geçişsiz olan *bitmek* fiil adının verdiği *bitik* biçimindeki türemiş kelime de bazen Eski Osmanlıcada “yazılmış” anlamıyla edilgen olarak, bazen “sona ermiş, sona eren” anlamıyla meçhul olarak yine bu sınıfa dâhil bir kelimedir.

(2012: 497)

-*I* eki hemen hemen yalnızca adlar meydana getirmekte kullanılır.

Yalnız hiç olmazsa sınırlı bir sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş

-*Ik* ekleri yerini tutarlar: *ölü(k)*, *dura(k)*, *biti(k)*, *yazı(k)* gibi.

Kökenleri her ne olursa olsun -*I*’lı türemişler şunlardır: ... *yazı* ve Eski Osmanlıca *biti* ...

(2012: 518)

Deny, bugün ağızlarda “defter; mektup; kitap; forma, kitap parçası; muska; vesika, senet, kart, kimlik” (DS, C.1: 710) gibi pek çok yazılı nesne için kullanıldığı görülen *bitik* kelimesinin “yazı yazmak” anlamındaki *bit-* fiilinden geldiğini ifade etmiştir. Bu fiilin Eski Osmanlıcada bazen “yazı yazmak” anlamıyla geçişli, bazen de “sona ermek” anlamıyla geçişsiz olduğunu ifade etmiştir. Bu doğrultuda *bitik* kelimesinin de edilgen olarak “yazılmış” ve meçhul olarak “sona ermiş, sona eren” anlamıyla -(*I*)*k* eki örnekleri arasında sayılabileceğini dile getirmiştir. Bir başka yerde de sınırlı sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş -*Ik* ekleri yerini tutan -*I* ekiyle türemiş isimler arasında *biti(k)* kelimesini saymıştır.

Elöve de yazarın *beylikçi* olarak okuduğu bir kelime için eklediği dipnot vesilesiyle kelimenin *bitikçi* olarak okunması gerektiğini belirtmiş ve bu kelimenin “yazıcı” anlamına geldiğini söylemiştir (Deny, 2012: 699).

Caferoğlu, T. Tekin, Ş. Tekin, Hamilton *biti-* fiilinin Çince *piet* “firça” kelimesinden geldiğini ifade etmişlerdir. MS’de de bu yönde görüş bildirilmiştir. Kaçalın’ e göre kelimenin kökü Çince *piet* “firça” değil, *bi* “kesici, sivri alet”tir. Kelimenin İran dilleri, Süryanice, Samoyedce gibi dillerle ilişkilendirildiği görüşler de mevcuttur. Ölmez, bu fiilin Çince veya bu dillerden birinden alındığı yönündeki fikirleri eleştirmiştir.

Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *biti-* “yazmak, kopya etmek” fiilinin Çin. *pi* < **piet* kelimesinden geldiği görüşüne yer vermiş ve Toh. *p̄ide*, Moğ. *biçi* ile de ilişkilendirildiğini belirtmiştir (2011: 45).

T. Tekin, Eski Türkçede *biti-* fiilinin Modern Çin. şekli *pi*, E. Çin. ise *pyit* olduğu varsayılan “yazı firçası” anlamındaki kelimedenden geldiği, bu fiilden -*g* ile türetilmiş *bitig*

kelimesinin Orhon Türkçesinde “kitabe”, Uygurcada “kitap” anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir. Tekin’e göre *biti-* fiili Türkçede “yazmak” anlamındaki en eski fiildir. *Biti-* ve *bitig* kelimeleri *biçi-* ve *biçig* şekillerinde Türkçeden Moğolcaya da geçmiştir (2013b: 228).

Ş. Tekin, göçebe Türklerin yerleşik toplumlarla, yani Çin’le temasında ilk farkına vardığı yenilikler içinde “yazı yazmak” eylemini sayar (2015: 30-31). Tekin, “fırça” anlamlı **biet* şeklinde Çince bir kelime var olduğunu, Türkçede *yazma* eylemi için “fırçayla bir şeyler yapmak” anlamında *bit* + *i-* şeklinde bir fiil üretildiğini belirtir. 400 yılından sonra Çin’e hâkim olan Türkçeyle ilişkili olduğu düşünülen Tabgaç (T’o-Pa) dilinde **bitikçin* şeklinde okunabilecek bir *pi-tà-chen* kelimesi geçtiğini söyler ve kelimeyi *biti-g+çin* şeklinde çözümler. Sondaki *-n*’nin daha çok Moğolcada kullanılan ismin yalın hâlini belirlediğini, böylece kelimenin anlamının “kâtip, hükümdarın divan kâtibi” demek olduğunu ifade eder. Tekin, Çinçeden bu kelimenin çok önceden alındığını, bir fiil kökünden üst üste iki kelimenin türetilebilesi için o fiilin çok önceden var olması gerektiğini savunur. Önce *biti-g* “mektup, ferman, belge”, sonra bundan *bitig* + *çi(n)* türetilmiştir (2015: 58).

Hamilton da *biti-* fiilinin Çin. *bi* (**piit*) “fırça” kelimesine eklenen isimden fiil eki *-i-* ile türediğini, ikinci /i/ sesinin uzun olduğunu belirtmiştir (2011: 171).

MS’de de ET *biti-mek* [< Çin.] “yazmak”tan *biti-g* > *biti* ve *biti-k* tahlili yapılmıştır. EOT dönemine ait bir kelime olduğu, günümüzde halk ağzında kullanıldığı ifade edilmiştir (156.s).

Kaçalin, *bıçak* kelimesi için yaptığı açıklamada kelimenin *biç-* fiilinden gelmediğini, Çince kökenli *bi* “çakı, delici ve kesici alet” kelimesine +*çak* eki eklenmesiyle oluştuğunu belirtmiştir. *Bi+çek* şekli de çeşitli kaynaklarda “iğne, ibre; biçici alet” anlamıyla geçmektedir. *Biti-* “yazmak” fiili de *bi* “kesici, sivri alet” köküyle ilgili olmalıdır. *Biti-* fiilinin Çin. *piet* “fırça” ile değil *bi* “kesici, delici alet” kökünden geliyor olması ve kağıtla fırça bağlantısı yerine taş, kaya, kazıkla çivi, bıçak bağlantısı Türk yazı tarihi açısından daha yakın görünmektedir. Kaçalin, bu bağlamda *biti-* fiilinin de *bi+t+i-* biçiminde tahlil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (2017: 625-627).

Ölmez, “yazmak, hâkketmek” anlamındaki ET *biti-* fiilinin hep yabancı kökenli sayılageldiğini söyler. En yaygın görüşün Çin. *bi* “fırça” kelimesi ile ilgili olduğu yönünde olduğunu hatırlatır. Bu görüşe göre şu tahlil geçerlidir: E. Çin. *pjiēt* “yazı fırçası (deve tüyünden) + ET +*i-* > *biti-*. Diğer bir görüşün ET *biti-* fiilinin İran dillerine bağlanması

yönünde olduğunu söyler. Örnek olarak Aalto'nun Hotanca *pīr* ve onun sıfat-fiil şekli *pīda*, *pīdaka* “belge” sözüyle < İran. *pati-kar-* “istinsah etmek, kopyasını çıkarmak” eyleminden geldiği yönündeki kanaatini paylaşır. Kelimenin Süryanice *peṭka*, *peṭka* kelimelerine ve Samoyedce *pādā-* “yazmak; süslemek” fiiline bağlanmaya çalışıldığı da olmuştur. Bu görüşler çeşitli noktalardan eleştirilmiştir (1997).

Ölmez, *biti-* fiiliyle ilgili görüşlere yer verdikten sonra eleştirilerini, görüşlerin eksik yönlerini değerlendirir. Çinceye bağlanan görüşlerde E. Çin. *-t* = ET *-r* denkliği göz önünde bulundurulmalıdır. Ses gelişiminin Çince *-r*'den ET *-t*'ye değil, tam tersi E. Çin. *-t*'den ET *-r*'yedir. Kelimenin Çinceye bağlanması için E. Çin. *-t* > ET *-r* gelişiminden önceki döneme ait bir alıntı olduğu kanıtlanmalıdır. Süryanice *peṭka*, *peṭka* kelimesine bağlanan görüş “belge” anlamı söz konusu olduğu için *biti-* “yazmak (yani belgelemek)” eylemine daha uygun düşüyor gibi görünse de buradaki *-k-* sesinin hangi kurala göre düştüğü, *-a* ünlüsünün hangi denklige göre *-i*'ye dönüştüğü, aynı Süryanice kökten türeyen E. Uyg. *bitkäçi* ~ *betkäçi* (Süryanice *peṭka* + ET *+çı*) kelimesindeki Süryanice biçimi *betkä* ile *biti-* fiilinin nasıl birlikte yaşadığı, Süryanice addan fiil yapan ekin ne olduğu soruları akla gelmektedir. Bu sorularının bazılarını yine kendisi kısmen yanıt veren Ölmez, özellikle ilk soruyu yanıtlamanın zor olduğundan bahsetmektedir (1997).

KT'de her birine Türkî-i kadîm notu düşülmüş *biti*, *bitik*, *bitikçi*, *bitimek* (*bitmek*) kelimelerine yer verilmiştir (140, 141.s). *Beylikçi* kelimesinin de *bitikçi*'den galat olabileceği ifade edilmiştir (140.s). Bahsi geçen *beylikçi* kelimesi de “Dîvân-ı Hümâyûn kaleminin reisi” anlamına gelmektedir (129.s).

Clauson, *bitig* kelimesinin *biti-* fiilinden geldiğini ve yazıt, kitap, mektup, belge gibi yazılmış olan pek çok şey için kullanılan genel bir ifade olduğunu belirtir (1972: 303). *Biti:*, *bitig*, *bitigçi:*, *bitiglig*, *biti:gü*, *bitigüçi:* gibi türevleri de sözlükte yer almaktadır (299, 304.s).

Tietze de kelimeyi aynı şekilde anlamlandırır ve köken olarak da Eski Türkçedeki *bitig* formunu verir. Kelimenin ET *biti-* fiilinden geldiğini ifade eder (2002: 287).

Gülensoy da *biti-* fiiline *-k* eki getirilerek türetildiği fikrindedir (2011, C.1: 152).

A. Ata, *bitik* kelimesini *bitik* ve *bitig* biçimleriyle çeşitli kaynaklarda göstererek Derleme Sözlüğü'nde görülen en eski Türkçe kelimeler arasında saymıştır (2000).

Pakalın'ın sözlüğünde *bitik* ve *bitikçi* kelimeleri tarih terimi olarak ele alınmıştır. “Mektup ve tahrirat yerinde kullanılan bir tâbir” olarak verilen *bitik* kelimesinin arşivlerdeki belgelerden anlaşıldığına göre Kanuni Sultan Süleyman zamanına kadar kullanıldığı belirtilmiştir. *Bitik* kelimesinin “yazı, hat, mektup, nüsha” anlamlarına geldiği belirtilmiş ve Uygur Türkçesindeki *bitki*’den kısaltılarak meydana geldiği söylenmiştir. *Bitikçi* ise “yazıcı, kâtip” anlamında kullanılmış bir söz olarak verilmiştir. Uygur Türkçesinde *bitik* kelimesinin “yazı, mektup, nüsha” anlamıyla kullanıldığı ifade edilmiştir (1993, C.1: 237).

Köktürk Bengü Taşları’nda *biti-* fiili “yazmak” anlamında kullanılmıştır. Türevleri olan *bitig* “yazı, yazıt”, *bitig taş* “yazılı taş”, *bitit-* “yazdırmak” kelimeleri de geçmektedir (Ercilasun, 2016: 663).

DLT’de *biti-* “yazmak” (334.s); *bitig* “kitap; mektup; yazılı kâğıt”, “yazı, yazmak”, “Oğuzcada muska” (165.s) anlamlarına gelmektedir. *Biti-* fiili yanında *bitil-*, *bitin-*, *bitit-*, *bitig*, *bitiglig*, *bitiglik*, *bitigü*, *bitilgen*, *bititdeçi*, *bititgü*, *bititgüçi* gibi pek çok türevi de DLT’de (590, 591.s) ve KB’de (1979: 93-95) karşımıza çıkmaktadır.

Abuşka Lügati’nde *biti-* fiilinin *bitimek* “yazmak”, *bitilmek* “yazılmak”, *bitilgen* “yazılan”, *bitilgey* “yazıla”, *bitik* “biti, ya’nî mektüb ve berât ve hacet ve ğayrı”, *bitidi* “yazdı”, *bititti* “yazdurdı”, *biti* “mektüb ve nâme”, *bitküci* ve *bitiküci* “yazıcı”, *bitiklik* “yazılmış” gibi pek çok türevi ve çekimli şekli yer almaktadır. (Güzeldir, 2002: 179-181).

❖ *bitpazarı*

Elöve, Deny’nin Birbirine Bağlı Olan Şart Cümleleri başlığındaki bir örnek cümlesi olan *Eskiye i’tibār oļayıdı bit pazarına nur yağardı* atasözünde geçen *bitpazarı* ifadesindeki *bit* sözünü Fransızcaya bir böcek türü olarak, *pire* (*puce*) şeklinde çevirmiş olması sebebiyle bu kelimenin kökenini açıkladığı bir dipnot eklemiştir. Elöve’ye göre bu tamlamanın aslı *bayat pazarı*’dır. *Bit* kelimesi asıl şekli olan *bayat*’tan bozulmuş bir biçimdir. Daha önce yine *bayat*’tan bozulmuş *bat* kelimesiyle oluşan *bat pazarı* tabiri de kullanılmıştır (Deny, 2012: 734).

Şemseddin Sami, KT’de *bitpazarı* kelimesini “çarşının eski melbûsât satılan yeri” olarak açıklamıştır (140.s). *Bat* maddesinde, eski yazarların *bitpazarı* tabirini kullanmamak

için sözlükten Arapça bu kelimeyi bulduklarını, anlamının “zayıf, ahmak, sarhoş” olması sebebiyle *bitpazarı* ile ilgili olmadığını belirtmiştir. Biraz ilgili görünen *betât* kelimesi de çok nadir kullanıldığı için *bitpazarı* kelimesinde değişime sebep olabilecek durumda değildir. *Bat* kelimesi sözlüklerden çıkarılmalı ve *bitpazarı* yazmaktan çekinilmemelidir (111.s).

Tietze ise *bat pazarı* ifadesine madde başlığı olarak yer vermiş ve açıklamalarında *bitpazarı*’ndan ayırmıştır. *Bitpazarı*’nı güzelleştirmek için Arapça *bâ’it* “bayat” kelimesiyle *bat pazarı* tabirinin uydurulduğunu, muhtemelen hiç kullanılmadığını ifade etmiştir. Ancak eskiden bayat ekmeklerin ucuza satıldığı *bayat pazarı* denen yerler olduğunu da eklemiştir. *Bitpazarı* ise çok başka mahiyette olup, adı eski elbiselerde bulunan *bit*’lerden gelmektedir (2002: 220).

Gülensoy da “eski eşya pazarı” olarak açıkladığı *bitpazarı* kelimesinde geçen *bit*’in aslında Türkçe *bayat* sözcüğü olduğunu belirtmiş (2011, C.1: 151) ve *bayat* kelimesini de “kadim (Tanrı)” olarak açıklamıştır. *Baya* “az önce” + *t* olarak çözümlenmiştir (C.1: 122).

MS’de Şemseddin Sami’nin *bit* kelimesini kullanmaktan çekinen yazarların *bat pazarı* dediği yönündeki görüşü ile bu tabirin aslının *pat pazarı* olup, *bât* kelimesinin Arapçada “kesin” anlamına geldiği; buralarda kesin pazarlıkla satış yapıldığı için bu adla anıldığı yönündeki görüşe yer verilmiştir. İkinci görüşte geçen tabiri Arapça *bâ’it* “bayat” kelimesine dayandıranlar da vardır. Sözlükte *bit pazarı* şeklinin daha doğru görüldüğü de eklenmiştir (157.s).

❖ ***boğurtlak***

bk. bağurtlak

❖ *boncuk***DENY:***Boğuk ve çınlamalı başlangıç ünsüzleri*

Bir başka genizliye sahip olan kelime başlarında *b*'nin kalmış olmasına gelince bu, Türkiye Türkçesinde adı geçen kitabeler kadar eskidir. Öteki Türk dillerinde bu gibi durumlarda genellikle *m* görülür: *bin- X min-; beñ X meñ ...*

Yine krş. Türkiye Türkçesinde ... *buncuk*, Çağatayca *muncuk*.

(2012: 65, 66)

Bir Burun Ünsüzünün Sebep Olduğu Benzeşme (Nazal ses haline gelme)

Harmonik Benzeşme - Başta *b > m* (aynı kelimedeki bir *m* sesi sebebiyle). Oğuz Türkçesi ve benzerleri haricindeki Türk dillerinde, baş harfi *b* olan Türkçe bir kelimedede, bir nazal ses olan *n* de mevcutsa, baş harfi *m*'ye dönüşebilir. Uzaktan olduğuna göre bu harmonik bir benzeşmedir.

Örn.: ... *buncuk* (eskiden *bunçuk*) (Ukrayna dilinden geçmiştir, asıl anlamı "kumandan atının kuyruğu"dur) ...

(2000: 63)

ÜNSÜZ BENZEŞMESİ

1. Tonlu Seslerin Teması ile Tonlulaşma

ç > c değişmesi

Örn.: *gece* < Eski Türkçede *kéçe* ... bkz. *buncuk*.

(2000: 60-61)

Deny, *boncuk* kelimesiyle ilgili açıklamasında, Eski Türkçedeki /b/ sesinin bugün pek çok lehçede yerini /m/ sesine bırakırken Türkiye Türkçesinde /b/ olarak korunduğu örnekler olduğunu vurgulamıştır. *Boncuk* da bu örneklerden biridir. Bu kelime Çağatay Türkçesinde *muncuk* şeklindedir. Ancak *b > m* harmonik benzeşmesi örnekleri arasında saydığı *buncuk* kelimesinin aslının *bunçuk* olduğunu söylerken Ukrayna dilinden geçtiğini, asıl anlamının da "kumandan atının kuyruğu" olduğunu da ifade ettiği görülmektedir.

Elöve de Deny'nin *o* zamirinin çekimli hâllerinde görülen *an* şeklindeki /n/ sesine zamir *n*'si demesi ve sonradan katılmış bir ünsüz olduğunu ifade etmesi üzerine yaptığı açıklamada bu /n/ sesinin sadece *onu*, *ona* gibi iki ünlü arasında değil, *ondan*, *onlar* gibi örneklerde de görüldüğünü hatırlatarak zamir *n*'si veya yardımcı ünlü olmadığını ifade etmiştir. Elöve'ye göre üçüncü kişi zamiri teklik hâlde *o* iken, çeşitli eklerle çekimlendiğinde eski şekilleri olan *ol* ve *an* ortaya çıkar. İşte *buncuk* kelimesindeki /n/ sesi de *onu*, *onda* ve *oncuk* gibi örneklerdeki /o/ yanındaki /n/ sesine benzeşme yoluyla oluşmuş olmalıdır (Deny, 2012: 196-197).

Elöve, ayrıca Deny'nin *buncuk* şeklinde verdiği kelimenin *boncuk* olması gerektiğini, lehçelerde “ufak o, ufak bu” anlamında *oncuk buncuk* denildiğini de ifade etmiştir (66.s).

KT'de Türkî-i kadîm notu düşülen kelimenin “böcek kabuğu” demek olduğu ifade edilmiştir (144.s).

Clauson, ilgili kelimeye *bonçuk* (?*bonçok*) şeklinde yer vermiştir . Bugün “boncuk” manasında iken eskiden daha geniş olarak “mücevher” anlamına geliyor olabileceğini belirtmiştir. *Moncık, monçak, monçok, monşak, munçok, minçak, muncuk, bonçuk, boncuk* gibi kelimenin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki aldığı şekilleri sıralayan Clauson modern biçimlere bakıldığında aslî şekilde ikinci ünlünün -o- olması gerektiğini ifade etmiştir (1972: 349).

Tietze (2002: 299) ve Nişanyan (2003: 56) da ET *boncuk / monçuk* biçimlerine bağlamıştır.

Gülensoy, ET **mōnçuk* biçimine dayandırmış, Räsänen'in **boyun+cuk* tahliline de yer vermiştir (2011, C.1: 159).

İnan, 14 - 17. yüzyıllarda Doğu Avrupa'da yaşayan Lehliler, Ukraynalılar ve Rusların Türk boylarının at kılından (kuyruğundan) yapılan tuğ ve bayraklarına *buncuk* dediklerini ve resmî belgelerinde de böyle kaydettiklerini söyler. Rusçada *buñçuk* kelimesinin “Türkçedir; Osmanlı paşalarının rütbe ve derecelerini gösteren bayrağa denir. Ukrayna hatmanına Leh kralının verdiği sancağa da *boncuk* denirdi.” şeklindeki bir izahına yer vermiştir. Yine Rus dili sözlüklerinde *boncuk*'un “at boynuna süs olarak takılan (asılan) sedef, değerli taş ve her türlü cam küreciklerden yapılmış olan dizi” olarak açıklandığını, Türklerin tuğ ve sancağa *boncuk* demesinin örneği olmadığını belirtir ve Slavlara “tuğ” anlamıyla geçen *boncuk* kelimesini tetkike değer bulduğunu dile getirir (1998, C.2: 301).

İnan'a göre bu kelime atın boynuna asılan bir süs olmasından da hareketle *boyun* sözcüğünden gelmektedir. Sözlüklerde de bu şekilde bilgi verildiğini aktarır. Bazı lehçelerde *moyuncak, moncak, moyınsak* şekillerinde görülen bu kelimenin en eski şekli *boyuncuk* yani boyna bağlanan ya da asılan nesnedir. Tuğ da muharip atların, alpların atlarının boyunlarına asıldıklarını ekler (1998, C.2: 301).

MS'de ET *monçuk* şekli verilen kelimenin kökünün belli olmadığı ifade edilir (160.s).

Tulum'un sözlüğüne göre kelime 17. yüzyılda *buncuğ* şeklindedir (2011: 461).

❖ *bornoz*

bk. hotoz

❖ *bre*

İncelenen diğer kelime: more / mori

DENY:

Başka Çağrılık Ünlemler

... *Be* ünlemi ve özellikle Arnavutların kullandığı şu *abe, bre* (Bunun çeşitleri de vardır: *Vire, more, mori*.) edatları bir adama sert sert seslenildiği zaman kullanılır.

Bunlar amiyane olup Asya'dan ziyade Balkanlarda kullanılır. Yazarlar bunları yazılarında yeniçeriler ve emekli askerlerin ağzından olarak kullanırlar.

Örn.: *be kardaş;*

Baňa bak be dayı (yeniçeri ağzıyla birine seslenme tarzı);

A bire bak a buraya (Arnavut konuşmasında);

Bre vuruñ (harplerde ve kargaşalıklarda atılan nara)

Bre, vre, more, mori kelimeleri Rumca βρε , μπρε , πρε'den alınmıştır. Bunlar "aptal, ahmak" anlamındaki μωρός veya μωρος ünlemlerinin μωρε (erkeklik) ve μωρη (dişilik) biçimlerinin lehçelerdeki çeşitleridir (bk. Hubert Pernot, *Sakız Adası "Chio" lehçesi*).

Türkçe kadim bir metin olan Dresden kütüphanesindeki *Kitâb-ı Dede Korkut*'ta bu ünleme *mre* biçimiyle rastlanmaktadır.

(2012: 644-645)

Pekiştirme uymaca (ekleme) edat olarak *a*, özellikle aşıkartlığı açıklamak için sözü daha yalın bir hâle sokmaya yarar; eğer kendisinden önce gelen kelime ünlüyle bitmiş ise *ya* ünlemi kullanılır. ...

Eski Osmanlıcada hakiki ünlem niteliğinde olan az sayıdaki birtakım ifadelerde *a* edatı buyruk kipine katılmış kullanılırdı ...

(2012: 632-633)

Deny *bre, be, abe, vire, more, mori* gibi birbirinin çeşidi olan ünlemlerin Türkçeye Rumcadan geçtiğini savunmaktadır. Bunun yanında Dede Korkut Kitabı'nda *mre* biçiminde rastlandığından da söz etmiştir.

Elöve'ye göre ise *bre* ünlemi Türkçedir. *Bre* “bire” ve $b < m$ değişimli bir çeşidi olan *mire* de bir emir kipiyle *e* pekiştirme edatından yapılmıştır. Dede Korkut Kitabı'ndaki *bire ağalar*, *bire nāmerd*; *mire deli kavat* gibi kullanımları örnek olarak gösterir. *Bire* ve doğru biçimi olduğunu söylediği *büre* ifadesini “(ortaya) çık” olarak anlamlandırmıştır. DLT'deki *burmağ* “çıkıp yükselmek”, *bürkürmek* “fırlayıp çıkmak, fıskırmak”, *bürkä* “pire” kelimelerini sıralar. Arnavutçadaki *more*, *mori*; Rumcadaki *pre*, *bre*, *vre* ifadelerinin bu Türkçe *bire*, *mire*'den alındığını düşünmektedir. Rumeli ağızlarındaki *pürlemek* “(bitkiler hakkında) çıkıp görünmek, peyda olmak” fiilini de hatırlatır. Bu ünlemin Dede Korkut Kitabı'na girecek kadar Asyalı bir kökten olduğunun altını çizer. Bu bakımdan Deny'nin ifade ettiği “ahmak, budala” anlamlı bir Rumca kelimedenden gelmesini uzak bulduğunu dile getirir. *Bire* kelimesinin “ortaya çık, çıksana” anlamının unutulduğunu ve yine bu anlamla ilgili olan meydan okuma ifade eden bir ünlem niteliğini aldığını ifade etmiştir (2012: 633-634).

Elöve'nin de belirttiği gibi Dede Korkut Kitabı'nda *bere* ve *mere* şeklinde, “bre” anlamında ünlemler bulunmaktadır. ... *bere çoban irāğūñdan yakīnuñdan berü gelgil* ve *İlakırdı söyleme mere itüm kâfir ... Başıñdağı tuğlğañı ne ögersin mere kâfir* cümleleri de bu ünlemlerin kullanımları için örnek olarak gösterilebilir (2004: 98).

Bre maddesinde Yunanca olduğuna dair bir köken bilgisine yer veren Tietze, Türkçenin eskiliği bakımından bu etimolojinin sorgulanması gereğini dile getirir (2002: 314).

Nişanyan, *bre* maddesinde 14. yy. *mere* / *more* şeklini vermekte, Yun. *vré* / *moré* ve Arnavutça *more* kelimeleriyle ilgili olabileceğini belirtmektedir (2003: 58).

Türkçe Sözlük'te de *bre* Rumcadan alıntı bir sözcük olarak geçmektedir (400.s).

Korkmaz, seslenme bildiren *bre more* ünleminin Türkçe *bre* ve Arnavutça *more*'nin birleşiminden oluştuğunu ifade etmiştir (2009: 1146).

MS'ye göre *bre* / *bire* ses taklidi bir kelimedir (167.s).

❖ *buçuk*

İncelenen diğer kelime: bıçak

DENY:

Türkçe kelimenin ünlülerine dair kurallar

... *Sınıf değiştirme*. Osmanlıcada ince sınıftan olan bir kelimenin bazen başka bir Türk lehçesinde kalın sınıftan olduğu görülür. ...

Kalın sınıftan ön sınıfa geçiş, her zaman tam anlamıyla olmaz. Bu, aynı kökün iki sınıftan da türemişleri bulunmasına sebep olur.

Örn.: *biçmek*; fakat aynı zamanda *bıçak* (Doğu Türkçesinde *biçmak*).

(2012: 99-101)

-ek / -ak eki

-ek eki, oldukça sınırlı bir sayıda birbirine uymayan birtakım türemişler meydana getirir. Bunların en tipik örneklere uygulanması zordur. Bununla beraber bu türemişlerin kalın sınıftan *-ak*'lı olan bazıları yer adları ortaya çıkarılırlar (krş. *-lAk* eki): ... *bıçak* "biçmeğe, kesmeğe araç olan alet" ...

(2012: 493-494)

-(I)k eki daha eski bir *-(I)g* yerinde gibi görünüyor. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bu türemişler bazen bir boğuk gırtlaklı ünlü ile (I, 315 ve 319.s.) *buçuk*, *bozuk*, *saçuk* biçiminde bazen de çınlamalı bir gırtlaklı ünlü ile (I, 310.s.) *batıg* bitmektedir.

(2012: 499)

Bir ünlünün, bir dudak ünsüzü tarafından dudak ünlüsü haline getirilmesi. Örn.: ... *buçuk* < *bıç-uk* (*bıç-* fiilinden).

(2000: 48)

Ses Uyumunun Birinci Kuralı (genel)

Derinlik veya damak sesinin karşılıklı bağı: *Türkçede bir hece grubunun ilk ünlüsünün ince veya kalın olmasına göre, sonraki ünlüler de ince veya kalın olurlar.* ...

Ses uyumunun birinci kuralına istisna çok azdır: ...

piçak veya *pıçak*, *bıçak* yerine ...

Sınıf Değişikliği:

... Bazen aynı kökten türemiş olan kelimeler iki farklı sınıfa dahil olabilirler: *biç* - *mek*, *bıç* - *ak*; *buç* - *uk*.

(2000: 50-52)

Kelime başındaki dudak ünsüzleri

Türkçe bir kelimedede genel olarak kelime başında en çok rastlanan dudak sesi "b"dir, yâni ... kelime başına geldiklerinde tercihen (belki her zaman) sertleşen diş ve damak seslerinin aksine bu bir tonlu ünsüzdür. Türkiye Türkçesinde de "b" sesi kelime başlarında "p"ye göre son derece daha sık görülür. "p" sesine ise daha ziyâde taklidi seslerde ve yabancı kelimelerde rastlanır.

Baştaki “b” sesinin tonsuzlaşmış olduğu bir dizi kelime: ... *piş-*, *pıçak* veya *piçak*, *bıçak* yerine kullanılması gitgide sıklaşmakta, (*piş-* ve *biç-* kökleri için §70’e bkz. -bk. üst paragraf-) ...

(2000: 75-76)

-ki eki yalnızca adlar meydana getirmeye yarar.

Bugünkü kullanışta bu türemişlerin çoğu aletleri, ev gereçleri veya başka şeylere ait vasıtaları bildirir:

... *bıçkı* (*biç-*’tan) ...

(2012: 513)

Deny, bir ünlünün bir dudak ünsüzü tarafından dudak ünlüsü hâline getirilmesi, aynı kökten türemiş olan kelimelerin iki farklı sınıfa dâhil olması gibi durumlara örnek olarak *biç-*, *biç-* fiillerini vermiştir. *Buçuk* kelimesini *biç-uk*, *bıçak*’ı *biç-ak* şeklinde tahlil ederek *biç-* köküne bağlamış, ayrıca -(I)k ekini örneklerken *buçuk* kelimesinden bahsetmiştir. *Bıçkı* kelimesinin de *biç-* fiilinin bir türevi olduğunu belirtmiştir. Deny, kalın sınıftan ön sınıfa geçişin her zaman tam anlamıyla olmadığını, bu durumun aynı kökün iki sınıftan da türemişleri bulunmasına sebep olduğunu ve aynı kökten türemiş kelimelerin farklı iki sınıfa dâhil olabileceğini ifade ederek *biç-* ve *biç-* fiilleri ile türemiş *biçmek*, *bıçmak*, *bıçak*, *buçuk* kelimelerini örnek olarak vermiştir. Bu kelimelerin ilk sesinde $b > p$ değişimi görülebildiğinden de söz etmiştir.

Elöve de Deny’nin kesir sayıları arasında saydığı *buçuk* kelimesine düştüğü dipnotta “ikiye biçilmiş” anlamlı bu kelimenin *biç-* fiilinden *bıçuk* şeklinde türediğini ve *bıçuk* > *buçuk* değişimi ile bugünkü şeklini aldığını ifade etmiştir (Deny, 2012: 287). Elöve bir başka yerde de *biç-* fiilinden türemesi sebebiyle “alt yanındaki hece ünlüsünün gerileyici etkisiyle *buçuk* kelimesinin ilk biçiminin *bıçuk* olması gerektiğini” de dile getirmiştir (101.s).

Deny ve Elöve’nin ortak fikri olan *bıçak* ve *buçuk* kelimelerinin *biç-* / *biç-* fiilinin türevi olduğu fikri pek çok kaynakta yer almaktadır. Ancak T. Tekin *bıçak* kelimesini Sino-Korece bir kelime olarak görmekte; Kaçalın de Çince kökten -çak ekiyle türediği fikrini savunmaktadır.

KT’de her iki kelimenin de *biç-* kökünden olduğu belirtilir (130, 151.s).

Clauson, sözlüğünde *biçga:k* biçiminde yer verdiği *bıçak* kelimesinin ve *bıçuk* olarak verdiği *buçuk*’un *biç-* kökünün türevleri olduğunu ifade etmiştir (1972: 294).

Eren de *bıçak* ve *buçuk*'u *biç-* “biçmek” kökünün türevleri olduğunu söylemiştir. Kelimeleri *biç-* + *-(a)k* ve *biç-ik* şekillerinde çözümlenmiştir. *Bıçak*'ın Uygurca *bı* “bıçak” kökünden *-çak* ekiyle yapıldığı görüşünü reddeder. *Buçuk* kelimesini yeni bir türev sayan Eren, Korece ile birleştiren fikirleri yanlış bulduğunu dile getirmiştir (1999: 50, 61-62).

Tietze, *biç-* / *biç-* fiillerini aynı görerek anlamını “kesmek” olarak vermiştir (2002: 258). Buna göre de *bıçak* kelimesini *biç-* + fiilden isim yapan *-ak* eki (258.s) ve *buçuk*'u *biç-* + fiilden sıfat yapan *-uk* eki (318.s) şeklinde çözümlenmiştir. Benzer durumun görüldüğü *ayıt-* ve *eyit-* fiillerinin kullanımını açıklarken palatal telaffuzun Osmanlı Türkçesinde çok eski olduğunu, velar telaffuzun ise her zaman nadir bulunduğunu söylemiştir. Benzer durumun *biç-* / *biç-* için de geçerli olduğunu ifade etmiştir (163.s).

Biç- fiilinden *bıçuk* türevini veren isimlerden biri de Nişanyan'dır (2003: 59). Ona göre *bıçak* kelimesi, *biç-* fiilinin ET döneminde de *bıçak* şeklinde kullanılan bir türevidir (2003: 50).

Gülensoy da *buçuk* kelimesini *biç-* “kesmek”+ *(u)k* şeklinde çözümlenmiştir (2011, C.1: 175). *Bıçak* kelimesinin ET *biçek*, *piçäk* gibi farklı biçimlerini de verir. T. Tekin'in *bi*'den geldiği ve Sino - Korece olduğuna dair fikrine karşılık, *biç-* / *biç-* fiilinin çeşitli ses değişiklikleriyle geniş bir coğrafyada yaygın olduğunu göz ardı etmemek gerektiğini hatırlatır (C.1: 139).

Koçu, *bıçkın* kelimesini açıklarken *bıçak* ve *bıçkı* kelimeleri gibi *biç-* kökünden gelen bir isim olduğunu belirtmiştir (1967: 35).

MS'de genel görüşe uygun olarak *bıçak*, *biç-ak* şeklinde tahlil edilmiştir (143.s). *Buçuk* da *biç-* kökünden *bıçuk* şeklinde bir türev olarak verilmiştir (168.s).

Kaçalin'e göre *bıçak* kelimesi *biç-* fiilinden türememiştir. *+çağ* eki *ağır+çağ* “ağırlık, ağırşak”, **al+çağ* (< **alt+çağ*) “alçak”, *alın+çağ* “alın süsü”, *ayak+çağ* “merdiven, merdiben basamağı; takma ayak” ve daha çok sayıda örnekte görülen yaygın bir ektir. Kelime *bı+çağ* şeklinde çözümlenmelidir. *Bı*, “çakı, delici ve kesici alet” anlamında Çince kökenli bir kelimedir. *Bi+çek* şekli de çeşitli kaynaklarda “iğne, ibre; biçici alet” anlamıyla geçmektedir. *Bilük* (< *bi+lük*) “okluk, sadak, kiş”, *bile-* “(< *bi+le-*) “keskinleştirmek, sivrileştirmek”, *biz* (< *bi+z*) “sivri demirli, ağaç saplı delici alet” kelimeleri de *bi* “kesici, sivri alet” köküyle ilgili olmalıdır. Hatta *biti-* “yazmak” fiili de Çin. *piet* “fırça” ile değil *bi* “kesici, delici alet” köküyle ilgili görünmektedir (2017: 625-

627). Kaçalin, ayrıca *bıç-* “*kabadan kesmek” ile *biç-* “belli bir biçim vererek kesmek” fiillerinin değişken denk biçimler olduğunu da belirtmiştir (715.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *piçah*, *piçağ* şekillerinde kullanılan *bıçak* kelimesinin ET şeklini *biçek* olarak vermiştir (1995: 258).

Köktürk Bengü Taşları’nda ilgili fiil “kesmek” anlamında ve *bıç-* şeklinde kalın ünlülü olarak kullanılmıştır (Ercilasun, 2016: 659).

Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *bı* “bıçak, bıçkı, kesecek alet”, *bıç-* ve *biç-* şekillerinin her ikisi ve *bıçak* “bıçak”, *bıçgu* “bıçkı, bıçak”, *bı bıçku* “bıçak” *bıçguluk* “bıçkı, bıçaklı”, *bıçıl-* “biçilmek”, *bıçtaçı* “cellat”, *bıçu-* “kesmek”, *bıçuş-* “kesişmek” kelimelerine yer vermiştir (2011: 40, 41).

KB’de hem *bıç-* fiili ve *bıçak* adı hem de *biç-* fiili ve *biçek* adı görünmekte, *buçuk* kelimesi de *bıçuk* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (1979: 79, 77).

Dede Korkut Kitabı’nda altı ayrı yerde geçen *buçuk* / *puçak*, *bıçak* / *pıçak* ve *biç-* / *piç-* kelimelerinin ilk harflerinde *ḅ* harfinin noktaları kimi yerde açıkken, kimi yerde belirsiz olup *ḅ* harfiyle benzerlik göstermektedir. Ergin, bu kelimeleri *p-* ile okumayı tercih etmiş (1997: 250), Gökyay ise *b-* ile okumuştur (1973: 176, 180).

17. yüzyılda *biçmek*, *biçku*, *biçkı* (Tulum, 2011: 419), *buçuk* (456.s) türevlerinin kullanıldığı görülmektedir.

❖ *bula*

İncelenen diğer kelime: abla

DENY:

Türkler Yahudi kadınlarına *boşiça* adını verirler. (Şemseddin Sami), *bulisa* Kerestedjian, 113.s.), *bulitsa* (Ronzevalle, 269.s.).

Rumcada aynı anlamda *μρούλα* kelimesini veren Miklosich’e göre bu kelime “teyze, hala” anlamındaki *buła*’dan* alınma olacak (Bu vesile ile şunu da kaydetmeli ki Balkanlılar -Bulgarlar, Sırlar, Arnavutlar- Türk kadınlarına *buła* derler.). Kerestedjian’a göre bu kelime İbranicedir; fakat bu yazar tarafından ortaya konulan köken bilgisi çoğu zaman rastgele şeylerdir.

Bu mesele bizce de karanlık görünüyor. Biz kendimiz Suriye Musevileri arasında *Bolisa* kelimesinin kadının özel adı olarak kullanıldığını kaydetmiş bulunuyoruz.
(2012: 709)

Deny, çeşitli kaynaklardan ilgili kelimenin kökenine dair veri oluşturabilecek sözcüklere yer vermiştir. Türklerin Yahudi kadınlarına *boliça* dediklerini belirterek ve *bulisa*, *bulitsa* sözcüklerinden bahsetmiştir. Rumcada da aynı anlamda bir kelime bulunduğunu belirtirken kelimenin “teyze, hâla” anlamındaki *bula*’dan alınma olduğuna dair bir görüşü vermiştir. Ayrıca Balkanlarda Bulgar, Sırp, Arnavutların Türk kadınına *bula* dediği de Deny’nin ilgili bölümde verdiği bilgiler arasındadır. Kerestedjian’ın kelimenin İbranice asıllı olduğu görüşüne yer vermiş olsa da bahsi geçen araştırmacının görüşlerinin bilimsel olmadığına dair de bir açıklaması vardır. Neticede Suriye Musevileri arasında *Bolisa* kelimesinin kadınlar için özel isim olarak kullanıldığını ekleyerek meseleyi karanlık gördüğünü ifade etmiştir.

Elöve ise Deny’nin belirttiği anlamda bir *bula* kelimesine rastlamadığını belirtmiştir (Deny, 2012: 709).

Bula sözcüğü, bugün Türkçe Sözlük’te “yenge, amca veya dayı karısı” (407.s), TS’de “abla, hizmetçiye göre evin hanımı” anlamlarında karşımıza çıkmaktadır (39.s). Deny, bu kelimeyi *abla* ile ilgili gören görüşler de vardır. Dolayısıyla bu maddede her iki kelimeyle de ilgili görüşler verilmiştir.

KT’de بولا imlasıyla geçen ve “metruk” notu düşülmüş olan kelime transkripsiyonlu metinde *bola* şeklindedir. Anlamı yine “amca karısı, yenge”dir (144.s).

Tietze *bula*, *billa* / *bulla* ve *abla* maddelerinde bu kelime ile ilgili çeşitli görüşleri toplamıştır. *Bula* maddesinde Derleme Sözlüğü’ne dayanarak “yenge, amca karısı, dayı karısı” şeklinde bir tanım yapan Tietze, *billa* / *bulla* ve *abla* / *abula* maddelerini işaret eder (2002: 321). *Abla* kelimesi için en eski kaynak olarak Meninski’yi (1680) gösterirken *billa* / *bulla* maddesinde kelimenin pek çok varyantını belirtir. *Billa* / *bulla* için “abla”, *bula* biçimi için de “hanım, yenge (dayının karısı) anlamlarını verir. Meninski’nin İstanbul ağzına ait bir kelime olduğu yönündeki görüşüne de yer vermiştir. Tietze’ye göre sözcüğün geniş bir yayılma sahası vardır: Bulgarca *bula* “Türk kadını” (ve bazı nebatların isimleri), *bulya* “yenge; gelin”, *bulka* -küçültme ekiyle- “gelin (düğünde)”, *bulo* “gelin duvağı”; Slâvo - Makedonca *bula* “Türk kadını”, *bulka* “gelin”; Sırpça - Hırvatça *bula* “aşağı sınıf

Türk kadını”; Arnavutça *bullë* “gelinin makyajını yapan kadın”; Macarca (16. yy.) *bulya* “Türk kadını”; Yun. (Karadeniz dialekti) *πούλα (púla)* “abla” (2002: 260).

Tietze, bütün bu kelimeleri Türkiye Türkçesindeki *bula*’ya bağlamaktadır. Anlamı bakımından bu durumun Yunanca varyant için reddedilemeyeceğini söyler. Diğer lehçelerde bilinmeyen, kullanılmayan bu kelimenin kökünün belli olmadığını da ifade etmiştir. Fakat 1642 senesinde yazılmış bir Yunanca kaynakta *μπουλα (búla)* “yüzü örtülü Türk kadını” olarak, yani öteki Balkan dillerindeki anlamla geçmektedir. Kelimenin kökeni için *baboúla (bamboúla?)* “bostan korkuluğu” kelimesini işaret eden bir görüş de mevcuttur (2002: 260).

Çağatay, “kadın; hanımefendi; zengin kadın; evlenmiş kadın” gibi anlamlarda ve *billa, bolla* gibi şekillerde ağızlarda görülen bu kelimenin kökeninin bilinmediğini belirtmiştir. *Bike* kelimesi için önerilen *bey + öke* birleşimini dile getiren Çağatay, *bey + aga + bey* birleşimi neticesinde oluşan *beyağabiy* ifadesini ve halk dilinde genç kadınlara *abla* şeklinde hitap edildiğini de hatırlatarak, incelenen kelimenin *bey abla* birleşimiyle oluşmuş olabileceğini ifade etmiştir. Çağatay’ın *abla* kelimesinin kökeni için kuvvetli bulunduğu ihtimal ise *apa* “büyük kız kardeş ve ced” kelimesi ile Far. *lâlâ* “terbiyeci, çocuk bakıcı” kelimesinin birleşmesiyle oluşan *apalâlâ*’dan gelmesidir (1962).

Ercilasun ise *abla* kelimesinde donmuş bir enklitik bulunduğunu belirterek *aba+la* şeklinde çözümlenmiştir (2008).

Eren, *abla* adının yalnız Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde kullanıldığını belirtmekte, A. C. Emre’nin bu kelime için önerdiği *aba + -lak* tahliline, S. Çağatay’ın *apa + lâlâ* tahliline, çağdaş Türk lehçelerinde “abla” anlamında kullanılan *apa* (~ *aba*) kelimesinden geldiği yönündeki görüşlere yer vermektedir. Ağızlarda görülen *billa* (< *bila*) ~ *bulla* (< *bula*) şeklini normal bir ikizleşme örneği kabul etmektedir. Bugün ağızlarda kalmış *bula*’nın eskiden yaygın olarak kullanıldığını, DS’de görülen *bavulla* şeklinin kontrol edilmesi gerektiğini dile getirmektedir. *Ağa* kelimesiyle kurulan akrabalık adlarından bahseden Eren, *abla* kelimesinin de *ağa*’nın *bula* “büyük kız kardeş” ile birleşmesi sonucu oluşmuş bir türev olduğunu ifade ederek *ağa bula* > *ağabula* şeklinde tahlil etmiş; ağızlardaki *abıla, abilla, abula* gibi şekillerinden hareketle *ağabula* > *ağbula* > *abula* > *abıla* > *abla* biçiminde bir gelişim seyri çizmiştir. *Bıla* yanında *billa; bula* yanında *bulla* şekillerinin yer alması gibi *abıla* yanında da *abilla* şekli de görülmektedir. Yani *billa*’daki ikizleşme, *abilla*’da da olduğu gibi kalmıştır (1993a).

Gülensoy, **abla* > *bula* > *a+bula* gelişimini vermiştir (2011, C.1: 179).

DS'de *bula* maddesinde “yenge, amca, dayı karısı” (C.1: 784) açıklaması yer alırken *billa* maddesinde kelimenin farklı şekilleri ve kullanımları da verilmiştir. Bu maddede “abla; kız kardeş”, “görümce”, “ağa karısı, hayvan sahibi” ve “hanım, kadın” anlamlarında ve *billa*, *bavulla*, *bıla*, *billā*, *billa*, *bolla*, *bula*, *bulla* şekilleri yer almaktadır (C.1: 666 ve C.6: 4459). *Koca billa* ise “bir ailenin en yaşlı kadını”na verilen addır (C.4: 2892).

❖ *bulgur*

DENY:

Göçüşme, Türkiye Türkçesinde özellikle Türkçe kelimelerde genellikle biraz seyrek olur. ...

Göçüşmede iki sestem biri her zaman akıcı olur. *Burgul* yerine *bulgur*... (2012: 83)

METATEZ (GÖÇÜŞME)

Metatez (kelime içinde sesin yer değiştirmesi) öz Türkçe kelimelerde ve yabancı kelimelerde meydana gelir. Genellikle komşu iki sesi etkiler. ...

Metatez nâdiren bitişik olmayan iki ses arasında da meydana gelebilir:

Örn.: ... *bulgur* ve *burğul*...

(2000: 66, 67)

Bugünkü dilde ancak ufak miktarlardaki türemişlerde varlığı belirli diğer birtakım ekleri biz bu paragraf içinde bir araya toplamış bulunuyoruz. Bunların büyük birçoğu bugün hemen hemen tamamıyla dilden bırakılıp çıkmış pek eski yapım ekleri gibi görünüyor. Şuna dikkat edilmeli ki içlerinden birçoğu fark gözetmeyerek ya fiile ya da ada ait tabanlara katılmış bulunmaktadır ...

-il, *-el* eki: *burgul* (ve *bulgur*) (*burkmak*, *burgulmak*) ...

(2012: 524, 528)

Deny, *bulgur* kelimesinde göçüşme yaşandığını belirtmiştir. *Burk-*, *burgul-* fiilleriyle ilgili *burgul* biçimi, *bulgur* şeklini almıştır. Deny, aynı zamanda bugün az sayıda kelimedede görülen eski yapım eklerinden *-il*, *-el* eki örnekleri arasında *bulgur* / *burgul* kelimesini de saymıştır.

Kelimenin Türkçe kökenli olduğu görüşü dışında Eski Yunancadan veya Batı Asya dillerinden alıntı olabileceğine dair görüşler bulunmaktadır.

KT’de doğrusunun *burgul* şekli olduğu belirtilmiştir (154.s).

Eren de *burgul* biçimini işaret etmektedir (1999: 63).

Gülensoy, **bur-* “eğirmek” + *-ku-* “büzükme” +*l* tahlilini yaparak *-l-* > *-r-* göçüşmesi yaşandığını belirtir. Kerkük Türkçesi Sözlüğü’nde yer verilmiş olan Arapçadan geçtiği yönündeki görüşü de aktarır (2011, C.1: 180-181).

Nişanyan, “çarpmak, dövmek, vurmak” anlamlarına gelen E. Yun. *plēssein, plēg-* sözcüklerinden gelen “dövülmüş buğday” demek olan *pligúri* kelimesinin Yunancada var olduğunu söyler ve *bulgur*’un kökeni için bu kelimeyi işaret eder (2003: 60). Gülensoy’a göre kelime Türkçeden Yunancaya geçmiş olmalıdır. Çünkü *bur -gu-* + *-l* şeklindeki bu kelimenin göçüşme ile *bulgur* olması Türkçenin kurallarına uygundur (2011, C.1: 181).

Tietze, *bulgur / burgul* maddesinde Meninski’nin *burgul, burğur, hlk. bulğur* olarak kullanıldığı yönündeki ifadesine yer vermiş; Türkçesinin eski olmadığını kelimenin Batı Asya dillerinde yaygın olduğunu ifade etmiştir. Farsçada *burğol*, Arapçada *burgul*, Gürcücede *burgul* şeklinde mevcuttur. Tietze, hazırlanışının da eski bir tekniğe benzemesi sebebiyle isminin eski bir yerli Batı Asya dilinden gelmesini muhtemel görmüştür (2002: 324).

MS’de kökünün belli olmadığı, kelimenin Türkçeden *bulgur* ve *burğul* şekillerinde komşu dillere de geçtiği bilgisi verilmiştir (171.s).

DS’de *bulgur* biçiminin yanı sıra *burgul, burğul, burugur, bingul* şekilleri de yer almaktadır (C.1: 668).

Tulum’un sözlüğünde bu kelime *bulğur* şeklinde geçmektedir. “Burğul, bürğül, bürğür” olarak açıklama eklenmiştir (2011: 459).

❖ *bundak*

bk. dek

❖ *buram buram***DENY:**

Birtakım *-(I)m* 'lı adlar, zarf deyimleri meydana getirmek üzere çoğunlukla ikizli olarak kullanılır. Bu hâl onların bir defalık iş adları niteliğinde olmalarından ileri gelir.

... *burum burum kıpırmak (bura bura);*

buram buram^[1]

(2012: 485)

-KAn eki

Bu ek şu değişimleriyle görünür:

Boğuk ünsüzlerden sonra *-ken / -kan* X çınlamalılarından sonra *-gen / -gan*.

Bu ek, şimdiki - geçmiş zaman sıfat-fiilinin eski biçimidir. Bugün gırtlak sesinden mahrum kalmış olarak lehçemizde *-An* biçimini almıştır. O eski biçim birtakım sıfat-fiillerle yaşamakta devam etmiştir. Bu sıfat-fiiller sıfat veya daha seyrek olarak da ad olmuşlardır.

... Bu ek bazen *-egen* biçiminde de görülür. Bu *-ken* 'in bir gelişimidir:

... *boragan* (krş. *boram boram; bora*)...

(2012: 506-508)

Fır dolayı ifadesinde (Bu *çepeçevre* 'nin anlamdaşdır.) *fır* kelimesi çevrilerek dönüş hareketini bildiren bir yansıma kelimedir.^[3]

(2012: 787)

Deny, *buram buram* ifadesini *bora* sözcüğüyle ve *bura bura, burum burum* ikilemeleriyle ilişkilendirmiştir.

Elöve, Deny'nin *boragan* kelimesinin *bora* 'dan geldiğini farz ederek bunu da, *boram boram* ifadesini de /o/ ile kaydettiğini vurgulamıştır. Oysa Elöve'ye göre kelime *bur-* fiilinden *buram buram* şeklindedir. *Bur-* fiili DLT'de ve Çağatay Sözlüğü'nde "havaya yükselmek" manasında olup, *-KAn* ekinin *-egen* biçimindeki bir örneği olarak verilen *boragan / buragan* kelimesi de "tozu dumanı, suyu bura bura yükselen kasırga" gibi bir anlamda olmalıdır (Deny, 2012: 508).

Elöve, ayrıca Deny'nin *fırdolayı* "çepeçevre" ifadesindeki *fır* unsurunun ses taklidi bir kelime olduğu fikrine karşılık, "dolana dolana çevirmek" anlamındaki *bur-* fiiliyle ilgili görerek *buram buram* 'daki *bur* 'dan bozulmuş şekil olduğunu, *dolayı* ile hemen hemen aynı anlamda olup onu pekiştirdiğini ifade etmiştir (787.s).

DLT’de *bur-* fiili “su buharı yükselmek, buharlaşmak” ve “misk vb. güzel koku yayılmak” anlamlarıyla yer almaktadır (425.s).

KT’de بورام şeklinde yazılan sözcük çeviri yazılı metinde *buram (boram)* şeklinde aktarılmıştır (156.s).

Buram kelimesi veya *buram buram* ikilemesinin *bur-* fiilinden türediğine dair görüşler mevcuttur. Gülensoy iki ayrı *buram buram* ifadesini değerlendirmiş, birini *bur-* diğerini ise *bū* kelimesi ile ilişkilendirmiştir. Nişanyan ise Farsça bir kökten geldiğini ifade etmiştir.

Clauson, *bu:r-* fiilini “tutmek, kokulu olmak” olarak anlamlandırır ve madde başı olarak yer verir (1972: 355).

Tietze, *buram buram* söz grubunu “bulutlar hâlinde havaya yükselen (koku)” olarak açıklar ve yine ET *bur-* fiilinden geldiğini söyler. Ayrıca Y. Uyg. *bura-* “koklamak, kokmak” fiiline böyle tekrarlı zarf terkiplerinde kullanılan *-m* ekinin getirildiği görüşüyle de karşılaştırılmasını söyler. *Ezim ezim* ve *sürüm sürüm* ikilemeleri de benzer örneklerdir (2002: 327).

Gülensoy, “(duman, koku gibi havada yayılan şeyler için) pek çok” anlamındaki *buram buram* sözünü T. *bū* “buhar” köküne *+r-* eki getirilerek türeyen *būrmak* “kokmak (iyi), buğusu yükselmek, buğulanmak” fiiline bağlamıştır. Nişanyan’ın Far. *bū* köküne bağlamasının yanlış olduğunu söyler. Çünkü DLT’de *bur-* fiili mevcuttur (2011, C.1: 184).

Gülensoy, “güzel kokmak” anlamındaki *buram buram* ifadesinin de Eski ve Orta Türkçedeki *būr-* “(iyi) kokmak, buğusu yükselmek” fiilinin bir türevi olduğunu belirterek *būr-* + *a-m* şeklinde çözümlenmiştir. Buradaki *bū* az önce verilen “buhar” anlamlı Türkçe bir kelimedir. DLT’deki *būrut-* “buğulandırmak, kokutarak yellenmek” (*būr-(u)t-*) fiilinin de aynı kökten gelmektedir (2011, C.1: 184).

MS’de *buram buram* maddesinde ET *bur-mak* [~ *bura-mak*] “kokmak”tan *bura-m* çözümlenmesi yapılmıştır (172.s). *Firdolayı* “çepçevre, dâirenmâdar” sözünün ise ses taklidi *fir* kelimesi ile *dolayı*’dan meydana geldiği ifade edilmektedir (382.s).

Nişanyan ise *buram* kelimesinin “güzel koku, parfüm” anlamına gelen Farsça *bū* kelimesinden türemiş *bura-* fiilinden geldiğini iddia etmektedir (2003: 60).

Ağızlarda *burum burum* tabiri “buram buram” anlamında kullanılmaktadır (DS, C.1: 803).

❖ *burçak*

bk. parça

❖ *burun*

İncelenen diğer kelimeler: bir, var-

DENY:

... Uranha lehçesinde *puruñgar*, “nehirin başına, kaynağa doğru; burun, ırmak kaynağı” anlamındaki *purun* kelimesinden (krş. Osm. *burun*, bk. 623.s.). (2012: 560)

Ayrılma hâlini destekleyen zaman edatları

... *Burun* “evvel, önce”.^{AUE} Belki “yüzün ön kısmı” anlamındaki *burun* kelimesinin aynı ki Çağataycada görülmektedir. *andın burun*^{AUE} (Ali Şir Nevai, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 43.s.). Krş. *burunğı*^{AUE} ve *burunagı* “önceki”. (2012: 563-565)

Başka Türk dillerinde öncelik zarf-fiilleri

-*mädän* (veya -*mäkdän*) ve -*mäzdän* (-*mästin*) biçimleri de başka Türk dillerinde kendilerine uygun edatlarla birlikte kullanılır. Bu edatların en yaygını *burun*’dur. -*mä(z)dän burun*:

Män saña käl-mädän burun “Ben sana gelmeden önce”^{AUE} (Radloff, *Proben*, VII Kırım Lehçesi, 4.s., I, 17);

Big cevap birmäsdin (burun) “Bey cevap vermeden önce”^{AUE} (Ebûlgazi, 10.s.); *Şāfi ‘i ölmäzdin (ölmästin) burun tüşümdä kördüm* (Feriduddîn Attâr, *Tezkiretü’l Evliyâ*, 270.s.) ...

(2012: 890)

Türkiye Türkçesindeki *v* ünsüzü bazen ortak Türkçe - Tatarcadaki bir *b*’ye denktir. Türkiye Türkçesi *var*, öteki lehçeler *bar* yerine.

(2012: 42)

Deny, *burun* kelimesinin “yüzün ön kısmında” yer alması sebebiyle “evvel, önce” anlamındaki *burun* edatıyla ilişkilendirmiştir.

Elöve ise farklı bir köken bilgisi sunmuştur. *Burun* organının yüzün öne çıkmış kısmı olmasından dolayı, Deny'nin “önce, evvel” anlamındaki Çağatay Türkçesinde kullanılan *burun* edatının da aynı kelimedenden alınmış olduğunu söylemek istediğini, kendisinin bu fikre katılmadığını ifade etmiştir. Elöve'ye göre yüzdeki *burun* kelimesi DLT'de de görülen “kokmak, koku veya buğu yükselip yayılmak” anlamındaki *bur-* fiil adından türemiş olup “kokuya mensup (koklama vasıtası)” demektir. Asıl “öne mensup” anlamında olması gereken “önce, evvel” anlamlı edat ise “önde, ileri olan” manasında sayıların ilki *bir*'dir. Bu kelime doğu, kuzey lehçelerinde *burr* şeklindedir ve Latince *primus* ile yakınlaştırılabilir. Bundan *burun* “ileriye, öne ait, mensup” sözcüğü türetilmiştir. “İleriye gitmek” anlamındaki *bar-* kökü de bu *bir* (*bir*)'in bir şeklidir (2012: 564-565).

Elöve'nin gördüğü *burun*, *bir*, *var-* kelimelerinin arasındaki ilgiye başka kaynaklarda pek rastlanılmamaktadır. *Burun* kelimesinin kökeni için verilen görüşler ise koku alma işlevi ve yüzde çıkıntı şeklinde yer alan bir organ oluşu etrafında şekillenmiştir. Deny, ilk görüşü; Elöve ise ikinci görüşü savunmaktadır.

Burun kelimesinin *bur-* fiilinden geldiği ve “koku almak” anlamıyla isimlendirilen bir organ olduğu fikrini Eren de dile getirir. Eren, kelimenin *bura-*, **bur-* “kokmak, koku vermek” kökünden *-(u)n* ekiyle yapıldığını ifade eder. Türkçenin tarihî dönemlerinde “koklama ve solunum organı; dağ doruğu; önce” gibi anlamlarda, çağdaş lehçelerde de yine “koklama ve solunum organı; önce, eskiden, ilk başta” anlamlarında kullanıldığını belirtir (1999: 64).

MS'de ET döneminden beri kullanılan *burun* kelimesinin *bur-mak* “kokmak” fiilinden geldiği belirtilmiş, *bur-u-n* şeklinde çözümlenmiştir (173.s).

Nişanyan da kelimeyi bu yönden ele almış *burun / burn-* maddesinde “koku alma organı, çıkıntı, uç” açıklamasını vermiş ve ET *bu* “buğu, buhar” sözcüğüyle ilişkisinin açık olmadığına dikkat çekmiştir (2003: 60). Gülensoy, kelimenin **bu-r-* fiilinden türediği ve “çıkıntı” anlamında olduğunu belirterek bu fikre karşı çıkmıştır. Benzing'in **būran* biçimini işaret ettiğini aktarmıştır (2011, C.1: 187).

Gülensoy, *bur-un* olarak tahlil ettiği *burun* kelimesini en erken Çağatay dönemi eserlerinde rastlanan *burna* “önce, evvel, evvelce” zarfı ve Uygur dönemi metinlerinde rastlanan *burunda* sözcüğünden de bahsetmiştir (2011, C.1: 187). *Bir* kelimesinde uzun ünlülü *bīr* şeklini işaret etmekte (2011, C.1: 148), ve hem *bir* kelimesini hem de *var-*

fiilinin aslı olarak gösterdiği *bar-* fiilini Elöve'nin bahsettiği anlam dairesi içinde değerlendirmemiştir (C.2: 1010-1011).

Clauson, *burun* kelimesine “insan veya hayvan burnu, kuş gagası”, coğrafya terimi olarak “burun”, “dağın zirvesi” ve bunlar yanında “önce, her şeyden evvel” gibi çeşitli anlamlarıyla madde başı olarak yer vermiştir (1972: 366-367). *Bi:r* sayı adını uzun ünlülü şekilde göstermiştir (1972: 353-354).

Tietze de Clauson'dan hareketle ET *burun* kelimesine bağlamış ve ikinci ünlünün düşüşü için de *ağız* kelimesini örnek olarak vermiştir (2002: 330). *Bir* sayı adında da ET *bir* şeklini vermiştir (2002: 277).

Hamilton, *bir* sayı adının Toharca *par-* / *pär-* (*parwe* / *pärwat* “birinci”) kelimesiyle ilgili olma ihtimaline dikkati çekmekte ve ünlünün uzun olduğunu belirtmektedir (2011: 170).

Hacıeminoğlu, zaman zarfı olduğunu belirttiği *burun* için *burun* < *buru-n* < *bur-u-n* (?) çözümlemesini yapmış, “-den önce, ilk” anlamını vermiştir. Daima çıkma hâli ile beraber; Harezmi, Çağatay, Kıpçak sahalarında çekim edatı olarak kullanıldığını eklemiştir (1992: 28).

Kaçalin, Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı adlı çalışmasının “Açıklamalar” kısmında *bir* kelimesinin aslında sıfat olduğunu belirtmiştir. “Önde bulunan, en eski olan” anlamına gelen *pruo*, *pruvyas*, *pruvu*, *primus*, *prismo*, *fruma*, *pramos*, *primas* gibi pek çok Hint - Avrupa dil ailesine mensup dildeki terimlerle “hısım” olduğunu ifade etmiştir (2017: 561). *+a*, *+e*'nin küçültme, eşitlik, aitlik belirten ve anlamı kuvvetlendiren bir ek olduğuna dair verdiği örnekler arasında “önce” anlamındaki *bur_{in}+a* sözünü de saymıştır. Bu söz *burⁿ* “önce” kelimesinden gelmektedir (2017: 653-655). *Var-* “gitmek, gelmek, yürümek, çıkarmak” fiilinin de *bar-* şeklinden geldiğini dile getirmiştir (821.s).

Karabacak, Türkçedeki zaman isimlerini incelediği çalışmasında *burun önce* “önceler, evvel, evvelleri” ve *burungingu* “eski, eski zamana ait” kelimelerine de yer vermiş ve çağdaş lehçelerdeki “ilk önce, ilkin, erken” anlam dairesindeki bazı şekilleri paylaşmıştır (2004).

Ağızlarda *burun* kelimesi “pekmez yapmak için kaynatılan ilk şıra; duttan, kaynatılarak elde edilen ilk şıra”, “yün taranırken tarak dışından ilk alınan yün” gibi öncelik bildiren çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır (DS, C.1: 803).

Caferoğlu, *burun* kelimesinin E. Uyg. döneminde hem “burun, hortum (hayvan için)” hem de “önce, önceler, evvel, evveleri” anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Bu dönemde *burunğı* kelimesi “önceki, evvelki” anlamında kullanılırken, *burunsuz* TT’ye paralel şekilde “burunsuz” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (2011: 54).

DLT’de Elöve’nin de yer verdiği gibi *burun* sözü “burun”, “dağın ucu”, “her şeyin ilki, önce” anlamlarıyla yer almaktadır. “Her şeyin ilki” anlamıyla geçtiği maddede bu kelimenin lafız bakımından değilse de anlam bakımından Arapçaya uygun düştüğü açıklaması eklenmiştir (172.s). *Bir* kelimesi “sayıda bir” anlamındadır. *Bīr* şeklinde kullanımı olsa da “en doğrusu ve en fasihi, lafzen kısa ve mahreç bakımından sert olanlarıdır” (141.s). *Bar-* fiili de pek çok yerde “gitmek” anlamıyla yer almaktadır (573.s).

❖ *buş-*

bk. pus

❖ *bütün*

krş. biteviye

DENY:

Belirtme Sıfatları

Bütün ve *tekmil* kelimeleri bazen “eksik gedik olmayıp bütün olarak” anlamını bildirir:

bütün (tekmil) gün;

elmaniñ tekmili, bütünü.

(2012: 215, 220)

-In eki

... Bu ek özellikle adlar meydana getirmeğe yarar: ... *bütün* ...

(2012: 510-511)

Aslında *biteviye*, *bitevi*’nin (daha eski şekli *bütevi* “masif, toptan, toplam”, *krş. bütevi ölü kemikleri*, “iskelet” anlamında) *-e* hâlidir. (Baha, Aucher, Hindoğlu, *krş. Bulg. bit’uvi*, Guérov’da da aynı anlamda). “*Bütün* ile aynı anlamda, dialektte *bit-* fiilinin (eski şekli *büt-*, bitkinin çıkması, sona ermek) başka bir türevi olan *bitün*. *Abuşka*, Çağatay dilindeki *bütev* kelimesinin Osmanlıcadaki *bütün*’den geldiğini öne sürmektedir.

(2000: 121)

DUDAK SESİNDEN UZAKLAŞMA

ü > i değişmesi: ... *büt-* (esk.) > *bit-* 'ten *bütün* ve Anadolu ağzında, *bitün*.
(2000: 67, 68)

Deny, *bütün* kelimesinin *büt-* aslından gelen *bit-* fiilinin bir türevi olduğunu belirtmiştir. Elöve ve diğer görüşleri bildirilen isimlerin de bu konuda Deny ile hemfikir olduğu görülmektedir.

Elöve, Deny'nin *bütün* ve *tekmil* belirtme sıfatlarının bazen “eksik gedik olmayıp bütün olarak” anlamını bildirdiği yönündeki ifadesine eklediği dipnotta *dini bütün* tabirinden bahsetmiştir. *Bütün* kelimesinin “tüm, tam” anlamında olduğu gibi “sabit ve sahih olmuş” anlamında da düşünülebileceğini belirterek bu ifadeyi “(herkesçe) dini tasdik edilmiş, gerçekleşmiş” olarak açıklamıştır. *Bütün* kelimesinin *büt-* fiilinden geldiği fikrine katılan Elöve, DLT’de *büt-* fiilinin “sabit ve sahih olmak, isbat edilmiş olmak ile ikrar ve tasdik etmek” anlamında olduğunu hatırlatmıştır (Deny, 2012: 220).

Clauson, *bütün* kelimesinin *büt-* fiilinden geldiği fikrinde olup, bu fiil ve türevlerinde *-ü- > -i-*, *b- > p-*, *-d- > -t-* değişimleri görüldüğünü belirtir (1972: 306).

Tietze, E. Osm. *büt-* fiilinin *bit-* şeklinden /b/ etkisiyle dudaksıllaşma sonucu oluştuğu görüşündedir. Kelimeyi “ET *büt-* ‘bitmek’ + fiilden sıfat yapan *-ün* eki” şeklinde çözümlenmiştir (2002: 339).

Nişanyan da bu doğrultuda görüş bildirmiştir (2003: 62).

Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*’nde PWTWK şeklinde transkribe edilen kelimenin “bitmek” ve “(yara) kapanmak, tertemiz olmak” anlamındaki *büt-* fiiline eklenen *-g* eki ile türeyen bir sıfat-fiil olduğunu ifade etmiştir. “Dokunulmamış, tertemiz, iyileşmiş” anlamındaki *bütüg* biçimine bu metinden önce rastlanmadığını düşünen Hamilton, Çağ. *bütüü* “el değmemiş, zedelenmemiş” ve Kaz. *bötüü* “bütün, sağlıklı” kelimenin de benzer bir şekilden türemiş olması gerektiğini dile getirir (2011: 126).

Gülensoy’un da *bütün* kelimesini **büt-(ü)n* şeklinde tahlil ettiği görülmektedir (2011, C.1: 196).

Ergin, Türkçede eskiden beri görülen fiilden isim yapma eklerinden biri olan ve kullanım alanı çok geniş olmasa da örneği az olmayan, canlı bir ek kabul edilebilecek *-n* ekinin örnekleri arasında *büt-ü-n* kelimesini de saymıştır (2007: 189).

Eren'e göre de "*bütün*, Türkçedeki *bitmek* yerine eski Türkçede kullanılan *bütmek* kökünün *-n* ekiyle kurulmuş doğal bir türevidir. *Akmak* kökünden gelen *akın* gibi. *Ekmek* kökünden gelen *ekin* gibi. *Tütmek* kökünden gelen *tütün* gibi". Kelimenin Arapça kökenli olduğu yönündeki iddianın "açık bir yanlış" olduğunu belirtir (1994a).

MS'de de "sona ermek" anlamlı *büt-* fiilinden *büt-ü-n* şeklinde türediği ifade edilmiştir (177.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *bütün*, *butun*, *bütdün* şekilleri kullanılan kelimeyi ET *bütün* şekline bağlamış; yine Erzurum ağızlarında *bitir-* fiilinin *bütür-* şeklinde kullanıldığını da dile getirmiştir (1995: 52).

TS'de *bütün* kelimesi "mükemmel, tamam, sağlam, eksiksiz, parçalanmamış" anlamıyla yer almaktadır (43.s). *Bitevi* de "düzgün, bir sırada" anlamındadır (36.s).

Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde *büt-* "bitmek, sona ermek, tamamlanmak" ve "inanmak", *bütüd / bütüt* "bitme, tamamlama, ikmal", *bütün* "bütün", *bütür-* "bitirmek", *bütürü* "tamamiyle, hepsi, topu" kelimelerine yer vermiştir (2011: 57). *Bütür-* fiilinin *pütür-* şekli de sözlükte yer almaktadır (2011: 159).

DLT'de *bütün* kelimesi "doğru, gerçek, güvenilir, sağlam" anlamındadır. *Büt-* fiili "inanmak, ikrar etmek; doğrulanmak", "(yara) kapanmak", "(ses) kısılmak", "Kıpçak lehçesinde (bitki) bitmek, (yavru) doğmak, (herhangi bir şey) yaratılmak" anlamlarıyla açıklanmıştır. *Bütür-* şeklinde karşımıza çıkan türev ise "ispat edilip inandırmak, kabul ettirmek" anlamına gelmektedir (608.s). KB'de de *büt-* kökü ve *bütün* türevi aynı anlam ve şekilde karşımıza çıkmaktadır. *Büte*, *bütrürek*, *bütül-*, *bütür-* türevleri de bulunmaktadır (1979: 120-121).

Abuşka Lügati'nde *bütmek* kelimesinin "bitmek" demek olduğu belirtilmiş, Osmanlı Türkçesinde kesreyle, Çağatay Türkçesinde zammeyle telaffuz edildiği vurgulanmıştır (Güzeldir, 2002: 190). *Bütev*'in de "bütün ve dürüst" anlamında olduğu ifade edilmiştir (193.s).

C❖ *cadaloz**bk. hotoz*❖ *cırla-**bk. cıva*❖ *cıva**İncelenen diğer kelimeler: cırla-, civelek, hırla-, ır, ırla-, şırla-, yırla-, zırla-***DENY:***Yabancı kelimelerin kullanışıyla abeceye giren ünsüzler*

Türkçede bazı ünsüzlerin varlığı, yalnızca yabancı dillerden gelen ödünçleme kelimeler sebebiyle şunlardan oluşmaktadır:

1.İslıklı *j*.

Söylenişi: Fransızca *jone* “saz, kamış” kelimesindeki gibi.

Yazılışı: *ج*

Örn.: *jive* (Farsça)* ...

(2012: 60-61)

Deny, sesleri tanıttığı kısımda /j/ sesinde Farsça *jive* kelimesini örnek olarak vermiştir. Elöve’ye göre Deny’nin *j* sesinde *jive* örneğini vermesi uygun değildir. Çünkü bu kelime Osmanlı Türkçesinde /c/ ile söylenir. Tam söylenişi kalın ünlülerle *cıva*’dır. Bu kelimenin Deny’nin belirttiği gibi Farsça değil, Türkçe olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Farsçaya Türkçeden geçmiş olabilir. Osmanlı Türkçesinde baştaki ünlüden sonra normalde belirsiz ama çıkışta belirli olabilecek bir hemze vardır. Bu, lehçeden lehçeye veya aynı lehçe içinde, bir taraftan *c*, *ç*, *s*, *ş*, *j*, *z* dişlileriyle bir taraftan da *h*, *y* ünlüleriyle değişim yapmıştır. Bunlar çok eski önek öğeleri değildir. Ses anlamındaki ortak bir kök olan *ır*; *ırla-*, *hırla-*, *yırla-*, *şırla-*, *zırla-*, *cırla-* vb. fiil köklerinde görünmektedir. Bütün bu fiiller aslında *ır* kökünden +*LA* eki ile türemiş *ırla-* fiilinin değişik biçimleridir (Deny, 2012: 61).

Elöve, *civa* kelimesinin de *iv-* köküne bağlanabileceğini belirtmiştir. *Civelek* kelimesini de köken olarak aynı bağlamda değerlendirmiştir. “Aceleci, çalak” anlamında, ses değişimlerine uğramış olan, Farsçası *jeyve* ve Arapçalaşmış *zeybak* olan *jive* kelimesinin, *c)ive* = (*ive.k*)’ten doğmuş olabileceğini ifade etmiş; “tezlenen, tez yürüyen” ana anlamından “canlı ve oynak” anlamındaki *c)ivelek* sözünün de *iv-* “tez yürümek” kökünden geldiği yönündeki kanaatini paylaşmıştır (61.s).

KT’de *civa*’nın Farsça *jîve*’den geldiği belirtilir (182.s). *Ir* sözcüğü “Türkî-i kadîm” (482.s), *ırlamak* fiili “metruk” notu ile verilmiştir (2015: 483.s). *Hır* (460.s), *cır* (181.s), *şır* (1142.s), *zır* (*zir*) (1378.s) sözleri “mühmelât” yani “manasız, boş söz” olarak geçer.

Tietze de *civa*’nın Farsça *cîva* / *jîva* kelimesinden geldiği düşüncesindedir (2002: 371). *Hır* ve *cır*la- kelimelerinin ses taklidi olduklarını kabul etmiştir (306, 370.s).

Nişanyan, *civa* “sıvı metal, civa” ve *civelek* “eşcinselliğe yatkın delikanlı” kelimelerinin Farsça kökenli olduğunu ifade etmektedir (2003: 69). Farsça *cüvānek*’ten gelen *civelek* kelimesinin muhtemelen *cilve* sözcüğünün etkisiyle ses ve anlam değiştirdiğini ekler (69.s). *Hır* (169.s), *cır* (67.s), *şır* (431.s), *zır* (503.s) kelimelerini yansıma ses olarak kabul etmektedir. *Civa* ile ilgili bir yazısında kelimeyi Sanskritçede *jîvati* “yaşamak”, *jîvá* “canlı”, *jîvaka* “canlı gümüş”, *jîvatha* “can; nefes; ruh”, Avesta dilindeki *jyâiti* “yaşamak”, Pers dilindeki *jîva* “canlı”, Kürtçedeki *jiyin* “yaşamak”, *jiyan* “yaşam” kelimeleriyle ilişkilendirmiştir (2016b: 232).

MS’de (196.s) ve Türkçe Sözlük’te (461.s) de *civa* - *civa* kelimesinin Farsçadan geçtiği kabul edilmiştir. MS’de *hır* kelimesi ses taklidi kelime kabul edilmiş (502.s); *ır* - *yır* maddesinde ET *yır* şekli verilmiştir (527.s).

Gülensoy, *civelek* kelimesinin “küçük” anlamındaki *cive* yansıma kelimesine +*k* küçültme eki gelerek oluştuğu fikrindedir. *Civek* ve *civil* kelimelerine de işaret eder (2011, C.1: 207). *Cır* kelimesini *yır* başlığında inceler ve ET *yır*, *ır* biçimlerini verir. Moğ. *iragu* “melodik ses, kulağa hoş gelen ses; uyum, ahenk; uyumlu, melodik” ve **iraġu*’dan gelen Hâlha Moğolcasındaki *yarū* kelimelerine de dikkati çeker (C.2: 1143). *Ir* maddesinde de Moğ. *cirġa-* “mesut olmak, neşeli olmak” fiilini ve Ana Altayca **dirġ(a)* ve Sümercedeki *şir* ~ *sirgen* karşılıklarını da verir (C.1: 417). *Irla-* ~ *yırla-* fiilini *ır* (~ *yır*)+*la-* şeklinde tahlil eder (C.1: 418). *Hırla-* fiilini açıklarken *hır*’ı yansıma bir sözcük olarak değerlendirir ve Elöve’nin görüşlerine paralel bir görüş belirtmez (C.1: 409). *Zırla-* fiilinde ise *yır* “ır, ırlama”+*la-* eki veya *zır* “yansıma”+*la-* şekillerinde iki tahlil sunarken Elöve’nin görüşüne

yaklaştığı görülür (C.2: 1203). Gülensoy, *şırıl-da-* ve *şırıl-tı* kelimelerinde görülen yansıma kelimeyi ise *şī* olarak belirtir (C.2: 844).

T. Tekin, Türk dillerinde ön seste *y-* türemesini incelediği makalesinde Eski Türkçede *y-* ön türemesi örnekleri arasında *yır ~ ır* örneğini vermiştir. Aynı yazıda, Çuvaşçada ikinci *y-* ön türemesi örnekleri arasında da *yur, yurī* (şarkı) < * *īr* (Ana Türkçe) yer almaktadır (2013a: 265).

DLT’de *yır* kelimesi “şarkı” anlamıyla yer alır. Çoğunlukla gazel için kullanıldığı belirtilen bu kelimenin elif ile değişme suretiyle *ır* da dendiği eklenmiştir (349.s).

Cıva kelimesi Tulum’un 17. yy. söz varlığını yansıtan sözlüğünde *cive* şeklinde geçmektedir (2011: 502).

❖ *civelek*

bk. *cıva*

Ç

❖ *çağ*

İncelenen diğer kelime: *çak*

DENY:

Osmanlıcada o kadar fakir bir hâlde bırakılan *-ki* eki, *-gü* biçiminde bazı Türk lehçelerinde fiilin gerçek bir çekimsiz fiili olmak gibi önemli bir rol oynamış(tır). ... Bu ek aşağıdaki birleşik biçimleri doğurmuştur:

1. *-güsi*; Osmanlıca *-(y)esi* veya *-(y)isi*.

2. *-güci*; Osmanlıca *-(y)ici*.

3. *-güteg*; Altayca *-güdüy*, *-gidiy* niyetli gelecek zaman anlamıyla. ...

-gü eki, ihtimal ki esasında *-kay* ekidir. ... Bu özellikle Türkiye Türkçesinin niyetli gelecek zaman kipini meydana getiren *-AcAK* ekinin köküdür ki *-güsi* ve *-güteg* ekleriyle örnekleme yüzünden vücut bulmuştur. Türkiye Türkçesinin bu ekindeki *-çek* ise ötekilerdeki *-si* ve *-teg* benzetme edatları gibi bir benzetme edatıdır; çünkü bu *-çek*’in de aslı *-çağ*’tır. Nitekim krş. *Mirac-nâme* (6.s)’nin şu ibaresini *kälgü çağın boldı* “Gelmek çağın oldu.”. Buradaki *çağ* “henüz (başlı

başına) zaman” anlamında olmakla beraber fiile ait bir ek niteliğini almaya da pek yakındır.
(2012: 517)

-CA ekinin köken bilgisi.

-CA eki genellikle “miktar, zaman miktarı, zaman, devir” anlamlarını veren* *çağ* kelimesinden gelir:

on çaklık veya *on mertebelik* “on misillik”^{AUE} (Guiganof, *Rusça - Tatarca Sözlük*, 123.s);

oğ çağda^{AUE} (Ali Şir Nevai, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 45.s);

Ahşam çağı gelün. (Feth Ali Ahundov, *Temsilât*, 172.s).

Biçimleri - Bu ek** şu biçimlerde görünmektedir:

Osmanlıcada -*ce* / -*ca*, -*cek* / -*cak*;

Doğu Türkçesinde -*çe* / -*ça*, -*çek* / -*çak*;

Kırgızcada -*şe* / -*şa*.

Yine bu, Çağataycadaki şu birleşik ilgide sıkı sıkıya bağlıdır: *çağlıg*, *çaklık* ki bu da -*çeli* (-*çalı*) biçiminde bir ek olmuştur.

Bazen -*cik* / -*cık*, -*çik* (-*çük*) / -*çık* ve hatta öyle görünüyor ki -*çi* / -*çı* biçimlerinde ariklmiş bulunur.

Krş. Doğu Türkçesinde *nâçük* (Feriduddîn Attar, *Tezkiratü'l Evliya* ve N. M.), Nevai'deki *nasıl* ve *bu çikli* ki *bu çağ*'lı “bu kadar” yerindedir; *neçik* (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 194, 13, 56, 57. yap.).

Yine krş. *tikinçi*^{AUE}, -*cılAyIn* eki ve Kırgızca küçültme edatı -*şi* (-*çi*). ...

Kullanışı - -CA (-CAk vs.) şöyle kullanılır:

a) Doğu Türkçesinde asıl yapım eki olarak *urakçağ* “hasat”, *bıçançak* “ot biçişi” (G). Bunlar belki *orağ çağı*, *biçiş çağı* yerindedir. Osmanlıcadaki *kolçağ* “sütyen”, *elçek* “eldiven” kelimelerine gelince, bunlar küçültme eki olarak sayılabilir.

b) Küçültme eki olarak ...

c) Birtakım fiil eklerinin meydana getirici ögesi.

ç) Edat ve çekim eki olarak ...

Edat - çekim eki görevini gören -CA şöyle kullanılmaktadır:

1.Miktarca karşılaştırma edatı ve (sonuçlanış yoluyla) sınırlanışlı edat olarak;

2.Nitelikçe karşılaştırma edatı olarak;

3.Mutabıklık (uygunluk) fikri bildiren bir edat olarak;

4.Göreceli hâl eki olarak.

1.*Miktarca kıyaslık edatı.* -CA (eski karşılaştırma durumu). Bu anlam doğrudan doğruya *çağ*; yani *miktar* kelimesinden türemektedir.

Bu takdirde -CA miktar, sayı veya müddet fikri bildiren adlara katılır ve *kadar* kelimesinin anlamdaşı olur. Aslında yerini gittikçe buna bırakmaktadır.

Şimdiki Osmanlıcada bu ekin söylediğimiz bu anlamda hâlâ yaşamakta olduğu basmakalıp deyimlerden birkaç örnek: *zerrece* (olumsuz cümlede), *yüzlerce*, *binlerce*, *senelerce*, *ömrü müddetince*. ...

Hatırlatma - Doğu Türk lehçelerinde aynı anlamda -*çe* ile *çağlık* veya *çağlıg* deyimini kullanılır.

Örn.: *Bir çopçuk yumurtkasıça (gevher)* “bir serçe yumutası kadar (mücevher)” (Ali Şir Nevai, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 103.s.).

Bir yarmağ çağlıg ağ mән “Bir akça kadar beyaz ten”^{AUE} (Feriduddîn Attâr, *Tezkiratü'l Evliyâ*, 20. yap.).

Bu it çağlıg mâni kötârgil “Bu köpek kadar beni yükselt (*Tanrım*).”^{AUE} (aynı eser, 12. yap.).

Çağlık kelimesinin (*kadar* kelimesinde olduğu gibi) “aşağı yukarı, tahminen” anlamlarını alabildiğine de dikkat edilmeli.

Örn.: *tört yüz çağlıg mula* “dört yüz kadar molla”^{AUE} (Feriduddîn Attâr, *Tezkiratü'l Evliyâ*, 30. yap.). Krş. *çaklı* kelimesini ve sonra aynı anlamda: *on beş çaklı*^{AUE} (Ebülğazi, 115.s.).

Yine krş. *an çaklı* “o kadar” ifadesini:

sizlârgü her yılda an çaklı nerse biräyin “Sizlere her yıl o kadar şey vereyim.”^{AUE} (aynı eser, 29.s.).

Daha önce de görüldüğü üzere Osmanlıca *-çek* eki ve Doğu lehçelerindeki *-çe*, *-çelik*, *-çekli*, *-çaklı* (Aslı *çağlıg*'dır.) yönelme hâline katıldıkları zaman sınırlanışlı bir anlam almaktadır.

Aynı edatlar zamirlere eklenebilir ve ölçü zarfları yapmaya yarar: *bunca*, *şunca*; *bu çaklı*^{AUE}, *bu çikli*^{AUE}, *şoç çaklı*^{AUE}, *ol çaklı*^{AUE}, *ol çaklı*^{AUE} “bu kadar, şu kadar, o kadar”^{AUE}; *neçe* (Eski Osm., Azerice), *ne çaklı*^{AUE}, *ne çeli* “ne kadar”^{AUE} (Teke Türkmencesi) ...

(2012: 573-577)

*Not: Osmanlıcada *çak* < *çağ* biçiminde ses oluşumu devamlı ve sürekli olur. Krş. Doğu Türkçesinde *oçag* < Osmanlıcada *ocağ*, *cağ* < *ca* oluşunda sondaki boğazlı *k*'nin kaybolmasına gelince: bu daha önce (VIII. asırda) Orhon Kitabeleri'nde görülmüş bir şeydir. Bu köken bilgisi yine daha önce Bothlink tarafından verilmiştir.

Çağ kelimesi de daha çok eski bir *çañ* kelimesinden meydana gelmiştir. Farklı lehçelerde izleri (krş. Kırgızca *şan*) bulunan *-çañ* eki de bunu gösterir. Boudagof, *çañ* kelimesini *çağ*'in anlamdaşı olarak veriyor.

Krş. Azericede *-can* ve Çuvaşçada (ünlü uyumu bakımından değişmez olan) *-çen* ki bunlar *-çek*'in anlamdaşları olup “-e kadar” anlamıyla ve yönelme hâli almış olarak sınırlayışlı edatlar hâlinde kullanılmışlardır (bk. Dobrolioubof-Zolotnitski, 13.).

Yine krş. Tarançı lehçesinde *bir nâçân* ki Osmanlıcada *bir neçe*'nin anlamdaşdır:

Bir nâçân kün yol yürüdi. “Bir nece gün (birçok günler) yol yürüdü.”^{AUE}

Bir nâçân çoñ bağlârni yığdı. “Bir nece büyük beyleri topladı.” Radloff, *Prob.*, VI (Tarançı), 81.s.)^{JD}

(2012: 573)

**Not: Bağımsız olan *çak* edatını da ihtimal aynı asla bağlamak yerinde olur ki bu şöyle kullanılmaktadır:

1. Tahmin ve yaklaşıklık zarfı. Doğu Türkçesinde “hemen hemen, şöyle böyle, aşağı yukarı” anlamlarıyla:

Örn.: *çak (oğ) tiri* “hemen hemen diri”^{AUE};

çak çak “hemen hemen”^{AUE} (Guiganof, *Tatar Dil Bilgisi*, 661.s.).

Bu edat kıyaslıkla beraber bulunabilir.

Örn.: *Ol andan çak büyük.* “O ondan hemen daha büyük”^{AUE} (Guiganof, *Tatar Dil Bilgisi*, 32.s.).

Çağına genrāk “hemencecik daha geniş” (Guiganof, *Rusça - Tatarca Sözlük*, 22.s.).

-CA(k) ekinin küçültümlük (küçültme eki) diye kullanılmasını şüphesiz ki (*çağ* 'taki^{AUE}) bu anlama yaklaştırmak gerektir.

2. Pekleştirici zarf ki bir şeyin, bir yerin veya zamanın bildirilişini pekiştirmeye veya kesinlemeye yarar. Bugün yerini *ta* 'ya bırakmış olan bu edat Bulgarca ve Sırpçaya geçmiştir. Eski Osmanlıcadan birkaç örnek:

Örn.: *Çayıñ çağ aşağasında*^{AUE} (Dieterici, Chrest, 36.s.)

ağaçıñ çağ dorusuna^{AUE} (Rouen, Nu. 1493 yazmaları, yap. 22)

yayıñ orta yeri ki çağ ok çıkan mevzi 'idir^{AUE} (*Kâmûs-ı Türkî*, I, 680).

Krş. *Dîvânu Lugâti 't-Türk* (1073 yılında), 279.s.'ya göre:

Çağ oğ atnı tutğı.^{AUE}

Çağ amcanı urğı.^{AUE}

Giese (54.s. dipnot)'e göre Anadolu'da *çek* de denir.

Böle uçcāni bissemidim çek giderdim. "Böyle olacağını bilseydim çağ giderdim."^{JD}

(2012: 574)

Miktar fikrini bildiren bazı kelimeler (*çağ* ve daha sonraları *kadar*) önce miktar (= *kadar*), sonra nitelik (= *gibi*) anlamında karşılaştırma edatlar olurlar. En sonra yönelme hâline katılarak sınırlayışlı edatlar (= *-e kadar*) hâlini alırlar.

(2012: 584)

Deny, -CA ekinin genellikle "miktar, zaman miktarı, zaman, devir" anlamlarını veren *çağ* / *çağ* kelimesinden geldiğini belirtmiş, Doğu Türkçesinde *oçag* < Osmanlıcada *ocağ*, *cağ* < *ca* değişimini göstermiştir. -CAk ekinin küçültme ekini de "hemen" anlamındaki *çak* kelimesine bağlamıştır. Bu kelime ve eklerle ilgili detaylı açıklamaları bulunmaktadır.

Elöve, Deny'nin *çağına genrāk* "hemencecik daha geniş" ifadesinde küçültme eki dediği -CA(k) ekinin bu anlamını *çağ* kelimesindeki "hemen hemen, şöyle böyle, aşağı yukarı" anlamına bağlamasını doğru bulmamıştır. Yazarın bu ifadesiyle küçültme bildiren -CAK'ın, bu *çağ* kullanımından doğduğunu anlatmak istediğini, hâlbuki buradaki küçültme anlamının "hemen" demek olan *çağ*'ta değil, onun arasından gelen Türkçenin eski küçültme edatı olan *ğina* (*gine*)'da olduğunu vurgulamıştır (Deny, 2012: 574).

KT'de *çak* "hatta, dek, -ce" anlamlarıyla verildiyse de eskidiği notu düşülmüştür (192.s). *Çağ* maddesinde *çak* biçiminin de olduğunu vurgulanmış, "hatta, -ce, -değin" şeklinde açıklama yapılmıştır (191.s).

Clauson, *çak* maddesinde Deny'nin bu kelimeyi ele aldığını, ancak birtakım hataları olduğunu belirtir. Aslında "kesinlikle, aynen öyle" gibi anlamları olan bir zarf olduğunu belirtir. Lehçelerdeki *çağ*, *şak* vb. çeşitli şekillerini verir. 15. yüzyıl ve sonrasında "zaman" anlamındaki Moğolca kabul ettiği *çağ* kelimesinden de bu maddede

bahseder. *Oturdu cak* “oturduğu zaman” vb. örneklerle de zaman anlamında bir başka kullanımını ifade eder (1972: 404).

Eren, *çağ* “vakit” kelimesinin Türkçe olduğu fikrinin yaygın olduğunu ancak eski yazıtlarda geçmediğini, Uygurcada Moğol çağından itibaren kullanıldığını; Moğolcada ise çağdaş lehçelerinde yaygın olarak kullanılmasının yanında eski eserlerde de sık sık geçtiğini belirterek Türkçeye Moğolcadan geçtiğini savunur (1999: 76). *Eyer* ile de ilgili gördüğü Moğ. *yanggirçağ* / *yinggirçağ* kelimesinde de *-çağ*’ın yine Moğolca bir ek olduğunu savunur (142.s).

Nişanyan, *çağ* kelimesini “zaman ölçüsü, bir hükümdarın yönetim süresi” anlamındaki Moğ. *çağ* kelimesi ile ilişkilendirmiştir (2003: 72).

MS’de de *çağ* kelimesi Moğolcaya bağlanmıştır (206.s).

Çağ “vakit, zaman parçası, hayat parçası, mevsim, devir” maddesinde Clauson ve Doerfer’in görüşlerine yer veren Tietze, kelimenin ET *çak* kelimesinden geldiğini ifade etmiştir (2002: 394). *Çak* “tam” zarfını da yine ET *çak* biçimine bağlamıştır (396.s.).

Hacıeminoğlu, *çağlığ* / *çağlık* / *çaklık* / *çaklı* şekillerini verdiği “kadar, gibi” anlamındaki bu yapının yalın hâl ile kullanılan bir benzetme edatı olduğunu belirterek, *çak+lığ* şeklinde çözümlenmiştir. Deny’nin Teke Türkmencesi olarak kaydettiği aynı kökten gelen *çeli* biçimini *çenli* / *çeli* başlığında incelemiştir (1992: 30).

Gülensoy *çağ* = *çāk* denkliliğiyle ve “zaman parçası, vakit; devir; tarihin ayrıldığı dört büyük bölümden her biri” anlamıyla verdiği bu kelimeyi ET. *çağ* kelimesine bağlar (2011, C.1: 210).

Karabacak, “sınırlı zaman, zaman dilimi, vakit, mevsim, yaş, ömür; hayatın çocukluk, gençlik gibi kısımlarından her biri, tarihin ayrıldığı dört ana bölümden her biri, kendine has belli bir özellik taşıyan zaman parçası, devir” anlamlarıyla kullanıldığını belirttiği *çağ* kelimesinin ET *çak* ~ *çag*, Çağ. *çag* ~ *çak* “vakit zaman; mevsim”, Kıp. *çak* ~ *çah* ~ *şag* ~ *şak* “zaman, -dığı zaman” şekillerinde görüldüğünü belirtmektedir. Çuv. *çuh*, *çeh*; Yak. *çaş*; TT. *çağ*; Krm. *çak*; Tat. *çak* ~ *çük*; Krç. Mlk. *çak*, *sau*; Şor. *çaş*; Az. *çag*, *çağ*; Kklp. *şag*, Tuv. *şak*, Y. Uyg. *çag* şekillerini sıralamıştır. Ayrıca “-A kadar” vb. anlamlarıyla çağdaş lehçelerde kullanılan *cakın*, *çaklı*, *çeyin*, *çikli*, *çenli* ~ *çeli* şekillerinden de bahsetmiştir (2004).

TS’de *caķ*, *çağ*, *çağ*, *çık* şekilleri de verilen “ta, tam, tamam; sırf, salt, sade, yalnız, saf, halis” anlamındaki *çaķ* sözcüğünün yanında, “tahmin, takdir etmek, hesaplamak, tasarlamak; zamanını beklemek, bulmak” anlamlarındaki bir *çağlamak / çağlamak* fiili de yer almaktadır (48, 49.s).

Ağızlarda kullanılan *ça* “uzakta olan bir yeri göstermek için *ta* anlamında kullanılan söz; eninde sonunda” (DS, C.2: 1030), *çağ* “saat” (C.2: 1033), *caķ / çek* “ta, işte anlamında kullanılan söz; *en son, ancak* anlamında kullanılan söz” (C.2: 1040) kelimeleri incelenen kelimelerle ilgili görünmektedir.

Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *çağ* “çağ, zaman”, *caķ* “(= çağ) zaman; tam” kelimelerine yer vermiştir (2011: 58).

DLT’de *caķ* “bir şeyin tam kendisini anlatmak için kullanılan bir edat” olarak tanımlanmaktadır. *Caķ ol atı tutıl* “Tam şu atı tut.”, *Caķ amaçnı urıl* “Hedefin ta kendisini vur.” cümlelerini örnek olarak verilmiştir (144.s).

Dede Korkut Kitabı’nda *çağ* kelimesinin “çağ, zaman” anlamında kullanıldığı görülmektedir (Ergin, 1997: 68).

Abuşka Lügati’nde *çağ* kelimesi “Vaķt ma’nāsınadır ki ol çağ dirler, ol vaķt dimekdür. Ve bir dağı miķdār ma’nāsına gelür ...” açıklamasıyla verilmiştir (Güzeldir, 2002: 294). *Çağlığ* maddesinde de “Filān çağlığ, filān meşelli dimek olur.” açıklaması yapıp Seb’a-i Seyyāre’nin münācāt bölümünden şu beyit örnek olarak verilmiştir (295.s):

Ger meñg genci yüz cihān çağlığ
Baħr-ı fāzlıng ming āsmān çağlığ

❖ **çağanoz**

bk. hotoz

❖ **çağılta**

bk. çağla-

❖ *çağır-*

bk. bağır-

❖ *çağla-*

İncelenen diğer kelimeler: çağıldı, kurşun, gökşin

DENY:

İki heceli yansıma kelimeler *-DA-* ekiyle türemiş fiiller meydana getirirler. *-di* (veya *-ti*) ile türemli olan adlar daima bu fiillerle karşılıklıdır. ...

Tek heceli karşılıkları yok görünen aşağıdaki yansıma kelimelerde de böyle olur. *çağıl* veya *çağıl* ...

Türkçenin daha derinlemesine incelenmesiyle şüphesiz bunlarda eksik kalan aracı biçimler ortaya çıkarılacaktır. Bazen bunların bu aracı biçimlerinin ortaya çıkması kendiliğinden oluyor. ... *çağlamak, çağıldamak, çağıldı* türemişleri *çağ* ve *çağıl* kelimelerine dayanıyor.

(2012: 469-471)

ğ > ğ ünsüzlerinin değişmesi - Ğ ünsüzü bir ünlüden sonra her zaman ğ olur. ...

Bir de *ğ > y* gelişmesinin izleri görülüyor: ... *çağlayık > çaylayık* “çağlayan” ...

(2012: 53)

Bilindiği üzere *-ik* ekinin ünlüsü *-(I)k* biçiminde yardımcı ve kararsız bir ünlüdür. Bununla beraber az sayıda birtakım *-lAyIk*’lı türemişler vardır. Bunlar aynı ekin meydana getirici veya kararlı ünlüyle *-Ik* biçiminde bir çeşidi var olduğunu gösteriyor gibidir:

... *çağlayık** “çağlayarak akan su” X *çağla-*’tan.

(2012: 504)

*Not: Batı Makedonya’da (Kaferiye) akarsuları bol bir çayırılığın da adıdır.

(2012: 504)

-le ile yapılan fiiller: Kanaatimize göre, Türkiye Türkçesinde temel kelimenin son sesi olan *l* ile, *-e-*, *-i-* ekinin kaynaşması olayının görüldüğü iki veya üç fiil mevcut: *inle-* ... *çatla-* ...

Bu oluşuma, paraleli olan *-ra-*, *-re-* eki ile yapılanlara nazaran çok daha az rastlanması şaşırtıcıdır. Biz, bu yapının oldukça eski bir devirde şimdikinden çok daha fazla yaygın olduğunu düşünüyoruz (bak. Antropoloji 1923, sh.: 173). Önceleri *-l* ile yapılan iki heceli taklidi seslere uygulanan bu oluşum, genelleşmiş ve yanlış bir kesimle artık ölmüş olan *-le-* ekini doğurmuştur. Kâşgari’nin devrinde yaşadığı zannedilen bu ek, bugün en az Fransızcadaki *-er* eki kadar canlıdır, (*telğraf-la-*). ...

Bizim teorimizle *çat-la-* veya iki heceli bir taklidi sestem gelen *çat-ır-da-*, daha yeni ve *-le-* ekinin anlam kaybına yardım eden şekiller olarak değerlendirilir.

Neticede, *-le-* ekinin meydana gelişini, etkilerini çok eskiden beri hissettiren dar ünlülerin değişkenliği olayına borçluyuz.

Diğer Türk dilleri ile ilgili daha ileri bir araştırma, muhtemelen, söz konusu gelişme ile ilgili nice örnekler tespit edilmesine imkân sağlayacaktır ... Son olarak, Türkiye Türkçesindeki *çağla-* (su için - fokurdamak, köpürmek, kaynamak) ile *çağıla-*, *jağıla-*, *sağıla-*’ı karşılaştırabiliriz. (2000: 110-112)

Deny *çağlamak*, *çağıldamak*, *çağıldı* türemişlerini *çağ* ve *çağıl* kelimelerine bağlamaktadır. *Çağla-* ile *çağıla-*, *jağıla-*, *sağıla-* biçimlerini karşılaştırmıştır.

Elöve, Deny’nin çınlamalı /j/ sesinin ancak yabancı asıllı kelimelerde bulunduğu açıklamasına düştüğü dipnotta Divânu Lugâti’t-Türk’e dayanarak çınlamalı *j* sesi içeren *çağılamak* / *çağlamak* fiilinin aslının *jağılamak*, *kurşun* kelimesinin aslının da *koruğjin* olduğunu dile getirmiştir (Deny, 2012: 45). Deny’nin az sayıda kelimedede görülen eski yapım eklerinden biri kabul ettiği *-sel*, *-sil* eki içinse ilk seste *s-* > *c-* değişimi görülen örneklerin daha çok olduğunu ifade etmiş; *-şın*, *-çın* eklerini de bu gruba dâhil ederek *kurşun* örneğini vermiştir (528.s).

Clauson, *ça:ğ* / *çak* kelimelerinin ses taklidi birer kelime olduklarını belirtmiştir. *Çağ çağ* ve *çağıl çağıl* kullanımları akan suyun sesini aktarabilmek için çeşitli Osmanlı Türkçesi metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır (1972: 403-404). *Çağı:la:-* / *çoğı:la:-* şekillerinde yer verdiği fiilin *çağı:* / *çoğı:*’dan geldiğini belirtmiştir. Osmanlı Türkçesinde kısaltılmış biçimi olan *çağla-* ortaya çıkmıştır. Bunun daha uzun biçimleri *çağılda-*, *çakıl-da-* çeşitli çağdaş lehçelerde görülmektedir (408.s). *Kurşun* sözcüğünü ise *koruğjin* şekliyle vermiştir. *-j-* sesini içermesi ve kelimenin bu şekli Clauson’a göre kelimenin alıntı olduğunu göstermektedir. Moğolcada da *korğolci* şeklinde görülen bir alıntıdır. Aynı yabancı dilden her iki dile bağımsız olarak geçen bir kelime değilse Moğolcaya da Türkçedeki bu şekilden geçmiş olabilir (656.s).

Eren, Deny ile paralel olarak *kurşun* kelimesinin OT’deki biçimi olarak *koruğjin* kelimesini vermiştir. Ancak buradaki /j/ sesi Eren’i sözcüğün alıntı olduğu sonucuna götürmüştür (1999: 268).

Tietze, sözlüğünün *çağla-* / *çağla-* maddesinde, ET *çak* ses taklidi kelimesine isimden fiil yapan *-la-* ekinin getirilmesiyle elde edildiğini ifade etmiştir (2002: 344). *Çağıltı* kelimesini de “suyun akarken kayalara çarparak çıkardığı ses” olarak tanımlar ve

çağıl- fiiline, ses taklidi fiillerde sıkça kullanılan *-tı* ekinin getirilmesiyle oluştuğu görüşündedir (395.s).

Nişanyan, *çağla*- fiilini “şakırtı ve şıkırtı sesi” anlamına gelen ET *çığıl / çağıl* ses taklidi kelimesine bağlar. *Çağ* sesi taşların çarpışmasından çıkan sestir (2003: 72). *Kurşun* sözcüğünü de ET *korugjin* biçimine dayandırır (254.s).

Gülensoy, *çağla*- fiilini *çağ* yansıma sözcüğüne *+la* eki getirilmesiyle oluştuğunu belirtir (2011, C.1: 211). *Kurşun* kelimesini ET *kor* “zarar, ziyan” *+go-ş+(i)n* veya OT. *korog* “sadak, okluk” *+çin* şekillerinde çözümler (C.1: 574).

Elöve'nin de belirttiği gibi DLT'de *çağla*- manalı fiil *çağıla-* / *jagıla-* / *şagıla-* biçimleriyle yer almaktadır (480.s). *Kurugjin* olarak verilen kelimedeki “iki çıkak arasındaki ze ile” söylendiği, “Oğuzların bazı harfleri düşürerek *kuşun* dediği” aktarılır. Ercilasun kelimeye dair düştüğü dipnotta araştırmacıların *kurugjin*, *kuşun*; *korugjin*, *koşun*; *korugjin*, *korşun* transkripsiyonlarını ve kelimenin çağdaş lehçelerdeki karşılıklarını vermiştir (224.s).

Dede Korkut Kitabı'nda *çağla*- fiilinin yine “çağlamak” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir (Ergin, 1997: 68).

EOT dönemi eserlerinden *Tabiatnâme*'de *çağla*- fiilinin “köpürerek, ses çıkararak coşkun bir biçimde akmak (su için)” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir (Karasoy, 2009: 122).

Abuşka Lügati'nde *kurşun* kelimesi قورغاşون (*kurğaşun*) imlasıyla geçmektedir (Güzeldir, 2002: 407).

İlgili sözcükler Tulum'un sözlüğünde *kurşun* (2011: 1149); *çağıl* “mırıldı, hırıldı, sızıldı, sızıltı, gülğül, gülğüle”, *çağılmak*, *çağıldamak*, *çağıl çağıl etmek* (509.s) şekillerinde yer almaktadır. *Çağıl* kelimesinin tanımı ses taklidi bir kelime olduğunu gösterir niteliktedir.

❖ *çak*

bk. çağ

❖ *çalakalem*

bk. *çalakamçı*

❖ *çalakamçı*

İncelenen diğer kelimeler: çalakalem, çalakılıç, çalakürek, çalçene

DENY:

Kısaca özel nitelikli, az sayıda bir sıra zarflık deyim vardır. Bunlarda -A'lı bir zarf-fiilin ardınca (§1063 2'deki şu kurala aykırı olarak: Dolaysız, dolaylı ve durumluk niteliklerindeki tümleyen nesne onu destekleyen kelimedenden önce gelir. 658.s) dolaysız tümleci bulunur ve genellikle böylesi *çal-* fiilinden bir zarf-fiille olur. O deyimler şunlardan meydana gelmiştir: *Çala kamçı* (veya *kırbaç*), *çala kılıç*, *çala kürek* ...

Hatırlatma - Bu gibi ifadelerde *çala* yerine bazen *çal* buyruk kipi kullanılıyor: *çal çene*, *çal yaka etmek* “birinin yakasına yapışmak”^{AUE}. (2012: 794)

Deny, -A zarf-fiil ekini alarak etkiledikleri kelimelerden önce gelen az sayıda zarf olduğunu ve bunların da çoğunlukla *çal-* fiiliyle yapıldığını belirterek *çalakamçı* (/ *kırbaç*), *çalakılıç*, *çalakürek* ve *çal* emir kipiyle kurulmuş olan *çalçene*, *çalıyaka* örneklerini vermiştir. Bu kullanımın “dolaysız, dolaylı ve durumluk niteliklerindeki tümleyen nesne onu destekleyen kelimedenden önce gelmesi” kuralına uymadığını vurgulamıştır.

Elöve, *çala* ile başlayan örneklere *çalakalem*’i de eklemiş ancak Deny’nin *çal* emir kipiyle oluştuğunu ifade ettiği *çalçene* kelimesiyle ilgili karşıt bir görüş bildirmiştir. Elöve’ye göre buradaki *çal* sözü bir zarf gibi kullanılmamıştır. Bu kelimeler “çene çalan, geveze” anlamında bir birleşik ad oluşturmuşlardır. Yazarın Fransızcaya *en bavardant* şeklinde çevirmesi doğru değildir. “Bir de bütün bu *çala*, *sıyıra*, *vere* gibi durum zarf-fiillerini tümleçlerinden önce getirerek çevrik bir biçimde” kullandıklarını dile getirmiştir (Deny, 2012: 793-794).

Bu yapılarla ilgili yaygın kanaat *çal-* fiiline eklenen zarf-fiil eki ile oluştuğu yönündedir.

KT’de *çal* ve *çala* kelimelerinin “bir isimden evvel kullanılarak onun muttasıl ve şiddetle ve pervasız olarak istimaline delâlet” ettiğine dikkat çekilmiş ve *çalakılıç*, *çalakırbaç*, *çalçene* kullanımlarına yer verilmiştir (194.s). *Çalmak* maddesinin sonunda da *çalçene*, *çalyaka etmek* ile *çalakamçı*, *çalakılıç çalakürek* ifadeleri sıralanmış ve *çala* ile başlayan ifadeler “muttasıl kamçı, kılıç, kürek vesaire sallayarak” şeklinde açıklanmıştır (196.s).

Tietze, “durmadan, düşünmeden, süratle yazmak” olarak anlamını verdiği bu yapıyı *çal-* + *-a* “zarf-fiil eki” şeklinde çözümler. Bu kullanımın Türkçenin dil bilgisi kurallarına aykırı olduğunu Tietze de belirtir. Böyle bir duruma örnek olabilecek bir terkinin Farsçada da bulunmadığına, ortaya çıkışının araştırılması gerektiğine dikkat çeker. *Çalaçakmak*, *çalakamçı* ve *çalakaşık* sözlerinde de aynı çözümlenmeleri yapar (2002: 400-401).

Gülensoy, bu sözlerdeki *çala* ifadesinin belli isimlerden önce gelerek fiile bağlandığını ve adla ilgili bir çabukluk, süreklilik, dikkatsizlik anlamı verdiğini söyler ve *çal-a* şeklinde çözümlenerek zarf-fiil kalıplaşması olduğunu belirtir. Verdiği örnekler *çalakalem*, *çala pala*, *çala kaşık*, *çala kılıç*, *çala kamçı*, *çala kürek*’tir (2011, C.1: 212-213).

Çolak, günümüz Türkçesinde *çalakalem*, *çalakaşık*, *çalakürek* gibi deyimlerde, isim unsurundan önce gelerek isimle ilgili “çabukluk, süreklilik, dikkatsizlik” anlamı taşıyan bu *çala* ifadesinin *çal-* “vurmak, yere atmak” fiiline *-a* zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu dile getirmiştir (2017: 123-124).

MS’de de *çal-mak*’tan zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla *çal-a* zarfının oluştuğu ifade edilmiştir. Bu maddede *çalakalem*, *çala kamçı*, *çala kaşık*, *çala kılıç*, *çala kırbaç*, *çala kürek*, *çala paça* örnekleri yer almaktadır (208-209.s). *Çal-* fiilinden geldiği belirtilen *çalçene* ve *çal-a kalem* şeklinde tahlil edilen *çala kalem* örneklerine madde başı olarak da yer verilmiştir (209.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *çal-* fiilinin “çalmak; karıştırmak; benzetmek; vurmak” anlamında görüldüğünü belirtmiştir (1995: 60). Ayrıca “bakıma” anlamında ve *bir çala* “bir bakıma; şöyle bir” tamlamasında da yer alan *çala* ifadesini de tespit etmiştir (61.s).

DS’de de *bi çala* ifadesi “bir an, bir aralık” anlamıyla yer almıştır (C.6: 4461).

❖ **çalaklıç**

bk. çalakamçı

❖ **çalakürek**

bk. çalakamçı

❖ **çalap**

bk. çelevi

❖ **çalçene**

bk. çalakamçı

❖ **çalka-**

bk. başka

❖ **çelevi**

İncelenen diğer kelime: çalap

DENY:*Saygı Lakapları**Çelebi*

Bu unvan bugün artık kullanılmamakta olup yalnız Konya'da oturan Mevlevi (Mevlâna tarikatına mensup olanların) reislerin ve onların evlat ve yardımcılarına verilir.

Örn.: *Veled Çelebi*.

Hatırlatma - Bu kelime (kökü şüpheli olan) eskiden *efendi* ayarında ve onun gibi bir saygı anlamında kullanılırdı.

Örn.: *Süleyman Çelebi* (Peygamberin doğum ve ölümüne dair meşhur bir manzum eseri *Mevlûd*'ü yazan).

Sıfat olarak kullanıldığı zaman “zarif, hâl ve etvarı kibar, edep ve terbiyesi yerinde” anlamlarını verir.
(2012: 706)

Avrupalılara ise daima özel adlardan evvel getirilmek üzere *müsü* (monsieur) denir (*Müsü Antuvan*^{AUE}). Halk bu makamda bazen *çelebi* kelimesini de kullanır.
(2012: 705)

Deny'nin kökünün şüpheli olduğunu belirttiği *çelebi* kelimesini Elöve, *salibi* “salibe, İsa'ya mensup” kelimesine dayandırmıştır. Elöve'ye göre “Türklerin bu din misyonerlerinin belki kendilerine *salibi* dediklerine bakarak bu kelimeyi Çelebi'ye çevirmişlerdir”. *Salib* kelimesini de “Allah” anlamındaki *çalab* yapmışlardır (Deny, 2012: 707). *Salibi* “1. salîbe, haça mensup, putla ilgili. 2. salîb, haç şeklinde olan. 3. Hıristiyan. 4. haçlılardan olan.” anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2008: 917).

Dede Korkut Kitabı'nda *çalap* kelimesi “Tanrı, Allah” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 1997: 69). Kaçalın, *çalab* “rab, tanrı, efendi” şeklinde yer verdiği kelimeyi Ar. *c-l-b* kökünden *callāb* kelimesine bağlamıştır (2017: 798).

Tulum'un hazırladığı, 17. yüzyıl söz varlığının aktarıldığı sözlükte *çalab* kelimesinde *Allah* maddesine işaret edilmektedir (2011: 510). *Çelebi* kelimesi de sözlükte “beg, beyg, efendi, ağa, sultan, pāšā, başa, sipāhī, devletlü, hoca, mevlā” vb. anlamlarla yer almaktadır (520.s).

KT'de *Çalap* (*Çelep*) kelimesi “Mabut, Mevlâ, Huda” anlamlarıyla geçmektedir. Şemseddin Sami'ye göre, kelimenin aslı “çelîpâ” olup, birtakım Süryaninin Türkistan ve Moğolistan'a dâhil olarak oranın insanına Süryani yazısını öğretmeleri esnasında öğrenilip “mabut” anlamıyla kullanılmıştır. Ayrıca bundan önce Çince'den alınmış “Tanrı” kelimesi kullanılmaktadır, asıl Türkçesi ise *Ugan*'dır (194.s). *Çelebi* kelimesi de *çelep*'tendir (206.s).

İslâm Ansiklopedisi *çelebi* (*çalabı*) maddesinin yazarı Barthold, bu kelimenin menşei ve ilk manasının tam olarak tespit edilemediğini belirtmiştir. *Çalap* “Allah” kelimesinden gelmiş olabileceğini belirtmiştir. *Çeleb* ve *çelebî* kelimelerinin Süryani rahiplerinin Hristiyanlaştırma faaliyetleriyle ilişkilendirilen görüşe karşı, bu faaliyetlerin 13. yüzyıldan çok daha eski bir devre bağlanması gerektiğini, her iki kelimenin de Orta Asya'dan Selçuklular ile batıya gelmiş olabileceğini ifade etmiştir. Barthold, Arapça “getirmek, idhâl etmek” anlamındaki *calb* masdarından, *çalab* “emtia idhâl eden”, *calîb*

“köle” şeklinde geldiği yönündeki bir başka görüşü de dile getirmiştir. “Kâtip” anlamlı *çelebi* ile *calab* tabirlerinin Mısır’da, Memlûkler devrinde okuma, yazma ve bütün sanatlarda bilgi sahibi olan özel bir sınıf olduğunu ve sonraları en yüksek mertebelere eriştiklerinden hareketle kurulan bu köken bilimsel açıklamanın ilim muhitlerinde hiçbir akis bırakmadığını belirtmiştir. Çünkü bu izahın geçerli olabilmesi için önce *çelebî* ile *çalab* arasında hiçbir ilgi olmadığının ispat edilmesi gerekmektedir. Melioranski’nin bir yazısında bu ilginin net bir şekilde ortaya konulduğunu eklemiştir (Çelebi, 1993).

Barthold, İbn-i Batuta’nın *çelebi*’yi “Diyâr-ı Rum’da *efendi* anlamında kullanılan bir kelime” olarak tarif ettiğini, Bizanslıların *çelebi*’yi Türkçe bir kelime olarak kaydettiğini ifade etmiştir. Smirnov’un *çelebî* ile *çalab* arasında hiçbir ilgi olmadığı, Rumcadan geldiği yönündeki görüşü ve Kürtçe *deleb* “Allah”, *delebî* “asilzade; seyyar şarkıcı” kelimeleriyle ilişkilendiren görüşe de yer vermiştir. *Çelebî*’nin “Allah yoluna sülûk edenleri” değil, tasavvufî anlamı ile “sevgili” olan Allah’ın zatını ifâde etmesini de dikkate değer bir durum olarak değerlendirmiştir (Çelebi, 1993).

Ettore Rossi, *çelebi* kelimesi ile ilgili yazısında kelimenin kökenine dair dört varsayımı sıralar:

1. Allah mânasına gelen ve Türkçe addedilen *çalab*’dan, nispet eki olan *-i* ilavesiyle yapılmış sıfat ismi (K. Foy ve diğerlerinin faraziyesi);
2. “İdhâl etmek” mânasına gelen Arapça *calb* fiilinden alınmış isim; Mısır’da, Memlûkiler devrinde, *calab* “kâtip” mânasını ifade eden bir isim (Tiesenhausen faraziyesi);
3. İyi nutuk söyleyen anlamındaki Rumca kelimedden tahrif edilmiş isim (Smirnov faraziyesi);
4. Kürtçede, asilzade, seyyar şarkıcı mânasında kullanılan *delebi*’den gelen isim (aynı zamanda bugün Kürtçede Allah mânasını ifade eden *deleb* kelimesi Türklere geçmiş olan *çalab* kelimesinin aslı) (Marr faraziyesi).

Rossi, Ebû’s-Su’ûd’a atfedilen bir fetvadan Ebû’s-Su’ûd ve daha sonra Türkolog K. Foy’a göre *çelebi* kelimesinin Türkmen dilinde “Allah” anlamına gelen *çalab* kelimesine nisbet eki *-i* ile oluştuğu, ilim ve iyilik sıfatlarını haiz olan şahıslar için kullanıldığı, zengin kişilere denilmesinin hata olduğu sonucunu çıkarmıştır. Bursalı Mehmet Tahir’e göre 1116 / 1714-15’te vefat etmiş Terzizâde Kadı Mahmud b. Ahmed Manastırî’nin “*Çelebi*”

kelimesinin tahkik ve izahına dair risalesi vardır. Yine Mevlânâ Ebû's-Suûd'un ve Hasan Kâfî Akhisarî Bosnevî'nin de bu kelimenin şerh ve izahına dair bir risalesi olduğunu da ekler (1954).

Erdal, *çelebi* ve *çalap* kelimesinde ünlülerin ön sıradan ve arka sıradan oluşuna dikkat çeker. Anadolu'daki *çelep* ve *çelap* şekillerini verir. Erken dönem Anadolu kaynaklarından Yunus Emre, Dede Korkut Kitabı ve Tebareke Tefsiri'nde ikinci harfinin *elif* oluşunun *çalap* ve *çelap* okunmasına müsait bir durum olduğunu söyler. Kaynaklarda kastedilen telaffuzun *çelap* olması ihtimalini daha yüksek görür. *+i* ekiyle **çelabi* şeklini alan kelimenin *çelebi* şekline geçmesi oldukça kolay ve tabiidir. Bu kelime daha çok Oğuz grubuna ait bir sözcük olarak görünmektedir. Arapçadan, Eski Yunancadan ve Kürtçeden alındığına dair görüşlerin bulunduğunu belirtir. *Çelep / çelap / çalap* şekillerinde istikrarsız bir ünlü uyumuyla iki heceli olarak görünen bir kelimenin alıntı olabileceğini ifade eden Erdal, Ar. "köle tüccarı" anlamındaki bu kelimenin "Tanrı" anlamı kazanmasını ilgi çekici bulur. Mevlana'nın bir beytinden hareketle inananların kendilerini "kul, köle" olarak görmesini, "Tanrı"yı bir köle tüccarı olarak tarif etmeye ipucu kabul eder. Tarihî metinlerden hareketle bu konuyu irdeler. Netice olarak bu kelimenin hem ekli hem eksiz olarak Arapçadan iki şekilde ödünç alındığını ifade etmiştir (1983).

Kelimeyi "ileri gelen, sayılı erkeklere verilen unvan" şeklinde tanımlayan Tietze, M. Erdal'dan hareketle kelimenin *çalab* kelimesinden Arapçanın *-ī* ekiyle yapılan bir sıfat olduğunu belirtse de bu kelime hakkındaki tartışmaların devam ettiğini belirtir (2002: 424).

Pakalın, bir tarih terimi olarak ele aldığı *çelebi* kelimesiyle ilgili Lehçe-i Osmanî'de geçen şu bilgiye yer vermiştir: "Çelebi; okuma bilen, okumuş, sonradan bu mânaya efendi tâbiri vaz'olundu. Çelebi adam, müeddep, mükerrerem, nazik. Çelebi Sultan Mehmet.". Hüseyin Kâzım Bey'in sözlüğündeki "Fransızca gentilhomme mukabili; asîl, necip, nazik, zarif, müeddep, terbiyeli; koca, zevç, eskiden şehzadelere verilen unvan; daha sonra Celâleddin-i Rumi'nin evlât ve ahfadına da bu unvan verilmiştir." açıklamayı da paylaşmıştır. Fatih Sultan Mehmet devrine kadar Osmanlı padişahlarının erkek çocuklarının unvanı olarak kullanılan bu kelimedden önce bu unvan yerine *bey* ve *paşa*'nın kullanıldığını söyler. Daha sonraki dönemlerde *efendi* ve *sultan* kelimeleri de kullanılmıştır. Pakalın, Çelebi Sultan Mehmet'in kardeşleri İsa ve Musa Çelebilere *çelebi* denilmesinin Mevlana'nın torunu olduklarından dolayı olduğunu kaynaklara dayanarak söyler (1993, C.1: 342-343).

Pakalın, “Türkiye’de Maarif Tarihi” adlı eserin sahibi araştırmacı Osman Ergin’in eserinde *çelebi* kelimesinin 19. asırda şapka giyen tacirlere *salibî*’den bozma *çelebi* denildiğini aktarmaktadır. Osman Ergin, Mevlana ile Hacı Bektaş-ı Veli sülalesine de *çelebi* denildiğini belirttikten sonra iki kavramın aynı olup olmadığını sorgular. Bir kısım Türkler arasına Hristiyanlık girdikten sonra o dinin sembolü olan *salip*’ten yapılan *salibi* kelimesinden geçtiğini ve Müslümanların bilmeden mi kullandıkları konusunu belirsiz görür. Türkçedeki *çelipa* ve “Allah” anlamındaki *çalap* kelimelerini hatırlatarak, *çalap* + *î* şeklinde *çelebi*’nin oluşmuş olma ihtimaline değinir. Ergin, neticede Hristiyan tacirler hakkında kullanılmış *çelebi* sözünün *salibî*’den, Müslümanların kullandıkları *çelebi*’nin ise *Çalap*’tan gelmiş olmasını kendi kanaati olarak bildirmişse de esas köken bilgisini dilcilere bırakmıştır (C.1: 343).

Devellioğlu, *çelebi* kelimesiyle ilgili görülen kelimelerden *çelîpâ*’nın Farsça bir isim olduğunu belirtmiş ve “haç, put; kavisli, kıvrık çizgi; güzellerin kâhkülü (evvelce kadınlar kâhküllerini haç şeklinde iki taraftan yanakları üzerine sarkıtlarmış)” şeklinde açıklamıştır (2008: 154).

Nişanyan, “soylu kişi” anlamını verdiği, ilk kullanımı için 15. yüzyılı işaret ettiği *çelebi* kelimesinde “yüce kişi, tanrı” anlamına geliyor olabilecek *çelep* / *çalap* kelimesine bağlar ancak hangi dile ait olduğuna dair yorum yapmaz (2003: 75).

Gülensoy, Arapça “köle ithâl eden” anlamındaki *callâb* sözcüğünün semantik bakımdan Türk düşünce ve felsefesine uygun olmadığı görüşündedir. Sözcüğü *çala* “eski, kadim” + *apa* birleşmesi ile izah eder (2011, C.1: 214). *Çelebi* sözcüğünün de *çelep* / *çalap* “Tanrı, yüce kişi”+ Ar. *î* ile açıklar (C.1: 229).

MS’ye göre EOT’de *çalap* kelimesi “efendi, sâhip; Rab, Tanrı” demektir. *Çalabı* şekli de vardır; *çelebi* bu ikinci şekilden gelmiş olmalıdır. *Çalap*, *çalabı*, *çelebi* kelimelerinin Süryânîce asıllı olduğu ileri sürülmüşse de kökleri kesin olarak belli değildir (222.s).

Yörük, bugüne kadar yapılan çalışmalarda *çelebi* kelimesinin Memluklar devrinde “kâtib” anlamında, Rumcada “iyi nutuk eden, güzel söz söyleyen” anlamında olduğunu; 13 - 14. yüzyıllarda Anadolu’da birçok şair ve hanedan mensubu kişiler tarafından kullanılmış olduğunu ve bu döneme dair İbni Battûta’nın verdiği *çelebi* sözcüğünün “efendi” anlamına geldiği bilgisini paylaşır. Bazı Bizans kaynaklarında da bu kelimenin Türkçe olduğu ve “beyzâde” anlamına geldiği ifade edilmiştir. Osmanlılarda şehzadelere önce *bey*, sonra

çelebi unvanı verildiğini ifade eden Yörük, Lehçe-i Osmâni'de “okuma bilen, okumuş, nâzik, müeddeb, mükerrerem” anlamlarına geldiğini de aktarmıştır (2011).

Türkçe Sözlük'te *çelebi* kelimesi T. *çalap* + Ar. *-ī* şeklinde tahlil edilmiştir (516.s). *Çalap* sözcüğü ise “Tanrı” anlamına gelen eskimiş bir sözcük olarak ifade edilmiştir (485.s).

❖ *Çemişkezek*

bk. kez

❖ *çene*

İncelenen diğer kelime: süyek

DENY:

Aşağıdaki artçıl sınıftan kelimeler aynı aileye ait görünüyorlar: Yön veya yün “yüz, yan”. Krş. edatlık deyimler; *çeñe* veya *eñe* veya *eñek* (Türk - Tatar dillerinde *ç X y* keşiklenimi sık sık olur.) *çeñe*; krş. *iyäk* (Doğu Türkçesi) “çene” (Buradaki *y*'nin kayboluşu, *y X ñ* değişmesi; krş. *süyäk X süñäk* “kemik”). Krş. Pavet de Courteille, *Journal Asiatique*, 1882, 278.s.

Eñek ve *çeñe* kelimeleri arasındaki akrabalık daha önce Schott tarafından (53.s. vs. *Über das Altaische vs.*'de) gösterilmiş bulunuyor.

Uranhacada yanağa *çañak* veya *çaak* derler. Kazan Türklerince ve Kırgızcada ise buna *çañak*; Yakutçada da *sıñax* denilir.

(2012: 570)

Deny *çeñe*, *eñe* veya *eñek* biçimleri arasındaki ilişkiyi lehçelerdeki *ç X y* nöbetleşmesi ile izah etmektedir. Doğu Türkçesinde *iyäk* olarak karşılık bulan *çeñe* kelimesindeki bu durumu da *y X ñ* değişmesi şeklinde verir. Diğer bir örnek olarak bugün Anadolu ağızlarında ve Kerkük ile Kırım Türklerinde “kemik” anlamlı *süyek* kelimesi kullanılmaktadır (DS, C.5: 3730).

KT'de *çene* “ağız altında enek kemiklerinin birleştiği yer olarak” tarif edilir (207.s). *Eñek* - *eñe* maddesinde asıl şeklinin *iñek* olduğu belirtilir ve “yanağın alt yanı, çeneyi örten yer” olarak açıklanır (312.s).

Eren'e göre *iç engek / eñek* açıklaması ses ve anlam yönünden tartışmaya açık olup *eñek*'in sonundaki /k/ sesinin düşmesi önemlidir ancak bu tahlilde göz ardı edilmiştir (Aktaran, Gülensoy, C.1: 231). Eren, kelime için yaygın görüşün Farsçadan alıntı olduğunu belirtmekle birlikte organ adlarının öz Türkçe olduğunu söyler ve Farsçadan alıntı olduğu fikrini düşündürücü bulduğunu dile getirir. Türkçede çeneye *eñek* adı verildiğini (1999: 84), *eñek* sözcüğünün de tarihî Türk lehçelerindeki “yanak” olarak kullanılan *eñ* adından -k küçültme ekiyle yapıldığını söylemiştir (135.s).

Clauson, *eñ* kelimesinin çoğunlukla “yanak” olarak aktarıldığını söyler ancak pek çok yerde renk isimleriyle birlikte kullanıldığı için aslında “beniz, cilt rengi” anlamında olduğunu düşünmektedir. Osmanlı Türkçesinde *eñ* ile *yaña:k* kelimesinin kastedildiği de görülmektedir. DLT'den *kızıl eñ* “kırmızı yanaklar”, KB'den *sarığ kılğa eñ* “Benzimi / yanağımı sarartacak” ve AH'den bir beytin ikinci dizesi olan *yā olar kızıl eñ bu eñke meñ-e* “(Peygamberlerin yüzleri beyazdır, Muhammed de yüzdeki göz gibidir) ya da onlar kızıl yüzlü / yanaklıdır ve o yanaktaki bendir.” örneklerini paylaşmıştır (1972: 166). Clauson'a göre *eñek* kelimesi *eñ*'den türemiş olan **engek* kelimesinin ünlü göçüşmesi sonucu aldığı biçim olabilir. Aslında daha geniş olarak “alt çene, çene kemiği, çene” anlamlarındayken daha sonra sadece “çene” olarak da kullanılmaya başlanmıştır (183.s).

Tietze, *çene* kelimesini *çenge* biçiminde vermiş, tahlilini “< **iç - engek / eñek*” olarak yapmıştır. Räsänen'in de ifadesine yer vererek, *çedik* < *iç - edik*, *ç-engek / eñek*, *çağna-* < *ç-ağna*, *çevir* < *ç-evir-* yapılarını karşılaştırılabilir örnekler olarak sıralamıştır (2002: 407).

Nişanyan, *çene* kelimesini E. Far. *çānu-*'dan gelen Far. *çene / çāne*'ye bağlamıştır (2003: 75).

Gülensoy, *çene* kelimesi için *çene* < *çeñe* < ? + *añāk* gelişimini verir. Ona göre *añāk* kelimesinden önce bir öge olmalıdır. OT döneminde görülen ve **çangı+la-* şeklinde çözümlenen *çangıla-* “kötü söyleyip bağırma” fiiliyle de karşılaştırılması gerektiğini belirtir (2011, C.1: 230).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *çenge* olarak karşımıza çıkan *çene* kelimesinin Farsça kökenli olduğunu belirtmiştir (1995: 63). Ayrıca *çiğne-* fiilinin *çeyne-* şeklinde kullanıldığını da kaydetmiştir (64.s).

Karahan, Anadolu ağızlarının kelime hazinesinin yazı diline göre çok daha zengin olduğunu, Köktürk Bengü Taşları'ndaki birçok kelimenin ses yapılarını kısmen değiştirerek muhafaza ettiğini belirtmekte ve *sügük* “kemik” kelimesini örnek olarak vermektedir. Bu kelimenin *süğük*, *sümüük* şekillerinde Doğu Anadolu ağızlarında kullanıldığını ifade etmektedir (2011: 120).

MS'ye göre *çene* kelimesi Farsçadan gelmektedir (223.s). ET *engek*’ten gelen *enek*; *eng* “yanak”tan küçültme ekiyle *eng+ek* şeklinde türetilmiştir. EOT döneminde “yanağın çeneyi örten alt kısmı” anlamında kullanılmış ve bu anlam ile halk ağzında kullanılmaya devam etmiştir (344.s). *Süyek* kelimesine de madde başı olarak yer verilmiş ve kökü bulunamadığı belirtilen bu kelime “cerrahların kırık veya çıkık kemikleri sâbit tutmak için kullandıkları tahta, mukavva vb. levha, cebire” olarak tanımlanmıştır (1147.s).

Kasapoğlu Çengel’in “renk” anlamına geldiğini belirtip, düz geniş /e/ sesinin yuvarlaklaşarak /ö/ ünlüsüne dönüşmesi örneği olarak yer verdiği *öñ* kelimesi, *eñ* sözünün çağdaş lehçelere yansması olarak karşımıza çıkmaktadır (2012: 489).

Türkçe Sözlük’e göre de *çene* kelimesi Türkçeye Far. *çâne* kelimesinden geçmiştir (519.s).

TS’de *eñek* biçimi “çene, çene kemiği; gerdan” anlamında yer almaktadır (83.s).

DS’de *enek* kelimesinin pek çok anlamı içinde “alt çenenin oynak yeri”, “koyun ya da keçinin mafsalsal kemiği” gibi anlamları dikkati çekmektedir (C.3: 1748). *En* kelimesi de “beygir, katır, eşek gibi hayvanların damağında, ön dişlerinde meydana gelen şişkinlik”, “parmağın ek yeri, eklem” gibi çeşitli anlamlarda ağızlarda yaşamaya devam etmektedir (C.3: 1742). *Süyek* ise “kemik” anlamına gelmektedir (C.5: 3730).

Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesinde *süngük* / *söngük* kelimesinin “kemik” anlamına geldiğini belirtmiş, *süngüklüg* “kemikten ibaret olan” gibi türevlerine de yer vermiştir (2011: 214). E. Uyg. döneminde *ängäk* şeklinde görülen kelimenin “çene kemiği, çene” anlamında kullanıldığını ifade etmiştir (72.s). *Öng* kelimesini ise “renk; ön taraf, önce, doğu; sahra, çöl” anlamlarıyla vermiştir (151.s).

DLT’de *eñek* kelimesi hem “ağzın iki yanında, çeneden azı dişlerine kadar olan bölge” hem de “baş örtüsünü başa bağlayan ip” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (68.s). “Allık, kadınların yanaklarını boyadıkları kırmızı bir boya” anlamına gelen *eñlik* de yanağa sürülmesi bakımından aynı kökten görünmektedir (57.s).

KB’de *eng* kelimesinin “yüz, yanak, damak” anlamına geldiği görülmektedir (1979: 149). *Öng* şeklindeki kelime de “renk” olarak açıklanmıştır (362.s). *Süngük* şeklinde yer alan kelime de “kemik” anlamındadır (411.s).

Dede Korkut Kitabı’nda bugünkü *çene* kelimesi *çeñe* imlasiyle yer almaktadır (Ergin, 1997: 72).

Abuşka Lügati’nde *engek* kelimesinin “çene” anlamına geldiği ifade edilmiştir. *Eng* de “yanak” olarak açıklanmıştır (Güzeldir, 2002: 54). *İng* ise “Avretler yüzlerine sürdükleri kıızıl renge dirler ...” açıklamasıyla verilmiştir (118.s).

Tulum’un hazırladığı sözlükte *çeñe* maddesinde açıklamada “çâne, eñek” biçimleri verilmiştir (2011: 521).

❖ *çevik*

İncelenen diğer kelimeler: av, çevir-, çevre, ev

DENY:

-(I)k eki

-(i)k / (i)k ve *-(ü)k / -(u)k* biçimlerinde yazılan bu ek oldukça büyük bir sayıdaki türemişleri meydana getirmeğe yarar. Bununla beraber bu ek canlı olmayıp bu sayfadaki birçok kelime kullanış dışında kalmıştır.

-(I)k’lı adlar, *-mA*’lı adlar gibi ... eğer ettirgen çatıdan türemiş iseler edilgen bir anlam alırlar ...

Geçişsiz fiillerden yapıma etken anlamlı sıfatlar şunlardır: ... *çevik* (krş. *çevirmek*) ...

(2012: 495-497)

Tek *-A*’lı veya tek *-I*’lı zarf-fiil

... Şimdiki Osmanlıcada bu kip ancak biçili ifadelerde kalmış bulunuyor ki bunlardan kimi ad (zarf veya sıfat) kimi edat olmuşlardır.

Bu ifadelerin başlıcalarını (abece sırasıyla) burada veriyoruz: ...

çevre (*çevire* yerindedir; krş. *çevrinti*) *çevirmek* fiil adından. ...*

(2012: 782, 784)

*Not: Bu *çevre* kelimesi Altaycada ve daha başka lehçelerde rastlanan ve *ebirmek*, *ebürmek* fiil adından meydana getirilen *ebire* ve *ebre* kelimelerine yaklaştırmak gerekir. Krş. Osmanlıca *evirmek* kelimesi ancak *evirmek çevirmek* biçiminde ikileme yoluyla kullanılabilir; fakat Eski Osmanlıcada basit şekliyle ve “acele etmek, koşmak” anlamındaki *evmek* (*ivmek*) biçimiyle görülür. Krş. *evi* “acele”, *evik* (*ivik*) “bir çeşit kayak”, *evgen* “süratli, aceleci”.

Tezkiretü'l Evliyâ, 231. yap., 17'de *ävürä* “tersine” anlamındadır: *ävürä käip* “(elbiseyi) ters yüz yaparak, evirerek giyip”.

Ev- köküyle sıkı ilişkileri olduğu görülen *çev-* kökünde de “acele” anlamı bulunuyor: *Çevik* “süratli, hareketleri çabuk”. Krş. (Kırımca) *çebik* “çabuk”. Çağatayca *çevirmek* artçıl sınıftan *çavarmak* biçiminde. Krş. *çevre*'nin anlamdaşı olan *çovra* (Bibl. Nat., *Ermenice yazmalar*, 194. yap. 59, I, 5 ve aşağısı: *Alayja eşikin yangıdan etip tinkovat ettilär çop çovrasın*; “Öylece eşğini (kapısını) yeniden edip (yapıp) harçla sıva ettiler bütün çevresini (kilisenin).” Krş. *Codex Comanicus*, *yihov*, 198.s. ve *gichöv*, 158.s.). (Polonezce *tynkowac*, kum, kireç, alçı veya çimentodan harçla sıvanmak). Krş. aynı yer, 30. yap. ve *çovurmak*. Aynı yer, 24. yap., I.,14. Yine krş. *Codex Comanicus*, 65.s.: *Çop çoura* çep çevre, 60.s.). (2012: 782, 785-786)

Bilindiği üzere bazı -A veya -I'lı zarf-fiiller somut adlar hâlinde kullanılabilirler.: *çevre* “kenarları işlemeli mendil”. (2012: 813)

Sabit olmayan ünlüleri parantez içinde gösterdik. *r'nin önündeki dar ünlünün düşmesi*: ... *çevre*... *çev(i)r*'den gelir; aynı fiilden *çev-rili*, *çevr-inti* ... (2000: 103).

DUDAK SESİNDEN UZAKLAŞMA

ö > e değişmesi: *öy* (eskiden) *ev* ... (2000: 68)

Deny, *çevre* kelimesinin *çevir-* fiilinden geldiğini belirtmiştir. *Çevik* kelimesini - (I)k eki örneği olarak vermiş ve *çevir-* fiiliyle ilişkilendirmiştir.

Elöve ise *çevik* kelimesinin *çevir-* fiili ile ilgili olmadığını, “tez davranmak” anlamındaki *iv-*, *ev-* fiillerinin *ç > hemze* değişimli *çev-* şeklinden gelmiş olması gerektiğini ifade etmiştir (Deny, 2012: 497). Ayrıca Elöve, “acele etmek” anlamında *ev-* (*eb-*) veya *iv-* köküyle “etrafını çevirmek, kuşatmak”taki *ev-* (*eb-*) kökleri arasında, biçim benzerliğine rağmen bir anlam yakınlığı olmadığını belirtmiştir. DLT'deki *ävümäk* “etrafını çevirmek”, *ävürümäk*, *ävürülmäk*, *ävürismäk*, *ävüränmäk* “(ay) hâlelenmek, ağıllanmak, çevrenmek”, *avmak* “etrafını almak” ve *ev* “etrafı kuşatılmış yer (çadır)”, *ağıl* “avul, etrafı kuşatılmış saha veya köy... av etrafı sarılmış hayvan?” kelimeleriyle karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir (786.s).

Elöve'nin de yer verdiği gibi DLT'de *āv* “av”, *ew* “ev” ve *ew-* “bir şeyin etrafını çevirmek, kuşatmak” kelimeleri kullanılmıştır (38, 86.s).

KT’de *evirmek* fiili *evirmek çevirmek* şeklinde *çevirmek* ile birlikte kullanıldığında anlamsız ve boş söz olarak görülmüştür (326.s). *Ev* kelimesinin aslını *üy*, *iv*, *yiv* ve Çağatay Türkçesindeki şeklini *üy* şeklinde verir (325.s).

Clauson’un *e:v* maddesinde, kelimenin anlamını verirken kullandığı “ayrılmış ikamet edilecek alan” ifadesi Elöve’nin “etrafi kuşatılmış yer” ifadesiyle paralellik göstermektedir (1972: 3). Bugünkü *av* kelimesine de *a:v* şeklinde yer verilmiştir (3.s). *Evir-* kelimesinin “bir şeyi çevirmek” anlamına geldiğini, bu anlamın “bir tekerleği çevirmek; bir fincanı devirmek; yüzünü döndürmek” hatta erken daha önceden başka bir dile çevirmek” gibi çeşitli kullanımları kapsadığını belirtmiştir. Bu *egir-* fiilinin anlamdaşları olan *çevür-*, *tevür-* gibi fiillerle ilişkilendirildiğini de eklemiştir (14.s). Uzun ünlülü *e:v-* fiilini de “acele etmek” şeklinde açıklamıştır (3.s).

Eren, *ev* kelimesini Sümerce *ab* biçimiyle ilişkilendiren ve ilişkilendirmeyen, Çincedeki “ev” anlamındaki *ip* kelimesiyle birleştiren, Hâlaççaya dayandırılarak *pāb*’den geldiğini ifade eden görüşlere yer verir. İhtimal vermediği *pāb*’den geldiği fikrinin savunucusu Doerfer’in, kelimeyi “ev” anlamlarındaki Orta Kor. *ip* ve Japonca *iba* sözcükleriyle karşılaştırdığını da ekler (1999: 141).

Tietze, *çevre* kelimesini *çevür-* fiilinin gerundium hâli olarak açıklar (2002: 434). *Çevik* kelimesini *çebük* / *çevük*’ten gelme kabul eder. Ayrıca Deny’nin yukarıda verilen *çev-* + *-ik* tahliline de yer vermiştir (433.s). *Av* kelimesinin Eski Türkçede uzun ünlülü *āv* biçiminde olduğunu belirtir (150.s).

Tuna, Sümerce *ab ~ eb ~ ib ~ e* şekilleriyle karşılanan kelimenin “ev” anlamına geldiğini belirtmiş, Sümercenin fonetiğinin tamamen başka sistemlere sahip bazı Sami dillerinin aracılığıyla tespit edilmesi sebebiyle kelimelerin okunuşunda bu farklı ses değerlerinin görüldüğünü vurgulamıştır (1997: 35).

Nişanyan, *çevirmek* fiilinin ET *çevürmek* şeklini verir ve eş anlamlı gördüğü *çevirmek*, *evirmek*, *tegirmek* / *tevirnek* fiilleri arasındaki ilişkinin açık olmadığını belirtir (2003: 76). *Çevik*’i ise *çabuk* kelimesiyle ilişkilendirir ve *çevirmek* fiilinin etkisiyle ses ve anlam değişikliği yaşanmış olabileceği fikrindedir (76.s). *Çevre* kelimesi de yapı ve anlam bakımından *çevirmek* fiilinden etkilenmiştir (76.s).

Gülensoy, *av* kelimesinin *āb*’dan geldiğini belirtir. Sevortyan’ın kelimeyi *āw* ile *āğ* / *āk* (ağ) ile birleştirmesine ET’de bir *b* / *w* / *ğ* nöbetleşmesi olamayacağını belirterek karşı

çıkar (2011, C.1: 88). *Ev* kelimesinin *eb*’den geldiği fikrindedir. Sümerce veya Çince gibi başka dillerle ilişkilendirilmesini yanlış bulur (C.1: 347).

Gülensoy’un *av* ve *ev* kelimelerinde Elöve’nin görüşlerine yakın açıklamaları görünmemekte, *çevik* kelimesi içinse *çevik* < ? *çabuk* < *çap*- değişimini belirterek *çap*- fiiliyle ilişkilendirmekte (2011, C.1: 233), *çevre* kelimesinin de *çewür*- fiilinden *-e* eki türediğini ifade etmektedir (C.1: 234).

MS’de de ilgili kelimelerin ET şekilleri verilmiştir (85, 226, 227, 359.s).

Ögel, Oğuz boy adlarının kökenlerinden bahsederken Reşideddin’e göre *Avşar* sözünün anlamının “çevik ve vahşi hayvan avına hevesli” olduğunu ifade eder. Tahlilini *aw-ş-ar* olarak yapmış, *aw-* sözünün hem isim hem fiil olarak kullanıldığına dikkat çekmiştir (2003: 338-339).

Gemalmaz, Erzurum ağzında *aw* şeklinde de görülen kelimenin gelişimini ET *aw* < *av* < *ab* şeklinde göstermiştir (1995: 31). *Ew*, *év*, *éw*, *öw* şekillerinde de görülen *ev* kelimesini ET *eb*’e (102-103.s); *çewüyh*, *çevüg* şekillerinde söylenen *çevik* kelimesini ise Farsça *çābük* kelimesine bağlamıştır (64.s).

Türkçe Sözlük’e göre *çevik* kelimesi Far. *çābuk* kelimesinden gelmektedir (525.s).

Deny’nin *çevir-*, *çevre* kelimeleriyle ilgili gördüğü fiilin Köktürk Bengü Taşları’nda “çevirmek; dolanmak” anlamında, *ebir-* şeklinde geçtiği görülmektedir (Ercilasun, 2016: 670).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde de görüleceği gibi E. Uyg. döneminde *ab* ve *av* kelimeleri “av” (Caferoğlu, 2011: 25), *avla-* fiili “bir şeyi çevrelemek, çevresini dolaşmak; avlamak” (26.s), *äv* ve *äb* “ev” (68.s) anlamlarında karşımıza çıkmaktadır. *Öy* şekli de “ev” anlamına gelmektedir (155.s). *Ävir-* “evirmek, çevirmek; tercüme etmek, bir dilden başka dile geçirmek”, *ävür-* “evirmek, işlemek, çevirmek”, *ävrik* / *ävrig* “kaba, sarsak, aptal, ters”, *ävri-* “evrilmek, dinini değiştirmek, çevrilmek, dönmek, davranmak”, *ävri-* “sarsılmaz, sabit, sağlam”, *ävri-* “bir işle meşgul olmak”, *ävri-* “çevrilmemek, evrilmemek, dönmemek” kelimeleri de bahsi geçen *äv-* fiilinin türevleri olarak görünmektedir (78-79.s).

KB’de de incelenen kelimeler ile ilgili *aw* “av”, *aw-* “toplanmak, üşüşmek, etrafını çevirmek” (1979: 37); *ew* “ev”, *ewdi-* “toplamak” (163, 164.s); *çewril-* “çevrilmek, döndürülmek” (128.s) ifadeleri kullanılmıştır.

Dede Korkut Kitabı'nda *çevük* “çevik”, *çevre* “çevre, etraf”, *çevür-* “çevirmek, önünü kesmek, döndürmek, çevire çevire pişirmek, devirmek”, *çevüril-* “çevrilmek, dönmek, dönüp dolaşmak” kelimelerinin yer aldığı görülmektedir (Ergin, 1997: 72, 73). Ayrıca *av*, *avçı*, *avla-*, *avlan-* kelimeleri bilinen anlamlarıyla kullanılmıştır (25-26.s). *Ev* kelimesi de *iv* şeklinde ve “ev, otağ, çadır” anlamlarındadır (157.s).

Abuşka Lügati'nde *ivdürmek* fiili “çevirmek” şeklinde aktarılmıştır. *İvürdi*, *ivrüldi*, *ivrülüp* gibi şekillerde ise “döndürmek” fiiliyle aktarımlar yapılmışsa da verilen örnekte *çevirmek* ile bir tutulduğu görülmektedir: “Nesâ'imü'l-Muḥabbe'de İmâm-ı Â'zam Raḍiya'llahü Anh menâkıbında gelür ki: Dirler ki yüz kıble-i ḥaḳîḳığa kiltürüp ḥâḳdın yüz ivürdi, ya'nî yüz çevirdi” (Güzeldir, 2002: 118, 119).

❖ *çevir-*

bk. çevik

❖ *çevre*

bk. çevik

❖ *çığır-*

bk. bağır-

❖ *çığlık*

bk. bağır-

❖ *çılgın***DENY:**

Bazı *-kın*’lı sıfatların oluşumu daha az kurallı görünmektedir. Bunlar belki bir örnekleme hadisesiyle vücut bulmuştur:
 ... *çılgın** deli (krş. *çıldırmağ*) ...
 (2012: 510)

Deny, *çılgın* kelimesinin *çıldır-* fiiliyle ilgili olabileceğini belirtmiş, Elöve de aslının *çılgın* “çok bağırıp çağıran” olabileceği ihtimaline değinmiştir (Deny, 2012: 510).

Tietze, farazi bir **çıl-* “delirmek” köküne bağlar. “Fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-gın* eki” eklendiğini belirtir. *Çıl-* fiilinin belki de *çal-* fiilinin bir varyantı olabileceğini söyler (2002: 441).

Nişanyan, Yeni Türkçe olduğunu belirttiği *çılgın* kelimesini *çıldır-* fiiliyle ilgili olduğunu düşünür. *Çıldır-* fiili “çatlama sesi, çıt” anlamına gelen ses taklidi *çıl* kelimesinden gelir. Bu fiilin “kafası çatlak olmak, delirmek” anlamı 20. yüzyıla özgüdür (2003: 76).

MS’de de *çıldır-* fiili ile ilişki kurulmuştur (231.s).

Gülensoy, kelimenin *çıl* yansıma sözcüğünden *+gın* ekiyle türedildiği görüşündedir (2011, C.1: 237).

❖ *çömük*

bk. kez

❖ *çömüş*

bk. kez

D❖ *da / de**bk. dahi*❖ *dadan-**bk. dede*❖ *dadı**bk. dede*❖ *dağıl-**bk. tarla*❖ *daha**bk. dahi*❖ *dahi**İncelenen diğer kelimeler: da / de, daha****DENY:****Durum zarfları**daği (de)*

دخی * *daği* zarfı ve kısaltılmış biçimi olan *de* bir katılma fikri verir; daha önce ifade edilen veya hiç değilse altta gizlenik kalan bir anlam herhangi başka bir anlamın üstelik olarak gelip katıldığı bildirilmek istenildiği zaman kullanılır. Bu kelime özellikle kısaltılmış biçimiyle çok kullanılır. ...

daha

daha zarfı Fransızcası *encore* (= tekrar) gibi aynı anlamlarda kullanılır.

1. Bir eylemin yenileşmesi (Bu anlam *dahi* zarfının anlamına çok yaklaşıyor.). Bunun anlamdaşı *tekrār*.

Örn.: *Daha yarın gelecek. ...*

Dağa zarfı hakikatte *dahi* zarfının az farklısından başka bir şey değildir. *Dahi*'deki sıfatlık fikrinin alelade bir gelişmesinden doğan *daha* kelimesi, *dahi* kelimesine göre bütün serbestliğini son zaman Osmanlı Türkçesinde kazanmıştır. Gerçek konuşma dili epeyce erkenden *dahi* ile *dağa* arasındaki farkı yapıyordu; fakat *daha* diye söylenişi uzun zamanlar yabancı sayılmış, yazı dili bunları şu veya bu durumlarında olsun hep *dahi* kullanmıştır.

Örn.: *dahi* (halk dilinde *daha*) *küçük*.

Uygurca *ymä* edatı (Müller, Uygurca, 6.s., I, 12; 37.s., I, 3 ve çeşitli yerlerde; Chuast. Man, 9.s.; I, 10) ki [*Dîvânu Lugâti't-Türk*, III, 271.s. *yämä* olup *mä* (veya *ma*) biçiminde kısaltılmış olarak bazen bağlaç veya pekiştirme edatı hâlinde görülür.] *dahi* zarfına denktir.

(2012: 252, 258)

*Not: Bu kelime kökünde bir fiil şekli, *tağ-* fiilinden bir *i-* zarf-fiili gibi görünüyor (*takmak*; eski imlasiyle *دقمق* Bibl. Nat. AFT 86, 44 yap., *iliştirmek*, *katmak*). Krş. Çağatayca *tağı* ki aynı anlamdadır. Yine krş. eski imlasiyle *دقی* (British Museum, *Doğu Yazmaları*, 6815, 11. yaprak ve çeşitli yerlerde). Yakutçada bunun dengi kelimesi olan *doğani* da bir fiil biçimidir.

(2012: 254)

Ünlü uyumu veya ünlülerin benzeşmesi

... Tek ve aynı Türkçe kelimedede ya yalnız ön sınıf ünlüleri olan *e, i, ö, ü*'den ya yalnız art sınıf ünlüleri olan *a, ı, o, u*'dan biri bulunur. ...

Bu kuralın istisnaları son derece seyrek olup böyleleri ise hemen her zaman *ı* yerine *i* söylenişi olur. ... *daği* ...

(2012: 99)

Bağlaçlar ...

da

de / da edatı “ve” anlamında uymaca (ekleme) bir bağlaç olarak kullanılır. Bu *daği* zarfının kısaltılmış biçiminden meydana gelmiştir.

(2012: 597, 599)

Aşağıdaki zarf-fiillerin de eski olması muhtemeldir: ... *daği* ve *daha* (Çağatayca).

(2012: 791)

Gırtlak Ünsüzleri

İki adet “soluklu” sızıcı ses vardır. İkisi de *h* şeklinde belirtilir.

Biri tonsuz: *h* (*h* yazılır) çok hafif bir gırtlak büzülmesi gerektirir. Bu ses soluk vererek (alarak değil) çıkarılır. Gırtlaktaki hava birden bire dışarı verilir, *h* sesi, *h*, *kh* sesinin yumuşatılmışıdır. Türkçede *h* sesi *k > h > h* gelişmesinin sonucudur ve buna göre sadece kalın sesli kelimelerde bulunur. ...

daği (*daği* telâfuz edilir) *dağ-ı*, *tağ-ı*'dan gelmiştir.

Bir tonlu *h*. ...

Bir önceki paragrafta incelediğimiz tonsuz ünsüzün daha az veya daha fazla sabit, tonlulaştırılmış halidir, bazı yabancı kelimelerde bazı kalın sesli kelimelerin imlâsında ayırılmazlar. Türkiye Türkçesindeki Türkçe kelimelerde primitif bir damak sesinin gelişmesi sonucu meydana gelmiştir.

Örn.: ... *tak-a* > *dak-a* > (*daha*) > *daha* karş. *dahi*.

(2000: 25, 27-28)

Ses Uyumunun Birinci Kuralı (genel)

Derinlik veya damak sesinin karşılıklı bağı: *Türkçede bir hece grubunun ilk ünlüsünün ince veya kalın olmasına göre, sonraki ünlüler de ince veya kalın olurlar. ...*

Ses uyumunun birinci kuralına istisna çok azdır: ... *dahi* (aslında *tak-*, *takı*'dan gelme zarf-fiildir).

(2000: 50-51)

Yumuşama? - Türkiye Türkçesindeki “d” veya “g” (ince) Doğu Türkçelerinde genellikle “t” veya “k” (ince)’ya tekabül ederler. ...

Dahi (eskiden *dakı*) *dak-*’dan gelir. - dş. [Doğudaki şekli] *takı*, *tak-* fiiliyle aynı anlamda (batıda da *dak-* ile aynı anlamda).

(2000: 72)

h sesi. ... Bir önceki paragrafta incelediğimiz tonsuz ünsüzün [*h*] daha az veya daha fazla sabit, tonlulaştırılmış hâlidir, bazı yabancı kelimelerde bazı kalın sesli kelimelerin imlâsında ayırılmazlar. Türkiye Türkçesindeki Türkçe kelimelerde primitif bir damak sesinin gelişmesi sonucu meydana gelmiştir.

Örn.: *tak-a* > *dak-a* > (*daha*) > *daha* karş. *dahi*

(2000: 28)

Deny'nin görüşleri aslı *tak-* fiiline *-ı* zarf-fiil eki getirilmesi ile oluşmuş *takı* olan bugünkü *dahi* edatının aslı olduğu, bünyesindeki sıfatlık fikrinin neticesinde *daha* şeklinin ortaya çıktığı ve *da / de* bağlacının *dahi*'nin kısaltılmışı olduğu yönündedir. Dîvânü Lugâti't-Türk'te *yämä* şeklinde geçen edatın Eski Uygurca Türkçesinde *mä* (veya *ma*) biçiminde kısaltılmış olarak da yer bulduğunu belirtir ve Kutadgu Bilig'in Kahire nüshasındaki *ma* edatının bazen Uygurca metinde *ta* şeklinde okunduğunu ve belki de bunun *de* olabileceğini söyler.

Elöve de *dahi* kelimesinin *tak-* fiilinden türemiş *takı* şeklinden geldiğini ifade etmiş, diğer konularda görüş bildirmemiştir (Deny, 2012: 791).

Deny ve Elöve'nin hemfikir olduğu *dahi*'nin *tak-* kökünden türediği fikri genel kabul gören görüştür. Farklılıklar *daha* ile *dahi*'nin farklı olarak türemiş oldukları ve aynı kelimenin değişken biçimleri oldukları ile *da / de* bağlacının bu yapılardan nasıl kısaltıldığı konularında görülmektedir. Deny, Elöve, Şemseddin Sami, Tietze, Nişanyan, Gülensoy *dahi* ile *daha*'yı aynı kelimenin değişkenler biçimleri olarak kabul eden isimlerdendir.

MS’de de bu yönde görüş bildirilmiştir. T. Tekin *daha* ’nın *dahi* ’den geldiği fikrini kabul etmez.

Şemseddin Sami’ye göre *daha* “esasen *dahi* ile bir olup aslı *takı*’dır”. *Dahi* (*dahi*) maddesinde şimdiki imlası داخی şeklinde gösterilirken eski ve Çağatay imlası داغی olarak verilmiştir. Kısaca *de* şeklinde kullanıldığı bilgisine de yer verilmiştir (KT, 229.s).

Clauson, *takı*: (*d-*) maddesinde kelimeyi *tak-* fiiline bağlamıştır. **dak-* şekli görülmemesine rağmen kelimenin aslında *d* sesi ile başlaması ihtimalinin alışılmadık biçimde kuvvetli görüldüğünü belirtir. Çağdaş lehçelerde bazen *takı* / *tağı* veya *dakı* / *dağı* şekillerinde; bazen *tagın* şeklinde genişlemiş olarak; bazen de *ta* / *te* / *da* / *de* enklitiği biçiminde görüldüğünü söyler (1972: 466).

Tietze, *dahi* kelimesinde *dahı* ‘*daha*’ < E. Osm. *dağı* < ET *takı* gelişimini vermekte ve yazılı kaynaklarda 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam ettiğini, fakat telaffuzunun çok daha önce *daha* şekline geçtiğini ifade etmektedir (2002: 480). *Daha* kelimesinde ise ikinci ünlü uzun olduğunu ve Türkçe kelimelerde ünlünün sebepsiz uzamasının dikkati çektiğini belirtir. *Daha* şeklinin *dahı* kelimesinin, halk arasında ve konuşma dilinde kullanılan varyantı olduğuna dair bir görüşü paylaşır. Yazılı kaynaklarda 19. yüzyıldan önce görünmediğini ekler (479.s). *Da* / *de* edatını “enclitium, yani vurgusu kendisinden evvelki kelimeye dayanan edat” şeklinde vasıflandırarak *dahi* (< *dağı* / *dağı*) kelimesinin kısa varyantı olduğu görüşünü aktarır (476.s). Ayrıca Tietze, Eski Osmanlıca olduğunu belirterek *dakı* “ve, dahi, da” kelimesine madde başı olarak da yer vermiştir (482.s).

Nişanyan’a göre *dahi* ve *daha* ET *takı* / *dakı*’dan gelen, “de, dahi (bağlaç), daha (zarf)” anlamında kelimelerdir. *Takı* kelimesi ET *tak-* fiili ile ilgilidir (2003: 80, 438).

Gülensoy, *dahi* edatını *tak-* fiiline eklenen *-ı* zarf-fiil ekiyle açıklamış (2011, C.1: 261) ve *daha* içinde aynı tahlili vererek *dahi* maddesine yönlendirmiştir (C.1: 260).

Hacıeminoğlu, Türk dilinin edatlarını incelediği çalışmasında *dağı* / *dahı* / *dağı* ve *takı* maddelerinde bu ifadeyi değerlendirmiştir. *Takı* / *dağı* / *dahı* / *dağı* şekillerini verdiği bu kelimenin hem kuvvetlendirme hem de bağlama edatı olarak kullanıldığını, çoğunlukla aynı değerdeki iki cümleyi birbirine bağladığını ifade etmiştir. Batı Türkçesinde cümle başı edatı olarak da kullanıldığını eklemiştir (1992: 138-139). *Takı* maddesinde kelimeyi *tak-ı* şeklinde çözümlenmiştir (195.s). *Daha* kelimesinin TT’de cümle başı edatı olduğunu *Daha deniz görmemiş bir çoban çocuğuyum* (K. Kamu, Bingöl Çobanları) örneğiyle

göstermiştir (139-140.s). *Daha / dahi* edatından *Tekerrür Edatları, Kuvvetlendirme Edatları* gibi bazı başka başlıklarda da bahsetmiştir (310, 238.s).

Hamilton da Deny'nin açıklamalarını işaret etmekte ve *tak-* “takmak, iliştmek” fiiline eklenen zarf-fiil eki *-ı* ile açıklamaktadır (2011: 213).

Korkmaz da *dahi* bağlacı için *tak-ı > dağı > dahi* gelişimini kabul eden isimlerden biridir. Korkmaz, EOT'de “ve” anlamıyla kullanılan bu bağlacın TT'de yerini pekiştirme bağlacı olan *da*'ya bırakmasıyla kullanımdan düştüğünü belirtmiştir (2009: 1106).

Ergin, *dahi*'nin önce bağlama işlevinde olup sonradan kuvvetlendirme işlevi kazanmış sona gelen bir edat olduğunu belirtmiştir. *Tak-* fiilinin zarf-fiil şekli olduğu kanaatindedir. ET'de *takı* şeklinde olan bu edat EOT'de *dağı, dağı, dağı* şekillerini almış, Osm. döneminde Türkçe bakımından aykırı bir şekil olarak *dahi* olarak kullanılmıştır (2007: 358). *Da, de*'nin oldukça yeni bir edat gibi görüldüğü söyler, EOT'nin sonlarında ortaya çıkmış olma ihtimalini kuvvetli bulur. Daha sonra gitgide kullanım sahası artmıştır. İşlevsel yakınlık ve *da, de*'nin artan kullanım sıklığına karşın *dahi*'nin kullanımının gerilemesi gibi sebeplerden *da, de*'nin *dahi*'den çıkmış olduğunu söyleyenler varsa da Ergin bu görüşü kabul etmez. *Dahi*'de *da, de*'de olmayan bir *bile* ifadesi vardır. Yapısı gereği *dahi* kelimesi *da, de* olmaya elverişli değildir. Kısacası /d/ ile başlamak dışında müşterek tarafları yok gibidir (360.s). *Da, de* yapısını köken bakımından ET dönemindeki *ma, me*'ye bağlar. İşlevlerinin tamamıyla benzer olduğunu vurgular. Edatın başındaki *m-* sesinin *d-* sesine dönmesini bir benzeşme veya analogik bir tesir ya da *dahi*'nin başındaki *d-* sesinin etkisi ile açıklar (360.s).

Karasoy, ET dönemindeki /k/ sesinin Azerbaycan Türkçesi ve Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde *k- > ğ-, -k- > -h-, -k > -ğ, -h* gibi değişikliklere uğradığını, *dağı > dahi* değişiminin de Batı Türkçesindeki bu durumun bir örneği olduğunu ifade etmektedir. Batı Türkçesinde görülen /k/ ünsüzünün /h/ ya dönüşmesi sonucu *dağı > dahi* değişimi yaşanmıştır (2003). Nitekim EOT dönemi eserlerinde *Tabiatnâme*'de de *dağı* şeklinde yer almaktadır. Bu eserde aynı zamanda *da* ve *de*'nin de “da, dahi, bile” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir (Karasoy, 2009: 122, 123).

MS'de *dahi* kelimesi için ET *takı, tak-mak*'tan zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla *tak-ı > dağı > dağı > dağı > dahi* tahlili yapılmıştır. EOT döneminde “bundan başka, aynı zamanda, başka, diğer, daha çok, henüz, hâlâ, bundan sonra, artık, yine” gibi anlamlara gelen kelimenin bu anlamlarını yavaş yavaş kaybedip bugün başlıca “de” ve “bile”

anlamlarında kullanıldığı eklenmiştir (247.s). *Daha*’nın ise *dahı*’dan (> *dahi*) son hece seslisinin genişlemesiyle oluşmuş olabileceği ihtimali verilmiştir (247.s).

T. Tekin ve A.U. Elöve’nin *da / de* edatı hakkında farklı fikirleri vardır. Tekin’in “*da / de* Bağlayıcısının Türeyişi”⁵ adlı yazısının ardından Elöve farklı fikirler ileri sürer. Tekin’in görüşü *dağı* > *dağ* > *dah* > *da / de* iken Elöve *daha* > *daa* > *da / de* görüşünü savunmaktadır. Tekin, savunduğu görüşün neden doğru olduğu ve Elöve’nin görüşünün neden doğru olamayacağını detaylı bir şekilde izah eder (2013c: 47-49).

T. Tekin, Elöve’nin *dahi* şeklinin *daha*’yı doğurduğu fikrine de karşı çıkmakta ve *daha*’nın *dahı* biçiminin son hece vokalinin genişlemesi ile türemiş olduğunu savunmaktadır. *Dağı* kelimesinin Anadolu sahasında gösterdiğini söylediği dört gelişim şunlardır (63.s):

1. *dağı* > *dağı* (Bu şekil artık yaşamıyor.)
2. *dağı* > *dahı* > *dahi*
3. *dağı* > *dahı* > *daha*
4. *dağı* > *dağ* > **dah* > *da / de*.

Dahi edatının aslı kabul ettikleri *tağı* kelimesinin en eski şeklinin yine *takı* olduğunu savunan T. Tekin, Elöve’nin en eski şekil olarak gördüğü *tağık* biçimini kabul edilemez bulur (61.s).

Köktürk Bengü Taşları’nda *takı* şeklinin geçtiği şu ifade de “daha” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır: (*Bu... il er*)*ser*, (*ança*) *takı erig yirte erser*, *ança erig yirte beñgü taş tokıtdım; bitidim* “(... Ne kadar) ulaşılabilir olabilirse o kadar ulaşılabilir bir yerde bengü taş vurdurdum; yazdım.” (Ercilasun, 2016: 504, 710).

Caferoğlu, E. Uyg. döneminde *tağı* kelimesinin “dahi, ve, kaldı ki, nihayet bundan başka” anlamlarında kullanıldığını ifade etmektedir (2011: 221).

DLT’de (446.s) ve KB’de (1979: 418) *takı* “yine, ve” anlamında bir bağlama edatıdır. *Takı yarmak bir* “bir dirhem daha ver” örneğine yer verilmiştir. Oğuz Türkçesinde “beraber” anlamına geldiği de *ol takı anda* “o da orada birlikte” örneğiyle birlikte eklenmiştir. DLT’de *keltür-* fiili vesilesiyle diğer “Türklerin aksine” Oğuzların *dal*’ı *te*’ye,

⁵ Bk. Tekin, 2013c: 47-49

te'yi *dal*'a çevirdikleri, “yine” anlamında “Türklerin” *takı* demesine karşılık Oğuzların *dakı* dedikleri ifade edilmiştir (289.s).

Dede Korkut Kitabı'nda hem *da / de* edatı hem de *dağı* kullanılmıştır. Ergin, *dağı* kelimesinin “dahi, ve, daha, artık, hâlâ” anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (1997: 78, 79). Kaçalın, bu *dağı* edatını *tak-ı* şeklinde çözümlenmiştir (2017: 799).

Abuşka Lügati'nde *dağı* şeklinde geçen kelime “Dağı demekdür.” açıklamasıyla verilmiştir (Güzeldir, 2002: 320).

Tulum'un Meninski'nin eserlerinden hareketle 17. yüzyıl söz varlığını aktardığı sözlüğünde *da* maddesi bağlaç olarak nitelendirilip “dağı” olarak açıklanır. Ayrıca günlük konuşmada “daha, ile, bile, ister” anlamlarına geldiği de eklenmiştir (2011: 541). *Daha* maddesinde de günlük dilde kullanıldığına dair not vardır ve bağlaç görevinde *da* maddesine yönlendirilir. Zarf görevinde ise “dağı, henüz, ne, hem” vb. manalar verilmiştir (544.s). *Dağı* kelimesi ise yine günlük dilde bağlaç olarak “daha, da, ve, hem” anlamlarında, zarf olarak da “daha, henüz, yine, yine” anlamlarında kullanılmaktadır (545.s). Eserde geçen *bir dağı (daha) buluşurüz* örnek cümlesinde bu durum somutlaşmıştır (42.s). Bu maddelerden 17. yüzyılda *dahi* ve *daha* kelimelerinin kullanımının birbirine karıştığı, anlamlarının ortaklaştığı sonucu çıkarılmaktadır.

❖ *dangalak*

İncelenen diğer kelimeler: dansuk, donakal-, tan, tansık

DENY:

-(i)rga-, -(i)rgan-, -(I)rgIn eki

Altaycadaki *-rka* ekine yaklaştırılması gereken ve dengi öncül *-(i)rge-* biçimi yok görünen bu ek *-Ik-* ve *-sI-* eklerinden çok daha az kullanılır. Değişmeli anlamları olup bazen ada ait tabanlara bazen de fiile ait tabanlara katılır. ...* (2012: 464)

*Not: “Şaşmak” anlamında Çağataycada *tanızgamak* (Ab., 177) ve Altaycada *tañarga-* veya *(tañda-)* (GA, 260.s.) biçiminde fiil adları da vardır. (2012: 465)

... -*alağ* (ve seyrek olarak -*elek*) veya -*Arğak* biçiminde bir ek vardır. Bu açık bir ifadeyle sondalık olan -*ğ*'ın bir gelişimi gibi görünüyor. Bu takımın kelimeleri çoğunlukla bir irilik veya yuvarlaklık fikri taşımaktadır.

... *dangağak* “zerafetsiz, kaba saba” ...
(2012: 503-504)

-*sAk*, -(*I*)*msAk*; -*sIk*, -(*I*)*msIk*: *tañsuğ* (Eski Osmanlıca) ...

Bu eke Orhon Kitabeleri'nde -*sğ* (-*sığ*) ve -*sk* biçimlerinde rastlanıyor. Radloff bunları hep de dar bir ünlüyle -*sik*, -*sük* vs. biçimlerinde kaydetmektedir. *çsğ* (Radloff: *açsığ*) “açlık” ...
(2012: 543)

Karşılaştırma edatları üzerine görüşler ve “tek” edatının köken bilgisi

... Bu kelime aslında “miktar” anlamındaki *deñ*'den geliyor. Bunu da aşağıdaki anlam ve biçimlerde buluyoruz:

...

Rahat, suskun, dikkatli.

Tik kaldılar “Hayretten susa kaldılar.”^{AUE} (Süleyman Hakîm Ata, 1078).

Ünün çıkarmayın tik olturdular “Sesini çıkarmayarak susumuş oturdular.”^{AUE}
(aynı eser, I, 440).

Krş. Osmanlıcada *diñilmek* “rahat etmek”.

(2012: 583-585)

TONLULUĞUN KAYBOLMASI VE YUMUŞAMA

1.Kelimelerin Başında ve Sonunda Tonluluk Kaybı ve Yumuşama

Baştaki ünsüzün yakın geçmişte tonsuzlaştığı Türkçe kelimeler: Eski Osmanlıcada başta bir tonlu ünsüz vardı, biz sadece bugünkü şekillerini veriyoruz: ... *tansuh* (esk. *dañsuk*) ...

(2000: 70, 73)

Türkçe ve yabancı kelimelere (genellikle adlara) -*IA*- eki katılmakla büyük bir sayıda fiiller ortaya çıkarılabilir ve böylece de -*IAmAK*'lı fiil adlar meydana çıkar. ...

1.hatırlatma - Bu fiillerin birtakımı ...*muamelesi etmek*... gibi “saymak” anlamlarını verirler.

... *acablamak* ve *tañlamak* (*tañ*, kullanılmaz).

(2012: 453)

Bu maddede incelenen kelimeler *tañ* kökünden geldiği belirtilen kelimelerdir. Deny -*AlAk* eki örnekleri içinde *dangağak*, -*sIk* eki örnekleri içinde *dañsuk* kelimelerine yer vermiştir. Bu kökten gelen Çağatay, Altay Türkçesindeki bazı fiilleri de sıralar. Ayrıca sözcük başında görülen tonsuzlaşma örnekleri arasında bazı kelimelerin asıllarına dair fikirlerini de dile getirmiştir. Bu bilgilere göre bugünkü *tansık* sözcüğü *tansuh* ve daha eski *dañsuk*'tan gelmektedir. *Tañla*- fiilinde de görülen *tañ* kökü artık kullanılmamaktadır.

Elöve, *dangalak* kelimesinin “şaşmak” anlamındaki *t(d)an-* fiilinin *danga-* “kendi kendisine şaşakalmak” biçimindeki dönüşlü şeklinden yapıldığını ve “şaşkın, ne yapacağını bilmez” anlamında kullanıldığını ifade etmiştir (Deny, 2012: 504). Bir başka kısımda ise *-alak* ekinin örnekleri arasında *dangalak* “çok şaşkın” kelimesini de saymış ve yine *tang* kökünün “şaşma, şaşırma” bildirdiğini ifade etmiştir (298.s).

Elöve, ayrıca Deny'nin *Başka Yardımcı Fiiller* başlığında incelediği, bazı hazır ifadelerde yardımcı olarak kullanıldığını belirttiği *kal-* ve *ko(y)-* fiilleri için verdiği *bakakalmak*, *şaşakalmak* gibi örneklerin arasına *donakalmak* örneğinin de katılabileceğini belirtmiştir. Bu birleşik fiilin aslı *(t)dana kalmak*'tır. *Tan-* fiili “şaşmak” demektir (446.s).

Tan ve Deny ile Elöve'nin türevi olarak kabul ettiği *dangalak* kelimelerinin Türkçe kökenli oldukları veya alıntı kelimeler oldukları konusunda araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır.

KT'de *tan* maddesinde aslının /ñ/ ile olduğu belirtilir. Şemseddin Sami, *tan kalmak* söz grubunu “şaşakalmak, hayrete duçar olmak, donakalmak” şeklinde açıklamış ve terk edilmiş bu ifadenin canlandırılması, tekrar kullanılması gerektiğini belirtmiştir (1177.s). *Tansuk* (*tansık*) maddesinde *tensûh*'a yönlendirme yapmış ve *tensûh*'u da Far. *ten* = beden - *suh* = hoş şeklinde açıklamıştır. Yine bu maddede “garip ve acîp” demek olan T. *tan*'dan türemiş *tanşug* biçiminden olabileceğine dair bir not da eklemiştir (1222.s).

Clauson, “sürpriz, mucize” anlamındaki bu kökü *tañ* (?*ta:ñ*) maddesinde ele almıştır. *Tañ kalmak* tabirini “şaşırmak” olarak açıklamıştır. Türkmen Türkçesindeki uzun ünlülü şeklini de göstermiştir (1972: 510). *Tañsuk* kelimesini de bu *tañ* köküne bağlamıştır (525.s).

Hamilton'a göre “nadir, ayrı, farklı” anlamındaki *tañsuk* kelimesi *tañ* “olağanüstü” kelimesinden gelmektedir. Bu *tañ* kelimesi İran dillerinden Türkçeye geçmiş olabilir. Hamilton, bu kelimenin Farsçadan alınmış Ermenice *tang* kelimesi ile karşılaştırılması gerektiğinden bahseder (2011: 88).

Eren, *dangalak* kelimesinde kendi bir görüş bildirmemiş, Dankoff'un Ermeniceden alındığı yönündeki fikrini paylaşmıştır (1999: 105).

Tietze, *dangalak* kelimesinin Ermenice *dangluh* kelimesinden gelmiş olabileceği görüşünü paylaşır (2002: 491). Ayrıca emin olmamakla birlikte, ET'deki aslı *-(g)ak* olduğunu belirttiği *-ak* ekinin “fiilden etken fiilsıfatı (participium activum)” şeklinde,

olumsuz anlamlı sıfatlar yaptığını ifade eder ve *dangalak* kelimesinin de böyle yapılmış bir sıfat olabileceğini belirtir (461.s). *Donakal-* fiilini “şaşkınlıktan bir müddet ağzını açmamak” şeklinde açıklar; *don-* fiilinin *-a* fiilzarfı (gerundium) + *kal-*, b. *artakal-* ve *alıko-*” olarak çözümler (579.s). *Dan / tan* maddesinde kelimeyi ET *tañ* biçimine bağlar ve ayrıca elifsiz *dang / deng* imlasının bulunduğunu da dile getirir (489.s). *Dansuk / tansuk* olarak yer verdiği kelime de farazi **tansu-* köküne *-k* eki getirildiğini ifade eder (493.s).

Nişanyan, *dangalak* kelimesini Farsça “ahmak, aptal” anlamındaki *dengil*’e ve bunu da Avestan dilindeki “köy, taşra” anlamındaki *danghu*’ya dayandırır (2003: 82). Gülensoy ise sözcüğün Farsçadan alınması durumunda *dengil* biçiminde olması gerektiğini iddia eder ve ayrıca sonunda bulunan *+ak* yapısından dolayı bu fikri doğru bulmaz (2011, C.1: 266).

Tekcan, Evliya Çelebi’nin Seyahatnâmesi’ndeki Anadolu ağızları örneklerinden bazılarını incelemiş, bu örneklerin tarihî metinler ve günümüz TT ağızlarıyla karşılaştırmasını yapmıştır. Örnekler arasında Maraş ağızlarında da kaydedilen *danla-* “acelemek, taaccüp etmek” fiilinden de bahsetmiş ve DLT’de bu anlamla *tañlamak* fiilinin geçtiğini belirtmiştir. Kırg. *tañdanmak* “hayret etmek, şaşakalmak”; Kzk. *tanırganuv* “hayret etmek”, *tandanısu* “beraberce hayret etmek, şaşırmak, garip bulmak” fiillerini de vermiştir. Bugün Afyon, Uşak, Denizli, Isparta, Sivas, Kayseri ağızlarında Seyahatnâme’deki gibi *danlamak (dañlamak)* şekilleriyle “şaşmak, ayıplamak, kınamak” anlamlarında yaygın olarak kullanıldığını belirtmiştir (2005).

Gülensoy, *dangalak* kelimesini *tan-* “hayret, şaşırmak” + *-āl-* “hayrette kalmak, şaşırmak” + *-(a)k* şeklinde tahlil eder ve bu başlıkta *tangsuk* “şaşılacak, acayip; nefis” kelimesine de değinir (2011, C.1: 266). Ayrıca *avanak* kelimesini açıklarken de aynı *+al-* ve *-(a)k* ekleriyle oluştuğunu belirtir (C.1: 88). *Donakal-* fiilinde *don* (< *toñ*)-*a* “zarf-fiil eki” *kal-* tahlilini verdiği görülür (C.1: 299). “İnsan aklının almayacağı, şaşırtıcı, olağanüstü olay, mucize” olarak açıkladığı *tansık* kelimesini de *tang+sık* (< *suk*) şeklinde çözümler. Anadolu ağızlarında *tansık-* kelimesinin “özlemek” anlamında kullanıldığı bilgisini de verir (C.2: 857-858).

MS’de *dangalak* sözcüğünün ses taklidi olabileceği ihtimaline yer verilmiştir (252.s). *Donakalmak* fiili *don-a kal-mak* şeklinde tahlil edilmiştir (299.s).

TS’de *tañsık, tañsuğ, dañsık, dañsuğ, dañsuğ, tañsağ* biçimlerinde verilen kelimenin “acayip, tuhaf, şaşılacak; garip, acayip şey” anlamına geldiği belirtilmiştir

(203.s). *Tañ*, *dañ* kelimesi de “hayret, şaşma, şaşırma; şaşılacak şey, hayret edilen şey” anlamlarıyla verilmiştir (202.s).

DS’deki *dansak*, *dansık* “gereksiz, anlamsız; gururlu, kibirli, alaycı, münasebetsiz (kimse); ölçüsüz, yersiz konuşan, densiz”; *dansuk* “düşünmeden, kalp kırıcı şekilde konuşan kimse”; *dansamak*, *dansımak*, *dağnamak*, *denlemek* “alay etmek, beğenmemek”; *danlamak*, *dañlamak*, *dansamak*, *dansuklamak* vd. “şaşmak; ayıplamak, kınamak” kelimeleri ağızlarda görülen ilgili kelimelerdendir (C.2: 1362-1363 ve C.6: 4485).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *tang* kelimesinin anlamları arasında “şaşma, taaccüp, hayret” de yer almakta, *tangla-* fiili de “hayret etmek, taaccüp etmek, şaşmak, şaşırma” olarak açıklanmaktadır (Caferoğlu, 2011: 223). *Tangsuğ* kelimesi, “tatlı, nefis, lezzetli” dışında “acaip, kıymetli, değerli” anlamına da gelmektedir. *Tanglançığ* “hayrete şayan, acayip, harika” da bu kelimenin bir başka türevidir (224.s).

DLT’de *tañ* “şaşırtıcı şey” (491.s), *tañsuk* “şaşırtıcı ve hoş gelen (şey)” (504.s) anlamındadır. *Tañsuk aş* “adamin ara sıra bulabildiği nefis yemek” olarak kullanılır (504.s). *Tañla-* “şaşırmak”, *tañlaş-* “(birden fazla kişi) şaşırma”, *tañlat-* “şaşırtma” gibi türevler de DLT’de yer almaktadır (853.s).

KB’de de *tañg* “şaşılacak, acaip şey”, *tañgil-* “şaşırmak”, *tañgirka-* “hayret etmek”, *tañgla-* “şaşmak, taaccüp etmek”, *tañgusuk* “acâyip” kelimeleri kullanılmıştır. Ayrıca *tañguğ* da “armağan” anlamına gelmekte, armağan verilen kişinin bu sürpriz karşısında şaşırmasını akla getirmektedir (1979: 421).

Dede Korkut Kitabı’nda *dan dansuğ* şeklinde görülen ifade Ergin tarafından “şaşılacak, hayret verici, nâdir, mühim” olarak anlamlandırılmıştır (1997: 79). Kaçalin, bu *dan* kelimesinin “harika” anlamında olup *tañ* şeklinden geldiğini belirtmiştir. Kelime Arapçada *ta’n*, *ṭ-* *-n* şeklindedir. *Dansuğ* ise “harikulade, değerli” anlamındadır ve *tañ+suğ* şeklinde çözümlenmiştir. Yine Ar. *ta’n* kelimesiyle bağlantılıdır (2017: 799). *Dansuğ* kelimesini *+suğ* (< *+suğ*) ekinin görüldüğü bir türev kabul etmiştir. Bu ek *bağır* “karaciğer” kelimesinden türemiş *bağirsuğ* “bağırsak” da dâhil olmak üzere pek çok kelimeye karşımıza çıkmaktadır (2017: 670).

❖ *danış-*

bk. demir

❖ *dansuk*

bk. dangalak

❖ *darı*

bk. tarla

❖ *darıl-*

bk. tarla

❖ *darmadağın*

bk. tarla

❖ *davar*

bk. depren-

❖ *davran-*

bk. depren-

❖ *dayı*

İncelenen diğer kelime: teyze

DENY:

Aşağıdaki kelimeler de saygı lakapları olarak kullanılır. ...

Dayı, “ananın erkek kardeşidir”.

Bunun daha eski biçimi *tağay* (Beveridge, *Bâbur-nâma*). Krş. Altayca *tay*, *tayı*.

Bu kelime yeniçerilerde teklifsiz bir lakap gibi kullanılırdı: *Memet Dayı* (Krş. *Ķabadayı* Suriye Arapçasına ‘*abaday* biçiminde geçmiştir.). Sonra yeniçeri reislerine, gemi kaptanlarına, Berberiyeye ülkeleri (Cezayir, Tunus) ocakları reislerine bu ad verilmiş ve sonunda Cezayir’de hükümet edenlere de *dayı* denilmiştir (Bunlara *Paşa* unvanı da veriliyordu.).

Örn.: *Mustafa Dayı, Vāli-i Mahrūse-i Cezāir-i Garb*. Hicri 1115 tarihli bir imza (Cezayir, Nu. 1649 yazmaları, 55. yap.).
(2012: 709, 711)

Yabancı Kelimelerde Baştaki Diş ve Damak Seslerinin Durumu

Diş ünsüzü “d”nin tonsuzlaşması ... *deyze* yerine *teyze* ...

(2000: 74)

Yumuşama? - Türkiye Türkçesindeki “d” veya “g” (ince) Doğu Türkçelerinde genellikle “t” veya “k” (ince) ya tekabül ederler. Aşağıda en çok kullanılan kelimeler listesinde sadece batıdaki şekillerini gösteriyoruz, ancak şekil veya anlam farkı olan bazıları için doğudaki şeklini de (D.) veriyoruz. ... *dayı* (Cezayir’in *Dey*’i) / D. *tağay* ...

(2000: 72)

Kelime içindeki geniş ünlülerin düşmesi çok seyrek bir olaydır. Bildiğimiz birkaç örnek şunlardır: ... *teyze*, Esk. Osm. *deyze*, *deyeze* (Meninski) ve *eje* (*eze*) ...

(2000: 106)

Kaynaşma

İşte tespit ettiğimiz birkaç kaynaşma örneği: ... *teyze* (halk dilinde, *teze*) esk. *deyeze* veya *teyeze* Kâşgarî’ye göre Oğuz dilinde *tay eze*, *eze* “büyük kız kardeş” anlamında idi (I, 84, sat.:4) demek ki, annenin erkek kardeşinin (*dayı* yerine *tay*) kız kardeşi, karş. Houtsma, Lugatçe: *tay eze*; Altay dilinde aynı tip bir kaynaşma mevcut: *tay abas* (annenin erkek kardeşi), *taybas* olmuş (*Ruşça Altay Grameri*, sh.:258).

(2000: 125-126)

y’nin düşmesi ya da yutulması: ... *teyze* yerine *teze* ...

(2000: 123)

Deny, *dayı* kelimesinin *tağay*’dan geldiğini belirtmiş ve Türkçeden başka dillere de geçtiğini de ifade etmiştir. *Teyze* kelimesini ise yabancı sözcüklerde görülen diş ünsüzü /d/ sesinin tonsuzlaşması olayına örnek göstermesi sebebiyle yabancı kökenli olarak düşündüğü anlaşılmaktadır. Öte yandan halk dilinde *teze* şeklinde kullanıldığını belirttiği *teyze* kelimesinin eski şekillerini *deyeze* veya *teyeze* olarak vermiştir. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud’un Oğuz Türkçesinde *eze* kelimesinin “büyük kız kardeş” anlamında kullanıldığı yönündeki açıklamasına yer vermiş ve buradaki *tay* unsurunun “dayı” anlamında olduğunu, bu bakımdan *tay eze*’nin “annenin erkek kardeşinin kız kardeşi” anlamına geldiğini

belirtmiştir. Altay dilinde aynı tip bir kaynaşma mevcut olduğunu da Altay Türkçesindeki yine “teyze” anlamına gelen *tay abas* birleşimiyle oluşmuş *taybas* kelimesiyle örneklemiştir. Ayrıca kelime ortasında geniş ünlü düşmesine de Eski Osmanlıcadaki şekli olarak verdiği *deyze* ve *deyeze* şekilleriyle bu kelimeyi örnek olarak vermiştir.

Elöve de *teyze* kelimesini *tay + eze* (dayı + hemşire) şeklinde çözümlenmiştir (Deny, 2012: 711).

Deny ve Elöve ile hemfikir olup *dayı* kelimesinin *tağay / tay*, *teyze* kelimesinin de *tay eze*’den geldiği görüşünü benimseyen diğer isimler arasında Gülensoy sayılabilir. T. Clauson ve T. Tekin’in de açıklamaları bu yöndedir ancak T. Tekin *teyze* için *tayı ezesi* birleşimini savunur. MS’deki izah da T. Tekin’in görüşleri ile paraleldir. Sertkaya *dayı* kelimesi için farklı bir Çince kökenli farklı bir köken bilgisi önermekte ancak *teyze*’nin *dayı* anlamındaki *tay* ile *eze* birleşiminden olduğunu kabul etmektedir. *Teyze* kelimesi için Räsänen’in *tay+ı+za* tahlili ve Nişanyan’ın Far. *dāize*’den geldiği fikirleri ileri sürülen diğer görüşlerdendir. Ayrıca *dayı* kelimesinin bugün İngilizce ve diğer bazı dillerde *dey* vb. şekillerde alıntı bir kelime olarak yer aldığı görülmektedir. Yabancı kaynaklarda bu *dey* kelimesinin kökeni Türkçe olarak verilmektedir.

Clauson, *dayı* kelimesini *tağa:y (d-)* maddesinde incelemiştir. *Ta:y eje:* ve *tağza:* şekilleri de aynı maddede yer almıştır (1972: 474).

Gülensoy, *dayı* kelimesinin OT döneminde *tağay* şeklinde olduğunu, *tāy* biçiminden geldiğini belirtirken (2011, C.1: 269) *teyze*’yi de yine *tāy* “akraba”+ *eze* (~ *eye* ~ *ece*) şeklinde çözümler (C.2: 888). Räsänen’in *tay+ı+za*, T. Tekin’in *tāyı ezesi* şeklindeki fikirlerine de yer verir (C.2: 888).

T. Tekin, çeşitli eserleri taramış hemen hemen üç yüz yıllık bir süreçte *teyze* kelimesinin en eski söylenişleri olarak *tayaza* veya *tayıza*, *dayaza* veya *deyeze*, *dayıza* veya *deyize*, *dıyaza* veya *diyeze* ifadelerini tespit etmiştir. Asla en yakın söylenişi *tayaza* veya *tayıza* olarak görmektedir. Lehçelerdeki *teyze* karşılığı olarak şu birleşik isimleri vermiştir: *tāy ağas*, *tāy eciy*, *taay ece*, *tay ece*, *tay yeñe*, *tay eye*, *daay-ava*, *dayı apa*. Bu birleşiklerde Tekin’in dikkatini çeken nokta ilk unsurların *tağay* ~ *tağayı* (TT: *dayı*) kelimesinin bugünkü çeşitli söylenişleri olmuştur. Bu kelimenin Kırgız Türkçesinde görülen biçimlerinden bir olan *tay* “anne tarafından akrabalık” ifade etmekte ve çeşitli akrabalık terimlerinde kullanılmaktadır. Pek çok örneğini verdiği bu durumu *teyze* kelimesinde de muhtemel gören Tekin *teyze* kelimesinin **tay eze-si* veya **tayı eze+si*

olabileceğini ifade etmiştir. Kelimenin vurgusunun ilk hecede olması bu köken bilgisini kuvvetlendirmektedir (1960). Buradaki *eze* “teyze, hâla” gibi yaşça büyük kadın akrabalar için kullanılan bir isimdir (DS, C.3: 1828).

Sertkaya, Köktürk Bengü Taşları’nda geçen “(benim) küçük erkek kardeşlerim”, “(siz) erkek kardeşlerim” gibi bazı küçük farklılıklarla günümüz Türkçesine çevrilen *in(i)ygün(ü)m* kelimesinden hareketle *iniy* kelimesindeki -y sesini, *ata-y* “küçük ata”, *ağa-y* ~ *ağa-y*, *ana-y* “anne, annecik” örnekleri ile *tağa-y* “dayıcık” kelimesindeki -y sesleri ile birleştirmiştir. Bu -y unsurunu ET’deki sevimlilik ve küçültme bildiren ve *ana-ç* “annecik”, *ata-ç* “babacık” kelimelerinde görülen -ç eki ile TT’deki aynı işlevli *Fatma*’dan *Fatoş* “Fatmacık”, *Betül*’den *Betüş* “Betülcük” yapan ve pek çok isim de görülen -ş ekine benzetir. Sertkaya, annenin erkek kardeşine “büyük ağabey” anlamında *tay-ağa* denildiğini, annenin iki erkek kadeşi varsa *tay-ağa*’nın büyük erkek kardeş, *tay-ağa-y* kelimesinin ise küçük erkek kardeş için kullanıldığını bildirir ve aynı durumun *ağa* ve *ağay* ile *ini* ve *iniy* kelimelerinde de görüldüğünü belirtir. Yani bu -y eki aynı yakınlıkta olan akrabalar arasındaki büyüklük küçüklük ilişkisini netleştirmektedir. Bu *tay* kelimesinin “at yavrusu” anlamındaki kelime olduğu görüşünü Çinli generalin unvanında da geçen bir kelime olduğunu hatırlatarak reddeder (2008).

Sertkaya’ya göre *tayağa* ~ *tayağa* kelimesinin *ta-ya-ğa* ~ *ta-ya-ğa* biçiminde hecelenmesi sonucunda vurgusuz orta hece düşer ve kelime *tağa* ~ *tağa* şeklini alır. “Dayı” anlamındaki bu kelimenin lehçelerdeki kullanımını Yong-Söng Li’nin tespit ettiği şu örneklerle gösterir: Y. Uyg. *tağa*, *tağ’a*; S. Uyg. *tağa*, *tağa*, *tağa*; Kırg. *tağa*; Özb. *tağâ*. Aynı orta hece düşmesi olayı *tayağay* ~ *tayağay* kelimesinde de görülmekte ve *tağay* ~ *tağay* şekli ortaya çıkmaktadır. *tağay* şeklindeki bu kelimenin E. Uyg., Krh., Kıp., Çağ., S. Uyg. lehçelerinde aynen kullanıldığını örneklerle gösterir. Vurgusuz orta hecenin düşmesi sonucu oluşan *tağay* ile “dayıcık” anlamındaki *tağa-y* şekillerinin örtüştüğünü de eklemiştir. Ve nihayet *tağay* kelimesinin teklik üçüncü şahıs iyelik eki ile *tağayı* şeklini alıp *ta-ğa-yı* hecelemesiyle zamanla orta hecesini kaybeden kelime *tayı* şeklini alacaktır. Bu durumda *dayı* kelimesinin tahlili *da* Çin. “büyük”+y “küçültme, derecelendirme işlevli isimden isim yapma eki+ı “teklik üçüncü şahıs iyelik eki” olarak yapılabilir. Bu kelime Güney Sibirya’daki Şor., Hak. ve Çulım Türkçesinde *tayı*; Yak. *tāi* şeklindedir. *t* > *d*- gelişmesi ile Kklp., Krm., Az. ve TT’de *dayı*, Trkm.’de *dāyı* şeklindedir (2008).

Sertkaya, “büyük kız, abla” anlamına gelen *ece*, *eje*, *eze* kelimelerinin 大 Çince “büyük” sıfatıyla *tay eçe*, *tay eje*, *tay eze* şeklinde “annenin kız kardeşi, teyze” anlamında kullanıldığını belirtir. Kırgız Türkçesinden örnek veren Sertkaya *tayece* olarak birleşik söylenen bu kelimedede yine vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi neticesinde *tayce* olduğunu ve sonra gerileyici benzeşme ile *teyce* şeklini aldığını belirtir. Osm. metinlerinde kelimenin *tay eze* > *tayze* > *teyze* şeklindeki köken bilgisini bilmeyen kişilerin طيازە *tayeze* kelimesini *tayaza*, *tayıza*, *dayaza*, *diyeze* gibi yanlış biçimlerde okuduklarını belirtmiştir (2008).

Gemalmaz da, Erzurum ağızlarında “dayı; köy veya mahallede yaşlı erkek” anlamında *dayı* olarak kullanılan *dayı* kelimesinin kökeni için ET *tagay* sözcüğünü veren isimlerden biridir (1995: 72). *Eze* kelimesinin de “teyze” anlamında kullanıldığını belirterek ET *eze* şekline bağlar (106.s).

Nişanyan, *dayı* için ET *tagay* biçimini vermiştir (2003: 83). *Teyze*’nin ise Far. *dāize* kelimesinden gelmiş olabileceğini belirtmiştir (457.s). Bu fikir Gülensoy’a göre yanlıştır (2011, C.2: 889).

MS’de Türkçe *tagāy* (> *tay*) “dayı” ve *eze* “büyük kız kardeş” birleşimiyle oluştuğu belirtilir ve şu tahlile yer verilir: *tay eze+si* > **tayaza* > **teyeze* > *teyze* (1251.s). *Dayı* kelimesinin ET *tagāy* şekli verilmiş ve kökünün belli olmadığı belirtilmiştir (258.s).

Tietze, *dayı* kelimesinin kökeninin izah edilemediğini belirtir (2002: 503). *Deyeze*, *diyeze*, *deze*, *teyeze* şekillerinde görülen “teyze” anlamlı kelimenin aslını Meninski’den hareketle *teyze* olarak vermiştir (539.s).

Pakalın, bir tarih terimi olarak ele aldığı *dayı* kelimesinin “Tunus’un Osmanlılar idaresinde bulunduğu zamanlarda memleketin başındaki zata verilen unvan” olduğunu, dayılığın eski Türklerdeki alplık gibi çok güç elde edilir bir sıfat ve şeref olduğunu belirtir (1993, C.1: 497-498).

MEB İslâm Ansiklopedisi’nde de *dayı* kelimesi “Tunus ve Cezâyir beylerinin unvanı” olarak açıklanmış, kelimenin önceden “küçük rütbeli yeniçeri zâbitine verilen bir ad” olduğu belirtilmiştir. Yerlilerce *day* ve Fransızcada *dey* olarak söylendiği ifade edilmiştir (Dayılar, 1993).

İngilizcede “1830’da hâkimiyetin Fransa’ya geçmesinden önce Cezayir ve Trablus yöneticilerine verilen unvan” ve “dayı” anlamlarıyla yer alan *dey* kelimesinin Türkçeden İngilizceye geçen veya önce Türkçeden Fransızcaya, Fransızcadan da İngilizceye geçtiği ifade edilen bir kelimedir.⁶ “Osmanlı Devleti’nde Tunus, Cezayir ve Trablusgarp’ta seçimle başa getirilen yönetici” anlamıyla da tarih terimleri arasında yer almaktadır (Türkçe Sözlük, 603.s). Redhouse’ın Türkçe - İngilizce Sözlüğü’nde Türkçe bir kelime olduğu belirtilen دای (dayı) kelimesi “dayı; annenin erkek kardeşi”, “orta yaşlı adam; iyi arkadaş, ahbab” açıklamaları yanında üçüncü bir şekilde şöyle tanımlanmıştır: “(eskiden) Bir boşluk olduğu durumlarda genellikle eyalet valisi olarak atanan Cezayir’deki yeniçerilerin yöneticisi, amiri”. Avrupalılar tarafından yeniçerilerin paşası için kullanılan *dey* teriminin ise *dayı*’nın bozulmuş şekli olduğunu eklemiştir (1890: 887).

Teyze ağızlarda *dayaza*, *dağza*, *dayas*, *dayıza*, *dayza*, *daza*, *deyza*, *deyze*, *deza*, *dēze*, *dēze*, *dezeana*, *diyaza*, *diyeze*, *dīze* gibi *tay* + *eze* pek çok şekilde kullanılmaktadır (DS, C.2: 1386-1387).

Tarama Sözlüğü’nde de *teyze* için *dayıza*, *diyeze*, *ṭayaza*, *tayıza*; *dayı* için *ṭayu* şekilleri verilmiştir (61, 206.s).

DLT’de *tagay* sözcüğü “dayı” anlamıyla geçmektedir (450.s). *Eke* maddesinde ise sözcüğü “abla” olarak açıklayan Kâşgarlı Mahmud Oğuzlarda *eze* denildiği notunu düşmüştür (44.s).

Dede Korkut Kitabı’nda bugünkü *dayı* kelimesinin daha çok *ṭayı* şekli görülse de bir yerde *dayı* imlasıyla da geçmektedir (Ergin, 1997: 79).

Abuşka Lügati’nde *ṭagay* kelimesi “Ṭayı dimekdür ki ananıñ ulu qarındaşına dirler.” açıklamasıyla verilmiştir (Güzeldir, 2002: 372).

❖ *dazlak*

bk. taslak

⁶ URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/dey> Son Erişim Tarihi: 06.10.2017

URL: <http://www.dictionary.com/browse/dey?s=t> Son Erişim Tarihi: 06.10.2017

URL: <http://www.whatdoesthatmean.com/dictionary/D/dey.html> Son Erişim Tarihi: 06.10.2017

URL: <http://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/dey> Son Erişim Tarihi: 06.10.2017

❖ *dede*

İncelenen diğer kelimeler: dadan-, dadı

Deny, “saygı lakapları” adı altında *dede* kelimesine de yer vermiş ve asıl anlamının *büyükbaba* olması yanında *derviş*, *Mevlevi* manalı kullanımlarının da olduğunu belirtmiştir. Elöve ise *dede* kelimesine düştüğü dipnotta kelimenin *dadı*’nın bir türü gibi görüldüğü fikrini ortaya atmıştır. Ayrıca aynı kökün türevi kabul ettiği *tadı* imlasiyle yer verdiği kelimeyi “tabiat, huy, alışkanlık (alışkanlık veren mürebbi?)”, *tadan-* fiilini de “bir şeye alışmak, alışkanlık etmek” olarak açıklamıştır (Deny, 2012: 710).

Dede kelimesiyle ilgili araştırmacıların görüşleri *tay ata* veya *ata atası* birleşik adından geldiği, alıntı veya çocuk dilinden bir kelime olduğu noktalarında şekillenmektedir. *Tay ata* birleşimindeki *tay* unsurunda da farklı fikirler görülmektedir. *Dadı* kelimesinde yaygın kanaat Elöve’nin fikrinin aksine Farsçadan alıntı olduğu yönündedir. *Dadan-* fiilinin tahlilleri Türkçe kökenli olduğu yönünde olup bu üç kelime kaynaklarda bir arada düşünülmemiştir.

Tietze, *dede* kelimesinin açıklamasında Slav kökenli *ded* kelimesi ile yapılan bir karşılaştırmaya ve çocuk dilinden bir kelime olduğu için böyle bir karşılaştırma yapılamayacağını bildiren Doerfer’in fikrine yer vermiştir (2002: 506). *Dadı* kelimesinin Farsçadan alındığı görüşünü ve çocuk dilinden alınmış olabileceği ihtimalini de eklemiştir (477.s). *Dadan-* “tadını aldığı, hoşlandığı bir şeyi sık sık aramak” fiili için görüşleri *-a* eki ile isimden sıfat yapıldığı ve farazi **dada-* fiiline dönüşlülük eki getirildiği yönündedir (477.s).

T. Tekin, *tağay ~ tağayı* (TT *dayı*) kelimesinin bugün Kırgız Türkçesinde görülen biçimlerinden bir olan *tay*’ın “anne tarafından akrabalık” ifade ettiği ve çeşitli akrabalık terimlerinde kullanıldığı, bu bağlamda *tay ata* birleşik isminin “annenin babası, anne tarafından dede” demek olduğunu söyler. Kalmukça (Oyrotça) *taay ada ~ tayda* (*ada*: baba) “anne tarafından dede”, Karakalpakça *dayı ata* “anne tarafından dede” kelimelerinde de aynı durum söz konusudur. Bu bilgiler *dede* kelimesi ile ilgisi açısından dikkati çekmektedir (1960).

Sertkaya, Çince 大 *tay* “büyük” kelimesi ile oluşturulmuş kelimeler arasında *tay ağay* “dayı”, *tay ece* “teyze” vb. söylenişli akrabalık adları yanında *dede* adını da saymıştır. *Ana, baba, nene* ve *dede* gibi kelimelerin çocuk dilinde ilk telaffuz edilen hece tekrarı sözler kabul edilmesini köken bilgisi bakımından doğru bulmamaktadır. Orta Asya Türk lehçelerinde *ata* kelimesinin “baba” anlamında kullanıldığını hatırlatan Sertkaya, Çin. *tay* kelimesi ile *ata*’nın beraber söylenilip “büyükbaba” anlamında *tay ata* kelimesinin kullanıldığını söyler. *Tay ata* ~ *tay ada* şeklindeki ifadede birlikte söylenildiğinde orta hece ünlüsü *a*’nın düşer ve *tayda* ~ *teyde* şekilleri ortaya çıkar. Daha sonra orta hece ünsüzünün erimesi veya düşmesi sonucu kelime *tāta* > *tāda* hâlini alır. Yong-Söng Li’nin tespit ettiği şu kullanımları örnek olarak verilmiştir: Özb. *tay āta*; Kklp. *dayı ata, tayata, teyte*; Alt. *tay ada, tada*; Şor. *tayda, taydak, tayadak*; Kumandı T. *taydak, tayadak*; Çulım T. *tayda, teyde* Hal. *tāta*. TT’nin tarihî metinlerinde ve konuşma dilinde *dede*, yazı dilinde *büyükbaba* adının kullanıldığını belirten Sertkaya, *büyükbaba* söyleyişinin Tanzimat’tan sonra Fransızcadaki *grand père* kelimesinin çevirisi olduğu yönündeki kanaatini de belirtmiştir (2008).

Gülensoy, *dadan-* kelimesinde *tat+ı-g+a-n-* tahlilini verir (2011, C.1: 259). *Dede* kelimesinin ise çocuk dilinde yansıma bir sözcük olduğunu belirtir (C.1: 270).

Kaçalin, Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı adlı eserinde *dede* kelimesinin gelişimini *dede* < **tata* < *ata atası* olarak göstermiştir. Kelimenin *nene* < **anāne* / *anneanne* < **anaana* < **ana anası* biçiminde tahlil ettiği *nene* ile benzer bir yapıda olduğunu söyler. Kaçalin, çeşitli kaynaklardan bu kullanımları örneklemiştir. *Mīraşda ata atasını ata mertebesinde etmez* ifadesi bu örneklerden biridir. *Tāta*’nın “baba” *ataataga* kelimesinin ise “dedem, büyükbabam, büyük amcam” anlamıyla kullanıldığını belirtmiştir. Önceden *baba* yerine kullanılan *ata*’nın şimdi *dede*, yine baba yerinde kullanılan *dede*’nin de bugün *dede* için kullanılmasını tabii bulduğunu ifade etmiştir (2017: 564-565).

Gemalmaz, *dadan-* “alışmak, müptelası olmak” fiilinin ET *tatgan-* fiilinden geldiğini belirtmektedir. Bunun dışında Erzurum ağızlarında *dad-* olarak görülen “tat-” anlamındaki fiili ET *tati-* şekline bağlamıştır. *Dadağ, dadağ* olarak görülen “çocuk maması” anlamında ve *çay dadağı* tamlamasında “çaya ekmek vb. katılarak yapılan mama” anlamındaki kelimenin kökeni içinse ET *tatağ*’ı göstermiştir (1995: 69).

Eren'in köken bilgisi sözlüğünde (1999: 103), Devellioğlu'nun Osmanlı Türkçesi Sözlüğü'nde (2008: 160), MS'de (245.s) ve Türkçe Sözlük'te (576.s) de kelime Far. *dādū* kelimesine bağlanmıştır.

Dede Korkut Kitabı'nda *dede* kelimesi çoğunlukla Korkut Ata için kullanılan bir ad, bir unvan olmuştur. “Dadı, daya” anlamında bir *daya* kelimesi de kullanılmıştır (Ergin, 1997: 79). *Ṭadı* kelimesi de “dadı” anlamında metinde geçmektedir (281.s).

❖ *değ-*

İncelenen diğer kelime: değış-

krş. dek

DENY:

Yine Anadolu'da ihtimaldir ki $\tilde{n} > g > y$ yerine bir $\tilde{n} > y$ gelişiminin izleri görülüyor: *öñünde* > *öyünde* “önünde”. Krş. *eñil-* (Glukharev, *Altayca Dil Bilgisi*, 159.s.) > *eyilmek* (Osm.) Yine krş. *deñ* > *dey*; 649.s., aynı dil bilgisi kitabında. ... (2012: 59)

İşteş çatı

... Tarafsız anlamlı *değiş-* fiili *değ-* fiilinden gelir ki eskiden “karşılıklı değmek” anlamındadır. (2012: 332, 334)

Yumuşama? - Türkiye Türkçesindeki “d” veya “g” (ince) Doğu Türkçelerinde genellikle “t” veya “k” (ince) ya tekabül ederler. ... *değ-*; *değın* ... (2000: 72)

Deny, *değ-* fiilini $\tilde{n} > y$ değişimi ile *deñ-* fiiline bağlamıştır. *Değiş-* fiilinin “karşılıklı değmek” anlamıyla *değ-* kökünden geldiğini ifade etmiştir.

Elöve, *değiş-* fiilinin aslının *dengişmek* olduğunu, bazı ağızlarda /n/ sesi düşerek *değişmek*, bazılarında /g/ sesi düşerek *denişmek* biçimlerinde kullanıldığını ifade etmiştir. Ana anlam “birbirine denk, denk, küfüv olmak”tır. Yine “temas etmek”ten ayrı bir anlamda olan *değ-* fiilinin de aslında *deng-* fiilinden /n/ düşmekle meydana gelmiş “denk,

adil olmak” anlamında bir şekil olduğunu belirtmiş ve *Bu para bu zahmete değmez* “denk ve adil olmaz” örneğini vermiştir (Deny, 2012: 334).

Elöve’ye göre *değiş-* fiili *dengiş-* aslından gelir ki bazı yerlerde /n/ sesi, bazı yerlerde /ğ/ sesi düşmüş ve *değiş-*, *deniş-* olarak iki ayrı fiil gibi görünen yapı çıkmıştır. Bir başka yerde de Deny’nin *az kaldı* veya *ramak kaldı* ifadeleriyle aynı anlamda olduğunu belirttiği *dikiş kaldı* sözünü “terzi dikişi” olarak anlaması üzerine buradaki *dikiş* kelimesinin aslının *tikiş*’ten gelen *dikiş* “değiş, isabet ediş” olduğunu belirtmiştir. DLT’deki *täkiş* “müddet, mesafe” ile Çağatay Sözlüğü’ndeki *tikiş* “tesadüf, isabet” kelimelerini de hatırlatarak, *dikiş kaldı* ifadesini “isabet etmesi; yani değmesi kaldı” şeklinde açıklamıştır (244.s).

Clauson, *teg-* (*d-*) biçiminde yer verir. *Tiy-*, *deg-*, *dég-* gibi /é/, /d/, /y/ ile görülen değişik formlarını örnekler (1972: 476). *Tegiş-* (*d-*) maddesinde de kök olarak *teg-* fiilini verir ve Osmanlı Türkçesindeki *değiş-* ile çeşitli diğer şekillerine yer verir (487.s).

Tietze, Clauson ile aynı fikirdedir (2002: 510).

Arat, *teg-* > *tey-* > *tī* gelişimini göstermiştir (1951: 108).

Gülensoy da *değ-* fiilini *teg-* şekline götürür ve ET. *teñiş-* / *tegiş-* biçimlerini vererek *teg-* fiiline *+(i)ş* eki getirilerek bugünkü *değişmek* kelimesinin türetildiği fikrindedir (2011, C.1: 273).

MS’de *değ-* fiilinin ET *teg-* “ulaşmak” fiilinden geldiği belirtilmiştir (262.s). Bu *teg-* fiilinden gelen *tegiş-* ekli de *değiş-* fiilinin aslını teşkil etmektedir (261.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *deyeş-*, *deyiş-* şekillerinde de görülen *değiş-* fiilini ET *tegiş-* fiiline bağlamıştır (1995: 74).

DS’de *deniş* “iş yardımlaşması”, *deniş doğuş* “değiş tokuş”, *denişmek* “bir yerde gerekli işleri ve hareketleri yapabilmek, her bakımdan idare etmek; büyüüp serpilmek”, *deniştirmek* “değiştirmek” şekilleri de kaydedilmiştir (C.2: 1424).

Köktürk Bengü Taşları’nda *teg-* fiili “ulaşmak” ve “saldırmak” anlamlarında kullanılmıştır. *Tegme-*, fiilin olumsuz şekli, *tegiş* ise “göğüs göğüse gelme” anlamındaki bir türevidir (Ercilasun, 2016: 712-713).

Caferoğlu, E. Uyg. döneminde *täg-* fiilinin “ulaşmak, erişmek, dıçar olmak”, *tägiş-* fiilinin ise “rastlaşmak” anlamına geldiğini belirtmiştir. Aynı zamanda *täğşil-* “değişilmek”,

tägşül- “değiştirmek”, *tägşür-* “ulaştırmak, getirmek, erişirmek, sevk etmek”, *tägşürüş-* “değiştirilmek”, *tägürt-* “değdirmek, değirmek, erişirmek”, *tägürtür-* “ulaştırmak” ve *tägiş* “değme, temas, dokunma” gibi pek çok türev de bu dönemde kullanılmaktadır (2011: 231).

DLT’de *teg-* şeklinde yer alan fiil “ulaşmak, erişmek; isabet etmek, değmek; saldırmak”, *tegiş-* ise “ulaşmak, erişmek” anlamlarındadır (865, 866.s). KB’de de *teg-* fiilinin “değmek, dokunmak, ulaşmak” anlamlarında kullanıldığı görünmektedir (1979: 431). Bunun dışında *tegür-* “eriştirmek, dokundurmak”, *tegin-* “bir büyüğün yanına gelmek veya gitmek”, *tegiş-* “vuruşmak”, *tegme* “değme, her, bir bir, türlü türlü”, *tegre* “etraf, çevre”, *teğşürül-* “değiştirilmek” vb. kelimeler de ilgili görünmektedir (433.s). Eserde yalnızca bir beyitte geçen *tikgüçi* kelimesi de İndeks’te “değici, değen” anlamında verilmiştir (445.s).

❖ *değil*

krş. tüket-

DENY:

Değil, deyiş kelimesinin köken bilgisi pek aydınlanmış değildir. 18. yüzyıla kadar *deyiş* biçiminde söyleniyordu ve Doğu lehçelerinde *twgwł* (Burada dudak ünlüleri olan *ü, ö*’yü, *w* ile gösteriyoruz.) tipinde kelimelere denktir.

“Bütün” anlamında olan *twgwł* ile bunun yaklaştırılması zaruri görünüyor (krş. Fransızca, olumsuz anlam ile *du tout!*).

(2012: 267-268)

Belirtme Sıfatları

... Eski Osmanlıcada yine “hep, bütün” anlamlarında şu kelimeler de kullanılırdı:
... *dü keli (tü keli), düğeli, düyeli*.

Bu kelime Doğu lehçelerinde *tügäl, tögäl* taslağına varan bir biçim göstermektedir. Bu *tükä-* “tamamlamak, bitirmek, tüketmek” fiil adına bağlanır (krş. Osmanlıca *tükenmek, tüketmek*).

(2012: 215, 220-221)

Boğuk ve çınlamalı başlangıç ünsüzleri - Süreksiz dişliler, kelime başlarında çoğunlukla çınlamalı *d* söylenişiyle boğuk *t* söylenişi arasında (İstanbul ve taşra lehçelerinde.^{AUE}) kararsızdır. ...

Türkiye Türkçesindeki kelime başındaki bir *d* ve bir *g*, öteki Türk dillerinde bir *t* veya bir *k*’nın karşılığı olurlar. ... *dügeli - tügeli* ...

(2012: 64)

Deny *değil*, *deyil* kelimesinin köken bilgisinin pek aydınlanmış olmadığını, 18. yüzyıla kadar *deyül* biçiminde söylendiğini ve Doğu lehçelerinde *twgwl* (*w = ü, ö*) şeklindeki kelimelere denk olduğunu ifade etmiştir. “Bütün” anlamındaki bu *twgwl* ile yakınlaştırılması gerektiğinin altını çizmiştir. Eski Osmanlıcada “hep, bütün” anlamına gelen *dü keli* (*tü keli*), *düveli*, *düyeli* şeklindeki belirtme sıfatlarının da Doğu lehçelerindeki *tügäl*, *tögäl* kelimelerinin farklı biçimleri olduğunu, bunların *tüken-* ve *tüket-* gövdelerini de oluşturmuş olan *tükä-* “tamamlamak, bitirmek, tüketmek” fiil adına bağlandığını söylemiştir.

Elöve ise Deny’nin *değil* kelimesinin ilgili olduğunu söylediği *twgwl* kelimesinin aslının *tüke-* fiili değil, *tek tük* “az çok” tabirinde kullanılan *tük* olduğunu ifade etmiştir. *Tükel* kelimesinin “çoğa mensup” anlamlı bir kelime olduğu gibi yazarın saydığı fiillerden “çoklamak” ana anlamından “tamamlamak, ikmal etmek ve bitirmek” anlamlarıyla oluşturulduğunu belirtmiştir (Deny, 2012: 221) *Değil* kelimesinin kökeni içinse Kâşgarlı Mahmud’un “*Dağ, dağ (Argu lehçesi) Arapça سدا anlamında edattır: oğ, andağ dağ oğ. O, onun gibi (öyle) değil. Oğuz Argu’ya komşu olduğu ve kelimeleri onlarla karışık bulunduğu için onların bu dağ oğ, kelimesini alıp değiştirerek tekül demiştir.*” açıklamasından hareketle kelimenin bağımsız olarak *dağ* ile “dır” anlamındaki *oğ*’dan meydana geldiğini savunur. /d/ sesinin bazı lehçelerde /d/ bazı lehçelerde /y/ olduğu için *yağ* biçiminde de söylenebildiğini eklemiş, bunu da *yok = yoğ* kelimesinin aynı anlamlı bir şekli kabul etmiştir. Bu bilgilere göre *dağ oğ (değil)*, aslında “yoktur” anlamında olmalıdır (267, 268.s).

Elöve’ye göre diğer taraftan her ikisi de DLT’deki *tıd-* “engel olmak”, bugünkü *tıka-*, *tıkaç*, “Adana’da pencere kepengi” anlamında kullanılan *taka* ve *toka* kelimeleri ile ilgili görünmektedir. *Tıd-* fiili *tug* “sed, mânia, bend” kelimesiyle de ilgilidir. Elöve, DLT’deki “dir” anlamındaki *ol* unsuruna da değinmiştir. *Bu kararı oğ oğlansığ* “Bu ihtiyar(dır) oğlansı (tabiatça çocuğa benzeyen, çocuksu, çocuğumsu).” örneğini vermiş, *sığ* yapısının ise Osmanlı Türkçesindeki *-sI* eşitlik ekini ve *-CIK* küçültme ekini karşıladığını eklemiştir (267, 268.s).

Elöve, *-mAdAn* eki ve eski şekli olduğunu belirttiği *-mAtIn* ekinden söz ettiği kısımda ekin *-tIn* kısmında da unutulmuş bir olumsuzluk anlamı olduğunu, bu olumsuzluğun *-mA* unsuruna yüklendiğini söylemiştir. *-tIn* unsurunun *tı (= ty)* kısmının DLT’deki *tıd(ty)*- “men etmek, mani olmak”, İbni Mühennâ Lûgati’ndeki *tyık-* fiili ve *tyıkuk* “muttaki, perhizkâr, el çeken” türevinin kökü olduğunu söylemiştir. *Dag / dağ* ile

diğer bir şekli olan *teg / deg* biçimlerinde yine “olumsuz” anlamıyla bağımsız bir sıfat görevinde kullanılan kelimenin de bu *tiy*’in şekillerinden olduğunu ifade etmiştir. DLT’deki Argu lehçesinde bu *leyse*’nin “yok, olmaz” anlamında bir edat olduğu, Argu’ya komşu olmak ve kelimeleri birbirine geçip karışmış bulunmak dolayısıyla Oğuzların onlardaki bu *dağ ol* “memnudur?” sözünü alıp değiştirerek *tegül (değil)* yaptığı açıklamasına yer vermiştir (822-823.s).

Deny ve Elöve’nin *değil* kelimesinin kökeni için farklı görüşleri savundukları görülmektedir. Tietze (2002: 509), Clauson, Ergin, Gemalmaz gibi isimler Elöve’nin Kâşgarlı’nın açıklamalarıyla temellenmiş görüşünü paylaşan isimlerdir. MS’de de bu yönde görüş bildirilmiştir. Arat ve T. Tekin ise bu görüşü zayıf bulmaktadırlar. Ramstedt *töke-* fiili +*l* eki çözümlemesi, Gabain ve Räsänen’in *täk* “yalnızca, tek” *ol*’dan geldiği fikri, Kononov’un *dağ ol* birleşimindeki *dağ* kelimesinin *yok* ve daha eski **dok*, **dog* şekillerinden geldiği fikri ileri sürülen diğer fikirlerdendir.

Elöve’nin alıntılardığı kısımlar incelenirse DLT’de *dag ~ dağ* şekillerindeki ifadenin Argu lehçesinde “değil, yok” anlamında olduğu belirtilmiş, *Ol andag dag ol* örnek cümlesi verilmiştir. Bu cümle “Bu böyle değil.” anlamındadır. Oğuzların *dağ ol* sözünü alıp değiştirerek yine “değil” anlamında *tegül* dedikleri belirtilmiştir. Kâşgarlı bu yakınlığı Oğuzların Argulara komşu olmaları, konuşmalarında karışmalar görülmesi ile açıklamıştır (410.s). Sonuç olarak DLT’ye göre bugünkü *değil* kelimesi *tegül* ara şekliyle *dağ ol*’dan gelmektedir. *Tükel* şeklinde yer alan kelime de “tam, tamamı, hepsi, tamamen” olarak tanımlanmıştır (908.s).

Clauson, *tegül (d-)* maddesinde kelimenin yaygın olarak Doğu Türkçesinde kullanıldığını söyler. Kâşgarlı’nın köken bilgisini halk etimolojisi olarak yorumlarsa da doğruluk payının olabileceğini, bu yorumun Karakalpak ve Nogay Türkçelerindeki *tuvıl* şeklini desteklediğini belirtir. Bu kelimenin Çağatay Türkçesinde kullanılmadığını, İran ve Rum Türklerinin kullandığını belirtir (1972: 480). *Da:ğ / da:ğ* maddesinde de Kâşgarlı Mahmud’un etimolojisinin doğru olabileceğini söyler ve Elöve’nin görüşlerine paralel görüşler belirtir (463.s). *Tüke:-*’ten geldiğini belirttiği *tükël* kelimesinin anlamını “tamamen, bütün” olarak verir (480.s).

Ergin’e göre, *değil* kelimesi “Eski Türkçedeki *tağ* “değil” olumsuzluk edatı ile şahıs zamiri menşeli çekimin *-ol* ‘-dır, -dir’ bildirme ekinden türemiştir. *tağ ol - dağ ol*, *tegül - degül* şekline geçmiş, EOT ve Osm. dönemlerinde uzun zaman *degül* şekli

kullanıldıktan sonra bugünkü *değil* şekline geçilmiştir. Bugün farklı Türk lehçelerinde *tegül, tügil, degül, değil* şekilleri kullanılmaktadır (2007: 365).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *de:l, deel, degül, dewül, deyél, deyıl, deyil, deyül* şekillerinde de görülen *değil* kelimesinin kökeni için ET *tag ol* birleşimini savunmaktadır (1995: 74).

MS'de *degül* < OT (Oğuzca) *tegül* < *dāğ ol* “yok, değil” tahlili yer almaktadır (261.s).

Arat, DLT'deki gibi *tegül* ve aynı anlamdaki *ermes* kullanımlarını yalnız lehçe hudutları ile izah etmenin oldukça güç olduğunu belirterek, eski metinlerde tesadüf edilmeyen *tegül*'ün Kâşgarlı tarafından yapılan izahının net olmadığı kanaatindedir. *Ol* unsurunun çekim eki kabul edilmesi durumunda, *dağ (dağ)* sözünün doğrudan veya dolaylı olarak olumsuz bir anlam ifade etmesi gerektiğini söyler. Kelimenin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki mevcut *tegül, degül, değil, deyil, devül* gibi birkaç şeklini sıralayarak, bir köke bağlamak için bazı geçiş şekillerinin tespit edilmesi gerektiğini dile getirir (1951: 132).

T. Tekin, *değil* hakkında önerilen diğer köken bilgilerine de yer verir. Clauson dışında Kâşgarlı Mahmud'un fikrini kabul edilebilir olarak düşünen Türkolog olmadığını belirtir. Ramstedt'in *töke-* fiili *+l* eki tahlilini güçsüz bulur. Gabain'in, Räsänen'in de katıldığı *täk ol*'dan geldiği fikrini “yalnızca, tek” anlamlı bu kelimenin “yok, var olmayan” gibi bir anlam içermediğinden fonetik ve semantik olarak zayıf bulur. Kononov'un Kâşgarlı'ya katıldığı fakat *dağ* kelimesinin *yok* ve daha eski **dok, *dog* şekillerinden geldiği fikrini de *a > o* değişiminin Türkçede görülmediğini belirterek kabul edilemez olduğunu ifade eder. Doerfer'in *-täğ* (gibi, benzer) + *ol-* (yardımcı fiil), *ädgü-täg ol* (İyi gibi, fena değil. *İyi değil* ifadesinin daha kibar bir ifadesi.) tahlilini de semantik olarak zayıf görür. *Dağ* kelimesinin Arguca ve Hakasça ile bağlantılarını kurar ve inceler. Bu ve daha detaylı incelemelerde Gaziantep ve Kırşehir ağızlarından örnekler verir. Özetle; T. Tekin *dāğ* kelimesinin “yok” anlamını destekleyen şu verileri aktarır (2013c: 483):

DLT: *yapītaq* < **yapī* + *daq* (çıplak, eysersiz)

Yak. : *iccitāx* Dolgan, *iččitäk* < **ēdi* + *dük* (sahipsiz)

Yak. : *ōtōx*, *ötōx* Dolgan, *ötök* < **äv* + *däk* (evsiz)

Alt. : *qarūdaq* < **qarū* + *daq* (*qaru*: güç; güçsüz, zayıf)

Moğ.: *jayidang* < **japīdang* < *ĵapīda-ng* (eyersiz).

Gülensoy da *tegül* < *tag* (> *dag*) ol şeklinde tahlil etmiştir (2011, C.1: 271).

Özmen, *değil* kelimesini incelediği çalışmasında, kelimenin *dag ol* şekline DLT'den başka kaynaklarda rastlanmadığını, 11. yüzyıldan itibaren takip edilebilen, kaynaklarda Oğuzca olarak geçen *tegül* şeklinin de Oğuzca ve diğer lehçelerde çeşitli gelişimler gösterdiğini ifade etmiştir. Kelimenin Oğuzca dışında, değişik tarihî ve çağdaş lehçelerde *d-* ve *t-* li şekillerine rastlandığını ifade eden Özmen bu şekilleri şöyle sıralar: Harz. *degil, degül*; Kıp. *degül, tügül, dewül*; Çağ. *tügül*; EOT ve Osm. *degül*; TT *değil*; Kklp. ve Nog. *tuvul*, Kaz. *tügel*; Kmk. *tügül*; Az. *deyil*; Trkm. *del*; Kırg. *tügül*; Krç. *tügül, tül*; Mlk. *tüyül*; Kar. *tuvul, tüwül*; Gag. *dil*; Krm. *dägil, diil, dügül, tügül, tue / tuel*; Başk. *tügel* (1995).

Tükel kelimesi “bütün” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu kelime ile *değil* arasında doğrudan bağlantı kurulmadığı anlaşılmaktadır.

Hamilton, *tükä-l* “tam, dolu” kelimesinin, *tüke-* fiilinin “tamamlanmak” anlamından türediğini belirtmiştir (2011: 89).

Ergin, *-l* ekini Türkçede eskiden beri görülen, ancak yalnızca bir iki örneği bulunan, işlek olmayan bir fiilden isim yapma eki olarak tanıtmış, bünyesinde bulunduğu kelimeler arasında EOT'deki *dükel* kelimesini de saymıştır. Bu kelimenin anlamını “bütün” olarak vermiş, gelişimini *düke-l* < *tüke-l* şeklinde göstermiştir (2007: 196).

Eckmann, anlamını “bütün” olarak verdiği *tükel* kelimesinin nadir olarak kullanılan bir “belirsizlik sayısı” olduğunu ifade etmiştir (2003: 83).

KT'de “metruk” notuyla kaydedilen; *dükeli, tükeli* şekillerinde karşımıza çıkan kelime “hep, bütün” olarak tanımlanmıştır (282.s).

Tulum'un hazırladığı sözlükte *dükeli* maddesi yer almaktadır. Madde “bütün, kamu, hep, hepsi, bitevi, cümle” şeklinde açıklanmıştır (2011: 623).

Eski Uygur Türkçesinde ilgili kelimelerin *tükä-* “bitmek, tükenmek”, *tükät-* “tüketmek, bitirmek”, *tükäti / tükädi* “tamamiyle”, *tüklüg* “tamamiyle, tam”, *tükäl / tügäl* “tam, tamamiyle, iyi bir hâlde; tamam” ve *tükällig* “tekmil, kâmil, noksansız” şekillerinde olduğu görülmektedir (Caferoğlu, 2011: 257).

Dede Korkut Kitabı'nda “değil, değildir” anlamında *degül* şeklinin kullanıldığı görülmektedir (Ergin, 1997: 80).

❖ *değın*

İncelenen diğer kelime: tekin

krş. dek

DENY:

-kinçä eki

Sınırlayışlı kullanılışı. ...

Osmanlıcadaki *gelince*'nin buna benzeyen anlamını yine krş. *digince*^{AUE} (Ebulgazi, 16.s.) *tigünçe*^{AUE} ve *tāginça* (T.E., 86. yap), I, 5) kiplerini ki bunlar *täg-* fiilinden yapılmış olup Ebu Hayyân'ın daha o zaman *Kitâbü'l- İdrâk Li Lisanü'l Etrak*, 205.s.'da kaydetmiş olduğu üzere (ek başındaki gırtlak sesinin düşmesi gibi bir durum dolayısıyla *-inc(ç)e* biçiminde kalan bir ek almıştır. *Kitâb. Tere. Far.* (019.s.) *تكنجا* ve *دكنجا* *t(d)āginçā* kiplerini veriyor.

Bağış yidim başına deginçā^{AUE} ki bu Ebu Hayyân'da şu biçimde verilmektedir: *Bağışnu yidim başına dakinça* (Arap harflisi öyle harekelidir.^{AUE}); 195.s.'de yine *دکنقد* ve *دکنقد* *dağın*^{AUE} (Krş. Osmanlıcada *degin*) biçimleri verilmektedir ki bunlar *degdi*^{AUE}, *deg-* fiilinden olarak gösteriliyor.

(2012: 857, 858)

-In eki

Bu ek özellikle adlar meydana getirmeğe yarar. ...

1.hatırlatma - Bu *-In* eki, adlar (ve özellikle zarfları) yapılmak üzere ad tabanlarına ilave edilen *-In* ekiyle karıştırılmamalı. Daha önce verilmiş olanlara ilave edilebilecek olan bu adlardan aşağıda birkaç örnek veriyoruz:

... *tekin* “tek olan, yalnız”;

... *tekinsiz* “tek, yalnız olmayan” ...

(2012: 511-512)

Karşılaştırma edatları üzerine görüşler ve “tek” edatının köken bilgisi - ...

Miktar fikrini bildiren bazı kelimeler (*çağ* ve daha sonraları *kadâr*) önce miktar (= *kadar*), sonra nitelik (= *gibi*) anlamında karşılaştırma edatları olurlar. En sonra yönelme hâline katılarak sınırlayışlı edatlar (= *-e kadar*) hâlini alırlar.

Şimdi *tek (dek)* karşılaştırma edatının da aynı oluşuma uğradığını meydana çıkarmak meselesi kalıyor. Bu kelime aslında “miktar” anlamındaki *deñ*'den geliyor. Bunu da aşağıdaki anlam ve biçimlerde buluyoruz:

Eşit olan sayıdan her biri (yalın anlamıyla).

Bir yük hayvanına yükletilen yükün iki kadından her biri (somut anlamıyla^{AUE}) ki bunlara *deng* veya *tek (dek)* (ve lehçelerde) *tay* derler.

tek: eşit bir birlik, eş, çiftin bir tanesi ...

Genellikle birlik: *tek* (Çağatayca *taḡ*) “biricik, çifti olmayan” (*çift*’in zıddı); *tekin* “yalnız”; *tekinsiz** “(perilerle) sık sık ziyaret edilen”. Krş. Doğu Türkçesinde *tip tāk* ve *tigin* “bedava” (G.).

Müsavi, eşit, denk: ...

Eşit, düz: ...

Rahat, suskun, dikkatli: ...

(2012: 583-585)

*Not: İhtimal *tekin* kelimesini sınırlayıştı edat olan *değın* biçimine yaklaştırmak gerekir. Bu takdirde bunu fiile ait değil de ada ait bir köken saymalı. Bu Fransızca’yı muhtemel kılan şudur ki *-In* eklerinin *çağ* ile uyumlu bir kullanılışının izleri vardır. $\text{ş} < (c) \text{ç}$ Kırgızcada *şäyin* biçimi (Melioranski) sınırlayıştı edat olarak görülüyor.

-layın, *-leyin* ekinin bir çeşidi olan *-deyin*, *-dayın* ile bu *değın* kelimesini *l X d* değişimi yapılan Türk dillerinde birbirine karıştırmamalı.

(2012: 584)

Deny, *değın* kelimesinin kökeni için *teg-* / *değ-* fiilini işaret etmektedir. *-kinçä* ekinin söz ederken *tigünçe*, *tāginça* kullanımlarını göstermiştir. Ek başındaki sesin düşmesi sebebiyle *-inc(ç)e* biçiminde kalan bir ek hâlini aldığını belirterek bugünkü *değın* biçimine varan *deginçä*, *daḡın* vb. şekillerden bahsetmiştir. *Tek* edatının köken bilgisi açıklamalarında da detaylı bilgiler vermiştir. “Yalnız” anlamlı *tek* kelimesinden gelen *tekin*, *tekinsiz* kelimelerinden söz etmiş; *tekin* ile *değın* kelimelerinin yaklaştırılabileceğini ama bu durumda her iki kelimedede ortak olan kökün fiil kökü değil, ad kökü olacağını belirtmiştir.

Elöve, *tek* kelimesinin “yalnız ve hâli” anlamıyla Farsçaya da geçtiğini belirtmiş, *tek ü tenhā* kullanımını örnek olarak vermiştir. *Tekin* kelimesinin *tek* ile aynı anlamdayken *tekinsiz*’in tam tersi “(perilerden) yalnız ve hâli olmayan” anlamına geldiğini ifade etmiştir. “Şehzade” anlamındaki *tekin*’in ise *tikin* “dikilmiş, nasbedilmiş, kaymakam”dan gelmiş olabileceğini ifade etmektedir. Bu durumda *tekin* “şehzadelerin babaları han yerine hükümet edenleri” anlamındadır (Deny, 2012: 584).

Değın kelimesinin *değ-* kökünden geldiği kabul görse de eklerle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. T. Tekin, Hacıeminoğlu, Ergin, Karahan bu fiil köküne getirilen *-i* zarf-fiil ekinin geliştiği düşüncesini savunurlar. Ancak Hacıeminoğlu ve Ergin sondaki *-n*’nin vasıta hâli eki olduğunu savunurken, Karahan *n* morfemi olarak bahsetmiştir. Korkmaz ve Gülensoy kelimeyi *teg-in* şeklinde çözümlenmiştir. Korkmaz, Gabain gibi *-n*’yi zarf-fiil eki kabul etmiştir. Gülensoy *-in* ekinin vasıta hâli eki olduğunu ifade etmiştir. Aslen “şehzade” manalı olup farklı anlamlarla bugüne dek ulaşan *tekin* kelimesini de

Türkçe kabul eden ve buna göre çözümleyen isimler olduğu gibi alıntı olabileceğini düşünenler de mevcuttur.

KT'de Şemseddin Sami'nin görüşü *değın*'in “edât-ı intihâ olup ‘dek’ten daha kuvvetli” olduğu yönündedir. “İlâ, hatta, tâ” şeklinde açıklamıştır (242.s). *Tekin* kelimesinin de *tek*'ten geldiğini belirtmiş ve “bir tane, yekta, yegâne, bî-misl, bî-mânend; boş, ecnebîden hâlî” olarak izah etmiştir (1209.s).

Tietze, yönelme hâlimden sonra gelen “kadar” anlamlı *değın* edatının Çağatay Türkçesinde de görülen *tegin* biçiminden olduğunu belirtir (2002: 510).

T. Tekin, ET *tegi* (*teg-* “değ-“ + *-i* zarf-fiil eki) edatının Eski Osmanlıcada *değın* ve *dek* şekillerinde mevcut olduğunu söyler. Yani kelime şu iki gelişimi göstermiştir (2013c: 48):

tegi > **degi* > *değın*

tegi > **degi* > *dek*.

Hacıeminoğlu, edatlarla ilgili çalışmasında, anlamını “doğru, -a kadar” olarak verdiği *degin* edatını ses ve şekil bilgisi yönünden şu şekilde incelemiştir: *degin* / *digin* < *degi+n* < *tegi+n* < *teg-i*. Çağatay, Kıpçak ve özellikle Batı Türkçesi sahaslarında kullanıldığını, aslı şeklinin *tegi* olduğunu belirtmiş, *-n* unsuru içinse M. Ergin'in vasıta hâli eki olduğu fikrine katıldığını ifade etmiştir. Çağatay sahasında *digin*, Kıpçak sahasında *degin* / *dağın*, Batı Türkçesinde *degin* / *tekin* şekillerinde görüldüğünü örneklerle açıklar (31, 32.s). *Tegin* “-a kadar” maddesinde de *tegi+n* şeklinde bir tahlil sunmuş, A. von Gabain ve Z. Korkmaz'ın *-n*'yi zarf-fiil kabul ettikleri görüşe katılmadığını ifade eder. Kendi görüşü *tegi* şekline vasıta hâli eki getirildiği yönündedir (95.s).

Ergin, Türkçede vasıta hâli ekinin *-n* olduğunu, bu ekin zamanla işlekliliğini kaybettiğini belirtir. ET'de sıklıkla karşımıza çıkan bu ekin Batı Türkçesine geçilmesiyle birlikte yavaş yavaş sayılı örneklerde kalıplaşmış olarak kaldığını söyler. Bu kalıplaşma örnekleri arasında *degi-n* (*değın*) örneğini de saymıştır (2007: 237). *Yer ve yön edatları* arasında da *değın* edatını saymış ve *tegi*'nin Batı Türkçesindeki vasıta hâli eki almış şekli olduğunu belirtmiştir. Eski şekli *degin*'dir. *Tegi*, *teg-* fiilinin *-i* zarf-fiil eki alması ile oluşmuştur. *Dek* ise yine aynı kökten gelen kısaltılmış bir şekli olmalıdır (372.s).

Karahan, *değın* kelimesini, “kadar” anlamında kullanılan *teg-* fiilinden *-i* zarf-fiil ekiyle yapılan *tegi* edatının *-n* morfemiyle genişlemiş varyantı olarak izah etmiştir. *Tegin*,

degin, *değın* şekilleri de kullanılmaktadır. TT ağızlarının Doğu Grubu'nda *teki* yanında *tekin* şeklinin de kullanıldığını belirtmiştir (2012b).

Gülensoy, *teg-in* şeklinde tahlil ederek *-in* ekini “instrumental” olarak gösterir (2011, C.1: 271). *Tekin* kelimesini *tek* “yalnız” kelimesine getirilen *+(i)n* ekiyle açıklar (C.2: 876).

Korkmaz, *Fiil Kökenli Edatlar* başlığında verdiği *değın* kelimesini *teg-in* “-diğinde” şeklinde açıklamıştır (2009: 1057).

MS'de “takı” olduğu belirtilen *değın* kelimesi ET *tegi* [*teg-mek*'ten zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla] > **degi*'den vasıta hâli ekinin kalıplaşmasıyla *degi+n* şeklinde çözümlenmiştir (261.s). *Tekin* kelimesi ise “cin, peri vb. tabiat üstü güçlerle ilişkisi olmadığı için uğurlu sayılan yer veya kimse anlamında olup özellikle *tekin değil* şeklinde kullanılır” şeklinde açıklanır ve *tek*'ten vasıta hâlinin kalıplaşması ile *tek+i+n* “tek başına olan” olarak çözümlenmiştir (1225.s). *Tekinsiz* maddesinde de “tekin olmayan, uğursuz” tanımı yapılmıştır (225.s).

Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'nde *tekin* kelimesinin bir babanın en küçük oğlu için kullanıldığını belirtmektedir. Eski Türklerde en büyük evlada *Ağa*, ortancaya *Adsız* dendiğini dile getiren yazar, bir baba öldüğü zaman arazi, mülkler, saltanat gibi gayrimenkul şeylerin *Tekin*'e yani küçük çocuğa kaldığını ifade eder. Koyun ve at sürüleri, asker, ordu gibi menkul, yer değiştirebilen şeylerin *Ağa*'ya yani büyük kardeşe intikal ederken, ortancaya hiçbir şey kalmadığını ekler. *Adsız*'a bir kılıçla at verilip, “Git kısmetini ara!” denildiğini, büyük cihangirlerin de adsızlardan çıktığını söyler. Pakalın buradan da *tekin* kelimesinin aslına gider. Oğulların bu üç durumu sosyal hayattaki millî vazifelerini gösterdiğini söyler. *Tekin*, hayatını mensup olduğu oymağa yani aşirete vakfeder, “duran” anlamındadır ki “ocakta duran, baba ocağının muhafızı” demektir. *Ağa* ise mensup olduğu ulusa hizmet eder (1993, C.3: 445).

Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*'nde geçen “Erken Türkçedeki, büyük ihtimalle Xiong nu'lara kadar uzanan” *tegin* unvanının Çincedeki *tu ki* (**dah-gē*) şekli ile karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir (2011: 219).

TS'de *tekin* sözcüğü hem *dekin*, *tekün* diğer şekilleriyle “beyhude, abes, boş” hem de “şehzade, prens” anlamlarıyla yer almaktadır (206.s).

DS'de “kadar” anlamalı *dekli, degan, degen, degin, deh, deki, dekili, dekni, deni, deyin* şekilleri görülmektedir (C.2: 1407). *Tekin* sözcüğü ise “uslu; giz, saklı, esrarlı”, “dolu ve önemli yer; boş ve önemsiz yer”, “uyanık, tetikte”, “işten çıkarılmış (kimse)” anlamlarıyla kullanılmaktadır. *Tekin durmak* ifadesi “uslu durmak”, *tekinsiz* “uğursuz; cin, peri olduğu inanılan yer”, *tekin söz* “önemli, gizli anlamı olan söz”; *tekin olmamak* “gizi bilinmemek”; *tekine* “boşuna, boş yere, nedensiz” anlamlarında karşımıza çıkmaktadır (C.6: 4749 ve C.5: 3867).

Köktürk Bengü Taşları'nda *tigin* kelimesi “bir unvan, tigin, şehzade” anlamında *Köl Tigin, Yollug Tigin, Toña Tigin* gibi özel isimlerde kullanılmıştır (Ercilasun, 2016: 715).

Eski Uygur Türkçesinde *tigin / tägin* kelimesi “prens, şehzâde, ünvan” anlamındadır (Caferoğlu, 2011: 230, 238).

DLT'de *tigin* “Karahanlı sülalesine mensup olanların unvanı, tigin” anlamında kullanılan bir kelimedir (879.s).

KB'de bir beyitte geçen *tekin* kelimesi İndeks'te “boşuna” anlamıyla yer almaktadır (1979: 434).

Dede Korkut Kitabı'nda *degin* kelimesi “kadar” anlamıyla kullanılmıştır (Ergin, 1997: 80).

Abuşka Lügati'nde *digin* şu şekilde açıklanmıştır: “Ġāye ma'nāsınadur ki filānga digin, filāna degin dimekdür” (Güzeldir, 2002: 325).

Tulum'un hazırladığı 17. yüzyıl söz varlığının aktarıldığı sözlükte *degin* maddesi “dek, varınce, gelince, ilā, hattā, tā, çak” olarak açıklanmıştır (2011: 560). Bu maddeden 17. yüzyılda *dek* edatı ile *çak* edatının benzer anlamlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca *tekin, tekīn* sözcüğü de sözlükte yer almaktadır (81, 1737.s).

❖ *değiş-*

bk. deĝ-

❖ *dek*

İncelenen diğer kelimeler: andak, bundak, denge, denk, denli, şundak, ta ki, tek krş. deniz, değin

DENY:

Osmanlıcada sınırlama edatı olarak kullanılan *-tek (dek)* edatı, aslında *gibi* anlamında olan bir karşılaştırma edatı idi ve *gibi*, *-CA* biçiminde anlamdaşları vardı.

Karşılaştırma edatı bu anlamıyla Osmanlıcada hatta Eski Osmanlıcada dahi hemen edilgenidir. Her ne kadar XVI. yüzyıl şairlerinden Fuzuli; *ķand-i mükerrer tek leziz yani douş comme du suere candi* (katmerli bitki şekeri gibi lezzetli^{AUE}) diye bunu kullanmış ise de onun dili aslında doğu tesirlerine uğramış bulunuyordu.

Hâlbuki Osmanlıcanın aksine bu edata Orhon Kitabeleri dilinde (VIII. yüzyıl) *tñrı tg (täñri tag)* “tanrı gibi” (Radloff’tan *Ka. Kitabesi*, 1. satır, 1. kelime) biçiminde ve *tek, tæg, dek, dæg, dey (day), diy (diy), tig, dig, dik* biçiminde epeyce çeşitli görünüşler almış olarak birçok doğu lehçesinde sık sık rastlanmaktadır. ...

Bu edat soru zamirleri olan *ķay* ve *ne*’den ve işaret adlarından olan (çekimli hâllerinde) *bu, şu, o* ve çekimli hâllerinde *an*’dan sonra geldiği zaman onlarla bitişerek hâl ve nitelik zarfları oluşturabilir. O zaman kendi geleceğini kaybederek hakiki bir ek hâlini alıp benzeşme (veya ünlü uyumu) kuralına uyarak icabına göre *daķ* veya *dağ* biçimini alabilir.

Ķaydağ (Grenard, *Ķin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 311.s.); *netik, netek, nitak* (Katanof, *Süleyman Hakîm Ata, I*, 129). Anlamdaşları *nica, nice, neçük*.

Bu ek *-CA, -CAK* eki gibi işaret zamirlerinde, zamircil bir *n* ile gelişir.

Örn.: (Ķağatayca): *mundak, mundag;*

şundak, şundag;

ondak, ondag;

andak, andag^{AUE}.

Anlamdaşları *anca, ancılayın*^{AUE} (Meninski’ye göre *Deli Bürader*’den alınan örnek, *andak* hemen bildirir.).

Bununla beraber bazen işaret zamiri ilgi hâlini alır ve *tek* edatı ses bilgisi bakımından geleceğini muhafaza eder: *mununğ tik* “bunun gibi”^{AUE}; *mununğdak*^{AUE} (Süleyman Hakîm Ata, I, 141, 126).

aning tik^{AUE} “ancak”ın anlamdaşdır.

(2012: 541)

Yönelme hâlini destekleyen edatlar
dek

Ķadar yerine bazen edebî dilde eski bir edat olarak, konuşma dilinde ise bir taşralık ağzı olarak aslen Türkçe olan *dek* veya *değin* kullanılır.

Örn.: *sabaħa dek (deyin)* “sabaħa kadar”ın anlamdaşı.

Yine Eski Osmanlıcada şu edatlar da görölmektedir:

deñlü veya *deñli*. ...

Azericede *ten* derler (Boudagof aşağısında). Anadolu'da *kaçak* da denilir: *o zamana gağak* (Giese, 37, 38. s). ...

Dek, deyin, deñlü ve *den* edatları Doğu Türkçesindeki şu kelimelerle karşılaştırılabilir:

tägi (Orhon Kitabeleri, Radloff'da *Ka*, Thomsen'da IS, satır 4); *tämir kağığka tägi*;

tigi^{AUE} (Rubguozi *maşriğden mağrıb ga tigi*^{AUE} (Londra Yazmaları, 5.yap.);

tigin^{AUE} (Velimianof - Zernof, *Abuşka*, 191.s.);

digin^{AUE};

diğince (Ali şir Nevai, *Târîh-i Mülk-i Acem*, 56.s.; Ali şir Nevai, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 6. s);

täginčä veya *däginčä?* (Pavet de Courteille, *Mirac-nâme*, 42. yap.);

tiginči^{AUE} (Rubguozi, Pavet de Courteille'ye atfen, *Mirac-nâme*, 41.s., hatırlatma);

diyın (Ermenice yazmalar 194, 13. yap.);

dein (*Codex Comanicus*). ...

Aynı lehçelerde şunlara da rastlanmaktadır:

tigrü (Veliaminof - Zernof, *Abuşka*, 191.s.); Guiganof, *Ruşca-Tatarca Sözlük*, 137.s. *tikrü*; Süleyman Hakım Ata, I, 357);

tägürü ve *tägli* (krş. -çe-li).

Krş. *degri, deyri* (*Codex Comanicus*, 146, 161, 162, 171);

tigrä, tirä (Boudagof); *dira* (Bibl. Nat. Yazmaları, Arm. 194, 43. yap. ve çeşitli yerlerde).

Krş. Altayca *yättirä* (Radloff, III, 367). ...

Bu edatlardan birkaçı fiil aslından görünüyor:

tägi, täg- 'ten (Osm. *değmek*).

Örn.: *řanduñ yazıka tägi sülädim, taluyka kiçig tämädim*. "şantung Ovası'na değin ordu yürüttüm, denize gecikmiş (olmakla) ulaşmadım."^{AUE} (Orhon Kitabeleri, aynı eser, I,3). Krş. *tägürü* ki aynı fiilin ettirgen biçiminden yapılmıştır.

Öteki edatlar miktar adı olan *deñ* (*tek, tay*)'den geliyor. Hiç değilse bu, Eski Osmanlıcanın *deñ* ve *deñlü* edatlarında böyledir. şüphesiz ki *dek* (ve *tägli*), *değin* vs.'de de böyledir. Bununla miktar adları *kağar* ve *çağ* ile bir örnekleme vardır; yalnız (*deñ* yerindeki) *tek* ile fiil kökü olan *täg-* arasındaki bizzat Türk olanlarca da bir belirsizliğe sebep olmaktadır.

(2012: 555-558)

Karşılaştırma edatları üzerine görüşler ve "tek" edatının köken bilgisi - ...

Miktar fikrini bildiren bazı kelimeler (*çağ* ve daha sonraları *kağar*) önce miktar (= *kadar*), sonra nitelik (= *gibi*) anlamında karşılaştırma edatlar olurlar. En sonra yönelme hâline katılarak sınırlayışlı edatlar (= *-e kadar*) hâlini alırlar.

şimdi *tek* (*dek*) karşılaştırma edatının da aynı oluşuma uğradığını meydana çıkarmak meselesi kalıyor. Bu kelime aslında "miktar" anlamındaki *deñ*'den geliyor. Bunu da aşağıdaki anlam ve biçimlerde buluyoruz:

Eşit olan iki sayıdan her biri (yalın anlamıyla).

Bir yük hayvanına yükletilen yükün iki kadından her biri (somut anlamıyla^{AUE}) ki bunlara *deng* veya *tek* (*dek*)^[1] (ve lehçelerde) *tay* derler.

Tek: erit bir birlik, eş, çiftin bir tanesi.

Bu şamdanın bir teki var (İstanbul çarşısında işitilmiş bir cümle).

Küpeyi aramış bir tekini bulmuş, diğer teki gâip olmuş idi.^{AUE} (*Türk Masalları*, 81.s.)

Krş. Azerice: *Başmağımıñ tayı ayagımdan sürçüb çıhdı.*^{AUE} (Feth Ali Ahundof, *Temsilât*, 163.s.).

Genellikle birlik: *tek* (Çağatayca *tağ*) biricik, çift olmayan (*çift*'in zıddı) ...

Müsavi, eşit, denk: Çağataycada *tāñ*, *tiñ* ve *iz* ile uzatmalı olarak *tāgiz*, *tigiz* ...

Eşit, düz: *tigiz yer* “düz yer” yani ova; *deñiz*.

Bothlingk (*Vocab.* 94.s.)’e göre *tāñ* Yakutçada “denk” yani “düz ve müsavi, eşit; satih, eşitlik, çift olma” anlamındadır. *Maniaha tāñ* aynı biçime.

Aynı yazar bu kelimeyi Moğolcanın “denge, eşitlik, benzerlik” anlamındaki *teng* kelimesine yaklaştırıyor (Kowalewski’ye atfen).

Rahat, suskun, dikkatli:

Tik kaldılar “Hayretten susa kaldılar.”^{AUE} (Süleyman Hakîm Ata, 1078).

Ünün çıkarmayın tik olturdular “Sesini çıkarmayarak susumuş oturdular.”^{AUE} (aynı eser, I, 440).

Krş. Osmanlıcada *diñilmek* “rahat etmek”.

Deñ kelimesi *çag*’da olduğu gibi edat olmadan önce zarf ve sonra (-*li* ile) birleşik edat olarak kullanılmıştır. *Bu deñlü* “bu misilli, böyle, o kadar”. *Ne deñlü* “ne misilli, ne gibi, ne kadar”.

... Viguier, *Türk Dili Unsurları* (185.s.) *çak*’ın anlamdaşı olarak pekiştirme *tağ* (veya *ta*) edatı veriyor:

çak veya *tağ* veya *ta burayadak*.

Yine krş. Trabzon ağzında *tağ Van’a* (gitmek) ... (Pissaref, *Zapiski vost. otd.* XIII, 1901, 173 ve 113.s aşağısı).

441. paragrafta sözü geçen *ta* edatı aynı sesli *tā* biçimindeki Farsça kelime ile karışabilir; fakat fikrimizce bu, Türkçe (*deñ* yerinde) *tağ*’tan türemiştir. Yine bunlarda bir taraftan (*tağ*’a benzer bir biçim olan; krş. *çek* ve *çak*) *tek* ile bir taraftan da Farsçadaki *tāk* (Bundan *tākim* doğmuştur.) arasında karışmıştır. (2012: 583-586)

(§ 441) Türkçe ve Farsçada ortaklaşa kullanılan *ta* edatı *hemen de* karşılığı olarak şu anlamlardadır:

1.Zaman veya yerin aşırı uzayışını ifade için olur. ...

2.Bir şeyin tam yerinin açıkça belirtilmesi için olur. ...

3.*Kendisi* zamirinin anlamını pekiştirmek için olur. ...

(2012: 266)

[1]Not: *Deng* biçiminde dişli genizli ki (*ñ*^{AUE}) ayrıştırarak iki ses *ng* olmuştur. *Tek* < *dek* biçiminde ise bu basit bir boğalı hâline gelmiştir.

Bir Karamanlı Hristiyan bana *kafa dengi* tabirindeki *deng* kelimesini şöyle anlatmıştır:

İki çuval dolđuruřsa, çuval demezler kibarımsı dek derler.

Tek kelimesi Arapçanın *ferde* kelimesine denktir. Bilindiği üzere bu kelime Arapçadan Fransızcaya *farde* biçiminde geçmiştir ki Yemen *Moka* kahvesi dengi demektir.

(2012: 584)

Tāki ve bunun kısaltığı olan *tek* veya daha eski bir biçimi olan *tākim* anlamıyla bugün ancak bir kadimlik olsun diye kullanılır.

Örn.: *Gece gündüz demeyip çalış tāki adam ořasıñ.* ...

Bu edat Eski Osmanlıcada sık sık kullanılır ve şu anlamlara gelirdi:

1.-*IncAyA kadar*.

2.*tâ ki*.

3.-*mAyInca* (olumsuz cümlelerde) ...

Tek edatı bir dilek - şart kipi ile beraber bulunarak “elverir ki, şu şartla ki” anlamında olduğu zaman, Türk dilcilerince *taki*’den bozulmuş bir bağlaç sayılmaktadır.

Bu biçimde sunulmuş olunca bu iddia şu sebeplerle hatalı görünüyor:

1.*Elverir ki, yeter ki, şu şartla ki* biçimlerindeki “gayelik” anlamı burada özellikle dilek - şart veya buyruk kipinin kullanılışından doğmaktadır; *tek* edatı bunu yalnızca pekiştirmekten başka bir şey yapmıyor.

2.*tek* yalnız dilek - şart (veya bu makamda olan buyruğun teklil üçüncü kişisi) ile değil, buyruğun teklil ikinci kişisiyle beraber bulunur. Böyle bir yapılanma *tâki* ile kurulamaz; çünkü (dolaysız cümlede kullanılması hâli istisna) *ki* bağlacı, hiçbir zaman buyruk kipini kabul etmez.

Örn.: *Aman Meemet... Kuzum evlâdım... Sür... Hayvanlar çatlasın... Araba parçalsın, ne oğursa oğsun tek beni beş dakika evvel ormana yetişdir* (Gürpınar, *Metres*, 882.s.).

3.Eski Osmanlıcada aynı edat *dek* biçiminde de görülür:

Örn.: *Dağı ziyâde vireyin dek kosun.*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 130. yap.)

hep vireydi dek kurtulaydı.^{AUE} (aynı yer, 296. yap.). ...

Yukarıdaki anlatılanlardan şu çıkar ki *tek* kelimesi “yalnız, yalnızca” anlamında bir zarf da pekiştirme edatı da sayılabilir.

Hatırlatma - Azericede aynı anlamda *teki* kullanılır.

Örn.: *Teki siziñ işiñiz ‘amele gelsün.*^{AUE} (Feth Ali Ahundof, *Temsilât*, 231.s.) ... (2012: 618-620)

ğ > ğ ünsüzlerinin değişmesi - ünsüzü bir ünlüden sonra her zaman *ğ* olur. ...

Bir de *ğ > y* gelişmesinin izleri görülüyor: ... krş. *deng > dağ > tay*.

(2012: 53)

Yumuşama? - Türkiye Türkçesindeki “d” veya “g” (ince) Doğu Türkçelerinde genellikle “t” veya “k” (ince) ya tekabül ederler. Aşağıda en çok kullanılan kelimeler listesinde sadece batıdaki şekillerini gösteriyoruz, ancak şekil veya anlam farkı olan bazıları için doğudaki şeklini de (D.) veriyoruz. ... *deniz* - D. *tengiz*; *denk* - *teng* (eşit, benzer) (Bu önemli kelime Türkçede ve Farsçada ortak gibi gözükmemektedir) ...

(2000: 72)

NAZAL SESTEN UZAKLAŞMA

ñl (*nl* yazılır) > *ğn* değişikliği

... Burada bir çeşit nazal ses göçmesi (metatezi) vardır. ... *deñ-lü*, *deñli* (esk. EAT, Osm.), e hali: *deyni* (*değni*), Malatya dialeğinde *bu deyni* (A. Caferoğlu IV, 273).

(2000: 69)

Deny, çeşitli başlıklarda detaylı şekilde *dek*, *tek* kelimeleri ve türevlerini incelemiştir. *Andak*, *şundak* vb. kelimelerin de *dek*, *tek* edatının ekleşmesi sonucu oluştuğu fikrini savunmuştur.

Deny, Doğu Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki *t - d* ve *k - g* denkliklerini gösterirken bugün kullandığımız pek çok sözcüğün kökenine dair bilgiler de paylaşmıştır. *t - d* denkliği örneklerinde “eşit, benzer” olarak açıkladığı *denk / teng* kelimesini de incelemiş ve bu kelimenin Türkçe ile Farsçada ortak olduğu fikrine varmıştır. *Denli* kelimesini *deñ-lü* şeklinde çözümlemiş, *ğ > ğ* ünsüzlerinin değişmesi bahsinde bir de *ğ > y* gelişmesinin izlerinin görüldüğünü belirterek *deng > dağ > tay* gelişimini örnek olarak göstermiştir.

İlgili kelimeler çeşitli kaynaklarda incelenmiş, Türkçe kökenli olduğu ve bilinen ses değişme, gelişmeleriyle açıklandığı veya özellikle *denk* kelimesinin yabancı kökenli olduğuna dair çeşitli görüşler olduğu görülmüştür. *Andak* ve benzeri oluşumlara sahip *bundak*, *şundak* kelimeleri ise *anı teg* birleşmesi ve ilgili kelimenin ekleşmesi, *anta ok* gibi *ok* pekiştirme edatı ile oluşması açılarından değerlendirilmiştir.

KT’de Şemseddin Sami, *denk* kelimesini *Fârisîden* notu ile kaydeder (248.s), *denli* kelimesinin دنگلی ve دنگلو şekillerinde yazıldığını ifade eder (248.s). “Tâ ki, maksadıyla, mücerret şu maksatla, mahzan, olsun da” anlamıyla verdiği *tek* kelimesinin Far. *tâ ki* tabirinden galat olması ihtimali üzerinde durur (1207.s).

Clauson, “gibi” anlamlı *dek / tek* kelimesini *te:g (d-)* maddesinde inceler. *Antağ* birleşiminden de söz eder (1972: 475). “Sadece, tek” ve “suskun, sakın, akıllı” *dek / tek* kelimesini *tek* biçiminde vermektedir. Diğer *tek* kelimesinin genellikle *tur-* fiiliyle kullanıldığını ekler (475.s). “Eşit” anlamını verdiği *teñ (d-)* kelimesinde Doerfer’in Farsça dâhil olmak üzere pek çok yabancı dile Türkçeden geçtiği yönündeki görüşüne yer verir. *Tang / dang* gibi şekillerde de karşımıza çıkan bu kelime daha sonra, Türkiye Türkçesindeki *denk* kelimesi gibi, Farsçadan tekrar çeşitli çağdaş Türk lehçeleri tarafından ödünç alınmıştır. Çin. *téng* kelimesinin de alıntı olma ihtimalini de kuvvetli bulmaz (1972: 511). Clauson’un da *antağ* maddesinde *an (ol)* ve *te:g* birleşimini savunduğu görülmektedir. 14. yüzyıl Kıpçakçasındaki *andawok* kullanımını ise *andağ ok* şeklinde tahlil eder. 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Osmanlı Türkçesinde *andak* kelimesinin “derhal, hemen, anında; çok fazla” anlamlarında kullanıldığını da eklemiştir (177.s). *Buntağ* maddesinde de yine benzer şekilde *bu:* ve *te:g* kelimelerinin birleşimi sonucu

oluşturduğunu söyler (349.s). Osmanlı Türkçesinde *denlü* / *deñli* şekillerinde görülen kelimenin ET şeklini ise *teñ* kökünden gelen *teñlig* olarak göstermiştir (520.s).

Tietze, *dek* / *tek* kelimesinde Clauson ile aynı görüştedir (2002: 513). *Deng* / *teng* / *tek* / *denk* başlığında bu kelimeleri “yük hayvanın karşılıklı sağ ve sol yanlarına asılan parçaların bir tanesi” ve “aynı ağırlıkta olan” olarak iki farklı başlıkta, iki farklı şekilde tanımlar. Meninski’nin Deny’nin *tek* “biricik” kelimesinden geldiği görüşünden söz eder. Doerfer’in Eski ve Yeni Farsçada var olan *dang* kelimesinden geldiği görüşüne yer verir. *Denk* kelimesinin iki anlamının iki müstakil kelime gibi ayrı ayrı ele alındığını söyler. Hâlbuki at ve deve yükünün ticaretteki büyük rolü dikkate alınırca Eski Farsçada bu kelimenin pek erken yayılmış olması ve “muvazene” kavramının bu noktadan çıkmış olması ihtimaline daha sıcak bakmaktadır. İlk anlamını verdiği maddede Deny’nin “biricik” anlamlı *tek* sözcüğünden geldiği görüşünü de paylaşmıştır (521.s).

Tietze, “uslu, terbiyeli, doğru, namuslu (kimse)” olarak tanımladığı *denli* kelimesini *densiz*’in zıddı olarak gösterir. Sıfat yapan *-li* eki geldiğini söyler ve *hurlı*, *hırsız* örneğini verir (2002: 552). “Kadar” anlamındaki *denli* kelimesini *deñlü* olarak inceler ve Clauson’un görüşünü paylaşarak kelimenin *teñlig*’den geldiğini söyler (2002: 523). Anlamını “hemen, derhâl” şeklinde verdiği *andak* kelimesini *anta* + *ok* şeklinde çözümlenmiştir (100.s). Ayrıca *andağ*ı maddesinde de *anda* “orada” + *ki* eki biçiminde bir tahlil sunmuştur (100.s). *Bundak* kelimesinde de Clauson’un fikrini paylaşır (326.s).

T. Tekin, ET *tegi* (*teg-* “değ-“ + *-i* zarf-fiil eki) edatının *tegi* > **degi* > *dek* gelişimiyle *dek* kelimesinin ortaya çıktığını ifade eder (2013c: 48).

Hamilton, E. Uyg. dönemi metinlerinde de *täg* şeklinde geçen “gibi, benzer” anlamlı bu kelimeyle ilgili düştüğü notta Deny’nin *täg* (ve *täk* “tek, yalnızca bir”) kelimesinin “yükün yarısı, denk, eşit” anlamındaki *täñ*’den geldiği yönündeki görüşünü paylaşmıştır. Bang’ın *tä-* “söylemek, demek” fiil kökünden *-g* eki ile oluştuğu görüşüne de aynı notta yer vermiştir (2011: 216).

Hacıeminoğlu, *dek* edatını *dek* < *teg* < *te-g* (?) şeklinde tahlil etmiş, “-a kadar” anlamına geldiğini bildirir. ET’de *teg* şeklinde olduğu, *teg* > *tek* > *dek* şeklinde bir gelişme gösterdiğini söyler. *Deñlü* < *teñlü* < *teñ-lü* < *teñg-lü* < *teng-lig* şeklinde tahlil edip “gibi, kadar” anlamında olduğunu belirttiği edatın Batı Türkçesinin EOT döneminde çok rastlanılan bir çekim ve benzetme edatı olduğunu, 19. yüzyıldan sonraki metinlerde az görüldüğünü dile getirir. *Dik* / *dek* < *te-k* < *ti-k* (?) < *ti-g* (?) şeklinde tahlil ettiği ve *dik*

başlığında verdiği edatın Çağatay sahasında sık kullanılmış bir benzetme edatı olduğunu belirtir. Hacıeminoğlu ET'den itibaren Türkçenin bütün lehçelerinde görülen *teg* edatının ayrı sahalarda ayrı şekillerde geliştiğini, Çağatay Türkçesinde *dik / dek / dağ / day / dey / tek / tey* şekillerinin yan yana görüldüğünü belirtir. Klasik yazı dilinde en yaygın şeklin *dik* olmasından dolayı bu şekli başlık olarak kabul edip altında incelemiştir (1992: 33-35). *Teg* “gibi” kelimesinde ise çeşitli şekilleri ve çözümlemeleri şöyle göstermiştir: *teg / tek / tig / tik < te-g (?), te-k (?)*. *Te-* fiilinden türemiş bir isim olduğunu, Çağatay Türkçesinde *dek / dik* telaffuzları ile gelişmiş olmasını da *ti- > te- > de- > di-* fiilinden geldiği fikrini kuvvetlendirdiğini ifade etmiştir (90.s). Hacıeminoğlu *tâ ki / tâ kim* şekillerinde görülen ifadenin Harz., Kıp., Çağ. ve Batı Türkçesinde kullanılan bir bağlama edatı olduğunu dile getirmiş; Harz. ve Kıp. sahalalarında “vaktâ ki, için”, Batı Türkçesinde de “bu sebeple, bu sayede; -si için; -ceye kadar, ne zaman ki; zira; ancak; için; -dığı zaman; fakat” anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (196-197.s).

Ergin, *Yer ve yön edatları* arasında *değin* edatını saymıştır. Burada *dek*'in de yine aynı kökten gelen kısaltılmış bir şekli olduğunu ifade etmiştir (2007: 372).

Kaçalin, *denge* kelimesini *deng+e* şeklinde çözümlenmiş ve buradaki *+e* ekinin küçültme, eşitlik, aitlik belirten ve anlamı pekiştiren bir ek olduğunu belirtmiştir. *Deng* ise “yük, eşit” anlamına gelen Çince kökenli bir kelimedir (2017: 653-656).

Karahan *üçün, teg, birle, üze* çekim edatları ile birleşen şahıs ve işaret zamirleri ilgi hâli eki değil, yükleme hâli eki taşıdığını belirtmekte; Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerindeki yükleme hâli ekiyle şekillenen bu kullanışların Harezmi - Kıpçak, Çağatay ve Anadolu sahasında değiştiğini ve *üçün / için / için; teg / tig / dik; gibi; birle, ile, üze* edatlarının önünde şahıs ve işaret zamirleriyle kullanılan yükleme hâli ekinin yerini bazı istisnalarla ilgi hâli ekine” bıraktığını ifade etmektedir (1999).

Nişanyan, *denk* maddesinde kelimenin ET “eşit, eşdeğer, kadar, terazinin bir yanına konan ağırlık, tartı, yük” anlamlarına gelen *teñ*'den geldiğini belirtir (2003: 88).

Gülensoy, *tek* kelimesinin kökeni için yine *tek* biçimini işaret eder. Deny'nin *tek < “yükün yarısı” deng (teñ)* fikrine de yer vermektedir (2011, C.2: 874). “Gibi, benzeme edatı” olarak açıkladığı *dek* kelimesinde *tek ~ tegü*, “aynı ağırlıkta; yük” olarak açıkladığı *denk* kelimesinde *teng* biçimlerini vermektedir (C.1: 274). *Denli* kelimesini ise *teg-in+lig* şeklinde çözümler (C.1: 277). Gülensoy *bundak* kelimesini “böyle” anlamıyla vermekte ve Eski Türkçe *mundak/ḳ* biçimine işaret etmektedir (C.1: 183).

Korkmaz da *Ad Kökenli Edatlar* başlığı altında *dek* ve *denli* edatlarına yer vermiş, *denli* edatını *denli* < *deñlü* < *teg-in+lig* şeklinde tahlil etmiştir (2009: 1056). Ancak aynı eserde *Görevleri Bakımından Edatlar* ana başlığı, “*Benzerlik, tıpkılık, denklik*” ilişkisi *Kuranlar* başlığında ise TT’de yeni bir şekil olarak *denli* edatının kullanıldığını belirtir ve TT *denli* < EOT *deñ-lü* < ET *teñ-lig* şeklinde bir gelişim ve tahlil görünmektedir (1068.s).

Korkmaz’a göre “*bu* işaret zamirinden bulunma hâli ve *oķ* edatı ile genişletilmiş bulunan *munta oķ* vb. şekiller, türlü metinlerde ve lehçelerde anlamı pekiştirilmiş yer zarfı olarak görünüyor. Fakat bu zarfta bazen ‘filin o yerde ve hemen o sırada’ oluşunu ifade eden bir ‘zaman gösterme’ özelliği de gizlidir. Bunu *oķ* edatının zaman kelimeleri ile kullanılışından gelme bir özellik olarak kabul etmeliyiz.”. Uygurcada bulunma hâli eki ile genişletilerek zaman zarfı hâline getirilmiş olan *-dik* ve *-miş* geçmiş zaman sıfat-fiillerinden sonra gelen *oķ*’un da esas fiil ile zarf-fiil arasındaki zaman bağına çabuklaştırma görevi gördüğünü ifade etmiştir (2005: 104-106).

Korkmaz, ayrıca *anda oķ* yapısının kuvvetlendirilmiş bir yer zarfı olduğunu belirtir. *Anda oķ açlıkdın ölgey* “Hemen orada açlıktan ölecek.” örnek cümlesini vermiştir. *Andağ uķ* şeklinin de yer zarfı olduğuna dair bir görüşten bahseder ve *teriñ çukur kazıp kümeliñ andağ uķ ölgey* “Derin çukur kazıp gömelim, oracıkta ölecek.” cümlesini verir. *Mundağ uķ* da benzer bir kullanım örneğidir. Korkmaz, bulunma ve ayrılma hâli ekleriyle yapılan yer zarflarının *oķ* edatı ile kuvvetlendirilmesi olayının Altay ve Abakan lehçelerinde de göze çarptığını şu örneklerle göstermiştir: *şünü kijini alıp and oķ yadıp pādı* “Şünü adlı kimse ile evlenerek oracıkta yerleşti.” ve *anañ oķ çazağ pastı Puğa-Deke* “Puga-deke oradan da yaya gitti.” (103.s).

Karabacak, *dek* ~ *dak* “-A kadar, -A değin” kelimesinin kökeni olarak *teg* biçimini gösterir. *Teg* kelimesinin “-A kadar” anlamında, kullanım sahası dar, sınırlayıcı bir edat olduğunu belirtmiştir. Orhun Abidelerinde, Osmanlı Türkçesinde ve bugün de Kazan Türkçesinde, Anadolu ve Azeri ağızlarının bazılarında kullanıldığını, *teg* > *tek* > *tik* ve *teg* > *deg* > *dek* şeklinde iki farklı gelişim gösterdiğini söyler. Orhun Abidelerinde *teg*, Osmanlı Türkçesinde *deg* ve *dek*, Kazan Türkçesinde, Deny’den aktardığı şekliyle, *tik* biçimlerinin görüldüğünü, *teg* veya fonetik değişmeler gösteren şekillerinin, özellikle *dek* ve *den* kelimelerinin genellikle ek hâlinde kullanıldıklarını dile getirmiştir. Ayrıca “-A kadar, -A değin, -A dek” anlamlı CC’de *degri*, *deyri* şeklinde görülen Kzn. *tigrü*, aynı anlamda Tat. Başk. Kzn. *tikli(m)*, Şor. *töönçe* kelimelerini de göstermiştir (2004).

Karabacak, Farsça olduğunu belirttiği *tâ* kelimesinin de cümlede tek başına veya genellikle *dek*, *değın*, *kadar*, *beri* gibi edatlarla kullanılarak bir hareketin, bir yerin, bir şeyin başladığı veya sona erdiği noktayı zaman ve uzaklık bakımından mübalağalı bir şekilde anlattığını ifade etmiştir (2004).

MS'de ek olarak nitelenen *dek*'in gelişimi ET *tegi* [*teg-mek* + zarf-fiil eki] > **degi* > *dek* şeklinde verilmiş sondaki ünlü düşünce kökteki ünsüzün de sertleştiği belirtilmiştir (263.s). Bugün “uslu, sessiz, hareketsiz” anlamında bir zarf olan *tek* kelimesi ET *tek* “sessiz” şekline bağlanmıştır. Aynı kelime bir başka maddede takı olarak, EOT ve halk ağzında kullanıldığı belirtilerek ve “gibi” anlamıyla verilmiştir (1224.s). Yine takı olarak nitelendirilen *denli*, *denlü* şekillerindeki kelime ET *tenġ* “ölçü”den *deñ+lü* > *denli* olarak çözümlenmiştir. “Gelişigüzel, olur olmaz konuşmak” anlamındaki *denli densiz konuşmak* (*söz söylemek...*) söyleyişinde geçtiği belirtilen *denli* kelimesinin kökeni için de yine “ölçü” anlamlı ET *tenġ* kelimesi verilmiştir (269.s). *Denk* kelimesinde ET *teng* “denk, benzer” < Çin. *téng* “terâzi; denk, eşit”, ayrışma ile *teng*, sertleşme ile *tenk* > *denk* gelişimini verilip Far. *deng*'den geldiğine dair görüşlerin bulunduğu da eklenmiştir (269.s). “Bir şeyin bulunduğu, başladığı veya sona erdiği yeri yâhut zamânı anlatırken söze mübâlağa” kattığı ve genellikle *dek*, *değın*, *kadar*, *beri* vb. ile kullanıldığı belirtilen Farsça kökenli bir *tâ* takısı da MS'de yer alan maddelerdendir (1180.s).

Dek / dey edatı çağdaş lehçelerde ekleşmiş olarak karşımıza çıktığına Buran da değinmiştir. Buran, *dek / dey* edatının Özbek Türkçesinde eşitlik göreviyle kullanıldığını söyleyerek *müzdek* “buz gibi”, *koydey* “koyun gibi” örneklerini verir (1999). Bir başka örnek Yeni Uygur Türkçesindeki “gibi” anlamlı benzerlik hâli eki +*däk*, +*täk* gibidir. *Balidäk* “çocuk gibi”, *kitabıñ-däk* “senin kitabın gibi”, *ot-täk* “ateş gibi” örneklerinde bu kullanım görülmektedir (Yazıcı Ersoy, 2012: 378). Örnekleri çoğaltmak mümkündür.

İnayet, Türkçe *denk* kelimesinin Çince de *děng* şeklinde mevcut olduğunu, “eşit, tür, cins, derece ve sayıca aynı” gibi anlamlara geldiğini bildirmektedir. Bu kelimenin Yenisey Kitabeleri'nde *teñ*; Uygurca Maniheist ve Budist metinlerinde de *teñ*; Çağ., Harz., Kum. ve E. Kıp. *teñ*, Osm. ve Trkm. *den*, Far. *tan / dan* şekillerinde geçtiğini Clauson'dan hareketle belirtir ve bu bakımdan Clauson'un kelimenin Çince alınıp alındığını kabul etmediğini vurgular. Çağdaş lehçelerdeki kullanımlarını da örnekleyen İnayet, *denk / teng* kelimesinin Çinceye Türkçeden geçtiğini bu şekilde göstermiştir. Räsänen'in *den* “eşitlik, müsavat” kelimesinin Çince kaynaklı göstermesini, telaffuz itibarıyla de doğru olmadığını eklemiştir (1999).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında da *denge* “denge; çit” şeklinde görülen kelimeyi ve *denyh*, *deng* “denk; akran; eş” şeklindeki kelimeyi ET *teñ*’e bağlamış; *deni*, *deeni*, *dené*, *denni*, *bu / o / şu denli* şekillerinde görülen “denge; kadar” anlamlı kelimenin kökeninin de diğerleriyle ilişkili olarak ET *teñli* olduğunu belirtmiştir (1995: 75).

Köktürk Bengü Taşları’nda *teg* kelimesinin “gibi, benzer” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. *Umay teg ögüm katun* ifadesi “Umay’a benzer annem katun” anlamına gelmektedir. Bilge Kağan, kardeşi Köl Tigin’in ölümünden duyduğu derin üzüntüyü ifade etmeye çalışırken *Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boltu* cümlesini kurmuştur. Bu cümle de “Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarılır (Ercilasun, 2016: 524, 536). *Teñri teg* ifadesi “semavi” anlamına gelmektedir (714.s). *Tegi* şekli de “dek, kadar” anlamındadır (712.s).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *täg* kelimesi “gibi, tek, benzer, tıpkı; edat” olarak açıklanmış, *tägi* de “akraba; kadar” anlamlarıyla verilmiştir (Caferoğlu, 2011: 230).

DLT’de *teg* kelimesi benzetme edatı görevinde, “gibi” anlamındadır. Örneğin *bulut* “bulut” maddesinde siyah saçın buluta benzetilmesi *bulut teg saçı* örneğiyle ifade edilmiştir. Bu ifade “çokluğu dolayısıyla saçı bulut gibidir” anlamındadır (644.s). *Teñ* kelimesi “denk ve akran” anlamındadır (491.s). Eserdeki denklikle ilgili diğer ifadeler *teñeş*- “denkleşmek”, *tenger*- “denk hâle getirmek”, *teñle*- “denkleştirmek, denk duruma getirmek”, *teñleş*- “denkleşmek, denk duruma getirmek” gibi fiillerdir (868.s). *Teñ*- fiili kuş, ok vb. için “havalanmak” anlamına gelmektedir. Uçan, uçurulan canlı veya nesnelerin havalanıp bir süre dengede durması yönüyle bir ilgisi varsa da belirtilmemiştir (509.s). “Böyle” anlamında *mundag* kelimesi de yer almaktadır (765.s).

Teg kelimesi KB’de de “gibi” anlamında bir benzetme edatı olarak karşımıza çıkmaktadır (1979: 430). *Tegi* edatı da “kadar, dek” anlamındadır (432.s). *Teng* “denk, benzer, akran”, *tengsizlik* “denk olmama, uygunsuz olma”, *tengeş* “denk”, *tengeş*- “denkleşmek”, *tengeşçi* “kıyasla hareket eden”, *tenglemek* “denkleme, denkleştirmek”, *teng-* ve *tengi-* “havaya yükselmek, gözden kaybolmak” anlamında müellifin kullandığı kelimelerdendir (435-436.s).

Dede Korkut Kitabı’nda *dağ* şeklinde görülen edat “kadar, dek” anlamlarında kullanılmıştır (Ergin, 1997: 78). *Deñlü* edatı da yine “kadar” anlamındadır (82.s).

Tulum'un sözlüğünde *denk* kelimesinin açıklamasında “yük, tenk” ifadeleri de geçmekte (2011: 568) ayrıca *tenk* kelimesi “yük” anlamını da ihtiva eden pek çok anlamı ile madde başı olarak yer almaktadır (1751.s). *Dek* (562.s) kelimesi ile zarf olarak kullanıldığında “ne kadar, niçe bir; ol derece; çaq, tā ki, hatta”, takı olarak kullanıldığında “-ince, dek, değin, varınce, gelince, çāq” anlamlarına geldiği belirtilen *tā* kelimesi (1673.s) de madde başı olan sözcüklerdendir. *Andağ* kelimesi “hemān, hemān dem, o sā’at, fevrice, tez” gibi anlamlarla verilmiştir (280.s). Ayrıca “orada, oracıkta” anlamıyla *anda* kelimesi de madde başı olarak yer almaktadır (280.s).

❖ *demin*

DENY:

Asıl zaman zarfları

Şu zarflar en çok ve başlıca zaman zarfları olarak kullanılmaktadır ...

*demin** (krş. *demincik*) ...

(2012: 244, 245)

*Not: Farsça “zaman” anlamındaki *dem*’den gelir.

(2012: 245)

Deny, *demin* kelimesinin Farsçada “zaman” anlamına gelen *dem* kelimesinden geldiğini savunmaktadır.

Elöve, bu düşüncenin kelimenin konuşma ve anlam bakımından benzerliği açısından haklı görünebileceğini ancak DLT’deki *timin* kelimesinin varlığının durumu değiştirdiğini belirtmiştir. Kelime *Timin keldim* “Bu (zaman)dan önce geldim.” örnek cümlesiyle birlikte verilmiştir. Elöve’ye göre alıntı olma ihtimalini düşüren başka bir sebep de Farsçadan geçmiş olsaydı kelimenin Türkçede *in dem* biçiminde görülmesi gerektiğidir (Deny, 2012: 245).

DLT’de *tīmin* şeklinde görülen kelime “şu andan önce” anlamında bir edattır (176.s).

Clauson, *té:min (d-)* “derhal” maddesinde tarihî lehçelerdeki şeklini *témin ök* “Hemen yap!” gibi kullanım örnekleriyle göstermiştir. Kelimenin Osmanlı Türkçesinde *demin* şeklinde görüldüğünü de belirtmiştir (1972: 507).

Tietze (2002: 519) ve Gülensoy (2011, C.1: 275) da bu görüşe katılmaktadır.

Hamilton, *timin* kelimesinin, çoğu Budizm ile ilgili olan birkaç Uygur metni ve DLT’de geçen, Osmanlı Türkçesinde de kullanılan *dâmin* “demin, biraz önce” örneğinden başka yerde rastlanmadığını belirtir. Uygur metinlerindeki *timin* kelimesinin “biraz önce” anlamına pek uymadığını gören W. Bang ve A. von Gabain’in **tim, tām* köküne eklenen vasıta hâli eki ile açıklayıp, “hemen” ve “derece derece, azar azar” anlamlarını önerdiklerini belirtir. Hamilton, çeşitli örneklerden hareketle *timin* kelimesine “o zaman, öyle olunca” anlamını vermektedir. Aslında “o zaman, o sırada” gibi bir anlam ifade ettiği yönündeki düşüncesini belirtir. DLT ve Osmanlı Türkçesindeki kullanımına uygun anlamı yalnız bir cümlede bulmuştur. Anlam bakımından çeşitli farklılıklar olsa da *timin* ve *demin* kelimelerinin aynı kökten geldiğini söyler ve Deny’nin de belirttiği gibi zaman içinde Farsçadan gelen *dām* “an, zaman” kelimesine benzetilmesi ile *dâmin* şeklinde /ä/ ünlüsü ile yazılmış olabileceğini dile getirir. Öte yandan, Hamilton, Uygurca *timin*’in Soğ. *tym*’den alınıp Türkçe vasıta hâli eki genişletilmiş ve Farsça *dām* ile aynı kökenden gelmiş olma ihtimalini de tamamen yok saymamaktadır. Soğdca hem “yine, yeniden” hem de “şimdiki zaman” anlamına gelen *tymn* kelimesinin karşılığı olabileceğini söyler. “Yine, yeniden” anlamı Uygurca metinde pek çok yere uygun düşmektedir. Hamilton’a göre, eğer Soğ. *tym*’deki ünlü /i/ değil de /e/ olsaydı, kelime *temin* şeklinde transkribe edilirdi (2011: 105-106).

MS’de de ET *tīmin* şeklinden geldiği, Far. *dem* “zaman, an” ile ilgisi olmadığı belirtilmiştir (266.s).

❖ *demir*

İncelenen diğer kelimeler: danış-, dirsek, dizgin, dola-, döv-, duman, düğme, düğün

DENY:

Yumuşama? - Türkiye Türkçesi’ndeki “d” veya “g” (ince) Doğu Türkçelerinde genellikle “t” veya “k” (ince) ya tekabül ederler.

Aşağıdaki en çok kullanılan kelimeler listesinde sadece batıdaki şekillerini gösteriyoruz, ancak şekil veya anlam farkı olan bazıları için doğudaki şeklini de (D.) veriyoruz. ... *danış-* / D. *tanu-* aynı anlamda ama batıda *tanı-*; ... *demir* / D.

temür (Timurleng ve Tamerlan'ın adı) ... *dirsek* / D. *tirsgek*; ... *diz-gin* (*Diz-*'den gelir?); *dola-* / D. *dolga-*; *döv-* / esk. *tög-*; ... *duman* (karş. Rusça *tuman*; Türkçe *tümen* kelimesiyle bağı var.); ... *düğ-* (*Düğün* kelimesi bu kökten gelir.); *düğ-me* (*Düğ-*'ten gelir.) ...
(2000: 72)

Türkiye Türkçesinde kelime başındaki bir *d* ve *g*, öteki Türk dillerinde bir *t* veya *k*'nın karşılığı olur:

demir *temir* ...
(2012: 64)

Ünlü uyumu veya ünlülerin benzeşmesi

... Tek ve aynı Türkçe kelimedede ya yalnız ön sınıf ünlüleri olan *e, i, ö, ü*'den ya yalnız art sınıf ünlüleri olan *a, ı, o, u*'dan biri bulunur. ...

Bu kuralın istisnaları son derece seyrek olup böyleleri ise hemen her zaman *ı* yerine *i* söylenişli olur. ... *timur* (Bu aslında kitap söylenişli olup asıl konuşma dilinde *demir*'dir.) ...

(2012: 99)

Bir Dudak Sesi Temâsı Neticesinde Benzeşme (Dudaksılaşma)

g (kalın sesli kelimelerde *ğ*) > *v* değişmesi: ... *döv-* ...

(2000: 61-62)

Not: Yakutçada *tuł-* “dolamak” fiilinden “dolunarak anlamında *tuła* zarfı vardır (Bothlink, *Vocab. Yakout*, 109.s.). ...

(2012: 787)

Deny, Doğu Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki *t - d* ve *k - g* denkliklerini gösterirken bugün kullandığımız pek çok kelimeye dair bilgiler de paylaşmıştır. *t - d* denkliği örneklerinden bazılarında açıklamalar da vermiştir. Açıklamalar verilen kelimeler bu maddede birlikte değerlendirilmiştir. *Danış-* fiili *tanu-* yani batıdaki *tanı-* fiilinden, *demir*, *temür*'den gelir. Timurleng ve Tamerlan özel isimleri de *temür* kelimesinden gelmektedir. *Dirsek* < *tirsgek*; *dola-* < *dolga-*, *döv-* < *tög-* değişimlerini göstermiştir. *Diz-gin* kelimesinin *diz-* fiilinden geldiği, *düğün* ve *düğme* kelimelerinin *düğ-* kökünden geldiği bilgileri bu başlık altında yer almaktadır. Yazara göre *duman* kelimesi de Rusça *tuman* ile karşılaştırılmalıdır, Türkçe *tümen* kelimesiyle de ilgisi vardır.

KT'de *demir* kelimesinin *demür* ve *timür* biçimleri de verilmiştir (246.s). Şemseddin Sami, *dövmek* fiilini گ ile yazmış, bu harfin و gibi okunduğunu söylemiştir (277.s). *Düğün* kelimesinin aslını *tüg günü* olarak verir ve dayanak olarak da Türklerin düğün günlerinde hane ve haymelerini bayrak yerine tüylerle donatmasını göstermektedir. Çağataycada *tüg yapmak* ve *tüy günü* dendiğini eklemiştir (282.s). *Düğme* kelimesinin de “metruk *tügmek*'ten” geldiği fikrindedir (282.s).

Clauson, *tanu:-* fiilini “önermek, tavsiye etmek, tartışmak, görüşmek” anlamlarıyla ve lehçelerdeki *tanı-*, *tanış-* *danış-* biçim ve türevleriyle vermiştir (1972: 516). *Demir* kelimesini *temir (d-)* maddesinde incelemiştir (508.s). Yine *dirsek* kelimesini *tirsge:k (?d-)* maddesinde incelemiş, kelimenin köken bilgisinin açık olmadığını ifade etmiştir (553.s). *Tizgin (d-)* maddesinde kelimenin *tiz-* kökünden geldiğini söylemiştir (574.s). *Tolğa:- (d-)* maddesinde de tarihî ve çağdaş lehçelerdeki *tolğa-*, *dolğa-*, *tola-*, *dola-* biçimlerini örnek cümlelerle vermiştir (497.s). *Döv-* kelimesi sözlükte *tö:g- (d-)* şeklindedir. Eğer ünlü uzunsa *-ü:-* ve *-ö:-* seslerinin tercihi bir problem teşkil eder. Azerbaycan, Osmanlı, Türkmen Türkçelerinde *-ö-* sesli *döy-*, *dög-*, *döv-* gibi şekiller; Kazak, Özbek, Karakalpak, Kumuk, Nogay Türkçelerinde dar ünlü *tüy-*, *tuy-* gibi şekiller görülmektedir (477.s). *Tuma:n (d-)* maddesinde *duman* kelimesinin ET şekli verilmiştir (507.s). *Tügün (d-)* maddesinde *tüg-* köküne bağlanmış ve “dügüm, ilmek” anlamı verilmiştir. Azerbaycan ve Osmanlı Türkçelerinde bazı fonetik değişikliklerle *dügün*, *düyün* şekillerinde ve “evlilik veya sünnet töreni, ziyafet” anlamında görüldüğü de maddede belirtilmiştir (484.s). *Tügme:* (*d-*) maddesinde de kelimenin yine *tüg-* kökünden geldiği ifade edilmiştir. Aslında “dügümlü” anlamında bir sözcük oluşmuştur ancak genel olarak “dügme” anlamında kullanılmaktadır (482.s).

Eren’e göre *dizgin* Türkçe *tiz-* (> *diz-*) veya *tüz-* (*düz-*) kökünden gelmektedir (1999: 116). Eren, bir yer adı olarak *Demirkapı* kelimesinden bahsetmiş ve eski çağlardan bu yana kullanılan bu kelimenin *Temür-kapuğ* olarak eski Türk yazıtlarında Sogdiana ve Fergana arasındaki bir geçidin adı olduğunu aktarmıştır. Ayrıca Tuna Nehri üzerindeki dar bir geçide verilen Macarca *Vaskapu* adının Türkçe *Demirkapı*’nın çevirisi olduğunu belirtmiştir. Sadece bu ad değil Almancadaki *Eisernes Tor*, Sırpçadaki *Gvozdena Kàpija* ve Rumenceki *Portile de Fier* adlarının da *Demirkapı* çevirisi olduğunu söyler. Macaristan’ın birçok yerinde de *Dömörkapu* olarak saklandığını belirten Eren, bu adı Türk yer adları arasında özel bir yerde tutar (2003).

Tietze, *danış-* kelimesinin anlamını iki ayrı maddede değerlendirmiştir. “Meşveret etmek” anlamını Clauson’un görüşüne dayanarak *tanuş-* fiiline bağlarken, “akıl sormak, müracaat edip istişare etmek” için bu manada daha önceden *dan-* dendiğini belirtmiştir (2002: 492). *Demür / demir* (521.s), *dizgin* (568.s), *dola- / tola-* (573.s), *dög- / döv-* (583.s), *duman* (593.s), *dügme* (604.s) maddelerinde Clauson’un görüşlerini paylaşmıştır. *Dügün* kelimesinde Räsänen’in *doy / toy* ve *gün* kelimelerinin birleşimi fikrini kabul etmiş görünmektedir (2002: 604). *Dirsek* kelimesinin kökeninin tespit edilemediğini, *tirsgek*

biçiminden geldiğini belirtmiş, T. Tekin'e göre ilk hecesinin *diz* kelimesinin kökü olan *dir* olduğunu belirtmiş ve zetasizm örneği kabul etmiştir (2002: 295, 562).

T. Tekin, zetasizm örnekleri arasında GT *tiz* “diz” kelimesini de saymıştır. Bu kelimeyi *tirşgek* ile ilişkilendirmiş ve Az. *dirsäk*, Trkm. *tirsek*, Kzk. *tirsek* “kaval kemiği, incik kemiği”, Kırg. *tirsek* “Aşıl tendonu”, Hak. *tirsek* “(hayvanlarda) arka bacadaki diz bölgesi”, Tuv. *diskek* “diz” kelimelerinin *tirşgek* (< *tir-s-gäk*) biçiminden geldiğini ifade etmiştir (2013a: 28-29). *Diz-* fiilini de zetasizm örneği kabul etmiş ve E. Uyg. dönemi ile DLT'den hemen hemen Çağatay dönemine dek *tiz-* şeklinde görülen fiilin Köktürk döneminde *tirkiş* “kervan, konvoy”, bugün Trkm.'de yine *tirkiş* “kuyruk, zincir”, Çuv. *tir-* “dizmek” kelimelerinde /r/ sesi görüldüğünü dile getirmiştir (52.s).

Hamilton, *tügün / düğün* kelimesinin “düğüm atmak, düğümlmek” anlamındaki *tüg*'den türemiş olduğunu ifade etmiştir (2011: 228).

Nişanyan'a göre *danişmak* fiilinin aslı ET *tanumak* “konuşmak, söz söylemek” fiilinden gelen *tanuşmak* “karşılıklı konuşmak, söyleşmek”tir. “Müşavere etmek” anlamının Farsça *dānişmend* (bilen, bilgili) sözcüğünün etkilemesi sonucu olabileceğini eklemiştir (2003: 82). *Temir / temür* (87.s), *tirşgek* (95.s), *diz-*'ten *dizgin* < *tizgin* (98.s), *tolga-* (99.s), *tög-* (100.s), *tuman* (101.s), *tügün* (102.s), *tügme* < *tügmek* şekillerini Nişanyan da vermiştir.

Gülensoy, *tan-u-ş-* (2011, C.1: 266), *tir+s+gek* (C.1: 290), *tiz-gin* (C.1: 291), *tol-ga-* (C.1: 295), *tög-* (C.1: 300), *tu-* “tıkamak, engel olmak” + *man* (C.1: 307), *tüg-me* (C.1: 310) çözümlmelerini tapmıştır. *Demir* kelimesinin *témür* biçimini göstermiş, Moğolca *temir* kelimesini de vermiştir (C.1: 276). *Düğün* kelimesi içinse *tüg-ün* çözümlemesini yapmış ve Räsänen ile Tietze'nin *toy kün*'den geldiği yönündeki fikirlerini yanlış bulduğunu ifade etmiştir. *Düğün*'ü iki kişinin birbirlerine bağlanma olayı olarak görür ve *tüg-* “bağlamak” fiili bu anlama uygun bulur. *Toy* ise bu bağlanmanın eğlence tarafıdır. Azerbaycan Türkçesinde *toy-düyün* şeklinde bir kullanım vardır. Dolayısıyla Gülensoy *düğün* ve *toy kün* sözlerini ayrı düşünür (C.1: 311).

MS'de de DLT kaynaklı ET ve OT şekillerine yönelik paylaşılan ortak fikirlere paralel görüşler verilmiştir (253, 266, 290, 293, 297.s). *Döv-* fiili ise uzun ünlülü olarak *tög-mek* “ezerek öğretmek” şeklinde verilmiş (305.s) ve *düğme* kelimesi de *tügme* < *tügmek* “düğümlmek” tahliline fiil ismi ekinin kalıplaşmasıyla oluştuğuna dair açıklama eklenmiştir (311.s).

Gemalmaz da *demir* kelimesinin ET *temür*'den (1995: 75), Erzurum ağızlarında *düyme* şeklinde görülen *düğme* 'nin ET *tügme* 'den (86.s) geldiğini dile getirmiştir.

Özgür, Kıpçak sahasına ait sözlük ve kaynaklarda at ve atçılıkla ilgili terminolojiyi incelediği çalışmasında *dizgin* kelimesinin *tizgin* / *tüzgün* / *tizgü* şekillerini vermiştir (2009).

Demirci, Cengiz Han'ın asıl adı olan *Temuçin* kelimesini “demirci”, *Timur*'u da “demir” şeklinde açıklamıştır (2016: 243).

TS'de *tanışmak* maddesinde *danışmak* şekli de verilmiş ve fiil “müşavere etmek” anlamında kullanılmıştır (202.s). *Tügme* biçimi de “dügme” anlamıyla verilmiştir (215.s). Ayrıca “yükselmek, fırlayıp yukarı çıkmak, yukarı doğru fırlamak” anlamlarında *tügmek* / *dügmek* fiili (74.s); *demür*, *timür* şekilleriyle *demir* kelimesi (63.s) de bulunmaktadır.

DS'de geçen *dögme* “dögülüp kabuğu çıkartılmış buğday, yarma; kepeği alınan buğdaydan yapılan pilav; ahlat, armut gibi yemişlerin tokmakla ezilerek kurutulmuşu” vb. *döv-* fiili ile ilgili anlamlarla kullanılan *dögme* / *dögme* / *dövme* / *dövmeç* / *döyme* gibi biçimleri olan çeşitli kelimeler *döv-* fiilinin kökeni konusunda yardımcı olmaktadır (C.2: 1570, 1571). Ağızlarda *duman* kelimesi *tuman* şeklinde de kullanılmaktadır (C.5: 3992). “Dügme” anlamlı *tüyme* kelimesi de ağızlarda karşımıza çıkan şekillerdendir (C.6: 4781).

Ağızlarda *toydüğün* / *toygar* biçimlerinde görülen kelime “gösterişli, yemekli düğün” için kullanılmaktadır (DS, C.5: 3977). *Toy düğün* kelimesi de “şenlik” anlamında kaydedilmiştir (C.6: 4773). *Toygar* biçimi *toy* + *günü* birleşimini hatırlatmaktadır.

DLT'de *tanu-* fiili “söz buyurmak; tavsiye etmek” anlamında kullanılmıştır (465.s). *Tanuş-* fiili de “karşılıklı tavsiyede bulunmak” anlamındadır (264.s). Diğer sözcükler *temür* (868.s), *tirsgek* (523.s), *tizgin* (184.s), *tolga-* (470.s), *tög-* (427.s), *tuman* (179.s), *tügme* (187.s) şekillerinde yer almaktadır.

KB'de *tüg-* “çatmak, bağlamak”, *tügük* “çatık”, *tügül-* “dügümlenmek”, *tügün* “dügün” (1979: 476, 477); *tuman* “duman, sis” (466.s), *temür* “demir” (435.s); *tiz-* “dizmek” (454.s), *tanu-* “tanımak” (422.s) kelimeleri incelenen kelimeler ile kök ya da başka türevlerinin OT dönemindeki şekilleridir.

Dede Korkut Kitabı'nda bugünkü *demir* kelimesi *demür* şeklindedir (Ergin, 1997: 81). *Döv-* fiili de *dög-* “dövmek, vurmak” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (94.s). *Dügme* ve *dügün* de metinde geçen ilgili diğer kelimelerdendir (98.s). *Tanı-* “tanımak”, *tanış-*

“konuşmak, danışmak” fiilleri de kullanılmıştır (284.s). *Ṭuman* kelimesi “duman, sis” demektir (294.s). Kaçalın, *dügün* kelimesini “mutluluk, devlet, şölen, toy” şeklinde açıklamış ve *tüg-ü*n olarak çözümlenmiştir (2017: 801). *Dögüş-* fiilinin çözümünü de *tög-üş-* olarak vermiştir (800.s).

Abuşka Lügati’nde de ilgili kelimelerin *timür* (Güzeldir, 2002: 252), *tirsek* (239.s) şekillerinde tonsuz ünlülerle yer aldığı görülmektedir.

❖ *demirçil*

bk. balıkçıl

❖ *denge*

bk. dek

bk. deniz

❖ *deniz*

krş. dek

DENY:

Bugünkü dilde ancak ufak miktarlardaki türemişlerde varlığı belirli diğer birtakım ekleri biz bu paragraf içinde bir araya toplamış bulunuyoruz. Bunların büyük birçoğu bugün hemen hemen tamamıyla dilden bırakılıp çıkmış pek eski yapım ekleri gibi görünüyor. Şuna dikkat edilmeli ki içlerinden birçoğu fark gözetmeyerek ya fiile ya da ada ait tabanlara katılmış bulunmaktadır: ...

-Az, -Iz eki: *deñiz* (Şemseddin Sami’ye göre) ...

(2012: 524-529)

Karşılaştırma edatları üzerine görüşler ve “tek” edatının köken bilgisi - ... Miktar fikrini bildiren bazı kelimeler (*çağ* ve daha sonraları *kadar*) önce miktar (= *kadar*), sonra nitelik (= *gibi*) anlamında karşılaştırma edatlar olurlar. En sonra yönelme hâline katılarak sınırlayışlı edatlar (= *-e kadar*) hâlini alırlar.

Şimdi *tek* (*dek*) karşılaştırma edatının da aynı oluşuma uğradığını meydana çıkarmak meselesi kalıyor. Bu kelime aslında “miktar” anlamındaki *deñ*’den geliyor. Bunu da aşağıdaki anlam ve biçimlerde buluyoruz:

Eşit olan iki sayıdan her biri (yalın anlamıyla).

Bir yük hayvanına yükletilen yükün iki kadından her biri (somut anlamıyla^{AUE}) ki bunlara *deng* veya *tek* (*dek*) (ve lehçelerde) *tay* derler.

Tek: eşit bir birlik, eş, çiftin bir tanesi.

Bu şamdanın bir teki var (İstanbul çarşısında işitilmiş bir cümle).

Küpeyi aramış bir tekini bulmuş, diğer teki gâip olmuş idi.^{AUE} (*Türk Masalları*, 81.s.)

Krş. Azerice: *Başmakımıñ tayı ayagımdan sürçüb çıhdı.*^{AUE} (Feth Ali Ahundof, *Temsilât*, 163.s.).

Genellikle birlik: *tek* (Çağatayca *tak*) biricik, çift olmayan (*çift*'in zıddı) ...

Müsavi, eşit, denk: Çağataycada *tāñ*, *tiñ* ve *iz* ile uzatmalı olarak: *tāgiz*, *tigiz*. *ülüñni ting* (başka yazmada *tigiz*^[1]) *kılğay irdük* “(her) parçayı denk (müsavi) yapardık.”^{AUE} (Süleyman Hakîm Ata, I, 221 ve 228). Krş. *taydaş* (Karaman Türkçesi, II, 3.s., I, 2); *taytuş* (Azerice: Feth Ali Ahundof, *Temsilât*, 65 ve 103.s.); *tāñtuş* (*ting tuşluk* Ali Şir Nevai, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 107.s.); *dañdaş*^{AUE}: Arkadaş, eş. Krş. *yoğ sanğa taş tängü* (Kutadgu Bilig, Kahire yazması, 7. mısra).

Eşit, düz: *tigiz yer* “düz yer” yani ova (G.); *deñiz*.

Bohtlingk (*Vocab.* 94.s.)’e göre *tāñ* Yakutçada “denk”, yani “düz ve müsavi, eşit; satih, eşitlik, çift olma” anlamındadır; *manıağa tāñ* aynı biçime.

Aynı yazar bu kelimeyi Moğolcanın “denge, eşitlik, benzerlik” anlamındaki *teng* kelimesine yaklaştırıyor (Kowalewski’ye atfen).

Rahat, suskun, dikkatli:

Tik kaldılar “Hayretten susa kaldılar.”^{AUE} (Süleyman Hakîm Ata, 1078).

Ünün çıkarmayın tik olturdular “Sesini çıkarmayarak susmuş oturdular.”^{AUE} (aynı eser, I, 440).

Krş. Osmanlıcada *diñilmek* “rahat etmek”.

Deñ kelimesi *çag*’da olduğu gibi edat olmadan önce zarf ve sonra (-*II* ile) birleşik edat olarak kullanılmıştır. *Bu deñlü* “bu misilli, böyle, o kadar”. *Ne deñlü* “ne misilli, ne gibi, ne kadar”.

(2012: 584)

Akıcı ünsüzler

Bir dişli genizli *n* (Bazen çeviri yazıda *ñ* ile kaydedilir.).

Söylenişi: Fransızca *natte* “hasır” kelimesindeki *n* gibi.

Yazılışı: \dot{n} veya \dot{c} = \dot{c} ki bu sonrakiler çeviri yazıda *ñ* ile dir.

Örn.: *Ne?*;

deñiz.

(2012: 56, 58)

Yumuşama? - Türkiye Türkçesindeki “d” veya “g” (ince) Doğu Türkçelerinde genellikle “t” veya “k” (ince) ya tekabül ederler. Aşağıda en çok kullanılan kelimeler listesinde sadece batıdaki şekillerini gösteriyoruz, ancak şekil veya anlam farkı olan bazıları için doğudaki şeklini de (D.) veriyoruz. ... *deniz* - D. *tengiz*; *denk* - *teng* (eşit, benzer) (Bu önemli kelime Türkçede ve Farsçada ortak gibi gözükmetedir) ...

(2000: 72)

Deny, *dek / tek* edatının açıklamalarıyla paralel giden görüşlerinde bu edatın “eşit, düz” anlamında *tigiz*’den geldiğini söyler. Şemseddin Sami’nin *deñiz* kelimesiyle ilgili -Az, -Iz eki aldığı fikrine de yer verir.

Elöve, Arap harfli kelimelerde ك harfinin sağır kef; yani *ng* yerinde de kullanıldığını hatırlatarak, Deny’nin *tigiz* okuduğu kelimenin *tingiz* okunmasının muhtemel olduğunu ifade etmiştir (Deny, 2012: 585).

Clauson, *teñiz (d-)* maddesinde kelimeye yer verir. 11. yüzyılda *talū:y* yerine kullanılmaya başlandığında kayda geçirildiğini belirtir. Fakat eski bir kelimedir. Macarca *tenger* “deniz, okyanus” kelimesi Türkçeden alınmıştır (1972: 527).

Eren, kelimenin Türkçe bir türev olduğunu söyler. Türkçe *teñ* “eşit” kökünden *-(i)z* ekiyle yapıldığı şeklindeki görüşün gözden geçirilmesi gerektiğini belirterek OT’de “göl, bataklık” olarak kullanılan *teñ* köküyle arasındaki ilgi dikkatini çekmiştir (1999: 108).

Tietze, kelimenin ET *teñiz*’den geldiği görüşündedir (2002: 522).

Gülensoy, *teñ* “göl, bataklık”+*(i)z* çözümlemesini yapmıştır (2011, C.1: 276).

Kaçalin, Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı adlı eserin “Açıklamalar” kısmında *deniz* kelimesini *teñ+ⁱz* şeklinde çözümlemiştir. Buradaki *teñ* kelimesi “göl, bataklık” anlamındadır. Eski bir metin olduğu için bu eserdeki *deniz* kelimesinin de eski anlamıyla yer almasının bekleneceğini söylemiş ve “ırmak” anlamını işaret etmiştir. Kaçalin’e göre başka dillerde de kelimenin ilk anlamı “ırmak”tır (2017: 573).

MS’de de ET *tengiz < teng* “göl, bataklık” gelişimi gösterilmiştir (268.s).

Demirci, *Cengiz* isminin *Çingiz* ve *Tengiz* şekilleriyle *deniz* anlamına geldiğini belirtmiştir (2016: 143).

Deniz kelimesi DLT’de *teñiz* şeklinde yer almaktadır (495.s).

KB’de *teñg*, *teñgsizlik*, *teñgeş*, *tengeş-*, *teñgeşçi*, *teñglemek* gibi pek çok “denklik” ile ilgili kelime arasında *teñgiz* kelimesi de yer almaktadır (1979: 435-436).

Dede Korkut Kitabı’nda kelime *deñiz* şeklinde geçmektedir (Ergin, 1997: 81).

Abuşka Lügati’nde *deniz* kelimesinin تينگيز (*tingiz*) imlasıyla yazıldığı görülmektedir (Güzeldir, 2002: 243).

KT’de kelime دنگيز ve دنگيز imlalarıyla verilmiştir (247.s).

❖ *denk**bk. dek**bk. deniz*❖ *denli**bk. dek**bk. deniz*❖ *depren-**bk. depren-*❖ *depre-**İncelenen diğer kelimeler: davar, davran-, depren, tavşan, tavır, tıpış tıpış***DENY:**

-İş'la uzatmalı az sayıda birtakım yansıma kelimeler vardır ki onların da türemişleri *-de* ve *-di* ile olur: ... *tıpış* (krş. *tıp*) ve *tavuş*.
(2012: 472)

Yansıma kelimelerden türemiş fiillerdeki başka ekler: ...

Ya bir *-rA* ekinin var olduğu veya *-rA*'lı bir örneklemeli oluşum bulunduğu meselesi var.

Krş. Eski Osmanlıcada:

çañramak "çınlamak" ve lehçelerde *kıpratmak* "kıpırdatmak" ve *kıp*, *kıpır*, *kıpırdamak* ve *kımıldamak* tansıma kelimeleri.

Krş. Başka lehçelerde: ...

tibrä- ve *tirbä-* (krş. Osm. *teprenmek*, *tepretmek*) ...

(2012: 472-474)

Yumuşama? –Türkiye Türkçesindeki "d" veya "g" (ince) Doğu Türkçelerinde genellikle "t" veya "k" (ince) ya tekabül ederler. Aşağıda en çok kullanılan kelimeler listesinde sadece batıdaki şekillerini gösteriyoruz, ancak şekil veya anlam farkı olan bazıları için doğudaki şeklini de (D.) veriyoruz. ... *davar* / D.

tavar karş. Ar. *māl*, Türkiye Türkçesinde *mal* (koyunlar), Rusça *tovar* ve *tovarişç* = arkadaş (yoldaş); *davra-n-* / D. *tavra-* ...
(2000: 72)

... *tepre-* veya *depre-* (kıpırdamak) (bazı şivelerde metatez sonucu *terbe-*) (ettirgeni *tepre-t* ve dönüşlüsü *tepre-n-*) ile *tavra-*, bugünkü hâliyle *davra-* fiilleri (atılmak, fırlamak) (ve ettirgeni ile dönüşlüsü) aynı kategoriye dahildirler. *Tıp*, *tıp-ır* sesine benzer bir taklidi ses söz konusudur. ...
(2000: 110)

TONLULUĞUN KAYBOLMASI VE YUMUŞAMA

1.Kelimelerin Başında ve Sonunda Topluluk Kaybı ve Yumuşama

Baştaki ünsüzün yakın geçmişte tonsuzlaştığı Türkçe kelimeler. Eski Osmanlıcada başta bir tonlu ünsüz vardı, biz sadece bugünkü şekillerini veriyoruz: ... *tepre-n-* ...
(2000: 70, 73)

Deny'nin *tıpış* ve *tavuş* kelimelerini yansıma sözcük kabul ettiği anlaşılmaktadır. -*ra* ekinin varlığından bahsederken de *tibrä-* ve *tirbä-* örneklerini vermekte ve *teprenmek*, *tepretmek* fiilleriyle karşılaştırılması gerektiğini belirtmektedir. Doğu Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki *t-d* ve *k-g* denkliklerini gösterirken *davar* / *tavar* kelimesine de yer vermiştir. Rusça “arkadaş, yoldaş” anlamlarına gelen *tovar* ve *tovarişç* kelimelerine dikkat çekmiştir. *Davran-* fiilinin de *tavra-*'dan geldiğini belirtmiştir. Bir başka yerde “kıpırdamak” anlamına gelen *tepre-* / *depre-* fiili ile “atılmak, fırlamak” anlamlı *tavra-* / *davra-* fiillerinin aynı kategoriye dâhil olduğunu belirtmiş ve her iki fiilde de *tıp* ve bu kökten türemiş *tıpır* kelimesi gibi yansıma sesin söz konusu olduğunu eklemiştir.

Elöve'ye göre ise *tavır* kelimesi Arapçada “1. haz ve miktar 2. bir şeyin etrafını fır dolayı dolaşmak, çizginmek” anlamlarında fiil adı ve “bir şeyin muhiti, çevresi” anlamındadır. Türkçede ise *tıp*, *tep*, *tap*, *dav*, *tav* biçimlerinde çeşitli köklerle ilgili olup “his ve hareket” anlamındadır. (*T*)*davar* “hareket eder (olan, mevaşı)”, *tavır* “hareket (ve hareket sonucu gürültü)”, *tavuşkan* “kendince çok his ve hareket eden (hayvan), tavşan”. *teprenmek*, *t(d)avranmak* “kendi kendisine hareketlenmek”, *tıpış tıptı*. “Hareket(li) hareket(li)” kelimeleri birbiriyle ilgilidir. Bu bakımdan *tavır* kelimesini Türkçe kökenli kabul etmek yerinde olur. *Tavır* karşılığı olarak “hâl ve hareket, hâl ve tarz” da denilmektedir (Deny, 2012: 252). Elöve, bir başka yerde de *davar* kelimesini Deny'nin bugün az sayıda kelimedede görülen eski yapım ekleri arasında saydığı -*Ar*, -*Ir* eki örnekleri arasına eklemiştir (529.s).

Kaynaklarda incelenen kelimelerin Türkçe kökenli olduğu görüşünün çoğunluk tarafından kabul edildiği anlaşılmakta, ancak *tavır* kelimesinin alıntı olduğuna dair görüşler göze çarpmaktadır.

Clauson, sözlüğünde *tavran-* (*d-*) “acele etmek, hızlı olmak vd.” maddesinde kelimenin *tavra:-* fiilinden geldiğini ifade etmiştir (1972: 444). *Tepren-* (*d-*) “hareket etmek vd.” maddesinde *tepre:-* fiilinin dönüşlü şekli olduğunu belirtmiştir (444.s). *Tavar-* (*d-*) kelimesinin aslında “besi hayvanı, canlı hayvan” anlamına geldiğini, *eğ tavar* tabirinin ise “canlı ve cansız mal mülk” anlamında kullanıldığını söylemiştir. Eskiden besi hayvanlarının ticari mal olarak görüldüğünü de hatırlatmıştır. Kelime Moğolcada *tabar*, Rusçada *tavar* şeklinde kullanılmaktadır (442.s). *Taviş-* fiili *tav-* fiilinden gelmektedir (446.s). *Tavişga:n* kelimesi de hayvan adlarında görülen eski bir ek olan *-ga:n* ile bitmektedir. Uzun bir tarihî geçmişe sahip bu kelimenin Türkçedeki farazi bir **tavilga:n* şeklinden çeşitli komşu dillere geçtiğinden de bahsetmektedir (447.s).

Hamilton, E. Uyg. dönemi eserlerinden İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde *tawar* kelimesini *taw-* “sahip olmak” + *-r* olarak çözümlenmiştir (2011: 212). *Täprä-* “kımıldamak, devinmek” fiilinin de ayak veya tekme sesinin taklidi *täp* kelimesinden geldiği yönündeki bir görüş ile *täp-* “tepmek, bir adım atmak” + ettirgenlik / pekiştirme eki *-r-* şeklinde çözümlenmesi gerektiğine dair bir başka görüşe yer vermiştir. CC’deki ve Osm. dönemindeki *tepret-* fiilinden dolayı *-p-* ile okuduğunu da eklemiştir (218.s).

Eren, *tavşan* sözcüğü ile ilgili yaygın görüşün “koşmak, atlamak, sıçramak” kökünden yapılmış bir türev olan *tabış-* ~ *taviş-* kökünden *-gan* eki ile yapıldığı yönünde olduğunu bildirirken bir diğer görüş olarak da Moğolca *taulai* biçimiyle birleştirildiğinden bahseder (1999: 397).

Tietze’nin bu kelimeler için görüşleri Clauson ile aynı doğrultudadır (2002: 501, 522, 524). Bununla birlikte *davran-* ve *depren-* fillerinin anlamca da biçimce de birbirlerine çok yakın olduklarını, aynı kökten gelmiş olabilecekleri fikrini de ortaya atmıştır (502.s). Ayrıca farklı olarak Ar. *ṭawr* “hâl, safha” kelimesinden geldiğini belirttiği bir *davrı* “gibi, benzer” kelimesine yer vermiş ve *ağız davrı* kelime grubunu da ‘anlatış, ifade tarzı, konuşma tarzı’ olarak açıklamıştır (502.s).

Hamilton, *tepre-* “kımıldamak, devinmek” fiilini A. von Gabain’in *-b-* ile okuduğunu kendisinin CC’de ve Osm. döneminde rastlanan *tepret-* türevini benimseyip *-p-* ile *täprä-* şeklinde okuduğunu ifade etmiştir. Kelimeyi *täp* “ayak ya da tekme sesinin

yansılması?”, *tāp-* “tepmek, bir adım atmak” + ettirgenlik ya da pekiştirme eki *-r-* ? şeklinde incelemiştir (2011: 218).

Gülensoy, *davran-* kelimesi için *tavra-* “acele etmek”+ *-n-* (2011, C.1: 268), *davar* için *taβ-* “sahip olmak”+ *-r* (C.1: 268), *depren-* için *tēp-re-n-* (C.1: 277), *depren* için yine aynı kökten *tēp-re-m* (C.1: 277) tahlillerine yer verir. Ayrıca *tavar* kelimesine de madde başı olarak yer veren Gülensoy halk dilinde “1. koyun; 2. koyun sürüsü; 3. içinde küllü su bulundurulmuş kap; 4. mangal” anlamlarına geldiğini bildirerek *tavar* biçimini işaret eder (C.2: 870). *Tavşan* kelimesinde Eren ile aynı doğrultuda görüş bildirmiştir (C.2: 870). *Tavır* kelimesi Gülensoy’un sözlüğünde yer almamaktadır.

Kaçalin, “kısa, küçük adım” şeklinde açıkladığı *tipiş* kelimesini *tip+iş* olarak çözümlenmiştir. Buradaki *tip* kökü “küçük ve hafif vuruş” demektir. *+iş* ise küçültme bildiren bir ektir (2017: 702-703).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında “koyun, koyun sürüsü; keçi; dağ keçisi; akılsız kimse” anlamında yer alan *davar* kelimesini ET *tabar* şekline bağlamaktadır (1995: 72). Yine Erzurum ağızında *davuşan* şeklinde görülen *tavşan*’ın kökeni olarak ET *tavişkan*’ı vermiştir (72.s).

Tavır kelimesi Türkçe Sözlük’te “durum, davranış, vaziyet, hâl” anlamında Arapçadan alıntı bir kelime olarak verilmiştir (2287.s). *Deprenmek* halk ağızında “kımıldamak, hareket etmek, sarsılmak” olarak kullanılan bir kelime olarak verilmiştir (633.s). *Davran-* fiili “bir kimseye veya bir şeye karşı belli tavır takınmak; bir şeye el atmak, girişmek; bir işi yapmaya hazır olmak, hazırlanmak” anlamlarıyla verilir (599-600.s).

Ağızlarda *davran-* fiili daha geniş olarak “acele etmek, çabuk olmak; hazırlanmak, hazır olmak; canlanmak; kıpırdamak” anlamlarında görülmektedir (DS, C.2: 1381). *Davru* / *davru* “gibi, benzer”, *davrimak* “davranmak” kelimeleri de kullanılmaktadır (C.2: 1381). *Tavur* ise “çalım” anlamındadır (C.5: 3852). *Tavşan* kelimesinin *davşan*, *davişan*, *davuşan* gibi biçimleri de görülmektedir (DS, C.2: 1381). *Tavuş* / *tauş* / *tavişti* “ses, hafif gürültü, tıkırtı”, *tavuş etmek* “seslenmek”, *tavuşmak* “sessiz ve yavaşça yürümek” incelenen sözcüklerle ilgilidir (C.5: 3852). *Deprenmek*, *depreşmek*, *teprenmek*, *tébrelemek*, *tebrenmek*, *tepmek*, *tepreşmek* fiilleri “yerinden oynamak, kımıldamak”, “tekme atmak, tepinmek”, “hastalık ya da kapanmak üzere olan yara yeniden azmak, yinelemek” anlamlarında

kullanılan türevlerdir (C.5: 3888 ve C.6: 4486). *Tavar* sözcüğü “büyük” anlamında da karşımıza çıkmaktadır (C.6: 4744).

Köktürk Bengü Taşları’nda *tavşan* kelimesinin *tabışgan* şeklinde yer aldığı görülmektedir (Ercilasun, 2016: 710).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *tavar* “davar, mal, ticaret eşyası; Çin kumaşı”, *taviş* “gürültü, şamata”; *tavişsiz* “gürültüsüz, sâkin”, *tavişkan / tavişgan / tavşan* “tavşan, 12 li hayvan takviminin bir yılı”, *tavrağ* “çabuk, acele, süratle”, *tavra-* “acele etmek”, *tavran-* “davranmak, acele etmek”, *tavratguçı* “teşvik edici; (din) yayıcı”, *tavrat-* “acele ettirmek, kovalatmak”, *täbrä-* “depremek, kımıldamak, sarsılmak; sallanmak, titremek”, *täbrämäki* “depreniş, sallanış, kımıldanış”, *täbrät-* “sarsmak” vb. pek çok ilgili kelime yer almaktadır (Caferoğlu, 2011: 228-230).

DLT’de *tawar* “mal, eşya” (863.s), *tavar* “Oğuzların ve diğerlerinin dilinde mal, eşya” (863.s), *tawuş / tavuş / taviş* “gizli ses ve hareket” (158, 416.s), *tawra-* “güçlenmek” (863-864.s), *tawran-* “yürümede acele eder gibi görünmek” (303.s), *tawuşla-* “(nesnede) ses ve hareket başlamak (484.s), *tepre-*, *tepren-* “(nesne vb.) hareket etmek” (466, 303.s), *tepreş-* “(kavim, nesne vb.) “hareket etmek” (291-292.s), *tepret-* “hareket ettirmek, (nesneyi) oynatmak; (düşmana saldırmak)” (335, 346.s) kelimeleri geçmektedir. Ayrıca *tawrat-*, *tawratası*, *tawratgan*, *tawratgu*, *tawratguçı*, *tawratıglik*, *tawratıgsak*, *tawratıgsı*, *tawratış-*, *tawratıtaçı*, *tepretesi*, *tepretgen*, *tepretgü*, *tepretgüçi*, *tepretiglik*, *tepretigsek*, *tepretiş-* vb. pek çok türev de yer almaktadır (864, 870.s). Kâşgarlı Mahmud, Dörtlü bap kuralını anlatırken, baptaki gerçek fail, fiilin devam etmesini niteleyen fail gibi bilgileri verirken *tawrat-* “acele etmek” ve *tepret-* “hareket ettirmek” fiillerini örnek olarak kullanmıştır (346.s).

KB’de *tawar* şeklinde geçen kelime, DLT’de olduğu gibi, “davar, mal, eşya” anlamındadır. Bunun dışında *tavrağ* “acele”, *tawrat-* “acele ettirmek” (1979: 429); *tepre-* “tepremek, kımıldamak”, *tepren-* “teprenmek, kımıldanmak”, *tepret-* “tepretmek, kımıldatmak” (437.s) kelimeleri de yer almaktadır.

Dede Korkut Kitabı’nda *depil-* “tepilme”, *depit-* “tepretmek, kımıldatmak, sarsmak”, *depret-* “tepretmek, kımıldatmak, kıpırdatmak”, *depit-* “tepretmek, kımıldatmak, sarsmak”, *depele-* “tepelemek, tekmelemek” fiillerinin kullanıldığı görülmektedir. *Depegen* de “tepen, çok tepen, tekme atan hayvan” anlamındadır (Ergin, 1997: 82, 83).

Abuşka Lügati'nde yer alan *tavuş* kelimesinin “ayak sesi, ayak āvāzı” olarak aktarıldığı görülmektedir. *Tavuşkan* ise “Tavşan didükleri cānavara dirler.” açıklamasıyla verilmiştir (Güzeldir, 2002: 232). *Deprenmek* de sözlükte *tiprenmek* şeklinde geçmektedir (234.s).

Tulum'un sözlüğünde *teprenmek*, *tepretmek* ve pek çok ilgili gövdeyi içeren madde başı bulunmaktadır (2011: 1753). Ayrıca *tavar* sözcüğü “tavar boğazlanan yer” maddesinde geçmektedir (1709.s).

❖ *derebeyi*

bk. bey

❖ *dışarı*

İncelenen diğer kelimeler: anarı, añaru, beri, geri, içeri, ileri, kancaru, yukarı

DENY:

Ünsüz Düşümü

... Türkiye Türkçesinin özellikle çok heceli kelime sonlarındaki eklerde, gırtlak seslerini düşürmeğe doğru gösterdiği genel eğilim de dikkate değer.

... *dışarı*, *dışkarı* yerine,

içeri, *içkeri* yerine ...

(2012: 89-90)

Yer zarfları

“*Dışarı*” türünde yer zarfı

Özellikle şu kelimeler yer zarfları olarak kullanılır:

dışarı, *ileri*, *içeri*, *geri*, *yo(u)karı*, *beri*, *aşağı* (Eski Osm. *aşağa*), *öte*, *karşı*.

Yalnız bu kelimeler (bulunma, yönelme, ayrılma hâli biçimindeki) nitelik zarflarından birini almaksızın yer zarfları olarak kullanılabilir. Bunlar edat görevini de görebilirler. ...

Şu söylenen zarfların çoğunda *-rI* eki vardır. Bu, yönelti bildiren ve yönelme hâlini çekimleyen eski bir edattır:

dışarı, eski biçimi *d(t)ışkarı*;

içeri, eski biçimi *içkeri*.

Şu hâlde bunlar aslında türemiş zarflardır.

(2012: 235-237)

*Not: Eski Osmanlıcada aynı anlamda aynı anlamda *añaru* (karşı taraf).
 Örn.: *Kim(i) berü dır kim(i) añaru*.
 Şemseddin Sami'nin *Kâmûs-ı Türki*'sinde *añarı büñeri* "öteberi".
 (2012: 236)

Yalın Hâlini Alan Yer Edatları

Bunlar az sayıda olup şunlardan meydana gelmiştir: *üzre*, *içre* ve *sıra*. İlk ikisi eskimiş olup her ikisinde de *-rA* ögesi bulunmaktadır.

-rA eki - Bu ek birçok yer veya zaman zarfında bulunur: *Bura* "içi", *şura*, *ora*, *nere?*, Azerice *hara?*, *daşra* "dışarıda", *soñra* "sonra". Krş. Eski Türkçede *käsrä*, *öñrä* "önce" (Uygur metinleri). Eski Türkçede *asra* "aşağı".

-rA eki *ara* adından sonra gelir. Bu *yer* ve *orta* kelimelerinin anlamdaşdır.

Eski Osmanlıcadan alınmış olan şu örneklerdeki *oğara*, *şoğara* vs. ifadeleri yerine *ora*, *şura* vs. kelimeleri getirilebilir: ...

'*Akılların şoğ araya irişdirdilerki*^{AUE} (*şoğ araya yenisi şuraya*) ...

Ara kelimesi değişip *-rA* eki biçimine girmezden önce "arasında, içinde" anlamıyla bir edat olarak kullanılmıştır. Osmanlıcada bunların arasındaki ilişkiyi gösteren herhangi bir örneğe rastlanılmamıştır; fakat Doğu Türkçesinde bunun birçok örneği bulunmaktadır.

Sözler ara meşhur turur iki koçkarnıñ başı bir kazanda kaynaması^{AUE} (Süleyman Hakim Ata, I, 233). ...

Hatırlatma - Bu edatı yönelme hâlini destekleyen *-rA*, *-rI* yön eklerine yaklaştırmak belki yerinde olur. ...

İçre

içre edatı "içinde, arasında" anlamlarını da bildirir. Bunun aksi bir anlamda olan *daşra*, *taşra* edatı gibi şimdiki dilde artık kullanılmaz olup yerini *iç* ile ardınca getirilen iyelik ekinden yapılmış bir edatlık tabire vermiştir.

Bununla beraber bu edata şiirde rastlanılmaktadır.

Örn.: *Ruyime vurup 'usāt içre günāh-ı bihaddim* (Vasıf Efendi, *Divān*, 2.s.);

Sāl bin iki güz içre heman^{AUE} (*Tevārih*, 49.s.).

İçre Çağatayca ve Uygurcada da kullanılmıştır:

ehli cihān içre (Ahmed Tabibi, *Memoires de la Soc. anh. russe*, sene 1910, 201.s.)

Boğur bir nāñ içre dälillär miñä (XII. yüzyıl Uygur metni, *Bulletin Acad. rasse*, 1907, 380.s.).

(2012: 551, 554)

Yönelme hâlini destekleyen öteki edatlar

Eski *-rI* edatı.

... Bunlar da eski bir yönelme hâline katılmaktadır: *dışarı* Doğu Türkçesinde *dışkarı* veya *taşkarı*; *içeri* (*içkeri*); *ileri* (*ilgärü* krş.); *yoğarı* (*yögärü*).

beri^{AUE} *bengeri* yerine (krş. 243.s., hatırlatma) ki *añarı*'nın zıddı olup bu *añarı* Doğu Türkçesinde *narı* ve *arı* olmuştur.

-rI edatı şüphesiz *geri* kelimesinde de bulunmaktadır (Orhon Kitabeleri, Radloff'un *K*'sında, Thomsen'in *IE*'sinde, satır 2: *kerü* ki harf çevirisi ile *kirw*). Krş. *keyin*, *käsrä* (Orkh.). Doğu Türkçesindeki şunlar da karşılaştırılmalı: *yañgarı* (Guiganof, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 136, 346 ve 351.s.);

ałtkarı;

artkırı.

yokarı kelimesi *yok yir*^{AUE} kelimesine (*Dîvânu Lugâti't-Türk*, III, 3.s.) yaklaştırılmalı.

Krş. Orhon Kitabeleri'nde belirli:

kurıgaru (harf çevirisi ile *kwriğarw*) “geride”;

bergäriü veya *berigäriü?* (harf çevirisi ile *birgrw*);

beriyä (harf çevirisi ile *biryä*) *beride* kelimesinin anlamdaşı;

yırğaru veya *yırığaru?* (harf çevirisi ile *yırğarw*) soldaki *yırıya* (harf çevirisi ile *yırya*)'nın anlamdaşı. Krş. aynı eser: *oļ yergäriü* (*yrgrw*) “o yere kadar”.

Eski yönelme edatı olan *-Ar* belki bu *-(k)ar(i)*, *-(k)er(i)* edatından geliyor. Krş. *muñarça* “buna kadar, buraya kadar” (Guiganof, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 137.s.)

Krş. yine buna benzer bir ünlü düşümlü kelime olan *yokar* kelimesi *yokarı* yerindedir (*Dîvânu Lugâti't-Türk*, I, 126.s. aşığında).

(2012: 559-560)

Ayrılma hâlini destekleyen zaman edatları

“Önünde” demek olan *ileri* kelimesi “önce” anlamını ifade edebildiği gibi bunun zıt anlamı olan *geri* kelimesi de (seyrek olarak) “sonra” anlamını taşıyabilir:

şimden gerü AUE (1426 yılı yazmaları, 72. yap.).

Geri kelimesi Orhon Kitabeleri'nde (Radloff'ta *K*, Thomsen'da *IE*, I 29 ve 34)

“sonra” demek olan *käsrä* kelimesine yaklaştırılabilir.

Ayrılma hâlini destekleyen yer edatları

Dışarı, Dişari^[3]

... Eski Osmanlıcada aynı anlamda *daşra* kelimesi kullanılırdı. ...

Krş. Çağataycada *tasavvurdan taşqarı*^{AUE} (Ali Şir Nevai, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 2.s.). ...

Beri

Beri (veya *berü* edatı) zarf olarak Fr. *en deça* anlamında olup yer veya zaman edatı olarak (yönelme hâli destekleyen *kadâr*'ın zıddı) Fransızca *depuis* anlamıyla kullanılır. Bazen de zaman ve mesafe hakkında açık ve kesin bir kavramı olmadan başlayış fikrini bildirir. ...

Öte

Öte (öncekine zıt bir anlamda) kelimesiyle onun anlamdaşı olan *anarı* (Eski Osm.) ki Doğu lehçelerinde *narı*, *arı* biçimlerini almış bulunuyor.

(2012: 563, 565-567)

Ünsüz Düşmesi

Beri ... Gelişme, *beñri* > *begri*; *beğri* (*beyri*) > *beri* şeklinde olmuş olmalıdır.

(2000: 119, 124)

Yumuşama? - Türkiye Türkçesindeki “d” veya “g” (ince) Doğu Türkçelerinde genellikle “t” veya “k” (ince) ya tekabül ederler. ... *geri* - *kirü* ...

(2000: 72)

Deny, yön bildiren kelimelerdeki *-rI* ekinden söz etmektedir. Köktürk Bengü Taşları'ndaki yön bildiren kelimelerde görülen ekleri de incelemiştir. Yön bildiren kelimelerden bazıları hakkında çeşitli vesilelerle bilgi vermiştir.

Elöve, buradaki *-rI* unsurunun başlı başına bir ek olmadığı fikrindedir. Bu kelimelerin sonuna getirilen Eski Türkçenin “karşı” anlamındaki *karu* kelimesidir. Bu kelime sonradan uyuma uyarak *k(ğ)aru*, *k(g)ärü* biçimlerini almıştır. DLT’deki *Yağı karu kiriş kurdum* “Düşmana karşı yay(ımı) gerdim.” örneğini vermiştir. Bu durumda *yok karu* “yükseğe karşı (doğru)” yan yana gelen aynı harflerin birinin çoğunlukla söylenişten düşmesi sebebiyle *yukarı* hâline gelmiştir. *Yok* “yüksek” demektir. *Tış karu* “dışa karşı (doğru)”, *iç kärü* “içe (dâhile) karşı (doğru)” demektir. Bunlar Köktürk Bengü Taşları’nda şöyle geçmektedir:

İl(k)gärü kün toğs(ı)ka bir(i)gärü kün ortasıng(a)ru

“ileride gün doğusunda (şarkta) beride (altta) gün ortasına doğru (cenupta)”

kırı(ğ) ğaru kün bats(ı)kınga yır(ağ) ğaru tün ortusin ğ(a)ru ...

“boşlukta gün batısında (garpte) uzakta gece ortasına doğru”

Elöve, bu ifadeleri tekrar eden harflerin, hatta ses değeri olarak birbirine yakın olan *k*, *ğ* gibi harflerin yalnız bir tanesiyle yazıldığını vurgulayarak, DLT’deki bilgilerden hareketle şöyle açıklamıştır: *ilk gärü* “ilke, başa karşı (doğru), *biri gärü* “beriye doğru” (böri / beri “alt taraf”), *kırı(ğ) ğaru* “boşluğa doğru” (*kuruğ* “hâlî, boş”, *kärik* “geri = uzak”), *yıra(k) ğaru* “ırağa, uzağa doğru”, *ortusin ğaru* “ortasına doğru” (Deny, 2012: 237).

Elöve, eserin çeşitli yerlerinde eklediği dipnotlarla bu kelimelerle ilgili açıklamalar yapmayı sürdürmüştür. *İleri / ilerü* kelimesinin *ilgärü* şeklinden geldiğini, bunun da aslının *ilkgärü* olabileceğini yinelemiştir. Elöve’ye göre köke katılan ve uyuma göre değişen kısım “-e karşı, -e doğru” anlamlı *-karu* ekidir. *Yokkaru* “yükseğe doğru, yukarı”, *tış(taş)karu* “dışa doğru, dışarı”, *içkeri* “içe doğru, içeri” demektir. Köktürk Bengü Taşları’ndaki bu *karu* kelimesi “karşı olarak” anlamında bir zarf-fiildir (Deny, 2012: 791).

Elöve, Deny’nin bugün az sayıda kelimedede bulunan eski yapım eklerinden biri olarak bahsettiği *-rA*, *-rI* ekinin örnekleri arasına *nere?*, *içre*, *taşra*, *sonra* örneklerini de eklemiştir (526.s). Sınırlı sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş *-Ik* ekinin yerini tutan, hemen hemen yalnızca adlar meydana getirmekte kullanılan *-I* ekinin örnekleri arasına ise *yokarı*, *dışarı*, *ileri*, *içeri* kelimelerini dâhil etmiştir (519.s). *Geri* kelimesinin Köktürk Bengü Taşları’nda “sonra” anlamında kullanılmış olan *käsrä* kelimesine yaklaştırılabileceğini de dile getirmiştir (566.s). Öte yandan *içre*, *taşra*, *asra* “altta” kelimelerinin *-rA*, *-IAk* yer eki anlamıyla, muhtemel bir *-rAk* ekinin son sesi düşmüş *içre(k)*,

taşra(k), *asra(k)* şekillerinin kalıntısı olabileceğini belirtmiştir. Veya bu kelimeler *sonla(k)*, *içle(k)*, *taşla(k)* şeklinde doğrudan doğruya /r/, daha eski /l/ sesinden çevrilmiş olabilir (245.s).

Deny ve Elöve'nin birkaç yerde yön eki almış bu kelimeleri değerlendirdiği görülmektedir. Deny, yön bildiren kelimelerdeki -rI ekinden söz etmiş, Elöve ise bu kelimelerde “karşı” anlamlı *karu* kelimesinin bulunduğunu söylemiştir. Hacıeminoğlu'nun Elöve ile aynı fikirdedir. Görüşleri bildirilen diğer isimler de çoğunlukla bu yapıyı -GARU eki olarak değerlendirmiş, ilk sesin düşmesiyle -ARU şeklinde eklendiğini belirtmişlerdir. *İçre*, *taşra* gibi biçimlerde ise -rA, -rAk / -LAK ekleri bulunduğu dair görüşler bulunmaktadır. Kelimelerin kökleri için Bengü Taşlar ile DLT'deki kelimelere başvurulduğu görülmektedir. *Geri* ve *beri* dışındaki diğer kelimelerin kökenleri konusunda daha genel yargılara ulaşılabildiği anlaşılmaktadır. Bu iki kelimenin kökeni diğerlerine göre daha belirsiz görünmektedir.

KT'de *dışarı* kelimesinin aslının *taşkarı* (255.s), *ileri* / *ilerü* kelimesinin aslının *ilk*'ten türeyen *ilgerü* olduğu (509.s) ifade edilmiştir. *İçeri* / *içerü* (491.s), *yukarı* (*yokarı*) (1355.s), *beri* / *berü* (125.s) maddelerinde köken veya şekil bilgisi verilmemiştir. Yine köken bilgisi yer almayan *geri* maddesinde kelimenin گری, گبری ve برو imlalarıyla yazıldığı belirtilmiştir (381.s). “Metruk” notuyla kaydedilen *anarı* (اناری) kelimesi “öte yan” olarak tanımlanmış, maddede yer verilen *anarı beneri* ikilemesi “öte beri” şeklinde açıklanmıştır (58.s).

Clauson'a göre -ru: / -rü: yön eki -garu: / -gerü: ile aynı anlamda olup, seyrek kullanılır. -garu / -gerü yön ekinin yönelme hâli ekine eklenen -ru / -rü ile açıklamanın çok zor olduğunu belirtir. Çünkü yönelme hâli ekinin -ka: / -ke: şeklinin -ga: / -ge: 'den daha önce olduğu bilinmektedir (1972: XI). *Yokgaru: biçiminin ünlü göçüşmesi sonucu yokaru: hâline geldiğini belirtir. Yok “yukarı” kökünden geldiğini ifade eder (906.s). Yügerü: kelimesini *yük kökünden geldiğini belirttiği yükse- fiilinin bir türevi kabul etmektedir. *Yükgerü: şeklinden ünlü göçüşmesi neticesinde oluşmuştur (915.s). İlgerü: için farazi *ilkgerü: biçimini vermiş, ilk kelimesinin yön eki almış hâli olduğunu belirtmiştir (144.s). Ké:rü'nün ise “geri, arka” anlamlı bir *ké: 'den geliyor olabileceğini iddia eder (736.s). Añaru: / iñaru: / inaru: maddesinde de an (ol) zamirinin yön ekiyle çekimlenmiş hâli olduğu belirtilmiştir (190.s). Taşgaru: (d-) kelimesini taş'ın yön eki çekimlenmiş hâli olarak göstermiştir (563.s). İç kelimesi ve -re: eki ile de içre: 'nin oluştuğunu söylemiştir (30.s).

Clauson, *berü*: (?*bérü*.) maddesine bir soru işareti yerleştirmiştir. Hem zaman hem yer için kullanıldığını belirtir. İlk ünlünün -é- veya -e- oluşu vb. konularda kelimenin karanlıkta kaldığını belirtir. Clauson'a göre **ber* (?*bér*) kökünden -*rü*: ile türemiş **berrü*: şeklinden gelmiş olabilir; çünkü sık sık *añaru*: 'nun karşıtı olarak karşımıza çıkmaktadır (1972: 355-356). *Kança* maddesinde kelimenin anlamını vermiş, “herhangi bir yere, nereye” şeklinde açıklamıştır. Kelimenin Harezmi Türkçesindeki *kançaru* ve Osmanlı Türkçesindeki *kancaru* kullanımlarını da göstermiştir (634.s).

Tietze, BSTT'de işlek olmayan -*arı* ve -*rı*- genişlemelerinin esas işlevinin yön gösterme hâli olduğunu, ET'de -*garu* / -*ru*'nun hâl eki statüsünde olduğunu ifade eder. Bu ekin esas şekli hakkında -*garu* mu -*ru* mu olduğu hakkında çeşitli görüşlerin olduğunu, Clauson'un ihtimal vermediği, yönelme hâli eki -*ga* ile -*ru*'nun birleşimi olabileceğini belirtir. BSTT'de -*arı* / -*rı* ile türeyen kelimelerin zarf ve bazen isim anlamı edindiklerini dile getirir (2002: 97).

Tietze, yukarıdaki açıklamaları doğrultusunda *ilerü* kelimesinin BSTT'de *ileri* olduğunu belirtmiş ve ET *ilgerü* biçimini vermiştir (2009: 384). *Gerü* / *geri* için ET *kérü* şeklini vermiş, yön eki -*rü* / -*ri* geldiğini belirtmiştir (138.s). E. Osm. *añaru*, *añarı* ve Anadolu ağızlarında *anarı* şeklinde görülen “öte, -dan doğru, -dan beri” kelimesi de ET *añaru* biçimindedir. *an* + -*aru* yön eki şeklinde çözümlenmiştir (97.s). *Dışarı* kelimesinde Meninski'nin *taşrada* yerine halk ağzında *dışarda* dendiği yönündeki açıklamasına yer veren Tietze, *taşgaru* kelimesini asıl olarak vermiş ve onu da *taş* “dış” kelimesinin yönelme hâli + -*ru* yön, hedef eki şeklinde tahlil etmiştir (544.s). *İçerü* / BSTT *içeri* kelimesini de ET *içre* şekline bağlar ve *iç* + -*re* yön eki olarak tahlil ettiği görülmektedir (363.s). *Berü* / *beri* kelimesinin köken bilgisini biraz karışık bulmaktadır. İlk ünlünün uzun olduğunu belirterek, Clauson'dan hareketle *berü* veya *bérü*'den geldiğini belirtmiştir. Kelimenin başındaki seslerin *ben* veya işaret zamiri olan *bo* / *bu*'ya bağlayan, ikinci heceyi yön gösterme eki olan -*ri* / -*ru* sayan görüşlerin varlığını dile getirmiştir (248.s).

T. Tekin *içeri*, *dışarı*, *ileri*, *yukarı* gibi kelimeleri +*ArI* ekli yer zarfları arasında saymaktadır (2013c: 440). *Yukarı* söyleyişinin yeni olduğunu belirtmiştir. Sözü'nün aslı ve eski söyleyişi *yokaru*'dur. “Yokuş” anlamındaki *yok* sözü'nden gelmektedir (241.s).

Ş. Tekin, *ilgerü* “ileri” kelimesinde Clauson'un **ilk*'ten geldiği yönündeki görüşüne katılmamaktadır. *İl* “ön taraf, doğu” kelimesine eklenen +*gerü* ekiyle bugünkü “doğu” kelimesini karşılayan bir türev olduğu fikrindedir (2015: 212).

Nişanyan, ET *ilgerü* (2003: 1850), *kérü* (147.s), *taşgaru* (92.s), *berü* (48.s) şekillerini verir. *İçgerü*'nün *iç* kelimesinden geldiğini (181.s); *yokarı*'nın ise *yok* “yukarı” kelimesinden geldiğini belirtir (415.s).

Hacıeminoğlu, Türk dilinin edatlarını incelediği çalışmasında bu yön eklerinin ET şekli *-GARU*'yu hem *karu* şeklinde müstakil bir kelime olarak DLT'deki *karu* ile ilgili şekli *karşu* kelimesinin ilk şekli kabul etmiş hem de aşağıda verilecek olan pek çok edat veya yer zarfında ek olarak göstermiştir. Bu eki birleşik olarak düşünmediği çözümlmeleri de bulunmaktadır. *Karu* edatının *kar-*, *karşu*'nun ise *karış-* fiilinden değişik eklerle yapılmış birer zarf-fiil olabileceğinden bahsetmekte ve “-a karşı” anlamını verip *kar-u* şeklinde tahlil etmektedir (1992: 52, 54). Bahsi geçen *karu* şekli “*karşı*” maddesinde de belirtildiği gibi, DLT'de *kıkr-* fiilinin kullanımını göstermek münasebetiyle verilen bir dörtlükte *yagıkaru* “düşmana karşı, düşmana” olarak geçmektedir. Ercilasun ve Elöve'nin çalışmalarında müstakil bir kelime olarak yer verilmemiş, birleşik yazılmıştır (2014: 255). Atalay ise ayrı bir kelime olarak transkribe etmiş (2013, C.1-2: 83), Dîvân'daki *tengrikerü* kelimesi münasebetiyle eklediği notta ise *yaygaru* kelimesini örnek vererek *yay*'a *-karu* ekinin getirilmesiyle oluştuğunu söylemiştir (2013, C.1-3: 251).

Hacıeminoğlu, yalnız Köktürk Bengü Taşları'nda görülen *ortusiñaru* kelimesinde *ortu+siñaru* (?) ve *ortu-sı-n-ğaru* (?) tahlillerine yer vermiştir (1992: 66). *Taşgaru* / *taşgarı* / *taşkarı* / *taşkaru* şekillerini verdiği bu kelimenin aslında bir yer zarfı olup daha çok yön ifade ettiğini belirtmiş ve çözümlleme olarak *taş+garu* (?) ile *taş+i-k-ar-u* (?) ihtimallerini göstermiştir (88.s). *Taşra* / *daşra* “dışında, -den dışarı” kelimesini de *daş+ra* olarak çözümllediği görülmektedir (89.s). *Yokarı* kelimesinin tahlili konusunda *yok+ka-ru* (?), *yok+garu* (?) ve *yokar-u* (?) ihtimallerini sıralamıştır (110.s). *Añaru* edatını *aña+ru* şeklinde tahlil etmiş ve “-den öte, -den sonra” olarak açıklamıştır. Batı Türkçesinde kullanıldığını belirterek, aslında mekân ve cihet ifade eden bir zarf olduğunu vurgulamıştır (4.s). *Inaru* / *inğaru* şekillerini ise “ileri, -den ileri, -den sonra” olarak açıklamış, sadece ET'de görüldüğünü, daha çok yer zarfı olarak, nadiren de çekim edatı olarak çıkma hâli ile kullanıldığını belirtmiştir. Poppe'nin Moğolcadan geldiği yönündeki fikrini aktarmıştır (43.s). *Sinğar* / *sinğaru* “-den yana, cihetine, tarafına” şekillerinde görülen çekim edatının teşekkülü hakkında kesin bir şey söylememekle birlikte *angaru*, *munğaru*, *añgar*, *munğar* kelimeleri gibi bünyesinde *-garu* eki bulunduğunu dile getirmiştir (81.s). *İçerü* / *içeri* < *içgerü* < *iç+gerü* (?), *iç+i-k-er-ü* (?) tahlil ihtimallerini belirttiği yapının ET'de bir yer zarfı olarak kullanılan *içgerü* > *içkerü*, Batı Türkçesinde *içerü* > *içeri* şekliyle genellikle

yer zarfı, seyrek olarak da çekim edatı olarak kullanıldığını ifade etmiştir (43.s). *İçre* “içinde, içine” edatını *iç+re* şeklinde tahlil etmiş, ET devrinden beri hiçbir ses değişikliğine uğramadan son dönemlere kadar kullanılan bir çekim edatı olduğunu, daha çok yer zarfı görevi gördüğünü belirtmiştir (44.s). Soru edatı olarak yer verdiği *kaçıru* “nereye” kelimesini *kaçı+ru* şeklinde tahlil ettiği görülmektedir (272.s).

Hacıeminoğlu, ilk yazılı metinlerinden günümüze dek Türkçenin her sahasında görülen bir çekim edatı ve mekân zarfı olduğunu belirttiği *beri* edatı için *berü / birü / beri / biri < ber-ü ? , ben+rü ?* tahlillerini vermiştir. Kökeni bakımından hem *ber-ü* şeklinde bir zarf-fiili hem de *be-rü* şeklinde yön ekiyle yapılmış bir ismi düşündüğüünü, Gabain ve Brockelmann’ın da *berü*’yü isim menşeli gösterdiğini, *birü* ve *beri* şeklini aldıklarını belirtmiştir. Hacıeminoğlu pek çok Türkologun görüşü olarak verdiği *ben-rü > berü* izahını hem anlam hem şekil bakımından zayıf bir ihtimal olarak görmektedir. *Ben* zamirindeki /n/ sesinin nasıl ve niçin düştüğünü; benzer şekilde *senrü, aru, sizrü* gibi kullanımların neden olmadığını sorgulamıştır (1992: 14). *Gerü / geri / girü* şekillerinde “berü”nün zıddı olarak göstermiştir (40.s). *Kirü* başlığında ise *kirü / kerü < kir-ü < ki-r-ü (?), ki-r-ü (?), ki+rü (?)* olarak üç ayrı tahlil ihtimali üzerinde durmuş; ET’de çekim edatı olarak değil, daha çok yer zarfı olarak kullanıldığını belirtmiştir (59.s). *İlgerü / ilgeri / ilerü / ileri < il+gerü* tahlilini verdiği edatın anlamını “ileri, önce” olarak vermiştir. ET’den beri Türkçenin her sahasında kullanıldığı belirttiği bu edatın, “şark, ön” anlamına gelen *il* kelimesine +*gerü* yön ekinin getirilmesiyle türediği görüşündedir (48.s).

Ergin, Türkçede yön eklerinin zaman içinde çekim eki olma özelliklerini kaybedip, kalıplaşmış olarak sayılı kelimedeki yapım eki gibi kaldığını dile getirir. Ergin’e göre zaten çekim eki olarak canlı oldukları dönemlerde de ancak yer ve zaman isimlerinde kullanılırdı. Bugün yapım eki hâlini almış bulunan bu yön eklerinin *-ra, -re* ve *-arı, -eri* olmak üzere iki çeşit olduğunu söyler. *Son-ra, taş-ra, üze-re, üz-re; dış-arı, iç-eri, il-eri, yuk-arı* örneklerini sıralar. *-ra, -re* ekinin ET’den beri değişmeden kullanıldığını belirtir. EOT döneminden *taş-ra* “dışarı”, *iç-re* örneklerini vermiş, *içre*’nin şiir dilinde bugün de kullanıldığını vurgular. *-arı, -eri* ekinin aslının *-garu, -gerü* olduğunu, Batı Türkçesine geçerken *ğ-, g-* seslerinin düşmesi sonucu bu şekilleri aldıklarını söyler. EOT döneminde yuvarlak ünlülü olarak kullanıldığını söyleyerek *añaru* “öteye” ve *kaçıru* “nereye, nasıl” örneklerini verir. Bu örneklerde ekin *-ru, -rü* şeklinde görünmesini ekin aslında *-ga, -ge* ve *-ru, -rü*’den meydana gelmiş olup asıl yön ekinin *-ru, -rü* oluşuyla açıklamaktadır. Bu durumu Türkçedeki asıl yön eklerinin *-ru, -rü* ve *-ra, -re* olduğunu ifade ederek netleştirir.

Ayrıca bu eklerin de *-r* ettirgenlik eki ve *-u, -ü; -a, -e* zarf-fiil eklerinden oluştuğunu, *-r*'li bir ettirgen fiilin sonunda teşekkül ettikten sonra yön eki olarak diğer kelimelerde de kullanılmaya başlandıkları yönündeki görüşünü de ifade etmiştir (2007: 242). *Beri*'nin eskiden *berü* şeklinde olduğunu söyler, aslının bir zarf-fiil olması ihtimalini kuvvetli bulmaktadır. *Geri* edatının da eskiden *girü* şeklinde olduğunu ve *gir-ü* zarf-fiilinden çıktığını belirtir (372.s).

Banguoğlu, *-re Zarfları* başlığında, bu ekin ET'de isim çekiminin eskimiş bir *kimre hâli, erişme hâli* meydana getirdiğini söyler ve *taşra* örneğini verir. *-rü* ekinin de o dönemde aynı işlevde olduğunu belirtir. ET *-gerü*, YT *-eri* ekinin *kimge = kime hâli* eki üzerine bu ekin gelmesiyle oluştuğu kannatini dile getirir. Bugün TT'de bu erişme hâlinin şu nadir örneklerde kaldığını belirtir: *İçre, taşra, sonra, üzre / üzere* (2007: 197).

Korkmaz, TT yön gösterme eki *+Arı* şeklinin gelişimini ET *+Garı* > EOT *+Aru* > TT *+Arı* şeklinde göstermiştir. *+rA* diğer bir yön gösterme ekidir. Bu iki ek kalıplaşmış birkaç yer ve zaman zarfı oluşturmuştur. Bunlar cümlede edat olarak da karşımıza çıkmaktadırlar: *dışarı, içeri, ileri, geri, taşra, sonra, üzere, yukarı* vd. (2009: 160).

Hamilton, *ken* “sonra”, *kecin* “geride, batıda”, *kesrâ* “sonra”, *keç* “geç, geç kalmış, sonraki”, *keç-* “geç olmak, geç kalmak, sonraki olmak”, *kiçig* “küçük (başlangıçta “sonra gelenler, sonrakilere” anlamında)”, *keçâ* “gece; geç, geç saatte”, *kânç* “genç”, *kir-* “girmek” vb. kelimelerde ortak olarak gördüğü **ki / *ke* kökünden söz etmektedir. *Kerü* “geriye doğru” kelimesinin de aynı kökten yön bildiren *-rü* eki ile türediği, bu *-rü* ekinin de *-karu*'dan gelmiş olabileceği görüşündedir (2011: 72-73). Hamilton ayrıca Räsänen'in *-karu* ekinin *kar-* fiilinden *-u* ile yapılmış zarf-fiil *karu*'dan gelebileceği yönündeki fikrinden bahsetmektedir. Räsänen, DLT'deki *yağıkaru* (*kiriş kurdum*) ifadesini bu durumun açık örneği kabul etmektedir. Uygurcada da görülen *mañar* ve *sañar* şeklindeki yönelme hâlindeki şahıs zamirlerinin *men-ğaru* ve *sen-ğaru*'nun kısaltılmış biçimleri olarak açıklamaktadır. Hamilton, bu fikirlere katılmakta ve daha da ileri götürerek *kar-* fiilinin “eklemek, bitştirmek, üst üste yığmak” anlamına gelen *ka-* fiilinin *-r-* ile yapılmış ettirgen şekli ya da pekiştirilmiş kabul etmektedir. Bu *ka-* fiilinin de Çincedeki “eklemek, yığmak, biriktirmek, üst üste koymak” anlamındaki **ka* fiiline dayandığı görüşünde olmasa da olağanüstü bir rastlantı olarak değerlendirmektedir. Öte yandan *ka-* fiilinin hem anlam hem biçim bakımından benzerliğini vurgulayarak, yönelme hâli eki *-ka-* / *-ke-*'nin *ka-* fiilinden geldiğini belirtmektedir. *Baña* (*ben+ka*) ve *saña* (*sen+ka*) gibi yapıları da bu ekin başlangıçta kalın sıradan olduğuna delil saymaktadır (76-77.s).

Hamilton, isimden fiil yapan *-kar-* / *-ker-*, *-gar-* / *-gär-* ekinin de yön bildirme eki *-karu* / *-kärü*, *-garu* / *-gärü*'de olduğu gibi, *ka-* fiilinden *-r-* ile türetilmiş ettirgenlik veya pekiştirme eki olduğunu dile getirmiştir. E. Uyg. dönemi eserlerinden *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*'nde geçen *içgärü* kelimesinin *iç-gär-* “içeri götürmek, yöneltmek” fiilinin zarf-fiili *iç-gär-ü* “içeri götürerek, yönelterek (sonra “içeriye doğru”, daha sonra “içeri, kral sarayı)” şeklinden geldiği yönündeki görüşünü de aktarmıştır (2011: 77). Ayrıca Hamilton'a göre “bu taraf, sağ, güney” anlalarında kullanılan *ber* / *bir* kelimesi *bu yer* tamlamasının kaynaşması sonucunda oluşmuş olabilir. Bu ifadenin zıt yönünü ifade eden *ır* / *yır* veya *ir* / *yir* şekillerinde görülen ve *ıy-* “izlemek, üstüne gitmek, aşağıya doğru bastırmak, eğmek” fiiline eklenen *-r* ile türemiş olabilecek kelimedenden de bahseden Hamilton, bu ifadeleri eski Türklerin yön adlarını güneşin hareketlerine göre saptamalarına bağlamaktadır. Yüzlerini doğuya çevirdikleri zaman bu yön güneşin belirlediği “ön” tarafta, gözlemciye en yakınmış gibi görüldüğü öğle zamanı, gözlemcinin biraz sağında, yani güneyde bulunmaktadır. Bu da *ber* / *bir* ifadesinin kullanılmasını açıklamaktadır. Batıya doğru uzaklaşan güneş gözlemcinin “arkasında” kalmakta ve batmadan önceki en uzak noktasından (*yır*), kuzeyden yani soldan geçmekte ve uzağa (*yırak*) gitmektedir (93.s).

Hamilton, *yukarı* kelimesinin kökeniyle ilgili bilgi verirken *yüksek*, *yük*, *yüd-* “yüklemek, yığmak”, *yügür-* “koşmak, acele etmek”, *üzä* ve *üst* “üst, üst yüzey” kelimelerinde de görülen bir **yü-* / *-ü* fiiliden bahsetmiştir. *Yügerü* ve daha çok *yüggerü* şekillerinde görüldüğünü belirttiği bugünkü *yukarı* kelimesini de **yü-* + *-g* şeklinde çözümlenen *yüg* “yayılmış, serilmiş olan; şimdiki, görünen” kelimesine eklenen *-gärü* ekiyle açıklar (2011: 103). *Bärü* “bu yana doğru, buradan, beri” kelimesinin gelişim seyrini *bu yer karu* “bu yere doğru” > *bergärü* > *bärü* şeklinde göstermiştir. Türkmen Türkçesinde *bärü* şeklinde kullanıldığını vurgulamış ve uzun ünlülü bu şeklin OT dönemindeki *bärü* ve *bärü* biçimleriyle karşılaştırılması gerektiğini dile getirmiştir (168.s).

Gülensoy, *dışarı* kelimesinin tarihî lehçelerden günümüze seyrini *taşgaru* > *tışgaru* > *tışaru* > *dışaru* > *dışarı* şeklinde göstermiş, ilk şekli de *taş+garu* şeklinde çözümlenmiştir (2011, C.1: 281). *İçeri* kelimesinde de *iç+gerü* tahlilini vermiş, *taş+garu* > *taşra*, *yok* “yokuş” + *garu* > *yukarı* kelimeleriyle karşılaştırılması gerektiğini belirtir (C.1: 424). *İleri* kelimesini **il+gerü* şeklinde tahlil ederken (C.1: 430), *beri* kelimesinin **bērü* ~ *bé:rü* (C.1: 133), *geri*'nin **kerü* / **kirü* şekillerinden geldiğini ifade etmiştir. T. Tekin'den hareketle *geri* kelimesini **ké:d* “arka, geri, son” ile ilişkili görmüştür (C.1: 366).

Kaçalin, *beri* kelimesi için **bē+rü* “içe, içeriye” (2017: 796), *gerü* içinse *ké:+rü* “dışa, dışarıya” tahlillerini yapmıştır (803.s). *İleri* kelimesini de *il+eri* şeklinde tahlil etmiştir (807.s). *Yoķaru* “yukarı” ile *yügerü* “yüksek” kelimelerinin değişken denk biçimler olduğunu belirtmiştir (722.s). Ayrıca *yokuş* “yokuş” kelimesinin de *yok* “art, sarp” kökünden geldiğini belirterek *yok+“ş* şeklinde çözümlemiştir (704.s).

Toker, Köktürkçe metinlerde geçen *bir*, *ķur*, *yır* kelimelerininin bu şekillerinin kök olduğunu; *biri*, *ķuri*, *yırı* ve ekli olarak *biriye*, *ķuriya*, *yırıya* okunuşlarının tercih edilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Bu kelimeler yön adları olarak bilinmekte ama esasen yön bildirmemektedir. Kaynaklarda *biri*, *ķuri* ve *yırı* kelimelerine sırasıyla “güney; batı; kuzey” anlamları verilmektedir. Toker, *ķuri* yazılışının hep +*ĜArU* yön gösterme ekinden önce geldiğine, diğer eklerden önce *ķur* şeklinde yazıldığına dikkati çekmiştir (2013).

Taşra sözcüğünü inceleyen Demirci, *taş* kelimesinin ET döneminde “dış” anlamında geldiğini, *-ra* ’nın yön eki olduğunu belirtmekte ve *taşra* ile *dışarı* kelimesini birleştirmektedir (2016: 113).

Banguoğlu, “Zamirsi Zarflar” başlığı altında zamirlerden gelen zarfları değerlendirmiştir. Soru ve gösterme zamirlerinin yer yön hâlleriyle oluştuğunu belirttiği örnekler arasında *kancaru*, *kanda*, *kani*, *kandan* sözcükleri de yer almaktadır. *Kancaru* soru zarfının yönelme hâlinde bulunduğunu belirtmiştir (2007: 382-383).

Karabacak, Türkçedeki zaman isimlerini incelediği çalışmasında *ilgerü* sözcüğünün “önce” anlamıyla Kırım Türkçesinde *ilgeri* “ileri, ileride, daha önce, evvelce, kün ilgeri, evvelden, evvelce”; *ilgerteden*, *ilgerten* “çoktan, öteden beri, eskiden, eski zamanlardan beri” şeklinde kullanıldığını belirtmiştir. *Berü* ~ *birü* ~ *beri* ~ *biri* şekillerinde görülen kelimenin de Kzk., Krm., Kar., Kmk., Krç. Mlk., Trkm. *beri*, Kırg. *beri* ve *berli*, Tat. *birle* kullanımlarını da paylaşmıştır. *Gerü*, *girü*, *kiri*, *kerü* sözcüklerinin de “yine, tekrar, bir daha sonra” anlamlarındaki kullanımından söz etmiştir (2004).

DLT’deki *yokar*, *yokarı*, *yok*, *yok yir*, *yokla-*, *yoklat-* ifadelerini kökteş kabul eden Arat’a göre *yok* ve *yokuş* şekilleri bir **yo-* kökünün varlığını göstermekte, **yo-ķ* ve **yo-ķ-* tahlillerini işaret etmektedir. Arat, bu kelimeler ile **yo-ķ* “yok”, **yo-ę* “mâtem, yas; ölü gömüldükten sonra, 3 veya 7 güne kadar verilen yemek”, **yo-d-* “kaybetmek”, *yok-la-* “kaybolmak, aramak, ölü için yemek vermek” vb. ifadeler arasında şekil benzerliği

gördüğünü ifade etmiş, anlam birliği olup olmadığı konusunda eski metinlerin neşrini beklemek gerektiğini söylemiştir (1951: 147).

MS’de *dışarı* kelimesinin *dış*’tan yön ekiyle *dış+arı* (280.s); *içeri*’nin *iç*’ten yön ekiyle *iç+eri* < *iç+erü* < *iç+gerü* (537.s) şeklinde türediği ifade edilmiş; *yukarı*’nın *yok* “yokuş” kelimesi ve yön eki *+garu* ile türediği belirtilip, gelişimi **yokgaru* > ET *yokaru* > *yokarı* > *yukarı* şeklinde gösterilmiştir (1365.s). ET *berü*’nün kökünün kesin olarak belli olmadığı (136.s), *geri*’nin ET *kirü* > *girü* > *geri* şeklinde bugünkü hâlini aldığı (415.s), ET *ilgerü*’den gelen *ileri*’nin *il* “kapı önü, avlu”dan yön ekinin kalıplaşması sonucu oluştuğu ve *il+gerü* > *il+erü* > *il+eri* şeklinde bir gelişim görüldüğü ifade edilmiştir (552.s).

Gemalmaz da, Erzurum ağızlarında *dişari*, *dişaré*, *dişere*, *dişeri* şekillerinde görülen kelimenin kökeni olarak *taşgaru* kelimesini vermiştir (1995: 79). *Gerü*, *yéri* şekillerinde de görülen *geri* kelimesini ise ET *kirü* (131.s), *içeré* şekli de bulunan *içeri*’yi ET *içgerü*’ye bağlamıştır (178.s). *İreli* “ileri”, *irelü*, *ireri*, *irelé*, *ileru*, *éleré*, *irelde* “ileride; geçenlerde”, *ireline* “ileriye”, *ireliye* “ileriye”, *irelésé* “ilerisi; sonrası; geleceği” ve benzeri türevlerin ET *ilgerü*’den geldiğini belirtmiştir (183-184.s).

A. Ata, *anarı* ~ *añarı*, *naru* sözcüğünü Derleme Sözlüğü’nden “1. itibaren, -den beri (yer ve zaman hkk.), 2. -den doğru, yönünden, tarafından, 4. karşı taraf, karşı yaka, 5. öteye, öte taraf, öte” ve Tarama Sözlüğü’nden “öte, ileriye doğru, o bir taraf” olarak kaydetmiş ve Derleme Sözlüğü’nde görülen en eski Türkçe kelimeler arasında saymıştır (2000).

Bahsi geçen yön ekini bünyesinde bulundurduğu düşünülen kelimeler için ilk başvurulan metin olan Köktürk Bengü Taşları’nın Ercilasun neşrinde ilgili kelimeler, görüş bildiren pek çok farklı araştırmacının çalışmalarında da belirtildiği gibi şu şekil ve anlamlarda geçmektedir: *añaru* “onlara doğru” (2016: 651); *asra* “altta, aşağıda” (652.s); *bañaru* “bana, bana doğru” (655.s); *birigerü* “güneyde, güneye doğru” (662.s); *içre* “içeri; içeriden (gizli)” (677.s); *ilgerü* “doğuda, doğuya doğru” (678.s); *kagangaru* “kağana doğru” (682.s); *Kıtañgaru* “Kıtaylara, Kıtay kavmine,” (689.s); *kirü* “batıda”, *kisre* “batıda, batıdaki; sonra” (690.s); *kurıgaru* “batıda, batıya” (694.s); *Oguzgaru* “Oğuzlara doğru” (697.s); *ortusiñaru* “ortasına kadar” (700.s); *öñre* “doğuda, doğudaki” (702.s); *Tabgaçgaru* “Çin’e” (710.s); *taşra* “dışarı, dış” (711.s); *yırıgaru* “kuzeyde, kuzeye doğru” (730.s); *yirgerü* “o yerlere” (731.s); *yokkaru* “yukarı doğru” (733.s); *yügerü* “yukarı” (734.s).

DLT’de *taş* kelimesi “dışarı, dış (elbise vb.)” anlamıyla yer almaktadır. *Taşık-* ~ *tışık-* “çıkarmak”, *taşla-* “gurbete gitmek” gibi bazı türevleri arasında *taşra* da yer almakta ve “dışarı” olarak açıklanmaktadır (860-861.s). Yine *iç* kelimesi de bugünkü anlamıyla yer almakta, *içger-* “içeriye sokmak” gibi türevleri yanında *içre* kelimesi de “içeri, içeride, içeriye” anlamlarıyla kullanıldığı görülmektedir (660-661.s). *Yokar* ve *yokarı* “yukarı, ayağa (kalkmak)” kelimeleri (980.s); *yok* “yokuş, çıkış”, *yok yir* “yokuş yer” (350.s), *yokla-* “çıkarmak, yükselmek” (439.s), *yoklat-* “çıkartmak, yükseltmek” (344.s) ile ilgilidir. İncelenen diğer yön bildiren kelimeler Dîvân’da *kerü* “geri” (155.s), *berü* “beri, konuşana doğru” (583.s), *añar* “ona” (552.s), *kança* “nereye” (682.s) şekil ve anlamlarında yer almaktadır.

KB’de *içre* “içerisinde, içinde” (1979: 186); *taş*, “dış”, *taşirtü* “dışarda, dışardaki” (427, 428.s), *yoķaru*, *yoķla-*, *yoķlat-* kelimeleri yer almaktadır (550-551.s).

Dede Korkut Kitabı’nın Ergin neşrinde ilgili kelimelerin *berü* (1997: 44); *girü* (120.s); *içerü*, *içre* (148.s); *ilerü* (151.s); *kançaru* (165.s); *taşra* (286.s); *tışarı* (289.s); *yoķaru* “yukarı” (341.s) şekillerinde yer aldığı görülmektedir.

Abuşka Lügati’nde *içkeri* kelimesi “içeri” (Güzeldir, 2002: 76), *ilgeri* kelimesi “ilerü” (109.s), *taşkarı* “taşra” (219.s), *yoķkarı* “yukarı” (503.s) şeklinde aktarılmıştır. *Taşkarmak* fiili de verilmiş ve “taşra çıkarmak ve taşrada kırmak” olarak açıklanmıştır (219.s).

İncelenen sözcükler Tulum’un 17. yüzyıl söz varlığının aktarıldığı sözlüğünde *dış* “taş, dış, dışarı, yüz; taşradağı, zahir, berî”, *dışardan* “(günl.) taşradan, zâhiren” (2011: 585); *içerü* (947.s); *ilerü*, *illerü* “öñdin, evvel, öñde; öte, öteye, añarı” (962, 964.s); *geri*, *giri* (750.s); *berî* (< *berri*) (406.s); *añarı* “oñarı, oñaru, öte, öteye, aşürü, aşürü, ilerü, illerü” (279.s) kelimeleri verilen şekillerde yer almaktadır. Ayrıca aynı eserde *I- Sınıfı Ekleri* başlığındaki *isimden isim -zarf- eki +ErI* örnekleri arasında *yoķarı*, *dışarı* ve *+rI* örnekleri arasında (*e*) *ri* sınıfında *beri*, *geri*, *giri*; (*o*) *ri* sınıfında ise *doğrı* zarfları sayılmıştır (116.s). *U- Sınıfı Ekleri* başlığında da yine *isimden isim -zarf- eki +ErU / Er* örnekleri arasında *yoķarı*, *yoķarü*, *içerü*, *añaru*, *oñarü*, *yoķaru*, *ilerü*, *illerü* ve *+rU* örnekleri arasında *berü*, *gerü*, *doğru* kelimeleri yer bulmuştur (126.s). Buradaki aynı kelimelerin farklı şekillerinden de anlaşıldığı üzere EOT döneminde son ünlüsü *vav* ile yazılan yani düzyuvarlak yapıdaki sözcükler, Meninski’nin aktardığı bu yazılış biçimlerine göre 17. yüzyılda iki türlü de okunabilmektedir. Ancak çoğu kez yazıma bağlı olmaksızın sadece

uyuma bağılı olarak okunmaktadır. Tulum'a göre ortak konuşma dilinde bu uyumlu biçimlerin hâkim olduğu kabul edilmelidir (143.s).

❖ *dızlak*

bk. taslak

❖ *dirsek*

bk. demir

❖ *dizgin*

bk. demir

❖ *doğru*

DENY:

Şimdiki Osmanlıcada *doğru** sıfat anlamıyla “doğruca, direkt, dik” diye de kullanılır.

(2012: 561)

*Not: Pavet de Courteille *doğru* kelimesini *doğmak*'tan türetiyor (Mir. Nāmeḥ 32.s., 12. dipnot). Gerçek ki Türkçede halk dilinde şu ikisi de *gün doğusu* ve *gün doğrusu* diye söylenmektedir; fakat bunda belki de bir karışıklık olacaktır. Eski Türkler yön tayini için *doğu*'ya *doğru* önerlerdi. Bk. *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, Radloff'ta, Thomsen'da IS. satır, 2: *ilgärü kün togsı(k)ka*, *bergärü kün ortasıñaru* (çeviri yazı: *wrtsiñarzw*) *ķurıgaru kün batsıkaña*, *yırgaru tün ortasıñaru*. “İleride (önde) gün doğusuna, beride (sağda) gün ortasına (güneye) doğru, geride gün batısına, uzakta (solda) gece ortasına (şimale) doğru.”^{AUE} Bk. aynı eser, aynı kelimeler, 3. ve 4. satır.

(2012: 561)

س, د, ت harfleri kendileriyle beraber bulunan ünlülerin niteliğini kesinlikle tanıtmaya müsait değildir. Hakikaten ص, ط harflerinin kullanışı art sınıfın bütün kelimelerine uzatılmayıp yalnız keyfe göre içlerinden birtakımına özellenmiştir. Hatta çoğunlukla öyle olur ki bir tek ve aynı kelimenin aynı anda yazılışı olur:

ط ve د veya ط ve ت

Örn.: ... *t (= d)udak*. ...

Bir defa da hem ت hem د biçiminde iki ses göstermek gibi büyük bir sakıncası olan ط'nın yazıda genelleşmesi hakkında var görünen korku olmasaydı, ت / د X ط harflerinde de buna benzer bir gelişim ortaya çıkacaktı. Hâlbuki işaret ettiğimiz bu eğilim şimdiki kullanışa göre kelime ünlüsünün niteliğini hesaba katmaksızın söylenişte her *d* olanı د yazarak bu karışıklığı önlemekten oluşan bir eğilimle çatışmış bulunuyor.

Örn.: طوداق *tudak* yerine دوداق *dudak*;

طوغرو *toğru* yerine دوغرو *doğru*.

(2012: 103-104)

Deny, *doğru* kelimesinin *doğ-* fiilinden türediğini yazmıştır. Bir karışıklık neticesinde de olsa *gün doğusu* ve *gün doğrusu* tabirlerinin her ikisinin de halk arasında kullanıldığını belirtmiştir.

Elöve'ye göre *doğru (togru)* kelimesi *tig-* yani *değ-* fiilinden türemiş olan *tigrü*'den gelmektedir. Sonradan kalın ünlülü şeklini almıştır. Kelime Osmanlı Türkçesinin son dönemlerinde دوغرو, دوغرى imlalarıyla yazılmıştır (Deny, 2012: 561).

KT'de طوغرو maddesinde طوغرى maddesine yönlendirme yapılmış, bu kelime bilinen anlamlarıyla açıklanmıştır (265.s).

Hacıeminoğlu, *doğru / toğru < toğur-u (?), toğru-ğ (?)* şeklinde tahlil eder ve “-a kadar, doğrusuna, istikametine, -a karşı, sularında, sıralarında” olarak açıklar. Daha çok Batı Türkçesinde, özellikle Türkiye Türkçesinde çok kullanılan *doğru* edatının Karahanlı, Kıpçak ve Çağatay sahalarında *toğru* şeklinde ve az kullanıldığını; kelimenin teşekkülü konusunda farklı görüşlerin bulunduğunu belirtir. Deny'nin yukarıda verilen *tigrü* edatının kalınlaşması neticesinde ortaya çıktığı görüşü dışında, Brockelmann *toğur-* fiilinin zarf-fiil şekli olarak kabul ettiğini, Suzan Duran'ın A. Caferoğlu ve R. R. Arat tarafından kabul edilmiş mezuniyet tezinde kelimeyi *toğru-* “doğrulmak, yönelmek” fiilinin -ğ ile isimleşmiş şekli *toğrug*'dan geldiği yönündeki görüşünü aktarır. Hacıeminoğlu, *toğrug* şekline rastlanmadığı, var olsaydı KB'de *toğru*'nun kullanılmayacağı, Doğu Türkçesinde *toğruk* olarak gelişmesi gerektiği gibi bazı gerekçelerle bu son fikre katılmaz. Kendisine makul görünen Brockelmann'ın fikridir (2014: 36-37).

Deny'nin bahsettiği *tigrü* edatı Hacıeminoğlu tarafından *tegre*, *tigre*, *tegrü*, *tigri*, *degri* şekilleriyle birlikte *tegre* “çevre, etraf, -a kadar” başlığında incelenmiş ve *tegür-e*, *tegür-ü* olarak çözümlenmiştir (1992: 95).

Gülensoy, *doğru* kelimesini **toğ-ur-u* “zarf-fiil eki” şeklinde tahlil etmiş, çağdaş lehçelerde *toğru*, *toğri*, *tuvra*, *tūra*, *tura*, *turu*, *turi*, *doğrı*, *doğru* gibi şekillerde görüldüğünü belirtmiştir (2011, C.1: 292-293).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *doğri*, *doğré*, *dorği*, *do:ri* şekillerinde de görülen bu kelimenin ET *toğru*’dan geldiğini belirtmiştir (1995: 80).

MS’de ET *toğru* / *toğuru* < *toğur-mak* “bir şeye doğru yönelmek” şeklinde çözümlenmekte ve *toğrī* şeklinde Arapça ve Farsçaya da geçtiği belirtilmektedir (294.s).

Kelime Eski Uygur Türkçesinde *toğru* / *toğrı* (Caferoğlu, 2011: 243), KB’de *toğru* (1979: 457), Dede Korkut Kitabı’nda bu edatın *toğrı* şekli karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 1997: 290).

DLT’de “bir şeye (hedefe) yönelmek” anlamında *toğru-* ve “(hedefe giden yolda) yürüyüp yol almada yarışmak” anlamında *toğruş-* fiilleri yer almaktadır (255, 294, 888.s). *Togru* şeklindeki kelime ise “kılıç, hançer ve bıçağın kabzaya sokulan kuyruğu” anlamında olduğu görülmektedir (182.s).

Tulum’un 17. yüzyıl gramer ve söz varlığını içeren, Meninski’den hareketle hazırladığı çalışmada *doğrı*, *doğru* şeklinde yer almakta “gerçek, gerçeklik” anlamı dışında “karşü” anlamında kullanıldığı da görülmektedir (2011: 604). Ayrıca aynı eserde *I- Sınıfı Ekleri* başlığındaki *isimden isim -zarf- eki +ErI* örnekleri arasında *yokarı*, *dişarı* ve *+rI* örnekleri arasında (*e*) *ri* sınıfında *beri*, *geri*, *giri* yer alırken; (*o*) *rı* sınıfında ise *doğrı* zarfi sayılmıştır (116.s).

❖ ***doksan***

bk. altmış

❖ ***dokurcun***

bk. balıkçıl

❖ *dola-**bk. demir*❖ *donakal-**bk. dangalak*❖ *döv-**bk. demir*❖ *dudak**bk. duvak*❖ *dudu*

Deny, *dudu* kelimesinin eski tarzda giyinen, yerli Ermeni kadınları için kullanılan bir seslenme sözü olduğunu belirtmiştir. Elöve, kelimeye düştüğü dipnotta aslının “bir yere kapılanmış, bir yere bağlı veya örtülü, mestûre” anlamıyla Türkçe *tutuş* kelimesi olabileceğini ifade etmiştir (Deny, 2012: 709).

KT’de دودو *dudu* ve طوطى *tûtî* şeklinde iki madde verilmiştir. *Dudu* maddesinde “yahut *tûtî*” ifadesiyle diğer maddeye gönderme yapılmış ve “hanım, kadın” anlamında eski bir tabir olduğunu belirtmiştir (278.s). *Tûtî* imlâlı maddede ise vaktiyle kadın ve hanım makamında kullanıldığı söylenirken her iki maddede de sözlüğün hazırlandığı dönemde eski tarz ve kıyafette bulunan Ermeni kadınlarına, bilhassa yaşlılarına denildiğini de eklenmiştir (278.s).

Çağatay, *dudu* kelimesinin İstanbul’da yaşlı Ermeni kadınları için kullanılan bir söz olduğunu belirtmiş, sözlüklerde bu manası yer almasa da Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde

yaşlı kadınlar için kullanıldığını da eklemiştir. “Papağan” anlamında olduğu, şahıs adı olduğu yönünde fikirler olduğunu ifade etmiştir (1962).

Tietze, kelimeyi dört ayrı maddede açıklamıştır. İlk maddede “papağan” anlamında olup Far. *tūtī* kelimesinden geldiğini ifade etmiştir. Bu maddede “bir kız ismi, kadın adı” tanımını da vermiş, “papağan” anlamıyla ilişkilendirmiştir. Diğer maddede “hanım; abla; küçük kardeş” tanımını vermiştir. “Kadının dişilik organı” ve “yaşlı Ermeni kadını” tanımlarını da bu anlama bağlamıştır (2002: 592).

Kibar, kişi adları üzerine yaptığı tasnifte *Dudu* adının “papağan” anlamına gelen Far. *tūtī*’den geldiğini belirtmiştir (2005: 165).

Türkçe Sözlük’te de “kadınlara verilen bir unvan, hanım; yaşlı Ermeni kadını; papağan” anlamlarıyla verilen sözcüğün Far. *tūtī*’den geldiği ifade edilmiştir (722.s).

MS’de ise sözcüğün *Dudu Kadın* isminden geldiği belirtilmiştir (307.s).

Dudu kelimesi ağızlarda ise “hanım; abla; küçük kardeş” anlamlarında kullanılmaktadır (DS, C.2: 1595).

❖ *duman*

bk. demir

bk. duvak

❖ *Dumrul*

bk. kumral

❖ *duvak*

İncelenen diğer kelimeler: dudak, taka, tıka-, tıkaç, toka, tutuk, tuyuğ

DENY:

-(I)k eki

-(i)k / (i)k ve -(ü)k / -(u)k biçimlerinde yazılan bu ek oldukça büyük bir sayıdaki türemişleri meydana getirmeğe yarar. Bununla beraber bu ek canlı olmayıp bu sayfadaki birçok kelime kullanım dışında kalmıştır.

-(I)k'lı adlar, -mA'lı adlar gibi ... eğer ettirgen çatıdan türemiş iseler edilgen bir anlam alırlar ...

Şu aşağıdaki isimlerin çoğu alem “cevherî isim, ismi zat” diye kullanılabilirler:

... tutuk (Eski Osmanlıcada) “perde, yaşmak” ...

(2012: 495-497)

s, د, ت harfleri kendileriyle beraber bulunan ünlülerin niteliğini kesinlikle tanıtmaya müsait değildir. Hakikaten ص, ط harflerinin kullanışı art sınıfın bütün kelimelerine uzatılmayıp yalnız keyfe göre içlerinden birtakımına özellenmiştir. Hatta çoğunlukla öyle olur ki bir tek ve aynı kelimenin aynı anda yazılışı olur:

ط ve د veya ت ve ط.

Örn.: ... t (= d)udağ. ...

Bir defa da hem ت hem د biçiminde iki ses göstermek gibi büyük bir sakıncası olan ط'nın yazıda genelleşmesi hakkında var görünen korku olmasaydı, ت / د X ط harflerinde de buna benzer bir gelişim ortaya çıkacaktı. Hâlbuki işaret ettiğimiz bu eğilim şimdiki kullanışa göre kelime ünlüsünün niteliğini hesaba katmaksızın söylenişte her d olanı د yazarak bu karışıklığı önlemekten oluşan bir eğilimle çatışmış bulunuyor.

Örn.: طوداق tudak yerine دوداق dudak;

طوغرو togru yerine دوغرو dogru.

(2012: 103-104)

Sonları -c veya -ç'li ekler

-eç ve -iç (veya -ec ve -ic) eki

tıkaç, tokaç ...

(2012: 520, 523)

Deny, *-(I)k* eki örnekleri arasında *tutuk*, *-eç / -iç* eki örnekleri arasında *tıkaç* ve *tokaç* kelimelerini de saymıştır. *t > d* değişimini örneklerken de *dudak* kelimesi verdiği örneklerdendir.

Elöve, Deny'nin bahsettiği *tutuk* kelimesinin Türkçeden Farsçaya da geçtiğini vurgulamıştır. Bu kelimeyi “örtmek, kapamak” anlamındaki *tu-*, DLT'de geçen *tuka-* ile *tıka-*, *tuyuk* “anlamı örtülü kıt'a, rubai”, *duvak* “gelinin yüzüne koydukları örtü (sonraları

olduğu gibi ince değildi)”, *tutak* “ağzı kapayan” kelimeleriyle de ilgili görmüştür (Deny, 2012: 497).

Elöve, *tika-* fiiline değinmiştir. Bu fiili DLT’de geçen *tıdmak* “engel olmak” ve *tug* “sed, mania, bend” kelimeleriyle ilgili görmektedir. *Tıkaç*, *taka* “Adana’da pencere kepengi”, *toka* kelimeleri de ilgili kelimelerdendir (268.s). *Tık(k)a-* şeklinde gösterdiği fiilin abartma, devam, şiddet, tekrar gibi anlamlar katan *-KA* eki ile türetilen, “şiddetle tıkmak” manalı bir fiil olduğunu ifade etmiştir (457.s).

Deny, sınırlı sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş *-Ik* ekinin yerini tutan ve hemen hemen yalnızca adlar meydana getirmekte kullanılan *-I* ekinden bahsetmiştir. Bir iki kelimedede bu duruma benzer şekilde *-ek* ekinin yerine tutan *-e* eki bulunduğunu söyler. Elöve de bu örnekler arasına *toka* kelimesini eklemiştir (520.s).

KT’de *duvak* kelimesi دواق, دواق ve طواق olmak üzere üç ayrı imlayla gösterilmiş, “gelinin veya yeni doğmuş çocuğun başına takılıp yüzünü örten tül den ve telli süslü örtü” şeklinde açıklanmıştır (280.s). *Tutuk* (طوتوق) kelimesinin “utangaç; tutulmuş” gibi diğer anlamları yanında “yüze tutunulan şey, yaşmak, hicap” anlamı da eklenmiştir (1262.s). *Toka* (طوقه) kelimesi “(Türkî-i kadîm) raptedecek kavi bağ; avuç gibi toplu yer, dere içi; kemer ve kayış vesaire bağlamaya mahsus dilli ve başlı büyük kopça; *mec.* kavuşturma” (1250.s), *taka* (طاقه) “bir nevi sevâyî kumaş topu” (1167.s) anlamlarıyla verilmiştir. *Tıkamak* (طيقامق) ve *tıkaç* (طيقاچ) kelimeleri de bilinen anlamlarıyla yer bulmuştur (1243.s).

Clauson’un sözlüğünde bugünkü anlamlarına paralel olarak açıklanmış *tık-* fiili yer almaktadır (1972: 465). Ayrıca Elöve’nin bahsettiği *tıd-* (?*tu:đ-*) fiili de yine “engel olmak” manasıyla verilmiştir (450.s). *To-* şeklinde verilen fiil ise “kapamak, tıkamak, engellemek” anlamlarındadır. *Tuyuk* türevinde de söylendiği gibi bu fiilin şimdiye kadar *tu-* şeklinde transkibe edildiğini belirtir. Fakat Clauson’a göre *toğ-*, *tok*, *tol-* bu fiilin türevleri olarak görünmektedir ve bu fiil kökü *tu:-* şeklinde okunmalıdır (434.s). *Tutuk* “bulanık, kapalı hava; dili tutulmuş, nutku tutulmuş; kötürüm, felçli; kapalı (perde)” anlamlarında verilmiş madde başı olan bir kelimedir. *Tut-* fiilinden geldiği belirtilmiştir (453.s). *Tutuğ* maddesinde ise *tut-* fiilinden geldiği belirtilmiş ve Osmanlı Türkçesinde “(kumarda) bahse konulan para; rehin” anlamlarıyla verilmiştir (452-453.s). *Tuyuk* da “kapalı; azıcık; eli sıkı” anlamındadır. Tarihî lehçelerden *tuyuk kişi*: “cimri adam”, *tuyuk kün* “yağmurlu, sisli gün” gibi kullanımlar paylaşılmıştır. Bu kelimenin uyumlu *-y-* sesinin eklenmesiyle *tu:-* kökünden geldiği belirtilmiştir (568.s).

Eren, *duvak* kelimesinin “gelin örtüsü” yönündeki anlamını verdikten sonra Anadolu ağızlarında çömlek, küp, tandır gibi şeylerin topraktan yapılmış kapağına da *duvak* denildiğini, ağızlarda *duğak*, *dulak* şekillerinde de görüldüğünü ekler. OT *tuğ* “örtü, kapak” kökünden geldiği fikrindedir. *Tuğ* + *-(a)k küçültme eki* olarak tahlil etmiştir. Bulgarca ve Sırpçaya da geçtiğini söyler (1999: 124). *Dudak* kelimesinin de E. Kıp.’dan bu yana kullanıldığını, Kumancada *totak*, *tōdak* olarak geçtiğini, kökünün bilinmediğini söyler. Doerfer’in, hareket noktasının Türkçe **tōtak* biçimi olduğu ve *tut-* / *dut-* fiilinin etkisiyle, halk etimolojisi sonucu olarak sadece Türkiye Türkçesinde *-u-* sesiyle söylendiği yönündeki görüşünü paylaşır (122.s).

Tietze, “perde, gelin duvağı” olarak tanımladığı *dutuk* / *tutuk* kelimesini ET *tutuğ* “çadır örtüsü (?)” kelimesine bağlamış, *-(i)k* ekini aldığı ifade etmiştir (2002: 601). Bu ekin önemli fonksiyonunun fiilden isim üretmek olduğunu belirten Tietze, geçişli fiillerin nesnesini, geçişsiz fiillerin öznesini yaptığını eklemiştir (19.s). *Duvak*’ın Türk dillerinde yaygın olan *tubak* / *tumak* “kürk kalpak” kelimesinden geldiğini söylemiş, ayrıca Hasan Eren’in görüşünü de paylaşmıştır (601.s). Räsänen’in de görüşünden hareketle *dudak* kelimesinin Kumanca *tōdak*’tan geldiğini ifade etmiştir (592.s).

Nişanyan, ET *tıkmak* fiilinin türevi olarak *tık-*, *tıka-*, *tıkız*, *tıknaz*, *tıksin-* fiillerini saymıştır (2003: 457). *Toka* kelimesinin aslı için *tokı-* fiilinden gelmiş olabileceğini düşündüğü ET *toku* “kemer tokası” kelimesini göstermiştir (460.s). *Duvak* kelimesini *tuğ* kökünden geldiğini belirttiği *tuğak* “yüz örtüsü, kırmızı tül” şekline (102.s), *dudak* kelimesini ise *tut-* gelen ve “tutma aracı” anlamındaki ET *tutğak* şekline bağlamıştır (101.s). *Tuğ* “hükümdarlık simgesi, flama” kelimesinin Çin. *tu(k)* “flama, sancak” kelimesinden alınmış olabileceğini ifade etmiş ve ET *tuğ* kelimesinin *duvak* ile ilgili olduğunu eklemiştir (467.s).

Gülensoy, “yüz örtüsü” olarak tanımladığı *duvak* kelimesi için iki ayrı köken bilgisi vermiştir. İlki *tuğ* “örtü, kapak” ve “tuğ, bayrak” anlamlarına gelen *tuğ* kelimesine eklenen *+(a)k* eki ile türediği, ikincisi **tu-* “kapamak, tıkmak, tutmak” fiilinden geldiği yönündedir (2011, C.1: 308). *Dudak* kelimesini de Doerfer’den hareketle **tōtak* şekline bağlamış, DLT’deki *tutguç* “kahvaltı, bir parça yemek” kelimesini de hatırlatarak *tut-* “tutmak; yemek yemek” fiiline *-(a)k* (< *-ğak*) eki getirilmesiyle oluşmuş olabileceğini de ifade etmiştir (C.1: 306). *Tıka-* fiilini **tık-a-* ve *tıkaç* türevini de **tık-a-ç* şeklinde çözümlenmiştir (C.2: 889). *Toka* “demir halka; çember” kelimesini de **tō-k+u(a)* olarak çözümlendiği görülmektedir (C.2: 903).

Özertural, Eski Türkçe *tu-* “kapamak” fiili ile ilgili çalışmasında, fiilin Gabain, Bang ve Arat tarafından *tu-*; Clauson ve daha sonra M. Erdal tarafından *to-* şeklinde okuduğunu belirtir. Erdal’ın *to-d-*, *to-k-*, *to-l-*, *to-n-* ve *to-ş* sözcüklerinin aynı kökten olduğunu savunduğunu ekler. Erdal’a göre *to-n-* fiilinin edilgen şeklidir ve “kapanmış olmak, tıkanmış olmak, kesilmiş olmak” anlamlarına gelmektedir. Kıpçak dönemi eserlerinden Kitabu’l-İdrak li-lisānu’l-Etrak’ta *tu-* fiil kökünün bir türevi olarak *tutuḡ* “örtü” sözcüğünün geçtiğini ifade eder (2002).

Özertural’a göre *tu-* “kapamak, tıkamak” ve **to-* “doymak” şeklinde iki ayrı fiil kökü mevcuttur. Bu fikrin oluşmasında ET’deki *tu-* fiilinin bugün çağdaş lehçelerde, Anadolu ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde *u-* ünlüsü ile yaşıyor olması etkili olmuştur. *Tuman* sözcüğü de *tu-m-* fiilinden türemiş olmalıdır. *Duman*’ın göğü kaplaması ilgisiyle bu fikri ortaya atar. Doerfer ve T. Tekin’in de *tuman* konusundaki görüşlerinin bu doğrultuda olduğunu ifade eder. *Tu-* ve edilgen şekli *tun-* fiillerinden türemiş çok sayıda sözcüğün bu konudaki tereddütleri kaldıracığını söyler. Bahsedilen örnekler şunlardır: Tuv. *dun-* “tıkanmak”, *dunuk* “sağır”; Hak. *tun-* “sağır olmak”, *tunuḡ* “sağır”, *tuyuḡ* “kapalı, tıkalı”; Tat. *ton-* “sağır olmak, sağırlaşmak”; Kırg. *tun-* “sağırlaşmak”, *tunar-* “kararmak, karanlık olmak; kör olmak”, *tumçula-* “tıkamak, kapatmak”, *tundur-* “sağırlandırmak”, *tuncura-* “kederli ve düşünceli olmak”; Kzk. *tuncıra-* “üzgün bakmak; bulutlanmak (hava için)”; Kmk. *tunçuk-* “bunalmak, nefesi kesilmek, boğulmak”, *tunçuk* “boğucu, bunaltıcı”; Y. Uyg. *tuğan* “bend”, *tuma* “bend, su bendi”, *tunçuk-* “nefesi kesilmek, bunalmak, boğulmak”, *tunçukuş* “nefesi kesilme, bunalma, boğulma”; Kar. *tudjur-* “kesmek, kapamak, kapatmak”, *tudjurul-* “çevrelemek, etrafını çevirmek, kapamak, kapatmak” (2002).

Tietze, Jean Deny Armağanı’nda çıkan, *Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch* başlıklı, Anadolu ağızlarında Arapçadan Türkçeye geçmiş kelimeler üzerinde durduğu yazısında, ağızlarda da yer alan “bir duvarın tepesinde kemerli küçük pencere veya tavan penceresi; kapaklı veya kapaksız küçük dolap” gibi anlamlara gelen Ar. *ṭāqa* (طاقة) kelimesinden bahsetmiştir. Bu kelimenin Anadolu ağızlarında *taka*, *taha*, *tağa*, *tağ*, *tokka*, *kuş togası*, *toka* şekillerinde kullanıldığını söylemiştir (1958: 290).

Kaçalin, “bir mızrak ucuna takılmış (iliştirilmiş / sançılmış) al ipek ya da bez kumaşın kimlik unvanı, hükmi şahsiyet damgası anlamında eski metinlerde *tūg* olarak” görüldüğünü ifade etmektedir. Kelime, “yurdun baca aydınlığı örtüsü”nden anlam genişlemesi yoluyla *duvak* (*tu-g+aḡ*) “al tuğcuk”, *tubak* / *tumaḡ* “kürk kalpak” kelimelerine de esas olmuştur (2017: 679).

MS'de *tka-* fiili ve bu fiilin türevi *tkaç* kelimeleri, *tık-a-* ve *tka-ç* şekillerinde çözümlenmiştir (1253.s). Sözlüğe göre “tavana yakın küçük pencere; duvar içine yapılmış küçük, kapaksız dolap” anlamlarındaki *taka* kelimesi Ar. *tāka*’dan gelmekte, “bir nevi sevâyi kumaş topu” ve “sırma telle işlenmiş kadife ya da kalın ipekli eski gelin giysisi” anlamlarındaki *taka*’nın ise kökünün belli olmadığı belirtilmiştir (1191.s). “Kayış, kemer vb.nin iki ucunu bağlamaya ve belli bir genişlikte sâbit tutmaya yarayan, türlü biçimlerde yapılmış halka; kadınların saçlarını tutturmak veya süslenmek için kullandıkları bir süs eşyası” anlamlarındaki *toka* ise ET *toku* şekline bağlanmıştır (1260.s). Bulgarcaya ve Sırpçaya da geçtiği belirtilen *duvak* kelimesinin “örtü, kapak” anlamındaki ET *tūg*’dan *tuğ+ak* > **duğak* > *duvak* gelişimiyle oluştuğu ifade edilmiştir (310.s). Kökü belli olmadığı belirtilen *dudak* kelimesinin gelişimi şöyle verilmiştir: **tōtak* > Kıpçak. *todak* / *totak* > *tudak* (307.s).

Kanar, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü’nde *tutuk* kelimesini “peçe; perde; örtü” şeklinde açıklamış ve Arapça kökenli bir kelime olduğunu ifade etmiştir (2003: 1560).

TS’de *tut-*, *dut-* “istila etmek, zaptetmek, kaplamak; kapamak, seddetmek; alıkoymak, gitmeğe bırakmamak, engel olmak” (214.s); *tutuk* “perde, peçe, yaşmak, duvak, örtü; kapalı, örtülü” (215.s); *tunuk*, *tonuk* “kederli; keder, kederlilik” (212.s); *dutul-*, *ıtutul-* “durdurulmak; donuklaşmak, kararmak, sıkılmak; sesi çıkmaz olmak; bırakılmak, alıkonulmak, bulundurulmak; kapanmak, kapatılmak, tıkanmak” (74.s); *ıtutak*, *dutak* “dudak” (214.s) vb. çok sayıda türev yer almaktadır. Bunlar dışında incelenen diğer sözcüklerle ilgili olarak *tıkaz* “dar”, *tıgık* “tıkılmış, çökük” de sözlükte karşımıza çıkan türevlerdendir (207.s). *Dudak* kelimesi ise *tudak* şeklinde yer almaktadır (212.s).

DS’de *duvak*, *duvağ*, *duvah* “topraktan yapılmış tencere, çömlek, küp kapağı; yassı ve yuvarlak taştan veya yuvarlak tahtadan yapılmış tandır kapağı; baca üzerine dikilen yassı taşlar; kiremit parçası” (C.2: 1614 ve C.6: 4490); *dudu* “başta bağlanan yemeni, örtü”, *dudulan-* “örtünmek” (C.2: 1595); *duncuk-* “sıkılmak, bunalmak; utanmak; tıkanmak, nefes alamamak”, *duncu-* “kabına sığmamak, yaramazlık yapmak”, *dundu* havanın sıcak ve durgun olması” (C.2: 1603); *dungun* “üzgün, düşünceli”, *dun-* “kederlenmek, düşünmek”, *dunuk* “donuk, mat, bulanıkça; güneş tutulması” (C.2: 1604); *tum* “iki tarla arasına toprak, taş vb. şeylerle yapılan sınır; arı kovanının kapağı; körebe oyununda gözleri yumarak duvara dayanmak” (C.5: 3991); *tuncu-* “kapalı yerin havası bozulmak” (C.5: 3995); *tunuk* “parlak olmayan, mat, donuk; puslu, kapalı hava” (C.2: 3995) vb çok sayıda türev *tu-* köküyle ilgili görünmektedir.

Taka ise ağızlarda *toka*, *tağa*, *taha*, *tahça*, *takça*, *takka*, *tap* şekillerinde kullanılıyor olup incelenen sözcüklerle aynı anlam dairesinde olduğunu gösteren “duvara açılmış kapaksız, küçük dolap; eski evlerde tavana yakın açılan küçük pencere; kapı; ahırdaki yemlik; folluk; yüklük” gibi çok çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır (DS, C.5: 3806-3807). *Tokaç* sözcüğünün “toprağı pekiştirmeye yarayan ağaç tokmak” anlamı bulunmaktadır (C.5: 3948). *Tıkız*, *tıhnaz*, *tıkaç*, *tıkıç*, *tıkmak*, gibi genel olarak “kısa boylu, şişman” vb. anlamlardaki diğer *tık-* türevlerine de ağızlarda sıkça rastlanılmaktadır (C.5: 3913). *Taka* “gelin giysisi yapılan telli, kalın ipek kumaş” anlamında da kullanılmaktadır (C.6: 4735). Ağızlardaki *tuk* şeklinde ve “içine yoğurt ya da süt konulan, kazan biçiminde küçük bakır kap, bakraç” anlamında kullanılan kelime de Elöve’nin bahsettiği kelimeler ile ilgili olabilecek kelimelerdendir (C.5: 3989).

Köktürk Bengü Taşları’nda *tu-* fiili “kapanmak” anlamında kullanılmıştır. *Tug* kelimesi “engel” demektir (Ercilasun, 2016: 719). *Tıd-* fiilinin de “engel olmak” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir (714.s).

DLT’de *tu-* fiili Elöve’nin de belirttiği gibi yer almakta ve “(ağız vb. herhangi bir) delik kapatmak” olarak açıklanmaktadır (456.s). *Tuyuk* kelimesi “(kapı vb. için) kilitlemiş; (insan için) canı sıkılmış; (hava için) kapalı ve sisli” anlamlarıyla yer almaktadır (906.s). *Tun-* “(kapı, dağ geçidi vb.) kapanmak; (gök) bulutlanmak, kapanmak”, *tuntur-* “(bir şeyi) kaplamak, kaplayarak kapatmak” gibi türevlerin de *tu-* fiiliyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır (900.s). *Tık-*, *tıkıl-*, *tıkın-*, *tıkış-*, *tıkıt-*, *tıktur-* fiilleri de verilen şekilleriyle kullanılmıştır (876.s). Aslının *tıd-* olduğu belirtilen ve *tıd-*, *tıt-*, *tuy-* şekilleri bulunan fiil ise “engel olmak” anlamındadır (323, 529, 455.s). *Tug* kelimesi de “herhangi bir şeyin tıkacı” demek olup *tüñlük tugi* “baca deliği (tüñlük) vb.nin örtüsü” ifadesi örnek olarak verilmiştir (400.s).

KB’de de *tu-* fiili “kapatmak, tıkmak, kaplamak” anlamındadır (1979: 465). Bu köke ile ilgili görülen türevler eserde şu şekil ve anlamlarda geçmektedir: *tul-* “tıkanmak, kapanmak” (465.s); *tun-* “kapanmak, bulutlanmak, sönmek”, *tunġu* “sağır” (466.s) vd.

Dede Korkut Kitabı’nda bugünkü *duvak* kelimesi *duvaġ* (*duvaġ*) “duvak, gelinin yüzünü kapayan tül” şeklindedir (Ergin, 1997: 98). *Dudak* ise *ıudak* olarak geçmektedir (294.s). *Tuġ* kelimesi bu şekli ve yine “tuġ” anlamıyla kullanılmakta, *tuġlat-* fiili de “kapattırmak, tıkatmak” anlamındadır (294.s).

❖ *düğme*

bk. demir

❖ *düğün*

bk. demir

E❖ *e*

bk. efendi

❖ *efendi*

İncelenen diğer kelimeler: efe, zeybek

krş. çelebi

DENY:**ÜNSÜZLERİN ÖZELLİKLERİ****1. Dudak ünsüzleri**

Bir tonsuz: f Türk dillerine yabancı olan bu ünsüz yalnız Türkiye Türkçesinde vardır. Sadece *öflemek, üfürmek* gibi taklîdî seslerde (onomatopelerde) ve *efendi* gibi (Osmanlıcadaki kullanılışı *kalem efendisi*, Yunancada *afendis* eskiden *authentés*) ithâl kelimelerde görülür (Karş. *authentique*).

(2000: 19-20)

*Saygı Lakapları**Efendi*

Bu lakap bugün Fransızcanın *monsieur* unvanına denktir. Her meslekten olan erkeklere ve sonra başka ülkelerdeki Müslümanların erkeklerine de bu unvan verilir.

Örn.: *‘Ārif efendi;*

Ohannes efendi (Rumca *Jean* karşılığı) ...

Bir de şöylelerinde kullanılır:

peder efendi;

birader efendi.

Bununla beraber akrabalık bildiren kelime iyelik zamiriyle beraber ise *efendi* kelimesi önce gelir.

Efendi pederiñiz (birāderiñiz) nasıldır? ...

Bir de *efendi* şehzadelerin resmî unvanıdır.

Türkiye’de (şehir halkından olan) karı ve kocalar karşılıklı olarak birbirine *efendim* derler.

Hatırlatma - *Efendi* unvanı [ki Rumca ἀφέντις *afēndi*(s) biçiminde olup bu da bizce *authentique*’te görülen αὐθέντις yerindedir.) eskiden eli kalem tutanlara tahsis edilmişti.

Örn.: *dīvan efendisi.*

Efe, belki *efendi* kelimesinin kısaltılmışı. Krş. *Efendim* yerine *efem*. İzmir yöresinde *zeybek* dedikleri cenkçi insanlar.

(2012: 703, 705, 711)

Deny, /f/ sesinden bahsettiği kısımda örnek olarak verdiği *efendi* kelimesinin Yun. *afendis*’ten geldiğini, eski şeklinin de *authentēs* olduğunu ifade etmiştir. *Efe* kelimesinin de *efendi*’nin kısaltılmışı olabileceğini söylemiştir.

Elöve, Deny’nin *efe* kelimesinin *efendi*’nin kısaltılmışı olduğu fikrine şüpheyle yaklaşmış; kelimeyi *ege*, *ebe* ve hatta *ece*, *ede* gibi “akıllı, satvetli, reis” kelimelerin bir diğer şekli olabileceğini dile getirmiştir. *Zeybek* kelimesini ise “hareketleri çabuk ve hafif kimse” anlamındaki *saybır* ve *zaybak* (Yozgat) ile ilgili görmüştür (711.s).

Efendi kelimesinin konusunda pek çok kaynakta verilen bilgilerin aynı doğrultuda olduğu görülmektedir. Burada yer verilmesinin sebebi *efe* kelimesinin kökeni için de işaret ediliyor oluşudur. Rumca asıllı olduğu konusunda görüş birliği olduğu söylenilebilir. Eski Yunanca şekli de verilmiştir. *Afēndis* < *authentēs* “kendi kendine iş gören; mutlak hâkim” kelimesiyle ilişkilendirilmiştir. Deny, Şemseddin Sami (KT, 293.s), O. F. Köprülü, Çağatay, R. Öztürk, Şenyapılı, Eyuboğlu, Zülfikar (1988), Tietze (2002: 623), Gemalmaz (1995: 88), Eyuboğlu (2004: 218), Kibar (2005: 167) bu görüşü savunan isimlerdendir. Türkçe Sözlük (757.s) ve MS’de de (323.s) bu doğrultuda açıklama yapılmıştır.

Efe kelimesinin kökeni konusunda Deny, Şemseddin Sami (KT, 293.s), Tietze (2002: 623), *efendi*’nin kısaltılmışı olduğu görüşündedirler.

Eyuboğlu, E. Yun. “yiğit, delikanlı” anlamındaki *ephebos* kelimesinden alındığını; Eski Yunancaya da İlkçağ Anadolu dillerinden geçtiğini belirtmiştir (2004: 218). Şenyapılı da kelimenin *ephebos* kelimesinden geldiği görüşündedir.

Elöve'nin *ege, ebe, ece, ede* gibi “akıllı, satvetli, reis” kelimelerin bir diğer şekli olabileceği yönündeki görüşüne yakın bir görüş Gemalmaz'a aittir. Gemalmaz, Erzurum ağzlarında “efe, baba” anlamında kullanılan *efe* kelimesini ET *aba* kelimesine bağlamıştır (1995: 88).

MS'de *efe*'nin *efendim* kelimesinin halk ağzındaki kısaltılmış şekli olan *efem*'den gelmiş olabileceğine değinilmiştir (323.s).

Kibar, kişi adları üzerine yaptığı tasnifte ilgili kelimelerin temel anlamları ve köken bilgilerine de kısaca değinmiştir. *Efe* “efendi; yiğit; ağa; çete” kelimesinide de *efendi* gibi Yun. *eftendis*'ten geldiğini belirtmiştir (2005: 167).

O. F. Köprülü, *efendi* kelimesinin Bizans Rumcasından geçtiğini belirtir. Rumcada da Eski Yunan dilinden kalmadır. Daha önce tespit edilmemiş olan Anadolu Türkçesine ne zaman geçtiği hususunda da açıklama yapmıştır. Köprülü'ye göre 13 - 15. yüzyıllardaki Anadolu'dan bahseden İbn-i Battuta'nın Seyahatnâme'si ve çeşitli eserlerde anlaşılacağı üzere kelime Anadolu'da 12 - 14. yüzyıllarda Rumca aslına tamamıyla uygun bir şekilde kullanılmıştır (Efendi, 132-133 ve Pakalın, 1993, C.1: 505-506).

Çağatay, *efendi* kelimesinin Türkiye Türkçesinde Yunancadan geçmiş hayli eski bir kelime olarak, pek çok nüanslarla kullanıldığını ve yabancı bir kelime olduğu şuurunun dahi kalmadığını belirtmiştir. Kelimenin Osmanlı Türkçesinden Özbek, Kazak ve Kazan Tatar Türkçelerine de geçtiğini eklemiştir (1962).

R. Öztürk, diğer kaynaklar yanında Yunanca Türkçe Sözlük'te de *efendi* kelimesinin *kirios* “bey, beyefendi, sayın, bay, koca, centilmen, mazbut, sahip” ve *arhondas* “bey, ağa, hâkim, baş, reis, hükümdar, emir” anlamlarına geldiğini belirtmiştir. Başlangıçta “mutlak hâkim veya bir kölenin ya da cariye'nin sahibi olan kimse” demek olduğunu eklemiştir (2006).

Öztürk, kelimenin geçmiş dönemlerdeki kullanılışı ile ilgili kaynaklarda verilen bilgilerden hareketle, *efendi* ile ilgili şu genel özellikleri tespit etmiştir (2006):

1. Kelime Türkçeye Anadolu'da Selçuklular döneminde Bizans Yunancasından geçmiştir.
2. Kelimenin 11 - 12. yüzyıllarda kullanıldığı metin örnekleri görülmemektedir. Bu durum, bu yüzyıllarda Anadolu'da Türkçe eserlerin bulunma sıkıntısıyla

ilgilidir. Ancak Bizans'la ilk temasın hemen ardından alıntılanmış olduğu söylenilebilir.

3. Kelime esas itibariyle bir resmiyet, devlet görevi karşılığında kullanılmıştır.
4. Kelimedeki resmiyet ifadesi, devlet görevliliği ifadesi, Osmanlı döneminde askeri terminolojide de kendisini göstermektedir.
5. Kelimenin resmiyet ve asalet anlamlarının bu değerde görülen kişilere de verilmesi onların gerektirdiği okuryazarlık, tahsil durumu, saygıdeğerlik, halkın beğenisini ve sevgisini kazanmışlık gibi özellikleri de ifade edecek şekilde kullanımlarını beraberinde getirmiştir.
6. Kelimenin din ulularına da izafe edilmesi, onların anlatımında kullanılması ikinci dereceden görülmektedir.
7. *Efendi* kelimesi zaman içerisinde önce *çelebi* kelimesi ile yan yana, sonra *çelebi* kelimesinin yerine kullanılır olmuş, bu kullanılışa ters orantılı olarak da *çelebi* kelimesinin anlamında bir daralma ortaya çıkmıştır.

Pakalın, Şeyhülislâm Ebussut Efendi'nin şu fetvasına da yer vermiştir (1993, C.1: 506):

“*Efendi* tâbiri Türkî söz müdür ve mânası ne demektir? *Zeyd Efendi* demek kâfirane bir sözdür. Vakit olur ki *efendi* Allah'a da derler, böyle diyen kâfir olur dese *Zeyd*'e ne lâzım olur? Beyan buyurup mesap oluna.”

“Elcevap, Allahü a'lem. *Efendi* lâfzı Türkî lügat ile kefare lügati müşterektir. Sabun gibi. Mânası kulun ve cariye'nin mâlikî demektir. Gayri nesnenin mâlikine *efendi* denmez. Haktaalâ hazretine *efendi* demek hatadır. Esmallah-ı tevkifiyedir. İzin-i şer'î olmayacak ıtlak olunmaz.” *Ketebehu Ebussuud-ül-hakir afa anhü.*

Şenyapılı da *efendi* kelimesinin Bizans Rumcasından geldiğini ifade eder. E. Yun. *authentēs, authentikos, authentia* sözcükleri “iktidar, prenslik, yöneticilik” anlamına gelmekte ancak Bizans Rumcasında kelimelerin telaffuzu *afentos, afentikos, afentia* diye okunmuştur. Bu unvan önceleri baş Ahilere verilirken sonradan genelleştiği görülür. Yazar, Hâlikarnas Balıkçısı olarak bilinen Cevat Şakir Kabaağaçlı'nın görüşlerinden istifade etmiştir (2003: 83).

Şenyapılı, Hâlikarnas Balıkçısı olarak bilinen Cevat Şakir Kabaağaçlı'dan hareketle *efe* kelimesinin öyküsünün Yun. *epebos* kelimesine dayandığını belirtir. Bu kelime “delikanlı” anlamına gelir ve on sekiz yaşını tamamlamış gençler için kullanılır. Eskiden bu yaştaki gençler kendi “demos” yani kabile veya halk birliği defterine efebos adayı olarak kaydedilir ve iki yıl süreyle şehirle ilişkileri kesilirdi. Önemli durumlar dışında ne mahkemeye başvurabilir ne şahitlik yapabilirlerdi. Dağ başlarında, kendi kabilelerine ait kışlalarda kalırlardı. Büyük bir disiplin içinde ok, kargı, kılıç, kalkan, mızrak gibi savaş aletlerini kullanmayı öğrenirlerdi (2003: 83).

Şenyapılı, aynı eserinde yine Kabaağaçlı'nın görüşlerini paylaştığı *zeybek* kelimesinde ise İyon dilinden denilen sözlerin aslında daha erken dillerden dilimize geçtiğini söyler. *Zeybek* kelimesinin ardındaki öykü ise kitapta şöyle aktarılmıştır: “...aulaks = evlek. Homeros bu sözü oolaks diye omega ile yazar. Omega ise Ana Tanrıçanın ilkbaharda doğurduğu dünya yumurtasının gene ilkbaharda ikiye bölünerek iki ayrı “o” olmasıdır. Bu yarılan yumurtadan bütün yaratıklar ve bitkiler çıkmış. Bu bir Anadolu efsanesidir. Anadolu'ya puta tapanlar Hristiyanlığı kabullendikten sonra, bu eski efsaneyi sürdürdüler, dünya yumurtası da Paskalya yumurtası oldu yıldızlı maldızlı. Böylece de ‘obekkhos’, ‘to bekos’ ve ‘bakkhi’ sözleri ‘zeybek’ sözü oldu. Batı Anadolu’da bu isimler tanrı Bakkhos tarikatına ya da birlik ve derneklerine bağlı olanlara verilen adlardı.” (323-324.s).

Tietze, Jean Deny Armağanı’nda çıkan, *Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch* başlıklı, Anadolu ağızlarında Arapçadan Türkçeye geçmiş kelimeler üzerinde durduğu yazısında *zaybak* (زيق) “cıva (Almanca karşılığı *Quecksilber*)” kelimesinden de bahsetmektedir. Ağızlarda geçen *zaybak* “metanet ve tahammülü az şey veya kimse”, “titiz, aceleci; hassas” ve *zaypak* “hoppa (?)” kelimelerinin kökenlerinin bu *zaybak* kelimesi olduğunu söyler (1958: 281).

Eren, Tietze'nin verdiği bu kelimelere *zypak* “kaygın, çok kayan”, *zıypak* “mücellâ, kaygan”, *sıypak* “çok düz, cilâlı, kaygın (yer)”, *zıybilak* “kaygın, cilâlı”, *zıybıncak* “kayacak yer; dağ yamaçlarındaki yol”, *zıylak* “cilâlı taş”, *zıylak* “cicili biçili”, “cicili biçili”, *zıyanak* “düzgün, cilâlı”, *sıypın* “dik, yalçın, kaygın”, *sıypınak* “kaygın, sarp, yamaç (yer)”, *sıypıncak* “kaygın, kaypak; sıypınmağa yarar aygıt, kızak” türevlerini de eklemiştir. Bunların da göz önünde tutulması gerektiğini belirtir. Eren'e göre bütün bu kelimeler *sıypmak* “kaymak” kökünden gelmektedir. Bu kelimenin farklı ağızlarda *sıypmak*, *zıypmak*, *zıypmak* gibi şekilleri de tespit edilmiştir. *Sıypınmak* “yüksek veya

meylli bir yerden kaymak” ve *zıypınmak* “yukarıdan aşağı kayarak inmek” kelimelerini de ekleyerek; *zaybak* ve *zaypak* kelimelerinin de *saypmak* kökünün birer türevleri olduğunu ileri sürmüştür (1960).

Almanca *Quecksilber*, Arapça *zaybak* kelimelerinin *civa* anlamına gelmesi, bu elementin adlandırılmasında kaygan, hareketli, elle tutulmaz yapısının etkili olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Bu bakımdan *civa* maddesinde Elöve'nin ileri sürdüğü köken bilgisi de ilgi çekicidir.⁷ Ayrıca Tietze'nin makalesindeki ilgili kısım ve Eren'in katkılarıyla bağlantılı bir başka veri de Arapça *الزَبَقَ (inzebak)* “[*في - fi*] ...in içine] kayarak düşmek” kelimesidir (Mutçalı, 2013: 392).

KT'de *zeybek* kelimesi “hafif silâhlı ve muhâfaza-i âsâyişe memur eski bir sınıf asker” olarak açıklanmış ve Selçuklular zamanında böyle bir askerî sınıfı oluşturmuş olan Aydın ve Hüdâvendigâr ahalisinin “*efe* denmekle dahi maruf olup garip kıyafetleri” olduğu bilgisi de verilmiştir (1377.s).

DS'de *efe* sözcüğü *ede* ve *ece* sözcüklerinin ilgili anlamları ile birlikte değerlendirilerek “ağabey” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir (C.6: 4493). Ayrıca “kadın erkek arasında kullanılan çağırma ünlemi; gelinin kayınbiraderini çağırma için kullandığı sözcük; evsiz barksız, işsiz güçsüz” olarak da kullanılmaktadır (C.3: 1667). Ağızlarda “sabırsız, dayanıksız (özellikle hasta için); döneç, sözünde durmayan; cıva; hoppa” anlamlarında karşımıza çıkan *zaybak* ile “kaygan, kayıcı” anlamındaki *zaypak* kelimeleri de karşımıza çıkmaktadır (C.6: 4833).

❖ *ele-*

bk. başka

⁷ *bk. civa*

❖ *elli*

İncelenen diğer kelime: kırk

DENY:**İKİZLEŞME**

Türkçedeki rakam isimlerinde de az çok belirgin şekilde ortadaki ünsüzü ikizleştirme eğilimi meydana çıkmaktadır. Bu eğilim Çuvaşçada çok aşırıya gitmiştir ve ilk on iki rakamın hepsi, tek başlarına kullanıldıkları zaman (yani ardından sayılan nesne gelmediği zaman) bu ikizleşme haline uğrarlar. ... Türkiye Türkçesinde ise sadece *elli* sayısı bu duruma örnek gösterilebilir. Genel Türkçedeki şekli *elig*'dir.

Belli ki bu ikizleşmeler takvim düzeninde, ifadenin komşu kavramları olan belirsizlik ve netlik kaygısından ileri gelmekte.

(2000: 128, 129)

Patlayıcı ünsüz önündeki dar ünlünün düşmesi:

... bu olay Türkiye Türkçesinde istisnaidir, *kırk* (sayı) Kazan ve başka yerlerde görülen *kırık* (Radloff, II, 739; Uygur yazısı ile *Oğuzname*; Çuvaşça *héréh**) ...

(2000: 105)

*Not: *Oğuznâme*'ye gönderme yapmak kâfi değildir, bu metinde *Türk* kelimesi için *Türük* şekli de verilmektedir. - Eğer gerçekten, eski bir *kırık* şekli söz konusu olsa idi, Société de Linguistique de Paris'de bir konuşmada anlatmış olduğumuz gibi, bu kelimedede arkaik bir *kır-ık* (vurgu 1. hecede) bulmaya çalışırdık. Takip eden onluk sayı, (Eski Türkçede *elig* -el uzuvu anlamında-Çuvaşçada *allà*) sayı adlarına özgü ikizleşme olayı neticesinde, Türkiye Türkçesinde *elli* (aslı *elig*), Çuvaşçada *allà* olmuştur. Bu hipoteze göre *kırk*, kırılmış parmak manasında olacaktı (beş onluktan bir onluk eksilmesi), bu da Eski Türkçede önceleri "kırk üç" yerine "üç elli" denen sayma düzenine bir başka örnek teşkil edecekti.

(2000: 105)

Esas itibarıyla Türkçede ikizlenik ünsüzler hiç yoktur, bu kuralın istisnaları seyrek. *Elli*; *anne* ...

(2012: 80)

Deny, *elli* sayısında ünsüz ikizleşmesi olduğunu belirtmiştir. *Oğuznâme*'den hareketle patlayıcı ünsüz önündeki dar ünlünün düşmesi bahsinde de *kırk* kelimesinin aslının *kırık* olduğu şeklindeki görüşten söz etmiştir. Ancak sadece *Oğuznâme*'ye göre bu durumun kesinleştirilemeyeceğini eklemiştir. Çünkü bu metinde *Türk* kelimesi de *Türük* şeklinde geçmektedir. Bu görüşe göre *kırk* kelimesi "kırılmış parmak" anlamında beş onluktan geliyor yani *elli*'den önce gelen dört onluğu ifade ediyor olmalıdır.

Kaynaklarda çoğunlukla *elli* sayısının ET *ellig*, *kırk*'ın da yine Et *kırk* şekillerinden geldiği bilgisi yer almaktadır. Clauson, Nişanyan (2003: 111, 230) bu bilgiyi veren isimlerdendir. Tietze de “50 sayısı”nın ET şekli *ellig*’den geldiğini belirtmiştir (2002: 646). Ergin, Gülensoy, Gemalmaz tek *-l-* sesi ile *elig* biçimini asıl biçim olarak görmüşlerdir.

Clauson, *ellig* kelimesinde kesinlikle çift *-ll-* sesi bulunduğunu ve Eski Kırgız Türkçesinde ilk sesin *e-* olup, *é-* olmadığını özellikle vurgulamıştır (1972: 141). *Kırk* şeklinde verdiği sayı adının bazı Kuzeydoğu ve Kuzeybatı lehçelerinde *kırık* şeklinde söylendiğini de belirtmiştir (651.s).

Eren ET, OT *kırk* biçimini vermiştir. Aynı zamanda Malkarlardaki *eki cıyırma* (iki yirmi) ve bazı Sibiryalı lehçelerindeki *tört on* (dört on) kullanımlarından söz etmiştir. Necip Asım’ın T. *tört* (> *dört*’ten) geldiğine dair fikrini kabul etmemiş fakat kendi de görüş bildirmemiştir (1999: 238).

Ergin, *elli* sayı adının ET döneminde *ilig*, *elig* şekillerinde olduğunu, Batı Türkçesinde ise *-g* sesinin düşmesi ve *-l-* sesinin ikileşmesi sonucu *elli* şeklinin ortaya çıktığını ifade etmiştir (2007: 250).

Gülensoy da *elli* kelimesini **elig* şekline bağlamakta (2011, C.1: 329), *kırk* kelimesinin ET ve OT *kırk* şeklini vermektedir (C.1: 513).

Gemalmaz, *elli* sayısının ET *elig*’den geldiğini belirtirken, Erzurum ağızlarında *ellih*, *ellik*, *ellig* şekillerinde de görülen “memleket; illik; misafire karşı davranış” anlamlı kelimeyi ET *ellig* biçimine bağlamıştır (1995: 94). *Gırh*, *gıb* (*beş / bir*), *gırb* (*beş / bir*), *gurt* (*gün / kilo / tene / dohuz*), *ğib* (*beş / bir*), *kırh*, *kırk*, *kırt* (*sekiz / tene*) şekillerinde kullanılan *kırk* sayı adını da ET *kırk* biçimine bağladığı görülmektedir (137.s).

“Elli” sayı adı Köktürk Bengü Taşları’nda *ellig* şeklinde yer almaktadır (Ercilasun, 2016: 671). *Kırk* da yine bu şekliyle *bir kırk* “otuz bir” (662.s), *kırk artuku yiti* “kırk yedi” (688.s) birleşik sayı adlarında karşımıza çıkmaktadır.

Caferoğlu, E. Uyg. döneminde *elli* sayı adının *älig* şeklinde görüldüğünü belirtmiştir. Bu kelime aynı zamanda “el” anlamına da gelmektedir (2011: 71).

DLT’de *elli* sayı adı, madde başı olarak *ellig* şeklinde yazılmış olup (74.s), evlenmesi istenen kişiler için kullanılan şu atasözünde *elig* şeklinde karşımıza çıkar: *Erñenke elig karı bözün üm tükenmes* “Bekâr adamın şalvarı için elli arşın kumaş yetmez. Çünkü ona yabancı öğüt vermez.” (57.s). *Kırk* sayı adı aynı imlayla yer almaktadır (150.s).

Kelimeler KB’de *elig* ve *kırk* (1979: 146, 251); Dede Korkut Kitabı’nda *elli* ve *kırk* (Ergin, 1997: 104, 182); Abuşka Lügati’nde *illig* (Güzeldir, 2002: 103); Tulum’un sözlüğünde *elli* ve *kırk* (2011: 1126, 664.) şekillerindedir.

❖ *emdi*

bk. şimdi

❖ *engin*

DENY:

Pek istisna olarak *-kin* eki bir ada ait tabana da katılır:
... *eñgin* (*eñ* “genişlik”ten) geniş; (Anadolu’da “aşağı”).
(2012: 510)

Deny, *engin* kelimesinin *eñ* “genişlik” kelimesinden türediğini; “geniş” ve Anadolu’da “aşağı” anlamlarına geldiğini belirtmiştir.

Elöve ise kelimenin bu anlamıyla “çok inmiş, aşağılanmış” demek olan *engin*, *ingin* olması, böylece bir fiil kökünden yapılmış olma yönüyle diğer kelimedenden ayrı sayılması gerektiğini ifade etmiştir (Deny, 2012: 510).

KT’de *engin* kelimesinin *en*’den geldiği “enli, vasi, geniş”, “açık deniz, denizin sahilden uzak geniş yeri” anlamlarını taşıdığı belirtilmiş; galat olarak انكين şeklinde yazıldığı ancak doğru yazılışının انكين olduğu ifade edilmiştir (312.s).

Tietze, *engin* kelimesini hem “aşağı inmiş” hem de “çok geniş, uçsuz bucaksız; açık deniz” anlamlarında incelemiştir. İlk anlamındaki kullanımı “*en*- fiil kökü + geçişsiz fiilden etken sıfat yapan *-gin* eki” şeklinde çözümlenmiştir. Yun. καταρρεω (*katarrēō*) “aşağı akmak” kelimesiyle de karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir. İkinci kelimeyi ise Deny’nin de görüşüne yer vererek “*en* + *-gin*” biçiminde tahlil etmiştir (2002: 659).

Gülensoy, üç farklı *engin* kelimesine yer vermiştir. İlki “çok geniş, uçsuz bucaksız” anlamında olup *eng* “şasma” kökünden +*gi* ve *-n* ekleriyle açıklanmıştır (2011, C.1: 334). İkincisi “değeri, fiyatı düşük; alçak (yer)” anlamındadır ve DLT’de “çukur” anlamında

geçen *én ~ in* kelimesinden aynı eklerle türediğini belirtmiştir (C.1: 334). Üçüncü *engin* kelimesi “nezle” anlamındadır ve *en-* (< *in-*) köküne eklenen *-gi* ile *+n* ekleriyle izah edilmiştir (C.1: 334-335).

MS’de, halk ağzında “çevresine göre alçakta bulunan (yer); nezle” anlamında kullanıldığı belirtilen *ingin* kelimesi *in-gin* (563.s), *engin* kelimesi de *en-* “inmek” kökünden *en-gin* şeklinde çözümlenmiştir (345.s).

Türkçe Sözlük’te *engin* kelimesi iki ayrı maddede “ucu bucağı görünmeyecek kadar geniş, çok geniş, vâsi” ve “değer ve fiyatı düşük olan; yüksekte olmayan, alçak (yer), ingin, münhat” olarak açıklanmıştır (801.s). Ayrıca *ingin* kelimesine de madde başı olarak yer verilmiş ancak *engin*’in ikinci anlamı ile aynı kullanıma sahip olduğu belirtilmiştir. Ayrıca “nezle” anlamı da verilmiştir (1192.s).

TS’de *engin*, “çukur, alçak yer” anlamıyla yer almaktadır (83.s).

Engin kelimesi “değer ve fiyatı düşük olan şey (için)”, “alçak yer; geniş alan”, “bulutlu hava” gibi anlamlarla ağızlarda kullanılmaktadır (DS, C.3: 1754-1755). *İngin* ise “aşağı, alçak, çukur yer; adi, kalitesiz” anlamlarındadır. “Nezle, inme hastalığı” anlamlarındaki *ingin* kelimesi *ingi* biçiminde de görülür (C.4: 2543, 2544).

❖ ***Ertuğrul***

bk. kumral

❖ ***esirge-***

bk. ast

❖ ***esre***

bk. asra

❖ *ev**bk. çevik*❖ *evet***DENY:**

ك , غ harfleri, aşağıdaki kelimelerde *v* gibi söylenir:
 ... *evet* kelimesi de daha eski bir *öget* “iyi, âlâ” yerinedir.
 (2012: 42)

İvetlemek veya *evetlemek* X *ivmek* “acele etmek”.
 (2012: 506)

Çağrılı ünlemler*e!**E!* (*ya*) şöyle kullanılır: ...

Bir sözü sağlamayı, bir şeye razı oluşu ifade etmek için zarf olarak buna bazen bir tevekkül veya doğu tarzı bir kadercilik kavramı da katılır.

Örn.: ... *Gelsin e mi?**

(2012: 631, 634)

Deny, غ harfinin *v* gibi söylendiği durumlara örnek verirken *evet* kelimesine de yer vermiş ve kelimenin “iyi, âlâ” anlamındaki daha eski bir *öget* biçiminden geldiğini belirtmiştir. Bir başka yerde ise *evetle-* / *ivetle-* fiilinin “acele etmek” anlamındaki *iv-* kökünden geldiğini ifade etmiştir.

Elöve, Deny'nin Çağrılı Ünlemler başlığında incelediği *e* ünleminin örnekleri arasındaki *Gelsin e mi?* cümlesinde eklediği bir dipnotta konu ile ilgili açıklama yapmıştır. Elöve'ye göre bu kullanım sözü geçen ünlem edatı *e*'nin soru hâli değil; ayrı bir *yamu* (*yanu*) kelimesinin ince ahenklisi olan *yemü*'den bozulmuş bir *e mi* olmalıdır. DLT'de *yamu* “bu sözü kullandın mı, söyledin mi; yapmak üzere belledin mi” anlamında bir kelime olup aslı “evet mi” anlamına gelen *yamu*'dur. *Ya* “evet” anlamlı, *mü* de soru anlamlı birer edattır. DLT'deki *yah* ve hızla söylenirken /h/ sesinin düşmesiyle oluşan *ya* da “evet, peki” demektir. *Sen bar gıl yamu?* cümlesi “Sen git olur mu?” anlamındadır. *Yanu* (*yamu*) “...yeyim (yesin, sin) de gör (görürsün)” anlamında da kullanılan bir edattır. *Men bargay men yamu* “Ben gideyim de sen gör (görürsün).” cümlesi de bu kullanımı için örnek teşkil

eder. Bunun *ey(i)mi*'den bozulmuş bir kelime olduğu fikri makul görünse de Kâşgarlı'nın açıklaması daha uygundur (Deny, 2012: 634).

Evet kelimesinin kökeni konusunda Deny'nin de savunduğu *öget* kelimesi ve *ev-* / *évek*, *emet* / *yemet*, *yamu* kelimeleriyle ilgili olan görüşler bulunmaktadır.

KT'de tasdik edatı olduğu belirtilen *evet*'in aslı *ögat* (اوگات), *uvat* (اووات) olarak verilmiştir. *Evetlemek* fiili de “söylenilen şeye kulak asmaksızın muttasıl evet deyip tasdik etmek” anlamındadır (326.s). *Öget* maddesinde Türkî-i kadîm ibaresiyle yer verdiği bu kelimenin “iyi, salih, münasip, memdûh ve mergup” anlamına geldiği, *evet*'in bu sözden galat olduğu ifade edilmiştir (951.s).

Clauson, DLT' *é:vet* kelimesinin “acele” anlamındaki *é:vek*'in müstensihin yanlış yazması sonucu ortaya çıkmış olabileceği ihtimaline değinmiştir (1972: 6). *Hayır* karşıtı olarak kullandığımız *evet* kelimesini ise *yemet* şekline bağlamıştır. Mevcut bilgilerle batıda aynı anlamda kullanılan kelimeler arasında en eskisinin *evet* olabileceğini belirtmiştir (935.s).

Tietze, “acele, çabuk” anlamında gösterdiği *evet* kelimesinin *ev-* fiilinden türediği söylese de şüpheleri vardır. Clauson'da geçen yanlış yazım fikrine de değinmiştir (2002: 687).

Hacıeminoğlu, *Kuvvetlendirme Edatları* başlığında bu kelimeye yer vermiş, bu maddede de “elbette, muhakkak” olarak açıklayarak bir bağlama ve cevap edatı olan *evet*'in pekiştirme görevi de gördüğünü eklemiştir (1992: 240). *Yamu* / *yemü* “evet mi, emi” edatında da DLT'de görülen bu şekli incelemiştir (257.s). Cevap edatları başlığında *emet* / *yemet* “evet” ve *evet* / *ewet* maddelerine yer vermiş ve DLT'deki bilgileri paylaşmıştır (291.s). *Evet* / *evit* maddesinde, kelimenin anlamını “ancak, fakat, lâkin, ammâ” olarak vermiş ve Kâşgarlı'dan beri rastlanan bu kelimenin aslında bir cevap edatı olduğunu ancak EOT ve Osm. dönemlerinde bağlama edatı, TT'de ise fakat, ancak” anlamını ve diğer görevlerini kaybedip sadece cümle başı edatı olarak da kullanıldığını örneklerle belirtmiştir (146.s).

Şahin, *evet* ve *hayır* kelimelerini incelediği çalışmasında çeşitli araştırmacıların görüşleriyle birlikte H. Ediskun'un ET dönemindeki *emet* şekline bağladığı görüşüne de yer verir. Hem *evet* hem *hayır* kelimelerinin Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi

dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde görülmediğini vurgular. *Yok* ile *var* gibi birbirinin tersi olan *hayır* ve *evet* kelimelerinin kullanımlarını inceler (2001).

Nişanyan, ET *evet / emet* şeklinde kullanılan “teyit sözü” olarak açıklar (2003: 122).

Gülensoy, ET ve OT dönemlerindeki *evet ~ ewet ~ yemet ~ emet* biçimlerine yer vermiş (2011, C.1: 348), *evetle-* fiilini de “acele etmek” olarak açıklayarak *éw-et* “acele”+*le-* olarak tahlil etmiştir (C.1: 349).

MS’de de ET *evet / emet* şekli verilmiş, kökünün belli olmadığı belirtilmiştir (360.s).

Gemalmaz, *evet* kelimesinin kökeni için ET *evet* şeklini vermiştir (1995: 103).

Nalbant, “evet” kelimesi ile ilgili çalışmasında kelimeyle ilgili verilen köken bilgilerini derlemiş ve şu neticelere varmıştır (2003):

1. Kelimenin *ya(h) + mat* edatından oluştuğu düşünülebilir. Bu düşünceyi gerek DLT’de bulunan ve *evet* anlamına gelen *yah* kökü, gerekse *ya+mu* soru edatından oluşan ve yine *evet* anlamına gelen iki kelime desteklemektedir.
2. Kelimede bulunan pekiştirme ve kuvvetlendirme yapan *mat* edatı *ya mu* kelimesinde bulunan *mu* soru edatının yerini almıştır. Yani *yamu* ve *yemet* kelimeleri aynı kökten gelen fakat kuvvetlendirme ve pekiştirme yapan iki farklı edatı almış olan ortak kökten iki kelimedir.
3. *Evet* kelimesinin öz Türkçe ve Kâşgarlı Mahmud’un düştüğü kayıttan hareketle de Oğuz grubu Türk lehçelerine ait olduğu söylenebilir.

TS’de *evet, ivit* biçimleri verilen kelime “ancak, fakat, lakin, amma” şeklinde açıklanmıştır (87.s). *Evetlemek, ivetlemek* fiilleri ise “acele etmek” anlamıyla yer almaktadır (120.s).

DS’de ise *evedi, edeti, evdi, evdu, eve, evede, evedinen, evēk, eveti, evetiye, evetü* ve *evgi* gibi *ev-* / *iv-* kökünün türevi olduğu anlaşılan sözcüklerle bir arada değerlendirilen *evet* kelimesi “acele, çabuk” olarak açıklanmıştır (C.3: 1803-1804).

DLT’de *ewet* kelimesinin “evet” anlamında bir edat olduğu belirtilmiştir. Üç farklı şekli olduğu ifade edilen bu edatın *ewet* şekli Yağma, Tohsı, Kıpçak ve Oğuzlarda kullanıldığı; *emet, evet, yemet* şekillerinin diğer Türklere ait olduğu dile getirilmiştir (24.s).

Evet şekli de gösterilmiştir (40.s). Kimi araştırmacıların *evet* kelimesinin kökeni olarak belirttiği *yamu / yemü / ye mü* şekillerinde transkribe edilen kelimeye Ercilasun ve Akkoyunlu'nun çalışmasında *ye mü* olarak yer verilmiş, anlamının “tamam mı, e mi” olduğu belirtilmiştir . Kâşgarlı Mahmut'a göre “bu sözü kabul ettin mi; sana emredilene yapmak için onu aklında tuttun mu” anlamındadır (966, 358.s).

KB'de *iwit* kelimesi “evet”, *iwit kıl-* “karar vermek” demektir. *İw-* “acele etmek, koşmak, çırpınmak, derhal yapmak, can atmak” anlamlarıyla verilmiş; *iwek* “aceleci”, *iweklik* “acelecilik, acele hareket etme”, *iwin-* “acele etmek”, *iwit-* “koşmak, acele etmek” türevleri de kullanılmıştır (1979: 209-210).

Dede Korkut Kitabı'ndaki şu diyalogda *evet* kelimesinin aynı şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır: “Deli Dumrul aydur: Mere al kıanatlu ‘Azrā’ il sen-misin didi. Evet menem didi. Bu yahşı yigitlerüñ canını sen-mi alursın didi. Evet men aluram didi.” (Ergin, 2004: 178-179).

❖ *eyer*

bk. kösemen

❖ *eyit-*

bk. ayt-

❖ *eyrim*

bk. kösemen

❖ *eyt-*

bk. ayt-

❖ *ezber*

Deny, meslek ve sanat adları yapan -CI ekinin belirli bir fiil ve hareketi alışkanlık üzere veya tesadüfen yapan ve çoğunlukla latife ve alay yollu meslek ve sanat sahiplerine benzetilmek istenilen kimseler için de kullanıldığını ifade ederek *ezberci* kelimesini örnek olarak vermiş ve koyduğu ** işaretiyle kelimenin Farsça kökenli olduğu yönündeki kanaatini dile getirmiştir. Elöve'ye göre ise *ezber* kelimesi Farsça değil Türkçe kökenlidir. "Hafızadan" anlamıyla kullanılıp aslında "göğüsten" karşılığı olarak Farsça sayılması şüphelidir. Türkçede *es* kelimesinin *us* gibi "akıl + hatır, zihin kuvveti, hafıza" anlamındadır. Eski Türkçede *br* ile yapılan ekler vardır. DLT'deki *aşbar* "saman ve kepek karıştırılarak atlara verilen yem" kelimesi gibi *ezber* de *es* kelimesine *br* ile yapılan ekin eklenmesiyle oluşmuştur (Deny, 2012: 317).

Devellioğlu, Osmanlıca - Türkçe sözlüğünde *ez-ber* kelimesini "zihinde tutma, unutmamaya çalışma" şeklinde açıklamaktadır. *Ez* "-den"; *ber* "göğüs" anlamındadır. *Ez+ber* "göğüsten" kelimesinin karşılığıdır. "Ezberden" kelimesi de yanlış bir kelimedir (2008: 245).

Deny'nin de benimsediği ve Devellioğlu'nun açıkladığı bu görüş Şemseddin Sami (KT, 329.s), Tietze (2002: 694), Kanar (2003: 354), Demirci (2016: 107) tarafından da benimsenmiştir. Türkçe Sözlük'te (842.s) ve MS'de de bu doğrultuda görüş bildirilmiş, Far. *ez-* "-den" ve *ber* "göğüs veya üst" ile *ezber* kelimesinin oluştuğu ve aslında "göğüsten" veya "üstten" anlamı taşıdığı ifade edilmiştir (364.s).

F❖ *filiz*

bk. palaz

G

❖ *gabak*

bk. kapak

❖ *gedik*

DENY:

Fiil köklerinin bitiş ünsüzleri - Bir fiil kökü *p, t, ç, k, k̄, ş* boğuk ünsüzlerinden biriyle veya bir sürekli ya bir *akıcı ünsüz* olarak *z, ğ, v, m, n, r, l, l̄, b, y* çınlamalı ünsüzlerinden biriyle bitebilir.

Hiçbir fiil kökünün son ünsüzü *b, d, c, ğ, g* gibi süreksiz bir çınlamalı olamaz. Yalnız, aslında az kullanılır olan şu üç fiil, bu kuralın istisnalarını oluşturur:

فوجمق *çoçmak* “kucaklamak”;

كدمك *kedmek* “kediklemek”;

يدمك *yedmek* “kendi ardınca çekip sürmek”.

(2012: 67, 69)

Kelimenin sonundaki patlayıcıların tonlu - tonsuz dönüşümleri:

... Türkçe tabanlar: Aşağıdaki istisnalar dışında, tek heceli Türkçe kökler değişikliğe uğramazlar:

(Şu fiil tabanları için) :

et- > ed- ... git- > gid- ... dit- > did- ... koç- > koc- ... yet- > yed- ... ket- > ked-
ya da *ged-* (gedik yapmak), karş. *ged-ik*, kamu hukukuna aykırılık, (eski anlamı arpalık) ... *güt- > güd-*.

(2000: 148, 149)

Kelime sonundaki ünsüzler

Türkiye Türkçesi de, diğer Türk dilleri gibi kelime sonundaki süreksiz ünsüzlerin tonsuzlaşması eğilimine boyun eğer.

Türkiye Türkçesinde bir kelime tonlu ünsüzle veya sızıcı sesle (tonlu veya tonsuz) bitebilir ama patlayıcı bir ünsüz söz konusu olduğu zaman, bu seslerin sert söylenişleri olan *p, t, ç, k* üstün gelir ve sondaki ünsüz olarak görülürler.

Bu durum, aşağıdaki dört fiil hariç (zaten az kullanılırlar); fiil köklerinde görülür: *koc-; yed-; ged-; güd-*.

Bu tonsuzlaşma eğilimi, Batı Türkçesinde eski Arap yazısıyla frenlenmiştir. Yeni yazı, körü körüne ve belki de biraz mübalağalı olarak, her yerde tonsuzları bile bile koyarak olayı normalleştirdi. Oluşumlar, özellikle yabancı kelimelerin yazılışında aceleye getirildi ve aşırıya kaçıldı. Yukarıda göstermiş olduğumuz dört fiil *İmlâ Lûgati* tarafından şöyle yazılmıştır: *Koç-mak, yet-mek* (“kâfi olmak” anlamına gelen bir başka *yetmek* fiili daha mevcuttur) *get-mek, güt-mek*. telâfuz bazen bu yazılış şekline uymayabiliyor, “asit, oksit” yazılmasına rağmen Fr.

daki gibi *asid (acide)*, *oxid (oxyde)* olarak telâfuz edilir. *Türkçe Sözlük* (1945) *koçmak, yedmek, gedmek, gütmek* şeklinde yazıyor. (2000: 78)

-*(I)k eki*

-*(i)k / (i)k* ve -*(ü)k / -(u)k* biçimlerinde yazılan bu ek oldukça büyük bir sayıdaki türemişleri meydana getirmeğe yarar. Bununla beraber bu ek canlı olmayıp bu sayfadaki birçok kelime kullanım dışında kalmıştır.

-*(I)k*’lı adlar, -*mA*’lı adlar gibi ... eğer ettirgen çatıdan türemiş iseler edilgen bir anlam alırlar ...

Aynı takımdan olan şu sıfatların anlamları için sözlüklere bakınız: ... *gedik* (krş. *kertik* ve *çentik*) ...

Şu aşağıdaki isimlerin çoğu alem “cevherî isim, ismi zat” diye kullanılabilirler:

... *ged-ik* “çentik, rahne” ...

(2012: 495-497)

Deny, Türkçede kelime sonlarında görülen tonsuzlaşma eğilimini incelemiştir. Birkaç örnek dışında fiil köklerinin tonlu ünlülerle bitmediğini belirtmiştir. Bunlar arasında *ged-* fiili de vardır. Bu köke eklenen -*(I)k* ekiyle *gedik* kelimesi oluşmuştur.

Clauson, “çentik, gedik; oyulmuş, yontulmuş” anlamında olduğunu belirttiği bu kelimeyi *ketük (gedük)* maddesinde incelemiştir. Kelime *ket-* fiilinden gelmektedir. 13. yüzyıldan önce görülmediğini belirtmiştir. *Kertük* ile eş anlamlı olduğunu belirttiği bu kelimenin *ketik, gedik, kedük, ketük* biçimlerinde tarihî ve çağdaş lehçelerde görüldüğünü eklemiştir (1972: 702).

Tietze, *gedük / gedik* kelimesini iki ayrı maddede incelemiş ve bu maddeleri “eksiklik, boşluk; diğ arasındaki boşluk, aralık; duvarın yıkık yeri, rahne” ile “birisine verilen bir hak, imtiyaz; onu tasdik eden senet, patenta; mecazi mânada bir yeri devamlı oturacak yer edinmek” şeklinde açıklamıştır. Kelimeyi *ged-* + fiilden edilgen sıfat-fiili manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan -*ik* eki şeklinde çözümlenmiştir (2009: 120).

Nişanyan, “delik, yarık” anlamındaki *gedik* kelimesinin ET *ked-* / *ged-* “delmek, yarık açmak” fiinden geldiğini belirtmiştir. “Çarşı ve pazarda satış yeri” anlamındaki *gedik* kelimesinin ise Farsçadan alınmış olabileceğini ifade etmiştir (2003: 145).

Gülensoy, T. Tekin’den hareketle kelimeyi **kēt-* “gedik açmak” fiiline bağlamış ve **kēt-(ü)k* şeklinde çözümlenmiştir (2011, C.1: 359).

Kaçalin, Alt. **lt* = Moğ. *lt* = Mançu - Tunguzca *lt* = T. -*t* denkliliğini vermiş ve Türkçede /t/ önündeki /l/ ses biriminin düşerek kendisinden önceki ünlüyü uzatabileceğini

ilk kez düşünenin Radloff olduğunu belirtmiştir. TT. *gedik*, Az. *gädik* kelimesi de bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Asıl şekil **kä:tük*'tür. Bugün Türkmen Türkçesinde de *gä:dik* şeklinde uzun ünlülü olarak kullanılmaktadır. Trkm. *gä:t-* “gedik açmak, delik açmak, kırmak, kesmek” fiilinin gelişimi de şöyledir: *gä:t-* < **kät-* < **kelt-* < **kelte-* Moğolcada *keltele-* fiili “kırmak, gedik açmak, kertmek, çentmek”, Tunguzcada *kelte-* “kırmak, kesmek” anlamları ve farklı biçimleriyle mevcuttur (2017: 767).

MS'de “bir şey üzerindeki yıkık yer, büyük çentik, yarık, rahne; dağ geçidi; kusur, noksan; zayıf nokta, boşluk” anlamlarına gelen *gedik* kelimesinin farazi **kēt-* “çentmek, delik açmak” fiilinden türediği söylenilmiş ve **kēt-ük* > *gedük* > *gedik* şeklinde değişimi ifade edilmiştir. Ancak bir tarih terim olarak karşımıza çıkan “Osmanlı döneminde belli bir husus için verilen imtiyaz” anlamına gelen *gedik* kelimesinin kökünün bulunamadığı belirtilmiştir (409.s).

KT'de *gedik* kelimesinin “çentik; eksik vd.” ve “ruhsat, imtiyaz, pâyve vd.” anlamlarının aynı maddede değerlendirildiği görülmektedir (2015: 376).

Ağızlardan da *gedmek* “gedik açmak, delmek” fiili ile pek çok anlamda kullanılan *gedik* türevi derlenmiştir (DS, C.3: 1966-1967). *Gedik* kelimesi *ged*, *gelez*, *gedük* şekilleri ve “köyün ya da çiftliğin arazisinin dörtte biri; 320 dekarlık alan”, “dükkân ya da kahve kiralarken verilen para; dükkân başkasına devredilirken içinde bırakılan mal”, “yolların görülebilen yeri, ufuk; sınır”, “yüksek yer, tepe”, “bahçe, bağ kapısı; bahçe ya da tarlalara hayvanların geçmemesi için yapılan engeller, çit”, “sokak”, “ağzı yamuk (kimse)” gibi çok çeşitli anlamlarla kullanılmaktadır (C.3: 1966-1967).

❖ *geniş*

İncelenen diğer kelimeler: gevşek, güneş

DENY:

-İş eki

Bu ek ile fiile ait adlar bir eylemin yapılma tarzını gösterir: ...

2.hatırlatma - *Geniş* kelimesi (Eski Osmanlıca ve Doğu Türkçesinde) “geniş” anlamında olan *gen* biçiminde bir ad tabanından meydana getirilmiştir: *Koğuş*, *kovuş* “yer altı odası, kışla salonu” kelimesi de böyledir. Krş. *kovuk*, *kof* “boş”; *güneş* de böyledir (Krş. 3. hatırlatma).

3.hatırlama - *Tutaş* “yapışkan, dolu” (*tut-*’tan) gibi fiile ait tabanlara da katılabildiği anlaşılan geniş ünlülü bir *-eş* ekinin izleri de bulunmaktadır. Meğerki bu § 849, 2. hatırlatmada görüş bildirilen fiiller [işteş fiilleri tipinde tabanları olanlar] örneğine göre yapılmış örneklemeli bir oluşum olsun. (2012: 486-487)

-şe- ile yapılan fiiller: Bu fiillerin de sayısı azdır. ... *gevşe-*, (*gevşek*) Kâşgarî’ye göre *geviş*’den gelir (*gev-* fiilinden). ... *Geñ*, *geñ-iş*, *gen-iş* ile de ilgi olabilir, karş. *geñşe-*, *geñşe-k*. (Tank. Tarama Dergisi) bir öncekilerin sinonimleri, ancak bu durumda, *geñ-iş-ek*, *geñ-iş-e-* yerine olmalıdır. (2000: 113)

Akıcı ünsüzler

Bir dişli genizli *n* (Bazen çeviri yazıda *ñ* ile kaydedilir.).

Söylenişi: Fransızca *natte* “hasır” kelimesindeki *n* gibi.

Yazılışı: ن veya ك = ك̣ ki bu sonrakiler çeviri yazıda *ñ* iledir. ...

Bu *ñ* sesi, gırtlak sesi özelliğini kaybedeceği, bu olaydan daha seyrek olarak genizliliğinden sıyrılıp yalnızca bir gırtlaklı ünlü *k*, *g* hâline gelebilir. ...

Yine Anadolu’da, ihtimal ki *ñ > g > y* yerine bir *ñ > y* gelişmenin izleri görülüyor. ... Bianchi, *geñşek* halk dilinde *gevşek* kelimesini veriyor ki bu da bir *ñ > g > v* gelişmesine kanıttır.

(2012: 56, 58-59)

Yumuşama? - Türkiye Türkçesindeki “d” veya “g” (ince) doğu Türkçelerinde genellikle “t” veya “k” (ince) ya tekabül ederler. ... *geniş* (*geñiş*) - *kéñ* ...

(2000: 72)

Deny, *geniş* kelimesinden bahsederken Eski Osmanlıca ve Doğu Türkçesinde “geniş” anlamında olan *gen* biçiminde bir ad tabanından meydana getirildiğini belirtmiş ve *koğuş*, *kovuş*, *kovuk*, *kof* ile *güneş* kelimelerinin de bu örneklerle karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir. Geniş ünlülü bir *-eş* ekinin varlığından bahsetmiştir. *Geviş*’ten gelen *gevşe-* fiilinin de *geñ-iş* ile ilgili olabileceğini söylemiş ve *gevşe-* ile *geñ-iş-e*, *geñ-iş-e-*; *gevşek* ile *geñ-iş-ek* / *geñşe-k* yapılarını birleştirmiştir.

KT’ye göre *güneş* kelimesinin aslı *gün*, *güñeş*’tir. Çağatay Türkçesindeki *kuyaş* şekli de verilir (409.s). *Geniş* kelimesinin aslının كڭ - *gen* olduğunu belirtilir. Yazımı konusundaki uyarı كڭيش değil كڭيش şeklinin doğru olduğudur (379.s).

Kuya:ş kelimesinin aslında “öğle güneşinin yakıcı sıcaklığı” anlamına geldiğini daha sonra genellikle “güneş” anlamında kullanıldığını belirten Clauson, Türkmen Türkçesindeki *küne:ş* kullanımına da yer verir (1972: 679). *Küneş* (*g-*) maddesinde *kün*’den geldiğini, aslında “güneş ışığı” demek olduğunu söyler ve lehçelerdeki şekillerini küçük anlam değişiklikleriyle beraber gösterir. Bu maddede de Kıpçak Türkçesinde *kuya:ş*

dendiğine değinir (734.s). *Kev-* (*g-*) maddesinde fiilin Osmanlı Türkçesinde *gev-* biçiminde görüldüğünü belirtir (687.s). “Yumuşak” anlamındaki *kevşek* kelimesinin *kevşe-*’ten geldiğini söyler (691.s).

Tietze, *gēñ / geñ / gen* ve *geyñ / geyiñ* maddesinde bu biçimleri Clauson’dan hareketle ET *gēñ*’e bağlar (2009: 127). *Geñ-* fiiline de yer vermiş ve Zajaczkowski’nin görüşleri doğrultusunda “genişlemek” olarak açıklamıştır. *Gén* sıfatının bir fiil kökü olabileceğine dair başka bir delil bulamadığını söylemiştir. Zajaczkowski’nin dayandığı metindeki kelimenin yanlış okunduğunu, *genirken* kelimesinin, eğer bir tertip hatası değilse, *yen-* veya *yeni-* fiillerinden gelebileceğini eklemiştir (127.s). *Geniş* maddesinde ise Çağatayca *giñiş* şeklinden geldiğini belirtmiştir (130.s). *Gevele-*, *geviş-*, *gevrek* kelimeleri ile *gevşe-* / *geñşe-* olarak aynı maddede açıkladığı kelimeleri *gev-* fiilinin türevleri kabul etmektedir (140-141.s).

Nişanyan, *güneş* için ET *küneş* biçimini göstermiştir (2003: 155). *Geniş*’i ET *keñ* köküne bağlar ve *genel*, *genelge*, *geniş*, *genleş-* sözcüklerini bu kökün türevleri kabul eder (146.s). *Geviş*, *gevşemek*, *gevremek*, *gevelemek* kelimelerinin kökü olarak *kev-* fiilini verir (147.s).

Gülensoy, *güneş* kelimesinin ET ve OT *kūn* ~ *kuyaş* şekillerini verdikten sonra aslını **kuñaş* olarak belirtmiştir (2011, C.1: 396). *Geniş* kelimesini T.Tekin’in görüşünden hareketle *ké:ñ+(i)ş* şeklinde çözümlenmiştir (C.1: 364). *Gevşek* kelimesinin OT *kewşek* ~ *küwşek* ~ *koğşak*, *kövşag* biçimlerini verdikten sonra asıl biçim olarak **kēb-şe-k* yapısını göstermiştir (C.1: 368).

Kaçalin, *geniş* kelimesinin tahlilini Clauson’dan hareketle *ké:ñ+iş* şeklinde göstermiş ve *ké:ñ* kelimesinin “geniş” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Burada *+ş* küçültme bildiren bir ektir (2017: 702-703). *Güneş* kelimesini *kūn+eş* şeklinde çözümlenmiştir. *Kūn*, “gün, güneş” anlamındadır. *-eş* ekinde /e/ sesi geniş ünlünün yardımcı ünlü olmaması sebebiyle ekin bünyesinde ve Kaçalin bu eki küçültme bildiren *+ş* eki ile aynı bağlamda düşünmek gerektiğini ifade etmiştir. *Kūn* kelimesinin Altay dillerinde karşılığının olmaması sebebiyle Toharca kabul edilmesi fikrinin tartışmaya açık bulunmaktadır. *Kül* “kül”, *küz* “küz”, *küny-* “yanmak” kelimeleriyle karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir. Yine “güneş” anlamındaki *kuyaş* kelimesinde de **kūny+aş* tahlilini vermiştir. *Ḳuyaş* ile *güneş* kelimelerindeki ekler aynıdır (704.s). *Ḳuyaş* ve *küyeş* da değişken denk biçimlerdir (719.s).

MS’de *güneş* kelimesinin aslı ET *kuyaş* “şiddetli sıcak, çok parlak güneş ışığı” olarak verilmiş (413.s), *geniş*, *gen* “geniş”ten *gen+iş* (?) şeklinde soru işaretli olarak tahlil edilmiştir (447.s). ET *kevşek* biçimi verilen *gevşek* kelimesi *kevşe-mek* olarak çözümlenmiştir (418.s).

Türkçe Sözlük’te “eskimiş” olduğu belirtilen *gen* kelimesi “geniş” anlamıyla madde başı olarak yer almaktadır (925.s).

TS’de *gevşek* kelimesi *geñşek* şeklinde (92.s), *gevşe-* fiili “geviş getirmek” anlamında yer almaktadır (93.s). *Giñ*, *geñ* şekillerinde görülen kelime “geniş” anlamındadır. Bu kelimenin *giñelmek*, *giñimək*, *giñlik* gibi türevleri de TS’de yer almaktadır (94.s).

DLT’de *kuyaş* “şiddetli sıcaklığın ısı ve güneş vurmasının şiddeti” anlamındadır (419.s). *Kew-* “gücünü zayıflatmak” kökünden türeyen, aynı anlam dairesinde yer alan pek çok türev vardır. *Kewşe-*, *kewşek*, *kewil-*, *kewşen-*, *kewşet-* bunlardan bazılarıdır (707-708.s).

Abuşka Lügati’nde *kuyaş* kelimesi “Meşhürdür ki güneşe dirler ...” açıklamasıyla verilmiştir (Güzeldir, 2002: 417). *Küneş* kelimesi de sözlükte yer almakta ve “güneş; gâyet ıssı gün” anlamına geldiği belirtilmiştir (450.s).

❖ *gerdek*

bk. gölge

❖ *gerge*

bk. gölge

❖ *gergef*

bk. gölge

❖ *geri*

bk. dışarı

❖ *geveze*

İncelenen diğer kelime: kepaze

Deny, *-Cil* ve *-CIn* eki örnekleriyle Guiganof'un 1802'de Sen Petresburg'da yayımlanan eserinde de geçen ليجباک kelimesinin karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir. Elöve, bu kelimeyi *geveze* > *kepese* ($k > g, p > v, s > z$) değişimiyle Çağatay Sözlüğü'ndeki *kep, gep* "söz, sohbet" kelimeleriyle birleştirmiştir. Farsça *kebâde*'den geldiği söylenen *kepaze* "talim yayı" kelimesini de aynı köke bağlayarak "dile düşmeye meyleden" şeklinde açıklanabileceğini vurgulamıştır (Deny, 2012: 319).

KT'de *kepâze* kelimesinin "Far. *kepâde*'den galat" olduğu ifade edilmiştir (631.s). *Geveze* maddesinde *kepaze* ile herhangi bir ilgi kurulmamıştır (383.s).

Tietze, "boş lâf eden, çenesi düşük, lâf ebesi" ve "aşılana (metinde aşınan) parçanın görevini yapmaması" anlamlarında iki ayrı *geveze* sözcüğüne yer vermiş, "çenesi düşük" anlamındaki *geveze* sözcüğünde Sevortyan'ın fikrini paylaşarak *gev-* kökünden gelmiş olabileceği ihtimalini verirken, diğerinde Ermenice *kavazan* < Eski Ermenice *gawazan* "çabuk" sözcüğüne bağlamıştır (2009: 140).

Nişanyan, *geveze* sözcüğünün Farsçada "boş konuşan, dedikoducu, lafazan" anlamındaki *gepzen*'den geldiğini belirtmiş ve *gep* "dedikodu, boş laf"+ *-ZEN* tahlilini vermiştir. *Gevele-* fiili ile ilişkilendirmiştir (2003: 147).

Kanar, sözlüğünün *kepâde* maddesinde Farsça olduğunu belirttiği bu kelimeyi "talim yayı, kepaze" olarak tanımlamıştır (2003: 740).

Gülensoy da *geveze* sözcüğünün "lafı ağızda dolandırmak" anlamındaki *gev-* < *kew-* geldiği görüşündedir. Sözcüğü *gev-e-z+e(n)* şeklinde tahlil eder (2011, C.1: 367).

MS'de de *geveze*'nin Far. *gep* "boş laf" ve *bâz* "oynayan" birleşimi sonucunda oluşan *gep-bâz* < *gep-bâze*'den geldiği belirtilmiştir (417.s). *Kepâze* kelimesininse

“yumuşak yay” anlamalı Far. *kepāde*’den geldiği, “rezil, utanmaz, haysiyetsiz” ve “kötü nitelikli, değersiz” anlamlarının sonradan ortaya çıktığı ifade edilmiştir (656.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında “kepaze; utanmaz; rezil; utandırma” anlamlarında kullanılan ve *kepeze*, *kefeze* şekillerinde görülen *kepaze* kelimesinin aslını Far. *kebāde* kabul etmektedir (1995: 196).

DS’de *geveze* sözcüğü “aşman parçanın görevini yapamaması” anlamındadır. *Gevez* şekli de görülen *geveze* ise “sürü hayvanlarının boynuna takılan küçük çan” şeklinde ayrı bir maddede açıklanmıştır (C.3: 2010). *Kefeze etmek* birleşik fiili ise “çok konuşmak, baş şişirmek” demektir (C.4: 2720). *Kep* “söz”, *kepcik* “dedikoducu, sözcü” kelimeleri de kullanılmaktadır (C.4: 2745).

❖ *gevşek*

bk. geniş

❖ *gey / key*

DENY:

Nicelik zarfları

Ziyāde ... Pek ...

... Eski Osmanlıcada ‘*azim gey* (krş. Uygurca *kād*) ve *yavlaş* kelimeleri de aynı anlamda kullanılırdı.

Cafer için azim perişân oldular.

‘*azim büyük* (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 10 ve 12.s.)

gey sakın (*Kırk Vezir*, 95 ve 225.s.)

yavlaş sevgilü (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 5. nu., 69. yap.).

(2012: 280, 282-283)

Not: “Pek, çok” anlamında daha ileride görülecek olan *gey* kelimesi, eskiden “iyi” anlamında da kullanılırdı. Krş. XX ve Z:D:M:G: tarafından yayımlanan Selçuk şiiri ki bu kelime “fena” anlamına alınan *yavuz* kelimesinin zıddı olarak kullanılmıştır.

(2012: 233)

Deny, Eski Uygur Türkçesinde *kād* biçiminde görülen bir *gey* zarfından söz etmiştir. Bu zarf pek, çok; iyi” anlamlarına gelmektedir.

Clauson, “çok, fazlasıyla, son derece” anlamıyla, Soğdca’dan geçtiğini belirttiği bir *keḏ* zarfından bahseder. Bu kelime daha sonra “son derece güzel” anlamına gelmeye başlamıştır. Azerbaycan Türkçesindeki *gey* biçimini, Osmanlı Türkçesindeki “güzel” anlamındaki *key* zarfını da verir (1972: 700).

Tietze, *gey* kelimesini zarf ve sıfat olarak iki ayrı maddede açıklamakta ve Clauson’un kelimenin Soğdca kökenli olduğu yönündeki fikrine katılarak *gey* < ET *keḏ* < Soğ. *k’dy* gelişimini verir. Tietze’ye göre kelime zarf olarak “çok, gayet, epeyce”; sıfat olarak “iyi, münasip, uygun” anlamlarında kullanılmaktadır (2009: 141).

Hacıeminoğlu, Türk dilinin edatlarını incelediği çalışmasında *Kuvvetlendirme Edatları* başlığı altında *ked* / *keḏ* / *key* şekillerini verdiği ifadeye de yer vermiş ve “pek, ne, ne kadar, aman” olarak açıklamıştır. Bu edatın Karahanlı sahasında *ked* / *keḏ* (*ked at* “ne iyi at”; *ked neṅ* “ne iyi şey” -DLT-); Harezmi sahasında *keḏ* (*anıṅ efsünçılıḳın keḏ bilürmen* -Husrev u Şirin-) ve Batı Türkçesinde *key* (*gözleriñ hem açam ki key köresin* - Sultan Veled’in Türkçe Manzumeleri-) şeklinde kullanıldığını belirtmiştir (1992: 247).

Ergin, EOT döneminde kullanılan “çok” anlamındaki *key* azlık - çokluk zarfının bugün unutulduğunu ifade etmiştir (2007: 262).

Ağızlarda *key* sözcüğü “ufak dağlar, kayalar; kenar, yan; iri saman” anlamlarıyla kullanılmaktadır (DS, C.4: 2760, 2779).

TS’de *key* (*gey*) maddesinde kelimenin anlamları “1. Çok, pek, gayet, pek çok. 2. İyi, iyice, hakkıyla. 3. Uygun, layık, muvafık, doğru, yerinde. 4. Büyük, muhteşem” şeklinde sıralanır ve *key* / *gey ise*, *key* / *gey kişi* gibi bazı kullanımlara da yer verilmiştir (136.s).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *kād*, “çok, fazla; sağlam, kuvvetli, zorlu; şöhret, ün” anlamında karşımıza çıkmaktadır. *Kid*, “son, nihayet, arkada” anlamındadır. *Ked* kelimesi bu anlamda da kullanılmaktadır (Caferoğlu, 2011: 103, 109).

Ercilasun ve Akkoyunlu, DLT’de *key* / *ked* ifadesinin “çok” anlamıyla bir şiir parçasında geçtiğini belirtmişlerdir (200.s). Atalay hazırladığı dizinin *key* maddesinde kelimeyi “pek, gâyet, sağlam” (2013, C.2: 309), *ked* maddesinde “bir şeyi anlatmakta

abartma ve pekitme istenirse kullanılan edat” (2013, C.2: 292) olarak açıklamış ve aşağıda verilen söz konusu şiir parçasını günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır:

*Bıçgas bitik kılurlar
And key yeme bérürler
Handın basut tilerler
Basmıl Çomal tirkeşür*

“Andlaşma bitiği yazıyorlar, sağlam yemin ediyorlar, Handan yardım istiyorlar, Basmıl, Çomıl toplanıyor.” (2013, C.1: 459).

KB’de *keç* şeklindeki kelime pek çok yerde “çok, iyi, iyice” anlamında kullanılmıştır (1979: 233).

EOT dönemi eserlerinden *Tabiatnâme*’de *key* kelimesinin “iyi, iyice, hakkıyla” anlamında kullanıldığı görülmektedir (Karasoy, 2009: 143).

Tulum’un sözlüğünde *gey* maddesi yer almaktadır (2011: 753). “Berk, pek, iñen, yavlağ, kati, haylī, haylice, gayet; pek, katı, hıddet ile, şiddet ile” anlamlarıyla verilen bu sözcüğün sözlükte yer alması 17. yüzyılda *gey* biçiminde kullanıldığını göstermektedir.

❖ *gez*

bk. kez

❖ *gezek*

bk. kez

❖ *gezik*

bk. kez

❖ *gı / kı*

bk. hu

❖ *gırtlak*

bk. bağırtlak

❖ *gibi***DENY:**

Gibi bazı lehçelerde (örneğin Tobolsk lehçesindeki) *kibik* kelimesine denktir. *Gibi*'i *daği*, *anıñ gibi*'i *daği*, *anlârıñ*, *bunuñ gibi*'i.^{AUE} (Rouen, Nu. 1502 yazmaları, 49, 53, 60 ve 76. yap.) biçimlerindeki ifadelerde görülenler belki de bunun benzerleri sayılabilir. Buralarda *gibi*'i kelimesi (üçüncü kişi iyelik zamirli olarak) *gibiği* olması mümkündür ve bütün bu ifadeler Fransızca *de meme* anlamıyla zarf olarak kullanılmıştır.

Azericede *kimi* biçimi kullanılır.

Anadolu'da da *kimi* derler (Maraş'ta tarafımızdan kaydedilmiştir.). Krş. Giese (56 ve 59.s.): *yel gimi, gül gimi ...*

Bothlingk (*Vocab.* 66.s.) (orenb. *kö(ü)bik*)^{AUE} ve *kö(ü)bi*^{AUE}: *kebik* biçimlerinde olan) Osmanlıca *gibi* kelimesini, Yakutça “biçim, suret, görünüş” anlamındaki *kiäb* kelimesine yaklaştırıyor. Krş. Uranha lehçesi, “biçim, kıyafet” anlamındaki *käp*.

Dîvânu Lugâti 't-Türk, III, 85.s. da *kib* kelimesi şu anlamlarda veriliyor:

1. Kalıp: *kerpiç kibi* “kerpiç kalıbı”.

2. Bir şeyin misli ve benzeri oluş: *Bu er anıñ kibi*^{AUE} “Bu adam onun benzeri.”.

Bu eserde görüldüğü gibi *gibi* (*kibi*) kelimesi üçüncü kişi iyelik zamiri *i*'yi alan *kibi* biçiminde yapılmış eski bir kelimedir.

Eski Osmanlıcada *gibi* (ve göçüşmelisi olan^{AUE}), *bigi* kelimeleri farksız olarak kullanılırdı. ...

Bigi biçimi Çağataycanın *bigin* (*Mahzen-i Mir Haydar*, 40. yap.) kelimesine ve Eski Türkçenin *bigäw* (Radloff, VI, 1741, *Codex Comanicus*'a atfen) kelimesine yaklaştırılabilir.

(2012: 539)

Deny, lehçelerde de *kibik*, *kimi*, *gimi*, *kiäb* gibi farklı şekillerde karşımıza çıkan *gibi* kelimesinin, Kâşgarlı'nın verdiği bilgilerden hareketle, “üçüncü kişi iyelik zamiri *i*'yi alan *kibi* biçiminde yapılmış eski bir kelime” olduğunu ifade etmiştir.

Elöve de *melek gibi* söz öbeğinin aslında bir ad tamlaması olup “melek misali” anlamına geldiğini ifade etmiştir. *Gibi* kelimesini Deny ile aynı şekilde, DLT'deki *kib* “kalıp, örnek, misal” kelimesine eklenen “iyelik üçüncü kişi zamiri” ile açıklamıştır. Yine DLT'deki *Bu er anıñ kibi* “Bu adam onun misli” örneğini, *kib* kelimesinin “Oğuzcada misil ve benzer” ifadesinde kullanıldığını söylemiştir (Deny, 2012: 98, 668).

Hacıeminoğlu, *gibi* < *kibi* < *kip+i* olarak tahlil etmiş; ET'deki *kip* “kalıp, misal, örnek” kelimesine iyelik eki getirilmesiyle oluştuğunu dile getirmiştir. Türkçenin her döneminde, her lehçesinde çok yaygın olarak kullanılan *kibi*'nin Batı Türkçesinde *gibi* şeklinde kullanıldığını belirtmiştir. Bir başka yerde de Batı Türkçesinde kullanılan bu edatın şekillerini *kibi*, *kibin*, *kibik*, *kimi*, *kimin*, *gibin*, *bigi*, *bigin* olarak vermiştir (1992: 41, 55). Bu şekillerden *kibik*'in *kibi* sözünün *ök* kuvvetlendirme edatı ile birleşmesinden meydana gelmiş olabileceğini, *kibin*'in *kibi+n* söyler. Buradaki *-n*'nin zarf-fiil eki olduğu görüşüne karşı çıkar. Vasıta hâli eki olduğunu ifade eder. *Kimi* şekli *kibi* edatının ağızlarda aldığı şekli olup *-n* vasıta hâli eki ile *kimin* olarak da kullanıldığını eklemiştir (56-57, 31.s).

Ergin de *kip* “kalıp” kelimesinin *kip-i* iyelik şeklinden türediği kanaatindedir. Ses değişikliğiyle *kibi*, *kimi*; vasıta hâli eki ile *gibin*; hece yer değiştirmesiyle *bigi* gibi şekillerde de görüldüğünü söyler (2007: 371).

Tuna, *kibi* “gibi” kelimesini Sümerce *gim* “benzer, gibi” kelimesiyle birleştirmiştir (1997: 22).

Gülensoy da **kīp-i* “iyelik eki” şeklinde çözümler ve Tekin'in de bu tahlili verip “kalıbı, modeli” şeklinde anlamlandırdığını belirtir. Räsänen'in *kä.bi(k)*, *kēbik*'ten geldiği görüşünü de paylaşır (2011, C.1: 371).

Karahan, *kibi* / *gibi* edatının *kip* ismi ile *-i* iyelik ekinin birleşmesinden meydana geldiğinin kabul edildiğini belirtmiş, edatın *-n* ile genişlemiş varyantları olarak tarihî metinlerde ve bugünkü lehçe ve ağızlarda geçen *kibi*, *kibin*, *gibi*, *gibin*, *kimi*, *kimin*, *bigi*, *bigin* vb. kullanımları saymıştır. Bu örneklerin edatın çok şekilli yapısını gösterdiğini belirtmiştir (2012b).

MS'de OT (Oğuzca) *kīp* “kalıp, model”den iyelik ekinin kalıplaşması sonucu *kīp+i* > *kibi* > *gibi* şeklinde bir gelişmeyle oluştuğu ifade edilmiştir (420.s).

Karabacak, Türkçede zaman isimlerini incelediği çalışmasında “-A kadar” anlamlı bir *kibik* kelimesine de yer vermiş, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde görüldüğünü söylemiştir (2004).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *gébé*, *gibé*, *gibi*, *kibé*, *kibi*, *kibin*, *kimi*, *kimen*, *kimin* şekillerinde görülen *gibi* sözcüğünün ET *kibi*'den geldiğini belirtmiştir (1995: 201).

Ağızlarda *gibi* sözcüğü *kimi*, *kimin* (DS, C.4: 2873); *gimi* (C.3: 2078) vb. şekillerde karşımıza çıkmaktadır. *Kip* ise “dar, sıkı; uygun, ölçülü, tıpatıp gelen; sağlam, dayanıklı; biçimli, güzel, yakışıklı” anlamlarıyla kullanılan bir kelimedir (C.6: 4562).

TS’de de *gimi*, *kimi* sözcükleri “gibi” anlamıyla verilmiştir (94.s).

DLT’de iki ayrı maddede *kīp* kelimesine yer verilmiştir. İlki “kalıp” olarak açıklanmış, ikincisinin ise “benzer” ve “gibi” anlamlarında olduğu ifade edilmiştir. Deny’nin de belirttiği kullanım örnekleri eserde görülmektedir (396.s).

Bu edat Dede Korkut Kitabı’nda *kibi* şeklinde görülmektedir (Ergin, 1997: 202). Kaçalın, “galiba” anlamı ve *gibi* şekliyle yer verdiği kelimeyi *ké:p+i* olarak çözümlemiş ve Pehlevicede *kirb* ile ilişkilendirmiştir (2017: 803).

Tulum’un hazırladığı 17. yüzyıl söz varlığının aktarıldığı sözlükte kelimenin artık *gibi* şeklinde kullanıldığı anlaşılmaktadır (2011: 755).

❖ **giy-**

bk. ayak

❖ **giz**

bk. sakla-

❖ **gizle-**

bk. sakla-

❖ **gizli**

bk. sakla-

❖ ***gökçül***

bk. balıkçıl

❖ ***gökşin***

bk. balıkçıl

bk. çağla-

❖ ***gölge***

İncelenen diğer kelimeler: gerdek, gerge, gergef

DENY:

Bir *dişli titrek*: *r*

Bu ses, Türkiye Türkçesinde bazen *l* ile yer değiştirir: *Görge* yerine *gölge*, *güreş* yerine *güleş*.

(2012: 56)

TONLU ÜNSÜZLER

Bunlar altı adettir:

1.üç adet titrek veya dil - diş ünsüzleri:

a) bir normal titrek: *r*. Bu ses, Paris'te olduğu gibi, küçük dilin titreşimi ile değil, dil ucunun titreşimi ile çıkartılır ve Fransanın güneyinde söylenen yuvarlanmış *r*'ye benzer bir telâfuz meydana gelir. Örn.: *artır-mak, kar*.

Not: Bu ses Türkçe veya yabancı kelimelerde bazen *l* ile yer değiştirir. ...

l'den *r*'ye:

Örn.: *görge* veya *gölge*; *güleş* yerine *güreş* ...

(2000: 30)

Patlayıcı ünsüz önündeki dar ünlünün düşmesi:

... bu olay Türkiye Türkçesinde istisnaidir ... *Gölge* veya *görge*, karş. *kölige* (Kâşgarî) ...

(2000: 105)

Yabancı Kelimelerde Baştaki Diş ve Damak Seslerinin Durumu

Damak sesi "k"nın tonlulaşması

... *gergef* < *kārgāh* (Farsça)

(2000: 74, 75)

h x f değişimine Türkiye Türkçesinde seyrek rastlanır ve genellikle halk dilinde veya dialeklerde meydana gelir. İşte bazı *h > f* örnekleri: *sofra* < Farsça *suhte*; *gergef* Farsça *kârgâh* ...
(2000: 98)

Deny, /l/ ve /r/ seslerinin değişimi bahsinde *gölge* ve *güreş* kelimelerinden bahsetmektedir. *Görge* yerine *gölge*, *güreş* yerine *güleş* kullanılabildiğini ifade etmiştir. *Gergef* kelimesinin de Farsça *kârgâh* 'tan geldiğini belirtmiştir.

Elöve'ye göre *güleş* şeklinin aslı *güreş* 'tir. *Güreş*- “karşılıklı kuvvet sarf etmek” fiiliyle ilgilidir. *Gür* kökü “kuvvet” fikri vermektedir. Fakat *gölge* 'nin aslının *görge* olması olasılığı uzaktır. DLT'de *köligä* ve *kölik* “gölge” şekilleri mevcuttur. Dolayısıyla kelimedeki olmuş olabilecek değişim *r > l* değil; *l > r* değişimidir. Deny'nin *görge* diye gösterdiği kelime aslen *körge*'dir. “Perde, gerili şey” anlamındadır. *Gerdek*, *gergef* ailesinden *kerge* 'nin bir değişmiş şekli olabilir ama yine de “gölge” anlamında değildir (Deny, 2012: 56)

Elöve'nin birbiriyle yakınlaştırdığı bu kelimelerle ilgili ileri sürülen görüşlere bakıldığında *gerdek* ve *gergef* kelimelerinin alıntı birer sözcük oldukları fikrinin yaygın olduğu görülür.

KT'de *gergef* kelimesinin Far. *kâr-gâh* veya *kârgef*'ten geldiği ifade edilmiştir (2015: 381).

Eren, iki kelimenin de Farsçadan alındığı görüşündedir (1999: 154).

Devellioğlu sözlüğünde *gerdek* kelimesinin, Farsça *girdek* 'ten geldiği belirtilmiştir (2008: 291).

Türkçe Sözlük'te *gergef* kelimesinin Far. *kâr* + Ar. *keff* şeklinde çözümlendiği görülmektedir (933.s). *Gerdek* kelimesinin kökeni için de Far. *girdek* kelimesi gösterilmiştir (932.s).

MS'de *gölge* kelimesinin ET *köşi*- “güneş ışığına engel olmak” > *köli*- fiilinden geldiği ve *köli-ge* > *kölge* > *gölge* şeklindeki bir gelişim gösterdiği belirtilmiştir (428.s). *Gergef* kelimesinde ise Far. *kâr-gâh* “iş yeri, tezgâh”tan geldiği belirtilmiş, *kâr-geh* > *kergeh* > *kergef* > *gergef* gelişimi gösterilmiştir (415.s). *Gerdek*'in Far. *gird* “çadır, otak” kelimesinden küçültme ekiyle *gird+ek* > *gerdek* şeklinde oluştuğu yazılmıştır (414.s).

Clauson, *köli:ge:* (*g-*) maddesinde kelimeyi *köli:-* fiiline bağlamıştır. *Kö:lik* ile ilişkilendirmiştir. Kelimenin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki *köletki*, *kölek*, *kölökö*, *köklönkö*, *kulanka*, *köleñke*, *köletki*, *kölke*, *gölge* gibi pek çok şekle yer vermektedir. Ancak bunlar arasında /r/ sesinin bulunduğu herhangi bir şekil bulunmamaktadır (1972: 718).

Tietze de *gölge* kelimesinde Clauson ile aynı fikirleri paylaşır (2009: 170). *Gerdek* kelimesinin Farsça *girdek*'ten geldiğini belirtir ve *gird* “yuvarlak çadır”+*ak* “küçültme eki” şeklinde çözümleyerek asıl manasının “yuvarlak çadır” demek olduğunu ifade eder (133.s). *Gergef* kelimesi için görüşlerinin ise *kerghah*’tan geldiği yönünde olduğu anlaşılmaktadır (135.s).

Ş. Tekin, bugünkü *gölge* kelimesinin kökeni olarak DLT’de “koyu gölge, karanlık” anlamındaki *köli-ge* olarak tahlil edilen kelimeyi işaret etmiştir. “Gölge” anlamını verdiği ve *köli-* “gömmek”+ *-k* şeklinde tahlil ettiği diğer bir türevden de bahsetmiştir. Bu kelimelerden bahsettiği yazıda Tekin *köşk* kelimesini de aynı anlam dairesinde görmüş ve farazi **kö-* fiiline bağlamıştır. Bu kökün **kö-l* ve **kö-ş* şekillerinde iki ayrı farazi türevi de vardır. *Köli-k* ve *köli-ge* **kö-l*’den, *köşi-k* “himâye, kollama; gölgelik (köşk)” ve *köşi-ge* “hafif gölge” **kö-ş*’ten gelmektedir. Bunlar ve benzeri türevlerin hepsi “örtmek, güneş ışığını engellemek, güneşten korunmak, gölgelemek” anlamlarında birleşmektedir (2015: 30-33).

T. Tekin, sigmatizm örnekleri arasında *köşi-* fiili ve türevlerini de sayar. DLT’de geçen *köşi-* fiilinden hareketle *köşit-*, *köşik* “örtü, perde”, *kölikä* “gölge, karanlık gölge” türevlerini tarihî ve çağdaş lehçelerden örneklerle gösterir ve TT *gölge* kelimesini de burada belirtir. Moğolca *kösi-* “korumak, engellemek; set çekmek, dayamak” ve *kösige(n)* “perde, güneş siperi; tente, gölgelik” kelimeleriyle ilişkilendirir (2013a: 41).

Gülensoy, *gölge* kelimesini “toplanmak” anlamındaki *kö:-* köküne getirilen *-l*, *+ig*, *-e* ekleriyle *kö:-l+ig-e* şeklinde çözümlenmiştir (2011, C.1: 378). Ayrıca W. Bang’ın “koyulaştırmak, karanlıklaştırmak” anlamlarında gösterdiği *köli-* / *köle-* fiillerine de yer vermiştir (C.1: 379).

Kaçalin, *kölige* < *kölike* gelişimini ve “koyu gölge” anlamını verdiği bu kelimenin *kölik* “gölge”den geldiğini belirtmiştir (2017: 659). Buradaki *+e* eki ise küçültme, eşitlik, aitlik belirten, anlamı pekiştiren bir ektir (653.s). *Gerdek* kelimesinin de Farsça *çār+ṭāḳ* “dört köşe çadır” sözünden, Pehlevicede *gird+ag* şeklinden geldiğine dair görüşleri paylaşmış ve bunlara ek olarak başka veriler de aktarmıştır. Türkçe *kirdeş* “bir avluda

birlikte oturan komşu” kelimesi önemli bir veridir. Moğ. *ger* “çadır”, T. *kürekü* (< *ker+e-kü*) kelimeleri de *kird+eş* şeklindeki bir tahlil yerine *kir+de-k* tahliline götürmektedir. Bu durumda Farsçadan geldiği yönündeki görüşün gözden geçirilmesi gerekmektedir. Ses açısından *ger-* fiilinden gelişi de doğru değildir. Kaçalin, Türklerin yaşamında çadırın rolünü göz önünde bulundurarak T. *kir / ker* “(yuvarlak) ev” ve Pehlevicede *gird* “yuvarlak” kelimesi arasındaki bağın Türkçeden Pehlevicede olacağı yönünde görüş bildirmiştir (2017: 688).

Karaağaç, Türk dilinin tarihinde kelime başındaki yeri oldukça sağlam görünen /y/ sesinin iç ve son ses olarak başka seslerden ve oldukça yeni zamanlarda geliştiğini, bu yeni devirlerin iç ve son ses olarak /y/’nin şimdiye kadar bilinen başlıca kaynaklarının /b/, /d/, /g/ ile bunların tonsuzları ve nazalları olduğunu belirtmiştir. Bunlara başka dillerde de gördüğü, sızıcı ve acıcılardan gelen /y/ sesini katıp $\text{ş} > l > y$ gelişimini vermiştir. Türkçenin böyle bir gelişimi tarihinden önceki devirlerde yaşadığını söyleyerek verdiği örnekler arasında *yal-* ~ *yaşu-* ~ *alış-* ~ *yılış-* ~ *isi-n-* ~ *yalın* ~ *yaşın* ~ *yaşna-*” ~ *yultuz* ~ *yula* ~ *şimşek* ~ *alap / yalap* ~ *ışık* ~ *ısıcak* (> *sıcak*) ~ *ılı-* / *yılı-* ~ *yalçık* ~ *köşige* “hafif gölgeli, loş” ~ *kölige* “koyu gölge” de vardır. Karaağaç *köşige*, *kölige* kelimelerini buraya dâhil ettiği görülmektedir (2000).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarından *kölge* olarak derlediği *gölge* kelimesinin ET *kölige*’den geldiğini belirtmiştir (1995: 204).

DS’de *gölge* kelimesinin *görge* (C.3: 2160); *körge* (C.3: 2966); *korge* (C.6: 4567); *kölge*, *köleke*, *kölgöy* (C.4: 2955) gibi şekillerde de kullanıldığı görülmektedir. Elöve’nin *görge*, *körge* şeklinde görülen kelimenin aslı olabileceğini belirttiği *gerge* kelimesi bugün ağızlarda “bostan korkuluğu” anlamında karşımıza çıkmaktadır (C.3: 2000).

Elöve’nin de belirttiği gibi DLT’de *kölige* şeklindeki kelime “koyu gölge” (2014: 194), *kölik* ise “gölge” (176.s) anlamındadır. *Köli-* fiili “gömülmek” manasıyla karşımıza çıkmakta, *ölüg kölidi* “Ölü gömüldü.” örneği verilmektedir (464.s).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *köligä* “gölge”, *köligälik* “gölgelik”, *kölit-* “gölgelemek, gölge etmek” kelimeleri yer almaktadır (Caferoğlu, 2011: 115).

KB’de de *kölik* ve *kölike*, “gölge” anlamında kullanılmış kelimelerdir (1979: 275). Kimi araştırmacıların ilgili gördüğü *köşik* kelimesi “himaye, kollama”, *köşit-* ise “örtmek, siper etmek” anlamlarında kullanılmıştır (286.s).

Dede Korkut Kitabı'nda bugünkü *gölge* kelimesi *Altun başlu ban iv virgil bu oğlana / Kölge olsun erdemlüdür* şeklindeki Ergin'in manzum olarak aktardığı parçada كوله imlasıyla görülmektedir. Kelime, Ergin tarafından *kölge* (2004: 83), Gökyay tarafından *gölge* olarak okunmuştur (1973: 7). Metinde *gerdek* kelimesi ise “gerdek, zifaf odası, zifaf çadırı, perde gerilmiş zifaf odası, perde, bir yeri bölen perde” anlamlarında kullanılmaktadır. Ergin'in, hazırlamış olduğu İndeks'te Arapça ve Farsçadan alıntı olan kelimelerde bu durumla ilgili notlar düştüğü görülmektedir. Fakat *gerdek* kelimesinde bu doğrultuda herhangi bir bilgi vermemiştir (1997: 115).

❖ *gömlek*

İncelenen diğer kelime: gön

DENY:

Akıcı ünsüzler

Bir dişli genizli *n* (Bazen çeviri yazıda *ñ* ile kaydedilir.).

Söylenişi: Fransızca *natte* “hasır” kelimesindeki *n* gibi.

Yazılışı: ن veya ك = ك ki bu sonrakiler çeviri yazıda *ñ* ile dir. ...

Hatırlatma - *ñ* sesi *o, ö, u, ü* dudaklaşık ünlülerinden biri yanında bulunduğu zaman, bazı defa dudaklı *m*'ye kadar varır.

Örn.: ... *göñlek* > *gömlek* ...

(2012: 56, 59)

-*ek X -e-* ilişkiler örneğine şu ilişkileri de yaklaştırmalı:

1.-*lek X -le- X -li?*

2.-*dek X -de- X -di.*

... -*lAk* ekinin söz konusu olan ilişki dışında bir varlığı olup olmadığını bilmek meselesi açıklanmaya muhtaç bir şeydir. Hakikaten bu ek ayrı olarak kullanılmış idiyse insanın hatırına o zaman ilişkilerin öteki sözcüğü çekilip gitmedi mi gibi soru gelebilir. Her ne ise biz şurada -*lAmAk*'lı bir ilişkinin fiili yok görünen -*lAk* ile eklenen fiilleri ve türemli olmayarak örneklemeli oluşumlardan ibaret bulunan ve -*lAmAk*'lı bir fiil ile uygun olsun olmasın -*lak*'la biten kelimeleri kümeliyoruz:

gömlek Eski Osmanlıcanın *göñlek* kelimesinden ilkin *göñ*'den ceket olarak kullanılmış. Krş. Fransızcanın “derilik” anlamındaki *cuirasse* kelimesi. ...

(2012: 501-502)

Bir Dudak Sesi Temâsı Neticesinde Benzeşme (Dudaksılaşma)

ñ (eski damak sesi *n*) > *m* değişmesi, (dudak ünlüsünden sonra).

Örn.: *gömlek* < *göñlek*, (*göñ*)...

(2000: 61, 62)

NAZAL SESTEN UZAKLAŞMA

ñl (*nl* yazılır) > *ğn* değişikliği

... Burada bir çeşit nazal ses göçmesi (metatezi) vardır. ... *göñlek* (bugün *gömlek*) > *köynek* (Azeri şivesinde) ...
(2000: 69)

Deny, bir yerde *gömlek* kelimesinde görülen ses değişiminden bahsetmiş, başka bir yerde de *-lAk* eki örnekleri arasında yine *gömlek* kelimesine yer vermiştir. Bu kelimenin kökü olarak gösterdiği *göñ* ise “*Bir öküz gön dolusu altun*” şeklinde örnekler arasında yer almıştır. Elöve ise bu ifadedeki *gön* kelimesinin asıl anlamının alelade hayvan derisi değil, hayvanın derisinden çıkarılan tulum olduğunu düşünmektedir. *Gön* kelimesinin burada *gönü* yerinde kullanıldığını ifade etmiştir (Deny, 2012: 788-789).

KT’de *gömlek* kelimesinin aslının “deri” demek olan *gön*’den gelen *gönlek* olduğu deri üzerine ve çıplak tene giyildiği belirtilmiştir. *Gön* kelimesinin ise “debagat olmuş deri, her nevi meşin ve sahtiyan vesaire” olarak açıklandığı görülmektedir (394.s).

Clauson, *köñlek* maddesinde kelimenin *köñle*:- fiilinden türediğini belirtmiştir. *Köñül* kelimesiyle de birleştirmiş, “gönlü, kalbi kapatan, yüreğin üstünde olan giysi” şeklinde bir anlam ilgisi kurmuştur (1972: 732). *Kö:n* maddesinde de aslında “tabaklanmaya uygun ham deri” olduğunu ama çağdaş lehçelerde “tabaklanmış deri” anlamıyla karşımıza çıktığını ifade etmiştir (725.s).

Eren, *gömlek*’in Türkçe *köñül* kelimesinden geldiğini belirterek *köñül*+(e)*k* olarak tahlil etmiş, *-ñ-* > *-m-* değişimi olduğunu eklemiştir. (1999: 160-161). *Gön* ise “tabaklanmış deri; kösele” demektir. Eski kaynaklarda “ham kösele, deri” olarak geçmektedir. OT ve E. Kıp. dönemlerinde de “deri” anlamındadır (162.s).

Tietze, *göñlek* maddesinde *gömlek* ve *göynek* biçimlerini de verir ve Clauson’un ET *köñlek* biçiminden geldiği fikrini paylaşır (2009: 173). *Gön* “işlenmemiş deri” kelimesini de ET. *kön* kelimesine bağlar (172.s). *Doñuz* / *domuz* maddesinde ET. /ñ/ sesinin Türkiye Türkçesinde /n/ sesine dönüştüğü bilgisini paylaşırken *göñlek* > *gömlek* örneğini de vermiştir (580.s).

Özerdim, Hasan Eren’in *gömlek* için yaptığı şu değişim tablosunu aktarmıştır (1954: 16):

GÖMLEK

1 2 3 4 5 6

- 1- göğ nek
- 2- göy nek
- 3- köv nek
- 4- gö - nek
- 5- gö - ne -
- 6- gön lek
- 7- göv nek
- 8- güv nek
- 9- göñg lek
- 10-kö - nek
- 11-köy lök
- 12-küy nek
- 13-küñg nek
- 14-kü - nek
- 15-kü - lek
- 16-köñg nek
- 17-köğ nek
- 18-köy lak
- 19-köv lök
- 20-köy lök
- 21-köy nek
- 22-köy nök
- 23-göm lek
- 24-kül mek
- 25-kul mek
- 26-kül mag

Özerdim, bir askeri müzede eski silahlar arasında çelik telden örülmüş bir zırh gömleğin *güvenek* olarak adlandırıldığını belirterek tablodaki biçimlere bir tane de kendisi eklemiştir (1954: 17).

Gülensoy, *gömlek* kelimesini *kö:ñ* “deri, ham deri; işlenmiş deri” +*lek* olarak çözümlenmiştir (2011, C.1: 380).

Koçu, *gömlek* denilegelen kelimenin doğrusunun *gönlek* olduğunu, *gön*’ün “deri, ten” anlamında olup aslının “çıplak tene giyilen şey” anlamına geldiğini belirtir (1967: 125).

MS’de ET *könglek*, *köñül* kelimesine bağlanmıştır. Küçültme ekiyle *köñül+ek* > *könglek* > *göñlek* > *gömlek* şeklinde gelişim verilmiştir (428.s). *Gön* kelimesinin ET *kön*’den geldiği belirtilmiştir (429.s).

Ağızlarda da *gön* kelimesinin “hayvan derisi; kösele; cilt, ten; tabaklanmış deri” gibi anlamları mevcuttur (DS, C.3: 2151-2152). *Gömlek* kelimesinin *gönlek*, *göne*, *göncek*, *gönlük* (C.3: 2153); *göğnek*, *goynek*, *gönek* (C.6: 4512); *köynek*, *kövnek*, *köyneyh* gibi şekilleri kullanılmaktadır (C.4: 2985).

DLT’de *kōn* özellikle atın derisi için kullanılan “deri” anlamında bir kelime olarak yer almaktadır. İnsan derisi ve mecazen deve derisi için de kullanılabildiği ifade edilmiştir. Eserde *kōn* kelimesinin tabaklanmamış deri için kullanıldığı, tabaklandıktan sonra *koguş* dendiği vurgulanmıştır (404.s). *Gömlek* kelimesi ise *kōñlek* şeklindedir (504.s).

İncelenen kelimeler benzer anlamlarla Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *kōn* (Caferoğlu, 2011: 115); KB’de *kōñglek* (1979: 276); Dede Korkut Kitabı’nda *kōmlek*, *kōñlek*, *gōn* (Ergin, 1997: 206, 123) şeklinde yer almaktadır.

Tulum’un sözlüğünde kelimeye hem *gömlek* hem *gōñlek* biçiminde yer verilmiş, *gömlek* biçiminin günlük konuşmada kullanıldığı belirtilmiştir (2011: 765).

❖ ***gön***

bk. gömlek

❖ ***güneş***

bk. geniş

❖ ***gür***

bk. güreş

❖ ***gürbüz***

bk. güreş

❖ *güre*

bk. güreş

❖ *güreş*

İncelenen diğer kelimeler: gür, gürbüz, güre

DENY:

Akıcı ünsüzler

Bir dişli titrek: r

... Bu ses, Türkiye Türkçesinde bazen *l* ile yer değiştirir:

görge yerine *gölge*;

güreş yerine *güleş*. *

(2012: 56)

TONLU ÜNSÜZLER

Bunlar altı adettir:

1.üç adet titrek veya dil - diş ünsüzleri:

a) bir normal titrek: *r*. Bu ses, Paris'te olduğu gibi, küçük dilin titreşimi ile değil, dil ucunun titreşimi ile çıkartılır ve Fransanın güneyinde söylenen yuvarlanmış *r*'ye benzer bir telâfuz meydana gelir. Örn.: *artır-mak, kar*.

Not: Bu ses Türkçe veya yabancı kelimelerde bazen *l* ile yer değiştirir. ...

l'den *r*'ye:

Örn.: *görge* veya *gölge*; *güleş* yerine *güreş* ...

(2000: 30)

Yumuşama? - Türkiye Türkçesindeki “d” veya “g” (ince) doğu Türkçelerinde genellikle “t” veya “k” (ince) ya tekabül ederler. ... *güreş* ...

(2000: 72)

Deny, /l/ ve /r/ seslerinin değişimi bahsinde *gölge* ve *güreş* kelimelerinden bahsetmektedir. *Görge* yerine *gölge*, *güreş* yerine *güleş* kullanılabildiğini ifade etmiştir. *Güreş* kelimesinin ilk sesinde *k* > *g* tonlulaşması olduğunu da belirtmiştir.

Elöve'ye göre *güleş* şeklinin aslı *güreş*'tir. *Güreş*- “karşılıklı kuvvet sarf etmek” fiiliyle ilgilidir. *Gür* kökü *gür ses*, *gür su*, *gür saç*, *gür kaş* örneklerinde ve *gürbüz* kelimesinde olduğu gibi “kuvvet” fikri vermektedir. *Güre* de “güç, kuvvet” demektir. (Deny, 2012: 56)

Clauson, iki ayrı *kür* kelimesine yer vermiştir. Bunlardan ilki *kür* (?g-) başlığıyla kaydedilmiş olup, “cesur, gözü pek” anlamındadır. Bu kelime EOT metinlerinde *gür* şeklinde ve “cesur” anlamında kullanılırken, 14. - 16. yy. arasındaki metinlerde “bereketli, bol, gür” anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Kelimenin Osmanlı ve Türkmen Türkçelerinde *gür* biçiminde “kalın, sık, bol” anlamlarında kullanıldığını da belirtmiştir. Diğerinin ise yalnızca söz gruplarında kullanıldığını vurgulayarak *tev kür* ifadesini “hile, kandırma, oyun” olarak açıklamıştır (1972: 735). *Küre*:- fiilinin “kaçmak, terk etmek” gibi anlamlara geldiğini ifade ederken, *küri*:- şeklini “(yeri) eşmek, kazmak; (kar için) kürekle temizlemek” anlamlarıyla vermiştir (737.s). *Küreg* kelimesinin de *küre*:- fiilinden türediğini belirterek “kaçak, firari (köle vb.)” şeklinde tanımlamıştır (741.s). *Küreş*- fiilini *küri*:- fiilinin işteş şekli kabul etmekte ve “birlikte kürekleme, kürekle temizlemek” anlamını vermektedir. Osm. *güreş*-, Trkm. *göreş*- şekilleriyle ilk sesteki *k*- > *g*- değişimini de göstermiştir (747-748.s). Yine *kür* kökünden gelen *kürliğ* kelimesini ise “hileci, düzenbaz” şeklinde tanımlamıştır (745.s).

Eren, *gürbüz* sözcüğünün Far. *gurbuz*’dan geldiğine dair bir görüş paylaşmıştır (1999: 167).

Tietze, *gür* kelimesinde Clauson’un görüşünü paylaşırken (2009: 214), *gürbüz* kelimesinde Çağatay Türkçesinde “daha sakalı çıkmamış genç “anlamında olan *gürbüz* kelimesinden geldiğini ve bugün “sağlam, kuvvetli, kudretli, sözü geçen” anlamlarına geldiğini belirtir (214.s). *Güreş* maddesinde kelimenin *r* > *l* değişimiyle *güleş* olarak da kullanıldığını ekleyerek, Çağatay Türkçesindeki *kürüş* biçiminden geldiğini ifade etmiştir (215.s).

T. Tekin, aslî uzun ünlü içeren kelimeler arasında E. Uyg. *kü*-, *küü*- “korumak”, DLT’deki *kūd*- “gözlemek, korumak; beklemek” fiillerini de saymıştır. Yak. *kūt*-, Trkm. *güyt*- şeklinde uzun ünlünün korunduğu şekilleri de göstermekte ve *kū-d*- şeklinde çözümlenmektedir (2013a: 64).

Gülensoy, *gür* kelimesi için paylaşılan diğer görüşlerde olduğu gibi *kür*’den geldiğini söylemiş (2011, C.1: 397), *gürbüz* “sağlam, güçlü, iri” ve *güre* “çiftleşmek isteyen kısrak veya dişi eşek” kelimelerini de bu *kür* köküne bağlayarak *gür* (< *kür*)+*bü*-z (C.1: 397) ve *kür* “yiğit, pek yürekli” +*e* (C.1: 397) tahlillerini vermiştir. Gülensoy, ayrıca pek çok çağdaş Türk lehçesinde *gürbüz* kelimesinin olmadığı bilgisini de vermiştir (C.1: 397). *Güreş*- kelimesinde de *küreş*- ~ *körüş*- biçimlerini verir (C.1: 397).

Kaçalin, Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı adlı eserin “Açıklamalar” kısmında metinde *kür* kelimesinin “sahtekâr” anlamıyla yer aldığını belirtmiş ve bu anlamı nasıl kazandığını izah etmiştir. *Kür* “hile, fesat, al, kandırma” kelimesi önce *kürçi* veya *kürlüg* “sahtekâr” anlamından mecaz yoluyla *kür* “sahtekâr” olması gerektiğini belirtmiştir. Kaçalin’e göre *kur* “iyilik bilmez, nankör” ile *kür* arasındaki ilişkinin de değerlendirilmesi gerekmektedir. *Gür* ile karışıklığa uğrayan bu söz, *kür* “inatçı, hırslı” kelimesi dolayısıyla *güre* ile de ilişkili olmalıdır (2017: 632). *Güre* ise *gür+e* şeklinde tahlil edilir (657.s). Buradaki *+e* eki küçültme, eşitlik, aitlik belirtir (653.s). *Kür* “nankör, hayırsız” kökünü ise Ermenice *kur* kelimesine bağlamıştır (812.s). “Sözlük”te de *güreş* kelimesini *kür+e-ş* olarak çözümlenmiş ve *kür* kökünün anlamını “oyun, al; güç, kuvvet” olarak vermiştir (805.s).

Berbercan, Köktürk Bengü Taşları’nda geçen *kür(e)güñ(i)n*, *kürlüg* ve *küre-g* kelimelerinin ortak bir *kür* isim kökünden geldiğini belirtir. En eski yazmalarda “hile, kandırma” anlamında olduğu tespit edilen *kür* kelimesinin *+e-* eki ile isimden fiil olduğu, “hileye başvurmak, kural, kanun, töre tanımazlık etmek, töreden ve otoriteden kaçmak” anlamını kazandığını dile getirir. Tarihi ve çağdaş lehçelerdeki kullanımını değerlendiren Berbercan çalışmasında, “*kür* kelimesinin semantik kalıtımının Türkiye Türkçesinde sürdüğünü; ancak kelimedeki anlam genişlemesi olduğunu ve anlamın isnadının değiştiği” sonucuna varmıştır. TT ağızlarında görülen “inatçı, hırslı adam” anlamındaki *kür* kelimesinin eski bir yapı ve anlam kalıntısı olabileceğini, bu şeklin kelimenin en eski semantik yapısına yakın olduğunu belirtir. Berbercan, *güreş*’in hem güç, cesaret hem de içindeki oyunlara vakıf olmayı gerektiren bir spor olduğunu vurgulayarak, “*kür* vasfına sahip iki yiğidin icra ettiği bu eylemi” *kür* ismine eklenen *+e* isimden fiil yapma ekiyle oluşturulmuş *küre-* fiiline gelen *-ş* fiilden isim yapma ekiyle türetilmiş bir isim olduğunu ifade etmiştir (2009).

MS’de *gür* kelimesi, ET *kür* “yiğit, cesur (adam)” şekline bağlanmıştır. *Gürbüz* sıfatının Far. *gurbuz*’den geldiği belirtilmiştir. İki farklı *güre* kelimesine yer verilmiştir. İlki *göre* < *görüğe* değişimiyle verilen Moğolca kelimedeki gelen EOT ve halk ağzında kullanılan “insana alışmamış, çekingen, ürkek, vahşi” anlamı *güre* kelimesidir. İkincisi ise yine *güre* şeklinde görülen “bir yaşından üç yaşına kadar olan tay” anlamındadır. *Güreş* kelimesinin ET *küre-* “kaçmak” fiilinden gelen *güre-ş*’ten veya *güreş-iş* şeklinden büzüşme ile oluştuğu bilgisi verilir (448.s).

Kanar, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü'nde *gürbüz* kelimesinin Far. *gorboz*'dan geldiğini belirterek “yiğit; akıllı; tuttuğunu koparan, atak, atılğan; hilekâr; erkek ve bayan adı” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2003: 436).

Devellioğlu sözlüğünde ise *gürbüz* kelimesi yine Farsça isim olarak “cerzebeli”, “kahraman”, “anlayışlı” olmak üzere üç anlamla gösterilmiş, dördüncü anlam olan “gürbüz, genç irisi” Türkçe olduğu notuyla verilmiştir (2008: 300).

Ergin, Köktürk Bengü Taşları'ndaki *kür* kelimesini “hile, fesat, aldatma, kandırma, çare”, *küregü* kelimesini “disiplinsizlik, itaatsizlik, kaçaklık, kaçış” ve *kürlüg*'ü “hileli, hilekâr, sahtekâr, fesatçı, aldatıcı; hilekârlık, sahtekârlık” olarak açıklamıştır (1970: 107). Bu kelimelere T. Tekin, *küregü* “itaatsiz olma” ve *kürlüg* “hilekâr, aldatıcı” (2008: 157); Ercilasun da *küreg* “kaçak”, *küregü* “isyankârlık”, *kürlüg* “huysuz” (2016: 695) şekil ve anlamlarında yer vermiştir.

İncelenen kelimeler ve bu kelimelerle ilgili bazı ifadeler DLT'de şöyle geçmektedir: *kür* “azimli, yürekli, korkusuz, gururlu olan”, *küre-* “korkusuzca kaçmak”, *küreş-* “güreşmek; savaşmak” (757.s).

Kür kelimesi DLT'de olduğu gibi KB'de “yiğit, pek yürekli, kabadayı” anlamlarındadır. *Küreş-* “güreşmek, boğuşmak” fiili de kullanılmıştır (1979: 302, 303).

Dede Korkut Kitabı'nda *kür* kelimesi “idraksiz, inatçı, inadına kötü iş yapan, aksi, yaramaz, kötü, huysuz, kötü huylu, kötü tabiatlı” şeklinde olumsuz anlamlarla karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 1997: 208). *Gürbüz*, *güreş*, *güreş-* kelimelerinin de bilinen şekil ve anlamlarda kullanıldığı görülmektedir (130.s).

❖ *güvercin*

bk. balıkçıl

H

❖ *haçan*

bk. hangi

❖ *halayık*

Deny, “gönüllü cariye” olarak tanımladığı *hâlayık* kelimesini Türkçedeki Arapça çokluk şeklinde kullanılan alıntı kelimeler arasında saymıştır. Elöve, eklediği dipnotta bu kelimeyi köken bilgisi açısından değerlendirmiştir. Elöve’ye göre “kelime sanıldığı gibi Arapça ‘hâlk edilenler’ anlamındaki *halâik*’ten değil Türkçe *yaşamak* gibi meydana getirilen *kulamak* “kul, köle etmek”ten *kulağuk* “kul edilmiş” anlamına bir sıfatın aşınılısıdır. İlk /u/, /a/ sesine ve iki ünlü arasındaki /ğ/ de /y/ sesine dönmüştür. “Hesapça bu ‘mahlûk’ anlamına Arapça *halîka* tekliğinin çokluğu ise de mahlûk olmak, kul taifesinden olan bu kadın kısmına ait değildir”. Kelime Eski Türkçede örneği görülen *cırlayık* “bir kır kuşu” gibi türemiş kelimeler cinsindedir. DLT’de geçen *taşka-* / *talkı-* “zarar vermek” fiilinden türemiş *تالقاوق > دالقاوق* gibi Türkçe bir türemiş görünümündedir. *Dalkavuk* sözcüğünü de DLT’de “iş bozmak, ayıp etmek” anlamıyla geçen *talkıguk* kelimesine bağlamıştır. İşte *قولاغوق* (*kulağuk*) da *قولايق* (*k > h* değişimi ve ayrıca ünlü değişimiyle) = *halayık* “kul edilmiş kız, kadın” anlamını yüklenmiştir. *Kullan-* “kendisine kul etmek” ve mecaz anlamıyla “istihdam (kullanım) etmek” ile yakınlaştırılmalıdır (Deny, 2012: 159, 710).

Halayık kelimesinin Arapçadan Türkçeye geçmiş bir kelime olduğu konusunda pek çok araştırmacının hemfikir olduğu görülmektedir.

KB’de *halayık* kelimesi doğrudan Ar. “yaratılmış olanlar, mahlûklar, halk” anlamıyla kullanılmıştır (1979: 174).

Dede Korkut Kitabı’nda *halayık* şeklinde ve “halayık, cariye, kul” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Ergin’e göre kelime Ar. *halâ’ik* kelimesinden Türkçeye geçmiştir (1997: 134).

KT’de *halayık* kelimesinin Arapçadan “mahlûkat” anlamlı kelimedenden Türkçeye geçtiği, Türkçede “cariye, harpte tutulmuş veya satın alınmış kız veya kadın” anlamında kullanıldığı, teklik bildiren *halika*’nın pek müstamel olmadığı ifade edilmiştir (423.s).

Çağatay, Anadolu’da “kadın” anlamında kullanılan kelimelerden biri olan *dişi-galek* kelimesinin oluşumundan bahsederken *dişi* kelimesi ile Ar. *halâyık* “şahıs, hizmetçi” birleşiminden oluştuğunu belirtmekte, dolayısıyla *halayık* kelimesini Arapça kökenli kabul ettiği anlaşılmaktadır. “Hizmetçi; ırgat; art kız; evlenmemiş kız vb.” anlamlarda kullanılan,

galek, kalik, kalık, kaluk, galuk, kalek, gelek, gelek ve küçültme ekiyle *galuş* şekillerini *kal-* fiilinin türevleri değil, *halayık* kelimesinin ağızlarda aldığı çeşitli şekiller olarak kabul etmektedir. Bu şekillerin Yunanca *kaliki, galik, kelek, gelik* “ayakkabı, kadın pabucu” ile ilgisi olup olmadığı konusu üzerinde durmamıştır (1962).

Tietze de *hâlaik / hâlayık* maddesinde incelediği kelimenin Arapçadan geldiği fikrindedir (2009: 236).

Devellioğlu, Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat’ında Arapça *halika*’nın çoğulu olarak gösterilen *halâik* kelimesine “mahlûklar, yaratıklar, insanlar” ve “halayık, satın alınan kadın hizmetçi” anlamlarıyla yer vermiştir (2008: 316).

Pakalın’ın sözlüğünde *halayık* kelimesi “cariye, hizmetçi yerinde kullanılır bir tâbir” olarak açıklanmıştır. “Tabiat ve nas” anlamındaki *halika* kelimesinin çoğulu, özellikle beşer için kullanılan *halâik* ile ilişkilendirilmiştir (1993, C.1: 707).

MS’de de sözcük Arapça “yaratıklar, insanlar” anlamındaki *halâ’ik* kelimesine bağlanır. Ancak kelimenin sözlüklerde bu şekilde açıklandığı, oysa anlam bakımından bu köken bilgisinin uygun görünmediği, kelimenin başka bir kökten türemiş olmasının muhtemel olduğu da eklenmiştir (461.s).

Halayık sözcüğü Türkçe Sözlük’te de Arapça *halâ’ik* kelimesine bağlanmış ve “kadın köle, cariye” olarak açıklanmıştır (1031.s).

TS’de *kalayık* şeklinde verilmiştir (122.s).

❖ **han**

bk. bey

❖ **hanca**

bk. hangi

❖ **handa**

bk. hangi

❖ *handan*

bk. hangi

❖ *hangi*

İncelenen diğer kelimeler: haçan, hanca, handa, handan, hanı, hani, hansı, kaçan, kanca, kanda, kandan, kangı, kanı

DENY:*Çağrılı Ünlemler**Ha!*

Bazen olmuş olduğu üzere bu ünlemi Azericede (Örneğin; *ha vakıt, ne vakıt?* Ahundof, 90, 172, 178.s. biçiminde) rastlanan soruluk *ha* edatıyla karıştırmamalı. Osmanlıcada bunun bazı soru kelimelerinde izleri bulunmaktadır: *hanı* (daha eskisi *kanı*), *hangi* (daha eskisi *kangı*), *haçan* veya *kaçan*. Krş. Azericede *hara, harda, hardan* “nere, nerede, nereden”, *hansı* “hangisi”.

Bu öge Kırgız, Sagay vs.de rastlanmakta olan daha eski bir *qay* kelimesi yerindedir.

Örn.: *Sizlär qay yärgä barseñizlär?* “Sizler ne yere varıyorsunuz?”^{AUE} (*Yedi Uyurlar, Çin Türkistanı Türkçesi*, 229.s.).

Qay Osmanlıcadaki *ne* 'nin tam anlamdaşdır: *qaydağ, qalay, qayuma ...* (2012: 631, 637)

*Yer Zarfları**“Bura” örneğindeki yer zarfları*

Nerede 'nin *hani* (eski biçimi *kanı*) biçiminde bir anlamdaşı vardır.

Örn.: *Cicim gel, baña gel, hani bunuñ annesi?* (Bir annenin çocuğunu okşayıp severken söyledikleri.).

Soruyu daha anlamlı bir hâle koymak, özellikle aranılan şeyin, yerinde olacakken olmadığını bildirmek, o şeyin bulunmadığına dikkati çekmek için daha çok bu kelime kullanılır, *ya* ünleminin de bu zarfla birlikte kullanılması bundan ileri geliyor. O zaman kelime *hani ya!* biçimini alıyor.

Örn.: *Hani (haniya) liramıñ kusuru (küsur)?;*

Hani o eski işler; hani o eski se(a)fâlar? ...

Nerede 'nin ikinci bir anlamdaşı vardır:

Handa (eski biçimi *kanda; kanca* 'dır.)

Örn.: *Qanda olsa âşığı bîçäre cānānın arar.*

Halk ağzında *handa* ifadesi de kullanılır.

Handa ise gelecek.

Handa ise bana dayak da atacak.

Handa ise mektebe başlayacak.

İstanbul'da ise aynı anlamda *nerede ise* derler.

Örn.: *Nerede ise yağmur yağacak.*

1.hatırlatma - *Ƙandan* kelimesine, *nereden* kelimesine eşit olarak eski metinlerde de rastlanır:

Örn.: *Hay Evliyām Ƙandan gelirsin (Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 251. yap.);* krş. *Ƙaydın keldiñlär* “Nereden geldiniz?” (*Yedi Uyurlar*)?

2.hatırlatma - *Hanı*, *handa* (bulunma hâli) ve *handan* (ayrılma hâli) da rastlanan *h(k)an* ögesi *hangi*'de de görülür ki bu *hanki* veya *hanıki* biçiminde sökümlenebilir.

(2012: 235, 237-240)

Gırtlak Ünsüzleri

Türkçede *h* sesi *ğ* sesinin ... bir yumuşamışdır.

Örn.: ... *hangi* veya *hangi* ki aslı olan *Ƙanğı* yerindeki *hanğı* 'dan ...

(2012: 55)

Cümlelerin fiili edilgen ise -CA ekiyle gösterilen göreceli hâli bazen bir bulunma hâline bazen bir araç, vasıtalık ekine eşit olur. ...

Eskiden *nerede* yerine (bulunma hâli ile) *Ƙanda* veya (göreceli hâli ile) *Ƙança* kelimeleri farksız olarak kullanılırdı (1426 yılı yazmaları, 75. yap.).

(2012: 580-581)

Ünlü uyumu veya ünlülerin benzeşmesi

... Tek ve aynı Türkçe kelimedede ya yalnız ön sınıf ünlüleri olan *e, i, ö, ü*'den ya yalnız art sınıf ünlüleri olan *a, ı, o, u*'dan biri bulunur. ...

Bu kuralın istisnaları son derece seyrek olup böyleleri ise hemen her zaman *ı* yerine *i* söylenişli olur.

hanğı;

haniya, hani yerindedir ...

hanğı kelimesi *hanğı* veya *Ƙanğı* diye söylenir (krş. Viguier, *Türk Dili Unsurları*, 80.s.; krş. eski imlasıyla قنغی)

(2012: 99-100)

Diğer zaman zarfları ve zarflık deyimleri: ...

*Ƙaçan (haçan)** edebî dilden ve İstanbul ağzından düşmüş bir kelimedir.

(2012: 248)

*Not: “Ne” anlamına *Ƙay* kelimesi ile “zamanda” anlamına, *çağın* kelimesinden yapılmış: *çak* “zaman, ölçü”.

(2012: 248)

Çin Türkistanı Türkçesinde *Ƙayan* “nerede”.

(2012: 570)

Ƙaçan veya *haçan* (Azericede *haçan*) kelimesi zarf olarak “Ne zaman?” anlamını verir. Bu *Ƙay çağın*; yani “hangi çağda, hangi zamanda” yerindedir (*Ƙay* bir soru zamiridir; *çağ* da “zaman” demektir, -*In* bir araç ekidir.).

Eski Osmanlıcada *Ƙaçan*, “ne zaman ki, vaktâ ki” anlamında bağlaç olarak kullanılırdı ve *Ƙaçanki* veya *Ƙaçankim* de denilirdi. Fiil, geniş zamanlı -*IcAK*

olan zarf-fiil veya şartı ya farazi kip olurdu. *Her kaçan* “her ne zaman, her ne zaman ki” anlamını verirdi.

Örn.: *Kaçan kim girü döner ardınca basa düşelim.*^{AUE} (Rouen, 1943 yazmaları, 26. yap.) ...

Hatırlatma - Bugün bu edat ancak lehçelerde (örnek olarak Maraş'ta) *-Inca*, *-IncIz* zarf-fiilliyle kullanılır: *Haçan, çihinciz.*

(2012: 626)

Gırtlak Ünsüzleri

İki adet “soluklu” sızıcı ses vardır. İkisi de *h* şeklinde belirtilir.

biri tonsuz: *h* (*h* yazılır) çok hafif bir gırtlak büzülmesi gerektirir. Bu ses soluk vererek (alarak değil) çıkarılır. Gırtlaktaki hava birden bire dışarı verilir, *h* sesi, *h*, *kh* sesinin yumuşatılmışıdır. Türkçe’de *h* sesi *k* > *h* > *h* gelişmesinin sonucudur ve buna göre sadece kalın sesli kelimelerde bulunur. ...

Bir tonlu *h*. ...

Bir önceki paragrafta incelediğimiz tonsuz ünsüzün daha az veya daha fazla sabit, tonlulaştırılmış halidir, bazı yabancı kelimelerde bazı kalın sesli kelimelerin imlâsında ayırdedilmezler. Türkiye Türkçesindeki Türkçe kelimelerde primitif bir damak sesinin gelişmesi sonucu meydana gelmiştir.

Örn.: ... *kanı* > *hangı* > *hangı* > *hangi*.

(2000: 25, 27-28)

Ses Uyumunun Birinci Kuralı (genel)

Derinlik veya damak sesinin karşılıklı bağı: *Türkçede bir hece grubunun ilk ünlüsünün ince veya kalın olmasına göre, sonraki ünlüler de ince veya kalın olurlar.* ...

Ses uyumunun birinci kuralına istisna çok azdır: ...

hangi?;

Haniya, hanı ya! yerine.

(2000: 50-51)

Deny, Osmanlıcada bazı soru kelimelerinde görülen *ha* edatının Türk lehçelerindeki soru kelimelerinde görülen Türk lehçelerindeki soru kelimelerinde görülen *kay* kelimesinden geldiğini belirtmiş ve *kay* kelimesini içeren soru kelimelerini örnek cümleler içinde göstermiştir. *Hanı* (daha eskisi *kanı*), *hangi* (daha eskisi *kanı*); *haçan* veya *kaçan* Azericede *hara*, *harda*, *hardan* “nere, nerede, nereden”, *hansı* “hangisi”, eskiden *nerede* yerine kullanılan (bulunma hâli ile) *kanda* veya (göreceli hâli ile) *kança* kelimeleri verdiği örnekler arasındadır. İstanbul ağzından düşmüş olan *kaçan* / *haçan* zarfının da, bu soru zamiri *kay*’dan geldiğini ifade etmiştir. *Hanı*, *handa* ve *handan*’da rastlanan *h(k)an* ögesinin *hangi*’de de görüldüğünü, *hanki* veya *haniki* biçiminde çözümlenebileceğini de dile getirmiştir.

Elöve, *han* (*kan*) kelimesinin Far. *kān* gibi yer anlamıyla bağımsız bir kelime olması gerektiğini belirtmiş ve *Taşhan*, *Zincirli Han* örneklerini vermiştir. *Hangi* (*kanı*)

“soru edasıyla yere mensup”; *akşamkı* [*ki, k(ğ)ı*] “akşama mensup”; *dünki* “düne mensup”; *evdeki* “eve mensup”; (eskiden, *sonrağı* “sonraya mensup”) kelimelerini sıralamıştır. Bu mensubiyet ekinin *aki* biçiminde dilimizdeki bazı kelimelerde de kullanıldığını belirtmiş, bu durum için de *zorâki* “zora mensup”, *Lâhuraki* “Hindistan’da Lâhur şehrine mensup”, *şalâki* “şala mensup” örneklerini vermiştir. Şemseddin Sami’nin bu gibi oluşumları haksız olarak Rumca kuralınca yapılmış farz ettiğini, eskiden beri, en sık asıl nispet edatı olarak kullanılan ekin bu -ki olduğunu belirtmiştir. Ekin Farsçaya geçmiş olma ihtimalini de *hânegi* “eve mensup” örneğiyle değerlendirmiştir. Şahî “şaha mensup” kelimesinde olduğu gibi /ğ/, /g/ ünsüzü sonu ünlü ile bitenlerde kalmış, ünsüzle bitenlerde düşerek /i/ kalmıştır (Deny, 2012: 240)

Elöve, *iki elim kanda olsa* deyimini de değerlendirerek, aslında “iki elim kan içinde” değil, “iki elim nerede olsa (ne ile meşgul olsa bırakıp)” anlamında olduğunu vurgulamıştır (239.s).

KT’de *kandan* kelimesi “nereden”, *kanda* “nerede” anlamlarıyla verilmiştir. *Kanda* maddesindeki açıklamalardan sözlüğün kaleme alındığı dönemde *kanda*’nın hâlâ kullanıldığı, خانه şeklinin ve galat-ı fâhiş olarak nitelendirilen هاندا şekillerinin de görüldüğü anlaşılmaktadır (586.s). *Kangı*’da da aynı durum söz konusudur. خانکی ve galat-ı fâhişi olarak da هانکی şekillerinin kullanıldığı da belirtilmiştir (587.s). *Kanı* maddesinde *hani*’ye yönlendirme bulunmaktadır (587.s). *Hani* maddesinde İstanbul Türkçesinde sıkça kullanılan şeklin *hane* (هاننه) olduğunu, fakat ق ile ۰ arasında bir ilgi olmadığı ve خ burada ۰ gibi telaffuz edildiği için خانى yazmanın daha doğru olduğu izah edilmiştir (430.s). *Kaçan* kelimesi de madde başı olarak yer almakta, kelimenin edebî dilde kullanılmadığı ifade edilmektedir (565.s).

Clauson, *ka:ñu:* kelimesini “hangi, ne” veya “bazı” anlamlarında vermiş; *kaç*, *kaçan*, *kalı:*, *kaltı:*, *kanı:* kelimeleriyle aynı kökten olduğunu belirtmiştir. *Ka:ñu* erken dönemlerde *ka:yu:* olmuştur. Ancak çoğu şekilde -n- korunmuştur. Bu kelimenin *hangi* ile de ilişkili olduğunu söylemiş; /k/ sesinin /h/ sesine döndüğünü ekleyerek *handa* örneğini paylaşmıştır. Bu maddede *kantan*, *kayu*, *kayuda*, *kanyuda*, *kaçan*, *kayusiña*, *kayular*, *kanda*, *handa*, *kayda*, *kayuka*, *kayusi*, *kayudın*, *kanı*, *kanca*, *kandın*, *kaysiñız*, *kaya*, *kaysı*, *karu*, *kangı*, *kankı* biçimlerine yer vermiştir (1972: 632-633). *Kança* “neye, nereye, herhangi bir yere” gibi anlamlara geldiğini, morfolojik olarak incelendiğinde eşitlik eki aldığını ifade etmiştir (634.s). *Kanta*, *kantın* başlığında da *ka:nu:* maddesine yönlendirmiştir (635.s). “Ne zaman, her ne zaman” gibi anlamlara gelen *kaçan* kelimesine de yer vermiştir. Morfolojik

olarak kelimeyi belirsiz gören Clauson, *kaç* ve *ka:ñu* kelimelerinin akraba olduğunu da söylemiştir (592.s).

Tietze, *handasa / handiyse* maddesinde “nerede” anlamındaki *handa / hande* ve *ise* kelimelerinin birleşimi olduğunu savunmaktadır. *Handa / hande* için *kanda* biçimine yönlendirir (2009: 249). *Hani* için *kani* (251.s), *hangi* için *kankı* (250.s) biçimlerini işaret etmiştir. *Hansi / hansı* kelimesini *hangisi* varyantı olarak ifade etmiştir (251.s). *Haçan* kelimesi için *kaçan* biçimini işaret etmiştir (225.s).

Gülensoy, *hangi* kelimesinin *kanğı* biçiminden geldiğini belirtir, ET *kanyu* < **ka+n+yu* olduğunu da ekler (2011, C.1: 403). *Hani* kelimesini de *hani* < *kanı* < **ka+n+gi* şeklinde tahlil ederek *hangi* ile kökenlerini birleştirir. Ayrıca *hani* maddesinde ET. *kanu*, *kanyu*, *qayu* biçimlerinden bahseder. Bugün lehçelerdeki *hani*, *kâni*, *keni*, *kana*, *kani*, *kaya*, *kayda*, *kay cirdä* kullanımlarını ekler. Kerkük ve yöresi ağızlarındaki şu biçimleri paylaşır: *hara*, *hayra* “nereye”; *harâli* “nereli”; *harâni* “nereye”; *harâsi* “neresi”; *harda* “nerede” ~ *hardadı* “nerededir”; *hardan* “nereden”; *hardasın* “neredesin”; *hayan* “hangi yan” ~ *hayanda*; *hayza* “nereye” (C.1: 404). *Haçan*, *haçağ*, *haçanda*, *haçen* kelimelerini “ne vakit, ne zaman” anlamıyla verir ve *ka+çan(da) / +ağ / +en* olarak tahlil eder (C.1: 402).

Hardan kelimesine ayrı bir madde başı olarak yer veren Gülensoy, kelimeyi “nereden” olarak açıklar, *ha* [< **ka*]+*ra+dan* şeklinde tahlil eder. Anadolu ağızlarında *hardan*, *haradan* kullanımlarının bulunduğunu ekler (2011, C.1: 404). *Kança* sözcüğünü “ne kadar?, nice?” olarak açıklayıp **ka+n+ça* olarak, *kanday* sözcüğüne de “ne kadar” manasını verip **ka+n+day* olarak tahlil eder (C.1: 458). *Kani*’yi **ka+n+ı* şeklinde çözümler (C.1: 458).

T. Tekin, *k* > *h* ve *h* > *h* değişmelerinin çok yaygın olduğunu belirtir ve bu değişimin örnekleri arasında *kanğı* > *hangı* > *hangi* ve *kanı* > *hanı* > *hani* değişimlerini de verir (2013c: 48).

Hamilton da E. Uyg. dönemi eserlerinden İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde geçen *kança* “nerede, nereye kadar”, *kanta* “nerede, nereden” gibi soru kelimelerinde *ka* soru zamirinin çekimleri olduğunu belirtmiştir (2011: 181).

İlgili soru kelimelerini “Soru Edatları” başlığında değerlendiren Hacıeminoğlu, şu gelişim ve tahlilleri göstermiştir: *handa* < *kanda* “nerede”; *harda*, *hara*, *hardan* “Azerbaycan metinlerinde”; *hangi* < *kanğı* < *kankı* “hangi”; *hanı / hani* < *kanı* “nerede”;

kañça < *kan+ça* “nereye”; *kañçaru* < *kañça+ru* “nereye”; *kanda* < *kan+da* “nerede”; *kandan* / *kandin* < *kan+dan* < *kan+dın* “nereden”; *kankı* “hangi”; *kayda* / *kayuda* / *kaydın* / *kayudın* < *kayu+da*, *kayu+dın* “nerede”; *kaysı* < *kayu+sı* “hangi, hangisi”; *kayu* “hani, hangi, nerede, nereden” (1992: 270-275) ve *kaçan* / *kaçan kim* ifadelerini de “ne zaman, ne zaman ki, vaktaki, -dığı zaman” (163.s).

Banguoğlu, “Zamirli Zarflar” başlığı altında zamirlerden gelen zarfları değerlendirmiştir. Soru ve gösterme zamirlerinin yer yön hâlleriyle oluştuğunu belirttiği örnekler arasında *kancaru*, *kanda*, *kani*, *kandan* sözcükleri de yer almaktadır (2007: 382-383).

Ergin, EOT’de kullanılan *kaçan* “ne zaman” zaman zarfının bugün unutulduğunu belirtmiştir (2007: 261). *Soru Sıfatları* başlığında *hangi* kelimesini de incelemiştir. Tek başına soru adı olan bu sıfatın EOT ve Osm. döneminin başlarında *kañğı*, *kankı* şeklinde olduğunu, bir süre de *hanğı*, *hanğı* şeklinde kullanıldığını, Osm. döneminin sonlarına doğru bugünkü *hangi* şeklini aldığını ifade etmiştir. Ergin’e göre *hangi* kelimesi *kani* (*hani*) ve *-kı*, *-ki* ekinin birleşmesi ile oluşmuştur (253.s). “Nereye” anlamıyla *kañğı* soru kelimesinde de bahsetmiştir (296.s).

Kaçalin, *kaçan* “ne zaman”, *kancarı* “ne yana”, *kanda* “nereye” kelimelerini sırasıyla *kaç+an*, *kañyu+ça+ru*, *kañyu+da* şekillerinde çözümlenmiştir. Ayrıca *kani*’nin da “hani” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (2017: 807-808).

Yavuzarslan, **ka* zamirinin günümüze kadar ulaşmış ve çeşitli türevleri oluşmuş ilgi çekici bir kök olduğunu belirtmektedir. Bu konuda yapılan daha önceki çalışmalardan da bahsederken, Ahmet Temir’in Türkçe bir unsur olarak gördüğü **ka*-’dan meydana gelen *kan-*, *kay-*, *kal-*, *kar-* grupları ve onların ikincil şekillerinin tüm Altay dillerine yayıldığı yönündeki görüşüne yer verir. Fonetik yönden incelerken, bu unsurun Uygurcadan sonraki lehçelerin bazılarında, Moğolcada ve Tunguzcanın bazı lehçelerinde *ka-* < *ha-* şekline girdiğini, Mançuçada *ha-* < *a-* değişiminin görüldüğü Temir’in görüşlerinden eklemiştir. W. Bang, Räsänen ve Banguoğlu tarafından *kayu* < *ka-yu* şeklinde tahlil edilen kelimenin bu tahlilde şahıs zamiri olan **ka*’ya bağlandığını söyler. **Ka* zamirinin türevlerinin Hacıeminoğlu tarafından *bağlama edatları* ve *soru edatları* arasında değerlendirildiğini aktarmıştır. Hacıeminoğlu, *kalı* şeklini *kalan* edatı gibi *kal-* fiiliinin bir türevi kabul etmektedir. Yavuzarslan ise *kal-* değil yine **ka* zamirinin türevi olduğunu savunmuştur. Clauson ve Barutçu’nun da **ka-lı* tahlilini savunan isimlerden olduğunu belirtmiştir.

Hüseyin Kazım Kadri de **ka* zamirini *kay* köküne bağlayan bir diğer isimdir. Yavuzarslan'ın kendi sınıflandırması şu şekildedir (1993):

1. Zaman zarfı görevinde kullanılanlar: *haçan* < *kaçan* (*haçanki*, *kaçan kim*), *kanca* / *hanca*, *hanidir* [*hani* (< *kanı*) + *dir*], *haniden* (*hanıdan* < *handan*), *handa*, *hanıhandan*, *handan beri*, *handen*.

2. Soru sıfatı görevinde kullanılanlar: *hani* < *kanı*, *hana*, *hangi* / *hengi* / *kankı*, *hansı* / *hansi* / *hanısi* (Azerbaycan); *haşsı* / *haşsımızın* (Kerkük).

3. Yer, yön anlatan ve soru zarfı görevinde kullanılanlar: *hara*, *haraya*, *hardan*, *haranın*, *harayı*, *harya* (Azerbaycan); *hare*, *haraya*, *hariya*, *hareye*, *hardan*, *harda*, *haralı*; *haniye*, *handan*, *hangırda* vd.

Kaçan soru sözcüğünü incelediği çalışmasında tarihî metinler ve ağızlardan kullanım örnekleri sunan Torun, EOT döneminde daha çok cümle başı edatı, günümüzde de Anadolu ve Balkan ağızlarında yine cümle başı edatı ve zarf olarak kullanılan bu sözcüğün **ka* 'lı soru sözcüklerinden biri olduğunu ifade etmiştir (2012).

MS'de *hangi* kelimesinin EOT *kanğı*'dan geldiği aktarılmıştır (469.s). EOT'de “nerede, nereye” anlamında kullanıldığı belirtilen *kanda* ET *kanda* 'ya bağlanmıştır (617.s). *Hani*, ET *kanı* > *hanı* > *hani* gelişimiyle bugünkü şeklini almıştır (469.s). *Kaçan*, *haçan* şekillerinde görülen, EOT ve halk ağzında “ne vakit, ne zaman ki” anlamında kullanılan zarf ET *kaçan* 'a bağlanmıştır (598.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *haçan*, *haçana* şekillerinde geçen “nasıl; ne zaman; ne zaman ki” anlamlı kelimenin ET *kaçan* şeklinden geldiğini ifade etmiş ve *haçana geder* “ne zamana kadar” örneğini vermiştir (1995: 152). *Ani*, *hané*, *hanı* gibi şekillerde de görülen *hani* kelimesini ET *kanyu* biçimine bağlamıştır (156.s). Gemalmaz, *harda* (şu *harda*) “yukarıda” kelimesinin *yukarı* anlamında kullanılan kelimelerden biri olduğunu belirtmiş ve *yuħari* > ET *yoħaru* değişiminin altında yer vermiştir. Yer alan aynı anlamlı diğer şekiller şunlardır: *Yuħari*, *yuħardan* “yukarıdan”, *yuħare* “yukarı”, *yuħarke* “yukarı” (156.s).

TS'de *kanda*, *handa*, *kandasa*, *kandağı*, *kandaki*, *kanğı*, *kankı*, *kanı* gibi türevlerin yer aldığı görülmektedir (124.s). Elöve'nin notunda da görülen *iki elim kanda olsa* sözüne benzer bir anlam TS'de “nerede ise, nerede olursa olsun, nerede olsa” anlamlarındaki *kandasa*, *handasa*, *kanda ise*, *kandaysa* ifadelerinde de vardır (124.s).

Köktürk Bengü Taşları'nda bahsi geçen *ka* zamiriyle ilgili olan kelimelerden *kanı*'nın “hani, nerede” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir (Ercilasun, 2016: 684).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde ilgili bazı ifadeler şu şekillerde yer almaktadır: *kaçan*, *haçan* “ne zaman, ne vakit, vaktaki” (Caferoğlu, 2011: 81, 160); *kaçang* “kaç defa, o kadar, kaç kez” (160.s); *kaç* “ne kadar”, *kaçça* “nereye”, *kaçanda* “nerede” (165.s); *kaçanta* “nerede”, *kanı* / *kayu* / *kanyu* “hangi, hangisi, kim” (166, 173.s); *hayu* “herkimse”, *hayusinga* “herbirine”, *hayuta* “herhangi bir yerde” (82.s) vd.

DLT'de yer alan ilgili kelimeler ile Ercilasun ve Akkoyunlu'nun Dizin'de verdikleri anlamlarla şu şekilde sıralanabilir: *kanı* “nerede, hani”, *kanı* “Argularda, hangi”, *kayu* “hangi”, *hayu* “Halaçlardan bir tabakanın ağzında, ne, hangi”, *kanda* “yer için kullanılan soru kelimesi, nerede”, *kayda* “nerede”, *kayuda* “nerede”, *kaçan* “ne zaman; eğer, ne zaman ki”, *kaçça* “nereye”, *kaççuk* “nasıl” (654, 682, 695, 696.s).

KB'de kullanılmış olan ilgili bazı ifadler ise şunlardır: *kaçan* “ne zaman, ne vakit, nasıl” (1979: 212); *kaçça* “nereye, nasıl”, *kanı* “hani, nerede” (221.s); *kayu* “hangi, ne, kim” (230.s).

Dede Korkut Kitabı'nda *kaçan* “ne zaman, nasıl” (Ergin, 1997: 160); *kaçanda* “nerede, nereye”, *kaçancaru* (165.s); *kaçandan* “nereden”, *kanı* “hani, nerede”, *kaçanğı* “hangi” (166.s) soru kelimeleri kullanılmıştır.

Tulum'un sözlüğüne göre 17. yüzyılda *kaçanda* günlük dilde “handa, kaçanı; hani; kaçaniya; haniya; kaçani, kaçanca, nereye, ne yere, ne semte, háyse” anlamında kullanılmaktadır (2011: 1090). *Kańca*, *kaçandan* (1090.s); *kaçanğı*, *kanı* (1091.s); *handa*, *handan*, *hanı*, *haniya* (822.s) kelimeleri de bilhassa günlük dilde görülmektedir. “Kaçan; haçan, ne zemān” olarak açıklanan *key* kelimesi de kullanılmaktadır (1045.s). Ayrıca *her kaçanğı ise*, *her kaçanğısine ise*, *her kaçan baķarsá* gibi yapılar da karşımıza çıkmaktadır (114.s).

❖ *hanı*

bk. hangi

❖ **hanım**

bk. bey

❖ **hani**

bk. hangi

❖ **hansi**

bk. hangi

❖ **hatun**

bk. kadın

❖ **hayda**

bk. haydi

❖ **hayda-**

bk. haykır-

❖ **hayde**

bk. haydi

❖ *haydi*

İncelenen diğer kelimeler: hayda, hayde, haydin

DENY:*Çağrılı ünlemler**Haydi*

Haydi veya *hadi* veya *hayde* ünlemi *hay* ile *di* veya *de*'den ve belki *hayda*-fiilinden meydana getirilmiş olup şunları bildirir:

1. Bir eylemin yapılması için “kışkırtma” anlamıyla çok kullanılır. ...

Hatırlatma - *Haydi* edatı buyruk kipiyle olan benzeşmesi dolayısıyla birçok kişiye hitap edildiği zaman bu kipin çokluk ikinci kişi ekini alarak *haydiñ* olur. Bu hadise Türkçeye özgü değildir. Krş. Rumence *h)aideti* (çokluk ikinci kişi) ve *h)aideni* (çokluk birinci kişi).

2. Özellikle daha önce bir tereddüt geçirdikten sonra “beğenme” ve “feragat” anlamı. ...

(2012: 631, 641)

[2]Not: Bu ünlem farklı Balkan dillerine, Leh dilince ve (Güney) Rusçaya girmiş bulunuyor. Cezayir'de de kendisine bir yer yaparak yaşamaktadır. Bizim (Fransızların) bütün doğu ordusu askerleri bunu bilir ve rivayete göre Marsilya argosunda da çoktan kullanılmaktadır.

(2012: 641)

Di veya *de* ünlemi ayrı olarak seyrek kullanılır ve gösterilen bir şeyi pekiştirmeye yarar. İşaretçi *şu* kelimesinden önce gelerek uzak şeyleri göstermekte kullanılır.

Örn.: *de şu adam*.

Krş. *haydi*, *işte* ve *imdi* veya *de imdi* veya *de! de!* biçiminde tekrarlı olarak “evet, şüphesiz” anlamına gelir.

(2012: 646)

Buyruk

Buyruk kipinin gövde eki bulunmadığı için diğer kişilerden ayrıldığı ve ikinci teklik kişide kökle ya da tabanla karıştığı biliniyor. ...

-*In* eki bazen *aman* ve *haydi* zarflarına bir çeşit benzeşmeli oluşum ile katılır.

Eski Osmanlıcada çokluk ikinci kişi kipi eki olan *-İñ* ünlüsü kararsız veya yardımcı; yani şöyle: *-[I]ñ* idi.

Örn.: *kaļkmañ* (= *kaļkmayıñ*)

haydiñ.

(2012: 349-350)

imdi kelimesi “öyleyse” anlamıyla bir buyruk kipinden sonra çoğu zaman uymaca (ekleme) olarak *gel imdi* biçiminde kullanılabildiği gibi yine bir buyruk kipinden sonra ona uymaca (ekleme) olmaz üzere; fakat bu defa kendisinden önce *hoş* kelimesini de almış olarak ... kullanılırdı. ...

Bugün bu *indi* biçiminde söylenir ... ve bazen yazıda kendisinden önceki kelimeye bitişik yazılır: *gelindi, bakındı*.

Bunun *indik* biçimi de bulunuyor: *var indik, hoş unduk*.

(2012: 647-648)

Bugün daha yaygın olan biçimi *haydi* olan ünlem Deny'ye göre *hay+di, hay+de* birleşimleri veya *hayda-* fiilinden gelmektedir. Elöve de *hay* veya *ha* ünleminden sonra gelen *da, de, di* eklerinden söz etmektedir. Ayrıca *hayda-* / *ayda-* fiilinden gelmiş olup *hayda / ayda* şeklinde emir kipli bir kullanım olabileceğini de eklemiştir. Deny'nin *indi* kelimesiyle ilgili olan alıntısı Elöve'nin bu alıntıya dair eklediği dipnotun bu madde ile doğrudan ilgisi olması sebebiyle alınmıştır ve Elöve'nin dipnotunda *haydin* kelimesini *haydi indi* birleşimi olarak gördüğü anlaşılır. Deny ise kelimenin *haydin / haydiñ* şeklini ikinci çokluk kişi eki alarak emir kipinde çekilmiş kabul etmiştir.

Elöve, *haydi* kelimesinin *h)ayda-* fiilinden gelmiş olabileceği gibi aslında *h)ayda* biçiminde gerçekten bir buyruk kipi olmasını da mümkün görür. Bu *haydi, hayde* gibi ünlü uyumuna uymayan biçimlerini sonradan almış olabileceğini, o zaman burada benzeşimin yeri olmaması gerektiğini söyler. *Hayda-* fiilinin asıl anlamı ise $\text{◦} > \text{h}$ değişimli bir *h)aydamak* olup esas anlamı “hareket etmek” olmalıdır. *Aymak, ayılmak* “davranmak, ayağa kalkmak”, *ayağ* “hareket aracı”; *ayı* “(art ayakları üzerinde) yükselen, ayağa kalkan, hareket eden (hayvan)” kelimeleri de aynı kökün türevleridir (Deny, 2012: 641)

Elöve, *hay* veya *ha*'dan sonra yalnız *di, de, da* eklerinden biri gelerek *haydi* gibi ifadelerin oluştuğunu söylemiş, *di*'nin kullanılmadığının altını çizmiştir (641.s). *Haydindi* şeklinin *haydi indi* birleşmesinden oluştuğu görüşündedir (648.s).

KT'de *haydi* kelimesinin *hay* ile *di*'den oluştuğu ifade edilmiştir (448.s).

Tietze, *hadi / haydi / hayde / hayda* başlığında ele aldığı bu kelimeleri “acele ettirmede kullanılan nida” olarak kabul eder ve *ha / hay + deiktik* ve kuvvetlendirici fonksiyonu olan *-di* eki ile tahlil eder. *Hayde* ve *hayda* varyantlarının on yedinci yüzyılda tespit edildiğini ve bir diyalektin damgasını gösterdiğini eklemiştir (2009: 227). Konuşma dilinde yer aldığını belirttiği *hadin, haydin ve haydiyin* biçimlerini bazı nidaların fiilin emir hâli çoğul ekini alabildiğini belirterek *haydi* nidasının çoğulu olarak görür. *Amanın, amanındı* kelimelerini de bu duruma diğer bir örnek olarak verir (227.s). *Hadindi / haydinbi / haydinizdi* maddesinde ise *indi* kelimesinden bahsetmez, *hadi / haydi + -di (deiktik edat)* şeklinde tahlil ederek yine *amanın, amanındı* örneklerini paylaşır (227.s).

Ergin, Türk Dil Bilgisi kitabının *Emir ekleri* bahsinde *hadi*, *haydi* kelimelerinde, bazen onların yerine de kullanılan bir *di!* hitap edatı bulunduğu yönündeki görüşünü dile getirmiştir (2007: 308). *Ünlemler* bahsinde de *di* ünlemini saymıştır (349.s).

MS’de *hadi* / *haydi* kelimesinin ses taklidi kelime olduğu belirtilmiş; *haydin*, *hadin* ünlemlerinin de “haydi” anlamında olduğu ifade edilmiştir (488.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında “hadi” anlamında kullanılan *haydi*, *dāhaydé*, *ha:de*, *hayde*, *haydénén*, *haydéyin*, *haydın*, *haydının*, *haydin* şekillerini tespit etmiştir (1995: 160).

DS’de *haydamak* fiili “çifte koşulan hayvanı sürmek, dehlemek; yan gelmek, vaktini boşa geçirmek” anlamlarındadır. *Hayda*, *haydah*, *haydindi* gibi çeşitli şekiller ağızlarda kullanılmaktadır (C.3: 2316). *Haydi* kelimesinin *hada* (C.3: 2249), *hade* (C.3: 2250), *hadiñ* (C.3: 2250), *hayda*, *haydah* (C.3: 2316) biçimleri de yer almaktadır.

TS’de “ha, sakın, asla, sakın ha, aman; aman, medet, eyvah; hah, tam, işte; vay; hey, ey” anlamlarında bir *hay* ünlemine yer verilmiş, bu ünlemin yer aldığı *hay diyince*, *ha diyince*, *hey diyince* ifadelerini “hemen, derhal, bir anda” olarak açıklanmıştır (106.s).

KB’de *hay* kelimesinin “hey” anlamında kullanıldığı görülmektedir (1979: 177).

Dede Korkut Kitabı’nda *di* kelimesi “haydi, haydi artık, di” anlamlarında karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 1997: 85). Ayrıca *hay*, *hey* ünlemleri de metinde geçmektedir (138, 139.s).

❖ *haydin*

bk. haydi

❖ *hayır*

DENY:

Asıl Zarflar ...

1.*eñ* zarfı ...

2.*evet* zarfı.

Hatırlatma - Öteki gerçekleştirmiş (tasdik) veya geri çevirmiş (red ve inkâr) zarflarının olumluluk ve olumsuzları Arapça veya Farsçadan alınmıştır:
hayır (halk dilinde daha çok *yok* kullanılır) ...
 (2012: 234)

Deny'ye göre *hayır* kelimesi Arapçadan alınmıştır.

Elöve, Deny'nin *hayır* kelimesini Arapça "iyilik" anlamındaki *hayır* kelimesine bağlamasını yanlış bulduğunu dile getirerek "red ve inkâr" anlamındaki *hayır*'ın Türkçe *ayrı* kelimesinden geldiğini savunmaktadır. Bu kelimenin "başka, ayrı" anlamında DLT ve bazı başka kaynaklarda geçen *ayın* kelimesi gibi sıfat ve zarf olarak kullanılan Oğuzca *ayruk*, şimdiki *ayrı* kelimesinin baştaki hemzesi *h* olmuş sondaki /k/ ve /u/ sesi düşmüş bozuk biçimine benzediğini söyler. *h*ayır(u) şeklinin, ikinci kişinin sözüne karşı "muhalif ve başka" anlamına kullanılmış görüldüğünü, tasdik ve ret ünlemi olan bu kelimelerin zarf olarak görülmemesi gerektiğini ekler (Deny, 2012: 234).

Elöve'nin *hayır* ile ilgili gördüğü kelime Ercilasun ve Akkoyunlu'nun çalışmasında *ağın* şeklinde gösterilmiş, "başka" anlamında Çiğilce bir edat olduğu ifade edilmiştir (36.s). *Ayruk* kelimesinin de yine "başka" anlamında Oğuzca bir kelime olduğu belirtilmiştir (55.s).

KB'de de *ağın* ve *ağınsığ* kelimeleri "başka, diğer, ayrı, gayrı, başkası" anlamlarındadır. *Ağır-* fiili de "ayırma" anlamındadır. İlgili pek çok türev de eserde kullanılmıştır (1979: 6).

KT'de aslen Arapça olan *hayır* kelimesinin "iyilik" anlamıyla hayra yorarak, iyilik dileyerek *yok* demek için kullanıldığı ifade edilmiştir (2015: 448).

Tietze (2009: 283) ve Korkmaz (2009: 1147) "yok, öyle değil; olmaz" anlamlarındaki *hayır* ünleminin Ar. *hayr* kelimesinden gelmiş olabileceğini belirtmiştir.

Ergin, *hayır* kelimesinin yabancı asıllı bir cevap edatı olduğunu, *yok* kelimesinin *hayır*'ın Türkçe karşılığı durumunda bulunduğunu ifade etmiştir (2007: 351).

İnan, *yok* kelimesinin yerine kullanılan *hayır*'ın tıpkı *börü* yerine kullanılan *kurt* gibi, ilkel bir inanç sebebiyle, bazı durumlarda tabu sayılmasından doğan "korunma" kelimesinden başka bir şey olmadığını söyler. *Yok* yerine başka bir kelime kullanmanın pek çok toplumda tespit edilen bir görenek olduğunu eklemiştir (1998, C.1: 626-627).

Hacıeminoğlu, *hayır*'ı hem cevap hem kuvvetlendirme edatı olarak değerlendirmektedir. Kuvvetlendirme edatı olarak yer verdiği maddede aslında bir cevap edatı olduğunu, kuvvetlendirme edatı olarak da kullanıldığını örneklerle izah etmiştir. Verdiği örneklerden biri *Safahat*'tan alınan şu dizedir: *Hayır mâtem senin hakkın değil, matem benim hakkım* (1992: 243). Cevap edatı olarak değerlendirdiği *hayır* maddesinde ise Arapça olup, red ve inkar bildirdiğini söyler (291.s).

Cin, *hayır* kelimesinin TT'de *evet*, *var*, *yok* kelimeleriyle birlikte en fazla kullanılan sözlerden biri olduğu hâlde kullanımı, görevi ve kaynağı hakkında dil bilgisi kitaplarında çok az bilgi verildiğini dile getirir. Kelimenin TT'de "iyilik" ve ilk ünlünün uzun telaffuz edildiği, olumsuz bir ifade için kullanılan *hâyır* olmak üzere iki kullanımının olduğunu belirtir. Kelimenin olumsuz yapısının çağdaş lehçeler arasında Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde (*heyir*) bulunduğunu, diğer şivelerde "iyilik" anlamının kullanıldığını söyler. Çeşitli araştırmacıların görüşüyle birlikte İ. Necmi Dilmen'in *yok*, *hâyır* için DLT'de geçen *av*, *ay* şeklindeki olumsuzluk bildiren kelimedenden hareketle Güneş Dil Teorisi'yle izahına ve Redhouse'ın Osmanlıca İngilizce sözlüğündeki "1. hayır; 2. tersine, bilâkis" anlamına da yer vermiştir. Bu kelimenin Arapçada Türkçedeki olumsuz anlamının bulunmadığını söyler. Cin, *hayır*'ın Türkçenin ilk metinlerinden Osmanlı dönemi metinlerine kadar görülmemesini kelimenin Türkçe olabileceği ihtimaliyle birleştirir ve DLT'deki *kadır*- "döndürmek, reddetmek" fiiliyle ilgisi olabileceğini belirtir. DLT'de bu fiil *Eştîp ata anangın savlarını kadırma* "Ananın babanın sözünü işiterek öğütlerini reddetme" yani "hayır deme" anlamındaki cümleyle örneklenmiştir. Kelimenin sonraki yıllarda takip edilememesi sebebiyle bu konuda net bir yargıya varılamayacağını da altını çizmiştir (2000).

Şahin, *evet* ve *hayır* kelimelerini incelediği çalışmasında *hayır* kelimesine eski metinlerde rastlanılmadığına dikkat çeker. Hem *evet* hem *hayır* kelimelerinin Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde görülmediğini vurgular. *Yok* ile *var* gibi birbirinin tersi olan *hayır* ve *evet* kelimelerinin kullanımlarını incelemiştir (2001).

MS'de *hayır*'ın Arapça kökenli olduğu belirtilmiş ve olumsuzluğu iyi dilekle dolaylı olarak ifade eden bir kelime olduğu vurgulanmıştır (488.s).

Türkçe Sözlük'te de *hayır* kelimesinin Arapça kökenli olduğu bilgisi verilmektedir (1071.s).

TS’de *hayır* kelimesinin *hayr* şeklinde yer aldığı görülmektedir. Kelimenin Arapça kökenli olduğu, *hayr şanmak* birleşik fiili içinde “hayır düşünmek, iyilik istemek” anlamına geldiği belirtilmektedir (106.s).

❖ *haykır-*

İncelenen diğer kelime: hayda-

DENY:

Hay ünlemi çoğu Türk dilinde olduğu gibi Eski Türkiye Türkçesinde de çağrı sesinin tabii biçimi idi.

Örn.: *Çağırdı hay ne kişi sen*^{AUE} (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 11.s.). Krş. Doğu Türkçesinde *hay baļlar hay baļlar* (*baļalar* yerine) *toķtañlar* “Hey çocuklar, hey çocuklar durun oturun.”^{AUE} (*Yedi Uyurlar*).

Bu edat “bağırma” anlamındaki *haykırmak* ve yine “şüphesiz yük hayvanlarını harekete getirmek, davarları sürmek, onları zar zor ileri yürütmek” anlamındaki *haydamak* fiillerinin köklerinde de görülür.*

(2012: 639)

Yansıma kelimelerden türemiş fiillerdeki başka ekler:

-kır- / -kir- ve -kar- / -ker- (?) ekleri ki az sayıdaki yansıma kelimelere veya ünlemlere katılır: *haykırmak* (krş. *hay* ünlemi) ...

(2012: 472)

Deny, *hayda-* ve *haykır-* fiillerinin *hay* ünleminden geldiğini belirtirken, Elöve *hayda-* fiilindeki *hay* unsurunun bu ünlem olmadığını, kelimenin aslının *ayda-* olduğunu savunmaktadır (Deny, 2012: 639).

KT’de *haydamak* fiili “sürüp akın etmek, hay huy sedalarla hücum etmek” şeklinde açıklanmıştır. *Haydalamak* da “hay huy ile (hayvanları) yürütmek, yürütmeye çabalamak” anlamındadır. Özellikle belirtilmese de *hay huy* şeklinde seslerin çıkarılması eşliğinde bir hareketten söz edilmesi ses taklidi kelimedenden türediği yönündeki görüşleri hatırlatmaktadır (447.s). Benzer durum “bağırma, hay huy diyerek ses çıkarmak, gürültü etmek” olarak açıklanan *haykırmak* fiilinde de geçerlidir (448.s).

Clauson, *haykır-* fiili *aykır-* biçiminde ele almıştır (1972: 271).

Tietze, *hayde-* / *hayda-* olarak aldığı fiilin *hay de-* / *hayde-* / *hoy de-* şekilleriyle birleştirir. İkinci ögenin *de-* fiili olduğunu belirtir ancak ilk öge hakkında bir görüş bildirmemiştir (2009: 280). *Haykır-* fiilinin de *hayhır* şekline de yer verir ve *ha / hay* + ses taklidi fiillerde kullanılan *-kır* eki ile çözümler (282.s).

Nişanyan, *ay* bağırma sesinden *aygırmak* “bağırma” fiilinin türediğini söyler (2003: 165).

Gülensoy, *haykır-* fiili için *haykır-* < *alakır-* < **ayakır-* < *aykır-* gelişimini ve **āy* “yansıma” +*kır* çözümlemesini *-l / -l-* > *-y / -y-* değişmesi olduğu notuyla birlikte vermiştir (2011, C.1: 407).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde de *alakır-* “bağırma, çağırma, gürültüye getirmek, ateşli konuşmak” ve “konuşmak, düzensiz duruma düşmek” anlamlarıyla yer almakta, *alakırış-* dönüşlü şekli de bulunmaktadır (2011: 10).

T. Tekin, Türkçedeki aslî uzun ünlülerin kökenini incelediği makalesinde T. *ā* = Moğ. *ar* denklğini vermiş ve Kzk., Kırg. vd. *akır-* “bağırma, ağlamak; sesini yükseltmek”, Alt. *ağır-*, TT *ağır-* “(arслан) kükremek” < **ākır-* < **arkır-*, Tuv. *algır-* < **ārķır-* ile Moğ. *arkira-* “hırlamak, hırıldamak”, Halha Moğ. *arhira-* < *ar-kira-* < *ar* “ses taklidi kelime” < *ar-la-* denklıklarını tespit etmiştir (2013a: 62-63).

Ergin, Türkçede eskiden beri kullanıldığını, olma veya yapma ifade eden ses taklidi fiiller yaptığını belirttiği isimden fiil yapan *-kır-* / *-kir-* / *-kur-* / *-kür-* ekinin örnekleri arasında *hay-kır-* fiilini de saymıştır (2007: 183).

MS’de *hayda-* ve *haykır-* fiillerinin ses taklidi *hay*’dan geldiği belirtilerek *hay+da-*, *hay+kır-* şekillerinde çözümlendikleri görülmektedir (488, 489.s).

Dede Korkut Kitabı’nda *haykır-* fiili kullanılmıştır. Ayrıca metinde *hay* ünlemi de karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 1997: 138).

❖ *hep*

İncelenen diğer kelime: köp

Deny'nin belirsizlik zamirleri arasında *hep* kelimesini de saymış, çekimsiz *hep* kelimesinin çoğunlukla bir zamir niteliğinde olduğunu ifade etmiştir. Elöve, Eski Türkçe *kop* sözünden geldiğini belirtmiş, DLT'de abartma ve pekiştirme edatı olarak karşımıza çıktığını söyleyerek *Oğul kop bedüdi* "Çocuk çok büyüdü." örnek cümlesini paylaşmıştır. İnce ünlülü *köp* şeklinin de yine "çok, sık" anlamında olduğunu ifade ederek *Köp sögütka, kuş konar* "Çok, sık (yapraklı) söğüde kuş konar." ve *Neng kop boļup* "Servet çok olunca..." örnek kullanımlarını göstermiştir (Deny, 2012: 210-211).

Gülensoy da kelimenin ET *kop, köp* kelimesinden geldiği görüşündedir (2011, C.1: 408).

Tietze, *heb / hep* maddesinde kelimenin Farsça *ham*'dan geldiği yönünde bir fikri paylaşmıştır (2009: 287).

Ergin, *hep* kelimesini Türkçeye Arapça ve Farsçadan geçmiş olan ve çok kullanılan zaman zarfları arasında saymıştır (2007: 261).

Karasoy, EOT dönemi eserlerinden *Tabiatnâme*'de de kullanılan *hep* "hep; bütün; her zaman" kelimesinin Farsça kökenli olduğunu belirtmiştir (2009: 135).

MS'de *kamu* kelimesinin de aslı olan Far. *hamāg*'dan geldiğine dair bir görüş aktarılmıştır (497.s).

Türkçe Sözlük'te Far. *heb*'ten geldiği belirtilmiştir (1083.s).

Ağızlarda *köp* şekli "çok" anlamında kullanılmaya devam etmektedir (DS, C.4: 2960). *Hamı, hamısı, hamisi, hammısı, hamsı, hemi* ifadelerinin de "hepsi" anlamına geldiği görülmektedir (C.3: 2267).

Kop kelimesi Köktürk Bengü Taşları'nda da "hep" anlamında kullanılmıştır. Örneğin Bilge Kağan'ın kendisine bağlı olan milletleri saydığı Köl Tigin Bengü Taşı'nın güney yüzünde ilgili yan cümle *anta içreki bodun kop maña körür* "bunlar içindeki milletler hep bana bağlıdır" şeklinde ifade edilmiştir (Ercilasun, 2016: 500).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde de *kop* kelimesinin “çok, hep, bol” anlamıyla verildiği görülmekte, *kopan* kelimesi de “hep” olarak açıklanmaktadır (Caferoğlu, 2011: 182).

DLT'de *kop* ve *köp* kelimelerinin ayrı maddelerde değerlendirildiği görülmektedir. *Kop* kelimesine “mübalâğa ve kuvvetlendirme edatı” anlamıyla yer verilmiş ve *Ogul kop bedüdi* “Çocuk oldukça büyüdü.” cümlesi örnek olarak gösterilmiştir (139.s). *Köp* ise *köp nēñ* “gür, sık ve dolaşık olan şey” tamlamasında gösterilmiş, *köp saç* “gür ve dolaşık saç” örneği de verilmiştir (140.s).

KB'de de *köp* “çok” (1979: 280); Dede Korkut Kitabı'nda *hep* “hep, bütün, daima”, *köp* “şişkin, şişme, şişkinlik” (Ergin, 1997: 139, 206); Abuşka Lügati'nde *köp* “çok” (Güzeldir, 2002: 436) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

❖ *heyle*

krş. hangi

DENY:

Durum zarfları (böyle, şöyle, öyle)

Maraş'ta “nasıl” anlamında *heyle* (*Hayla* biçiminde de söylenir.) gibi bir lehçe biçimini kaydetmiş bulunuyoruz.

Örn.: *O nazlı yarimi sen heyle (hayla) gördüñ.* Garibi'nin halk türküsü; aynı türkünün beşinci paragrafında “*O nazlı senemi sen nasıl gördüñ*”.

Heyle kelimesi besbelli *qay, hay* (krş. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, III, 176: *kañı* “nasıl, Allah vere de” soru kelimesinden gelmiş olacaktır. Aslında *böyle, şöyle, öyle* kelimeleri de *heyle*'den benzeşme yoluyla yapılmış görünüyor. *Heyle*'nin ünlüsü için *öyle* karşılığı olan Eski Osmanlıcanın *eyle* (1426 yılı yazmaları) ve Azericenin *ele* kelimeleri; Azericede *böyle* yerine *beyle... le-* ögesine gelince *öyle* görünüyor. Bunun eskiden *-la* gibi ikiz bir ünlülenişi olup bir gırtlak sesini de? içinde bulunduran bulunuyordu. Krş. *belki* = “böyle” yerinde *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 100.s. yine mümkündür. Bu burada fiillik bir ek olan *-leyin, -ley*'den ibaret olsun. Eski Osmanlıcada *işböyle* zarfı da tanınmakta idi. (2012: 252-253)

Deny, bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında “evet, öyle” anlamlarında kullanılan ve *hayla, hayla* biçimleri de bulunan *heyle* (DS, 2009, C.3: 2354) kelimesinin *kay* soru

kelimesinden geldiğini; *böyle, şöyle, öyle* kelimelerinin de *heyle*'den benzeşme yoluyla yapıldığını ifade etmiştir.

Tietze, *heyle* kelimesinin “ne türlü, ne biçimde, ne yolda, nasıl” anlamlarında *beyle*'ye uyan bir soru kelimesi olduğunu belirtmiştir (2009: 302).

Gülensoy, halk arasında kullanılan bu kelimenin *ha* ve *öyle* kelimelerinin birleşimi neticesinde oluştuğu görüşündedir (2011, C.1: 408).

Heyle kelimesi Maraş Merkez ağzında kullanılan *Heylece çocuk, öylece büyük*. deyiminde de yer almaktadır. Deyim “Çocukken huyu nasılsa, büyükken de öyle.” anlamına gelmektedir (Özturan, 2014: 176).

Diğer ağızlarda da “şimdiye dek; hem de; gerçekten; nasılı; evet, öyle” gibi anlamlarda *heyle, haylā, hayla, hayle* şekillerinde kullanılmaktadır (DS, C.3: 2318, 2354).

❖ *hurla-*

bk. cıva

❖ *hotoz*

İncelenen diğer kelimeler: bornoz, cadaloz, çağanoz, kancoluz / kancilaz / koncalıs, kaparoz, kartaloz, kavanoz, kokoz, salyangoz, yelloz, zifos

DENY:

Türkçe Kelimenin Ünlülerine Dair Kurallar

O, ö ünlülerine ait kural

Türkiye Türkçesinde ince ünlülerden *ö* ve bunun art karşılığı olan *o*, kelimelerin yalnız ilk hecelerinde bulunabilir. ... Bu kuralın istisnaları son derece azdır. Örn.: *kolon, hotoz*. Bu kural ne yabancılardan alınmış kelimelere:

Örn.: *konsoşos*

ne de kelime tamlamalarına (Bu hâl oldukça seyrek.) uzanmış değildir.

Örn.: *alaşo(y)mağ.*

(2012: 99, 101-102)

Bugünkü dilde ancak ufak miktarlardaki türemişlerde varlığı belirli diğer birtakım ekleri biz bu paragraf içinde bir araya toplamış bulunuyoruz. Bunların büyük birçoğu bugün hemen hemen tamamıyla dilden bırakılıp çıkmış pek eski

yapım ekleri gibi görünüyor. Şuna dikkat edilmeli ki içlerinden birçoğu fark gözetmeyerek ya fiile ya da ada ait tabanlara katılmış bulunmaktadır ...

3.hatırlatma - Yapmacık ve alaycı olan az sayıda birkaç kelimedede yeni Yunancanın -oz veya -os eki kullanılmıştır:

kaparoz (*kap-* 'tan);

kartaloz (Barbier de Meynard) (*kart*);

cadalos.

(2012: 524, 530)

Gırtlak Ünsüzleri

Türkçede *h* sesi *h* sesinin ... bir yumuşamışdır.

Örn.: ... خوتوز *hotoz* veya هوتوز *hotoz* ki eski imlasıyla قوطاس , قوتاز *kutas(z)*...

(2012: 55)

ک , غ harfleri, aşağıdaki kelimelerde *v* gibi söylenir:

... *kavanos* (*kağanoz*) ...

(2012: 41-42)

Bir Dudak Sesi Temâsı Neticesinde Benzeşme (Dudaksılaşma)

g (kalın sesli kelimelerde *ğ*) > *v* değişmesi: ... *kavanoz* (*kağanoz*) ...

(2000: 61-62)

Gırtlak Ünsüzleri

İki adet “soluklu” sızıcı ses vardır. İkisi de *h* şeklinde belirtilir.

biri tonsuz: *h* (*h* yazılır) çok hafif bir gırtlak büzülmesi gerektirir. Bu ses soluk vererek (alarak değil) çıkarılır. Gırtlaktaki hava birden bire dışarı verilir, *h* sesi, *h*, *kh* sesinin yumuşatılmışıdır. Türkçe’de *h* sesi *k* > *h* > *h* gelişmesinin sonucudur ve buna göre sadece kalın sesli kelimelerde bulunur. ...

Hotoz (*kutas*’tan gelir, *hotoz* diye söylenir. Orta Asya ve Tibet öküzü, bu hayvanın at kuyruğunu andıran kuyruğu, *tuğ oğuz* gibi kumanda işareti), başa konan süs, sorguç, hanımların taktığı kenarsız püsküllü şapka, horoz ibiği. ...

Bir tonlu *h*. ...

Bir önceki paragrafta incelediğimiz tonsuz ünsüzün daha az veya daha fazla sabit, tonlulaştırılmış halidir, bazı yabancı kelimelerde bazı kalın sesli kelimelerin imlâsında ayırdedilmezler. Türkiye Türkçesindeki Türkçe kelimelerde primitif bir damak sesinin gelişmesi sonucu meydana gelmiştir.

Örn.: *kutas* > *hotoz* > *hotoz* > *hotoz*.

(2000: 25, 27-28)

Deny, “yapmacık ve alaycı olan az sayıda birkaç kelimedede Yunancanın -oz veya -os eki” kullanıldığını ifade ederek “kaparoz, kartaloz, cadalos, hotoz ve kavanos” örneklerini vermiştir. Başa kona süs, hanımların kenarsız püsküllü şapkaları, horoz ibiği için kullanıldığını belirttiği Türkçe kökenli *hotoz* kelimesi içinse *kutas* > *hotoz* > *hotoz* > *hotoz* gelişimini vermiştir. Asıl anlamını ise “Orta Asya ve Tibet öküzü, bu hayvanın at kuyruğunu andıran kuyruğu, *tuğ oğuz* gibi kumanda işareti” olarak ifade etmektedir.

Elöve, Deny'nin açıklamalarına *koğoz* “cebi boş”, *hotoz* (aslı *ğotaz*), *zifos* (zıpos “zıplamak ?”), *yelloz* “havai, başında yel esen kadın”, *cağaloz*, *çağanoz*, *ğavanoz* örnekleriyle katkıda bulunur. Ancak ekin Yunanca kökenli olduğu fikrine katılmaz. “Sonu o hecesiyle biten bu ekin Eski Türkçede /o/ sesini ihtiva ederken son dönemde daha çok /u/ sesine çevrilmiş olan “uz, us [üz, üs + az(s), ez(s)]’den ibaret bulunan eklerinin ortak olan bir çeşidinden başka bir şey” olmadığı görüşünü savunur. Bu bakımdan bu *eklerin -az (ez), -ız(iz), -uz(üz)* eki arasında olması gerektiğini de ilave etmiştir (Deny, 2012: 530).

Elöve, Deny'nin bitiş ünlüsü /o/ olan adların hepsinin yabancı bir dilden alıntı olduğunu söylemesi üzerine eklediği dipnotta, Türkçede eski lehçelerin kalıntısı olarak son hecesi /o/ olan bazı kelimeler olduğunu vurgulamıştır. *koğoz* “boşluğa mensup”; *ğavanoz* “içi boş olmaya mensup”; *salyangoz* (= *salyargoz*. *Salyar*: tükürük) “tükürüğe mensup”; *ğaparoz* “ğapar olmaya, gasbetmeye mensup”; *çağanoz* (*çağdan*: akrep), lehçemizde *çıyan*’dan, akrebe mensup yengeç; *yel(l)oz* “ahensiz (başı yelli, havalı, hafifmeşrep)”; *hotoz* (aslı *ğotas*) bu kelimelerdendir (166.s).

Elöve, Deny'nin Türkiye Türkçesinde /o/ ve /ö/ ünlülerinin kelimelerin yalnız ilk hecelerinde bulunabilmesi kuralının istisnaları arasında saydığı *kolon* ve *hotoz* kelimelerine şu örnekleri de eklemiştir: “*koğoz* (paradan yana boş, sıfrülyet), *zifos* (zıpos?) belki “çamurdan zıplayan miktar”; *bornos* (Arapçada *bürün*-’ten *bürünüş*? kelimesi yine Arapçalaşmış *el-hürde* “baştan geçirilen uzun örtü” kelimesi gibi Türkçe *bürü*-’ten görünüyor); *yelloz* “rüzgârlanmış, havaî (meşrep)”; *cadaloş* “cadılaşmış”; *salyangoş* “salyalanmış”; *ğavanoz* “içi boşanık”, *ğoncoğos* “umacı X vampir” aslı belki ya “ceza, işkence” anlamına *ğın*’dan: *ğincilos* X *ğancilos* asıllarından?”. Elöve’ye göre “bütün bunlar gerek Orta Asya’da hâlâ bazı lehçelerde ve gerek çok Eski Türk lehçelerinde genellikle akıcı olan bu hâlin lehçemizdeki kalıntıları hâlinde görülebilir” (101.s).

KT’ye göre *ğaparoz* sözü Türkçe *ğapmak* fiilinden Rumca taklidiyle yapılmış bir kelimedir. Anlamı ise “haksız yere ve gasp ve rüşvet suretiyle kapılmış mal, rüşvet, irtikâp, nâ-meşrû’ kazanç” olarak verilmiştir (591.s). *Cadaloş* (*cadalos*) sözcüğünün *cadı*’dan geldiği ifade edilmiştir (165.s). “Kadınların kendi saçlarından veya yemeni vs. ile yaptıkları baş süsü ve kisvesi; yayvan kuş tepesi; ebniyede yapılan bir nevi tezyinat.” anlamlarını verdiği *hotoz*’un aslının ise Türkî-i kadîm bir kelime olan *kutaz* olduğunu belirtilmiştir (470.s). Şemseddin Sami, *zifos* (1380.s) ve *çağanoz*’un (192.s) Rumca olduğu kanaatindedir. *Salyangoz*’un da “salyalı” manasıyla Rumcadan geçtiğini düşünmektedir (1038.s). *Koncolos* ve aynı anlamdaki *karakoncolos* kelimelerini ise “umacı ve gulyabani

gibi korkutmak için icat olunmuş mahûf şahs-ı mev’hûm veya alev suretinde mezardan çıktığı zu’ m olunan ölü, vampir” olaral açıklamıştır (671.s). Arapçadan Türkçeye geçtiğini belirttiği *bürnûs* kelimesini de “Arapların üstten giydikleri bir libas ki pek geniş ve murabba’ü’ş-şekl olup, yukarıdan iki ucunda kol yerini tutar iki deliği ve başlığı vardır.” ve “kadınların kırlarda ve teferrüç yerlerinde üste giydikleri bir nevi yeldirme” olarak izah etmiştir. Kelimenin *burnus* ve *bürnûs* şekilleri de verilmiş olup bu maddelerde *bürnûs*’a yönlendirme yapılmıştır (157, 161.s).

Kanar’ın Osmanlı Türkçesi Sözlüğü’nde *bornûz* ve *bürnûs* şekillerinde yer alan bugünkü *bornoz* kelimesi “hamam havlusu, bornoz; yeldirme; üstten giyilen bir arap giysisi” olarak açıklanmış ve Arapçadan Türkçeye geçtiği belirtilmiştir (2007: 169, 177).

Burhân-ı Katı’da *burnus* maddesinde görülen açıklama şu şekildedir: “Kalın suftan bir nevi suf câme ve kalensüvedir. Ekseriya Nasara rahipleri giyerler. Bazılar firenk şapkasıyla beyan ettiler. ... Bazılar dediler ki burnus bir tarz kalensüvedir ki Mevlevi kisveti gibi uzun olup evâil-i İslâmiyede zühhâd ve ubbâd giyerlerdi.” (Öztürk ve Örs, 2009: 102).

Çağatay, TT ağızlarında kullanılan *cangaloz* “yaşlı kadın”, *conkalaz* “adı masallarda geçen efsanevi kadın; cadı karı”, *congolos*, *gancoloz*, *cangoluz* “cadı kadın, kötü ruh” kelimelerinin Türkçeden Yunancaya geçtiğini belirtmekte ve Şemseddin Sami’nin *koncolos*, *karakoncolos* kelimelerini hatırlatır (1962).

Eren, *çağanoz* (1999: 76), *kavanoz* (219.s), *salyangoz* (354.s) ve *zifos* (470.s) kelimelerinin Rumcadan alıntı olduğunu, *kaparoz* kelimesinin de Türkçe *kaparo* sözüne Rumca -oç ekinin getirilmesiyle oluştuğunu (208.s) söyler. Anadolu ağızlarında *salyangoz* için kullanılan *koklagaz*, *koklangoz*, *kavlangoz*, *kaplangoz* gibi birtakım adların da Rumcadan geçtikleri ve *salyangoz* sözcüğünün analogik baskısı sonucu böyle biçimlendiklerini de ekler (1960 ve 1999: 354).

Tietze ise *cadaloz* / *cadalos* maddesinde *cadı* kelimesinin *istakoz*, *varyoz*, *yakamoz*, *zifos* gibi *os* / *oz* ile biten Yunancadan geçmiş kelimelere benzetilmesi için *-aloz* hecelerinin ilâve edilmiş olduğunu ifade eder ve bu durumun *kartaloz*, *zartaloz* gibi bazı kötileyici kelimelerde de karşılaştırılmasını söyler (2002: 343).

Tietze, “yengeç” anlamındaki *çağanoz* kelimesinde ise Meninski’nin Yunanca asla bağlanması fikrini kabul etmiş görünür. Yun. *-os* müzekker ekini işaret eder. *Çakanos*

kelimesi için de *çağanos*'dan geldiğini ve aynı Yunanca eki aldığını belirtir (2002: 397). *Hotoz* kelimesini ise belli ki *קותas* biçimine bağlar (329.s). *Bornoz* kelimesinde şu gelişim seyirini vermektedir: *bornoz* “banyodan çıkarken kullanılan havlu rop” < Fr. *burnous* (aynı anlamda) < Ar. *burnus* “erkeklerin kukuletalı uzun sokak kıyafeti” < E. Yun. *birros* < Lat. *birrus* “kukuletalı manto”. Ayrıca bu kelimenin sonundaki ekin de yine müzekker eki *-os* olduğunu da belirtmiştir (301.s). Tietze, Yun. *-os* müzekker ekiyle biten isimlerin Türkçenin ses yapısına uygun olmadığını, başka dillerden alıntılarının bile bu eki alabileceğini eklemiştir (33.s).

Nişanyan'a göre *cadaloz* kelimesi *cadı*'dan gelir. *-loz* eki belki *karakancaloz* sözcüğünün etkisiyle türemiştir (2003: 63). *Kavanoz* (222.s), *zifos* (503.s), *çağanoz* (72.s) sözcükleri ile “tükürük” anlamındaki *salya* (391.s) ve “tükürüklü; sümüklü böcek” anlamındaki *salyangoz* (391.s) Yunancadan geçmiştir. *Bornoz* kelimesi “külahlı cübbe” anlamına gelen Ar. *bürnūs / būrnūs* kelimesinden gelmiştir ancak nihai kökeni belirsizdir (56.s).

Gülensoy, *yelloz* “(kadın için) ahlâksız, hafifmeşrep” kelimesinin DLT'de “cariyelerin oynadığı bir oyun” olarak açıklanan *yalngu* kelimesine *-z* eki ile türemiş olabileceğini belirtir (2011, C.2: 1115). *Salyongoz* kelimesini *salya+lı koz* şeklinde çözümler (C.2: 727) ve Yun. *saliankos* kelimesinden geldiği şeklindeki görüş için ise *salian* ve *kos* sözcüklerinin ne anlama geldiklerini etimolojileri ile birlikte açıklamak gerektiğini belirtir (C.2: 727). “Kadınların süs için saçlarının üstüne taktıkları, çeşitli renk ve biçimde yapılmış küçük başlık; tavus kuşu, tavuk gibi kuşların başlarında bulunan tüyler” olarak açıkladığı *hotoz* kelimesinin ET **kutuz* “yaban sığırı” sözcüğüne bağlar. Bu sözcüğün “bu tür sığırın uzun tüylerinden yapılmış süslü başlık” anlamını kazanmış olabileceğini düşünür. Anadolu ağızlarındaki *hotoz* “erkek hindi” ve *hotuz* “1. kadınların saçlarını arkaya toplayarak yaptıkları topuz; 2. kadınların süslü başörtüsü; 3. gelin tacı” kelimeleri de Gülensoy'un açıklamaları arasında yer alır (C.1: 411).

İnan, tuğ ve bayraklardan bahsettiği çalışmasında, tuğların muharip atların, alpların atlarının boyunlarına asıldıklarını belirtmiştir. Yazıcızâde'nin *Tevârih-i Âl-i Selcuk*'ta verdiği şu bilgiyi paylaşır: “Adet ve türe şöyle ola gelmiştir ki her alp er ki alay bassa ve bahadırılık edüp düşman bahadırıların aktarsa at boynuna altınlu kutas takarlardı. Bahadır ve alp erenler kutasiyle billü olurlardı.”. İnan ayrıca Çağatay şairi Muhammed Salih'in Şeybanînâme'sinde Taşkent Hanı Mahmut Han ile kardeşi Ahmet Han Alaça'nın

askerlerini tarif ederken atlarının boyunlarına ölmüş atların kuyruğunu astıklarını söylediği şu ifadeye de yer vermiştir:

*Tüzüben rezm kilur vakti esas asıp at boynığa bir turfa kutas,
Lik ölgen atının kuyruğu ol begleri hanlarının buyruğu ol.*

Bu örnekler *kutas* kelimesinin “tuğ” anlamlı kullanımını göstermektedir (1998, C.2: 301).

MS’de *kartaloş - kartaloz - kartoloş - kartoloz* maddesinde bu kelimelerin *kart* “tâzeliği, körpeliği kaybolmuş” kökünden geldiği ifade edilmiş ancak eke dair yorum yapılmamıştır (634.s). *Cadaloz* maddesinde ise Farsça *cādū* “cadı”dan istakoz, yakamoz, varyoz gibi “oz” ekiyle biten Yunanca kelimelere benzetilerek yapıldığı ifade edilmiştir (172.s). *Kaparoş* sözcüğünde *kaparo* kelimesine Yun. +os ekinin getirilmesiyle oluştuğu; bunda Türkçe *kap-mak* fiilinin de etkisi olabileceği bilgisi verilmiştir (621.s). *Salyangoz* (1056.s), *çağanoz* (206.s), *kavanoz* (641.s), *zifos* (1389.s) Yunancadan geçtiği belirtilen kelimelerdir.

Koçu, *hotoz* kelimesinin aslının *kotaz* olduğunu belirtir. *Kotaz* veya *kaytaz*’ı Türkistan’ın bir cins uzun kıllı öküzünün kuyruğundan yapılan tuğ ile at gerdanlarına süs olarak asılan püskülün adı olarak açıklar. Çağatayca olduğunu belirttiği bu ismi kadın baş süsü için de kullanılır hâle geldiğini ifade etmektedir (1967: 131).

Türkçe Sözlük’te *hotoz* eskimiş bir söz olarak tanımlanıp “kadınların süs için saçlarının üstüne taktıkları, çeşitli renk ve biçimde yapılmış küçük başlık; tavus kuşu, tavuk vb.nin başında bulunan tüyler” olarak izah edilmiştir (1113.s). *Kavanoz* (1356.s), *zifos* (2658.s), *çağanoz* (479.s), *salyangoz* (2022.s) kelimelerinin Rumcadan alıntı olduğu ifade edilmiştir. *Bornoş* kelimesi “banyodan çıkarken kurulanmak için kullanılan, önden açık, havludan yapılmış giyecek” ve “Kuzey Afrika’da Berberilerin giydikleri başlıklı, geniş, kısa kollu bir üstlük” olarak açıklanmış ve Ar. *burnūs*’tan geldiği belirtilmiştir (380.s).

Ağızlarda *hotoz* “erkek hindi” (DS, C.3: 2420) ve “kabarık, karışık (saç için)” (C.6: 4521) anlamlarında kullanılmaktadır. *Hotuz* ise “kadınların saçlarını arkaya toplayarak yaptıkları topuz” ve “kadınların süslü başörtüsü” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (C.3: 2421). *Hotaz* şekli ise “gelin duvağı; tavuskuşu, tavuk gibi kuşların başındaki uzun tüyler; saçların kabararak karışmış durumu”, “dibekte dövülmüş buğday ya da pirinç”, “öfke, sert davranış” anlamlarındadır (C.3: 2419). *Kotaz* şekli ise Kerkük’te “püskül” anlamında

kullanılmaktadır (C.6: 4568). *Cancoloz*, *cangaloz*, *cangoluz* sözcükleri de yine “cadı, vampir” anlamında ağızlarda kullanılan sözcüklerdir (C.2: 855). *Yelloz* sözcüğü ise *yalak*, *yalabık*, *yalaka*, *yalaktar*, *yalıcan*, *yaltah* sözcükleri ile anlamdaş olarak verilmiş, “geveze; iki yüzlü, tutarsız kimse; şımarık” olarak açıklanmıştır (C.6: 4811-4812). *Kancoluz*, *kancılaz*, *koncalıs* gibi şekillerde görülen kelime ise Elöve’nin bahsettiği *koncolos* kelimesinin ağızlardaki karşılıklarıdır. Bu kelimelerin Anadolu ağızlarında “hortlak; karabasan, kâbus; cenaze namazı kılınmayan kimse” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir (C.4: 2620, 2917).

TS’de *hotaz* kelimesi “hotoz, sorguç” olarak açıklanmıştır (108.s). *Salyar*, *şalyar* şekilleri verilen kelimenin de “salya” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Türevi olan *şalyarlık* da “önlük, çocuk göğüslüğü” demektir (179.s).

DLT’de *kotuz* sözü “yabani öküz” şeklinde açıklanmış olup, “bu hayvanın kuyruğu; kumanda işareti; başa takılan süs” vb. başka bir anlam verilmemiştir (157).

Dede Korkut Kitabı’nda *hotaz* şeklinde geçen kelime Ergin tarafından “hotaz, hotoz, püskül, sorguç, atın boynuna takılan püskül” olarak açıklanmıştır (1997: 140). Kaçalin, bu kelimenin *kotoz*’dan geldiğini belirtmiştir (2017: 806).

Tulum’un 17. yüzyılın söz varlığını aktardığı sözlüğünde *hotāz* maddesi yer alır. Latince *crines* kelimesine karşılık olan bu kelime “saç, alın” vb. anlamlara gelmektedir (2011: 910). *Qavanos* maddesi de “sirke kabı, zeytün kabı, yağ bardağı” şeklinde karşılık bulmuştur (1112.s).

❖ *hu*

İncelenen diğer kelimeler: gı / kı, yahu

DENY:

Çağrılı ünlemler ...

Hū ünlemi daha çok kadınlar arasında çağırarak için kullanılır.

Örn.: *Fatma Hanım hū! Neredesin?*

Hatırlatma - Başkaca bir *ho!* edatı vardır. Birinin peşi sıra gitmekte (ve birden bire üzerine varıp bağırarak baskına uğratmak^{AUE}) kullanılır gibi görünüyor.

Örn.: *Qurdu gören de ho der görmeyen de ho der.*

Çok yaygın bir kullanılışı olan *yāhū* ünlemi birisine teklifsizce seslenmek için kullanılır; *baña bak, baksaña* kelimelerine denktir. ...
(2012: 631, 644)

Deny, ünlemler arasında *hu* ve *yahu*’dan da bahsetmiştir.

Elöve, *hu* seslenme sözünün Dîvânu Lugâti’t-Türk’te görülen *kı* ünleminden geldiği görüşündedir. DLT’de *kı* “Arapça ünlem edatı olan *yā* niteliğinde bir ünlem harfidir” ve *kı berü kel* “Hu (= hey) beri gel.” örneğiyle verilmiştir. Bu kelime k ile y arasında uzatılır. Bu doğrultuda *yahu* sözcüğünün de Ar. *yā* ve T. *kı* ünlemlerinin birleşmesi sonucu oluşmuş olduğunu kabul etmektedir. Anadolu’da görülen *gı* ünlem edatının da “eski *kı*’nın bir çeşidi” olduğunu belirtmiştir (Deny, 2012: 644).

Elöve, DLT’den *Bardı közüm yaruķı* “Gitti gözümün nuru.”, *Aldı özüm konuķı* “Aldı içim ‘in’ misafiri (ni = canımı)”, *Ķanda erinç kanı kı*. “Nerde acaba, nerde ya?”, *İmdi uçın uğgarur*. “İmdi ‘beni’ uykudan ‘gafletten’ uyandırıyor.” örneklerini de eklemiş; bu kelimenin *ataķı* “babacığım”, *anaķı* “anacağıım” şeklinde “sevgileyiş” anlamıyla akraba adlarının sonuna getirildiğinden de söz etmiştir (240.s)

Caferoğlu, *kı* kelimesinin “ünlem karşılığı söylenen söz” ve alıntı *şı* hitabı karşılığı olarak E. Uyg. döneminde kullanıldığını belirtmiştir (2011: 173).

Elöve’nin açıklamalarında da görüldüğü gibi DLT’de uzun ünlülü *kī* sözü “Arapçadaki nida *yā*’sı yerine kullanılan ünlem edatı” olarak açıklanmış ve “ey sen, gel” anlamındaki *kī berü kel* örnek cümlesi verilir. *-kı* ise “akrabalık bildiren isimlerin sonuna eklenen sevgi eki”dir. *Ataķı* “ey babacığım”, *anaķı* “ey anneciğim” örnekleri verilmiştir (439.s). Atalay, bu kelimenin bugün Batı Anadolu’nun bazı köylerinde daha çok kadınlara seslenildiği zaman söylendiğini eklemektedir (2013, C.1-3: 212).

KT’de *yahu* kelimesinin Arapça kökenli; “Ey Allah’ım!”, “Ey sen, baksana, bana bak”, “Adam!, Adamlar!, A canım!” anlamlarında olduğu ifade edilmiştir (1318.s). *Hū* kelimesinin de Arapça olduğu bilgisi verilmiştir (470.s).

Clauson, seslenme sözü olan *kı*: kelimesini DLT’den hareketle açıklar. *Ata:kı*: örneğine de yer verir (1972: 578).

Çağatay’ın “kız kadın ve kıza hitap” anlamına gelen *kı*, *gı* hitaplarını *kız* kelimesiyle ilişkilendirdiği anlaşılmaktadır (1962).

Tietze, ünlünün uzun olduğunu belirttiği ve “komşuya sesleniş” olarak açıkladığı *hu* sözcüğünün kökenine dair bir görüş vermemiştir (2009: 331). “Tanrıya sesleniş” şeklinde açıkladığı *hu* sözcüğününse Arapça *huwa*’dan geldiğini belirtir (332.s). “Bu, şu, o” anlamında bir *hu* sözcüğüne daha yer verir ve Farsça *hūd / hūd* “kendi” kelimesine bağlar (331.s). “Nida veya hitap şekli” olarak verdiği *gı / kı / gi* sözcüklerini de <*kız!* seslenme sözüyle ilişkilendirir ancak sondaki /z/ sesinin düşüşünü izaha muhtaç görür (145.s).

Gülensoy, *hu* kelimesini “seslenme ünlemi” olarak açıklar ve *hū* yansıma kelimesinden geldiğini belirtir (2011, C.1: 413).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında “kız; kadın; (çağırma sözü olarak) kardeşim, bacım” anlamlarıyla karşımıza çıkan *gī* ve *gız* sözcüklerini birleştirmekte; *gız oğul* “kızım”, *gız ana* “anneciğim” örneklerini vermektedir (1995: 139). *Yao, yau, yaww* gibi şekillerde de karşımıza çıkan *yawu* “yahu!” kelimesini Ar. *yā-hū* sözüne bağlamıştır (336.s).

Hacıeminoğlu, Çağırma - Hitap Edatları arasında değerlendirdiği *kı* edatının “hey” anlamına geldiğini belirtmiş ve DLT’deki kullanımını göstermiştir (1992: 288). Aynı başlık altındaki *yāhū* edatının Osmanlı Türkçesinde “Allah’a ısmarladık” anlamına da geldiğini, TT’de daha çok halk dilinde kullanılan, senli benli bir hitap sözü olduğunu ifade etmiştir. Köken bilgisi vermemiştir (289.s).

MS (1326.s) ve Türkçe Sözlük’te (2503.s) de *yahu* ünleminin Ar. *yā* “ey” + *hū* “o” birleşiminden meydana geldiği belirtilmiştir. Türkçe Sözlük’te *hu* ünlemine de /u/ sesinin uzun okunduğu bilgisi ve “neredesin, bana bak” anlamlarında, genellikle kadınlar tarafından kullanılan bir seslenme sözü; dervişler arasında kullanılan bir seslenme sözü” anlamlarıyla madde başı olarak yer verilmiştir (1114.s).

TS’de de Arapça kökenli olduğu belirtilmiştir (230.s).

DS’de *hu* sözünün “bu, şu, o” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir (C.3: 2441). *Kı, ka, kıyık, kiv* ünlemleri “kız” anlamında kullanılmaktadır (C.4: 2781). *Gı, gığ, gu* şeklinde görülen şeklinin de kadınlar için kullanılan “be ...”, “hey ...” gibi çağırma, seslenme ünlemi olduğu belirtilmiştir (C.3: 2024).

I❖ *ır**bk. cıva*❖ *ırla-**bk. cıva*❖ *ıslık***DENY:**

Yansıma kelimelerden türemiş fiillerdeki başka ekler:

1.-*kır-* / -*kir-* ve -*kar-* / -*ker-* (?) ekleri ki az sayıdaki yansıma kelimelere veya ünlemlere katılır. ...

r ünsüzüyle biten birkaç anlamlı fiili de aynı takıma yaklaştırmak münasiptir ki insan ve hayvanların tabii olarak çıkardıkları gürültüleri bildiren bu fiiller örneklemeli bir oluşumla vücut bulmuş görünüyor. ...

... *ıslık* kelimesi. Bu Eski Türkçe *sıkırmak* “ıslık çalmak” (*Dîvânu Lugâti't-Türk*, II, 68.s.) kelimesine yaklaştırılmak gerektir.

(2012: 472-474)

Deny, *ıslık* kelimesini ET *sıkırmak* fiiline yaklaştırmıştır.

Deny'nin bahsettiği bu fiil DLT'de *sıkır-* şeklinde görünmekte hem kuşlar hem de insanlar için “ıslık çalmak; tiz ses çıkarmak” anlamı taşımaktadır (2014: 255, 819).

KT'de *ıslık* adı “ışkırıldığı vakit ağızdan çıkan ince ses, safır” şeklinde tanımlanmıştır (484.s.). Tanım içinde geçen *ışkır-* fiili ise “ıslık çalmak, kuş gibi ötmek” anlamına gelmektedir (485.s.).

Clauson, sözlüğünde “ıslık çalmak” anlamında *sıkır-* fiiline yer vermiştir. Ancak bu fiile bugün sadece Küerik (Çulim) lehçesinde *sıkır-* / *sıkkır-* ve Hakas ile Tuva lehçelerinde *sıgır-* şeklinde rastlandığını ifade etmiştir (1972: 815).

Tietze, sözcüğün kökenine dair görüş belirtmemiştir (2009: 355).

Gülensoy, *ıslık* kelimesinin *ıs* yansıma kelimesine *+lık* ekinin getirilmesiyle oluştuğunu belirtir (2011, C.1: 420). Ayrıca bugün Türkçe Sözlük'te yer almayan *ıskır*- fiiline madde başı olarak yer vermiş ve yine aynı *ıs* yansıma kelimesine getirilen *+kır*- ekiyle tahlil etmiştir (C.1: 420).

T. Tekin, Türkçedeki aslî uzun ünlüleri incelediği makalesinde DLT'de *sıkır*- olarak geçen “ıslık çalmak” anlamlı fiilin Tuv., Hak., Alt. vd. *sığır*-, Trkm. *sīğır*- şekillerini vermekte ve bu fiilin gelişimini şöyle göstermektedir: *sıkır*- < **sīğır*-⁸ < *sīkır*-; Çuv. *şahar*- < **sī-kır*- (2013a: 63).

MS'de de ses taklidi kelime olduğu yönünde bir görüş bildirilmiş, EOT *sıklık* > *ısklık* > *ıslık* > *ıslık* gelişimi verilmiştir (529.s).

TS'de de *şıklık*, *sıklık*, *şıslık*, *şıtlık* “ıslık, ağızdan çıkarılan düdük sesi gibi ses” anlamındaki şekillerdir. Bu ifadeler *virmek* ile kullanıldığında *şıtlık virmek* şeklinde ortaya çıkan birleşik fiil “ıslık çalmak” anlamına gelmektedir (186.s).

Ağızlarda *sıklık*, *sılık*, *silik*, *siluk*, *sülük* şekilleri “ıslık” anlamında kullanılmaktadır (DS, C.5: 3608).

❖ *ışın*

bk. yıldırım

İ

❖ *içeri*

bk. dışarı

⁸ Hem bu hem de sonraki aşamada *sīkır*- yazılmış. Bu aşamadaki **sīğır*- olabilir.

❖ için

İncelenen diğer kelimeler: ipucu, ucundan

DENY:

Adların yalın hâlini ve birtakım zamirlerde ilgi hâlini alan edatlar

İçün edatı.

İçün edatı bugün daha çok için söylenişiyle kullanılmaktadır (Çağataycada öçün yazılır).^[1]

(2012: 532, 536)

Öteki Türk dillerinde sebeplik zarf-fiili

... Türkçe uçun (Osmanlıca için) edatı ...

Örn.: ... Meni urganı uçun (beni vurduğu = dövdüğü için) öldü.^{AUE}

(2012: 901, 902)

Âmil sebep anlamlı edatlık deyimler.

... Eski Osmanlıcada aynı anlam ile ucundan kelimesi kullanılmakta idi. Bu uc; yani gaye, vesile kelimesinden ve ip ucu (krş. Farsça ser-rişte) yolundaki mecazlı bir ifadeden doğan bir anlamdır.

Örn.: 'Ākıbet oĭ bedhuy ucundan helâk itdiler. "Nihayet (Sultan Ahmed'i) o kötü huy yüzünden öldürdüler."^{AUE} (Rouen, 1493 yazmaları, 30. yap.);

Oĭ ikinüñ ucundan "o iki (şey)in yüzünden"^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 160. yap.).

Bazen bu deyim yönünden^{AUE} deyimiyile karıştıyordu (krş. aynı eser, 164. yap., 4. satır: ħased yönünden ... 7. satır.

ħased ucundan ikisi de tamamıyla anlamdaştır.

Buna Azericede de rastlanır:

Aħmaklığıñ ucundan bu iş senden baş vurubdur uc?^{AUE} (Feth Ali Ahundof, Temsilât, 113.s.)

Bu kelimenin Doğu Türkçesinde uçun şeklinde söylenen için edatıyla akraba olması mümkündür.

(2012: 596)

Tek heceli isim kökleri:

uç > uc - aynı kelime dönüşüme uğramamış olarak için, için (takı) (eski şekli uçun) şeklinde kullanılır öyle ise tonlulaşma daha yenidir ...

(2000: 149)

Türkçe'de dudak ses uyumu dişeti ses uyumuna nazaran daha yenidir.

Eski Osmanlıca'da Türkçe'de de olduğu gibi (karş. Orhon Türkçesi) 3. şemada [Karışık ünlülerden oluşan kelimeler (yuvarlak ünlüleri takip eden düz ünlüler) 1. ünlü ö veya ü; sonraki ünlüler (başlangıç yuvarlak) ü vs. (son düz) e veya i vs.] gösterilenlerin tersine rastlamak mümkündür.

1.Düz ünlülerden sonra yuvarlak ünlüler:

Örn.: ... *içün* (bu yüzyılın başında hâlen aynı şekilde telâfuz ediliyordu, bugün: *için*) ...

2.Yuvarlak ünlülerden sonra düz - dar ünlüler ...
(2000: 55, 56)

Deny, *için* kelimesinin “gaye, vesile” anlamına gelen *uç* kelimesinden yapıldığını söyleyerek, kelimenin farklı biçimlerine yer vermiştir. Aynı kökün bir türevi olarak gördüğü *ucundan* kelimesinin de Eski Osmanlıcada ve Azericede kullanıldığını belirtmiştir. *İpucu* kelimesindeki *uç* sözüyle de ilişkilendirmiştir.

Elöve ise *için* kelimesinin “karşılık, misilleme” anlamındaki *öç* kökünden geldiğini savunmaktadır. Köktürk Bengü Taşları’nda da kelimenin *öcün* şeklinde okunması gerektiğini belirtmiştir. Bengü Taşlar’dan hareketle *uçun* biçiminde gösterilen kelimelerin aslının “karşılık olarak” anlamındaki *öçün* olması gerektiğini, “sebebiyle, yüzünden” anlamlı *ucundan* kelimesinin de *öcünden* “karşılığında” olabileceğini savunmuştur (Deny, 2012: 596, 902). Bir başka yerde söz konusu *öç* kökünü “1. konu tutuşulan şey; 2. bedel, garaz, karşılık; 3. kısas; 4. kin, intikam (dergi); öçürlü, öçürü “sebebiyle, hasebiyle (dergi)”, *öçün* türevini de “karşılık olarak, misilleme olarak” olarak açıklamıştır (536.s).

Elöve’nin bu görüşüne karşıt olarak Ergin (1970: 121), T. Tekin (2008: 182) ve Ercilasun (2016: 724) *üçün* okunuşunu tercih etmişler ve “için, yüzünden, sebebiyle, sayesinde, dolayısı, olduğundan” gibi anlamlar vermişlerdir.

Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde kelimeye *üçün* şeklinde yer vermiş, “için, sebep, dolayısıyla” olarak açıklamıştır (2011: 270). Pek çok araştırmacının kelimenin kökü olarak gördüğü *uç* kelimesinin sözlükte “uç, baş” ve “uzak” anlamlarıyla yer aldığı görülmektedir (261.s).

Uç kelimesi DLT’de *ūç* şeklinde “uç; serhat, sınır” anlamlarıyla yer almaktadır (20.s).

İçin kelimesi KB’de *üçün* şeklindedir (1979: 503).

Dede Korkut Kitabı’nda bu edat *içün* şeklindedir (Ergin, 1997: 148). Ergin, yine “uç” anlamına geldiğini belirttiği *uç* kelimesinin kullanımları arasında *uçuñdan* şeklini de vermiştir. Bu kelime *bir yigit senüñ uçuñdan aramızdan eksildi* ifadesinde kullanılmıştır (2004: 250). *Senüñ uçuñdan* burada “senin yüzünden” anlamındadır (300.s).

Abuşka Lügati'nde *uçun* kelimesinin “edât-ı ta‘lil” olduğu ifade edilmiş, “İsm âhîrine lâhik olur, için lafzı maħallinde ve bir daħı açun lafzı ki cihân ma‘nâsına elif-i metûhede geçdi. Ba‘zı nüshada zammıla uçun yazılmışdur.” açıklaması yapılmıştır (Güzeldir, 2002: 127).

Tulum'un 17. yüzyıl söz varlığını derlediği sözlüğünde *için* edatı *için* (2011: 949), *ipucu* tabiri *ipüñ uci* (981.s) şeklindedir.

KT'de *için* kelimesi *için* ve *için* imlalarıyla verilmiştir (491.s). *İpucu* ifadesi “vesile, sebep, ser-rişte”, *ipucu vermek* ise “sebebiyet vermek” şeklinde açıklanmıştır (528.s).

Clauson, *için* maddesinde kelimeyi Türkçenin en eski dört edatından biri kabul etmiştir. KB'den *ummat için* “ümme için”, Oğuznâme'den *anuñ için* “bu nedenle, bu yüzden” gibi Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerinden kullanım örnekleri sunmuştur (1972: 28).

Tietze de *için* 'den geldiği fikrindedir (2009: 367).

Korkmaz, “ *Uçun ~ için ~ için* vb. Edatların Yapısı Üzerine” çalışmasında BSTT *için* edatıyla ilgili detaylı bilgi vermiştir. Bu edatı küçük ses değişimleri ile Türkçenin tarihî ve yaşayan her lehçesinde kullanıldığını belirten Korkmaz; Bang ve Banguoğlu tarafından edatın *uç* “uç, nihayet” kelimesiyle ilgili görüldüğünü belirtir. Gabain'in ise *için* edatının ET'de zamirlerin ve iyelik ekli kelimelerin yükleme hâlini istemesi; *-ğu, -muş, -r* vb. sıfat-fiillerden sonra gelebilmesi durumunu göz önünde bulundurarak edatın içinde gizli bir geçişli fiil bulunması gerektiği ve *uç + n* vasıta hâli eki ile açıklandığı takdirde edatın yükleme hâli istemesinin izah edilemeyeceği yönündeki karşı fikrini de vermiştir. Gabain'in tahlili **uç + ı-* “bir hedefe bir sona erişmek” şeklinde yapılmış fiilin *-n* ile zarf-fiil şekli yönündedir. Korkmaz da kök olarak *uç* ismini kabul eder. Ancak edatın yanındaki diğer yapılarla olan ilişkisini tekrar gözden geçirir. *Anı için* örneğinden hareketle yükleme hâli istediğini belirtmesi üzerine, bu durumu zamirli şekillerin ilgi hâli yerini tutan ve Türkçenin sentaksı ile ilgili özel bir kullanış kabul eder. Bunun isimlerde yalın, zamirlerde ilgi hâli isteyen başka edatlarda da görüldüğünü *anı teg, muni teg, bizni teg, munılayı* gibi örneklerle gösterir. Ayrıca *bilmedükin için, yañılduğun için, erdemin için* örneklerinde bu edatın bağlantı kurduğu kelimelerdeki *+ın / +in* eklerinin yükleme hâli eki olmadığı, iyelik eki üzerine gelmiş zamir *n* 'si olduklarını belirtmiştir. Dolayısıyla *için* edatı içinde gizli bir geçişli fiil aramaya gerek görmez (2005, C.1: 94-95).

Korkmaz, isim kökü olduğunu kabul ettiği *uç* kelimesinin ise “uç, nihayet” değil doğrudan “sebebe” anlamıyla kullanılan bir kelime olması gerektiğini bildirir. ET ve OT dönemlerinde bu anlamlı kullanımın görünmediğini ancak ET ile yakınlık gösteren EOT ve sonraki yüzyılların metinlerinde “sebebe” anlamlı kullanımın olduğunu belirtir. *Ucundan* “sebebiyle”, *ucuñdan* “senin yüzünden, senin sebebinle”, *ucumuzdan* “bizim sebebimizle, bizim için” gibi kullanımlardan da bahseder. *Üçün* edatında, *uç* ismini kendinden önceki isme bağlayacak bir üçüncü şahıs iyelik eki gerektiğini de belirterek *uç* “sebebe” +*ı* iyelik eki +*n* vasıta hâli eki > *uçın* şeklinde tahlil etmiştir. /ç/ sesinin inceltici etkisi, dil ve duak benzeşmeleri ile *üçün*, *üçin*, *için* şekillerini almıştır (2005, C.1: 95-97).

Hacıeminoğlu, *uçun* / *üçün* / *içün* / *için* şekillerini verdiği “hakkında, hususunda, dolayısıyla, sebebiyle, yüzünden, maksadıyla” anlamlarındaki bu çekim edatının teşekkülü konusunda çeşitli görüşlerin bulunduğunu söyler. Hacıeminoğlu, Z. Korkmaz’ın görüşüne katılmakta ve “sebebe” anlamlı *uç* kelimesine eklenen -*n* vasıta hâli eki ile açıklamaktadır. Türkçenin tarihî dönemlerinden verdiği *elmayı kesmek matlubum oldu ta kim anın uçundan bir azaba dahı giriftar olmayam* ve *bu uçın dan artık sözüm var benüm* örneklerinde *uç* kelimesinin görev olarak *uçun* ile aynı durumda bulunduğunu belirtir (1992: 99).

Ergin, Türkçede vasıta hâli ekinin -*n* olduğunu, bu ekin zamanla işlevliğini kaybettiğini belirtir. ET’de sıklıkla karşımıza çıkan bu ekin Batı Türkçesine geçilmesiyle birlikte yavaş yavaş sayılı örneklerde kalıplaşmış olarak kaldığını söyler. Bu kalıplaşma örnekleri arasında *uç-u-n* edatını da vermiş ve *uçun*, *üçün*, *içün*, *için* olarak zaman içinde aldığı şekilleri de sıralamıştır (2007: 237). EOT’de ve bugün Azerbaycan sahasında kelimenin edat gibi ve “yüz” yerine kullanılan şekillerini, edatın *uç*’tan geldiğine delil kabul etmektedir. Bahsettiği şekiller şunlardır: *señün ucuñdan*, *onuñ ucundan*, *bizim ucumuzdan* vb. (370.s). *Son çekim edatlarına yardımcı tâbirler* arasında da *ucundan* kelimesine yer vermiş, EOT ve Azerbaycan Türkçesinde kullanıldığını belirtmiştir (373.s).

Gülensoy da kelimenin *uç* kökünden geldiği konusunda Deny ile aynı görüşte olup *uç* “sebebe”+*u+n* “vasıta durumu eki” veya *uç+(u)n* şeklinde çözümlenmesi gerektiği fikrindedir (2011, C.1: 424).

Karahan *üçün*, *teg*, *birle*, *üze* çekim edatları ile birleşen şahıs ve işaret zamirleri ilgi hâli eki değil, yükleme hâli eki taşıdığını belirtmekte; Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerindeki yükleme hâli ekiyle şekillenen bu kullanışların Harezmi - Kıpçak, Çağatay ve Anadolu sahasında değiştiğini ve *üçün* / *içün* / *için*; *teg* / *tig* / *dik*; *gibi*; *birle*, *ile*, *üze*

edatlarının önünde şahıs ve işaret zamirleriyle kullanılan yükleme hâli ekinin yerini bazı istisnalarla ilgi hâli ekine” bıraktığını ifade etmektedir (1999).

MS’de “takı” olduğu belirtilen *için*’in *uç* “son, hedef; sebep” kelimesine gelen vasıta hâli eki +n ile oluştuğu belirtilmiş, *üçün* (> *içün* > *için*) < *uçun* < *uç* gelişimi gösterilmiştir (537.s). *İpucu* kelimesinin de birleşik isim olduğu belirtilmiştir (569.s).

Gemalmaz, *üçün*, *çin*, *çün*, *éçén*, *éçin*, *içén*, *için*, *içün* şekillerinde görülen *için* edatını ET *uçun* şekline bağlamıştır (1995: 321).

TS’de *uç* kelimesi iki ayrı maddede karşımıza çıkmaktadır. İlk maddede anlamı “son, nihayet, netice; kenar; sınır, hudut, serhat”, ikinci maddede ise “sebepe, vesile”dir. Kelimenin *-dan*, *-ından*, *-ıyla*, *-uñdan*, *-uñuzdan* ekleri ve birleşik ekleriyle kullanımlarının olduğu da belirtilerek, bu türevleri “için, sebebiyle, sebepten, -den dolayı, yüzünden” olarak açıklanmıştır (216.s).

Uçun, *uçunñ*, *uçu*, *üçün* şekilleri *için* sözcüğünün ağızlarda karşımıza çıkan biçimleri arasındadır (DS, C.6: 4024, 4783). *Ucundan* sözünün ağızlardan “yüzünden, nedeniyle” anlamında derlendiği görülmektedir (C.6: 4022).

❖ *ikindi*

DENY:

Kelime başındaki ünlünün düşmesi (*aphérèse*).

Bu olay zannettiğimizden daha sık meydana gelmiştir. Bugün ünsüzle başlayan birçok kelimenin başı eskiden ünlü idi.

Aphérèse, prensipte sadece dar ünlülere dokunur. Sadece açık hecelerde meydana gelir ve böylece de, bir hece kaybına sebep olur. Biz burada *s*, *ş*, *ç*, *m*, *k*, *l* sesleri önündeki durumunu gösteriyoruz: ... *kindi*, günümüzde *ikindi* denir, karş. *ekindü* ve *yekindü* (İslâmiyette öğleden sonra ibadet vakti), (ms. 1426, fo. 57 v° 19. satır; *Kitāb-el-idrāk*, edit. Caferoğlu, sh. 135, 8. satır ve 1. baskı sh. 179, *Codex Cumanicus ekindü*, *kinda*; Houtsma sh. 170; karş. Romence *chindie* ve *achindie*) ...
(2000: 101-102)

Deny, kelime başındaki ünlünün düşmesi bahsinde *s*, *ş*, *ç*, *m*, *k*, *l* sesleri önünde dar ünlü düşüşlerine örnek olarak *kindi* kelimesini de örnek olarak vermiştir. *Ekindü* ve

yekindü şekilleri de mevcut olan “İslâmiyet’te öğleden sonra ibadet vakti” anlamındaki bu kelime bugünkü *ikindi*’dir.

Elöve, Deny’nin sınırlı sayıda kelimedede kalmış eski yapım eklerinden biri olarak bahsettiği *-DA*, *-DI* ekinin örneklerine *ikindi* kelimesini de eklemiştir (Deny, 2012: 527).

Clauson, *ékki*: kelimesinden gelen eski bir sıra sayısı olarak **ékkinti*: biçimini vermiştir. *-nti* ekini taşıyan tek örnektir. Bu ekin, *-nç* ekinin de aslı olabileceğini belirtir. Aslında “ikinci” anlamındadır. Fakat *ékkinç* kullanılmaya başlandığında bu kelimenin kullanımının daralıp sadece “günün ikinci yarısı” veya daha da dar olarak “öğleden sonraki namaz” için tercih edilen bir kelime olarak kalmıştır. Türkçenin pek çok çağdaş lehçesinde son manada kullanıldığını belirtir (1972: 111). *İki* sayı adının kökeni olarak gösterdiği *ékki*: için de aslı şeklin çift *-kk-* sesli şekil olduğunu belirtmiştir. Ön sesin *é-* olduğunu, ilk alfabelerin eksikliği sebebiyle sesin gelişiminin takip edilemediğini söyler. Lehçelerde ön sesin *e-*, *i-* olduğu, tek *-k-* sesinin olduğu çeşitli biçimlerle de karşımıza çıkmaktadır (100-101.s).

Tietze, madde başlığında *ikindü* / *kindü* biçimlerini de vermiş, bugünkü standart Türkiye Türkçesinde *ikindi* olduğunu belirtmiştir. Clauson’un **ékkinti*’den geldiği görüşüne katılmaktadır. Halk ağzında kelime sonundaki */i/* sesinin üçüncü şahıs zamiri ile karıştırıldığını dile getirmiş ve “*İkindine doğru gelir, o zaman sesletirim.*” gibi bu durumu örnekleyen cümlelere de yer vermiştir (2009: 379).

Arat, AH Notlar kısmında sıra sayı adlarından da bahsetmekte KB’nin manzum mukaddime ve asıl metninde *ikinti* yerine *ikinç* şeklinin kullanıldığını belirtmektedir (1951: 136).

Hamilton, Toh. *wiki*, *ikām* (< **yikām*) “yirmi”, *ikante* “yirminci” kelimelerini vererek *iki* sayı adının Toharca bir alıntı olma ihtimalini dile getirmiştir. İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde *ekki* şeklinde okunması gerektiğini belirttiği bu kelimenin hem baştaki hem de sondaki ünlüsünün uzun olabileceğini belirtmiştir (2011: 143). *Ekkinti* şeklinde okunan “ikinci” anlamındaki kelimedeki ekin Toharca sıra sayı sıfatı yapan ve bu dilin iki kolundan birinde *-nt* / *-nci*, diğerinde *-nte* şeklinde görülen ek olduğunu savunmaktadır. İkinci kolda *ikante* kelimesinin “yirmi” anlamına geldiğini yineler (144.s).

Ş. Tekin, Hamilton’un sıra sayı sıfatı yapan *-nti* ekinin Toharca bir alıntı olabileceği görüşünü paylaşmıştır (2015: 50).

Ergin, *ikinti* kelimesinin aslında bir sıra sayı olduğunu ancak *-nCI* ekiyle türemiş örneklerin etkisiyle, zaman içinde bu özelliğini yitirerek yerini tamamen *ikinçi*'ye bıraktığını belirtmiştir (2007: 169).

T. Tekin, Türk dili ve lehçelerindeki ünsüz ikizleşmesi örnekleri arasında Et-Tuhfetüz-Zekiyye Fi'l-Lûgati't- Türkiyye adlı eserde geçen *ikkindi* “ikindi” kelimesini de saymıştır. Bu şeklin **é:kinti* şeklinden geldiğini belirtmiş ve Bulgarca *yekindü* biçimiyle karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir (2013c: 204). *y-* ön türemesini incelediği makalesinde ise DLT’de *ikindi* “ikinci”, CC’de *ekindü* “ikindi duası” şeklinde geçen bu kelimenin Ana Türkçe **ékinti* şeklinde geldiğini söyleyerek Bulgarcadaki *yekindü* biçimini burada da göstermiştir (2013a: 262).

Nişanyan, *iki* kelimesinden geldiğini belirttiği ET *ikindi* kelimesinin “ikinci (8. yy.), günün ikinci yarısı (11. yy.)” anlamlarını vermiştir (2003: 184).

Gülensoy, kelimeyi *iki* [**ēki*]+*nti* şeklinde çözümleyerek “ikinci” anlamına geldiğini belirtir (2011, C.1: 428).

Karabacak, *ikindi* kelimesinin *ekindü*, *ikindü*, *ikkindi*, *kinde*, *yekindü* biçimlerini de vermiştir. “İkinci vakti” anlamında Özbeklerde *nāmāzgār*, Kırım’da *tüştön kiyin* kullanıldığını dile getirir (2004).

MS’de ET *ikindi* < *iki*+*nti* şeklinde çözümlenmiştir (549.s).

Ağızlarda *ilkindi*, *ilkindin*, *ilkindiotu*, *ilkindotu*, *ilkinti*, *ilkündü* kelimeleri “ikindi vakti” için kullanılmaktadır (DS, C.4: 2531).

Köktürk Bengü Taşları’nda *ikinti* “ikinci, ikinci olarak”(Ercilasun, 2016: 677); Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *ikinti*, *ikindi*, *äkinti* “ikinci, öteki”, *bir ikinti* “birbiri, yekdiğeri”, *ikintisiz* “emsâlsiz, eşsiz, ikincisiz, yekta, benzersiz” (Caferoğlu, 2011: 91, 43, 91); DLT’de *ikindi* “ikinci; ikindi namazı vakti” (72.s); KB’de *ikindi* “ikindi” (1979: 191); Dede Korkut Kitabı’nda *ikindü* (Ergin, 1997: 149) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

❖ *ile*

İncelenen diğer kelimeler: bile, bilen, birle, birlen

krş. ilen

DENY:

Adların yalın hâlini ve birtakım zamirlede ilgi hâlini alan edatlar

İle edatı, beraberlik bildirir ...

Kelime bir ünsüzle bitmiş ise *ile* edatı *-le* biçimini alabilir. O zaman ünlüler ünlü uyumu kuralına uyar (Hâlbuki *ile* biçimi, esas bakımından bu kurala girmez.) ve yazıda üst yanındaki kelimeye katılır. ...

Konuşma dilinde bazen yazı dilince tasdik edilmiş olmayan *ilen* ve *-İAn* biçimleri kullanılır. Bununla beraber *Kitâb-ı Dede Korkut*'ta rastlanmaktadır.

Çağataycanın *birlen* (*bilen*) ve *birle* edatları Osmanlıcanın *ilen* ve *ile* edatlarıyla aynı anlamdadır:

Örn.: *Gün birlä ay*^{AUE} “güneş ile ay” (*Hüsrev ü Şirin*, 7. yap.)

Gam birlän idim hem nefes^{AUE} (*Mahz. Mîr Hayd.*, 3. yap.).

Birle kelimesi Osmanlıcada (yalın adlarla) “araç” anlamında eski bir kelime hâlinde kalmış bulunuyor. ...

Bu kelime *beraber* ve *birlikte* ve Eski Osmanlıcada *bile* kelimeleriyle pekiştirilir.

Örn.: *seniñle berâber*;

oğliyle bile heļāk eylediler^{AUE} (*Rouen*, 1493 yazmaları, 46. yap.).

(2012: 532-534)

Arapça veya Farsça iş adlarıyla yapılan durum bildiren zarf-fiil deyimler

Edebî yazıda bazen bir tarz durumunu ifade etmek için *-ArAk*'lı zarf-fiil yerine ardınca Türkçenin *ile* (Bunun eski biçimi *birle*'dir.) ikinci getirilen Arapça iş adları kullanılır veya bu iş adlarından önce yine Arapçanın *bi* biçimindeki *cer* edatı (yani *harf-i cer*) ile harf-i tarif kullanılır.

(2012: 814)

İle edatlı iş adları

Kendilerinde iyelik eki (mantıki öznenin iyelik üçüncü kişi zamiri) bulunan farklı iş adları *ile* (Eski Osmanlıcada ise *birle*) edatıyla beraber oldukları zaman (*art arda* anlamlı) bir zaman durumu ifade edebilirler.

(2012: 870)

Durum zarfları

bile

... Eskiden *bile* kelimesi “birlikte” anlamını ifade ederdi (Bugün bu anlamda *beraber* denir.). Bu kelime, çoğu Türk lehçelerinde kullanılan *birgü*'ye denktir, hâlbuki *bile* kelimesi aynı lehçelerde *ile* anlamındadır. ...

-CA edatıyla beraber olarak *bilece* de denir.

Eski kullanışta *bile* kelimesinden sonra iyelik eki ve onun ardınca *-CA* getirilir: *bilemce, bileñce, bilesince* vs. denirdi.

Örn.: *Bilemizce bir çalğıcı vardı.*

Bazen de *bilesinde* (bulunma hâlinde) kullanılırdı. Başka birtakım Türk lehçeleri yönelme hâli ile *birgäm* (*ñ, sin*) -*ä* vs. kullanırlar, krş. Bibliothèque Nationale Yazmaları (Ermeni harfleriyle) 194, 36, 41.yap.:

Bu deyimler bugün hâlâ kullanılmaktadır.

Bilesince gitdi;

Aļlah bileñce olsun (Bonelli, *Turca Parlaio* ve Boudagov, Rusça, *Dictionnaire*). *bile* (*berāber* gibi) *ile* edatına ilave edilebiliyordu; nasıl ki Doğu Türkçesinde *birgä*, *ile* demek olan *bilä* 'ye ilave edilebilir. Yine krş. *mäniñ bilän bilä* "benim ile" (Beveridge, *Bābur-nāma*, 11, 12. yap.). (2012: 252, 263-265)

Deny, *birle* ve *ile* edatlarının aynı anlamda olduğunu, *ile* 'nin eski Osmanlıcada *birle* ile karşılandığını söylemiştir. *İle* 'nin eski biçiminin *birle* olduğunu belirtmiş olsa da köken bilimsel olarak mı anlamsal olarak mı ilgi kurduğu açık değildir.

Deny'nin görüşlerine yer veren alıntıda *bile* kelimesinin daha çok farklı kullanımlarına yer verildiği görülmektedir. Elöve ise kökenine dair de fikir belirtmekte ve kendisinden önceki kelimenin anlamına bir önem ve üstünlük kazandıran *bile* ile "birlikte, beraber" anlamındaki *bile* kelimelerinin iki ayrı kökten geldiğine dikkat çekmektedir. İlk kullanımda *bil-* + *ha* şeklinde bir tahlil yapılması gerekirken ikincisi *birle* 'den -r- sesinin düşmesi sonucu *bile* biçimine gelmiştir.

Elöve'ye göre cümlede her kelimededen sonra gelebilerek o kelimeye hususi bir önem ve üstünlük veren *bile* kelimesi, Eski Türkçenin *bil e* "bil ha" biçimindeki bir kalıntısıdır. İkaz ve hatırlatma anlamıyla ufak bir ara cümlesidir. Pekiştirme *ha* 'sı bu eski lehçelerde uyuma uyan bir *a, e* 'den ibaret olarak her kelimededen sonra (hatta bitişik yazılarak) getirilirdi.

Verdiği örneklerden biri aşağıdaki beyittir:

AH, 68.s.:

Asız kıl ğan ergä sen edgü (kıl a)
Kerem ning başı bu irür kät (bil e).

"Kötülük eden ere sen iyilik et ha,

İyiliğin başı bu olur iyi bil ha." (Eski Osmanlıcada *bağ a* "bak ha").

Elöve'ye göre "birlikte, beraber" anlamındaki ET şekli *birlä* olan *bile* ise "bir, beraber" kelimesinden gelir. /r/ sesinin düşmesiyle *bile* biçiminde kalmıştır. *İle* kelimesi ise eski *boļ-* > *oļ-* örneğinde olduğu gibi *b-* sesi düşerek *ile* biçiminde kalmıştır veya *ile*

kelimesi bağımsız olarak *il-* (*ilişik* = taallük etmek) fiilinden *güle, eğlene* gibi bir hâl kipidir ki “ilişerek, ilgili olarak” anlamındadır. Örneğin Ahmed ile “Ahmed’e ilişik, onunla birlikte olarak” anlamına gelir (263-264.s)

KT’de *ile* kelimesinin *ile* veya *ilen* şeklinde ve kısaltılarak *-le, -len* olarak kullanıldığı belirtilmiştir (508.s). *Bile* ve *birle* ayrı iki maddede değerlendirilmiştir. *Bile* kelimesi “beraber, ma’an; hatta, velev” şeklinde açıklanmış (135.s), *birle* kelimesinde *bir-ile* tahlili yapılmıştır (139.s).

Clauson, Grønbech’in *birle*: kelimesini *üçün, üze* ve *teg* ile beraber Türkçenin dört eski edatı içinde sayan görüşüne yer verir. *Bi:r + -la:* şeklinde çözümleyerek, *-la* için “vurgulama parçacığı” dediğini ekler. *-r-* sesinin erken dönemlerden itibaren düşme eğilimi gösterdiğini belirtir. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde *mınan, birle / bile / vile / birlen, men, menen, ben / pen / men, bilan* gibi pek çok biçimi ile kelimeyi karşılayan diğer sözlere örneklerle yer vermiştir. Deny’nin görüşlerinden de bahsetmiştir (1972: 364-365).

-la’yı bir ek olarak ilk kez geniş bir şekilde ele alan Reşid Rahmeti Arat’tır (Ercilasun, 2008). Arat, *birle* (> *bile*) kelimesindeki ekle ilgili düşündüğü *-la, -le* eklerinin menşei ve tarihî seyrinin tespitinin güçlüğüne dile getirmiş, “bu hususta bir karar verebilmek için, eski ve yeni metinlerdeki misalleri dikkatle takip etmek lazım” olduğunu eklemiştir. Grønbech’in *birle*’deki *-le*’yi “die hervorhebende Partikel” olarak târif ettiğini; Gabain’in “isimlerin sonuna gelen *-la, -le* eklerinin kısmen Anadolu sâhasında inkişâf etmiş olan *-la, -le* < *ile*’den geldiği” görüşünü; *-le, -len* eklerinin *ile* edatıyla ilgili görüldüğü kullanımları ve W. Bang’ın *birle* < *bir-le (ile)* izahını da paylaşarak o gün için haklı bulmuştur. “Eski metinlerde” ve “bu mesele ise ilgili şivelerde” kullanılmaması sebebiyle kesin bir yargıya ulaşmanın mümkün olmadığını da eklemiştir (1951: 137-140).

Hamilton, E. Uyg. dönemi eserlerinden İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde de geçen *birle* kelimesini *bir* “bir” + *il- / il-* “bağlanmak, iliştilmek” + zarf-fiil eki *-ä* şeklinde çözümlenmekle birlikte kelimenin bünyesindeki türemiş fiilin *bir+i-l-* “birleşmek” şeklindeki tahliline de yer vermiştir (2011: 171).

Hacıeminoğlu, *ile* edatının *il-* fiilinin zarf-fiil şekli olduğunda bütün dilcilerin müttetik olduğunu belirtmiştir. Türkçenin Çağatay ve bilhassa Batı Türkçesi sahasında ET’deki *birle* ve *bile* yerine yaygın olarak kullanıldığını, aslî şeklini çoğunlukla muhafaza ettiğini ve eklediğini ifade etmiştir (1992: 46). Türkçenin çeşitli devirlerinde hem kuvvetlendirme hem çekim hem de bağlama edatı olarak kullanılmış olan *bile*’nin ET’den

beri hiçbir ses değişikliğine uğramadan yaşadığını belirterek *bile* < *birle* gelişimini vermiştir. Brockelmann'ın fiil menşeli olarak gösterdiğini de eklemiştir. *Bile* ile ilgisi olması gereken *bilen*'i Gabain'in *bir-le-n* şeklinde tahlil ettiğini, diğer yandan da *birle*'yi *bir-i-l-e* olarak ayrı bir zarf-fiil saydığını aktarır. Arat'ın AH Notlar kısmında *bile* < *birle* olarak izah ettiğini ve M. Mansuroğlu ile M. Ergin'in de aynı görüşte olduğunu söyler. Hacıeminoğlu, hece sonlarında /r/ sesinin düşme olayının sık görülmesi de hesaba katıldığında makul izah şeklinin bu olduğunu vurgulamıştır (18.s). Yine “ile, beraber, birlikte” anlamında kullanılan *bilen* edatını *bile+n* şeklinde çözümlenmiş ve ET'de az kullanıldığını belirtmiştir (21.s). *Birle* edatının oluşumunu ise *birle* < *bir+le* < *bir+ile* şeklinde göstermiş ve ET, Krh., Harz., Çağ., Kıp. ve EOT dönemlerinde çok kullanılan bir bağlama edatı olduğunu vurgulamıştır. Kelimeyi Gabain'in *bir-i-l-e* şeklinde bir zarf-fiil olarak izah ettiğini, Brockelmann'ın da fiil menşeli edatlar arasında sayması ve *ile* ile birlikte vermesiyle Gabain'in görüşüne yakın bulur. Radloff, W. Bang, Arat, Mansuroğlu ve Ergin'in *bir-le (ile)* izah tarzını benimsediklerini belirtir. Kendisi de bu görüşe katılır; çünkü kelimeyi anlam bakımından *biril-* fiiline bağlamanın mümkün olmadığını düşünmektedir (22.s). *Birlen* şeklini ise *birle+n* olarak tahlil etmiş ve *birle* ile aynı işlevde kullanıldığını ancak daha az yaygın olduğunu belirtmiştir. Sonundaki *-n* ekinin benzerlerinde de görüldüğü gibi anlamı kuvvetlendiren bir vasıta hâli eki olabileceğini veya işlevini tespit edemediği bir türeme ses de olabileceğini söyler (26.s).

Hacıeminoğlu, Z. Korkmaz'ın “Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları” çalışmasında A. Von Gabain'in görüşlerine katılarak *bilen* / *birlen* edatlarını ve *degin* / *tegin* ve *tiyin*, *kidin*, *adin*, *öñin* edatlarını hep *-n* zarf-fiil eki ile yapılmış kabul ettiğini, kendisinin bu fikre katılmadığını söyler. Çünkü kendisine göre Türkçede bir *-n* zarf-fiil ekinin mevcudiyetini kabul etmek henüz mümkün değildir. Bu ek varsa da bahsedilen edatların bu ekle yapılmamıştır. *Kibi* / *kibin*, *bigi* / *bigin*, *kimi* / *kimin*, *ki* / *kin*, *tüben* / *töbün*, *ile* / *ilen* gibi birçok örnekteki *-n* zarf-fiil eki değildir. Çünkü bu kelimelerde *-n* fiile değil, isme bağlanmıştır. Ayrıca kullanış şekli olarak da zarf-fiil ekine benzemez (31.s).

Ergin'e göre vasıta ve beraberlik işlevindeki *ile* son çekim edatı *il-* fiilinin *-e* ile yapılmış zarf-fiil şeklidir. *İle*'nin eşi olarak nitelediği *birle* edatının ET *bir* ve *ile*'nin birleşimi sonucu oluştuğunu, EOT ve Osm. dönemlerinde kullanıldığını, Osm. döneminin sonlarında kullanımdan kalktığını söyler (2007: 369-370). Bir başka yerde de *ile* edatının -

la, *-le* şeklindeki ekleşmesinin çok önceden başladığını belirterek *birle* kelimesini bu ekleşmenin ET döneminden bir örneği olarak göstermiştir (238.s).

Nalbant da Arat'ın *birle* ve buna benzer sözcüklerde görülen *-le* ekinin kökeniyle ilgili olarak Bang'ın ileri sürdüğü *birle* < *bir-le* izahının o dönemki mevcut bilgilerle kabul edilemesi gerektiği yönündeki görüşlerinden bahsetmiştir. Bu ekin köken olarak bağlanabileceği son bir şekil olarak DLT'de görülen bir kuvvetlendirme (enklitik) edatı olan *la* şeklini göstermiş, Kuzey grubu Türk lehçelerinde çoğunlukla tek sözle ifade edilen cümlelerin sonunda kullanıldığını belirtmiştir (2004).

Tietze de *ile* / *-le* maddesinde *bile* (< *birle*)'den geldiğini belirtmiş ancak bu görüşün bazı gelişimleri açıklamadığını da eklemiştir (2009: 383). Ayrıca Eski Osmanlıca bir kelime olduğunu belirterek *birle* kelimesine de madde başı olarak yer vermiş ve Eski Türkçe dönemindeki *birle* biçimini de eklemiştir (2009: 283). Tietze kelimenin iki anlamını da vermiş, kelimeyi ET *ile* ifadesine bağlamış ve *r* sesinin düşme durumu için *arslan* kelimesini örnek vermiştir (2002: 271).

Korkmaz, *ile*'nin *il-* “bağlamak, birleştirmek” fiilinden *-e* zarf-fiil ekiyle kalıplaşmış olduğunu söyler ve “iliştirerek” anlamını verir (2009: 1057, 1104).

Nişanyan da *bile* maddesinde *bir*'den *birle* ve *bile* biçimini işaret etmektedir. İlk kullanım dönemlerini *birle* için 8. yüzyıl, *bile* için 11. yüzyıl olarak verir. Nişanyan'ın görüşüne göre Anadolu Türkçesinde zarf olarak *bile* muhafaza edilmekte, bağlaç olarak ise 14. yüzyıldan itibaren *ile* kullanılmıştır (2003: 52).

Gülensoy, OT dönemindeki *bile* ~ *birle* biçimlerini de vererek *bile* sözcüğünü *bir+il-e* şeklinde tahlil etmiş, *bilen* için de *+n* eki getirilmiş bir türevi olduğunu ifade etmiştir (2011, C.1: 144). *İle* için Elöve gibi iki ayrı köken bilgisi veren Gülensoy *bir ile* veya *il-e* “ilgili olarak” tahlil etmiştir (C.1: 430).

Banguoğlu, *-le Zarfları* başlığında aslında *ile*'den gelmiş olan *-le* ekinin *kimle hâlini*, *bilelik hâlini* meydana getirdiğini belirtir. Ayrıca, oluşturduğu kelime bir takı öbeği hükmünde olduğu için birçok durumda zarf yaptığını belirterek verdiği örnekler arasında *birle* > *bile* değişimini de göstermiştir (2007: 185).

Gemalmaz, anlamını “bile; birlikte, beraber” olarak verdiği *bile* kelimesini ET *birle*'ye bağlayan isimlerdendir (1995: 44).

MS'nin *bile* maddesinde ET döneminde *birle* şeklinde olduğu ve kökü hakkında çeşitli görüşlerin ileri sürüldüğü ifade edilmektedir (147.s). *Birle* maddesinde aynı açıklamalar yapılmıştır (154.s). *İle* bağlacının ET *il-* “takılmak, ilişmek”ten geldiği belirtilmiş, zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla *il-e* şeklini aldığı ve bugün daha çok ekleşmiş olarak *+la*, *+le* şeklinde kullanıldığı ifade edilmiştir (552.s). ET *birle* şekli verilen *birle* “takı”nın EOT döneminde “ile, birlikte, berâber” anlamında kullanıldığı ve kökü hakkında çeşitli görüşlerin ileri sürüldüğü belirtilmiştir (154.s).

TS'de *ile* sözcüğünün anlamı “için; -e” şeklinde verilmiştir (114.s). *Bile*, *bilece* sözcükleri TS'de (32.s) ve ağızlarda “birlikte, beraber; dahi, de; ile” anlamlarında görülmektedir. DS'de *Eve bile mi gittiniz?* sorusu kullanım örneği olarak verilmiştir (C.6: 4461 ve C.1: 691). *Birle* TS'de “ile” anlamıyla verilmiş (35.s), DS'de “zaman” anlamına geldiği ve fiillerin sonunda takı gibi kullanıldığı belirtilmiştir. Örnek olarak şu cümle verilmiştir: *Babam geldiği birle ağabeyim sigarayı atar* (C.1: 702).

Köktürk Bengü Taşları'nda *birle* (Ercilasun, 2016: 662); Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde *bilä*, *bilän*, *birlä*, *birlän* (Caferoğlu, 2011: 42, 44); DLT'de *bile*, *birle* (586, 590.s); KB'de *bile*, *birle* (1979: 81) kelimeleri “ile, birlikte” anlamındadır.

Dede Korkut Kitabı'nda *bile* ve *ile* şekilleri “ile, birlikte, beraber” anlamında kullanılan edatlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 1997: 49, 150). Kaçalin, metinde geçen bu *bile* edatını *bir+le* şeklinde çözümlenmiştir (2017: 796).

EOT dönemi eserlerinden *Tabiatnâme*'de “ile, birlikte” anlamında *birle* ve bunun yanında *ile*, *ilen* kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir (Karasoy, 2009: 119, 138).

Tulum'un 17. yüzyıl söz varlığını aktardığı sözlüğünde *bile* kelimesi “birliğ ile, gendü ile; da, dağı; (günl.) daha, ile, ve, hem” vb. anlamlarla madde başı olarak yer almaktadır (2011: 426). Ayrıca aynı anlam dairesinde *bir ile* “hemân sâ'ât” (436.s), *bebile* (381.s), *bilece* “bâhem, bile” (426.s), *bilecine* (427.s), *bilesince* (427.s) gibi türevleri de geçmektedir.

❖ *ilen**krş. ile***DENY:**

Konuşma dilinde bazen yazı dilince tasdik edilmiş olmayan *ilen* ve *-lAn* biçimleri kullanılır. Bununla beraber bu biçimlere *Kitâb-ı Dede Korkut*'ta rastlanmaktadır.

(2012: 533)

“İle” edatlı iş adları

Konuşma dilinde daha istekli olarak *-Dık*'lı iş adı kullanılır ve bu takdirde *ile* edatı yerine çoğu zaman *-len* ve üçüncü kişide ise *-nen* getirilir.

Örn.: *Pederiñizi gördüyümle(n) tanıdım;*
Vapor sağlanmaya başladı(ğ)nen fena olurum. ...

(2012: 871)

Başka Bir Addan Türemiş Adlar

*II. Asıl türemişler**-lIk ve lI ekleri*

... *-lI* eki Eski Türkçede yine sıfat meydana getirmeye yarayan (çınlamalı gırtlak sesi *g* ile) *-lIg* ekine denktir. *-lIk* eki daha önce Eski Türkçede de (Boğuk gırtlak sesi *k* ile) vardı. ...

Çağataycanın çoğunlukla birbirine karıştırdığı *-lig* ve *-lik* ses birimleri, çift ünlüleşli olan daha eski bir eke bağlı gibi görünüyor (krş. Yakutça *-lāx*). Bunların *ile(n)* edatı ile anlamca ve dil bilgisi bakımından ilgileri de var. Şüphesiz ki bir *-lañ* ekinin varlığını kabul etmek icap eder.

(2012: 293, 301-302)

Deny, *ilen* ve *-len*'in konuşma dilinde kullanıldığını ancak Dede Korkut Kitabı'nda da geçtiğini belirtmiştir. *-len* ekinin Çağataycada birbirine karıştırılmış olan *-lig* ve *-lik* ekleriyle anlamca ve dil bilgisi açısından ilgisi olduğu fikrindedir.

Elöve, Türkçede */l/*'nin kelimelerin baş harfi olarak bulunmadığını hatırlatarak *-lA(n)* kelimesinin aslının “cezbetmek; lemsetmek, temas etmek, vasletmek” anlamlarında olan *il-* fiilinin *düşe*, *kalğa* gibi kelimelerde örneği görülen hâl kipi olduğunu ifade eder. Örneğin, *Ahmed ile* “Ahmed’e ilişik olarak, onunla beraberce” demektir. Elöve’ye göre halk dilindeki *ilen* şeklinde vasita hâli eki bulunmaktadır. Bunlar *senlen* (= *sennen*) ve *senle* biçiminde kullanılmaktadır. Halk dilinde *örtüsü(n)len*, *kuzusu(n)lan*, *karısı(n)lan* örneklerinde olduğu gibi hem *lan*, *len* ile hem de üçüncü kişi zamiri *n*'li olarak uyuma uygun söylendiği görülür (Deny, 2012: 302, 533). *-lan* yerine getirilen *-nan*’larda *l > n*

değişimi olur. Bu durum çoğunlukla /l/ sesinden önce ünlüsüz bir /n/ olduğu zaman yaşanır. *bennen gel, unnan şeker* örneklerindeki durum da böyledir (871.s)

Deny'nin de belirttiği gibi Dede Korkut Kitabı'nda *bile* ve *ile* yanında *ilen, ilem* şekilleri de kullanılmıştır (Ergin, 1997: 49, 150, 151).

KT'de *ile*'nin *ilen* şeklinde de görüldüğü, ekleşerek *-le, -len* olarak da kullanıldığı belirtilmiştir (508.s).

Tietze de halk ağzında kullanıldığını belirttiği *ilen / -len / -nen* maddesinde *ile*'nin eski ve çok yaygın bir varyantı olduğunu söyler. /n/ ilavesinin vasıta eki olması ihtimaline yer verir. $l > n$ gelişimini bir asimilasyon neticesi kabul eder (2009: 384).

Ergin, Türkçede vasıta hâli ekinin *-n* olduğunu, bu ekin zamanla işlevliğini kaybettiğini belirtir. ET'de sıklıkla karşımıza çıkan bu ekin Batı Türkçesine geçilmesiyle birlikte yavaş yavaş sayılı örneklerde kalıplaşmış olarak kaldığını söyler. Bu kalıplaşma örnekleri arasında *ile-n* örneğini de saymıştır (2007: 237). Ergin'e göre *ile* edatı *-n* vasıta vasıta hâli ekini alarak *ilen* şeklini almış, daha sonra ekleşmiştir. Ekleşince önce *-lan, -len* sonra benzetme ile *-nan, -nen* şekline geçmiştir (370.s).

Hacıeminoğlu, *ile+n* şeklinde çözümediği bu edatın Çağatay ve Batı Türkçesinde görüldüğünü söyler. Sondaki *-n*'nin vasıta hâli eki olduğu ve anlamı biraz daha kuvvetlendirdiği fikrindedir. Böyle, görevleri aynı olan eklerin üst üste gelmesi veya bir edat ile görev bakımından ona yakın bir ekin birleşmesini, Türkçede sık görülen bir olay olarak niteler (1992: 47).

Karahan, Türkçede pekiştirme işlevli genişlemelerde en fazla örneğin *-n*'li genişlemeler olduğunu ifade etmekte ve edatlarda da varyantlaşmanın daha çok *-n* morfemiyle olduğunu eklemektedir. *Birlen, bilen* edatlarını *birle, bile*'nin *-n* ile genişlemiş şekilleri kabul etmektedir. *İlen* edatı ve *-len* ekinin de *il-* fiilinden *-e* zarf-fiil ekiyle oluşan *ile*'nin *-n* eki ile genişlemiş aynı işlevdeki şekli olduğunu belirtmektedir (2012b).

Gencan, *ile* edatının yazınımızda *ilen* şeklinde de kullanıldığını belirtir ve Dede Korkut ve Fuzuli'den *ilen* kullanımını örnekler. Bunu *ile*'nin eski biçimi olarak göstermiştir. *-len*'in *-nen*'e döndüğü de görüldüğünü "Sinemaya babamnan gideceğiz." örnek cümlesiyle gösterir. Yakın çağlara dek *ile* yerine *birle*'nin de kullanıldığını belirtmiştir (1979: 441-442). Gencan'ın edatların yapısını incelerken *Kök ve Kök*

Görünüşlü Yalnız İlgeçler başlığında *gibi, tek, beri, için, ile, karşı, kadar* örneklerini saydığı görülmektedir (445.s).

Gülensoy *ilen, inen, inan* kelimelerinin ve bunların yanında *-lan / -len / -nen* eklerinin Anadolu ağızlarında var olduğunu belirtmiştir. Kerkük Türkçesindeki *+nan / +nen* eki için *nenemnen, babamnan* örneklerini verir ve bunları *nene+m ile+n, baba+m ile+n* olarak tahlil eder. Çağdaş Türk lehçelerindeki *bilen, minen, menen* biçimlerini de verir (2011, C.1: 430).

Buran, *ile* edatının *+lA* ve *ilen > InAn > nAn* şeklinde eklediğini belirtmiştir (1999).

TS’de *ile* sözcüğünün anlamı “için; -e” şeklinde verilmiş; *ilem, ilen* şekilleri de “ile, birlikte, -leyin, -le, -likle” olarak açıklanmıştır (114.s).

❖ *ileri*

bk. dışarı

❖ *imdi*

bk. şimdi

❖ *ipucu*

bk. için

❖ *isot*

DENY:

Kaynaşma

İşte tespit ettiğimiz birkaç kaynaşma örneği: ... *isot* (biber), *ıstı (isi)*’nin dialeği, genel olarak *biber, büber* ...

(2000: 125-126)

Deny, *isot* kelimesini kaynaşma örneği olarak kabul etmekte, “biber” anlamına geldiğini belirtmektedir.

Pek çok araştırmacının *isor* kelimesinin aslında yer aldığını düşündüğü *ısı* kelimesi DLT’de *isig* şeklinde geçmektedir. *İsi-* fiili “ısınmak, kızmak” anlamındadır (668.s). *Ot* ise Divân’da “ilaç; hayvan yemi; zehir” gibi anlamlarla karşımıza çıkmaktadır (779.s).

KB’de *isig*, *isit-*, *isin-* kelimeleri yer almakta (1979: 201); *ot* yine “ilâç, çâre; zehir” ve “ot” anlamlarında bulunmaktadır (347.s).

Clauson, sözlüğünde *isi-* fiilinin bir türevi olan “sıcak; sıcaklık” anlamındaki *isig* sözcüğüne yer vermiştir. Önüne veya ardına eklenen seslerle değişikliğe uğradığını belirtmiştir. *Isti ot* ifadesinin “biber” anlamında olduğunu da kullanım örnekleri arasında ifade etmiştir (1972: 246).

Tietze, *issiot* maddesinden *issi ot* maddesine yönlendirme yapmış (2009: 356), *issi ot* maddesinde “biber” şeklinde tanımlamış ve Meninski’den hareketle *issi* ve *ot* kelimelerinin birleşimi olduğunu belirtmiştir. *İssi* “sıcak; yakıcı ve bunaltıcı sıcak” kelimesini de Clauson’un da yer verdiği ET *isig* şekline bağlamıştır (416.s).

Nişanyan, *isot*’un *ısı ot / isi ot* “sıcak ot, acı biber” birleşiminden oluşan Türkçe kökenli bir kelime olduğunu dile getirir (2003: 194). Sultan Bayezit Kanunnamesi’nde *issi ot* şeklinde geçtiğini belirtir. Meninski’nin *issi ot*’u “zencefil” olarak tanımladığını ifade eder. Ahmet Vefik Paşa *biber*’e Türkîde *isot* dendiğini söyler. Nişanyan “Türkî” ifadesini “köylü ağzı” olarak açıklar. *İssi*, *issicek*, *issitme* zamanla *ısı*, *(i)sıcak*, *(i)sıtma* olmuştur. Sonuç olarak *issi ot* tabirinin “yakan bahar” anlamına geldiğini belirtmektedir (2016b: 362).

Gülensoy da kelimeyi ET *isig* “sıcak” kelimesinden gelen *is* kelimesi ile *ot* birleşimini savunmaktadır (2011, C.1: 440).

Gemalmaz, Erzurum’da “sivri biber” anlamıyla kullanılan kelimeyi *isot*, *issot* şekillerinde tespit etmiştir. Ayrıca *issit-*, *issit-* “ısıtmak”; *issi* “sıcak” anlamıyla kullanılmaya devam eden kelimelerdendir. Gemalmaz, *issi* kelimesini ET *isig* şekline bağlamıştır (1995: 185-186).

Demirci de Türkçe kaynaklı bir birleşik kelime olduğunu belirttiği *isot* sözcüğünün *is* kısmının “sıcak” anlamındaki *isig*, *issi*, *ıssı* kelimelerinden geldiği, *ot* kısmının da

bilinen “ot, bitki” anlamında olduğunu belirtir. *Sıcak* kelimesinin “acı” anlamını da hatırlatarak *issi ot* tamlamasından *isot* şeklini aldığı ifade etmiştir (2016: 54-55).

Meninski'nin çalışmalarından hareketle 17. yüzyıl söz varlığını gösteren bir sözlük hazırlayan Tulum, *issi ot* maddesinde “zincebîl, zencebîl, zincefîl” açıklamasını vermektedir. Pek çok maddede tamlama unsuru olarak yer alan *issi* kelimesi “issıcak, ısıklık, hararet” olarak açıklanmıştır (2011: 989).

MS'de de anlamı “toz halindeki acı kırmızı biber” şeklinde verilen kelimenin *issi ot* birleşiminden geldiği belirtilmiş ve *issot*, *izot* gibi söylenişleri olduğu da eklenmiştir (574.s).

TS'de de *issi ot* tamlaması “biber” anlamıyla yer almıştır (111.s).

Ağızlarda *isot*, *isat*, *isdot*, *isdotu*, *ishot*, *isiot*, *isoduni*, *isotu*, *issiot*, *issi ot*, *issot*, *istot*, *isut*, *izot* şekillerinde görülen bu kelime “biber; yeşil biber; dolmalık yeşil biber; kırmızı biber; havuç” anlamlarıyla kullanılmaktadır (DS, C.4: 2558-2559 ve C.6: 4527). *Ot* kelimesi ile yapılan bu yapıdaki birleşik isimlere bitki, şifalı ot, baharat isimlerinde rastlanmaktadır. Örneğin *sarot* şeklinde de söylenen *sarı ot* tamlaması da “havuç” anlamında kullanılmaktadır (C.6: 4674). Ayrıca *istiot* “karabiber” kullanımı da derlenen şekiller arasındadır (C.4: 2562).

❖ *iste-*

DENY:

Doğu lehçelerinde *-IA* eki sonu ünsüzle biten bir kelimeye katıldığı zaman çok kerre *-te-* veya *-de-*'ye çevrilir. Osmanlıcada bu değişimin ancak pek zaif eserleri kaydedilebilir: *aldatmak*, *aldanmak*, *al*'dan; *istemek* Eski Osmanlıcada (*aramak*), *is* veya *iz*, bir yandan da *izlemek*; *bağdamak* (Bundan *bağdaşmak* “terzi biçiminde oturmak, bağdaş kurmak”, *bağ*'dan) ve bunun yanında *bağlamak*; *öñüldemek* belki *öñgül*'den (kullanılmıyor). Yine krş. bir yansıma kelimedenden türemiş fiillerdeki *-de-* eki. (2012: 455)

Deny, *-IA* ekini sonu ünsüzle biten bir kelimeye katıldığı zaman çoğunlukla *-te* veya *-de* biçimi aldığına dikkat çekmiş, bu hadisenin Osmanlı Türkçesinde sınırlı sayıdaki örneklerde görüldüğünü belirtmiştir. Verdiği örnekler *al* kökünden *aldat-*, *aldan-*; *is* veya

iz kökünden *istemek* ve diğer yandan *izlemek*; *bağ* kökünden *bağda-*, *bağdaş-* ve ayrıca *bağla-* ve gününüzde kullanılmıyor olduğunu belirttiği, *öñgül* kökünden türemiş olan *öñülde-* fiilidir. Yansıma kelimelerden türetilen fiillerde karşımıza çıkan *-de* ekinin de bu ekle karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda *iste-* ve *izle-* arasında şekil ve anlam bilgisi yönlerinden bağlantı kurmuştur.

Clauson, *iste:-* fiilinin “aramak” anlamındaki *irte:-* ile eş anlamlı olduğunu söyler. Daha sonra iki ayrı kelime gibi olmuşlardır. *İrte-* aynı anlamı korurken, “arzu etmek” manalı bir *iste:-* fiili gelişmiştir. Bu fiil başlangıçta *irte-* ile aynı anlamdadır. Bir de *izde-* şekli vardır ki Clauson 8. yüzyıl öncesi bu ses değişimini şaşkıncı bulduğunu dile getirir. Bu benzerliğin bir tesadüf olabileceği ihtimaline de yer verir (1972: 243).

Tietze, *iste-* maddesinde ET *iste-* fiilini vermiş ve Clauson’daki bu nazariyeye atıfta bulunmuştur (2009: 417). Buradaki isimden fiil yapan *-la-* / *-le-* ekine benzeyen *-da-* / *-de-* ekinin yalnız tek heceli ve özellikle /l/, /n/, /z/, /r/ ünsüzleriyle biten isim köklerine geldiğini, asıl geçişli olan *-da-* / *-de-* fiillerinin tek heceli fiil köklerine geldiğini ve çok nadir olduğunu vurgulamıştır. *İste-* < *iz-de-* şeklinde tahlil ettiği bu fiili de örnek olarak göstermiştir (72.s).

T. Tekin, “aramak, araştırmak, istemek” anlamlı *irdä-* ~ *izdä-* fiil denliğini vermiştir (2013a: 102). Zetasizm başlığında DLT’de geçen *irtä-*, *irdä-* fiilini *ir-tä-* şeklinde tahlil etmiş, Yakut Türkçesindeki *irdiä-* “takip etmek; araştırmak” (< **irtä-*) fiiliyle bağlantı kurmuştur. Bu fiilleri de yine çağdaş lehçelerde de görülen DLT’deki *istä-* “aramak, araştırmak” (< **iztä-*) fiiliyle ilişkilendirmiştir. Ayrıca Ramstedt ve Poppe’nin Türkçe *iz*’in Moğolca *eri-* şekline denk oluşuna dair Moğolcayla birleştirme çalışmalarından bahsetmiştir (2013a: 23).

Ergin, isimden fiil yapan *-da-*, *-de-*, *-ta-*, *-te-* ekinin Türkçede eskiden beri görülen, diğer isimlerden fiil yapmakta nadir olarak kullanıldığını, ses taklidi kelimelerden fiil yapmak için sık olarak başvurulan bir ek olduğunu ifade etmektedir. Diğer isimlerden yapma, ses taklidi kelimelerden olma ifade eden bu ekin örnekleri arasında *is-te-* fiilini de saymaktadır. Bu fiilin *iz-de-* şeklinden geldiğini de belirtmektedir (2007: 182).

Kaçalin, *iste-* “dilemek, aramak” fiilinin tahlilini *iz+de-* şeklinde yapmıştır (2017: 807).

Nişanyan da *iste-* fiilinin de *iz*'den gelmiş olabilecek bir *izde-* fiilinden geldiğini ifade eder (2003: 195).

Gülensoy *iste-* fiilini **iz+tä-* şeklinde çözümleyerek *iz* köküne götürür (2011, C.1: 440).

MS'de ET *iste-mek* “araştırmak” < *iz+de-mek* “peşi sıra gitmek, aramak” çözümlemesi yapılmıştır (575.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *isde-*, *isdi-*, *ésde-* şekillerinde görülen *iste-* fiilinin *iz* kökünden gelen ET *iste-* fiili olduğunu belirtmiştir (1995: 185).

Caferoğlu, Uygur Türkçesi söz varlığı aktardığı sözlüğünde *iste-* fiilinin hem *istä-* hem *izdä-* şeklini vermiş, aynı fiillerin ettirgen *istät-* ve *izdät-* şekillerini de paylaşmıştır (99, 102.s).

DLT'de *iste-* maddesinde “*irte-* gibi” olduğu söylenilir. *Irte-* fiilinin çekimli şekilde kullanıldığı bir dörtlük örnek olarak paylaşılmıştır (122.s).

KB'de *irte-* şeklinde yer alan fiil “istemek, aramak, araştırmak”, *irteş-* de “araştırmak” anlamlarında kullanılmıştır (1979: 200.s).

Dede Korkut Kitabı'nda *iste-* fiili “istemek, aramak” anlamlarında kullanılmıştır (Ergin, 1997: 154).

❖ *iş*

bk. şimdi

❖ *işbu*

bk. şimdi

❖ *işmar*

bk. şimdi

❖ *işte*

bk. şimdi

K❖ *kaçan*

bk. hangi

❖ *kadaş*

bk. kardeş

❖ *kadın*

İncelenen diğer kelimeler: hatun, katun

DENY:

Saygı lakapları

*Ƙadın (daha eski biçimi *hatun*).*

Bu kelimenin saygı anlamıyla kullanılışı ancak saray çevresiyle sınırlı kalmıştır. Alelade kullanışta daha çok dişi ehlini bildirmeye yarar. Örn.: *Aşçı kadın* (*aşçı karı* yerine).

1.hatırlatma - Fransızca *femme* kelimesinin Türkçede iki türlü karşılığı var: *karı* ve *kadın*. Bunlardan birincisi genellikle erkeğin zıddı olarak genellikle “kadın” anlamını vermek için kullanılır (karı kısmı erkekten daha zayıftır, gibi). İkincisi ise evli bir kadını, birinin karısını bildirmek için kullanılır:

filāniñ karısı;

fakat bu cinsin herhangi birinden veya birçoğundan söz edileceği zaman kaba sayılan *karı* kelimesi kullanılmayıp *kadın* kelimesi kullanılır.

Türk - Moğol halkınca hanedan soyundan olan prenseslere *hatun* denirdi. Bazı durumlarda *kadın* kelimesi hakiki bir sıfat olarak kullanılabilir: (Bir hastahanedeki) *kadın hastaşar*.

(2012: 708)

Gırtlak Ünsüzleri

İki adet “soluklu” sızıcı ses vardır. İkisi de *h* şeklinde belirtilir.

biri tonsuz: *h* (*h* yazılır) çok hafif bir gırtlak büzülmesi gerektirir. Bu ses soluk vererek (alarak değil) çıkarılır. Gırtlaktaki hava birden bire dışarı verilir, *h* sesi, *h*, *kh* sesinin yumuşatılmışıdır. Türkçe’de *h* sesi *k* > *h* > *h* gelişmesinin sonucudur ve buna göre sadece kalın sesli kelimelerde bulunur.
(2000: 27)

*Not: Eski ve Yeni Türkçe’de ve yabancı dillerden gelmiş kelimelerde, *h* yerine yanlışlıkla süreksiz (kapanmalı) *k* sesine yapılan geri dönüşü bağlı olarak, bunun tersi bir olay da mevcuttur:
Örn.: *hatun* daha sonraları *kadın* (daha eskiden *katun* deniyordu) ...
(2000: 27)

Türkçede dudak ses uyumu dişeti ses uyumuna nazaran daha yenidir. Eski Osmanlıcada Türkçede de olduğu gibi (karş. Orhon Türkçesi) 3. şemada [Karışık ünlülerden oluşan kelimeler (yuvarlak ünlüleri takip eden düz ünlüler) 1. ünlü *ö* veya *ü*; sonraki ünlüler (başlangıç yuvarlak) *ü* vs. (son düz) *e* veya *i* vs.] gösterilenlerin tersine rastlamak mümkündür.
1. Düz ünlülerden sonra yuvarlak ünlüler:
Örn.: ... *kadın* (Oğuzlarda *hatun*, bugün: *kadın*) ...
2. Yuvarlak ünlülerden sonra düz - dar ünlüler ...
(2000: 55, 56)

Tonlu Seslerin Teması ile Tonlulaşma
t > *d* değişmesi. Bu olay kelime içinde nâdir görülür.
Örn.: ... *kadın* (Oğuzlarda *kadın*) < Osm. *hatun*.
(2000: 60-61)

Deny, *kadın* kelimesinin eski biçiminin *hatun* olduğunu belirtmiştir.

Elöve, *kadın* imlasıyla verilmiş olan bu kelimenin aslının *katun* olduğunu ve *k* > *h* değişimiyle *hatun* olduktan sonra Arapçalaştırılıp ünlülerinin uzatıldığını ifade etmiştir. Elöve’ye göre kelime Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “şefkat göstermek” anlamıyla yer alan *kadun*- fiili veya “erkeğe katılan” anlamıyla *kat*- fiiliyle ilgilidir (Deny, 2012: 708).

KT’de *hatun* maddesinde *hatun* > *hadun* > *kadun* > *kadın* gelişimi verilmiş ve *kadın* biçiminin de kullanıldığı ancak *hatun*’un daha saygılı, hürmetli bir kullanım olduğu eklenmiştir (443.s). *Kadın* maddesinde ise kelimenin aslının “emretmek” demek olan *kadamak*’tan türemiş *kadun*, mu’arrebının ise *hâtûn* olduğu ifade edilmiştir (567.s).

Burhân-ı Katı’ya göre *hatun* “Kedbanu manasınadır ki evi görüp gözeten mutasarrife ve sâhibetü’l kelâm karıdır”. Türkçede ise *kadın* dendiği belirtilmiştir (2009: 321).

Devellioğlu sözlüğünde *hâtûn* şeklinde ve “kadın” anlamında yer alan kelimenin Türkçe olup olmadığına dair herhangi bir ibare yoktur. Ancak Arapça ve Farsça çoğul

şeklinin *havâtîn* olduğu ifade edilmiş, *hâtûn-ı kıyâmet* tamlamasının Hz. Fâtıma için kullanıldığı belirtilmiştir (2008: 343).

Kanar, sözlüğünde *hâtûn* kelimesinin Türkçe kökenli olduğunu, “hanım, hanımefendi; kadın” anlamlarına geldiğini belirtmektedir (2003: 496).

Clauson, *ha:tu:n* kelimesinin etimolojik olarak *hağan* / *han* kelimeleriyle birleştirildiğini belirtir. Soğdcada *hwt’y* kelimesi “bey, hükümdar, yönetici” anlamındayken, *hwt’yn* de “beyin, hükümdarın eşi” demektir. Bu kelimelerin erken dönemde *hatu:n* kelimesinin anlamıyla uyumlu olduğu görülmektedir. Ancak yine de kelimenin Soğdca *hwat’yn* (*hwatēn*) kelimesinden geldiğine yeterli kanıt bulunmamaktadır. Clauson, DLT’deki *ka:tu:n* ve Arapçadaki *ha:tu:n* söylenişine rağmen olması gereken transkripsiyonun *hatu:n* olduğunu eklemiştir (1972: 602).

Çağatay, *hatun* kelimesinin Soğdca bir kelime olduğu fikrine W. Bang’ın da katılmadığını belirterek, yeni Farsçadan, nispeten yeni bir geçiş olarak kabul etmiştir. Bazı lehçelerde “hanımefendi; kraliçe, hanım” gibi anlamlara geldiğini, saygı ve şerefi ifade eden eski anlamını koruduğunu dile getirmiştir. Bazı lehçelerde de “kadın; genç kadın; evlenmiş kadın; zevce; ihtiyar kadın” gibi anlamlarla *kat*, *hāt*, *kaday* gibi kısaltılmış şekillerinin de bulunduğunu, TT ağızlarındaki *gadi* “ihtiyar kadın, büyük anne, görümce”, *gade* “görümce, kız kardeş” kelimelerinin de benzer şekilde kısaltılmış yapılar olduğunu ifade etmiştir (1962).

Zieme, ET “eş, hanım” anlamına gelen kelimeler üzerinde durduğu yazısında *katd* = *ka’t* kelimesinden de söz etmiştir. Metinlerde *katdım* = *ka’tım* şeklinde geçen bu şeklin teklik birinci şahıs iyelik eki almış bir isim olduğunu vurgular. S. Çağatay’ın *kat* kelimesinin ve türevlerinin bazı Sibiryâ lehçelerinde bulunduğu, *hatun* ve daha sonra *kadın* kelimesinin kısaltılmışı olduğu fikrine katılmadığını belirten Zieme, bazı metinlerde, yayınlarda geçen *hatun* (*hatun*) kelimesinin kişi adlarının bir parçası olarak iyi bilindiğini hatırlatır (2013).

Zülfikar, *kadın* kelimesinin Türkçeye Soğdcadan geçtiğine dair yaygın bir kanı olduğunu, en eski tespitlerde “ağanın, reis in veya yöneticinin karısı” anlamlarına geldiğini belirtmektedir. Bu kelimenin DLT’de *katun* şeklinde görüldüğünü belirtir. Soğdcadan Farsçaya da geçtiğini, Farsçada da bu kelimenin ilk ünlüsü uzun olacak şekilde *hâtun* olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Kelimenin *hâtun* şekli daha sonra Farsçadan

Türkçeye de geçmiş, böylece *kadın* yanında *hâtun* kelimesi de kullanılmaya başlanmıştır (1988).

Tietze, *hatun* kelimesinin Far. *hâtûn*'dan geldiği görüşünü paylaşmıştır. Ayrıca Doerfer'in Moğolca "imparatoriçe" anlamındaki *katun*'dan geldiği yönündeki fikrine de yer vermiştir (2009: 274).

Nişanyan, bütün İran dillerinde *hatun* anlamına yakın kelimeler olduğunu söyler. Zerdüş dininin kutsal metinlerinin dili olan Avesta dilinde *havadâd* "tanrı", Farsçada *hudây* / *hoda*, Soğdcada *hatâw* "hükümdar" kelimeleri verdiği örneklerdendir. Orta Asya Türkçesindeki *hatın*'ın da sadece "kraliçe" anlamında geçtiğini, Osmanlı zamanında saray kadınları için kullanıldığını ve zamanla "evli kadın" anlamını aldığını söyler. ET'de gırtlaktan gelen hırıltılı /h/ sesinin sadece yabancı asıllı kelimelerde geçtiğini iddia eden Nişanyan, telaffuzu da Türkler için zor olması sebebiyle yazı dilinde *hatın* > *hatun*, konuşma dilinde *katın* > *kadın* olduğunu ifade etmiştir (2016a: 157-158).

Gülensoy, *hatun* kelimesini incelerken ET *katun* > Far., Ar. *hâtûn* > T. *hatun* gelişimini vermiş ve *ka* "akrabalık bildiren sözcük"+*tun* şeklinde çözümlenmiştir (2011, C.1: 405). *Kadın* kelimesinde de *kātun* < *kādin* gelişimini vermiş, Kutadgu Bilig'de *kağın* kelimesinin bu kelime olduğunu ancak *kađıñ* kelimesinin ise "kayın ağacı" anlamına geldiği ayırımına değinmiştir (C.1: 450).

Şirin User, *katun* kelimesinin *kagan* eşlerinin resmi sanı olduğunu belirtmektedir (2011). Bu kelimenin Soğdcadan alındığı kanaatinde olan isimler arasında W. Bang, Barthold, Gabain'i sayar. Karşıt görüşün Boodberg tarafından, *katun*'un Türklerce Hun döneminden beri bilindiği ve alıntı olmadığı belirlenmesiyle geliştiğini söyler (2006). *Katun*'la ilgili dikkat çekici bir nokta olarak, kelimenin Moğolistan Türk kağanlıkları yazıtları dışında "toprak" ve "tarla" kelimeleriyle ilişkilendirilmesi ve bir ırmak adı olmasından söz eder. Tarihî metinlerde geçen *ägük katun* "egik nehir, dönemeç yapan nehir" ve *käm katun (kabişıp)* "Käm ve Katun ırmakları (birleşip)" ifadelerine yer verir. *Käm* ve *Katun* ırmaklarının birleşmesiyle anlatılmak istenenin ne olabileceğini irdelemiştir. Bu doğrultuda kutsandığına inanılan yaşam kaynaklarının vurgulandığını belirtmiş, toprak ve suyun *katun* ile ilişkilendirilmesini kadının doğurganlığı ve bereket ile ilgili görmüştür. User'e göre "Yenisey yazıtlarında varoluşun temeli toprak ve suyla özdeş tutulan *katun*, günümüzde Altay Krayında bir ırmağın adıdır. Abakan, kem, Katun, vd. ırmakların şaman inancında, coğrafya adları olmaktan çok konuşan, duyan, evlenen, çoluk çocuk sahibi

kutsal varlıklar olduğuna literatürde değinilmiştir. Yenisey yazıtlarındaki bu örneklerde, “kadın” anlamlı bir cins ad (*katun*) toponime dönüşmüştür. Aynı adın antroponim ögesi de olduğu, Iv. Johannes’ın kızı ve Uzun Hasan’ın karısının adının *Katun* olarak Bizans yıllıklarında geçmesinden anlaşılmaktadır.” (2011).

Şirin User, *katunlan-* fiilinin DLT’de “han karısı” unvanı almak anlamındayken, Borovkov’un *Kur’an Tefsiri*’nde “(bir kadınla) evlenmek” demek olduğunu, kelimenin üst düzey unvan özelliğinin zaman içinde kaybettiği şeklinde yorumlamaktadır. Yine DLT’de *katun*’un “Efrasiyab’ın kızlarından olanların adı” şeklinde tanımlanması, KB’de hiç yer almamasını ilgi çekici bulur. Birkaç örnek dışında 11. yüzyıldan sonra hemen hemen tüm metinlerde “kadın, eş, karı” anlamında kullanılmaya başlandığını dile getirir. User, bu anlam genelleşmesi sürecini Eski Uygur Türkçesine dek götürmüştür (2011).

Kaçalin, Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı adlı eserde geçen *kaṭun* şeklini “halk ağzı” olarak nitelemiş ve asıl Türkçe şeklin *kaṭūn* olduğunu belirtmiştir (2017: 576). *kaṭun* > *kaḍın* “eş” değişimini de göstermiştir. *kaḍın* kelimesi için de ayrıca *ka+dın* şeklinde çözümlenmiştir (668.s). Burada Karasoy’un *aydın* kelimesini incelediği yazısında da bahsi geçen *+dın* eki kalıplaşması durumu akla gelmektedir (2012: 15-18).

Yazıcı Ersoy, Başkurt Türkçesinde kadın ile ilgili söz varlığını incelediği çalışmasında *kaṭın* kelimesinin bu lehçede “kendine has özelliklere sahip olan kişi, erkeğe karşı cins; nikâhlı aile yoldaşı (erkeğe göre)” anlamında kullanıldığını belirtmiş ve Soğdca, Farsça ve Türkçe kökenli olduğuna dair ileri sürülen fikirlere yer vermiştir (2012).

MS’de *kaḍın* maddesinde ET *kaṭūn* < Soğ. *ḥātūn* < *ḥvātēn* gelişimi verilmiştir (600.s). *Hātun* maddesinde ise Farsça kökenli olduğu belirtilmiş ve kelime Far. *ḥātūn* < Soğ. *ḥvaten* şeklinde Soğdcaya bağlanmıştır (483.s).

TS’de *kaṭın*, *kaṭun*, *kaṭun* şeklinde görülen kelime “kadın, hanım” anlamındadır (130.s).

Köktürk Bengü Taşları’nda *katun* kelimesi “katun, kağan eşi, imparatoriçe” anlamıyla yer almaktadır. Bilge Kağan’ın annesi *İlbiḡe Katun* olarak anılmaktadır (Ercilasun, 2016: 685).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’ndeki verilerden, o dönemde *ḥatun* kelimesinin de *kaṭun*’un yanında var olduğu ve “hatun, kraliçe” anlamına geldiği anlaşılmaktadır

(Caferoğlu, 2011: 82). *Ķatun*, *Ķadun*, *Ķatın*, *Ķadın* şekillerinde yer alan kelime “hatun, kadın, kraliçe” anlamında kullanılmaktadır (161, 171.s).

DLT’de kelimenin *kātun* biçimi yer almakta ve sözcük “Afrâsiyab soyundan gelen bütün kadınların unvanı” olarak ifade edilmektedir (693.s).

Dede Korkut Kitabı’nda *Ķadın* “hanım, hanım kadın”, *Ķadun* “hanım, hanım kadın”, *Ķatun* “hatun, kadın, karı” şekilleri karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 1997: 137, 160). Kaçalin, bu *Ķatun* kelimesinin *Ķatun*’dan geldiğini belirtmiştir (2017: 805).

Tulum’un Meninski’nin eserinden hareketle 17. yüzyıl söz varlığını belgeleyici nitelikteki çalışmasında *Ķadın* kelimesi “ĥatūn, evlü ‘āvret, Ķarı, tekīn; Ķadıncık, bibi; Ķarı, yoldaş, zevcet, zevc, hālāl, hālāle, hālīle, hem-hāne, zen; bānū, sāhıbe, sultān” gibi çok çeşitli kullanımı gösterecek şekilde açıklanmıştır (2011: 1075-1076). *Ĥātūn* maddesinde de aynı yönde açıklama yapılmış, kelimenin çoğulu olarak *ĥāvātīn* şekli verilmiştir (892.s). Aynı çalışmada /ĥ/ sesinin incelendiği bahiste *kadın* kelimesinde bu sesin /k/ sesine geri döndüğü belirtilmiş ve *Ķatun* > *ĥātūn* > *kadın* gelişimi verilmiştir (90.s).

❖ *kaftan*

DENY:

Kaynaşma

İşte tespit ettiğimiz birkaç kaynaşma örneği: ... *kaftan*, *kap ton* yerine, esas anlamı “üst giyeceği” ...

(2000: 125-126)

Dudak sesi *f* çoğunlukla daha eski veya yabancı kelimelerdeki dudak seslerinin (*p*, *v*, *b*) yerine geçen tâli ses gibi belirir.

Bu olay düzgün söylenen Türkiye Türkçesi kelimelerinde nâdir görülür ancak diğer Türk dillerinde sık sık gerçekleşir. ... *kap-ton* (*kap-don*) yerine *kaftan* ...

(2000: 162)

Deny, *kaftan* kelimesinin “üst giyeceği” anlamına gelen *kap ton* / *kap don* birleşmesi sonucu oluştuğu fikrindedir.

Gülensoy da kelimenin “elbise” anlamına gelen **kapton*’dan geldiğini belirtmekte ve **kap+tōn* biçiminde tahlil etmektedir (2011, C.1: 451).

KT’de Şemseddin Sami, bu kelimenin aslının Türkçe olduğu, *haftan* şeklinde Farsçaya geçtiği kanaatindedir (570.s).

Kaçalin, *kaftan* kelimesinin Türkçe kökenli olduğunu belirterek **kāp tōn* şeklinde tahlil etmiştir. “Dış giysi, pardösü” anlamındadır. *Fistan* “elbise, kadın giysisi” kelimesi de benzer şekilde *fis+tōn* < **bēz tōn* “*pamuklu ~ keten giyecek” birleşimiyle oluşmuştur. Lehçelerden de benzer kullanımları örnek olarak veren Kaçalin, aynı zamanda Moğ. *altan* “kıızıl tonlu” (< *āl tōn*) kelimesini de ses açısından denk görmüştür (2017: 688).

Pakalın’ın sözlüğünde bir tarih terimi olarak değerlendirilen *kaftan* Arapça *hil’at*’ın Türkçesi olarak değerlendirilmiştir. Lehçe-i Osmanî’deki “Türkîde *kaftan* Farisîye nakille *haftan* yazılır. Kaba, üste giyilen astarsız entari, bir nevi ak sade hil’at-i teşrifat.” açıklaması paylaşılmıştır (1993, C.2: 184).

İslâm Ansiklopedisi *kaftan* maddesinde (Kaftan, ?⁹), Nişanyan’ın sözlüğünde (2003: 206), MS’de (603.s) kelimenin Far. *ḥaftān*’dan geldiği bilgisi verilmiştir. Clauson’a göre de *kafta:n* “üst giysisi, kaftan, cübbe” kelimesi, Türkçedeki eski bir Farsça alıntıdır. Kelime daha sonra Türkçeden Farsça ve Arapçaya, Türkçe telaffuzuyla tekrar geçmiştir (1972: 582).

Devellioğlu (2008: 311) ve Kanar (2003: 452) sözlüklerinin *haftān* maddelerinde kelimenin Arapça kökenli olduğu ifade edilmiştir.

DLT’de *kaftan* kelimesi aynı imla ve anlamıyla yer almaktadır (188.s). *Yalma* kelimesi de Dîvân’daki “kaftan” anlamlı bir başka kelime olup Farsçadan Türkçeye *yelmeh* şeklinde, Farsçadan da Arapçaya *yalmaḳ* olarak geçtiği belirtilmiştir. Bu kelimenin Türkçe olduğu konusunda Kâşgarlı’nın şüphesi yoktur. Farslardan alındığını kimsenin iddia edemeyeceğini, kendisinin bizzat en uçlarda yaşayan avam Türklerden bile işittiğini belirtir. Yaşadıkları bölgede daha fazla kar ve yağmur yağdığı için onların “yağmurluk” ihtiyacının daha fazla olduğunu belirterek bunu kelimenin Türkçe kökenli olmasına bir delil sayar (363.s). Bu kesin ifadelerin *kaftan* maddesinde olmadığı görülmekte, *kaftan*’ın kökeni hakkında bilgi verilmemektedir (188.s).

Dede Korkut Kitabı’nda *kaftan* kelimesi “kaftan, cübbe, entari, uzun elbise”, *kaftanlık* da “kaftanlık, kaftanlık kumaş, elbiselik” anlamında kullanılmıştır (Ergin, 1997: 160, 161).

⁹ Ciltte basım yılı yer almamaktadır. Önceki ve sonraki ciltlerin basım yılı 1988’dir.

❖ *kalfa***DENY:**

Aşağıdaki kelimeler de saygı lakapları olarak kullanılır. ...

Kalfa (Arapçada birinin yerine geçen “remplaçant” anlamındaki خليفة *halife*’den) bir konakta görevi olan kadın ve hizmetçi veya *halayık*^[2] denilen (gönüllü) cariye. Bu kelime, erkeklerdeki *ağa* kelimesine karşılıktır; duvarcı ustalarına ve eski mekteplerde hoca yamaklarına da bu ad verilirdi.

Örn.: *Şevkefzâ Kalfa*.

(2012: 709-710)

[*kalgay* kelimesi] Smirnof daha çok *kaılmaq* fiil adına dayanan ve buna uyumlu olan bir şekli, *kaılgay*^{AUE} kelimesini kaydediyor ve bunun Arapça *halife* kelimesinin (bir bozuntusu olan^{AUE}) *kaıfa*’dan bozma bir kelime olduğunu kayıt ve telkin ediyor (*Krymskoïe Kħanstvo*, Rusça, Petr. 1887, 350.s. ve aşağısı)

(2012: 800)

Eski ve Yeni Türkçede ve yabancı dillerden gelmiş kelimelerde, *h* yerine yanlışlıkla süresiz (kapanmalı) *k* sesine yapılan geri dönüşe bağlı olarak, bunun tersi bir olay da mevcuttur. Örn.: *hatun* daha sonraları *kadın* (daha eskiden *katun* deniyordu); ... Ar. *halife* Türkçe *kalfa* ...

(2000: 27)

Bazı yabancı kelimelerde ikinci derecedeki dar ünlünün (bağlaç) düşmesi:

Halk dilinde benimsenmiş olan sınırlı sayıdaki 3 heceli Arapça ve Farsça kelimelerin 2. hecelerindeki dar ünlü, uzun ve bazı kelimelerde de vurgulu olmasına rağmen düşer. Bu olayın, vurgunun 3. ve son heceye doğru yer değiştirmesinin ardından meydana geldiği, bazı kelimelerde ise uzun *i*’nin kısa *i*’ye dönüşmesinden sonra gerçekleştiği tahmin edilmektedir:

... *halife*; asıl anlamı (Peygamber veya İmam’a) vekâlet eden, vekil, kâtip *kalfa* (duvarcı, duvarcı ustası, arkadaş, loncalarda ustaya karşı); eski konaklarda hizmetçi veya köleleri genellikle gönüllü olarak yönetmekle görevli kadın, halayık, esas anlamı yaratık ...

(2000: 118)

Deny, hem Türkçe kelimelerde hem de yabancı dillerden alınmış kelimelerde /h/ sesinin yanlışlık sonucu olarak /k/ sesine dönmesi olayının tam tersi durumundan bahsederken Arapça *halife* kelimesinin Türkçeye *kalfa* olarak geçişini örnekler arasında vermektedir.

Şemseddin Sami (KT, 578.s), Eren (1999: 202), Pakalın, Gemalmaz Ar. *halife*’den geldiği görüşündedirler. MS’de (609.s) ve Türkçe Sözlük’te (1278.s) de bu doğrultuda görüş bildirilmiştir.

Pakalın, tarih terimi olarak yer verdiği *kalfa* kelimesinin mekteplerde hoca yardımcıları için de kullanıldığını belirtir. Bu tabirin *halife*'den bozma olduğunu ifade eder (1993, C.2: 150). *Halife* maddesinde de mekteplerde *kalfa* olarak kullanılmış bir söz olduğunu ve bu sözün diğer kullanımlarıyla karışmaması için *halife-i mektep* de dendiğini belirtir (C.1: 709).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *helife* şeklinde ve “kalfa” anlamında kullanılan kelimenin Arapçadan alıntı olduğunu belirtmiştir (1995: 163).

Tulum'un Meninski'nin çalışmalarından hareketle 17. yüzyıl söz varlığını derlediği sözlüğünde *kalfa* kelimesinin günlük dilde “*hâlîfe*; vekîl, kâim-meķâm” anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir (2011: 1085). Aynı eserde /h/ sesinin incelendiği bölümde bazı yabancı asıllı kelimelerde bu sesin /k/ sesine döndüğü belirtilmiş ve *kalfa* < Ar. *hâlîfe* değişimi bu duruma örnek olarak verilmiştir (90, 134.s).

Tietze, *hâlîfe* kelimesini açıklarken *kalfa* ile karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir (2009: 240).

Devellioğlu sözlüğünde *halife* maddesinde “birinin yerine geçen kimse; Hz. Muhammed'in vefâtından sonra ümmet idâresinin başına geçen kimse; pâdişah; resmî dâirelerde kalem başının ikincisi” anlamları yanında “kalfa, ikinci usta” anlamı da verilmiştir (2008: 318).

❖ *kalğay*

DENY:

Kırım Hanlığı'nın meşru varislerine *kalğay* veya *kalğa* unvanı verilirdi. Türk tarihçilerinin ardından Hammer de buna *kalmağ* fiil adının üçüncü kişisi olan *kała* karşılığı gözüyle bakıyordu (*Gesehichte der Çhane der Krim*, 37.s.).

Cevdet Paşa, Mengli Giray akına giderken “Yerime oğlum Mehmet Giray baksın.” dediği zaman Tatarca *kałsın* yerindeki *kalğay*'dan geldiğini söylüyor (Tedrisat Mecmuası, 7.yıl, 39.nu. 464.s.)^{AUE}.

Smirnof daha çok *kağılmağ* fiil adına dayanan ve buna uyumlu olan bir şekli, *kağılğay*^{AUE} kelimesini kaydediyor ve bunun Arapça *halife* kelimesinin (bir bozuntusu olan^{AUE}) *kalfa*'dan bozma bir kelime olduğunu kayıt ve telkin ediyor (*Krymskoie Kħanstvo*, Rusça, Petr. 1887, 350.s. ve aşağısı). Smirnof'un قملیقا kelimesi hakkındaki görüşü dahi yine kendisi aleyhine dönmekte ve bu mesele

yine karanlık içinde kalmaktadır. Uranhacaya *kağga*; yani “kapı” diye geçen Moğolca *kağay*^{AUE} kelimesi de buna hiçbir aydınlık getirmiyor. Yine bk. Vullers *kağga*^{AUE} kelimesine.
(2012: 800-801)

Deny, *kağay* sözcüğüyle ilgili bazı görüşlere yer vermiş ve kendi görüşünü de belirtmiştir. Deny’nin verdiği bilgilere göre bu kelimeyi Hammer *kal-* fiilinin üçüncü kişisi *kala* biçimiyle, Cevdet Paşa Mengli Giray’ın akına giderken yerine oğlu Mehmet Giray’ın bakmasını isteyerek Tatarca *kağsın* yerindeki *kağay*’ı kullanmasıyla açıklamış, Smirnof ise *kakıl-* fiiline dayanan *kağılğay* kelimesinin Arapça *hâlife* kelimesinden bozulmuş *kağfa*’dan gelen bir kelime olarak izah etmiştir.

Elöve’ye göre bu kelime “terk etmek” anlamına *kağgağ-* fiiliyle ilgili olabilir. “Kendisine bir şey miras olarak terk edilmiş olan kimse” anlamıyla *kağır* ve Çağatayca “beğenmek, mizacına uygun bulmak, seçim ve ihtiyar etmek” anlamına *kağamak* (= *kağamak*)’tan “seçim yapılmış, seçilmiş, seçkin” anlamında olabilir (Deny, 2012: 801)

KT’de *kağga* maddesinde *kağay* maddesine yönlendirme yapılmıştır. Ancak *kağay* maddesi sözlükte bulunmamaktadır (578.s).

Pakalın, Osmanlı tarihlerinde sık sık tesadüf olunan *kağay* kelimesinin Kırım’da bir mansıbın unvanı olduğunu, Kırım hanı olan her yeni hanın kendisine bir *kağay* tayin ettiğini ifade etmektedir. Fatih Sultan Mehmet’e sığınarak Kırım’ın Osmanlı himayesine geçmesine sebep olan Mengeli Giray’ın bir akına giderken Kırım’a kimi kaymakam bıraktığına dair bir soruya “Oğlum Mehmet Giray kağsun” diyecekken “Oğlum Mehmet Giray *kağay*” dediği rivayeti burada da paylaşılmıştır. Bu doğrultuda *kağay sultan* da Kırım hanının veliahdı için kullanılan bir söz olarak belirtilmiştir (1993, C.2: 150-151).

kağay sözünü Yeniaras da tarih terimi olarak “Eski Kırım’da Han yardımcısı.” anlamıyla vermiştir. *kağay sultan* da yine “hanın yerine geçme hakkına sahip erkek evladı”, başka bir ifade ile “Kırım Hanı’nın veliahtı” şeklinde açıklanmıştır (Yeniaras, 2012: 109).

MS’de *kağ-gay* şeklinde çözümlenmiştir (609.s).

Türkçe Sözlük’te “sıçramak, fırlamak, şaha kalkmak; öfkeyle kalkmak; çapkınlık, serserilik yapmak” anlamında halk dilinde kullanıldığı belirtilen bir *kağmak* fiilinin yer aldığı görülmektedir (1278.s). *kakımak* fiilinin de “öfkelenmek, kızmak” anlamı vardır (1271.s). *kakmak*, *kakılmak* fiilleri *kakma* işini ifade eden fiillerdir (1271.s).

Kalgımak fiilinin ağızlarda “öfkeyle kalkmak; atramak, sıçramak” anlamlarında kullanıldığı görünmektedir (DS, C.4: 2610).

❖ ***kanca***

bk. hangi

❖ ***kancaru***

bk. dışarı

❖ ***kancoluz / kancılaz / koncalıs***

bk. hotoz

❖ ***kanda***

bk. hangi

❖ ***kandan***

bk. hangi

❖ ***kangi***

bk. hangi

❖ ***kani***

bk. hangi

❖ *kap*

bk. kardeş

❖ *kapa-*

bk. kapak

❖ *kapak*

İncelenen diğer kelimeler: gabak, kapa-

DENY:

... *Kapamak* ve *kapak* kelimeleri yanında *kapkaç* (= *kapak*)’ta görüldüğü gibi bundan tek heceli bir *kap-* kökünün varlığı meydana çıkıyor. Yine krş. *kaplamak* ve *kaplı*.

(2012: 466)

Aşağıdaki paragraflarda başlıca edatlık deyimler görülecektir. ...

Öñ

Azericede aynı anlamda *cephe* demek olan *gabaç* kelimesi kullanılır (krş. Osm. *ağın*; doğu lehçelerinde *ağd* = ön).

Örn.: *Seniñ kabağıña hiç çıhan olmadı*^{AUE} (Feth Ali Ahundof, *Temsilât*, 201.s.).

(2012: 589-591)

Deny *kapamak*, *kapak*, *kaplamak*, *kaplı* kelimelerinin ortak bir *kap-* kökünden türediklerini belirlemektedir. Azericedeki *gabaç* kullanımını da verir.

KT’de *kapak* adının *kapa-* fiilinden geldiği belirtilmiştir (589.s).

Clauson, *kabak* / *kapak* kelimeleri ile ilgili notta *kabak* kelimesinin *ka:b* isminden, *kapak* kelimesinin **kap-* fiilinden geldiğini belirtmektedir. Azerbaycan Türkçesinde *gabağ* / *ğabağ* ve Osmanlı Türkçesinde *kabak* / *kapak* şeklinde fonetik olarak ayırt edilebiliyor olsa da eski metinlerde ve bazı çağdaş lehçelerde aynı şekilde söylendiğini, dolayısıyla da hangisinin kastedildiğine karar vermenin her zaman kolay olmadığını ifade etmiştir. İstina olarak Türkmen Türkçesinde *ka:bak* kelimesi bazen “kabak” anlamındayken, *ğa:bak* kelimesi “göz kapağı” ve *ğapak* da “kapak, örtü” anlamındadır. *Kabak* maddesinde aslında

“küçük kap” anlamında olduğunu ama konuşmada “su kabağı, balkabağı, sakız kabağı” yani genel olarak “kabak” anlamında kullanıldığını söyler (1972: 582). *Kapıg* kelimesi de **kap-* fiilinin bir türevidir. Kelimenin ikinci ünlüsünün aslında *-ı-* olduğunu, bu ünlünün bazı Uygur metinlerinde *-a-* olarak görüldüğünü ve daha sonra dudak uyumları neticesinde /u/ sesine döndüğünü söylemiştir (583.s). Clauson, **kap-* fiilinin türevleri arasında “büyük kapı, şehir kapısı” anlamına gelen *kapğa:*, “kapak, kap” anlamındaki *kapğa:k*, *kapıg* gövdesinden *kapıgçı*, *kapgaklan-*, *kapakla-* ve ayrıca *kapaklıg*, *kabaklık*, *kapıgılg* gibi pek çok kelimeyi saymaktadır (583-584.s).

Hamilton, Räsänen’in *-karu* ekinin *kar-* fiillinden *-u* ile yapılmış zarf-fiil *karu*’dan gelebileceği yönündeki fikrinden bahsetmektedir. Hamilton, *kar-* fiilinin “eklemek, bitiştirmek, üst üste yığmak” anlamına gelen *ka-* fiilinin *-r-* ile yapılmış ettirgen şekli ya da pekiştirilmiş kabul etmektedir. Bu *ka-* fiilinin de Çincedeki “eklemek, yığmak, biriktirmek, üst üste koymak” anlamındaki **ka* fiiline dayandığı görüşünde olmasa da olağanüstü bir rastlantı olarak değerlendirmektedir. Hamilton, *kap* kelimesinin de *ka-p* “kap, çanta, çömlek” şeklinde bu *ka-* fiilinden isim yapma eki *-p* ile türediği görüşündedir. DLT’de yer alan ve *kap* ile aynı anlamda olan *ka* “kap, zarf” kelimesinden de *kala-* “kapamak, sarmalamak” fiilinin türemiş olabileceğini ve bu *ka* kelimesinin *kap kaçça* gibi ifadelerdeki *kap*’ın kısaltılmışı olmadığını düşündüğünü dile getirmektedir (2011: 76-78).

Eren’in sözlüğünde *kap-* fiiliyle ilgili olarak yalnızca *kapı* sözcüğünün *kap-* (~*kapa-*) kökünden geldiği bilgisi yer almaktadır (1999: 208-209).

Gülensoy, *kapa-* sözcüğünü *kap+-a-* olarak çözümlenmiş ve *kapan*, *kapan-*, *kapanca*, *kapat-* ve bazı diğer türevlerini göstermiştir (2011, C.1: 459). *Kapak* kelimesinde ET döneminde *kapıg* / *kağ*, OT döneminde *kapak* olarak geçtiğini belirtir ve *kā-p* “kapamak” +*g(a)k* şeklinde tahlil eder. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te geçen *kapgak* “kapak”, *kapğa* “büyük kapı, kale kapısı”, *kapgaklanmak* “kapaklanmak” kelimelerine de yer verir (C.1: 459).

Kaçalin, *kapak* “göz kapağı” kelimesini *kāpa-k* şeklinde çözümlenmiştir (2017: 808).

MS’de *kapak* kelimesi ET *kapgak* / *kapak* < **kap-* “kapamak” şeklinde çözümlenmiştir (620.s). *Kapa-* fiilinin de ET farazi **kapğa-* şeklinden geldiği belirtilmiştir. Sözlüğe göre, bu fiil *kapıg* (*kapı*)+*a-* olarak tahlil edilir ve /ğ/, /ı/ seslerinin düşmesi neticesinde *kapa-* şeklini almıştır (620.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında yalnızca “yanına giderek rahatsız etmek” anlamındaki *gabaḥına dayanmak* deyiminde geçen *gabaḥ*, *gabağ* sözcüklerinin ET *kapak* şekline dayandığını ifade etmiştir (1995: 162).

TS’de *kapak* kelimesine *kapag* şeklinde yer verilmekte; *kapmak* fiili “kaplamak, istila etmek” olarak açıklanmaktadır (125.s).

Ağızlarda *kapmak* fiili “türemek, çıkmak” anlamıyla kullanılmaktadır (DS, C.4: 2636). *Kapak* ise “bir tarafı düz, öteki tarafı yuvarlak kalas; biçilen ağaç kütüklerinin iki yanından çıkan düzgün olmayan tahta; hamur açmakta kullanılan dört ayaklı tahta; değirmenin çarkına basınçlı su gönderen ortası delik tahta; değirmende un doldurulan küçük el küreği”, “fidelere konulan ince gübre”, “yufka ekmeğin dötte biri”, “üç yaşındaki tay”, “tarlayı sürmeye başlamadan önce sabanla ya da pullukla ayrılan bölümlerden her biri” anlamlarındadır. *Gabak*, *gabaḥ*, *gabağ* şekilleri de ağızlarda “ön”, “baş taraf”, “göz kapağı” gibi anlamlarda karşımıza çıkmaktadır. *Gabaḥ gabağa* ifadesi “karşı karşıya” anlamını taşımaktadır (C.3: 1882).

Eski Uygur Türkçesinde *kabak* “kabak; göz kapağı”, *kapak* “göz kapağı”, *kapag* “kapı” kelimeleri kullanılmaktadır (Caferoğlu, 2011: 159, 166).

DLT’de hem “göz kapağı”, “kızlık zarı; bekâret” anlamlarıyla görülen *kapak* çeviri yazılı kelime hem de “kabak, yaş iken yemek yapılan bir sebze” anlamıyla *kabak* şeklinde verilen kelime قَبَقْ imlasıyla yazılmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 164 ile Atalay, 2013, C.1-1: 382).

❖ *kaparoz*

bk. hotoz

❖ *kaplumbağa*

bk. tundra

❖ *kardeş*

İncelenen diğer kelimeler: kadaş, kap, karın, kav, kayın

DENY:

Birçok hecenin birden düşümü

Birçok sesin aynı anda düşümü seyrektilir.

Örn.: ... *kardeş*, *karındaş** yerine.

(2012: 90)

Ses Uyumunun Birinci Kuralı (genel)

Derinlik veya damak sesinin karşılıklı bağı: *Türkçede bir hece grubunun ilk ünlüsünün ince veya kalın olmasına göre, sonraki ünlüler de ince veya kalın olurlar.* ...

Ses uyumunun birinci kuralına istisna çok azdır: ... *kardeş* veya *kardaş* ...

Not 3: *Anne* ve *kardeş* kelimelerinde ses uyumu kurallarının bozulması, oldum olası hipokristik bir niyetin sonucu olabilir.

(2000: 52)

Birçok Sesin Birden Düşmesi

...*karın* kelimesinden gelen *karındaş* yerine *kardeş* veya *kardaş* ... Çoğu kez söz konusu olan hece yutulmasıdır (haploloji).

(2000: 125)

Sabit olmayan bir ünlüye sahip uzuv veya organ adları ve hısımlıkla ilgili kelimeler - ... Ünlü düşmesi kelimeye bir çekim ekinin gelmesi sonucu olur. ... *kay(i)n* (kocanın veya karının erkek kardeşi), eskiden *kadın*, “evlilik yolu ile olan ebeveyn” *kaynata* ve *kaynana* ...

(2000: 114, 115)

Deny, nadir görülen aynı kelimedede birden fazla sesin düşmesi olayına örnek olarak *karındaş* (> *kardaş*) kelimesini vermiştir. *Kaynana*, *kaynata* kelimelerinde görülen *kayın* kelimesinin eski şeklinin *kadın* olduğunu ifade etmiştir.

Elöve, bu kelimenin DLT’de *kadaş* biçiminde görüldüğünü, Radloff’da ise *kağadaş* şekliyle karşımıza çıktığını söyler. Elöve’ye göre kelime “zarf, boşluk” anlamındaki *ka(ğ)* ile “söyleşi” anlamındaki *daş*’tan yapılmıştır. Bu *ka(ğ)* DLT’de *ka kaç* “kap kaçak” sözünde görülmektedir. Ayrıca bu *ka* kelimesi bir edat göreviyle eski Türk lehçelerinde ve hâlen Doğu lehçelerinde yönelme hâli eki -A’yı oluşturmuştur. *Kağuk*, *kav*, *kab*, *karın* sözcüklerinde ortak bir “boşluk” manası olduğu, “boşluğa ait, batın” anlamıyla ve *ğ* > *r* değişimiyle (veya kelimenin aslının *kağın* olması ihtimaliyle) *karın* kelimesinin olduğu da verdiği diğer bilgiler arasındadır (Deny, 2012: 90).

KT'de *kardeş* (*karındaş*) maddesinde “bir karından çıkmış, karın şeriki” tanımlaması verilir ve alışılmış kullanımın *kardaş* olduğu belirtilir. Hatta Şemseddin Sami *kardeş* şeklinde söylemek ve yazmaktan kaçınılmasına dair bir not da eklemiştir (598.s). *Karın*'ın doğru yazımını قارن şeklinde verir, قارين olarak yazılmasını galat-ı fâhiş olarak görür. Çünkü *karnım*, *karnı* kullanımlarında görüldüğü gibi *karın* kelimesi *burun*, *ağız* gibi örneklerdeki gibi /ı/ sesinin düştüğü esas ögenin /r/ olduğu bir kelimedir (600.s). KT'de *kayın* kelimesi -y- ile yazılmıştır (616.s).

Clauson, iki farklı maddede *ka:* kelimesini açıklamıştır. İlk maddede *ka:* kökü “aile”, ikincisinde “kap, kutu” vb. anlamlara gelmektedir. Budist Uygur metinlerindeki *ka kadaş* yakın ve uzak aileyi ifade etmektedir. *Ka:* kelimesinin “aile” anlamı yalnızca bu ifadede görülmektedir. *Kab kadaş* ifadesi de daha sonra aynı anlamda kullanılmıştır (1972: 578). “Kap, kutu” anlamındaki *ka:* kelimesinde de sadece sıvı malzemelerin kabı için kullanıldığı belirtilmiştir. Burada “erkek kardeş ve erkek akraba” anlamındaki *kadaş*'ın *ka:* köküne -*daş* eklenmesiyle oluştuğu da söylenmiştir (578.s). *Karın* kelimesinde *kuruğsa:k* “mide” ve *bağırsuk* “iç organ” uzuvlarını da kapsayan, vücudun daha aşağı kısmını karşılayan bir terim olduğu ifade edilir. Daha özel olarak da “anne karnı, rahim” anlamı taşıdığını belirtmiştir (661.s). Clauson'a göre *karında:ş* da *karın*'dan gelmektedir. Aslında “rahimde bir arada olan, bağlantılı olan” anlamını taşıırken, “erkek veya kız kardeş” için kullanılmaktadır. Kız kardeş için çoğunlukla *ka:z karında:ş* ifadesi tercih edilmektedir. Yaşça büyüklüğe bakılmadan *éçi:*, *ini:*, *eke:*, *siñil* gibi kelimelerden daha genel olduğunu söylemek mümkündür (662.s). Clauson'un *kadaş* ve *karındaş* sözcüklerini ayrı ayrı değerlendirdiği görülmektedir. *Ka:v* “kav, kuru ve çabuk tutuşan madde” kelimesinin *kaw*, *kow*, *ko:*, *ku:*, *kağ*, *koğ* şekillerini de sıralamıştır (579.s). “Evlilik ile kurulan akrabalık” anlamıyla *kağın* kelimesine de yer vermiştir (602.s).

Hamilton, E. Uyg. dönemi eserlerinden İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde de geçen *kağaş*'ın iki ayrı tahlilini yapmıştır. Bunlardan biri Çin. *jia* (**ka*) “aile” kelimesinden geldiği ve **ka-daş* şeklinde tahlil edilebileceği iken diğeri “aynı zarfta (ana karnında) yatmış iki kişi” anlamına veren *ka* “zarf, kap” + *-daş* tahlilidir. *-daş*'teki ünlünün uzun olabileceğini eklemiştir (2011: 178).

Arat, Çiğil ve başka Türklerdeki /d/ sesini Oğuzların da içinde bulunduğu pek çok Türk boyunun /y/ sesine çevirdiğini, /d/ sesini çıkaramadıklarını belirtmiştir. Bu durumu *kayın* kelimesiyle şöyle örnelemiştir: *Kađıñg* < *kađıñg* “kayın”, *kağın* < *kağın* “kayın, hısım” (1951: 123).

Caferoğlu, +*daş* eki ile ilgili yazısında önceki kaynaklarda verilen bilgileri de paylaşarak, bu ekin özellikle Bang ve Nemeth'in ileri sürdüğü, +*da* + *eş* birleşiminden geliştiğine dair köken bilgisini vermiştir (1929: 5). Bu ekle kurulmuş kelimelerden en bilinenlerinin *adaş* ve *kadaş* olduğunu dile getiren Caferoğlu, bu kelimelere ilk kez Yenisey Yazıtları'nda rastlanıldığını ifade etmiştir. İkinci kelime *r*/ sesinin düşürülerek *kadaş* şeklinde kullanıldığını vurgulamıştır. Farklı şekillerde görünen bu kelimenin *r*/ sesinin düşmesine sıklıkla rastlanan Azerbaycan Türkçesinde *kardaş* şeklinde muhafaza edildiğini hatırlatmış, çoğunlukla *karındaş* = *karın* + *da* + *eş* şeklinde görüldüğünü ifade etmiştir. Azerbaycan'da kullanılan bozulmuş şekil *gağa* kelimesi de +*daş* eki ile *kağadaş* "hısım" şeklindedir. Bu yönden DLT'deki yine "hısım" anlamlı *kadaş* kelimesiyle örtüşmektedir. Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde bu kelimenin "kardeş" anlamıyla kullanıldığını da eklemiştir. Zira *bağdaş* > *bardaş* örneğinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde *ğ* > *r* değişmesi nadir de olsa görülmektedir ve bu kelime de *kağdaş* > *kardaş* değişimi yaşanmıştır (10-11.s).

Nişanyan da kelimenin aslı olarak *karın*'dan *karındaş* şeklini vermişse de bu şeklin halk etimolojisi sonucu oluşmuş olabileceğini belirtir ve ET *kādaş* "hısım, akraba" ile ilişkilendirir (2003: 216). *Karın* / *karn-* maddesinde ET *karın* şeklini verir (216.s). *Kap* maddesinde *kāb* şeklini ve ET *kaba* / *kabarmak* grubuyla ilişkisinin açık olmadığı notunu düşer (213.s). *Kav* kelimesini iki ayrı maddede "tutuşturucu madde" ve "mağara, şarap mahzeni; çukur, oyuk, mağara" anlamlarıyla inceler. İlk maddenin ET *kav* olduğunu belirtirken, ikinci maddede Fr. *cave*, Lat. *cavus* kelimelerine bağlar. Ayrıca Hint - Avrupa ana dilinde **kaw-* fiilini, daha da önceki farazi kökü de belirterek "kabarmak, içi boş hacim, oylum" anlamıyla vermiştir (221.s). *Kayın* kelimesinin de ET *kağın* biçimini paylaşmıştır (222.s).

Gülensoy'un *kardeş* kelimesindeki görüşü *kā* "arkadaş, akraba" +*daş* eki doğrultusundadır. *Kağın* "kayın, dünür, hısım" kelimesini de aynı kökün türevi olarak kabul etmektedir (2011, C.1: 466). *Karın* kelimesini *kar* "omuz, kolun üst kısmı" +(*i*)*n* şeklinde tahlil eder. Ligeti'nin Moğolca *qarbisun* ~ *qarbing* ile birlikte düşündüğü, Doerfer'in burun, taban, boyun gibi uzuv adlarının sonundaki -*n* ile birlikte düşünüp *karı-n* şeklinde tahlil ettiği ve Boev'in Bulgarca *korem* ile birleştirdiği çeşitli görüşlere de yer vermiştir (C.1: 469). *Kap* kelimesinin aslını **kā(p)* (C.1: 459), *kav* kelimesinin **kāb* (C.1: 477) şeklinde göstermiştir. *Kadaş* "kardeş" kelimesinin de ET *kā* "akrabalık bildiren söz"den +*daş* ekiyle türediğini belirtmiştir. Anadolu ağızlarında *kada*, *kadak*, *kadaş*, *kade*,

kadik, kadiko, kağa “kardeş; ağabey; kız kardeş; abla; küçük kardeş; arkadaş; teyze” şekil ve anlamlarında bu kelimeye rastlandığını belirtmiştir (C.1: 450).

Kaçalin, Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı adlı çalışmasının “Açıklamalar” kısmında *kardeşda* kelimesini incelemiştir. *Ḳartāş, kardāş* kelimelerinin *ḳarındaş* ile karşılanmasını “sözcüğün kavramı iyi anlatamadığı düşüncesiyle değiştirilmesi” şeklinde anlamak gerektiğini belirtmiştir. Bu sözcüğün eski metinlerde *ka+daş* “kardeş, kaptaş, aynı annenin karnından doğan karın eşi, rahimdeş” olarak kullanıldığını, daha sonra *ḳār* “kap”tan *ḳar+daş* şeklinde türetilen kelime aynı anlamda kullanılmıştır. Süheyl ü Nevbahār’da da *ḳarındaş* sözcüğünün geçmediğini, *ḳardaş*’ın kullanıldığını eklemiştir. *Ḳar+’n* şeklinde çözümlenebilecek *ḳārın* “karın, *kap” kelimesi de aynı kökten türetilen kelimelerdendir. *Ḳarı-* (< *ḳar+ı-*) “semizliğini anlamak için koyunun karnını ellemek” fiili de bu kökün bir başka türevidir. *Ḳā+çaḳ* “karcık” kelimesi de *ḳadaş* ile birlikte düşünülmesi gereken bir kelimedir. İlgili kelimelerde görünen *+daş* eki ise *+aş* ekinin *adaş* kelimesinde hece bölünmesiyle ortaya çıkan parçanın ek sanılması sebebiyle oluştuğunu belirtmiştir. Kaçalin’e göre (*ḳātun* >) *ḳādın* “eş” ve (*ḳādın* >) *ḳāyın* “kayın ağacı; dünür” de ayrı iki kelimedir (2017: 667-668).

MS’de *kav* sözcüğünün ET’den beri kullanıldığı, komşu dillere de geçtiği belirtilmiş ve “kibritin icadından önce ateş veya sigara yakmak için kullanılan ve çakmak taşı üzerine konup bir çelik parçası ile vurulduğunda kıvılcım çıkaran, kurumuş, kof duruma gelmiş ağaç kabuğu, bir nevi ağaç mantarı” şeklinde açıklanmıştır (641.s). *Karın* kelimesinin ET’den beri kullanıldığı, kökünün kesin olarak belli olmadığı ifade edilmiştir (630.s). *Kardeş* kelimesinde genel görüşe uygun olarak ET *karındaş* < *karın+daş* > *kardaş* gelişimi verilmiş ve “ş”nin etkisiyle *kardeş* olduğu ifade edilmiştir (628.s). *Kap* için ET *kāp* biçimi verilmiştir (620.s). *Kayın* kelimesinde de yine ET *ḳādın* şekli paylaşılmıştır (644.s).

Buran, V. Hatiboğlu ve bazı başka araştırmacıların *+daş* ekinin *-dA / -tA* bulunma hâli eki ile *eş* kelimesinin birleşiminden, *da + eş* > *daş* şeklinde meydana gelmiş bir morfolojik unsur olduğu yönündeki görüşlerini aktarmıştır. Bu görüşe göre *kardeş* kelimesi *karında + eş* > *karındaş* > *kardaş* > *kardeş* şeklinde bir gelişim göstermiştir (1999).

Korkmaz, addan ad yapan ekler arasında *+DAş* ekini de saymış ve bu ekin örnekleri arasında verdiği *kardeş* kelimesinin *karındaş*’tan geldiğini belirtmiştir (2009: 46).

Ergin de *-daş*, *-taş* eki örnekleri arasında *karındaş*'ı da saymış ve kelimenin gelişimini *karın-daş* > *kardaş* > *kardeş* şeklinde göstermiştir (2007: 167).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında görülen *gada* “kardeş; arkadaşı” kelimesinin ET *kadaş* kelimesinden geliyor olabileceğini dile getirmiş (1995: 116); *gardaş*, *kardeş* kelimesinin de ET *karındaş*'dan geldiğini belirtmiştir (120.s). “İmece usulüyle süt biriktirme” anlamında ve *hab et-* “kaptan kaba aktarmak (daha çok süt hakkında söylenir)”, *hab evi* “sütün *hab* işlemine tabi tutulduğu ev” ifadelerinde de kullanılan *hab* kelimesinin ET *kap*'tan geliyor olabileceğinden bahsetmiştir (152.s). “Kap; mahfaza; tencere vb.” anlamlarla kullanılan *gab* kelimesinin de ET *kab*'tan geldiğini belirtmektedir (115.s).

TS'de *kap*, *kab* şekillerinde görülen kelime “kabuk, kışır” anlamında yer almaktadır (125.s). *Karın* “mide”; *karındaş*, *kardaş*, *karıntaş*, *kartaş* “kardeş”; *kav* “hav, kumaştaki ince tüy; kavlamış yilandan çıkan deri” kelimeleri de diğer ilgili kelimelerdir (128, 130.s).

Ağızlarda *kada* “küçük kardeş”, *kadaş* “takma ad, lakap” kelimesi kullanılmaktadır (DS, C.6: 4530). *Kap* kelimesinin “orman”, “karton”, “kemer; oda”, “aşık kemiği; aşık kemiğinin üstü, tepesi”, “yufka; ekmek kabuğu”, “kabak” gibi pek çok farklı anlamda kullanıldığı görülmektedir (C.4: 2630). *Kav* “yılan gömleği; tuğla ve çanak yapımında kullanılan kırmızı toprak; killi toprak” ve daha başka anlamlarla ağızlarda kullanılmaktadır (C.4: 2687).

Eski Uygur Türkçesinde *ka* “arkadaş, akraba” (Caferoğlu, 2011: 159), *kadaş* / *hadaş* / *katas* “arkadaş, akraba; kardeş; dost” (160, 170.s), *kadın* “kayınpeder” (160.s), *kağadaş* “akraba, hısım” (161.s), *karın* (168.s), *karındaş* “kardeş” (168.s), *kab* “torba; deriden torba” (159.s), *kap* “torba, paket” (166.s), *kavağu* “fitil, kaytan, kav” (172.s) anlamında kullanılmaktadır.

DLT'de *karın* “karın, mide” (173.s), *karındaş* “aynı karından olan iki çocuk, karın arkadaşı”, *kaw* “çakmağı ateşleyen kav” (411.s) olarak verilmiştir (175.s). *Kāp* kelimesi uzun ünlülü ve dört ayrı maddede verilmiş ve bunlar “tulum”, “kap”, “karındaki bebeği kaplayan zar”, “yakın (insanların yakın olması)” olarak açıklanmıştır. “Yakın” anlamıyla açıklanan son maddede “istiare yoluyla” olduğu söylenmiş ve *ol meniñ birle uya kāp ol* “O onun, sanki bir kapta doğmuşlar gibi yakındır.” sözü paylaşılmıştır. Bilhassa bu anlam, örnek cümle ve anne karındaki bebekle ilgili olan anlam *kardeş* (*karındaş*) ile *kap* kelimesinin ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Diğer anlamlar da *boşluk* olması yönünden ilgili görünmektedir (407.s). *Kadaş* ~ *kaşaş* kelimesi “kardeş, kardeşlerden

yakın olanlar; akraba” (674.s), *kağaşlık* “kardeşlik ve akrabalık” (221.s) anlamlarıyla geçmektedir. *Kağın* “kayın, sıhri akrabalık” anlamındadır. Kıpçak lehçesinde *z* ile *kazın* şeklinde olduğu eklenmiştir (173.s).

KB’de de bahsi geçen *ka* köküyle ilgili olduğu belirtilen kelimeler şu şekil ve anlamlarda geçmektedir: *ka* “kap, tabak”, *ka kağaş* “akraba, kardeş” (1979: 211); *kağaş* “kardeş, akraba” (212.s); *kağaşlık* “kardeşlik” (213.s); *kağın* “kayın, kocanın erkek kardeşi, dünür, kayın peder” (214.s); *karın* “karın”, *karındaş* “kardeş” (225.s) vd.

Dede Korkut Kitabı’nda *kağaş*, *kaşaş*, *kardeş* şekillerinin yanında, kimi araştırmacıların aslı şekil olarak gördüğü *karındaş* da yer almaktadır (Ergin, 1997: 172, 173). *Kız karındaş*, *kız kağaş*, *kız kaşaş* ifadeleri de “kız kardeş” için kullanılmıştır (184.s). *Karın* kelimesi de yine “karın” anlamıyla yer almaktadır (172.s).

Tulum’un Meninski’nin çalışmalarından hareketle hazırladığı sözlükte, incelenen sözcükler *kağ* (2011: 1069), *karın* (1100.s), *kaş* (1112.s) şeklinde geçmektedir. *Kağaş* kelimesi de “karındaş” şeklinde açıklanmış (1099.s) ve *karındaş* kelimesi ayrıca madde başı olarak da yer almıştır (1100.s). *Kayın* ile ilgili olarak 17. yüzyılda *kağın* “enişte, bürāder-ī zen; bacanağ”, *kağın ana* “māder-ī zen”, *kağın ata* “peder-ī zen” kelimelerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır (1116.s).

❖ *karı*

bk. koca

❖ *karın*

bk. kardeş

❖ *karşı*

İncelenen diğer kelime: kur

krş. doğru

DENY:

Karşı kelimesi (asıl veya mecaz anlamıyla) bir zıtlık fikri bildirir. Muhalefet ve husumet fikri buradan doğar
Zarf olarak “karşısında” anlamını verir.*
(2012: 562)

*Not: *Karşu* kelimesinin eskiden “yavaş yavaş, azar azar, derece derece, gittikçe” anlamlarını da bildirdiğini gösteren şu ibareleri 1426 yılı yazmalarından alıyoruz: *(Ay) kim ince iplik gibi ev(v)el tulū‘ ider soñra karşu ziyade oñur büyyür tā ki degirmilenüb tamam oñur andan soñra karşu gerü eksilür incelüb gider ev(v)elkileyin oñur.*^{AUE}

Hak Ta‘ālā bu üm(m)ete ... bu emr-i şeri‘at ... bir def‘ada bir kezden vācib kılmadı ... em(m)ā karşu bir bir nefisleri ‘ādet tutub öğrendikçe bir nesne vācib kıldı.^{AUE}

Belki oñ deri yerine bir ayruñ deri dañi tebdil idevüz dāyim biri biri üzere (cehennem ateşinden bahs ile) tā ki karşu yeñi yeñi ‘azābñar dadañar.^{AUE}

İşleyüb anı tamām idinceye deñin karşu kudret yaradu virür ki oñ, ‘amelüñ her cüz‘üne anuñ ol güç yetmegi bile muñarin oña. “(Kul) işleyip onu tamam edinceye kadar (Allah ona) gittikçe kudret verir ki o işlediği işin her cüz‘üne kendisinin o gücü yeterliği(nden bir parça ile) yaklaşmış olsun.”

(2012: 562)

Sabit olmayan ünlüleri parantez içinde gösterdik. *r’nin önündeki dar ünlünün düşmesi: ... ötr-e, ötrü, ötürü* ve (Meninski) *ütrü, ütürü*, eski yazıda Arapçadaki kısa *u* sesini, Türkçede ise *ü, u, ö, o* seslerini temsilen satır aralarına yazılan işaret - ünlü, Farsça *piş*, Doğu Türkçesinde *otra* - *krş.* Türkiye Türkçesinde *orta* - *otru, ordu, udru, uduru, udra, üdüre* Farsçadaki *piş* gibi “karşı karşıya” anlamına gelen bütün kelimeler, *krş. karşı-t* ...

(2000: 103)

Hışırtilı sesin (*s, ş*) önündeki dar ünlünün düşmesi: ...

Kar- kökünden *kar-(i)s-*, *kar-(i)ş-* dan *kar-(i)şı* yerine *kar-şı* (*Kutadgu Bilig*’de düşmanlık duygusu anlamında) ... *yak* ile aynı kökten olan *yak-ış-* dan *yak-ış-t* yerine *yahşı* (Esk. Osm. halen Doğu Türkçesinde kullanılır) Türkiye’de kitâbî telâfuzu *yahşi*’dir ...

Yukarıda verdiğimiz *karşı* ve *yahşı* kelimelerinin etimolojisi, yeni kaybettiğimiz W. Bang tarafından, *Wom Köktükischen zum Osmnischen*, 2 Mitteilung, 1919. sh.: 29 ve 31’de öne sürülmüştü. Bu çalışmayı görmeden önce biz de aynı neticelere varmıştık.

(2000: 104)

Deny, 1426 yılı yazmalarından *karşu* kelimesinin eskiden “yavaş yavaş, azar azar, derece derece, gittikçe” anlamlarıyla kullanıldığına dair örnekler vermiştir. *Kar-* kökünden *kar-(ı)ş-*; *kar-(ı)ş-* dan *kar-(ı)şı* yerine *kar-şı* şeklinde oluşmuş bu kelime Kutadgu Bilig’de “düşmanlık duygusu” anlamındadır.

Elöve, verilen örneklerde geçen قرشو kelimesinin aslı ve okunuşunun *kurşu* olması gerektiğini belirtmiştir. Bu kelimenin de DLT’de “mertebe, derece” anlamlarıyla geçen *kur* kelimesiyle ilgili olduğunu belirterek “bir batından ibaret derece” manasını kazandığını ifade etmiştir. *Kurşu* da “tedricen” anlamında bir zarftır. Aslının *kurşak* olması muhtemel olan *kuşak* “bir batından ibaret derece” kelimesi de bu kök ile ilgilidir (Deny, 2012: 562).

Clauson, Kutadgu Bilig ve bazı başka eserlerde “mertebe, derece” anlamlı *kur* kelimesinin “kuşak, kemer” anlamlı *kur* kelimesiyle kolayca karıştığını ve bazı OT çevirilerinde zorluklar yaşandığını ifade eder. Lehçelerden kullanım örnekleri verir. *Kurda:ş* kelimesinden de bahseder. Bu, aynı rütbe veya sosyal statüde olanlar için kullanılan bir sözdür. Osmanlı Türkçesinde “rütbe” ve “eşit rütbede olma” anlamındadır (1972: 642). “Zıt, karşıt” anlamlı *karşı:* kelimesinin *karış-* fiilinden geldiği görüşündedir. Moğolcaya da geçmiş olup, “engel, tehir; kötülük, zarar” gibi daha geniş anlamlarla, küçük ses değişimleriyle kullanılmaktadır (663-664.s). *Karış-* “biriyle aynı fikirde olmama, birne karşı olma” kelimesinin **kar-* fiilinden geldiğini; *karşı*, *karşut* kelimeleriyle karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir. Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde ve bazı günümüz lehçelerinde “karışmak” anlamındadır (664.s).

Räsänen’in *-karu* ekinin *kar-* fiilinden *-u* ile yapılmış zarf-fiil *karu*’dan gelebileceği yönündeki fikrinden bahseden Hamilton, bu yapıyı *kar-* fiilinin “eklemek, bitştirmek, üst üste yığmak” anlamına gelen *ka-* fiilinin *-r-* ile yapılmış ettirgen şekli ya da pekiştirilmiş kabul etmektedir. Bu *ka-* fiilinin de Çincedeki “eklemek, yığmak, biriktirmek, üst üste koymak” anlamındaki **ka* fiiline dayandığı görüşünde olmasa da olağanüstü bir rastlantı olarak değerlendirmektedir. Hamilton’a göre *Karluk* boyunun adının da geldiği *kar-ıl-* “karılmak, karıştırılmak” fiili, *kar-ış-* “birbiriyle karışmak, birini karşılamaya gitmek, çarpışmak, karşı karşıya gelmek” fiili *ka-r-ı-l-* fiiline dayanmaktadır. *Karşı* kelimesi de *kar(ı)ş-* fiilinden *-ı* ile türemiştir. Ayrıca *-karu* yön eki ve *-kar-* isimden fiil yapma eki de aynı kökten gelmektedir (2011: 76-78).

Ş. Tekin eski devirlerden beri oldukça işlek bir geçişli fiil yapma eki olduğunu söylediği *-r-* ekinin **ka-r-* fiil kökünde de olduğunu belirtmiş, bu kökü *kar-şu* ve *ka-t-* “katmak, eklemek” kelimeleriyle ilişkilendirmiştir (2015: 91).

Korkmaz, *Fiil Kökenli Edatlar* başlığında *karşı* kelimesine de yer vermiş ve bunu *kar-ış-u* “karşılıyarak, karşı koyarak” şeklinde çözümlenmiştir (2009: 1057-1058).

Hacıeminoğlu, *karşu* / *karşı* < *karş-u* < *kar-ı-ş-u* şeklinde çözümlenmiştir. Bu kelimenin Kâşgarlı’dan itibaren kullanılmaya başlandığını; ET, Uygur ve Karahanlı metinlerinde bu görevde *utru*’nun kullanıldığını belirtir. DLT’deki *karu* şeklini ise *karşu*’nun ilk şekli kabul etmiştir. Hacıeminoğlu, yapı bakımından *karu* edatının *kar-*, *karşu*’nun ise *karış-* fiilinden değişik eklerle yapılmış birer zarf-fiil olma ihtimalini kuvvetli bulmaktadır (1992: 52).

Hacıeminoğlu tarafından bahsedilen *karu* şekli, DLT’de *kıkr-* fiilinin kullanımını göstermek münasebetiyle verilen bir dörtlükte *yagıkaru* “düşmana karşı, düşmana” ifadesinde geçmektedir. Ercilasun ve Elöve’nin çalışmalarında müstakil bir kelime olarak yer verilmemiş, birleşik yazılmıştır (2014: 255). Atalay ise ayrı bir kelime olarak transkribe etmiştir (2013, C.1-2: 83). Sözü edilen dörtlük aşağıdaki gibidir:

Koğı kıkrıp oğuş tirdim
Yagıkaru kiriş kurdum
Tokış içre uruş birdim
Eren körüp başı tıgdı

“Dağın aşağısına doğru bağırdım ve bağırarak aşireti topladım. Sonra düşmana yayı kurdum. Onunla ok atıştım ve savaştım. Adamlar benim askerlerimi görünce başlarını eğip kaçtılar.” (2014: 255-256).

Ergin, *yer ve yön edatları*’nı incelediği başlıkta ele aldığı *karşı* edatının eskiden *karşu* şeklinde olduğunu, *karış-u* zarf-fiilinin kalıplaşması sonucu oluştuğu görüşündedir (2007: 372).

Nişanyan, yalnızca ET *karşı* biçimini vermiştir (2003: 218).

Gülensoy, *kar-* “karşı durmak”+ *-ış-ı* çözümlemesini yapmıştır (2011, C.1: 471).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *garşi* şeklinde karşımıza çıkan *karşı* sözcüğünün ET *karşu* / *karşı*’dan geldiğini belirtmiştir (1995: 121).

MS’de ET *karşı* < *karşu*, *karış-mak* “karşı koymak”tan zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla *karış-u* olduğu belirtilmiştir (632.s).

Karabacak, Türkçede “sınırlama” anlamlı kullanılan zaman isimlerinden biri olarak yer verdiği *karşı* ~ *karşu* kelimesinin aslında yer gösteren bir kelime olduğunu, zaman kelimeleriyle birlikte kullanıldığında zarf olarak karşımıza çıktığını belirtir. Tarihî ve çağdaş tüm lehçelerde kullanıldığını belirttiği kelimenin önce *karşu*, 15. yüzyıldan sonra *karşı* şeklinde kullanıldığını ifade etmiştir (2004).

Bugün Türkçenin söz varlığı içerisinde “düzey” anlamıyla kullanılan Fransızca kökenli bir başka *kur* sözcüğü de mevcuttur (Türkçe Sözlük, 1527.s).

TS’de *kur* kelimesi DLT’deki kullanımına benzer şekilde “mevki, derece, mertebe, paye; akran, emsal” anlamlarıyla yer almaktadır (148.s).

Eski Uygur Türkçesi döneminde *karşı*, *karşu* şekillerinde görülen kelime “karşı, taraf; saray; kavga” anlamındadır (Caferoğlu, 2011: 169).

Elöve’nin de belirttiği gibi DLT’de *kur* kelimesi “mertebe, rütbe” anlamındadır (141.s). *Karşı* kelimesi de “karşı olma, ihtilaf” ve “zıt” anlamlarında yer almaktadır. Ayrıca “hakan sarayı, köşk” anlamında bir *karşı* kelimesi daha vardır (183.s).

KB’de hem *karşı* hem *karşu* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır (1979: 226). *Kur* kelimesinin de “rütbe, derece; toy; maya” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir (291.s).

❖ *kartaloz*

bk. hotoz

❖ *kaş*

DENY:

Aşağıdaki paragraflarda başlıca edatlık deyimler görülecektir. ...

yan

... Çağataycada asıl “alındaki kıllı kısımlar” anlamında olan *kaş* kelimesi aynı anlamda alınmış bulunuyor.

Örn.: *Anıñ kaşığa* kiltürdilär.* “Onun yanına getirdiler.”^{AUE} (Ali Şir Nevai, *Târîh-i Mülük-i Acem*, 49.s.).
(2012: 589, 593)

Deny, Ali Şir Nevai’den de verdiği örnekle *kaş* kelimesinin Çağatay Türkçesinden bugünkü manasıyla alındığını belirtmiştir.

Elöve ise DLT’ye dayandırarak kelimeyi “her şeyin ucu ve kenarı” şeklinde açıklamış ve *yar kaşı* “sel yolunun veya başka şeyin kenarı” ile *yüzük kaşı* “yüzük taşının konduğu gedik” örneklerini vermiştir (Deny, 2012: 593).

DLT’de kısa ünlülü *kaş* kelimesi “beyaz olanı yıldırım, susuzluk ve şimşek çakmasından korunmak için yüzüğe takılan, beyaz veya siyah saf bir taş” anlamındadır (410.s). Bir Türk hikmetinde *kimiñ bile kaş bolsa yaşın yakmas* dendiğini söyler Kâşgarlı Mahmud. Sözün anlamı şöyledir: “Kimin yanında taş -ki bu saf, beyaz bir taştır- bulunursa onu yüzük olarak takar ve ona şimşek zarar veremez; çünkü onun (o taşın) özelliği budur. Bu, kumaşa sarılıp ateşe atıldığı zaman yanmaz; kumaş da yanmaz. Bu denenmiştir. Adam susayınca onu ağzına koyarsa susaması kırılır.” (356.s). Elöve’nin *yüzük kaşı* kullanımı bu *kaş* kelimesi ile de ilgili olabilir. Uzun ünlülü *kāş* kelimeleri de “gözün kaşı” ve “herhangi bir şeyin ucu ve kıyısı” olarak açıklanmıştır. Örneğin *yār kāşı* “uçurum vb. nin ucu” olarak kullanılmıştır (356.s).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *kaş* kelimesi “tepe”, “kaş, değerli taş, süs taşı”, “yada taşı” anlamına gelmekte, metinlerde *kas* şeklinde de görünmektedir (Caferoğlu, 2011: 169, 170).

KB’de *kaş* kelimesi “ön, yamaç, tepe” ve “kaş” anlamlarıyla kullanılmıştır (1979: 226).

Kelime, Dede Korkut Kitabı’nda *kalemçiler çaldığı kara kaşlum* ifadesinde bugünkü temel anlamıyla geçmektedir (Ergin, 2005: 197).

Abuşka Lügati’nde *kaş* kelimesinin “öñ” ve “ebrü” anlamlarına geldiği ifade edilmiştir. *Kaşımda* şekli “öñgümde, karşımda”, *kaşıda* ise “yanında” demektir (Güzeldir, 2002: 386).

KT’de, Şemseddin Sami *kaş* kelimesinin asıl Türkî-i kadîmde “karşı” ve “ön” demek olduğu görüşünü dile getirmiştir (607.s).

Karaağaç, Türk dilinin tarihinde kelime başındaki yeri oldukça sağlam görünen /y/ sesinin iç ve son ses olarak başka seslerden ve oldukça yeni zamanlarda geliştiğini, bu yeni devirlerin iç ve son ses olarak /y/'nin şimdiye kadar bilinen başlıca kaynaklarının /b/, /d/, /g/ ile bunların tonsuzları ve nazalları olduğunu belirtmiştir. Bunlara başka dillerde de gördüğü, sızıcı ve akıcılardan gelen /y/'yi katıp $\text{ş} > \text{l} > \text{y}$ gelişimini vermiştir. Türkçenin böyle bir gelişimi tarihinden önceki devirlerde yaşadığını söyleyerek *taş* “taş” ~ *kaş* yada taş, yeşim taş” ~ *yalım* / *yalın* / *yalt* “yalın kaya, yalçın kaya” ~ *kaya* “kaya” ~ *say* “taşlık, taşlı yer” denkliği ile *yaşu-* “ışımak” ~ *yal-* “ışımak, parlamak” ~ *ay* “ay” denkliğini verir (1993).

Tuna, Türkçe *kaş* kelimesinin “herhangi bir şeyin kıyısı” anlamına geldiğini belirtmiş ve Sümerce “kaş” anlamına gelen *maş* kelimesiyle ilişkilendirmiştir (1997: 8).

Nişanyan, ET *kaş* biçimini vermiştir (2003: 219).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *gaş* olarak kullanılan kelimenin ET *kaş* “kaş; kemer; kilit taşı; kemer tokası” kelimesinden geldiğini belirtmekte ve kullanımını göstermek amacıyla *kemerin üstüne gaş ben olaydım, tandır ocağının gaşı* örneklerini vermektedir (1995: 122). Gemalmaz ayrıca “boyluboyunca uzanmış büyük kısmı toprağa gömülü kaya” olarak tarif ettiği bir *kaş*, *kaç* kelimesinden de bahsetmiştir (192.s).

Gülensoy da “herhangi bir şeyin kıyısı” olarak tanımladığı kelimenin DLT’deki *kāş* biçimini verir (2011, C.1: 472).

MS’de ET döneminden beri kullanıldığı ifade edilen *kaş* kelimesinin “gözlerin üzerindeki kıllar” dışında “bir şeyin kaş gibi bir kavis yapan çıkıntılı yeri” de anlamları arasında verilmiş ve *eyer kaşı, yüzük kaşı, dağ kaşı, kılıç kaşı* örnekleri paylaşılmıştır (636-637.s).

Ağızlarda *kaş* “ev, oda, ahır vb. yapılarda dama uzunlamasına atılan atmaların altına, iki yana, yapı uzunsa ortaya gelecek biçimde enlemesine yerleştirilen ağaçlar; dağlık, kayalık yolun dönemeci; sergen, raf” anlamlarında kullanılmaktadır (DS, C.6: 4539). *Ocak gaşı, ocak kaşı* ifadesi ise “ocak üstündeki sergen vb. yerler” anlamındadır (C.6: 4610).

❖ *kaşıkçın*

bk. balıkçıl

❖ *katun*

bk. kadın

❖ *kav*

bk. kardeş

❖ *kavanoz*

bk. hotoz

❖ *kavga***DENY:**

-*ki* ekinin bir çeşidi gibi görünen -*ke* eki ancak çok az sayıdaki kelimelerde görülür: *yonga, dizge, süpürge**.
(2012: 515-516)

Deny, -*ke* ekinin -*ki*'nin bir çeşidi olabileceğini söyler ve çok az sayıda kelimeye görüldüğünü belirtir.

Elöve ise ek için örnekler verirken *ķavġa* kelimesini de sayarak aslının *ķovġa* olabileceğini ifade etmiştir (Deny, 2012: 516).

Dede Korkut Kitabı'nda *ġavġa* şeklinde geçen bu kelime Ergin'e göre Far. *ġavġā*'dan gelmekte olup "kavga, gürültü, gürültü patırtı, döġüş, savaş" anlamlarındadır (1997: 132).

KT'ye göre *kavga* kelimesi aslen Türkçedir. Farsçaya da geçmiştir (613.s).

Tietze, *gavga* / *kavga* maddesinde kelimenin bugünkü standart Türkiye Türkçesinde *kavga* olduğunu belirttiği kelimeyi Meninski'nin görüşlerinden hareketle “sokağı dolduran kalabalık; kargaşalık, şamata, patırtı” olarak açıklar ve Arapça *ğawğā*'dan geldiğini belirtir (2009: 106).

Nişanyan'a göre kökeni Farsça *ğavğa* “gürültü patırtı, bağırış çağırış” kelimesidir. Farsça bu kelime de *ğav* “feryat, nara”dan gelmektedir (2003: 222).

Kanar, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü'nde *kavga* kelimesinin Far. *gavğā*'dan geldiğini belirtmiştir (2003: 726).

MS'de belirtilen görüşe göre de Türkçeye Farsçadan geçmiş bir kelimedir (641.s).

Türkçe Sözlük'te de kelime Farsça kaynaklı görünmektedir (1356.s).

❖ ***kavuk***

bk. kovuk

❖ ***kayın***

bk. kardeş

❖ ***kelli***

DENY:

Kısaca bir de Karaçay lehçesinde belirli ve ardınca *beri* kelimesi gelsin gelmesin *-gelli* biçiminde olan bir eki söyleyelim ki bu da başlayışlı bir zarf-fiil anlamındadır (Prohle, *Karatschajische Studien*, 1909, 233.s.). Prohle bunu *-gen +li* biçiminde birleşik bir ek olarak görüyor. Bu açıklama tamam ise (ve bu *l* ünsüzünün alelade bir ikizlenmesi meselesinden ibaret değilse), o zaman *-gen (-kän)* ve *-ge (-kâ)*'nin, kökenlerinde tek bir ek olduklarına dair olan teori yönünde yeni bir delil daha meydana getirir.

(2012: 882)

Deny, bu sözü Karaçay Türkçesinde zarf-fiil eki olarak kullanılan *-gelli* ekiyle ilişkilendirmiştir. Bu ekin *-genli* biçiminde birleşik bir ek olduğu yönündeki görüşlere de yer vererek eğer /l/ sesinin ikizleşmesi gibi bir durum yoksa *-gen* (*-kän*) ve *-ge* (*-kä*) eklerinin kökenlerinde tek bir ek olduklarıyla ilgili teori için yeni bir delil daha ortaya çıktığını ifade etmiştir.

Elöve ise kelimenin aslının *gel-eli* (*kil-käli* ?) olabileceğini belirtirken Anadolu'da *kelli* olarak da kullandığını eklemiş ve Milliyet Gazetesi'nin, 16 Haziran 1927 tarihli sayısından *Beyefendi, ben böyle harita ile planla aradığım yeri bulacak olduktan kelli, sana uşak olacağıma, şehremanetine mühendis yazılırum* cümlesini örnek olarak vermiştir (Deny, 2012: 882). *+gen+li* biçiminde birleşik bir ek kabul edilirse ünlüsüz *n*'den sonraki *l* de *n*'ye çevrilebildiğine göre, bu *gen+li* şeklinin *gen+ni* (*-gelli* değil) olması gerektiğini dile getirmiştir (882.s).

Kelli kelimesi Türkçe Sözlük'te "sonra" edatı gibi, çıkma durumundaki sözlerin ardı sıra geldiğinde birbirine bağladığı iki yargıdan birincisini zorlayıcı bir sebep olarak gösteren bir söz olduğu ifade edilmekte ve halk ağzında kullanıldığı belirtilmektedir (1382.s).

DS'de *kelli* kelimesi "sonra" anlamıyla yer alır. Örnek olarak "Ben geldikten *kelli* mi çağırıyon?" cümlesi verilmiştir (C.4: 2735). *Gilli* şekli de "-den sonra" anlamında karşımıza çıkmaktadır. *Vardıktan gilli orada yatarım* örnek cümlesi verilmiştir (C.3: 2078). *Şinden keri* ile aynı anlamda olduğu belirtilen *şimden gilli* de "bundan sonra" demektir (C.5: 3782).

MS'de "Bundan *kelli* dost olalım." örneğiyle takı olarak nitelendirilen *kelli* sözcüğünün halk ağzında "(-den) sonra, (-den) böyle" anlamında kullanıldığı ifade edilmiş; *geri* kelimesinden gelmiş olabileceği belirtilmiştir (652.s).

Tavkul, Karaçay - Malkar Türkçesinin zarf-fiil ekleri arasında *-ğanlı* / *-genli* / *-hanlı* ekini de saymaktadır. *Alğanlı* "alalı", *aşağanlı* "yiyeli", *bergenli* "vereli", *aythanlı* "söyleyli" verdiği örnekler arasındadır (2012: 922).

❖ *kepaze*

bk. geveze

❖ *keşik*bk. *kez*❖ *keşişleme*bk. *kez*❖ *kez*

İncelenen diğer kelimeler: Çemişkezek, çömük, çömüş, gez, gezek, gezik, keşik, keşişleme, kezek, kezik

DENY:

Sayı Adları

Başka sınıftan sayı adları şunlardır: *yüz, biñ, on biñ, yüz biñ, milyon* (Eski Osm. *biñ gez*^[1] *biñ*)

... *kerre* (kere) veya *defa* (Eski Osmanlıcada *كز gez*)^[2] ...

(2012: 283-286)

-*icek* eki (eylemlerin ardınlaşmasındaki aralıksız niteliğini ortaya çıkarmak için) bir küçültme biçimi alabiliyordu. ... Krş. *ölücegez*^{AUE} gibi bir başka örneği, Kazem-Bek'in dil bilgisi kitabında § 327, *Muhammediye* denilen şirden.

(2012: 855)

[3]Not: Kazem-Bek bu biçimi sonunda “zaman, defa” anlamında *gez* kelimesi bulunan (-y)*ecek* + *gez* -(y)*icek* veya biçiminde bir oluşumla açıklamak istiyor.

(2012: 855)

Deny, Sayı Adları başlığında *kere* veya *defa* kelimelerinin Eski Osmanlıcadaki karşılıklarının *كز gez* olduğunu belirtmiştir. İlgili dipnotta kelimenin *giz* olarak da okunabileceğini, Farsçadaki *her giz* kelimesinin esas olarak “her defa” anlamında olduğunu ancak “hiçbir defa, hiçbir zaman, asla” anlamlarıyla da kullanıldığını söylemiştir. “-*icek* eki”nden bahsettiği bölümde de bu ekin küçültme biçimi alabileceğini belirtmiş ve *ölücegez* örneğiyle karşılaştırmamızı istemiştir. Bu örneği Kazem-Bek'in, sonunda “zaman, defa” anlamındaki *gez* kelimesi bulunan *ecek* + *gez*(y)*icek* şekliyle açıkladığını eklemiştir.

Elöve ise “kerre, defa” anlamındaki *gez* kelimesinin Türkçede “bin kere bin” anlamına geldiğini, diğer taraftan aynı anlam ilgisiyle “nöbet ve humma” anlamlarını alarak DLT’deki *kezik* biçiminde kullanılmıştır. Bu bakımdan *sarığ kezik* “sarı sıtma” anlamındadır. Doğu illerindeki *Çemişkezik* [(*kezek*) = (çömüş? çömük: Çağatayca, “bataklık”) = “bataklık sıtması?”] ilçe adı da yine *kezik* “nöbet, sıra” ile ilgili görünmektedir. *ş < z* değişimiyle *keşik* şekli oluşmuş olup, *keşikleme* (rüzgâr nöbetleşmesi) = *keşişleme* kelimesi de buradan gelmektedir (Deny, 2012: 284).

Elöve, Türk lehçelerinde *keşik* kelimesinin “nöbet” karşılığı olarak hâlâ kullanılmakta olduğunu, buna *keşişleme* biçiminde de rastlanıldığını belirtir. Şemseddin Sami’nin açıklamalarına göre bu bir rüzgârın adıdır. Marmara denizine oranla Keşiş (Arapçası *kısıs*’tan Farsçalaşmış biçim) Dağı yönünden esen güney doğu rüzgârıdır. Yönlerine göre kible keşişlemesi ve gün doğusu keşişlemesi adlarını alır. Elöve’ye göre bu ad zaman zaman iki taraf arasında esen rüzgâra verilmiş “değişme (nöbetleme) ifadesinin bir çeşidi veya bozuntusudur” (106.s).

KT’de *keşişleme* maddesinde “Marmara Denizi’ne nispetle Keşiş Dağı cihetinden esen cenûb-ı şarkî rüzgârı ve ciheti. Bununla cenup ciheti arasındakine kible keşişlemesi ve bununla şark ciheti arasında olana da gün doğusu keşişlemesi denir.” açıklaması verilmiştir (638.s). *Kez, gez, giz* şekilleri verilen “kere, defa, merre” anlamındaki kelimenin Vefik Paşa tarafından Farsça alıntı olduğu iddia edilmiş olsa da Farsça sözlüklerinin hiçbirinde bulunmadığı için hâlis Türkçe olması gerektiği belirtilmiştir (641.s). *Çepiç* “bir yaşındaki keçi” olarak tanımlanmış, Farsçada *çepiş* denildiği, iki kelimenin ilgili olduğu fakat hangisinin asıl olduğunun belirsizliği dile getirilmiştir (207.s).

Clauson, *kezig* (*g-*) maddesinde kelimenin *kez-* fiilinden geldiğini belirtir. *Kez-* fiilinin pek çok anlamda kullanıldığını, *kezig* türeviyle ilgili olan anlamının ise “sıra, nöbet; ara ara tekrarlayan hastalık” olduğunu belirtir. Bu kelimenin KB’de *isig* ile kafiyeli olduğunu hatırlatan Clauson, bazı yeni şekillerin *-k* ile bittiğini ifade etmekte; *kezek, kézik, kezek, kezü, kezik, kezak* ve *g-* ile olan *gezik, gezek, gezüv* gibi biçimlerine yer vermektedir. Güneydoğu lehçelerindeki *kézik* biçiminin “tifüs” anlamında da kullanıldığını söyler. Diğer kullanımlar çoğunlukla “sıra, nöbet” anlamındadır (1972: 758).

Eren, sözlüğünde *keşişleme* kelimesinin *Keşiş (dağı)* adından geldiğini savunur ve *Keşiş + -leme* şeklinde tahlil eder (1999: 235). Argo olduğunu belirttiği *çemiş* “görgüsüz, görmemiş, kent yaşamını bilmeyen, bön (kimse)” kelimesini, Tunceli’nin ilçesi

Çemişgezek ile ilişkilendirerek *Çemişgezekli* biçiminden geldiğini dile getirmiştir (84.s). Bir başka yazısında da *keşişleme* kelimesini özel olarak inceleyen Eren, kaynaklardan İtalyanca “scirocco, scilocco, vento” anlamına karşılık gelen bu sözün, 1525 - 1526’da Piri Reis tarafından *keşişleme* olarak tespit edildiğini belirtir. Aynı anlamda kullanılan Arapça *şuluk* ve *şuruk* şekillerinin yerini alan bu kelimenin kökeni hakkındaki Rumcadan alıntı olduğu, *-leme / -lama* ekinin *keşiş* “Hristiyanlarda manastırda yaşayan papaz, rahip” adıyla ilgili olmadığı yönündeki fikirlerden bahseder. Eren’e göre buradaki *keşiş* kelimesi Uludağ’ın eski adıdır. Türkler, çok sayıda manastırın bulunduğu bu dağa *Keşiş Dağı* demişlerdir. 1925 yılında dağın adı *Uludağ* olarak değiştirilmiştir. *-leme* de Türkçe bir ektir. *Keşişleme* denilen rüzgâr, Marmara Denizi’ne göre Keşiş Dağı yönünden eser (1987).

Tietze’ye göre *gez* kelimesinin anlamlarından biri “defa, kere”dir. Far. *hargiz* “daima” kelimesinden “backformation” olabileceği görüşündedir (2009:143). *Gezek* kelimesini de “sıra, nöbet” olarak açıklamış ve Clauson’un görüşüne paralel olarak ET *kezig*’den geldiğini belirtmiştir (144.s). Tietze, “1-2 yaşındaki keçi yavrusu” anlamıyla *çebiç / çebiş* kelimesinin bir varyantı olarak *çemiş*’i vermiştir (426.s).

A. Ata, *çepiş* kelimesini genel olarak “keçi yavrusu” anlamıyla Dîvânu Lugâti’t-Türk ve diğer bazı kaynaklardan kaydederek ve Derleme Sözlüğü’nde görülen en eski Türkçe kelimeler arasında saymıştır (2000).

Pakalın, *keşişleme*’nin “karayel yerinde kullanılır bir tâbir” olduğunu dile getirmiştir (1993, C.2: 250).

Nişanyan, *keşişleme* “güney rüzgarı” tabirini “İstanbul’un güneyinde bir dağ, Uludağ” olarak tanımladığı Keşiş Dağı adına bağlar. Keşiş’in ise Far. *keşîş* “aziz kişi, rahip, keşiş” kelimesinden geldiğini belirtir (2003: 228). Nişanyan’a göre YT *kez* ise ET *kez / gez*’den geliyor olabilir (228.s).

Gülensoy, *kez* “defa, kere” kelimesinin ET ve OT dönemlerinde de aynı şekilde görüldüğünü belirtmiş, Anadolu ağızlarında “sıra, nöbet” anlamında kullanıldığını da eklemiştir (2011, C.1: 505). Halk ağzında kullanıldığını belirttiği *keşik* “sıra, nöbet” kelimesinin Türkçeye Moğolcadan geçtiği kanaatinde olup, “kıldan örülmüş organ” anlamlı diğer bir *keşik* kelimesinde *keş-* “geçmek”+ *-(i)k* tahliline yer vermiştir (C.1: 504). Eren ile aynı tanım ile yer verdiği *çemiş* kelimesinin gelişimini *çemiş* < *çebiç(ş)* < **çep-(i)ç* şeklinde göstermiştir (C.1: 230).

Kaçalin'e göre, eylemlerdeki sayıyı ifade eden *kez* kelimesi, Kıpçak alanında yaygın olması sebebiyle Ural kökenli olabilir. Macarca *kéz* “el” ile ilişkilendirmiştir. Çeşitli araştırmacılarca Farsça sayılması ise yanılma sonucu olmalıdır (2017: 671).

MS'de de *keşileme* kelimesi Keşiş Dağı olarak nitelendirilen bugünkü Uludağ'ın adından geldiği belirtilmiş *keşiş+leme* tahlili yapılmıştır (662.s). EOT ve halk ağzında kullanıldığı belirtilen *keşik* kelimesi içinse Moğ. *keşig* < *kesig* < Türk. *kesik* gelişimi gösterilmiştir (662.s). *Kez* kelimesinin EOT döneminden sonra günümüzde yeniden kullanılmaya başlandığı ifade edilmiştir (664.s).

Gemalmaz da Erzurum ağızlarından yaptığı derleme çalışmasında “iki yaşlı dişi keçi” anlamını verdiği *çebiş* kelimesini ET *çepiş* biçimine bağlamaktadır (1995: 62). *Çepiç* ise “bir yaşlı erkek keçi” anlamında kullanılmaktadır (64.s).

Hacıeminoğlu, “def'a” olarak açıkladığı *kez / gez / kezdin* edatının tekerrür edatı olduğunu belirtmiş ancak köken bilgisi vermemiştir (1992: 313).

Gencan, *Yineleme Anlamlı Belirteçler* arasında saydığı *kez* kelimesinin eski metinlerde *gez* olduğunu dile getirmiştir (1979: 425).

Türkçe Sözlük'te argo kabul edilen *çemiş* kelimesinin “sıska, zayıf (kimse); görgüsüz, kaba (kimse)” kullanımları yer almaktadır (519.s).

TS'de de *çebiş, çepiş; gez, kez; kezik, keşik* kelimelerinin aynı anlamlar ile yer aldığı görülmektedir (52, 135, 136.s).

Keşik, DS'de “sıra, nöbet” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (C.4: 2772 ve C.6: 4551). *Keşikçi* “bekçi, nöbetçi”; *keşikleşmek* “sıraya girmek, nöbetleşmek”; *keşik olmak* “sıra ile yardımlaşmak”; *keşik tutmak* “sıra beklemek” gibi kullanımlar da mevcuttur (C.4: 2772). *Kez* kelimesi “sıra, nöbet”; *kezek* “kurutulmuş gübre; koyun ve sığır sürüsü; geceleri evlerde sıra ile yapılan aile toplantısı” anlamında kullanılmaktadır (C.4: 2780-2781). *Gez* de “defa, kere, kez” anlamlarıyla derlenmiştir (C.3: 2018). *Gezek, gezik, gezi* şekillerinde görülen türevi “köy odasına gelen misafire, çobana, imama sıra ile yemek göndermesi; ailelerin aralarında sıra ile birbirlerine verdikleri ziyafet, toplantı; misafirlik; sıra ile hayvan gütmeye” vb. pek çok kullanımı dışında “sıra, nöbet” anlamlarına gelmektedir (C.3: 2020-2021). *Çebiç, cebiş, cebiş, çepiş, çemiş* vb. şekillerde karşımıza çıkan kelime ise “bir yaşındaki keçi yavrusu; bir yaşındaki dişi keçi yavrusu” anlamlarında olup kullanımı oldukça yaygındır (C.2: 1099-1100).

DLT’de “insanı titreten humma, sıtma”, “cesaret”, “çalışmada nöbet, sıra” anlamlarıyla geçen *kezik* (كزك) kelimesinin her anlamında Atalay *kezik* transkripsiyonunu tercih ederken (2013, C.1-1: 391), Ercilasun ve Akkoyunlu “sıtma” anlamını *kezig* şeklinde gösterirler (2014: 709). Atalay ayrıca “sıtma” anlamını verdiği maddede bugün ağızlarda kullanılan *gezek* şeklini de açıklamaya yerleştirmiştir (2013, C.1-1: 391). DLT’de *çemiş*, *çömüş* gibi ibareler yer almamakta, *çepiş* “altı aylık keçi yavrusu” kelimesinde ses benzerliği görünmektedir (2014: 158).

KB’de de *kezig* kelimesi “sıra, nöbet, sıtma” anlamlarında kullanılmıştır (1979: 243).

Dede Korkut Kitabı’nda *kez* kelimesi “kez, defa, sefer” anlamında kullanılmıştır (Ergin, 1997: 202).

Tulum’un Meninski’den hareketle hazırladığı 17. yüzyılın söz varlığını gösteren sözlükte *keşişleme* “batı, gün batısı, kara yel, mágrib yeli; gün doğusu, sábā yeli” (2011: 1043), *gez* “kere, def’á” (754.s) kelimeleri verilmiştir. Zarf olduğu belirtilen *kez* kelimesinde “ki-ez” açıklaması yapılmıştır (1047.s).

❖ ***kezek***

bk. kez

❖ ***kezik***

bk. kez

❖ ***kırçıl***

bk. balıkçıl

❖ ***kırk***

bk. elli

❖ *kışla*

bk. yayla

❖ *kışlak*

bk. yayla

❖ *kimerse*

bk. kimse

❖ *kimesne*

bk. kimse

❖ *kimse*

İncelenen diğer kelimeler: kimerse, kimesne, kimsene, nemerse, nesne, neste

krş. ma

DENY:

İsim çekimli belirsizlik zamirleri

Çekimli belirsizlik zamirleri şunlardır:

Kim?

Ne?

Daha eski *ķay* sorusunun yerini tutmuş görünen *ne* kelimesinin de ilkin hiç de soru anlamı yoktu; bu kelime daha eskiden *nenğ* kelimesi yerindedir: *Nāng bilmāzlār* “(Bir) şey bilmezler.” (Müller, *Uygurca*, II, S. 4, I, 2, krş. aynı eser, I, 12.s.). Bu kavramın kalıntıları Eski Osmanlıcadaki *ne* kelimesinde yaşadığı görülüyor:

Her kim eyde tañrı nenüñ üzerinde dūr ya nede dūr ya nenüñ yanında dur oļ kâfirdür. “Allah neyin üzerindedir ya nerededir ya nenin yanındadır diyen kâfirdir.” (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 87, 13. yap.). Aynı ibare *Tezkiratü'l Evliya*, 17.s., I. 13 ve aşağısında şöyle tercüme edilmiştir:

Ārkim ayıtsa kim tanğrı ta 'ālā yokarı ya ķoyı ya faļan yārdā tur(ur)ya ayıtsa kim tanğrı ta 'ālā faļan nāmātin turur tisā kafir boļur.

“Şey” anlamı, aslında “herhangi bir şey” anlamındaki (*nä + mä* dengi olan) *nämä* kelimesinde muhafaza edilmiştir. *Närsa* ve *nämärsä*’nin anlamdaşı olan bu kelime *Tezkiratü’l Evliya*’da sık sık geçer: *Âç nämäm yoktur* “Ey, bir şeyim yoktur.” vs. soru değerini kaybedince yeniden bir *nä* alması mümkündür: *Nä nämä költürnüng* “Ne (gibi) şey getirdin?” (aynı eser, 78.s., I., 12). Eski Osmanlıcada da böyle idi.

Kimse olumsuz cümlede (eski biçimi *kimesne*) *kim-ise*, *kim-se* demektir.

Kimse kelimesinin eski anlamına dair örnek:

(*Bu aştun*) *kimseden düşmüş ola*. (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 87, 22. yap.) ...

(2012: 207-208)

Sorulu bir yan cümlesi olan bağlı şart cümleleri

... Birtakım deyimler de şu ifadelere göre yapılmış bulunuyor: *ne ise, kim olısa, her neden ise, her nasılısa, ne vakit olısa*.

Örn.: *Ne ise* [veya *ney(i)se*] *olan olmuş* ...

2.hatırlatma - *Kimse* kelimesi ad ve zamir olarak kişi anlamında olup *kim + ise* biçiminde bir oluşumdur. Bu, Çağataycanın “kişi” anlamı *kimärsä* ve “hiçbir şey” anlamı *närsä* ve *nämärsä* kelimelerinin kıyaslanmasından ileri gelmektedir. *Kim + ärsä* ve *nä + ärsä* ve *nämä + ärsä*^[1] biçimlerinde olup bunlardan iki terim olarak belirli *ärsä* kelimesi *ärmäk* (*imek*’li fiil adının şart kipi *ärsä* olup Osmanlıca *ise* şart kipinin dengidir). Eski Osmanlıcada yine “kişi, kimse” anlamındaki *kimesne* ondan da daha eski bir *kimsene* (*Div. Haķiki*, 239. yap.: كيمسنة’li bir sıra kafiye) = *kimisene*’dendir. Eski Osmanlıcadaki “şey” anlamındaki *nesne* de şüphesiz *ne ise ne*’dendir. Krş. *Kitābu’l-İdrāk Li Lisāni’l-Etrak* 175.s.: *nāñsānā*, *nāñ-sā-nā*’dendir. (Belki benzeşmezlik) § 324’te gösterilen anlamda *neste* de deniliyordu (bk. Ahmed Vefik Paşa, *Yorgaki Dandini Oyunu*, 7.s.). Krş. *kimsene* söylenişli bir başka örnek (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 9, 140. yap.).

(2012: 739)

Kaynaşma

Soru zamiri *ne?* birçok fiil, edat ve isimle kaynaşır:

... *neme erse* yerine *nemerse* (Doğu Türkçesi) ...

Kaynaşma, bir kelimeye, *i* ile başlayan bazı gramatikal unsurların ilâvesi ve bu *i*’nin ünsüzün ardında olunc kaybolması şeklinde özetlenebilir. Bunlar:

1.isim fiillerin bazı şekilleri (sürekli geçmiş zaman eki “idim”, şart kipi eki “isem”, dolaylı geçmiş zaman eki “imişim”, zarf-fiil eki “iken” ve eski isim fiil “idüğ-, idiğ-”, bu sonuncusu iyelik ekiyle birlikte).

Kim ise yerine kullanılan *kimse* kelimesi de böyle oluşmuştur. Karş. geçen paragraftaki *nemerse* (Doğu Türkçesinde *erse*, *ise*’nin en eski şeklidir.).

2.çekim edatı “ile”: *el-le*

(2000: 125, 127)

BENZEŞMEZLİK (DISSIMILATION)

Benzeşmezlik, öz Türkçe kelimelerde ve daha sık olarak yabancı kelimelerde özellikle halk dilinde meydana gelir.

Örn.: ... *nesne* (eski) > *neste* (eski ve halk dili) (Hindoğlu).

(2000: 65, 66)

Deny, bugün *kimse* ve *nesne* olarak kullandığımız kelimelerin kökenleri hakkındaki görüşlerine birkaç kısımda yer vermiştir. Deny'e göre *kimse* kelimesinin eski şekli *kimesne*'dir. Eski kullanımını da örneklemiştir. Bir başka yerde *turnak* kelimesinin anlamdaşı olan ve *-nek* ekiyle biten kelimelere *-ne* ekiyle bitenleri de dâhil etmiştir. *-ne* ekiyle biten kelimeler arasında ise *kimesne* ve *nesne*'yi de saymıştır.

Deny, *kimse* kelimesinin *kim* + *ise* biçiminde bir oluşum olduğunu belirtmiş ve Çağataycanın “kişi” anlamındaki *kimärsä* ve “hiçbir şey” anlamındaki *närsä* ve *nämärsä* kelimeleriyle ilişkilendirmiştir. Bu sözcükleri *kim* + *ärsä*, *nä* + *ärsä*, *nämä* + *ärsä* biçimlerinde çözümlenmiştir. “Kişi, kimse” anlamındaki *kimesne* ve *kimsene* biçimlerinin *kimisene*'den, “şey” anlamındaki *nesne*'nin de *ne ise ne*'den geldiğini eklemiştir. Kelimenin *neste* şeklinde kullanıldığı da verdiği bilgiler arasındadır.

Elöve ise Deny'den farklı birkaç görüş dile getirmiştir. Elöve'ye göre *nämärsä* kelimesi *nämäärsä* aslından olabileceği gibi bunun “şey” ve “ne” demek olan (*nän* =) *näng* aslından gelmiş olması da mümkündür. *Nän* + *ärsä* de “ne ise” anlamında olup belki *nän*'deki /ñ/, /m/ sesine dönmüş olabilir. Elöve, bu noktada eski *bizning* kelimesinin önce *bizing* sonra *bizim* ve yine eski *benning* kelimesinin de *bening* ve daha sonra *benim* olması örneklerini vermiştir. *Nesne* kelimesinin *ne-ise-ne* yapısından gelmesini biçim olarak da anlam olarak da düşündürücü bulmaktadır. *Neste*'nin *nesne* kelimesine aykırılışma yoluyla çevrilmiş olması mümkün gören Elöve, başka bir açıklamanın da olabileceğini belirtmiştir (739.s). Ayrıca *-ne* ekinin örnekleri arasına eski olduğunu belirttiği *kimesne* (eski) ve *nesne* kelimelerini de dâhil etmiştir (525.s)

KT'de *kimse* kelimesi *kim* ve *ise* birleşimiyle açıklanmıştır. *Kimesne* maddesinde sözlüğün yazıldığı dönemde kelimenin artık kullanılmadığı anlaşılmaktadır (661.s). *Nesne* kelimesi “şey” ve (olumsuz cümlede) “bir şey, hiç bir şey” anlamlarıyla verilmiştir (922.s).

Clauson, Harezmi Türkçesinde “kimse, biri” anlamında *kimerse* / *kimse* / *kimesne* kullanıldığını belirtir. Kıpçak Türkçesinde de *kimse*, *kimerse*:, *kimersene*: biçimleri kullanılır (1972: 720-721). *Ne*: maddesinde de “bazı, biraz, bir şey, şey” gibi anlamlarda kullanılan *ne kim* (... *erse*) ve *nesre* kullanımlarına yer verir (774.s).

Ş. Tekin, 11. yüzyıldan itibaren Türkçenin her döneminde sık sık kullanıldığını belirttiği *kimersene*, *kimesne* (*kimsene*), *kimerse*, *kimse* “herhangi bir kimse, birisi” kelimelerini incelemiştir. *Nese* ve *nesene*'yi de bunlara dâhil eder. Dört ayrı şekil olan kelimeyi “genelleme” ve “belirsizlik” anlamında kullanılan bir şart cümlesinden türemiş

olabileceğini belirterek **kim er-ser ne* “kim olursa (olsun)” şeklinde çözümlenmiştir. Bu **kim er-ser ne* yapısını ise şu Toharca ifadenin kalıp hâlinde taklidi kabul etmiştir: *kuss atsam ne* “her kim olursa, her ne ise”; *kuc şurmaş ne* “nasıl ki, o sebepten ötürü” vb. Burada *atsam* edatı ile ifade edilen “pekiştirme, genelleme” ve “belirsizlik” anlamlarının Türkçede *er-ser* şart cümlecığı ile karşılandığını, cümlenin başındaki *kuss*’un da *kim* ile aynı anlamda olduğunu söyleyerek sonundaki *ne*’nin de Toharcadan olduğu gibi aktarıldığını belirtmiştir. Genelleme ve belirsizliğin Uygurcada bir kelimenin ardından gelen *er-ser* “... gelince, ... ise” ile sağlandığını dile getirmiştir (2015: 230-231).

Ergin, *Türk Dil Bilgisi* kitabının *Soru Zamirleri* bölümünde *kim* ve *ne* kelimelerine de yer vermiştir. *Kim* zamirinin başka kelimelerle birleşerek *kimse* (*kim ise*), eskiden kullanılan *kimsene*, *kimesne* (*kim ise ne*), *kimserse* (*kim erse*) “kimse” gibi yeni kelimeler de oluşturduğunu belirtmiştir. EOT ve Osm. dönemlerindeki *kimsene*, *kimesne* (*kim ise ne*) kelimelerinde *ne*’nin sonda yer aldığını vurgulamıştır. *Neme* şeklinde görülen yapının ise *ne mu* birleşimi olduğunu belirtmiştir (2007: 277-278). Bu yapıları *Belirsizlik Zamirleri* başlığında da değinmiştir (279.s).

Kaçalin, *nesne* kelimesini *nē + er-se + ne* şeklinde çözümlenmektedir (2017: 814).

Daşdemir, *neme nem* sözcüğünü incelediği çalışmasında çağdaş lehçelerde *ne* sözcüğünün karşılığı olarak şu şekillerin görüldüğünü belirtir: Başk. *nāmā*, Kzk. *nemene*, Özb. *nimā*, Trkm. *nāme*, Y. Uyg. *nemā*, Kırg. *neme*, Alt. *neme*, Şor. *nābā* vd. Çağdaş lehçelerdeki bu biçimleri tarihî lehçelerin de desteklediğini söyler. E. Uyg. *nāmā* “ne ise” ve *nāmān* “nasıl” kelimelerinin belirsiz zamir ve soru zarfı olduğunu, DLT’de *ne me* şeklinin görüldüğünü, Çağ. *neme / nime*, *nemerse* “nesne, şey”; *nemegine* “bir parça, biraz”; *nānāmā* kelimelerinin zamir, zarf ve isim olarak kullanıldığını, Harz. *nemerse* “bir şey, şey”, *nime / neme* “ne kadar; bir şey” de aynı görevlerde karşımıza çıktığını ifade eder. Memluk / Kıpçak sahasındaki *neme / nime* “nesne, şey” kelimesi ise isim ve zamir olarak kullanıldığını belirten Daşdemir, bu kelimenin Karamanlıoğlu tarafından hem belirsiz sıfat hem de belirsiz zamir olduğu düşüncesiyle *Belirsiz Sözcükler* başlığında değerlendirdiğini aktarmıştır. EOT’de ise sadece *nemerse* “nesne, şey” biçimi görülmektedir. Daşdemir’e göre bütün bu veriler öncelikle bir *ne + me* yapısına dayanmaktadır. *Neme* ek / edat kalıplaşması olup *ne + me < *ne + yeme* şeklinde çözümlenebilir. Daşdemir ayrıca Brockelmann’ın kuvvetlendirme amacıyla kullanılan bir ünlem ve F. G. İshakov’un *ne + me* birleşiminin ikinci parçasının “ne” anlamındaki Çuv. *men* zamiri ve Ramstedt’in soru ifade eden küçültme eki izahlarına da yer vermiştir (2007).

Nişanyan, *nesne* kelimesini *ne ise ne* birleşiminden oluşan “şey” anlamı *nesne / nesene* biçimlerine bağlamıştır (2003: 324).

Gülensoy, *kimse* kelimesinin ET *kim erse*’den (2011, C.1: 526), *nesne* kelimesinin *ise ne erse ne*’den geldiği görüşündedir (C.1: 606).

MS’de *kimse*, *nesne*, *kimesne* kelimeleri *kim ise* (680.s), *ne+ise+ne* > *nesene* > *nesne* (927.s), *kim+ise+ne* (680.s) şeklinde tahlil edilmiştir.

Kimerse, *kimesne*, *kimsene*; *nemerse*, *nesene*, *nesdane*, *nese*, *nesene*, *nete* şekilleri TS’de de yer almaktadır (140, 157.s).

Köktürk Bengü Taşları’nda *ne* kelimesi “ne, hangi; niçin” anlamında kullanılırken *bar mu ne* örneğinde olduğu gibi pekiştirme enklitiği olarak da kullanılmıştır. *Neñ* kelimesi de “hiç, asla” ve “şey (kaç neñ), herhangi bir” anlamlarıyla geçmektedir (Ercilasun, 2016: 696).

DLT’de *neme* kelimesinin “bilmiyorum” anlamında bir söz olduğu belirtilmiş, *neme nē kıldı* “ne yaptığını bilmiyorum” cümlesi örnek olarak verilmiştir (449.s). Atalay, *neme* kelimesinde eklediği dipnotta bu kelimenin bugün Anadolu köylerinde *nemmen* şeklinde kullanıldığını belirtmektedir. *Nemene kıldı* örneğine Kâşgarlı’nın verdiği ilk anlamın yanlış olduğunu düşünen Atalay, “Ben bilmiyorum, o, ne yaptı” gibi bir anlam verilirse *neme*’nin “bilmem; bilmiyorum” demek olacağını, oysa “ne” anlamında olduğunu ifade etmektedir. Buna göre *nemene kıldı* ifadesini “ne yaptı” şeklinde anlamak gerektiğini, ikinci *ne*’nin de pekiştirme olduğunu vurgulamıştır (2013, C.1-3: 236).

Dede Korkut Kitabı’nda *kimse* dışında *kimsene* şeklinin de “kimse” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir (Ergin, 1997: 205). *Ne* kelimesi yine “ne” sorusunu karşılamakta, *nesne* kelimesi de “nesne, şey, bir şey, falan” anlamına gelmektedir (221.s).

Tulum’un sözlüğünde *kimse* (2011: 1049), *kimesne* (1049.s), *nesne* (1379.s), *netse* (1379.s) biçimleri madde başı olarak yer almaktadır.

❖ *kimsene*

bk. kimse

❖ *koca*

İncelenen diğer kelimeler: karı, koç-, koçak, kucak

DENY:

Fransızca *femme* kelimesinin Türkçede iki türlü karşılığı var: *karı* ve *kadın*. Bunlardan birincisi genellikle erkeğin zıddı olarak genellikle “kadın” anlamını vermek için kullanılır (karı kısmı erkekten daha zayıftır, gibi). İkincisi ise evli bir kadını, birinin karısını bildirmek için kullanılır: *filāniñ karısı*.

Fakat bu cinsin herhangi birinden veya birçoğundan söz edileceği zaman kaba sayılan *karı** kelimesi kullanılmayıp *kadın* kelimesi kullanılır.

(2012: 708)

*Not: Şimdiki Osmanlıcada “ihtiyar kadın” anlamındaki *koçakarı* ve “karı ile koca” anlamındaki *karı koca*’yı bununla karıştırılmamalı. Krş. *koçamak* ve *karımak* fiil adları. Krş. Eski Osmanlıcadaki şu örneği: *Bir karı hâtin kişi* “bir ihtiyar kadın kimse” (Vambery, AO, 45.s, I. 16).

Türkçe İslam’ı kabulden sonra kadını ifade edecek bir ad bulmakta biraz tereddüt eder bir hâlde etrafi araştırmış görünüyor. ...

“Kocalı kadın” anlamında *harem*, *zevce* ve daha gösterişli ve saygı ile *halile* de denildiği olur. Hristiyan ve özellikle Avrupalıların kadınları için *madama* kelimesi kullanılır; *filāniñ madaması*.

(2012: 708)

Fiil köklerinin bitiş ünsüzleri - Bir fiil kökü *p, t, ç, k, k, ş* boğuk ünsüzlerinden biriyle veya bir sürekli ya bir *akıcı ünsüz* olarak *z, ğ, v, m, n, r, l, l, b, y* çınlamalı ünsüzlerinden biriyle bitebilir.

Hiçbir fiil kökünün son ünsüzü *b, d, c, ğ, g* gibi süreksiz bir çınlamalı olamaz. Yalnız, aslında az kullanılır olan şu üç fiil, bu kuralın istisnalarını oluşturur:

قوچمق *koçmak* “kucaklamak”;

كدمك *kedmek* “kediklemek”;

يدمك *yedmek* “kendi ardınca çekip sürmek”.

(2012: 67, 69)

Birtakım kelimeler bazen fiil tabanı bazen ad tabanı olarak kullanılmıştır. Bunların ilk kullanışlarının hangisi olduğunu ayırt etmek her zaman kolay bir şey değildir. Birtakım hâllerde ve başlıca iki heceli birtakım kelimelerde öyle görünüyor. Bunların en eskisi apaşikâr ad tabanıdır: her hâlde *ekşi* kelimesi *ekşimek* kelimesinden öncedir. Şu hâlde bu fiil adının (bir *sıfır* yapım ekiyle) türemiş bir kelime sayılması gerektir. Böyle tabanların aşağıda bir listesini veriyoruz:

1. Tek heceliler ...

2. İki heceliler:

... *koca, kocamak* (canlılardan söz ederken);

karı (Eski Osm.) (genellikle kadın; *karımak* “ihtiyarlamak” (Eski Osm.)^[2] ...

(2012: 467)

[2]Not: *anda ölmek* ve *koçamak* ve *karımak olmaz* (Muhammed Efendi, *Risâle-i Birgivi*, 21.s.).
(2012: 467)

Kelime sonundaki ünsüzler

Türkiye Türkçesi de, diğer Türk dilleri gibi kelime sonundaki süreksiz ünsüzlerin tonsuzlaşması eğilimine boyun eğer.

Türkiye Türkçesinde bir kelime tonlu ünsüzle veya sızıcı sesle (tonlu veya tonsuz) bitebilir ama patlayıcı bir ünsüz söz konusu olduğu zaman, bu seslerin sert söylenişleri olan *p*, *t*, *ç*, *k* üstün gelir ve sondaki ünsüz olarak görülürler.

Bu durum, aşağıdaki dört fiil hariç (zaten az kullanılırlar); fiil köklerinde görülür: *koc-*; *yed-*; *ged-*; *güd-*. ...

Bu tonsuzlaşma eğilimi, Batı Türkçesinde eski Arap yazısıyla frenlenmiştir. Yeni yazı, körü körüne ve belki de biraz mübalağalı olarak, her yerde tonsuzları bile bile koyarak olayı normalleştirdi. Oluşumlar, özellikle yabancı kelimelerin yazılışında aceleye getirildi ve aşırıya kaçıldı. Yukarıda göstermiş olduğumuz dört fiil *İmlâ Lûgati* tarafından şöyle yazılmıştır: *Koç-mak*, *yet-mek* (“kâfi olmak” anlamına gelen bir başka *yetmek* fiili daha mevcuttur) *get-mek*, *güt-mek*. telâfuz bazen bu yazılış şekline uymayabiliyor, “asit, oksit” yazılmasına rağmen Fr. daki gibi *asid* (*acide*), *oxid* (*oxyde*) olarak telâfuz edilir. *Türkçe Sözlük* (1945) *koçmak*, *yedmek*, *gedmek*, *gütmek* şeklinde yazıyor.
(2000: 78)

Deny, *karı* kelimesini *koca-* ve *karı-* fiilleriyle bağlantılı şekilde açıklamıştır. “İhtiyar kadın” anlamındaki *kocakarı* ile “karı ile koca” anlamındaki *karı koca*’yı karıştırmamak gerektiğini söylemiş ve Eski Osmanlıca olduğunu belirttiği şu örneği eklemiştir: *Bir karı hatun kişi* “bir ihtiyar kadın kimse”. Deny, bir başka yerde *kocmak* fiilinin süreksiz ünsüzle biten ender örneklerden biri olduğunu belirtmiştir.

Elöve, *karı* kelimesinin aslında *kart* veya *koca* gibi “ihtiyar” anlamında bir kelime olduğunu söylemiştir. Elöve’ye göre kelime, daha sonra harem tesiriyle isim söylemek yerine *kaşık düşmanı*, *Koroğlu* gibi tabirlere bir ek olarak, *bizim ihtiyar* söz öbeğinin tekrarlanmasıyla “ihtiyar kadın” anlamı yüklenmiş, “evli kadın, erkeğin eşi” anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Aynı şekilde *koca* kelimesinin de “zevç, karının eşi” anlamında kullanılır olduğunu da eklemiştir. Ayrıca *koca*’nın son sesi düşmüş şekilde, “mert, yiğit” anlamında, *kucak* ve *koçak* kelimeleri gibi “kucaklamak, korumak” anlamındaki *kuc-* fiilinden olduğu bilgisini de vermiştir (Deny, 2012: 708).

Deny, sınırlı sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş *-Ik* eki yerini tutan, hemen hemen yalnızca adlar meydana getirmekte kullanılan *-I* eki ekine benzeyen *-e* ekinden söz etmiştir. Elöve ad yapan *-ı*, *-u* eki örneklerine *karı*; *-a*, *-e* eki örneklerine *koca* kelimesini dâhil etmiştir.

KT’de Şemseddin Sami, *karı* kelimesini “zevce, hâlîle” ve “insanın dişisi, mer’e, zen, nisâ tayfasından” olmak üzere iki anlamlı olarak verir. Kelimenin semantik gelişimine dair asıl Türkî-i kadîmde “ihtiyar” anlamında bir sıfat olduğu, eşlerin birbirine ihtiyar demesinin her dilde alışılmış olması sebebiyle yine “ihtiyar” anlamlı *koca* kelimesinin de “eş” anlamında kullanılır hâle geldiği yönünde açıklamalar yapar. *Karı* kelimesinin daha sonra genel olarak “kadın” anlamında kullanılmaya başladığını söyler (599.s). *Koc-* fiili “sarmak, sarılmak, der-âgûş, derber etmek, bağıra basmak” anlamıyla verilmiştir. *Kocuşmak* fiili de madde başı olarak yer almaktadır (666.s).

Clauson, *karı*: sözcüğünün aslında yalnızca insan bedeni ve hayvanlar için “yaşlı” anlamına geldiğini, Azerbaycan ve Osmanlı Türkçelerinde “yaşlı kadın” anlamında kullanıldığını, bazen de “eş, zevce” anlamına geldiğini söyler (1972: 644).

Köprülü, İslâm Ansiklopedisi’nin *hâce* maddesinde bu kelimenin kökeni hakkındaki fikirlerden bahsetmekte, *koca* kelimesini de ilgilendiren çok sayıda görüş bildirmekte ve Arat’ın da yer verdiği Reşidüddin’in görüşüne yakın durmaktadır. Fakat verdiği pek çok görüşten sonra kelimenin kökeni konusunun yine de tam olarak aydınlatılmış kabul edilemeyeceğini belirtmektedir (Hâce, 20-21).

Arat, *koça* veya *koça* şeklindeki kelimenin anlam bakımından *yigit* sözünün zıddı olduğunu, daha çok güney lehçe grubunda ve yakından temas ettiği diğer lehçelerde kullanıldığını belirtmiştir. Eski metinlerde ve diğer lehçelerde rastlanmadığını vurgulayarak, bu kelimenin “ihtiyar” anlamı da olan Far. *h^vaca*’nın, *hoca* telaffuzu üzerinden, oldukça erken bir dönemde, Türkçeye geçmiş ve sonra Türkçe kökenli kabul edilmiş olabileceği ihtimalini dile getirmiştir. Türkçede *h-* bulunmadığını belirten Arat, bu kelimenin Türkçeye *k-* ile geçmiş olmasını doğal bulur. *Hoca* şekli ve ifade ettiği “muallim, zengin, tüccar” gibi anlamlarının Türkçeye sonradan girmiş olabileceğini söyler. Çeşitli kaynaklardan kelimenin açıklamaları yanında Ebu Hayyan’ın *Kitâbü’l-İdrâk li-Lisâni’l-Etrâk* adlı eserinde *koca* maddesindeki hem *şeyh*, hem *seyyid* anlamına geldiği, aslının Farsça olup Türkçeleştigi dair açıklaması ile Reşidüddin’in Türkçede ihtiyarlara *h^vaca* dendiği, *h^vaca* sözünün aslen Farsça veya Arapça değil Türkçe olduğu görüşlerini de vererek, bu kelimenin kökeninin o dönemlerde bile tartışma konusu olduğunu belirtmiştir (1951: 150).

Zülfikar’ın konu ile ilgili çalışmasına göre “kökü çok eskilere inen ve Türkçe olan, tarihî metinlerde daha çok ‘yaşlı’ anlamında geçen *karı* kelimesi erkek ve dişî

gözetilmeden insan ve hayvana eklenen bir sıfat olarak kullanılmıştır”. *Karı-* “yaşlanmak” fiili de *karı* kelimesinin eski metinlerde kullanılan, günümüzde pek kullanılmayan fiilidir. *Karı-* fiili ile *karı* ismi ve *koca-* fiili ile *koca* isminin yan yana bulunmalarının, Türkçenin ne kadar sistematik bir dil olduğunu gösterdiğini ifade etmiştir. Bugün *karı* kelimesi sıfat özelliğini neredeyse tümüyle yitirmiştir (1988).

Nişanyan da *karı* kelimesini ET *kāri* “ihtiyar” biçimine bağlar. Bunun da *kārimak* fiilinden olduğunu belirtir (2003: 216). *Koca* kelimesinin Et “yaşlı ve ulu kişi” anlamına geliyor olabileceğini belirtse de muhtemelen eş anlamlı olduğunu belirttiği *koca / koda* ve *kocaman / kodaman* sözcüklerinin köken ve yapı bakımından açıklamaya muhtaç olduğunu ifade eder. Far. *ḥāce* “hoca, ulu kişi” ve *ḥodā* “efendi, ulu kişi” biçimleriyle ilişkili varsayar (235.s). ET *kuçak* sözcüğünü *kuçmak* fiiline bağlar (251.s).

Gülensoy, iki ayrı *karı* başlıklı maddeye yer vermiştir. Birini “eş, refika, zevce” olarak tanımlayıp **kār+ri* olarak tahlil ederken, diğer maddede “yaşlı, ihtiyar” açıklamasını yaparak ET ve OT dönemlerindeki *karı ~ karığ* kullanımlarını verir ve **kārı*’dan geldiği yönündeki görüşünü paylaşır (2011, C.1: 468). *Koca* kelimesini üç ayrı maddede “eş, koca”, “iri, kocaman; geniş”, “yaşlı” anlamlarıyla verilmiştir. “Eş” anlamlı *koca* kelimesi *koç+a* şeklinde tahlil edilirken, “yaşlı” anlamlı olanın kökeni *koca-* “yaşlanmak” fiiline bağlanmıştır (C.1: 529). *Koca-* fiilini de **koç+a-* olarak çözümler (C.1: 529). *Kucak* sözcüğü *kūç-* “kucaklamak” ~ *koç-* + *-(a)k* şeklinde tahlil ederken ana şeklin *kūça-* olduğunu da ekler. Gülensoy ayrıca M. Erdal’ın *kuç-ak* ve T.Tekin’in **kuç-ğak* tahlillerine de yer verir (C.1: 562). *Koçak*’ı da *koç+(a)k* olarak çözümlenmiştir (C.1: 530).

Yazıcı Ersoy’un Başkurt Türkçesinde kadınlarla ilgili kelimeleri incelediği çalışmasına göre bu lehçenin sözlüğünde *karı* kelimesi “erkeği olan kadın” olarak tanımlanmakta ve Arapça kökenli olduğu belirtilmektedir (2012).

MS’de ET *kārı* “yaşlı” sözcüğünün, *karı- mak* “yaşlanmak” fiilinden geldiği bilgisi verilmiştir (629.s). “Eş” anlamlı *koca* kelimesinin “yaşlı, saygıdeğer kimse”den geldiği belirtilmiş, “büyük, iri” anlamlı *koca*’nın ise EOT 13. yy. *koca* “ihtiyar” kelimesinden geldiği bilgisi verilmiş ancak kökünün bulunamadığı söylenmiştir (685.s). *Kuçak* < *kuç-mak* “kucaklamak” < **kūç-mak* (707.s) ve *koç*’tan küçültme ekiyle *koç+ak* (686.s) çözümlenmeleri de ilgili diğer sözcükler için verilmiştir.

Türkiye Türkçesinin güncel söz varlığını içeren Türkçe Sözlük’te ilgili kelimeler şu anlamlarda karşımıza çıkmaktadır: *Karı* “bir erkeğin evlenmiş olduğu kadın; (*kaba*) kadın;

hlk. yaşlı, ihtiyar”, *karı koca* “birbirleriyle evlenmiş kadın ve erkek” (1328.s); *karımak* “*hlk.* yaşlanmak, kocamak” (1329.s); *koca* “bir kadının evlenmiş olduğu erkek, eş, zevç”, “büyük, geniş; kocaman, iri; yaşlı, ihtiyar, pir; yüksek; *mec.* büyük, ulu” (1454.s); *kocakarı* “yaşlı kadın; (*argo*) anne”, *koçak* “*mec.* Yürekli (erkek); eli açık, cömert” (1455.s); *koçmak* “*hlk.* kucaklamak; cinsel ilişkide bulunmak” (1456.s); *kucak* “açık kollarla göğüs arasındaki bölüm, aguş; açık kollarla göğüs arasına sığabilecek miktarda olan; *mec.* herhangi bir durumun veya şeyin sınırlarının arası, iç; *mec.* ortam, ocak” (1515.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarındaki *gari* “karı; eş; refika; zevce” kelimesinin ET *karı* kelimesinden geldiğini belirtmiştir (1995: 120).

Kibar, kişi adları üzerine yaptığı tasnifte ilgili kelimelerin temel anlamları ve köken bilgilerine de kısaca değinmiştir. *Koçak* adını *koç-ak* şeklinde çözümleyerek “koç gibi yiğit” anlamıyla yer vermiştir (2005: 184).

TS’de *koca* kelimesi “yaşlı, ihtiyar” anlamında geçmekte, *kocalık*, *kocalmak*, *kocaltmak* gibi türevleri yer almaktadır (141-142.s). *Koç* “erkek”; *koçak* “koç”; *koçmak*, *koçmak*, *koşmak* “kucaklamak, sarılmak, bağrına basmak”, *koça düşmek* “kucaklayıvermek, sarılıvermek”; *koçulmak*, *koçuşmak*; *kuçak* “kucak”, *koçuş* “kucaklayış” kullanımları görülmektedir (142, 147.s). *Karı* ise “ihtiyar, yaşlı; eski, köhne” anlamlarıyla verilmiştir (127.s).

Ağızlarda da *koçmak* fiili belirtilen anlamların dışında “kız kocaya varmak, evlenmek”¹⁰ manasında ve *kocmak*, *kocuşmak*, *kucmak*, *kucuklamak* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır (DS, C.4: 2896). *Koçak* sözcüğü “eksiksiz; iyi; kabadayı, yürekli, yiğit; eli açık, cömert; iş bilen, becerikli; yüce gönüllü; konuksever; gösterişçi, cakalı; esirgemez”, “yün ipliği çilesi” anlamlarında kullanılmaktadır (C.4: 2894 ve C.6: 4564). Amasya’da kelimenin *kocak* kullanımı da mevcuttur. Bu kelime “iyi” demektir (C.4: 2893). Ağızlarda bir de *kucuş*, *kocuş*, *kocamış kuş* şeklinde kullanılan ifade vardır ki bu “iri yapılı yaşlı kimse” demektir (C.6: 4573). *Goca* şekli de “ihtiyar, yaşlı” ve “büyük, iri” anlamlarındadır. “Büyükanne”ye de *gocaana*, *gocna*, *gocu* denilen ağızlar bulunmaktadır (C.3: 2089).

¹⁰ TDK, Çevrim içi Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, Erişim: 03.11.2017
http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori=derlay&kelime1=ko%C3%A7mak

❖ **kocakarı**

bk. koca

❖ **koç-**

bk. koca

❖ **koçak**

bk. koca

❖ **koğuş**

bk. kovuk

❖ **kokoz**

bk. hotoz

❖ **konur**

bk. kumral

❖ **kovuk**

İncelenen diğer kelimeler: kavuk, koğuş

DENY:

ک , غ harfleri, aşağıdaki kelimelerde v gibi söylenir:

kovuş...

(2012: 42)

Yuvarlak ünlüler, Türkiye Türkçesinde çok defa düz ünlüler biçimini alıyorlar: *ü*, *i* oluyor; *ö*, *e* oluyor; *o*, *a* oluyor. Örn.: *kovuk* (Doğu Türkçesi), *ķavuk* (Türkiye Türkçesi) “içi boş, oyuk; mesâne; baş kisvesi” ...
(2012: 37)

Geniş kelimesi (Eski Osmanlıca ve Doğu Türkçesinde) “geniş” anlamında olan *gen* biçiminde bir ad tabanından meydana getirilmiştir: *ķoĝuş*, *ķovuş* “yer altı odası, kışla salonu” kelimesi de böyledir. Krş. *kovuk*, *ķof* “boş”; *güneş* de böyledir. ... *tutaş* “yapışkan, dolu” (*tut-*tan) gibi fiile ait tabanlara da katılabildiği anlaşılan geniş ünlülü bir *-eş* ekinin izleri de bulunmaktadır. Meğerki bu § 849, 2. hatırlatmada görüş bildirilen fiiller [işteş fiilleri tipinde tabanları olanlar] örneğine göre yapılmış örnekleme bir oluşum olsun.
(2012: 487).

-(*I*)k Eki

-(*I*)k eki daha eski bir -(*I*)g yerinde gibi görünüyor. ... Miktarca az birtakım -(*I*)k'lı adlar, benzeşme yoluyla ada ait tabanlardan türemiş görünüyorlar: ... *ķoĝuk*, *ķovuk* “içi boş şey” ve *ķavuk* “mesane, iri serpuş” ...
(2012: 499)

DUDAK SESİNDEN UZAKLAŞMA

o > *a* değişmesi: *kovuk* (esk.) > *kavuk** ...

*Not: Kâşgarî’de (III, 123) *kavuk* ve *kovuk* belirtilir. 122. sahifede de *kaĝut*’un dialektik şekilleri olarak *kavut* ve *kovut* gösterilmekte.
(2000: 68)

Deny *kavuk*, *kovuk* kelimelerinden birkaç yerde bahsetmiştir. Doğu Türkçesi ile Batı Türkçesini karşılaştırırken yuvarlak ünlülerin Türkiye Türkçesinde çoğunlukla düz ünlü biçimini aldıklarını belirtmiş ve *kovuk* kelimesinin Doğu Türkçesinde, *ķavuk*’un ise Türkiye Türkçesinde “içi boş, oyuk; mesâne; baş kisvesi” anlamında olduğunu ifade etmiştir. Dudak sesinden uzaklaşma olaylarından bahsederken de *o* > *a* değişmesinde *kovuk* > *kavuk* örneğini vermiştir.

Bir başka yerde *geniş* kelimesinden söz ederken (Eski Osmanlıca ve Doğu Türkçesinde) “geniş” anlamında olan *gen* biçiminde bir ad tabanından meydana getirildiğini belirtmiş ve *ķoĝuş*, *ķovuş* “yer altı odası, kışla salonu” kelimesinin de böyle türediğini söylerken *kovuk* ve *ķof* “boş” kelimelerini de eklemiştir. Az sayıda birtakım -(*I*)k eki almış adların, benzeşme yoluyla ada ait tabanlardan türemiş gördüklerini ifade eden Deny, bu açıklamasına da *ķoĝuk*, *ķovuk* “içi boş şey ve *ķavuk*” kelimelerini örnek olarak göstermiştir. ڪ ve Ğ harflerinin /v/ sesine benzer şekilde telaffuz edildiği kelimeler arasında *ķovuş* örneğini de vermiştir. Elöve’nin bu kelimeyi *ķoĝuş* olarak düzelttiği görülmektedir (Deny, 2012: 42.s).

Elöve, *kardeş* kelimesinin DLT’de *kadaş*, Radloff’ta *kağadaş* biçiminin verildiğini belirtir. Kelimenin “zarf, boşluk” anlamında *ka(ğ)* ile “söyleşi” anlamındaki *daş*’tan yapılmış olduğu kanaatindedir. *Ka kaça* “kap kakak” şeklinde DLT’deki ikilemede de mevcuttur. Elöve’ye göre bu “*ka* kelimesinin zarflık anlamında bir edat göreviyle eski Türk lehçelerinde yönelme hâli (-A hâli) ekini oluşturduğu anlaşılıyor”. Köktürk Bengü Taşları’nda daha önce bulunma hâli (-DA hâli) biçiminde de kullanıldığı görülmektedir. Şu durumda lehçemizdeki /k/ sesi düşmüş *e, a* bu yönelme hâli edatının bir çeşididir. *Kağuk, kav, kab* ve bunun gibi kelimelerde “boşluk” anlamı olduğu gibi *kağın* kelimesi “boşluğa ait, batın” anlamıyla ve *ğ > r* değişimiyle (veya kelime aslında *kağın* da olabilir.) *karın* kelimesini vermiş görünüyör (90.s)

KT’ye göre *kavuk* kelimesi “*kof* demek olan *kav*’dan türemiştir. قاغق yazılması manasızdır (614.s). *Kavuk* kelimesinin *gayn* ile yazılmasını doğru bulmayan Şemseddin Sami, “içi boş, oyuk, kof; bir şeyin boş yeri, oyuk, delik, in” olarak açıkladığı *kovuk* kelimesini ise قاغوق şeklinde yazmıştır (677.s). *Koğuş* maddesinde de قاغوش imlasını tercih etmiştir (667.s).

Clauson, “deri, gön” ve “oluk, yiv” anlamlı iki ayrı *koğuş* kelimesinden söz eder. **Koğ-* fiil kökünden *-uş* eki ile türediğini ancak **koğ-* şeklinin kullanıldığına dair bir iz olmadığını ifade etmiştir. Doğrudan semantik bir bağ olmasa da *kov-* fiilinin alternatif şekli olarak düşünülebileceği görüşündedir. Kelimenin iki anlamı arasında ortaklık kurmanın imkânsız görüldüğünü ekler. Clauson, “oluk, yiv” anlamının yeni dönemde “geniş oda, hastane odası, öğrenci yurdu, okul odası” gibi anlamlarda kullanıldığını belirtir. Kelimenin bu anlamları binanın planında oluklar gibi görünmesi sebebiyle, metafor yoluyla kazanmış olabileceğini de ilave etmiştir (1972: 613).

Clauson’a göre *kavuk*, **kav-* kökündendir. “Mesane, idrar torbası” anlamına gelir. Alternatif şeklin Uygurcada görülen *kağuk* olduğunu söyler. Özgün şeklin bu olabileceği ihtimalini de verir. Önemli fonetik değişikliklerle çağdaş lehçelerde karşımıza çıkar ve bu yeni şekillerin bazıları *kovuk* ile karıştırılmasına sebep olur (583.s). *Kovuk* kelimesini “oyuk, çukur, boşluk” olarak açıklar ve *kovi:* ile aynı kökten olduğunu söyler. Bu kelime yalnız Osmanlı Türkçesinde *kovuk* şeklinde olabileceğini; Azerbaycan Türkçesindeki *govuş / koğuş*, Türkmen Türkçesindeki *govalç, govuz* kelimelerinin eş anlamlı ve akraba olduğunu dile getirir (583.s).

Tietze, *gavuk* maddesinde *kavuk*’a yönlendirme yapmıştır (2009: 107).

Nişanyan, ET *kavuk* kelimesinin *kab* 'dan gelmiş olabileceğini belirtir (2003: 222). *Kovuk* kelimesinde de **kov-* “boşaltmak” fiiliyle ilgi kurmuştur (2003: 247). ET *koğuş* “içi boş olan” şeklini verdiği *koğuş* maddesinde **kovuş* < *kovi* “boş” gelişimini de ayrıca vermiştir (236.s). Genel olarak Nişanyan'ın *kof*, *koğuş*, *kova*, *kovan*, *kovuk* sözcüklerini aynı kökün türevi olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır (236.s).

Ergin, isimden isim yapan *-k*, *-k* ekinden söz ederken işlek olmayan bir ek olduğunu, benzerlik ifade ettiğini belirtmiş ve örnekler vermiştir. Verdiği örnekler arasında *kovuk* kelimesi de yer almaktadır ve bu kelimenin ses değişimini *kovu-k* < *kovi-k* şeklinde göstermiştir (2007: 177).

Gülensoy, *kavuk* için *kāp+(u)k* (2011, C.1: 479), *kovuk* için *kovi+k / kov(v)uk* (C.1: 547-548), *koğuş* için *kog+(u)ş* (C.1: 532) çözümlenmelerini yapmıştır.

Kaçalin, *koğuş* şeklinde gösterdiği bugünkü *koğuş* kelimesini Clauson'dan hareketle **koğ'+ş* şeklinde çözümlenmiştir. Buradaki *+ş*, küçültme bildiren bir ektir (2017: 703).

MS'de ET *kavuk* “mesâne” şekli (642.s) verilmiş, ET *kovuk* “içi boş olan her şey” < *kovi+k* “içi çürümüş ağaç” (699.s) tahlili yapılmıştır. *Koğuş - kovuş* maddesinde kelimenin kökünün bulunamadığı, askerlikten gelen bir kelime olduğu söylenmiştir (686.s).

Koçu, *kavuk* kelimesini “1828'de İkinci Sultan Mahmud tarafından fesin umumi bir serpuş olarak kabulüne kadar yüzyıllar boyunca ecdadımız tarafından giyilmiş serpuşların en yaygını, en çeşidlisi” şeklinde açıklar ve “içi boş, kof” anlamında *kav* kökünden yapılmış bir isim olduğu bilgisini aktarır (1967: 148-149).

Pakalın, bir tarih terimi olarak ele aldığı *kavuk* kelimesinin “içi boş” manasına *kof* ve *kav* kelimelerinden geldiğinin söylendiğini paylaşmıştır. Aynı zamanda çoğul hâlinin *kalavis* olduğunu da ekler (1993, C.2: 217).

TS'de *kovuk*, *koğuk* “oyuk, oyulmuş, boş; çürük”; *kavuk*, *kavık* “sidik torbası; içi boş şey” kelimeleri mevcuttur (130.s).

Ağızlarda *kofa* “yemiş sepeti, küçük sepet; kova; ince ve püskül biçiminde saz”; *kofalak* “içi boş, kof”; *kofalmak* “içi boşalmak”; *kofulcan*, *kofultak* “aralık, açık”; *koğultak* “delik deşik yer”; *kovuk*, *kavuk*, *kavık*, *kavluh*, *kavluk* “sidik torbası; yumak, kuka; oyuk, çukur”; *kovşak* “gevşek, kaba, aralıklı”; *kovlangoz* “içi boş”; *koğga*, *kofik* “içerisi oyulmuş patlıcan ya da biber kuru” vb. pek çok aynı kökten geldiği anlaşılan kelime

kullanılmaktadır. (DS, C.4: 2900-2901, 2941, 2694). *Kavız* “kof, içi boş; tahıl kabuğu”; *kavlah* “tüysüz”; *kavlak*, *gavlah* “çıplak, soyulmuş” kelimeleri de karşımıza çıkan kelimelerdendir (C.6: 4540).

❖ *kömür*

Elöve, Deny'nin bazı az sayıda örneklerde sınırlı olarak kalmış eski yapım eklerinden biri olarak bahsettiği *-mAr* ekinin örnekleri arasına *kömür* kelimesini de eklemiştir. Ekin tam şeklini *-mar / -mer X -mır / -mir X -mur / -mür* olarak göstermiş, *kömür* kelimesinin *köy-* “yakmak” fiilinden geldiğini belirtmiştir (Deny, 2012: 529).

Şemseddin Sami, KT'de *kömür* kelimesinin *göm-* fiilinden geldiğini belirterek şöyle açıklamıştır: “Yandıktan sonra yere gömülerek sönmüş odundan ibaret siyah bir madde ki tekrar yakılıp mangal içinde teshin için ve mutfakta yemek pişirmek için kullanılır, fahm.” (681.s).

Clauson'a göre *kömür* kelimesi aslında “odun kömürü” anlamındadır. Bazı çağdaş lehçelerde ayrıca “taş kömürü” için de kullanılmaktadır. Sadece yakın zamanda “taş kömürü” anlamında kullanılıyor olması *köm-* fiilinden gelme ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Clauson ayrıca çağdaş lehçelerde kelimenin ilk sesinin her zaman *k-* olduğunu da eklemiştir (1972: 723).

Eren'e göre Uygurcadan başlayarak kullanıldığını gördüğümüz, OT'de ve Eski Kıpçak Türkçesinde de *kömür* olarak geçen bu kelime yaygın bir inanca göre Türkçe *köm-* (> *göm-*) kökünden *-(ü)r* ekiyle yapılmıştır. Ancak tüm lehçelerde olduğu gibi kalması, *gömür* biçimini almaması durumunu da ekler. Lehçelerdeki *köy-* (> *küy-*) “yanmak” kökünden geldiği yolundaki savı da düşündürücü bulur. Tatarcadaki *kümir* yanında *küymir* kullanımı bu savı destekler. Ancak lehçelerde de *kömür* şekli görülmez (1999: 256).

Ş. Tekin, **kö-n* “yanmak” fiilinden **kö-n-mür* olan sözcüğün *kömür* biçimine dönüştüğünü savunmaktadır (2015: 32).

Korkmaz, fiilden ad yapan ekler arasında saydığı ve ölü bir ek olduğunu vurguladığı *-mUr* örneklerinden biri de *kömür*'dür. *Kö-mür* şeklinde çözümlenmiştir (2009: 101).

Gülensoy, kelimeyi *kö-m-(ü)r* şeklinde çözümlemiş ve köke dair *köli-* “gömmek” ~ *köm-* < **kö-m-* veya **kö-n-* “yanmak” < **kö-n-* / **kö-y-* gelişimlerinden hareketle ve *könmür* < **kö-n-mür* (> *kömür*) ya da *köymür* < **kö-y-* tahlillerine de yer vermiştir (2011, C.1: 554).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarından *kömür*, *kömör*, *komur* şekillerinde derlediği kelimeyi ET *kömür* biçimine bağlamıştır (1995: 205).

Nişanyan, ET *kömür* sözcüğünün bir Ortadoğu dilinden kalıntı olabileceğini söyleyerek, karşılaştırılması için Arapçada *cemre* şeklinin de aslını teşkil eden Akadca *gumāru* ve Aramice *gumrā* “odun kömürü” sözcüklerini öne sürer (2003: 248).

MS’de ET’den beri kullanıldığı belirtilen *kömür* kelimesinin ET *köm-* “gömmek” fiilinden türediği ifade edilip, *köm-ü-r* şeklinde ve *köy-* ~ *küy-* “yanmak”tan *köy-mür* şeklinde çözümlendiği iki ayrı görüşe yer verilmiştir (702.s).

Köy-, *köyün-* fiilleri ağızlarda “yanmak, kavrulmak, kararmak” anlamlarında kullanılmaktadır (DS, C.4: 2985).

Caferoğlu, *kömür* kelimesini kökü olarak olarak gösterilen fiilin E. Uyg. şeklini *köy* “yanmak, kavrulmak” olarak göstermekte ve *köydür-* “yakmak”, *köyir-* “yakmak”, *köytril-* “yakılmak”, *köyük* “yanmış, kavrulmuş”, *köyür-* “yakmak, yakmış olmak” türevlerine de yer vermektedir (2011: 118-119). Aynı fiil ve türevlerine *küy-*, *küydür-*, *küyür-* şekillerinde de rastlanmaktadır. Bu kelimelerin yer aldığı çalışmada doğrudan *kömür* kelimesi geçmemekte ancak *Kömür-tağ* şeklinde “Gobi çölünde bir toponim; bir dağ adı” anlamında bir özel ada yer verilmektedir (115.s).

DLT’de *kömürlük* kelimesi yer almakta ve “kömürlük ağaç ve kömür konacak yer” olarak açıklanmaktadır. “Kömürün sahibi” anlamındaki kelimedede ise son sesin yumuşak kef yani /g/ olduğu vurgulanmaktadır (222.s).

KB’de *kömür* kelimesi bugünkü şekil ve anlamıyla yer almaktadır (1979: 276). Elöve’nin bu kelimenin kökü olarak kabul ettiği fiil KB’de de *küy-* “yanmak” ve türevi *küyür-* “yakmak, yaktırmak” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (304.s).

❖ *köp*

bk. hep

❖ *köprü***DENY:**

Dudak sesi *f* çoğunlukla daha eski veya yabancı kelimelerdeki dudak seslerinin (*p, v, b*) yerine geçen tâli ses gibi belirir. ...

Yabancı dillerden alınmış kelimelerde aynı olay çok daha sık görülür. ... Bu kelimelerin çoğu Yunanca kökenlidir, kelime sonundaki *b > f* değişimine (şüphesiz ara evrim geçirmiştir, *b > p > f*) özellikle Farsçadan geçen kelimelerde sık rastlanır: ... *köprü* < Kl. Yun. *gefūra*. (2000: 162-163)

Deny, *köprü* kelimesinin Eski Yunanca *gefūra* kelimesinden Türkçeye geçtiği görüşündedir.

Elöve, Deny'nin hemen hemen yalnızca adlar meydana getirmekte kullanılan, sınırlı sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş *-lk* ekinin yerini tutan *-I* eki örnekleri arasına *köprü* kelimesini de dâhil etmiştir (Deny, 2012: 519).

Clauson'a göre, *köprüg* şeklinde yer verdiği bu kelime, herhangi bir anlam ilgisi bulunmamasına rağmen, şekil bilgisi açısından incelendiğinde *köpür-* fiilinden gelmektedir (1972: 690).

Eren, bu kelimenin Türkçenin en eski kaynaklarından itibaren kullanıldığını söyler. OT'de *köprüg*, E. Kıp.'da *köprü*, *köpri* şeklindedir. Türkçe *köpür-* kökünden geldiği görüşündedir. Clauson'dan itibaren bu görüşün yaygınlık kazandığını dile getirir. Eski Yunancadan alındığına dair görüşleri yanlış bulur. E. Yun. bu şekil sonundaki *-g* sesini karşılayamamaktadır. Türkçeden Moğolca, Arapça ve Balkan dillerine de geçmiştir (1999a).

Nişanyan'a göre ET *köprüg*'den gelen bu kelimenin ET *köp-* "köpürmek" fiiliyle ilişkisi açık değildir. E. Yun. *géphyra* "köprü" ile üçüncü bir dil üzerinden ilişkili olabileceğini belirtmiştir (2003: 248).

Gülensoy, kelimeyi *köb(/p/v)+rü+g* şeklinde çözümlenmiş, Türkçeden Arapça, Sırpça ve Bulgarcaya geçtiğini belirtmiştir. Räsänen'in bu adın Yunancadan geldiği fikrini inandırıcı bulmadığını ifade etmiştir. Nişanyan'ın da Yunanca ile ilişkili gördüğü

açıklamasının doğru kabul edilmesi durumunda sondaki -g sesinin nasıl türediğinin izah edilmesi gerektiğini belirterek eleştirmiştir (2011, C.1: 555).

Özerdim, *kop* “kabartı, şiş, kabarcık”, *kopa* “yığın, küme”, *kopak* “göllerde su üzerinde yüzen büyük kıtada köklü toprak parçası”, *köpelek* “kelebek; köstebeklerin yığıldıkları toprak”, *köper* “çaylardan ark geçirmek için uzatılan oluklu köprü”, *köpür* “merdiven”, *köpürmek* “ateş veya kömür büyük alevle yanıp kabarmak”, *kup* “buğday yığını” kelimelerini ve açıklamalarını sıralamış, bu sözlerdeki anlam birleşikliğine dikkati çekmiştir. Kahve köpüğünde; su, süt köpürüşlerinde; deniz dalgalarında yüzeylerine göre kabarıklık, yükseliş gösterdiklerini belirtir ve *köprü* kelimesini bu anlam dairesine dâhil eder. *Köprü* biçimi de metatezli şeklindedir (1954: 18-19).

MS’de ET *köprüg* şekli verilen bu kelimenin *köpür-* filinden türediği yönünde görüşler olsa da kökünün kesin olarak belli olmadığı ifade edilmiştir (702.s).

Köprü kelimesi DS’de “dokuma aygıtında çözgü ipliklerinin geçtiği tahta ya da demir araç” anlamıyla verilmiştir (C.4: 2962). *Köprü* biçiminde de görülen *köpür* ve *kevür* kelimeleriye “ağaçtan ağaca geçmekte kullanılan merdiven” demektir (C.4: 2778-2779). Yine ağızlarda *köprük* “höyük”, *köprükbacak* “bir çeşit at” gibi kullanımlar da derlenmiştir (C.4: 2962). Özerdim’in örnek olarak gösterdiği *kop*, *kopa* (C.4: 2920); *köpelek* (C.4: 2961); *köper* (C.4: 2962); *köpür* (C.4: 2963); *köpürmek* (C.4: 2963); *kup(a)* (C.4: 3004) kelimeleri de DS’de yer almaktadır.

Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *köprü* kelimesinin *köprüg* / *köbrük* / *köbrüg* / *kövrüg* şekillerinde görüldüğünü belirtmekte ve *köpüg*, *köbik*, *köbük* kelimelerini de “köpük” olarak açıklamaktadır (2011: 113, 116, 118).

❖ *kösem*

bk. kösemen

❖ *kösemen*

İncelenen diğer kelimeler: eyer, eyrim, kösem

DENY:

Başka Bir Addan Türemiş Adlar

...

Çoğumsanık *-mAn* eki.

Bu ekle çok az sayıda türemişler meydana getirilmiştir.

Örn.: ... *kösemen* ...

(2012: 293, 300-301)

Şu kelimelerde *-(I)m* eki ada ait bir tabana katılıyor (*takım, koşum* vs. ile örnekleme biçimiyle): *eyrim, eyer*'den; *kösem = kösemen*. Krş. *köse*.

(2012: 484)

Kelime içindeki geniş ünlülerin düşmesi çok seyrek bir olaydır. Bildiğimiz birkaç örnek şunlardır: ... *eyer*'den (*Eğer* ve *eder* ile karışır.) *eyrim* ...

(2000: 106)

Deny “çoğumsanık” olarak tanımladığı *-mAn* eki ile türetilen az sayıdaki kelimeler arasında *kösemen* kelimesini de saymıştır. *-(I)m* ekinden bahsederken de ada ait bir tabana katıldığını belirtmiş ve *takım, koşum* gibi kelimelerle örnekleme biçimiyle oluştuğunu söyleyerek *eyer*'den *eyrim* kelimesini örnek olarak vermiştir. *Köse*'den türemiş *kösem / kösemen* kelimelerini de verdiği örnekle karşılaştırmamızı ister.

Elöve'ye göre Deny, *kösemen* kelimesini verirken, sürü başında giden keçi (ve koç) için söylendiğini kastetmiştir. “Seyrek sakallı, köse” anlamı keçi için geçerliyse de koç böyle değildir. Sürü başındaki keçi veya koça verilen bu adın köselikle ilgili olmadığı görülmektedir. *Kösemen*'in aslı *gözemen*'dir. *Gözemen* kelimesi “gözcü, nigâhban” anlamında olup ve Dede Korkut Kitabı'ndaki *Menüm ulu dergâhında gözemenlik eyleye didi* cümlesinde de geçmektedir. *Eğrim* ve *eğer* kelimeleri nasıl *eğ-* fiilinden geliyorsa *kösem* ve *kösemen* “rehber” yani *gözemen* kelimesi de *köze-* “nezaret etmek” gibi bir fiilden gelmiş olmalıdır. *Közem, közemen* kelimeleri “nezaretçi” ve dolayısıyla “rehber” anlamındadır (Deny, 2012: 301, 484).

Elöve, ayrıca Deny'nin bugün sınırlı sayıda örnekte kalmış eski yapım eklerinden biri olarak *-Ar, -Ir* ekinin örnekleri arasına *eğer* kelimesini de eklemiştir (529.s).

Köse kelimesinin genel olarak Farsça kökenli bir kelime kabul edildiği görülmektedir (Türkçe Sözlük, 1504.s ve KT, 683.s). Bu Farsça kelime Türkçe eklerle *kösemen* şeklini almıştır. Bu kelime güncel Türkçede “sürünün önünden giderek ona kılavuzluk eden koç veya teke; dövüşken iri koç veya teke; yol gösteren kılavuz; borsada öncülük yapan kimse” anlamında kullanılmaktadır (1504-1505.s).

Genel kabulün aksine Gülensoy, T. Tekin’in görüşünden hareketle *köse* kelimesinin *kö:se*’den geldiğini ve Türkçe kökenli olduğunu dile getirmiştir (2011, C.1: 558). Gülensoy, *eyer* kelimesinde de yine Tekin’in görüşüne katılarak **ēder / ä:der*’den geldiğini belirtmiştir (C.1: 350). *Eyrim (eğrim)* “at eyerinin altına konan keçe” kelimesini de *eğ-(i)r-(i)m* şeklinde çözümlemiştir (C.1: 351).

MS’de *kösemen* kelimesinin *kösem*’den gelme ihtimaline değinilmiştir (704.s). *Kösem*’in ise EOT *köse-* “imrenmek, gıpta etmek” fiilinden *köse-m (?)* şeklinde oluşmuş olabileceği belirtilmiştir (704.s). *Eyer - eğer* şekillerinde verilen kelimenin ET *eğer* (363.s); EOT ve halk ağzında kullanıldığı ifade edilen *eyrim* kelimesinin ET *eğrim*’den geldiği bilgileri aktarılmıştır (363.s).

Tulum’un Meninski’nin çalışmalarından hareketle hazırladığı sözlükte *köse* kelimesi 17. yüzyılda aynı imlayla yazılmakta ve “kösenç; tüyi yolunmuş, tüysüz, kılsız, pulsuz, düz, ötsüz, sāde” anlamlarıyla kullanılmaktadır (Tulum, 2011: 1055). *Eyer* kelimesi *eger* biçiminde görülüyorsa da hem açıklamasında *eyer* şekli verilmiştir (647.s) hem de *eyerci*, *eyerlemek* gibi türevleri *-y-* ile yer almıştır (694.s). Ayrıca *eyerim*, *eyrim* birlikte ve *eyrim* tek olarak madde başı olarak verilmiş ve bunlar “tegelti, peşm-āgend” olarak açıklanmıştır (694, 695.s).

KT’de *kösemen* “vuruşmaya alıştırılmış iri koç veya teke, kebiş; sürünün önüne düşüp onu sevk eden alışıık koç, sürü kılavuzu” ve “*mec.* cesur, serbest, cüretli (adam)” anlamlarıyla yer almakta, *kösem* maddesinde *kösemen*’e yönlendirme yapılmaktadır (683.s). *Eğer* adının *eğ-* fiilinden geldiği, Çağatay Türkçesinde *iger* biçiminde olduğu belirtilmiştir (295.s). *Eğrim* ise “eğerin altında keçe kaplı ağaç; suların çevrintisi, küçük girdap” şeklinde açıklanıp Çağatayca da *iğrik* de dendiği, *iğrim* kelimesinin “burç” ve “bârû” anlamına geldiğini eklenmiştir (297.s).

Clauson, *eğer* kelimesinin genellikle *eyer* olarak kullanıldığını, ayrıca tarihî ve çağdaş lehçelerde *ezer*, *iger*, *e:r*, *egar* gibi biçimlerinin de olduğunu ifade etmiştir (1972: 63).

Eren'e göre *köse* kelimesi Farsçadan geçmiştir (1999: 260). *Eyer* kelimesinin OT'de *eder*, E. Kıp.'da *eyer* biçiminin kullanıldığını belirtir. Yakutçadaki *ıñır*, *ıñır*; Çuvaşça *yëner* biçimlerinin tartışmaya açık, çağdaş lehçelerdeki “yük hayvanlarına vurulan semer” anlamındaki *ıñırçak* ile ilişkisini karışık bulur. Macarca *nyereg* “eyer” kelimesinin eski bir Türk dilinden alıntı olduğu, göçüşme sonucunda bu biçime geldiği yönündeki Ligeti'nin görüşüne yer verir. Moğolcada *yanggirçağ* yanında *inggirçağ* biçiminin de geçtiğini söyler. *Yanggirçağ*, *yinggirçağ*'dan gelmektedir. *-çağ* Moğolca bir ektir. Türkçe *eder*, *ezer*, *eyer*, *eñer* biçimlerinde görülür. Doerfer'e göre Moğolca bu biçimler Türkçedir (142.s).

Eren, bir başka çalışmasında ET'de *eder* biçiminde geçen kelimenin Ana Türkçe ve Eski Türkçe *-d-* seslerinin BSTT'de *-y-* şeklinde görüldüğünü, bu sebeple *eyer* diye yazılması ve söylenmesi gerektiğini dile getirmiştir. Ancak eski yazım kılavuzunda *eğer* şeklinde geçtiğini söyleyerek bu durumu eleştirmiş ve gerekli önerileri Türk Dil Kurumuna sunduğunu belirtmiştir. Bu şekilde Farsçadan alınan ve şart anlamını güçlendirmek için şartlı cümlelerin başına getirilen *eğer*'den ayırt edilmesinin kolaylaştırılmış olacağını da eklemiştir (1994b).

Tietze, *eyer* / *eğer* kelimesinde ET *eder* biçimini vermiş, köküne dair yorum yapmamıştır (2002: 691).

Nişanyan'a göre *eyer*, ET *eder*'den gelmektedir (2003: 122).

Banguoğlu, *-men Sıfatları* başlığında *-men* ekinin ET'den önce büyültme anlatımıyla kullanılmış olduğunu varsaymıştır. Küçültme anlatımından büyültme anlatımına da geçmiş olabileceğini söyler. Bu genel anlatımdan gelen çeşitli anlamdaki isimden türemiş isimlerin sayılı olduğunu söyler. Bunlar arasında *közmen* kelimesi de vardır. Bugün TT'de az çok canlı olduğunu belirttiği *-men* ekinin sıfatlara gelerek “pek, biraz” anlatımıyla hemen hemen hepsinin kişileri vasıflayan sıfatlar yaptığını söyler. Bu duruma örnek olarak da *kösemen* kelimesini vermiştir (2007: 196-197).

Özgür, Kıpçak sahasına ait sözlük ve kaynaklarda at ve atçılıkla ilgili terminolojiyi incelediği çalışmasında *eyer* / *eger* / *eğir* / *iyer* / *izer* biçimlerini ve ayrıca *eyer eyrimi* “eyerin sağrı üzerine gelen ucu, ki keçeden oluşur (eyrim keçesi)”, *eyerin ön kaşı* “eyerin arkasındaki yükseklik”, *eyerçi*, *eyerle-* / *iyerle-*, *eyerlen-* ifadelerini vermiştir (2009).

TS’de de *eyrim*, *egrim* kelimesi aynı şekilde “hayvanın sırtını vurmasın diye eyerin altına konan keçe, teğelti” olarak açıklanmıştır (88.s).

Kösem, *kösemen*, *kösem koyun*, *kös koyunu* ifadeleri ağızlardan “çobana alışkın ve sürünün önünde giden dört yaşında keçi ya da koyun” anlamıyla derlenmiştir (DS, C.4: 2973). *Kösemen* kelimesi “koç” anlamıyla da kullanılmaktadır (C.6: 4571). *Eyrim* de “at eyerinin altına konulan keçe” anlamındadır (C.3. 1827).

DLT’de *egrim* biçiminde yer alan kelime “suyun toplandığı yer, su birikintisi” anlamına gelmektedir (52.s). *Egrimlen-* türevi de “(su) kabarıp akarak dönmek” anlamındadır (137.s).

Eyer kelimesi KB’de *eğer* şeklinde yer almaktadır (1979: 138). *Eğerle-* fiili de “eyerlemek” anlamındadır (139.s).

Abuşka Lügati’nde de *eyrim* kelimesi için “Şuyuñ döne döne aqışına dirler ve sipāhiliķ üslūbı ve mahāreti ma’nāsına daķı gelür ...” açıklaması yapılmıştır (Güzeldir, 2002: 66).

❖ ***kucak***

bk. koca

❖ ***kumral***

İncelenen diğer kelimeler: dumrul, Ertuğrul, konur, Tuğrul

DENY:

Bir Dudak Sesi Temâsı Neticesinde Benzeşme (Dudaksılaşma)
 ñ (eski damak sesi *n*) > *m* değişmesi, (dudak ünlüsünden sonra). Örn.: ... *kumral*, *koñur*’dan gelir, (Ruşça *kaurıy*: esmer, Gagavuzca *komur*) + *al* (parlak kırmızı); *Domrul* (özel isim, *Kitab-ı Korkut*’ta), *Toñrul*, özel isim (aslında Kâşgarî’ye göre, masal kuşu gibi bir hayali kuş adı).
 (2000: 61, 62)

Nazal Sesten Uzaklaşma

Osm. İmp. nun kurucusu, Osman Bey'in babası Ertuğrul Bey'in adının eski şekli *Er Toñrul* (Âşıkpaşazâde'ye göre, Giese, sh. 5 satır 2), *Toñrul* için ... *Domrul* maddesine bkz. (2000: 69)

Deny, eski damak sesi *n* olarak açıkladığı /ñ/ sesinin dudak ünlüsünden sonra /m/ye dönüşmesi olayını açıklarken *kumral* kelimesinin *koñur*'dan geldiğini eklemiştir. Rusça *kaury* “esmer” kelimesinin Gagavuzcada *komur* biçiminde olduğunu belirterek bu kelimeye eklenen + *al* “parlak kırmızı” ile *Domrul* özel ismi oluşmuştur. Bu kelimenin Kâşgarlı Mahmud'a göre masal kuşu gibi bir hayali kuş adı olduğunu da eklemiştir. Nazal sestten uzaklaşma hadisesinden bahsederken de Osman Bey'in babası Ertuğrul Bey'in adının *Er Toñrul* aslından geldiğini belirtmiştir.

Elöve, Deny'nin sınırlı sayıda kelimedede kalmış eski yapım eklerinden biri olduğunu belirttiği -*Ar*, -*Ir* ekinin örnekleri arasına *koñur* kelimesini de dâhil etmiştir (Deny, 2012: 529).

KT'de *konur* kelimesi “boz renğinde, toprak renğinde; cesur, şeci” anlamıyla verilmiş, *konur al*'den galat olduğu belirtilen *kumral* da “boz ile al arasında” şeklinde açıklanmıştır (672.s). *Kumral* maddesinde ise kelimenin aslının *konur al* olduğu yinelenmiş, rengini andırdığı *kum*'dan veya *kumru*'dan türemiş olması da muhtemel görülmüştür (691.s). *Toğrul* (*duğrul*) kelimesinin “akdoğan, çakırdoğan” anlamına geldiği belirtilmiş, alem de olabildiği, *tuğra* kelimesinin de bu kuş adından türediği ifade edilmiştir. *Tuğrul Bey* ve *Ertuğrul* isimleri zikredilmiştir (1250.s). *Tuğra* kelimesinin kökeninden bahsederken de *tuğrul* kuşundan da bahsedilmektedir (1257.s).

Clauson, *koñur* (*koñor*) maddesinde kelimenin aslında “koyu kestane” renkli atlar için kullanılan bir tabir olduğunu belirtmiştir. Daha sonra çok sayıda nesnenin daha geniş yelpazedeki renklerini karşılayan bir kelime hâline gelmiştir. Bazı fonetik farklılıklarla çağdaş lehçelerde de bulunmaktadır. *Koñgor* şeklinde Moğolcada alıntı bir kelime olarak görülmektedir. Ayrıca Farsça ve bazı başka dillere de geçmiştir (1972: 639). *Toğrul*'ın bir av kuşu olduğunu belirtmiş, tam olarak nasıl bir kuş olduğunu bilinmediğini söylemiştir. DLT'deki *sñkur*'dan daha büyük olduğu bilgisini aktarır. Kişi adı olarak oldukça meşhur olan bu kelimenin cins adı olarak tam manasıyla keşfedilemediğini belirtir. Açık bir semantik ilişki görülen *toğra*:- fiilinden geldiği söylenilebilir. Tarihî lehçelerde *Toğrul*, *Toğrul* gibi biçimlerle hem avcı kuş hem kişi adı olarak kullanıldığını ifade eder (472.s).

MEB İslâm Ansiklopedisi Tuğrul Bey maddesinde *Tuğrul* adının “öldürdüğü bin yabancı kazdan sâdece birini yiyen şahin cinsinden bir av kuşu olan *toğrul* kelimesinden” geldiği bilgisi yer almaktadır (Tuğrul Bey, 1987).

Eren, Kâşgarlı Mahmud’un kuşun yırtıcılığı ile E. Kıp.’da “turnalara bırakıldığı zaman hepsini tepeler” gibi özelliklerden yola çıkan Németh’in *toğrul* sözcüğünü *toğra-* (> *doğra-*) kökünden getirdiğini aktarır. Németh de Deny gibi bu sözün kişi adı kullanıldığını belirterek, Dede Korkut Kitabı’ndaki *Domrul* ile birlikte düşünmüştür (1999: 409-410).

Ögel’e göre *Toğrul* veya *Tuğrul* Türkçe bir alıcı kuş adıdır. Cengiz Han döneminde bu kuşla ilgili anlatılar Cengiz Han kültür çevresine mal edilmiştir. Reşideddin’e göre “*Toğrul kuşu çok korkunç bir kuş idi. Anka kuşu gibiydi. Türkler ise bu kuşa, Kongrul kuşu diyordular*”. Ögel, *Toğrul* ve *Kongrul*’ın benzer iki Türkçe ad olduğunu, *kongrul* sözünün kaynaklarda görülmediğini, *konğur* renk adı ile ilgisi olabileceğini belirtir. Cengiz Han’dan çok önce Selçuklu beyleri *Tuğrul*, *Çağrı* ve *Beygu* beylerin bu alıcı kuşların adlarını taşıdığının altını çizer. Bu adından dolayı *Tuğrul*’un Moğol kültür çevresi içinde görülmesini gereksiz bulur. Mongolistlerin tek yanlı çalışmalarını eleştirir (1995: 131-132)

Ögel, Oğuznâme’de geçen *Toğrul Sultan* ile Dede Korkut’ta geçen *Deli Dumrul*’dan hareketle *Toğrul*’un *Dumrul* okunmasının Arap harflerindeki /ğ/’nin noktasının düşmesi ve böylece *m* okunması yoluyla mümkün olduğunu söyler. *Toğrul*, *-ril* ekiyle biten kuş adlarındandır. *Toğrul* sözünün Moğolca olması çok zordur. Pelliot’un da bu düşünce olduğunu belirtir. Cengiz Han çağında Kereyit hakanı Ong Han’ın adı olarak görülmekte ve Çin’deki büyük bir memurun adı *Er-Toguril* yani *Er-Toğrul*’dır. Ögel, bunun tam da Türkçe bir ad olduğunu dile getirir (71-72.s).

Nişanyan, *kumral* kelimesini *koñur al* “kestane alı” < ET *koñur* “kestane rengi” şeklinde bir gelişimle izah etmiştir (2003: 253).

Gülensoy, *konur* kelimesinin DLT’deki şekli *koñur*’u göstermiş ve TT’de *konur* + *al* birleşiminin “kumral” anlamına geldiğini belirtmiştir (2011, C.1: 539). *Kumral* kelimesini incelediği maddede Moğ. *kulku* ile Hak. *hulhu* kelimelerini ilişkilendirdiği görülmektedir (C.1: 566). Yırtıcı bir kuş türü olduğunu belirttiği *tuğrul* kelimesinin DLT’deki *toğrul* şekline yer vermiştir (C.2: 930).

MS’de EOT ve halk ağzında kullanılan bir kelime olduğu belirtilen *konur* kelimesinin ET *kongur*’dan geldiği belirtilmiş, aynı maddede *konur al* ifadesi *kumral*

kelimesinin asıl şekli olarak verilmiş, “boz ile al arası” anlamında kullanıldığı vurgulanmıştır (694.s). *Kumral* kelimesi ayrıca madde başı olarak da yer almaktadır. Bu maddede ET *kongur* “kestâne rengi” ve *al* “kırmızı” birleşimiyle oluşmuş *kongur + al*’dan geldiği yinelenmiştir (712.s). *Toğrul* maddesinde ET *toğrul* “yırtıcı bir kuş” < *toğra-mak* “doğramak” tahlili verilmiş ve *Tuğrul* şeklinde kişi adı olarak da kullanıldığı eklenmiştir (1260.s).

Konur adı çağdaş lehçelerde yine renk adı olarak yer almaktadır. Örneğin; Yazıcı Ersoy, Yeni Uygur Türkçesinde “kahverengi” anlamına gelen *koñur* kelimesine niteleme sıfatları arasında yer vermiştir (2012: 380).

Kibar, kişi adları üzerine yaptığı tasnifte ilgili kelimeleri temel anlamları ve köken bilgilerine de kısaca yer vermiştir. *Dumrul*’un kuş adı olduğunu belirtip “*dumrul* < *tuğrul* değişimini göstermiştir (2005: 165). *Tuğrul* adını da “kuş adı; doğan; ankâ” şeklinde tanımlar (231.s). *Ertuğrul* adının *er* ve *tuğrul* birleşimi olarak gösterir ve “tuğrul kuşu gibi yiğit” anlamını verir (171.s).

Küçük, Eski Türkçede kuş isimlerini incelediği makalesinde kuş adı olarak ilk kez DLT’de geçen *togrul* kelimesinin *togra-* fiilinden gelip “yırtıcı kuş” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (2013).

Türkçe Sözlük’te *tuğrul*, “çakırdoğan” olarak tanımlanmıştır (2384.s).

TS’de *Ertuğrul* kelimesi *Ertuñrul* şeklinde geçmektedir (85.s). *Koñur* “yanık al, yağızimsı al”, *koñurcağ* “konurumsu, yanık al renge yakın” kelimeleri de sözlükte yer almaktadır (144.s).

Ağızlarda *koğur*, *kongur*, *konğur*, *konkur*, *konur* şeklinde görülen kelimenin renk ifade eden anlamları “açık sarı, boz, bozla sarı arası (öküz için)”, “her yanı siyah, yalnız belkemiği boyunca olan tüyleri sarı inek ya da öküz”, “sarı ile siyah karışımı bir renk, koyu kumral, kestane rengi (öküz, inek için)”, “kara, esmer”, “kırmızı”dır. Bunlar dışında “bozumtırak halı ipi boyası”, “kimseyi beğenmeyen, gururlu, kibirli, kendini beğenmiş; süslü, çalımlı, şık, kurumlu; inatçı, aksi”, “is kokusu” gibi anlamlarda da kullanılmaktadır (DS, C.4: 2903-2904 ve C.4: 2919-2920).

Caferoğlu, hazırlamış olduğu sözlükte, Eski Uygur Türkçesinde *Togrul* kelimesinin “antroponim ve lâkap”, *Toğrul* şeklinin de “erkek adı” olarak kullanıldığını belirtmiştir (2011: 243).

DLT’de Kâşgarlı’nın verdiği bilgilere göre *çakırdoğan* ve *tuğrul* olarak da bilinen, yırtıcı bir kuş olan *togrul* “bin kaz öldürür, bir tanesini yer”. Erkek ismi olarak da kullanılır (210.s). *Koñur*, “kestane rengi” anlamında olup (494.s), “kestane rengine dönmek” anlamın *koñra-* fiili de kullanılır (514.s).

Dede Korkut Kitabı’nda *koñur* kelimesi “kestane rengi, koyu kızıl, yağız al” anlamında olup *Koñur Koca Saru Çoban* kişi adında da görülmektedir (Ergin, 1997: 189). *Dumrul* kelimesininse *Delü Dumrul* şekliyle bir kişi adı olarak geçtiği malumdur (97.s).

Tulum’un hazırladığı sözlüğe göre 17. yüzyılda *kumral* sözcüğü *qumrāl / qumrān* biçimindedir (2011: 1147).

❖ **kur**

bk. karşı

❖ **kurşun**

bk. çağla-

bk. balıkçıl

❖ **kuşluk**

DENY:

Zaman zarfı işini de görebilen kelimeler ve ifadeler

... Günün veya gecenin diğer zamanları şu ifadelerle gösterilir:

... *kuşluk vakti* “kuşlara yem verilecek zaman, sabahın saat 10 suları”.

(2012: 245, 247)

Deny, *kuşluk vakti* ibaresini “kuşlara yem verilecek zaman, sabahın saat on suları” şeklinde açıklamaktadır.

Elöve’ye göre ise *kuşluk* kelimesinin bilinen *kuş* kelimesiyle ilgisi yoktur. Kelimenin aslı DLT’de “güneş, hararet” anlamındaki eski *qoyaş* kelimesinden *qoyaşlıq*’tır.

Sonradan bozularak *kuşluk* olmuştur. Elöve, sözlük yazarı Asım'ın Arapça *dahve* kelimesi açıklamalarının da bu görüşü destekler nitelikte olduğunu ifade edip ilgili kısmı alıntılamıştır: “Bu Arapça kelime *irtifā'ı nehār* ‘gün yükselmesi’ anlamındadır ki sonradan hulûl ve zarfiyet alakasıyla ‘genç kuşluk vakti’ anlamını almıştır. Güneşin henüz ufuktan kalkıp yeni yeni yayıldığı zamandır. Bundan da sonraki *duhā*’dır. Türkçede *koca kuşluk* denilir. Gün ortasına *karip* zamandır.” Elöve, bu açıklamalara göre *kuşluk* kelimesinin Arapçadaki asıl anlama göre *kuyaşlık* olup bilineni de *koca kuşluk* yerine yalnızca *kuşluk* denileni olduğunun, aynı zamanda حى kelimesinin *güneş*, *koyaş* anlamına da geldiğinin anlaşıldığını ifade etmiştir (Deny, 2012: 247).

Kaçalin, Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı çalışmasında, metindeki *kuşluk* “kuşluk, işrak” kelimesi için *tüş+lük* tahlilini yapmıştır (2017: 812).

Tulum'un Meninski'den hareketle hazırladığı sözlükte *kuşluk* “kuşlü çori, murğistān, murğizār” olarak verilmiş olup “kuş” ile ilgili olan yalnızca bu kelimedir. Bu da araştırılan *kuşluk* sözü ile ilgisiz görünmektedir. Esas ilgili olan *kuşluk* kelimesi ise “zāhv, zuhā” olarak açıklanmıştır. *Kuşluk yemeği* olarak verilen söz grubu ise “kähve altı” anlamındadır (2011: 1151). Ayrıca aynı eserde *U- Sınıfı Ekleri* başlığındaki *isimden isim -sıfat- eki +LÜK* örnekleri arasında *kuşluk* kelimesi de sayılmıştır (126.s).

KT'de *kuşluk* kelimesi Deny'nin görüşüne paralel şekilde “kuşlara yem verilen vakit, sabah ile öğle arasındaki vakit, duhā” şeklinde açıklanmıştır. *Kuşluk yemeği*'nin “öğleden evvelce yenen taam, gıda” olduğu belirtilmiştir (699.s).

Clauson da *kuşluk* maddesinde kelimenin *kuş*'tan geldiğini belirtmiştir. Osmanlı Türkçesinde *kuşluk* ve Türkmen Türkçesinde *guşluk* şeklinde görüldüğünü belirttiği bu kelimeyi “günün erken saatleri (kuşların çoğunlukla aktif olduğu zaman)” ve “büyük kuş kafesi; kuşların avlandığı yer” şeklinde iki ayrı anlamla vermektedir (1972: 672).

Eren'e göre Türkçe *kuş* kökünden geldiği yolundaki inanç bilimsel yayınlarda sık sık dile getirilmiştir. *Kuşluk* ile lehçelerdeki “öğle yemeği” anlamında, *tüş* “öğle” kökünden gelen *tuşluk*, *tüşlük*, *tüstik*, *tüski as* ifadeleri arasında benzerlik göze çarpmaktadır. Ancak Oğuz grubu lehçelerinde ve Çuvaşçada *tüş* yapısının olmaması ve *tüşlük* / *düşlük* gibi bir ifadenin kullanılmaması sebebiyle Türkiye Türkçesi *kuşluk* ile ilgisinin olmadığı söylenilebilir (1999: 271).

Nişanyan, “öğleden önceki zaman” anlamındaki ET *kuşluk*’un *kuş* ile ilişkisinin açık olmadığını belirtmekle yetinmiştir (2003: 255).

Gülensoy’un da kelimeyi *kuş+luk* şeklinde tahlil edip “günün sabahla öğle arasındaki bölümü” şeklinde açıkladığı görülmektedir (2011, C.1: 581).

MS’de OT (Oğuzca) *kuşluk* “kuşluk vakti” kelimesine bağlanmıştır (720.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *guşluḥ*, *guşluḡ* şekillerinde görülen bu kelimeyi ET *kuşluk* şekline bağlamıştır (1995: 149).

Türkçe Sözlük’te *kuşluk* kelimesinin anlamları “günün sabahla öğle arasındaki bölümü, kuşluk vakti; kuşlara yem verilen zaman; büyük kuş kafesi” şeklinde verilmiştir (1545.s).

DLT’de Oğuzca notuyla kaydedilen “kuşluk vakti” anlamında *kuşluk* kelimesinin yer aldığı görülmektedir (207.s).

L

❖ *laçın*

bk. lakırtı

❖ *laçin*

bk. lakırtı

❖ *lakırtı*

İncelenen diğer kelimeler: laçın, laçin, lapa lapa, lapçın

krş. yaprak

DENY:*Türkçede kök başlarındaki ünsüzler*

Türkiye Türkçesinde kelimeler nâdiren sızıcı tonlu bir ünsüzle başlar, hiç bir zaman sızıcı damak sesi ğ ile başlamaz, nâdiren diş sesi z ile, gene nâdiren sonantlarla başlar. Sonantlar arasından *r* ve *l*, nazal ses *ñ* gibi (zaten diftong gibi de kabul edilebilen) kelime başlarında hiç görülmezler. Akıcı sesler *m* ve *n* de kelime başında çok nâdir görülürler.

Patlayıcı ünsüzlerden sonra, art damaktan çıkan *g* sesi (kalın) hemen hemen hiç bir zaman kelime başında görülmez.

Not 1: Onomatopeler bu kurala uymazlar. Meselâ, *lakırdı* (İstanbul: *lâkırdı*) kelimesi bu şekildedir, iki heceli bir onomatope olan *lakır lakır*'dan gelmektedir, bu da *lak lak*'ın uzatılmışıdır. *-ir-di*, *-ir-ti*, *-il-di*, *-il-ti* tâbirlerinin şekillenmesiyle yapılmıştır. Karş. *laklak*, leylek gagasının takırdaması (Arapçada *laklak*, Türkiye Türkçesinde *leylek*); kumik: *lakır* veya *lakırt* (*lakırdı* ile hemen hemen aynı) Sbornik Kavkaza, cilt XVIII sh. 77) *lakır* başka bir anlamda (*Ahterî-i Kebir*, I, 225, *el-hakûk* başlığı altında); *lak-tr-da*, eski tarz türemiş fiil. Baki tarafından kullanılmıştır. (XVI. yy) “Drovak” yayını *takıl bakıl etmek* (gevezelik etmek, Radloff, III. 786) le karşılaştırılabilir. Karş. Farsça *dak u lak* (gevezelik); ünsüz diftongunun gelişmesiyle *langır* elde edilir (halk dili), *langır lungur* aynı anlamda (bir arabanın çıkardığı hurda sesleri) Gagavuz dilinde bu son anlam için *lakırtı* (Moschkof) kullanılır, bu da bizi *lakırdı* şekline götürür. (*Langır* kelimesi *lakır* ile karşılaştırılabilir, ayrıca çift olan *langır lungur* da benzer şekiller olan *takır X tangır*, *takı tukur X tangır tungur*, *takırtı X tangırtı* vs ile karşılaştırılabilir) Dialektal Anadolu dilinde *langırtı*, *langırdak* zil çalmasını ifade eder (*çingırtı*); dial. *lönğürdek* (hayvan çingırakları). Karş. Arapça *l-k-ş* kökü de gevezelik ima eder. Kazan ağzında ise *lar-ıl-da* (gevezelik etmek) vardır. (karş. Tobolsk: *lar-la-*).

(2000: 85)

-ItI ve *-IrtI* ekleri. Bunlar *-IntI*'nın çeşitleridir. ...

-ItI ve *-IrtI* ögelerine (aynı kökten olan *-ildemek* ve *-irdemek*'li fiilleriyle nöbetleşe olarak), çoğunlukla yansıma kelimelerden yapılmış adların sonunda rastlanır. *-ItI* ve *-IrtI* ardınca gelen *-tI* eklerinden yapılmış bu biçim birim, yukarıda mutalaa edilen *-IntI*'lı kelimelerle oluşumları bakımından benzeşim ilgileri vardır. İkisinde de şema aynıdır. Akıcı ünsüz ardınca *-tI* veya akıcı ünsüz ardınca bir dişli.

-IntI'lı kelimelerin bir özelliği olan sebat ve devam fikri burada bir gürültünün (veya bir hareketin veya parıldayışın) tekrarı yahut karar ve devamı görünüşüyle bulunuyor ...

2.hatırlatma - Şu iki kelimenin *de-* biçiminde karşı fiilleri yoktur: *Lakırdı* (Bununla beraber krş. Doğu Türkçesinde *larıl-da-mak* “söz söylemek”),^[1] *kişirti* (= *kişnemek*).

(2012: 490-491)

z ve *n* ile başlayan kelimelerin bulunmasından hoşlanmamaya tepki olarak Türkiye Türkçesi bazı yabancı kelimelerin başında bulunan *s* ve *l* seslerini karşılıklı olarak bu seslerle değiştirir. Bunlar genellikle halk ağzındaki şekilleridir. ...

n > l değişikliği daha nâdir görülür: ... Türkçedeki *laçın* (bir çeşit şahin kuşu) Moğolcada da aynı anlamda kullanılan *naşın*’e karşılıktır. (2000: 86)

Deny, bugün sözlükte *lakırtı* şeklinde geçen kelimenin ses taklidi bir kelime olduğunu kabul etmektedir. *Laçın* kelimesinin ise Türkçeye Moğolcadan geçtiği fikrindedir. Elöve’ye göre *lakırtı*, *lapa lapa*, *lapçın*, *laçın* sözleri “örtmek” anlamlı bir kökten gelmektedir.

Elöve, /l/ ve /r/ ünsüzlerinin kelime başında yer almaması bilgisine dayanarak bu seslerle başlayan kelimelerin başındaki /l/ seslerinin çoğunlukla /y/ sesinden değiştiğini belirtmiştir. Bu bağlamda karın yağışı için kullanılan *lapa lapa* ifadesi aslında *yapa yapa* yani “örte örte” şeklindedir. *Lapçın* kelimesi de “ayağı örtmeye özgü (ayakkabı)” anlamıyla *yapçın*’dan, *laçın* ise “yıldırım gibi atılan kuş” anlamıyla *yaşın*’dan gelmektedir. *Larılda-*, *lakırdı* sözcükleri de *yakırdı* şekliyle ilgili görünmektedir (Deny, 2012: 491). Elöve, ayrıca Deny’nin bugün sınırlı sayıda kelimedede kalmış eski yapım eklerinden biri olarak saydığı *-DA*, *-DI* ekinin örnekleri arasına *lakırdı* kelimesini de eklemiştir (527.s).

DLT’de **ya-* fiiliyle ilgili olan *yap-* “(kapıyı) örtmek, kapatmak; (duvar) yapmak” (375.s), *yapıgılg* “kapalı, kapanmış” (369.s), *yapçun-* “yapışmak, yapışıp asılmak” (391.s), *yapçur-* “yapıştırtmak” (387.s), *yapın-* “kendi kendine (kapıyı) çarpmaya başlamak; (kalkan vb. bir şeyle) örtünmek” (383.s), *yap yup* “aldatma ve ayartma” (413.s) vb. pek çok türev yer almaktadır. *Lāçın*’ın yırtıcı bir kuş olduğu belirtilmiş, “şahin” olarak tanımlanmıştır. Yiğitlik ifadesi sebebiyle mecazen erkek adı olarak da kullanıldığı bilgisi verilmiştir (176.s).

Kimi araştırmacıların *lakırtı* kelimesiyle ilgili gördüğü *kıkır-* fiili DLT’de Kâşgarlı tarafından “yüksek sesle bağırarak” anlamıyla (255.s), *kıkırış-* ise “bağırıp şamata etmek” (296.s) anlamıyla eserde yer almaktadır.

Aynı *kıkır-* “çağırarak, seslenmek, bağırarak” fiili ve türevi *kıkuruş-* “bağırışmak” E. Uyg. döneminde de karşımıza çıkmaktadır (Caferoğlu, 2011: 174).

KB’de de *yap-* fiilinin “örtmek, kapamak” anlamına geldiği görülmektedir (1979: 523). *Yapçu-* “yapışmak”, *yapıl-* ve *yapul-* “örtünmek, kapanmak, gizlenmek” (523.s) fiilleri ile *laçın* “şahin kuşu” adı kullanılmıştır (306.s).

Dede Korkut Kitabı Dresden nüshasının üçüncü sayfasında “*Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz, yapağulu gökçe çemen güze kalmaz.*” ifadesi yer almaktadır (Ergin, 2004: 74). Bu özlü ifadede geçen *yapa* terimini Ergin “lapa” şeklinde açıklamıştır (1997: 320). Gökyay da *yapa yapa* ifadesini “lapa lapa”, *yapa yapa karlar yağmak* ifadesini de “lapa lapa kar yağmak, kuş-başı kar yağmak” olarak izah etmiştir (1973: 304). Metinde “lakırdı, lâf, boş söz” anlamında *ilakırdı* kelimesi kullanılmıştır (Ergin, 1997: 150). *Yaşur-* “saklamak, gizlemek” de ilgili görünen metindeki diğer bir kelimedir (Ergin, 1997: 323).

KT’de *laçın* kelimesi “beyazlı ve kırmızı ayaklı bir cins şahin” olarak açıklanmış, aslında sıfat olduğu, “sarp ve şedit” anlamına geldiği vurgulanmıştır (711.s).

Clauson, *laçın*’ın alıntı bir kelime olduğunu söylemekte, Toharcadan alınmış olması ihtimalini kuvvetli bulmaktadır. İlk ses *l-* çoğunlukla değişmez. Lehçelerde, kelimenin anlamında farklılıklar görülebilmektedir. Bazı lehçelerde “kızıl enseli doğan”, bazılarında “gök doğan” anlamıyla karşımıza çıkar. *Laçın kaya* tamlamasını “a precipitous mountain” olarak tanımlar (1972: 763). Eren’e göre Clauson’un bu tanımı *yalçın kaya* ifadesini karşılar (1999: 277). *Alakır-* fiili Clauson’un sözlüğünde *kıkır-* / *kıkırış-* fiiliyle birlikte kullanılan Uygur Türkçesine özgü bir fiil olarak verilmiştir. “Bağırmak” anlamında olup Osm. *lakırdı* kelimesinin kökeni olduğuna dair görüşe de yer verilmiştir. Clauson, *alakırış-* kelimesine de ayrı bir madde başı olarak yer vermiş ve *alakır-* fiilinin birliktelik ifade eden çekimi olduğunu söylemiştir. Uygur dönemi metinlerinden “Yüksek sesle bağırdılar.” anlamındaki *yavlak ünin kıkırışu alakırdılar*, *katıg ünin kıkırıştılar alakırıştılar* cümlelerini örnek olarak paylaşmıştır (1972: 140). Clauson, “bağırmaq, haykırmak” anlamı *aykır-* fiiline de yer vermiştir (271.s).

Eren, *laçın* kelimesinin OT ve E. Kıp. dönemlerinde *laçın* “doğan” olarak geçtiğini belirtir. Türkçe *ala* kökünden gelip *ala* + *-çın* şeklinde tahlil edilen bir görüşü paylaşır. Bu görüşe göre başındaki *a*’nın düştüğü anlaşılmaktadır. Türk lehçelerinde buna benzer ses düşmelerinin yaygın olduğunu belirtir. Buna karşılık Ramstedt’in *laçın*’ı Latin adıyla açıklamaya çalıştığını ve “Batı (Latin) doğanı” anlamını verdiğini söyler. Daha sonraysa Moğolca *naçın*’i Türkçe *laçın* ile birleştirir. Son olarak *Latin* birleşmesini yenileyen Ramstedt’in görüşüne Räsänen de katılmıştır. Eren’in düşüncesi Moğolca *naçın* biçiminin Türkçeden alındığı yönündedir. Pelliot’un Moğolca *naçın*’ın Türkçeden geçtiği, Brockelmann’ın *laçın*’ın bir alıntı olduğu, Garipov’un Başkurtça *ilasın*’ın Moğolcadan alındığı, Doerfer’in *laçın*’ın Hiung-nucadan veya Avarcadan kalma bir alıntı olabileceğine yönelik görüşleri de Eren’in ilgili maddesinde görülmektedir (1999: 277). Eren’e göre

lapçın ise Farsçadan geçmiştir (279.s). Dimitriev'den hareketle *lâkırdı* kelimesinin *lakır-* "gevezelik etmek" kökünden geldiğini belirtir ve lehçelerde *lâkırdı*'ya benzer birçok türev kullanıldığını, belli başlı Balkan dillerine de geçtiğini belirtmiştir (278.s).

T. Tekin, GT *yapış-* "yapışmak" < **yapıç-* değişimini göstermiş, *yapşun-* fiilini *yapçın-*, *yapçun*, *yawçun-* şekillerine bağlamıştır. *Yapşur-* "yapıştırtmak" fiili için de *yapşur-*, *yapsur-*, *yafşur-* < *yapıç* < **yapçın-* gelişimini vermiştir (2013a: 43).

Karaağaç, N. K. Dimitriev'in 1926'da *lâkırdı* kelimesi hakkında bir çalışma yaptığı çalışmasından görüşler paylaşmıştır. Dimitriev, Radloff'a göre TT, Krm., Kmk. dışındaki Türk lehçelerinde bilinmeyen bu kelimenin, *l-* ön sesi sebebiyle Türkçe sayılamayacağını, alıntı kelime olarak açıklanması gerektiğini belirtmiş, Ar. *kahkaha*, *mazmaza* gibi tabiat taklidi kelimelerin Türklerce de benimsendiğini ve Ar. *laklak* "leyleğin çıkardığı ses; leylek" kelimesinden T. *-(ı)rtı* unsuruyla oluştuğunu söylemiştir. Karaağaç bu görüşte ilk hecelerinin ses benzerliği dışında hiçbir yakınlığı olmayan bu iki kelimenin eş kaynaklı gösterildiğini ifade etmiştir. Räsänen'in 1969 yılında yayımladığı sözlüğünde kelimenin kaynağını büyük ölçüde çözdüğü kanaatindedir. Osm. *lakır* kelimesinin Yak. *labıgra*, *labıgıra* şekliyle birleştiren Räsänen, *lakır-dı* sözünün E. Uyg. *alakır-* fiilinden geldiğini savunmaktadır. Clauson'un açıklamasıyla birlikte *alakır-*, *alakırış-* fiillerinin TT, Krm., Kmk. *lakır*, *lakırçı*, *lakırdı* sözlerinin ilişkisinin daha da netleştiğinin altını çizer. Dimitriev'in halk etimolojisi benzeri yaklaşımının Räsänen ve Clauson ile açıklığa kavuştuğu hâlde Eren'in sadece *lakır-* fiilinden geldiğini belirtmesini eleştirmiştir (2000).

Karaağaç, Türkçenin hiçbir tarihindeki ve hiçbir coğrafyasındaki ses sisteminde yer almayan *l-* ön sesi ile başladığı için alıntı bir kelime olarak görünen *lakırdı* kelimesini, Türkçenin düzensiz ses değişmesine uğramış kendi kelimesi kabul etmektedir. Karaağaç'a göre ET'de *alakır-* "bağırarak", *alakırış-* "bağırışmak" şekillerinde görülen kelime, kelime vurgusunu sona alan TT'de vurgusuz ilk hece ünlüsünü terk ederek **alakır-tı* > *lakırtı* > *lakırdı* şeklini almıştır. Bu vurgusuzlukla birlikte *alakır-*, *alakırış-* şekillerinin yerlerini daha ET döneminde *-l / -l-* > *y- / -y-* değişimleri ile ortaya çıkan *aykır-* "bağırarak, haykırmak" şekline bırakmaya başlaması söz konusudur. Bu durumla birlikte kelimedeki bir donukluk görülmüş ve bu donuklukla ilk hece ünlüsü terk edilmiş olabilir. *Alakır-* > **ayakır-* > *aykır-* > *haykır-* "bağırarak, haykırmak" gelişmesi ve **alakır-tı* > *lakırtı* > *lakırdı* "söz; boş söz" düzensiz değişmesi yaşanmıştır. Bu türevleri farazi **al* köküne bağlamıştır (1993).

Bahsi geçen *kakır-* fiili T. Tekin'in Türkçedeki aslı uzun ünlüleri incelediği makalesinde de geçmektedir. Tekin, önce "DLT'de geçen *kī* hitap ünlemi", E. Uyg. *kıkır-* "ağlamak, bağırarak, çığlık atmak", Tuv. *kıygır-* "ağlamak, bağırarak, haykırmak; çağırarak, davet etmek; sesli okumak" < *kīkır-* gelişimiyle ilk hecenin ünlü uzunluğunu belirtmiştir. Hak. *hıgır-* "çağırarak, davet etmek", Kzk. *kıygır-*, Kklp. *kıygır-* "ağlamak, bağırarak", Kırg. *kıygır-*, Trkm. *gıgır-* < **kīkır-* < *kī-kır-* denkliği de yine aynı yerde gösterilmiştir (2013a: 63).

T. Tekin, KB'de ise *kağır-* fiilinin "tükürmek, balgam çıkarmak" anlamıyla geçtiğini belirtip bu fiilin Alt., Tat. vd. *kakır-*, Hak. *hağır-*, TT *kağır-* şeklinde çağdaş lehçelerdeki karşılıklarını vermiştir. Daha sonra burada da şu gelişimi verir: *kağır-*, *kakır-*, *hağır-*, *kağır-* < **kākır-*, *gāgır-* < *ka-kır-*, Trkm. *gakılık* "tükürük" < **kākırık*. Bu fiil Mo. *kakira-* "tükürmek, balgam çıkarmak" anlamıyla karşımıza çıkar. Halha Moğolcasında *hağira-* şeklindedir. Tekin, burada da çağdaş Türk lehçelerini dâhil ederek gelişimi şu şekilde gösterir: *kakira-*, *hağira-* < *ka-kira-*, Kzk., Kırg. vd. *kekir-* "geçirmek", TT *geğir-*, *geyir-*, Az. *gäyir-* < **kākir-*, Trkm. *gāgır-* < **kākir-* < *kā-kir-* (63.s).

İ. Özkan, Dede Korkut Kitabı'nda geçen atasözü olarak nitelendirdiği bu ifadeden hareketle *yapa yapa* ikilemesini *lapa lapa* ile birleştirmiştir. Aynı atasözünü bir Oğuznâme nüshasında da göstermekte ve karın yağışı için kullanılan bu zarfın aslı şeklinin *yapa yapa* olabileceğini belirtmiştir. Özkan, *yapa* kelimesinin farazi **ya-* fiil tabanı veya köküne eklenen *-p-* fiilden fiil yapım eki ve *-a* zarf-fiil eki ile çözümlenmiştir. **Ya-* kökünün birden fazla olduğunu ve farklı anlamlı kelime grupları oluşturduğunu söyler. Bunlar "yaklaşmak, yakınlaşmak" - *yakın* vd.-, "yanılmak, yanlış yola sapmak, yoldan çıkmak" -*yazuk* vd.-, "ışık saçmak, aydınlatmak" -*yaruk* vd.-, "yaşamak ömür sürmek" -*yarı-* vd.-, "örtmek, kapamak" *yapağı* vd.- *Yapa yapa*'nın kökü "örtmek, kapamak, üstünü kaplamak" anlamındaki **ya-* 'tır. Bu zarf ile yağın her yeri kapladığı anlaşılmaktadır. Bu fiil kökünün *yaşut* "gizli", *yaşur-* "gizlemek", *yap-* "kurmak, yapmak, örmek", *yapırgak* "yaprak", *yapak* "kapak" gibi türevlerine de yer vermiştir (2011).

İ. Özkan ve F. Özkan yine Dede Korkut Kitabı'nda yer alan, "yavaş yavaş; iki yana sallana sallana" yürümeyi tarif eden *yap yap*, *apul apul* tabirlerini incelemişlerdir. Her ikisinin de **ya-* fiil kökünden geldiğini belirtirler. Çeşitli sözlükler ve diğer eserlerde kullanım örnekleri verirler. *Yap yap* ikilemesinde kelime başındaki *y-* sesi korunmuş, *apul apul*'da ise düşmüştür. Verilen diğer *ya-* fiili türevlerine *abuk subuk* ikilemesindeki *abuk* kelimesini de eklemişlerdir. Açık ve anlaşılır olmayan şey esasen belirsizdir, kapalı, yani

yabuk / *yapık*'tır. Diğer bir türev de Erzurum ağızlarında varlığını sürdüren “düz, yayvan, yassı taş” anlamındaki *leppik*'tir. Bu kelime de *yapık*'tan gelmektedir. Türkçede söz başında *l*- sesi bulunmamasına rağmen bu türevlerde *y > l* değişimi de görülebilmektedir. *Yapçın > lapçın*, *yapa yapa > lapa lapa*, *yap yap > rap rap*, *yoş > loş*. *Yalpala*- türevinde ise metatez görülmekte ve *yapla-* > *yalpa-* değişimi yaşandığı anlaşılmaktadır (2015).

Kaçalin, *yapa* kelimesini *yāp+a* şeklinde çözümlenmiştir. *Yāp* ise “yavaş” demektir (2017: 822). Ayrıca TT'de *lapa lapa* şeklinde görülen *yapa yapa* ikilemesini Moğ. *labsa* “iri kar taneleri, lapa lapa” kelimesiyle de yakınlaştırmıştır. *y- > l-* değişimi için bir başka örnek olarak *lorı* “kuzukapan, kartal” < *yori*; *loş < yoş* “yaş, akşam karanlığı” örneklerini vermiştir. Kelime ortasında da aynı değişim *salak* “giyinişinden konuşma ve davranışından seviyesiz, dengesiz ve saf olduğu anlaşılan kimse” < *sayak* “pervasız, serseri, tek başına dolaşan” örneğinde görülebilir. *y ~ l* denkliliğinden de söz eden Kaçalin, T. *yom* “alkış” ve Fince *lumo* “büyü”, T. *yavaşa* “hayvanı zaptetmek için dudağa geçirilen ağaç kıskaç, buyla, burunsalık, burunduruk” ve Far. *lavāşa* (< *lab + āşa*) “dudak gerici kıskaç”, *lêken* ve *yeken* “balıkçıl”, *yengeç* ve *lengeç*, *yakırdı* ve *lakırdı*, *yoma* ve Yun. *loma* “kalın halat” vb. pek çok örnek göstermiştir. Kelimenin *apul* ile de birlikte düşünülmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu duruma göre /y/ ön seste bir türemedir ve /ā/ uzun ünlüdür. *āp / yāp / yāb+a* “yavaş, ağır” olarak düşünülebilir. Örneğin *yaba kulağ* ifadesi “ağır kulaklı, kulağı ağır işiten (kuş) baykuş” demektir. *Baykuş*'un da Farsça aslı *bī-gūş* olup “kulaksız” anlamındadır (2017: 576-577). *Apul* kelimesini de *āp+^ul* şeklinde çözümlenmiştir (701.s).

Nişanyan, “lapa lapa (kar)” anlamındaki *yapa yapa* ikilemesini vermekte ve *lapa* kelimesinin *yap / lap* şekillerindeki ses taklidi kelimededen geldiğini belirtmektedir (2003: 262). *Lakırdı* sözcüğünün ise *lak*, *laklak* şeklindeki “dil şaklatma sesi”nden türeyen *lakırdamak* fiilinden türediğini kabul etmektedir (261.s).

Gülensoy, DLT'deki *laçın* kelimesini farazi **lāçın* kelimesine bağlamaktadır. Bu kelimeyi de “yüksek, ulu, büyük” anlamlı **ala* kelimesine eklenen OT *çın* “doğru” ile açıklamaktadır. *Laçın* kelimesini ön seste ünlü düşmesi olayına bir örnek olduğu kanaatinde olan Gülensoy, ön seste /a/ ünlüsünün düşmesi için *laçın / laşın < alaçın*, *lakırdı < alakırdı* “söz”, *lañ < ılañ < alañ* “aksilik, uğursuzluk”, *laşık < alaşuk < alacuk* “çadır” örneklerini vermiştir. Moğolca, Rusça, Avarca, Toharcadan alıntı olduğuna dair görüşlere de yer vermiştir. Anadolu ağızlarında pek çok hayvan adının ALA ile yapıldığını söyler ve bu durumu da ALA + *abak*; *arga*; *baba* “akbaba”; *alābahta* “üveyik”; *balık*; *baş*; *ğaga*; *çavuş* “ibibik kuşu” gibi örneklerle somutlaştırır. *Lakırdı* kelimesindeki görüşü de

laçın için yapılan açıklamada anlaşılmıştır. Türkçe olduğunu düşündüğü bu kelimeyi G. Karaağaç'ın da görüşlerinden hareketle *alakır*- “bağırarak, haykırmak” fiiline bağlamış ve Anadolu ağızlarındaki *langırdak* “çok ve bağırarak konuşan; gür sesli kelimesinden bahseder. Bu kelimeyi **alakır-da-k* şekline bağlar. *Lamgırda*- “gevezelik etmek; bağırarak konuşmak” ve *langırtı* “büyük çanın çıkardığı ses; anlamsız ve can sıkıcı söz” kelimeleri de ağızlardaki ilgili gördüğü kelimelerdendir. Nişanyan'ın görüşünü yanlış bulduğunu söylemiş, *lakırdı* kelimesinin ses taklidi *lak lak* ile herhangi bir ilgisi bulunmadığını vurgulamıştır (2011, C.1: 595-596).

MS'de *lapa lapa* birleşik zarfı ses taklidi söz kabul edilmiştir (736.s). Kaytanla bağlanan, tabanı meşin mest” anlamındaki *lapçın*, Far. *leb-çîn* kelimesine bağlanmıştır (736.s). ET *laçın* şekline bağlanmış olan “beyaz renkli, ayakları kırmızı bir çeşit şahin” anlamındaki *laçın* için kökünün kesin olarak belli olmadığı, yabancı bir kökten gelmiş olabileceği, ayrı bir maddede “çıkılması güç, sarp, yalçın kayalık (yer)” anlamındaki *laçın*'in ise kökünün bulunamadığı belirtilmiştir (731.s). *Lakırdı* imlasıyla verilen kelimenin de ses taklidi *larıl-da*- fiilinden geldiği ifade edilmiştir (734.s).

İ. Özkan'ın bahsettiği ikilemelerin ögeleri olan *apul* DS'de *abul* “aptal; kemiksiz et” (C.1: 32); *yap, yapça, yapçan, yapçan* “yavaş, yavaşça” (C.6: 4178) şekillerinde karşımıza çıkmaktadır. *Laçın, laçın* kelimeleriyle ağızlardan “kartal; atmaca; doğan”, “çıkılması güç kayalık yer”, “bir çeşit halk oyunu, bar” anlamlarıyla derlenmiştir (C.4: 3058-3059).

Ögel, Oğuz boylarından Avşar'ın ongunu, armasını, damgasını olarak *cure-lâçın kuşu*'nu göstermiştir. *Cure / çure*'nin Farsçadan Türkçeye giren ve “beyaz doğanlara verilen ad” olduğunu belirten Ögel *Lâçın* kelimesi için Ahmet Vefik Paşa'nın “beyazlı, kızıl ayaklı şahin. Yalçın, sarp ve şedîd manasından *ak-şâhin*'e isim olmuştur.” açıklamasına yer verir. *Lâçın* denen bu kuşun hangi tür olduğuna dair açıklamalarından sonra *naçın* şeklinde yine “doğan” anlamında Moğolcaya da girdiğini ifade etmiştir (2003: 362-363).

Kelimedeki anlam değişikliğini incelediği bir yazısında Karamanlıoğlu, *adamcıl* ve *insancıl* kelimelerini değerlendirmiştir. Kelimeyi teşkil eden *-çıl, -çil* isimden isim yapma ekinin, az da olsa, *-çın, -çin* ve benzeri şekilleri ile eskiden beri bilindiğini belirtmiştir. DLT'de geçen *balıkçıl* kelimesini hatırlatmış, yine DLT'de de yer alan *biçin* “maymun” ve *laçın* “şahin” kelimelerinin son hecelerinin benzerliği dolayısıyla bu ekle ilgili olduklarını söylemenin zor olduğunu dile getirmiştir. (1966: 149-150).

Küçük, Eski Türkçede kuş isimlerini incelediği makalesinde *la:çın* “şahin” kelimesinin tarihî lehçelerdeki kullanımını şöyle göstermiştir: Kök. *la:çın*, E. Uyg. *la:çın*, Krh. *la:çın*, Harz. *la:çın*, Kıp. *la:çın*, Çağ. *la:çın*, Osm. *la:çın* (2013).

Türkçe Sözlük’te *laçın* olarak yer verilen kelime “beyaz renkli bir cins şahin” olarak tanımlanmıştır (1567.s). *Lapçın* ise Farsça kökenli eskimiş bir sözcük olarak, “tabanı meşinden olan mest, edik” anlamıyla verilmiştir (1576.s).

TS’de *yapa yapa* “lapa lapa”; *yap yap, yab, yabca yabca, yab yab, yabca yabca, yapça yapça* “yavaş yavaş, usul usul, sessizce” ifadeleri yer almaktadır (234.s). *Laçın* kelimesi de “şahin; sarp, yalçın” anlamındadır (152.s).

❖ *lapa lapa*

bk. lakırtı

❖ *lapçın*

bk. lakırtı

M

❖ *ma*

İncelenen diğer kelimeler: be, na, nah

DENY:

Uygurcada *ymä* edatı (Müller, *Uygurca*, 6.s., I, 12; 37.s., I, 3 ve çeşitli yerlerde; Chuast. Man, 9.s.; I, 10) ki [*Dîvânu Lugâti’t-Türk*, III, 271.s. *yämä* olup *mä* (veya *ma*) biçiminde kısaltılmış olarak bazen bağlaç veya pekiştirme edatı hâlinde görülür.] *dahi* zarfına denktir.

Örn.: *Yädürür kamuğnu ma yämâz özi* “Tanrı yedirir herkesi, dahi yemez kendisi.” (*Kutadgu Bilig*, 4, 15);

Yaratқан törätkän ma qadir kemaļ “Yaradan, meydana getiren dahi güçlü tam (Tanrı)” (aynı eser, 4, 12);

Yana ma ayıttı “Yine dahi söyledi.” (aynı eser, 293).

Şuna da dikkat edilmeli ki Kahire yazmasındaki ما edatı bazen Uygurca metindeki (belki *de* yerinde olan) *ta*'ya denk bulunuyor.

ma edatı uymacadır. Bu, Çin Türkistanı'nda hâlâ yaşamaktadır.^[1]

Örn.: *Ularma kälip kölniñ suğa çomdi*. “Onlar (güvercinler) de gelip gölün suyuna daldı.” (Radloff, *Proben*, VI Tarançı Lehçesi, 92.s.)

Sänme ağa mänme ağa atnı kim baħa. “Sen de ağa ben de ağa, ata kim baka (timar ede). ...

Bu edat, *hem* 'den bazen önce bazen sonra getirilerek bazen onunla karışıyor.

Örn.: *Mänma häm barur män* “Ben de (hem) varırım.” (*Yedi Uyurlar*, 229);

Biz hämmä keynimizdin qorqadurmiz “Biz hem de geridekimizden korkarız.” (aynı eser).

“Bütün, hep” anlamındaki Farsça *heme* de şüphesiz bundandır: *Bu törtülänniki hämmesi* “bu dörtlenmişin hepsi” (aynı eser § 226).

Bazen bu edatın ünlüsü *u*, *o* arasında ortalama bir sese *ü* 'ye kadar zayıflar:

Senimü ħuda yaratқан, biznimü ħuda yaratқан. “Seni de tanrı yaratıcı(dır), beni de tanrı yaratıcı(dır).” (aynı eser § 230);

Bu it bolsamü ħudanın maħlağı “Bu köpek olsa dahi (köpek dahi olsa) tanrının mahlûku(dur).”

Bu bakımdan *ma* veya *mü* edatını soru edatı *mu*, *mi* ile belki akraba saymak lazım gelir.

Aynı edat, “her kim, hangisi dahi” anlamındaki *qayuma* (*Kutadgu Bilig*) ve *nämä*, *neme* kelimelerinde de görülür. ... Bunu *ma*, *me* ünleleriyle karıştırmamalı.

Yine krş. tekrarlı iki ad veya sıfat arasında pekiştirme edatı olan *me*: *tez me tez* “çabucak” (Guiganof, *Dict.* 68.s.)

Krş. Kırgızca *kösbökös* 'teki *bö* Osmanlıca ve Farsçada *be*.

Ymä yerine *oq* edatı da kullanılırdı.

(2012: 258-260)

Teklifsiz konuşmalarda *işte* yerine *na* ünlemi kullanılır:

Örn.: *Na bir guruş daha*.

Bu edat Leh dilinde ve (Bulgarca, Sırpça, Romence, Rumca Yeni Yunanca gibi) Balkan dillerinde bol bol kullanılır.

Eski Osmanlıcada aynı anlamda *me*, *ma* edatı da kullanılırdı. Bunun cümlede belirli bir yeri yoktu.

Örn.: *Me işbu suyile abdest aļ^{AUE}* (*Hulviyât-ı Şâhî*, 41. yap.).

Su getürdüm me^{AUE} (aynı eser).

(2012: 646)

Bağlaçlar

ne ... ne ...

Değişmeli bir olumsuzluk bağlacı olan *ne* iki veya ikiden fazla tekrarlanarak *ne... ne ...*; *ne ... ne de ...* biçimlerinde kullanılan hem Türkçe hem Farsça bir kelimedir.

Bu *ne ... ne ...* (olumsuz bir cümle içinde) olarak asıl “(hiçbir) şey” demek olan *näñ ... näñ ...* biçiminde çok eski bir kelime yerindedir. Olumlu bir cümle içinde ise bu *näñ* “şey” anlamındadır (krş.. Latince *res*).

Bu sonuç, Müller (*Uygurca*, I, 12.s.)'nin bir ibaresinden çıkarılmaktadır. Yine *Nāñ bilmāzlār* “(Hiçbir) şey bilmezler.”^{AUE} (Müller, *Uygurca*, II, 4.s., I, 2; krş. aynı yerde I. 12.s.).

Bunula beraber *nā*'nin bu kullanılışı Farsçanın tesirinden ileri gelmiş olması da bunun kadar gerçek bir şey olabilir. Krş. *ki*'nin kullanılışı ki o da buna benzer bir hâdise göstermektedir.

Çağataycada *ni ... ni ...* ^{AUE} biçiminde yazılır ...

Örn.: *Ne bugün ne yarın;*

Ne selāmün 'aleyküm ne 'aleyküm selām (söylence). ...

Ne'li cümlelerde olumsuzluk, aslında Farsçadakiyle karıştırılan bu bağlaç ile ifade edildiği için (Fransızcada olanından farklı olarak krş. yukarıdaki örneklerin Fransızca tercümelerini) artık böylelerinde olumsuz fiil kullanmak lüzumsuzdur. Böyle olmakla beraber zamanımızın dilcileri şu gibi hâllerde olumsuz fiil kullanmasını öneriyorlar:

1.Fiil, değişmeli iki sözcükten bir olumsuz deyim ile ayrılmış olduğu zaman.

Örn.: *Bugün ne bahçeye ne sokağa hiç çıkmadım;*

O işe ne bunun ne onun mümkün değil aklı ermez.

2.Bir zarf-fiil veya bir zarf-fiil deyimini ile beraber olduğu zaman.

Örn.: *Ne okumaya ne yazmaya hevesi olmadığından ...*

3.Değişmenin iki sözcüğünden önce yer almış bulunduğu zaman.

Örn.: *Bugün çıkmadım ne bahçeye ne sokağa* (Bu, birinci örnekle aynı anlamdadır.).

Hatırlatma - Fiil değişmenin iki sözcüğü arasında bulunduğu zaman olumsuzluk ekini de alabilir; fakat böyle bir hâlde aksine cümle bu defa bir olumsuzluğun olumsuzluğunu bildiren ve dolayısıyla olumlu olan bir anlam alır.

Örn.: *Ne Ahmed gelmedi ne Mehmet.*

Böyle ifade etme tarzı istisna bir şeydir.

(2012: 603-604)

Deny, Uygurca *ymä* edatının kısaltılmışı olduğunu belirttiği *ma* edatının tarihî ve çağdaş lehçelerdeki bazı şekil ve kullanımlarını vermiş, soru edatı *mi* ile de akraba saymıştır. Ayrıca *na* ve anlamdaşı *ma*, *me* edatlarını örneklerle açıklamıştır.

Elöve ise hem *ma* hem de soru anlamlı *mi* edatlarının işaret kullanımlı *bu* sözcüğüyle ilgili görür ve bu durumu *b > m* değişikliği ile açıklar (Deny, 2012: 529). Çoğunlukla Anadolu'da *mah / meh* genel dilde *nah / na* şeklinin kullanıldığını belirtir ve - *Bunu mu istedin? Meh (me), al* (Yalvaç); *Çoraplarım nerde? - Meh oğlum* (Gerede) gibi kullanım örnekleri sıralar. *Mah (meh)* köpek, manda, inek gibi hayvanları çağırır ve onlara yem verirken de kullanılmaktadır (259.s).

Elöve, “işte” anlamındaki *na*'nin çeşidi *ma*'nın ince ahenkli olan *me* ünleminin anlamca gelişerek *m > b* değişimiyle *be* ünlemini verdiğini ifade eder (646.s).

Deny, *Ne Ahmed gelmedi ne Mehmet* cümlesindeki ifade etme tarzının istisna bir durum olduğunu belirtmiş, bunun üzerine Elöve bazı açıklamalar yapmıştır. Elöve'ye göre

Türkçede, Farsçada *na* ve Çağatay Türkçesinde (Fransızcada olduğu gibi) *ni* biçiminde görülen bu edatın ister Türkçe ister Farsça bir asıldan gelsin, esasında olumsuzluk anlamına konulduğu anlaşılmaktadır. Türkçede olumsuzluk eki olan *-me*, $n > m$ değişimiyle bu *ne*'nin bir çeşidi olabilir. Farsçada hem tekrarsız (ve fiili olumsuz) hem tekrarlı (ve fiili olumlu) olarak kullanılabilir; fakat Türkçede olumsuzluk anlamıyla tekrarsız kullanılamaz ve bu anlamı veren *ne*'lerin yalnız iki defa tekrarlanması da gerekmez. İki veya ikiden fazla bir sayıda olmak üzere tek veya çift olarak 2, 3, 4, 5, 6 ... defa da tekrarlanabilir. Bu bakımdan, bazı yazarların yaptığı gibi yalnızca çifte *ne*'lerden söz etmek ve yine kitabın yazarı da dâhil, bir çoğunda verilen örnekleri hep böylelerine hasretmek doğru değildir (604.s).

KT'de *ma* ünlemi “işte, na, al” şeklinde açıklanmış ve nadir kullanıldığı belirtilmiştir (731.s). *Na* da benzer şekilde “al, işte, bak” açıklamasıyla verilmiştir (905.s). *Be* ünleminin “*be, bre, vre, more, mori* suretlerinde Rumeli lisanları beyninde müşterek bir lügat-i âmiyâne” olduğu belirtilmiş, “a” ünlemiyle birleştirilip *abe* şeklinde de kullanıldığı belirtilmiştir (115.s).

Clauson, iki ayrı *ma: / me:* maddesine yer vermiştir. İlkinde *yéme:*'den kısaltmış “ve”, “çok” gibi farklı anlamları, farklı işlevleri olan bir enklitik olduğunu belirtir. *Ne:çe* sözcüğü “ne kadar” anlamındayken *ne:çe:me:*'nin “ne kadar olursa olsun” anlamına geldiğini, *ne:me* gibi birkaç sözcük hariç OT döneminde ortadan kalktığını ekler (1972: 765). İkincisinin de “buyurun, alın” gibi anlamlarda kullanılan bir ünlem olduğunu ve bazen *ma* bazen *me* şeklinde karşımıza çıktığını söyler. Sonunda /h/ bulunan biçimine de yer vermiştir (765.s). Tarihî metinlerden seçtiği *ne: me: yavuz ne:ñ ol bu:* “Ne kadar kötü bir şey bu!” örneğinde veya “her neyse” vb. yapıların peşinden gelen *ne yeme* gibi pek çok örnek kullanıma yer vermiştir (774.s).

Clauson, *yeme: (?yéme:)* maddesinde bu kelimeyi Türkçenin eski dönemlerinde, cümle başında kullanılan, “ve” anlamındaki iki bağlaçtan biri kabul etmektedir. Diğeri de *takı:*'dir. Daha sonra genellikle ikinci sırada “ayrıca, da” vb. anlamlarında kullanılmıştır. Maniheist Uygur metinlerindeki *takı yme* “ve ayrıca” şeklindeki bir kullanımdan da bahsetmiştir. *Yana yme* de “ve tekrar” anlamında kullanılmaktadır. *begleri: yeme: boğunu: yeme: tüz ermiş* “beyleri de halkı da düzenli imiş” Clauson'un tarihî metinlerden verdiği örneklerdendir (934.s).

Hamilton, *yemä* kelimesini “de, dahi, ve, hem ... hem, yine, yeniden, oysa, öyleyse, yine de” olarak açıklamış ve DLT’de verilen *äwät*, *ämät* ve *yämät* gibi ikili şekillerle karşılaştırılabileceğini belirtmiştir. *Äw-* “dönmek, dolaşmak” fiiliyle de ilişkilendirir (2011: 232). *Yenä* (*yana* / *yenä*?) “yine, yeniden, ve, üstelik” kelimesini de *yan-* “dönmek, döndürmek” + zarf-fiil eki *-a* olarak çözümlenmiş, *yana* biçiminin *yänä*, *yenä*, *yinä* olarak incelenmiş olduğunu belirtmiştir (233.s).

Ercilasun, *mA* ve *mU*’yu tarihî ve yaşayan Türk lehçe ve ağızlarından tespit ettiği pekiştirme enklitikleri içinde sayar. Enklitiklerin ekleşip kalıplaşabildiklerini söyler ve en eski kalıplaşmış örneklerin arasında *birle* (< *bir-le*)’yi de verir (Ercilasun, 2008). Şu örnek cümleleri de ekler:

Adlardan sonra “*mA*”: *iki zülfi ma genç özre yılan tig* “iki zülfü de hazine üstünde yılan gibi” (HŞ 871; Hacıeminoğlu 1984: 231).

Adlardan sonra “*mU*”: *bu at mu* (Dîvânu Lugâti’t-Türk, III 214), *huredlıgmu bolur tili boş kişi* “boşboğaz adam akıllı olur mu?” (AH 137; Arat 1951: 51, 87), Çağ. *efsun mu aytay* “efsane mi söyleyeyim” (Hacıeminoğlu 1984: 276), Har. *peri mü âdemi mü bir sorayın* (Hacıeminoğlu 1984: 276), Y. Uy. *biz işleşnimu, okuşnimu yahşi körümüz* “biz çalışmayı da okumayı da severiz” (Necip 1995: 276).

Sıfatlardan sonra “*mA*”: E. Uy. *kayuma orunta* “her yerde” (Gabain 1988: 105), *neçeme* “ne kadar” (Dîvânu Lugâti’t-Türk, III 38).

Sıfatlardan sonra “*mI*”: TT. güzel mi güzel

Zarflardan sonra “*mA*”: *ançulayu+ma* “tam öyle” (Gabain 1988: 105), *neçe me kiçig erse bolur ulug* “ne kadar küçük olsa da (yeri) büyük olur” (Kutadgu Bilig 1814), *bu kün me kim edgü atansa kişi* “bugün de kimler iyilik ile şöhret kazanmışlarsa” (Kutadgu Bilig 253), An. Ağ. iyiceme, güzelceme (Üstüner 2003: 223).

Fiilerden sonra “*mA*”: *kalumaz ma şükrüñ saña men bire* “bunlardan bir tekinin şükrünü bile ben sana edâ edemem” (Kutadgu Bilig 392; Arat: 1947 53, 1974: 38)

Fiilerden sonra “*mI* / *mU*”: *bardıñ mu, keldiñ mü* (Dîvânu Lugâti’t-Türk, III, 214), Çağ. *itim firyâdına gah gah yeter mü / kişisizliğine ol rahm eter mü* “itimin feryadına hav hav yeter mi / yalnızlığına o merhamet eder mi?” (Emîrî; Bodroglıgeti 2001: 328), *Bâkîye nazîr olsun mu* (Baki; Hacıeminoğlu 1984: 276), TT. *bir kaçtı mı tutamazsın*, Gag. *alar mı, görür mü*, Az. *alsınmı, gördümü*, Öz. *kütmedimmi*, Kaz. *bersem be, alsaq pa* (TLG 2007: 126, 210, 322, 468)

Ercilasun, *yeme* kelimesini *ye+me*, *neme*’yi *ne+me* şeklinde çözümlenerek bu ve benzeri ifadelerde enklitiklerin üst üste gelmesi veya diğer eklerle birleşerek kelimeler oluşturması durumunun gerçekleştiğini belirtir (2008).

T. Tekin, /h/ sesinin düştüğü örnekler arasında *mah* kelimesini de verir (2013c: 48). Köktürk Bengü Taşları’nda geçen *yeme* kelimesini “da / de, dahi, ve” olarak

anlamlandırmıştır (2008: 187). Daşdemir, Tekin'in bu kelimeyi **yām*- köküne bağladığını aktarmıştır (2007). Ergin, bu ifadeyi *yime* “yine, tekrar, ve, da, de” şeklinde kaydetmiş (1970: 124), Ercilasun da “da / de, yine” anlamıyla yer vermiştir (2016: 729).

Hacıeminoğlu, *ma / me* şekillerinde görülen kelimeyi kuvvetlendirme edatı kabul etmiş, “da, de” anlamıyla vermiştir. ET, Krh. ve Harz. dönemlerinde sık kullanılan bir kuvvetlendirme ve bağlama edatı olduğunu söylemiştir. Batı Türkçesinde hemen hemen hiç rastlanılmadığı, kullanımını ve görevini şekil itibarıyla *ok / ök* ve *da / de* edatlarına benzediğini dile getirir. Daima sona geldiğini, kendisinden önceki sözün genel uyumuna göre ek hususiyeti gösterdiğini vurgular (1992: 248). Gösterme edatı olduğunu belirttiği *na / nah* “işte” sözünün Batı Türkçesinde çoğunlukla halk ağzında kullanıldığını ifade etmiştir (307.s). *Ne / ni* ifadesini de yine kuvvetlendirme edatı olarak sınıflandırmakta, bilhassa *ne ... ne* ve *ni ... ni* şekillerinde çift olarak kullanımında karşılaştırma - denkleştirme edatı şeklinde görüldüğünü de belirtmektedir (249, 265.s). Çağırma - hitap edatları arasında yer verdiği *be* ifadesinin kökeni hakkında bilgi vermemektedir (286.s). *Yeme / yime* “yine, dahi, de, ve” ifadesinin ET ve Krh. metinlerinde sıkça geçen bir kuvvetlendirme edatı olduğunu ifade etmiştir (259.s).

Ergin, *nah (na)* kelimesini gösterme edatı kabul etmekte ve günümüzde argo sayıldığını hatırlatmaktadır (2007: 351). *Da, de* bağlama ve kuvvetlendirme edatının menşeyini ET dönemindeki *ma, me*'ye bağlamaktadır. İşlevlerinin tamamıyla benzer olduğunu vurgulamakta, edatın başındaki *m*- sesinin *d*- sesine dönmesini de bir benzeşme veya analogik bir tesir ya da *dahi*'nin başındaki *d*- sesinin etkisi ile açıklamaktadır (360.s).

Ş. Tekin, Türkçede yaygın olarak kullanılan *ne* kelimesinin Toharca bir alıntı olduğunu da dile getirdiği yazısında, “tereddüt, şüphe ve ihtimal” bildiren bir *ne* kelimesinin Tonyukuk Kitabesi'nde *bar mu ne?* “var mı acaba?” şeklinde görüldüğünü belirtmiştir (2015: 231).

Erdal, *particle* “parçacık” olarak tanımladığı *pekiştirici parçacıklar, bağlayıcı veya karşıt fikir belirten parçacıklar, epistemik parçacıklar, istek parçacıkları* olmak üzere dört grupta incelemekte ve *yime* ile *ma*'yı da ikinci grup olan *bağlayıcı ve karşıt fikir belirten parçacıklar* başlığının örnekleri arasında saymıştır (2004: 342-351).

Karasoy, DLT'deki *ma* sözcüğünden bahseder ve Karaçay lehçesinde *ma* kelimesinin “bak, işte” anlamı taşıdığını belirtir. DLT'de *ne* edatı örneklerinin *me* ile birlikte olduğunu, 13 - 15. yüzyıl yazmalarında *ma* edatının sıkça kullanıldığını dile getirir.

Türk lehçelerinin bazılarında *mi* (*mi*, *mu*, *mü*) soru edatının yerine *ma* (*pa*, *ba*) şeklinin kullanıldığını belirten Karasoy, bu soru edatının kökeninin *nime*, *neme* soru zamiri olduğuna dair görüşlere de yer vermiştir (2004).

Nişanyan, *be* hitap ünleminin *bre*’den geldiğini ifade etmiştir (2003: 45).

MS’de *na* ve *nah* kelimeleri kaba konuşmada “işte, bak, gör” anlamında kullanılan bir ünlem olarak tarif edilmiştir (2011: 906).

Gemalmaz, Erzurum ağzında kullanılan *megem*, *megersem* ve *şimdi* gibi yapıların sonundaki “*m*” unsurunun *yme* olabileceğini dile getirmiştir (1995: 220, 294). *Ne*, *ney*, *na*, *nay* ve diğer kullanımlarının Erzurum ağızlarında da olduğunu gösteren yazar, bu *ne* kelimesini ET *ne*’ye bağlamıştır (239.s).

Daşdemir *neme*, *nime*, *nämän*, *nemerse*, *némegine* gibi tarihî ve çağdaş lehçelerde karşımıza çıkan yapıların öncelikle bir *ne* + *me* yapısına dayandığını belirtir. Bu yapının genişlemiş şekilleridir. Bir ek / edat kalıplaşması örneği olan *neme*’yi *ne* + *me* < *ne* + *yeme* şeklinde çözümlenmiştir. Yapıyı oluşturan *yämä* “ve, dahi, da” unsurunda T. Tekin’in görüşünü desteklemekte ve **yäm-* fiiline bağlamaktadır. Bu son ekim edatının Uygur döneminden itibaren nadir de olsa ilk hecesini düşürerek +*mE* şeklinde ekleşmeye başladığını söyler. Krh. ve Harz. sahasında da ekleşme süreci devam etse de karışık kullanımın sürdüğünü belirtir. Daşdemir ilk hecenin düşmesiyle ilgili olarak *nä yämä* > *nä öämä* > *nä ämä* > *nä:mä* gelişimini vererek bu ses olayının ilk olarak ünlüyle biten kelimelerde önce gelişimini vererek bu ses olayının ilk olarak ünlüyle biten kelimelerde önce gelişimini vererek bu ses olayının ilk olarak ünlüyle biten kelimelerde önce /y/ düşmesi, sonra ünlü birleşmesi ve uzaması görülmeye başlamasından kaynaklanıyor olabileceğini ifade eder. Daşdemir, N. Hacıeminoğlu tarafından bu edata Batı Türkçesinde çok az rastlandığı belirtilerek verilen *cānuñ ... qanı dirlerse di ušta ma* örneğini de paylaşmıştır. Daşdemir’e göre buradaki *ma* TS’deki *mE* “nah, işte, al” sözüdür (2007).

Daşdemir, ayrıca E. Gemalmaz’ın yukarıda verilen görüşü ile T. Günay’ın aynı doğrultudaki bu “*m*” unsurunun ET *yime* / *ime* ve Krh. +*mE* biçimlerinde kullanılan tekit edatının kalıntısı olabileceği görüşünden de bahsetmiş; ses bilgisel açıdan bu olayın gerçekleşmesinin güç olduğunu, ancak bir örnekseme sonucunda bu olayın mümkün olabileceğini beyan eder. Bu örneksemeyi ET *yeme* edatı ekleşip +*mE* biçimine dönüştükten sonra, teklik birinci şahıs iyelik ekiyle karıştırılarak +(İ)*m* biçimine sokulmuş

olabileceği şeklinde açıklayarak *meger yme > *meger+me > *meger+ime > meger+im gelişimini sunmuştur (2007).

Daşdemir, *neme ne* yapısının yukarıda görüşleri belirtilen *neme* ve *ne* soru / belirsizlik zamirinden oluşmuş bir ikileme olduğunu belirtir. *Ne* zamirinin benzer başka kelimeler oluşturduğu da söyler ve *nesne / nesene* (< *ne er-ser ne) “şey, bir şey, hiçbir şey”, *nesne* “şey”, *kimesne / kimsene* (< *kim er-ser ne) “kimse”, *kimersene / kimsene*, *neyse ne* (< *ne+y+i-se ne < *ne er-ser ne) “bir yere, bir dereceye kadar” örnekleri sıralar (2000).

Türkçe Sözlük’te *nah* kelimesi “işte” anlamında bir edat olarak yer alır (1745.s).

Ağızlarda *ma* sözcüğü “işte; var” anlamlarında bir çağırma, şaşma ünlemidir (DS, C.4: 3098). *Me, meh* şekilleri “al, işte” anlamında kullanılmaktadır (C.6: 4591). *Na* ünlemi de *ma* ile aynı anlamda olup ayrıca “efendim, buyurun” kullanımı da bulunmaktadır (C.4: 3233). DS’de ayrıca *meh* kelimesinin “Ha!” anlamında pekiştirme ünlemi, *meh meh*’in “sığır çağırma ünlemi”, *na na*’nın “köpek çağırma ünlemi” olduğu belirtilmiştir (C.6: 4592, 4605). *Ba, bā, bah, bav, bey, beh, biy, bo, bov* gibi çok çeşitli şekillerde görülen ünlem ise “şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem”dir (C.1: 445).

Deny’nin bahsettiği bu *ymā* edatı Köktürk Bengü Taşları’nda da geçmektedir. Ergin *yime* şeklinde okumuş ve “yine, tekrar, ve, da, de” anlamını vermiştir (1970: 124). T. Tekin (2008: 187) ve Ercilasun (2016: 729) *yeme* okunuşunu tercih etmişlerdir.

E. Uyg. döneminde *ma* kelimesi “ve, ise, bilhassa, bizzat” ve “keza, dahi” anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin *biz-ma* “biz dahi” anlamına gelir (Caferoğlu, 2011: 127). *Yämä / yimä* ifadesi “yine tekrar, yeniden” (297.s), *yänä / yinä / yana* “yine, tekrar” anlamına gelmektedir (293.s). *Nämä* “ne, hangi”, *nämän* “nasıl, ne suretle” kullanımları da sözlükte yer almaktadır (136.s).

DLT’de *ma* “işte şurada, al” anlamında kullanılan bir edat olarak geçmektedir. Kelimenin *he* ile de *elif* ile de söylendiği paylaşılmıştır (440.s). Dîvân’da *mah* maddesi de yer almaktadır. Burada da “(işte) orada, al” anlamlı bir edat olduğu ve bir şey verildiği zaman söylendiği ifade edilmiştir (395.s). *Yeme ~ yime* kelimesi ise “de, da; dahi” anlamlarında bir bağlaç olarak Dîvân’da çeşitli yerlerde kullanılmıştır (965.s). Atalay, burada bahsedilen *ma (me)* kelimesinin Türkiye’de, özellikle köylerde *mah, meh* şeklinde, aynı anlamda kullanıldığını eklemiştir (2013, C.1-3: 213).

KB’de de *ma* ve *me* şekillerinde görülen edat “dahi, da, de; ve” anlamlarında kullanılmaktadır (1979: 307, 308). *Yime*, “yine, hep, dahi” anlamındadır (544.s).

Tulum’un Meninski’den hareketle hazırladığı sözlükte ünlem olan *ma* “a!, al a!, tut a!, ha!, hey hey!, haydá!, oş!, oşte!, işte!” şeklinde anlamlandırılmıştır. Bir de zamir olarak kullanıldığında “ne”, “bizüm, bizümki, nā”; zarf olarak kullanıldığında “degül, yok; emmā, nihāyet, lakin”; bağlaç olarak kullanıldığında bunlara ek olarak “meger, evet, yā, ve; tā, eger ki” anlamları taşıyan *mā* kelimesi de verilmiştir (2011: 1175). *Be* ünlemi madde başı olarak yer almakta ve “hay!, ā!, vāy!, eyvah!” vb. anlamları verilmektedir (381.s). *Nā* şeklinde verilen ve zamir olarak nitelendirilen sözcük ise “bizüm, bizümki, mā” olarak açıklanmıştır (1343.s).

❖ *more / mori*

bk. bre

❖ *moruk*

Deny, -(I)k ekinin örnekleri arasında *buruk* kelimesini de saymakta, Elöve eklediği dipnotta *m > b* ses değişimiyle, “yüzü buruşuk” ana anlamıyla “ihtiyar” demek olan *moruk* kelimesinin oluştuğunu ifade etmektedir (Deny, 2012: 496).

Eren’e göre *moruk* Ermenicede “sakal” anlamına gelen *mōruk*’tan gelmektedir. Bulgarca *muruk* Türkçeden alınmıştır (1999: 297).

Nişanyan, kelimenin standart Türkçeye argo yoluyla girmiş Ermenice bir kelime olduğunu belirtmiştir (2016a: 60). Ermenicede *moruk* kelimesi “sakal” anlamındadır. Hint - Avrupa ana dilinde de *(s)makru “çene, sakal” anlamına gelmektedir (2003: 304).

MS’de (832.s) ve Türkçe Sözlük’te (1697.s) de Ermenice kökenli bir kelime olarak yer almaktadır.

Buruk kelimesinin ağızlarda görülen “aksak, topal, eğri basan”, “eğri, çarpık”, “düzgün konuşamayan, dili dönmeyen”, “aksi, ters, inatçı”, “husyesiz erkek” vb. anlamlarının *moruk* kelimesinin kullanım alanıyla örtüştüğü görünmektedir (DS, C.1: 802).

N

❖ *na*

bk. ma

❖ *nah*

bk. ma

❖ *nemerse*

bk. kimse

❖ *nesne*

bk. kimse

❖ *neste*

bk. kimse

Ö

❖ *oğan*

İncelenen diğer kelimeler: ugan / uğan

DENY:

Olumsuz ve yetersizlik fiili

Dönüşlü ve işteş çatı eklerinde olduğu gibi olumsuz eki *-mA-* ile olumsuz yeterlilik *-AmA* eki de fiil tabanlarındaki çoğu ek düzeni içinde aynı yeri almakta ve biri bulunduğu zaman öteki bulunmamaktadır. ...

Hatırlatma - Eski Osmanlıcadaki bu ekin başı dar ünlülü bir çeşidine ait izler bulunmaktadır.

Nitekim Meninski (161.s.) *sevememek* fiil adı yanında *sevimemek* biçimini veriyor. Krş. اكلو مامش ve كوز ليومدم (*Kırk Vezir*, 115 ve 47.s.). Bu eklerin *-uma-* ve *-üme-* söylenişi olduklarını (*añlayumamış*, *gözleyümedim*) tahmin ediyor.

Bu eski zamanlardan arta kalmış kelimeler yardımıyla olumsuz yeterlik fiili eski bir birleşik fiil sayılabilir. Bunda *u-* “kadir olmak” ve *uma-* “kadir olmamak” fiilleri yardımcı olarak bulunmaktadır. Bunun böyle olduğu Müller, *Uigurica I*’deki şu cümlelerin yardımıyla anlaşılmaktadır^[1]:

Kötürü umatı, kötürgäli umatılar, bilgäli udung.

Çağataycada, Kırgızcada ve diğer birtakım lehçelerde aynı anlamda bir yardımcı olarak *al-* fiili kullanılmaktadır.

(2012: 341-343)

-kâli veya -kili eki

Bu ek şu görevlerde kullanılır: ...

Zarf-fiil görevinde, birleşik fiillerde.

Örn.: *Sözlägäli tutğalı saqınsalar.* “Söylemek için tutmak için düşünseler.” (Uygurca, 1. 35.s.). Krş. Aynı yerdeki *u-*^[2] “kadir olmak” fiil adıyla yapılan şu ifadeleri:

Kötürgäli umatılar. “Götürmek (= kaldırmak) için kadir olamadılar.”^{AUE}

İltgäli umagay biz. “İletmeye kadir olmayacağız?”^{AUE} (8.s.)

Uğğalı udung. “Anlamaya kadir oldun.”

Ağırlagalı udung “Ağırlamaya kadir oldun.”^{AUE} (12.s.).

(2012: 802-804)

[2]Not: Belki *omatılar, odung, o-* vs. biçimlerinde okunacak. Allah’ın adlarından biri bulunan “kadir” anlamlı *ogan* da yine bu fiilendir. Bunun böyle olduğu *Kit. Terc. Far.*’nın bir ibaresi (13.s.), Arapça metnin 1. satırından çıkıyor. Bu kelime orada *-gan*’lı sıfat-fiiller arasında verilmekte ve *ن داتلا* kelimesiyle tercüme edilmektedir. Melioranski (351.s.) bu bilginin verdiği ilgiyi belirtmekle beraber kökünün edilgen olduğunu söylüyor. Hâlbuki Müller’in neşrettiği metinler bu boşluğu doldurmaktadır.

Bir de krş. *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (I, 73): *Ogan* = her şeye kadir (demek) ve bundan da mübarek ve yüce olan Allah hakkında *ogan tengri* denilir ki “kadir Allah” anlamındadır.

(2012: 804)

Zarf-fiil *-In* ve *-lä (-län)* ile uzatmalı biçimler

-A’lı veya *-I*’lı zarf-fiil bazı durumlarda esas olan bir fiil ve harekete gaye görevini gören tabii bir fiil ve hareketi ifade eder.

... Bu kullanım örneklerinden biri imkân, yeterlilik fiili olarak verilmiştir. Bu münasebetle şunu kayıt etmek gerekir. *Uigurica*, I, 8.s.’da yayımlanan metnin 3. satırında *kötürü umatı* “götüremedi; yani kaldıramadı” ve 2. satırında *kötürgäli umatılar* “götürmek (yani kaldırmak) için kadir olamadılar” sözleri bulunmaktadır.

(2012: 810)

Deny ve Elöve *u-* “kadir olmak” ve *uma-* “kadir olmamak” fiillerinin yeterlik fiillerinin kökeni olduğu görüşündedirler. Farklı başlıklarda bu konudaki görüşlerini tarihî metinlerden hareketle aktarmışlardır. Bugünkü kullandığımız yeterlik fiili olumlu şeklinde *uma-* olumsuz formun kökü sayılan *u (ü)* sesi, *a (e)* olmuştur. *Ogan / ugan* kelimesi de bu fiilden gelmekte ve “Her şeye kadir olan Allah” anlamı taşımaktadır. Yeterlik fiilinin bilhassa olumlu formu için farklı yardımcı fiillerin kullanıldığını da ifade etmektedirler.

Elöve, *gelüdi* “gelebildi”, *barudı* “varabildi” örneklerini paylaşmış ve *bar-* / *var-* fiiline “kadir olmak” anlamında *u-* fiilinin birleşmesiyle oluşmuş olduğunu ifade etmiştir. *U-* fiilinden türemiş *ugan* kelimesi de “kadir olan tanrı” demektir. Elöve, *u-* fiilinin başka fiillere katılmasıyla yapılan bu olumlu birleşik fiilin Türkiye Türkçesinde kullanılmadığını bunun yerine *örneğin gelebilmek* birleşik fiili kullanıldığını belirtmiştir. Olumsuz şekilli *geleme-*, *varama-* fiillerinin de basit değil birleşik fiil olduğunu vurgulamış ve Deny’nin de bunların basit şekiller olduğu fikrini yanlış bulduğunu dile getirmiştir. İbni Mühennâ Lûgati’nden aktardığı *gelü-*, *baru-* yeterlik fiillerinin olumsuz biçimlerini *gelümemek* “gelememek”, *varumamak* “varamamak” olarak göstermiştir (Deny, 2012: 441).

Elöve, DLT’den *ogan* kelimesinin sıfat gibi değil de “güç, kudret” anlamıyla ad gibi kullanıldığı bir örnek cümle de vermiştir: *Edgülüküg oğança el(i)ginğ bilä telim kıł* “İyiliği güc(ün) kadar elinle bol (bol) yap.”. Bu cümlede “senin gücün kadar” anlamı verilmek istenseydi kelimenin *اوغنجقا* *ogunğça* biçiminde olacağını da eklemiştir (804.s).

Clauson, *uğa:n* kelimesinin “tanrı” anlamına geldiğini belirtmiş ve *u-* maddesine yönlendirmiştir (1972: 87). *U-* fiilinin “becerebilmek, muktedir olmak” anlamında sıradan bir fiil olduğuna dair bazı erken oluşumlar görüldüğünü belirtir. Fakat normalde *-u:* / *-ü:* veya seyrek de olsa *-ğalı:* / *-geli:* ile kullanılan bir yardımcı fiil olduğunu söyler. Aslında sıfat-fiil olan *uğa:n* da isim ve sıfat gibi kullanılmakta ve “tanrı, ulu, her şeye gücü yeten” anlamına gelmektedir (2.s).

Arat, AH Notlar kısmında, *uğan* < *u-ğan* “muktedir olan, kadir” olarak çözümlendiği kelimenin Uygur metinlerinde de aynı anlamda kullanıldığını dile getirmiştir. Türklerin İslâmiyet’i kabul ettikten sonra, Allah’ın *El-Kâdir* isminin Türkçe karşılığı olarak bu sıfatı kullandıklarını söyleyerek DLT’deki şu Arapça ile OT ve TT dönemi Türkçe ifadeleri vermiştir: *Allah-ü'l-kâdirü / uğan teñgri / gücü yeten Tanrı* ve *El-kâdirü 'ala'l-eşya / uğan / her şeye gücü yeten, kadir*. Allah’ın sıfatları veya doğrudan “Allah”

anlamında kullanıldığını çeşitli kaynaklardan göstermeye devam eder. İktidar ifade etmek için, yardımcı fiil yerine kullanılan *u-* fiilinin birleşmiş ve ekleşmiş şeklinin güney lehçesine ait bir hususiyet olduğunu söyler. Arat'a göre "Cenûp sivesinde, EOT metinlerindeki az - çok farklı olmak üzere, bugün müsbet ifâdelerde *bil-* (*gel-e bil-*) ve menfi ifâdelerde ise, *u-* (*geleme- < gel-e u-ma-*) yardımcı fiillerinin umûmîleşmiş olduğu" görülmektedir. AH'de geçen bir beyitteki *unarça* kelimesiyle ilgili yorumlarında da *u-* fiili ile ilgili bilgiler aktardığı görülmektedir. DLT'de *una-* fiilinin "razı olmak, kabûl etmek" şeklinde açıklandığını göz önünde bulunduran Arat, Allah'ı methetmeye muktedir olmayan insanın, onun razı olacağı ve kabul edeceği bir şekilde bu işi başarmasına da imkân olmadığından ve insan bu işi yalnız kendisinin gücü yettiği kadar yapabileceğinden hareketle *unarça*'yı *u-n-ar-ça* (= *u-n-ur-ça*) olarak çözümlemiş ve "kudretimce, kudretim yettiği kadar, elimden geldiği nisbette" şeklinde açıklamıştır (1951: 104-106).

Erdal da *u-* "muktedir olmak, yapabilmek" fiilinden *-gAn* ekiyle oluştuğunu dile getirdiği *uğan* kelimesini ilgi çekici bulmaktadır. DLT ve KB'de geçen bu fiil ve türevinin daha önceki dönemlerde var olduğuna dikkati çeken Erdal geç Budist metinlerinde, özellikle dinî şiirleri işaret etmektedir. Arat'ın *Eski Türk Şiiri* eserinden hareketle "güçlü, kadir" anlamlı *uğan alp* kullanımından bahseder. Bu kelime Budizm terminolojisi ile birleşmiş vaziyettedir (1983).

Gülensoy, *uğan* şeklinin TT'de soyadı, *okan* şeklinin de erkek adı olarak kullanıldığını belirtmekte ve *u-* fiiline getirilen *+gan* ekiyle izah etmektedir (2011, C.2: 959).

MS'de sıfat olarak nitelenmiş, EOT dönemi ve halk ağzında kullanıldığı belirtilen *oğan* kelimesinin ET *uğan*'dan geldiği belirtilmiştir. Kelime "güç sahibi, güçlü, kâdir; Allah" olarak açıklanmıştır (945.s).

Şemseddin Sami, KT'de farklı bir köken bilgisi sunmuştur. *Ogan* (اوغان) şeklinde yer alan kelimenin "Eski Türk müşriklerinin en büyük mabudu olup feza ve kainattan kinaye" olduğu belirtilmiştir. Sözlüğün yazıldığı dönemde kelime "Çağataycada Rab ve Allah manasıyla müstameldir". Şemseddin Sami, bu kelimenin Eski Yunan'da en kadim, en büyük mabut olan "muhît-i kül" veya "bahr-i muhît" anlamına gelen *Ogin* ile olan söz ve anlam benzerliğini ilgi çekici bulmakta, *okyanus*'un da bu kelimedenden türediğini eklemektedir (938.s).

Türkçe Sözlük'te *Oğan* adının, “tanrı” anlamında “eskimiş” bir kelime olarak yer aldığı görülmektedir (1789.s).

Ağızlarda *uğan* şekli “tanrı” anlamındayken, *ugan* şeklinin “ateş” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir (DS, C.6: 4027).

“Tanrı” anlamındaki bu kelimenin kökü olarak görülen *u-* fiilinin Köktürk Bengü Taşları'nda “mektir olmak (-A bilmek)” anlamında kullanıldığı görülmektedir. *Uma-* ise olumsuz şekli olup “muktedir olamamak (-AmA-)” anlamındadır (Ercilasun, 2016: 721, 723).

Eski Uygur Türkçesinde *Oğan* ve *uğan* şekillerinde yer alan kelime “Allah, tanrı” anlamına gelmektedir (Caferoğlu, 2011: 139, 263). *U-* fiili de “muktedir olmak, yapabilmek, gücü yetmek” anlamındadır (265.s).

DLT'de Kâşgarlı *ugan* kelimesini “iş yapmaya muktedir olan” olarak açıklamış, bu anlamdan hareketle Allahuteala için “kadir olan Allah” anlamına gelen *ugan Teñri* ifadesinin kullanıldığı belirtmiştir (36.s).

KB'de de *u-* fiili “muktedir olmak” (1979: 486), *uğan* da “kadir, Tanrı” (489.s) anlamlarında karşımıza çıkmaktadır.

Abuşka Lügati'nde *uğan*, *uğun* kelimeleri “ḥudā”, *uğanım* “ḥudām” şeklinde aktarılmıştır (Güzeldir, 2002: 146).

❖ *orta*

bk. ötürü

❖ *ortancıl*

bk. balıkçıl

❖ *otuz***DENY:***Ünsüz düşümü*

Bu yolda işaret edilebilecek olayların çoğu Türkiye Türkçesi dil bilgisi kitabına ait olmayıp daha çok çeşitli Türk lehçelerinin karşılaştırılmasında görülür. Örn.: Türkiye Türkçesinde ... *otuz*, Doğu Türkçesinde *o(l)tuz* yerine ... (2012: 89)

Akıcı *l*'nin düşmesi

... *Oltuz* yerine de bugün *otuz* denmektedir. (2000: 122)

Deny, *otuz* kelimesinde ünsüz düşmesi olduğunu ve aslının Doğu Türkçesinde de görülen şekil olan *oltuz* olduğunu belirtmiştir. Akıcı *l*/ sesinin düşmesi sonucu bugün *oltuz* yerine *otuz* denmektedir. Elöve'ye göre *o(t)tuz* şeklinden geliyor olabilir (Deny, 2012: 89).

Clauson, sözlüğünde bu sayı adına *ottuz* (*ottoz*) şeklinde yer vermiştir. Asıl telaffuzun çift *-tt-* ile olduğunu ancak nadiren yazıldığını belirtir (1972: 74).

Eren, ET'de *otuz*, OT'de *ottuz* olarak geçtiğini ve DLT'deki *ottuz*'un Yağma ilinde "üç (kez)" anlamına geldiği yönündeki bilgiyi aktarır. *Üç on (üçön)* ve *cıyırımı bla on* "yirmi ile on" şeklinde kullanımların da olduğunu söyler. Ramstedt'in Korece ile ilişkilendirdiğini eklemiştir (1999: 311).

Nişanyan, ET *otuz* / *ottuz* kelimesinden geldiğini belirtmektedir (2003: 337).

Gülensoy, *otuz* maddesinde *ot[t]uz*'dan geldiğini ifade etmiştir (2011, C.2: 638).

MS'de de ET *otuz* şekli verilen kelimenin ikizleşme neticesinde *ottuz* olduğu bilgisi paylaşılmıştır (957.s).

Ağızlarda *otduz* gibi kullanımlar da mevcuttur (DS, C.5: 3295).

Köktürk Bengü Taşları'nda bu sayı adı *otuz* şeklinde geçtiği geçmektedir. Dönemin sayı adlandırma yöntemi neticesinde *iki otuz* "yirmi iki", *otuz artukı tokuz* "otuz dokuz" gibi birleşik sayı adlarında da kullanıldığı görülmektedir (Ercilasun, 2016: 677, 700).

E. Uyg. döneminde *otuz* ve *oduz* şekilleri kullanılmaktadır (Caferoğlu, 2011: 138, 144).

DLT’de *ottuz* şeklinde verilen bu kelime sadece *otuz* sayı adını değil, “üçer defa”, “üçer üçer” ifadelerini de karşılamaktadır (73.s).

KB’de (1979: 348) ve Tulum’un sözlüğünde (2011: 1419) de *otuz* olarak geçmektedir.

❖ *oyun*

bk. öğle

Ö

❖ *öğle*

İncelenen diğer kelimeler: aynacı, aynaş-, oyun, öğün

DENY:

Zaman zarfı işini de görebilen kelimeler ve ifadeler

... öyle, öylen.^[1]

(2012: 245)

[1]Not: Bunun muhtemel köken bilgisi şöyle olsa gerektir: Farklı Türk lehçelerinde (*öy*) *öd* “zaman” + *IA(n)* eki [krş. *ile(n)*] krş. Altayca *tüs*. Şemseddin Sami’nin kabul ettiği imlası, bunu “gögüs, ön” anlamındaki *ög*’den türemiş farzetmiş olmasındandır.

(2012: 246)

Vaktın kelimesinde eski araçlık eki *-In* var. ... Krş. Bunun anlamdaşı olan *o! ödün* “o zamanda” (Müller, *Uygurca*, çeşitli yerlerde).

(2012: 840)

Kaynaşma

İşte tespit ettiğimiz birkaç kaynaşma örneği (kesinlikle tamamı değil): ... *büğün*, *bu gün* yerine (gramatikal olarak esas kelimenin belirlediği gerileyici ünlü benzeşmesi ile) krş. aynı olay Yakut lehçesinde *o kün* (o gün) yerine *öyün* (*öğün*) ve Altay Türkçesinde *pu* (*bu*) *kün* yerine *pügün* ...

(2000: 125)

Bazı yabancı kelimelerde ikinci derecedeki dar ünlünün (bağlaç) düşmesi: Halk dilinde benimsenmiş olan sınırlı sayıdaki 3 heceli Arapça ve Farsça kelimelerin 2. hecelerindeki dar ünlü, uzun ve bazı kelimelerde de vurgulu olmasına rağmen düşer. Bu olayın, vurgunun 3. ve son heceye doğru yer değiştirmesinin ardından meydana geldiği, bazı kelimelerde ise uzun *i*'nin kısa *i*'ye dönüşmesinden sonra gerçekleştiği tahmin edilmektedir: Farsça *āyīne*, Türkiye Türkçesinde *ayna* olmuştur (“aldatma” anlamına da gelir, *ayna-cı* = aldatıcı). (2000: 118-119)

Deny, *öğle* ve *öğlen* kelimelerinin muhtemel köken bilgisini (*öy*) *öd* “zaman” + *la(n)* eki şeklinde vermektedir. Ancak kelimenin doğru imlasının /y/ ile olduğu fikrindedir. Kelimenin Kâmus-ı Türki’de *öğle* şeklinde geçmesini, Şemseddin Sami’nin sözcüğün “göğüs” anlamındaki *ök* sözcüğünden geldiği şeklindeki düşüncesine bağlamaktadır. *Öğün* kelimesini ise Gramer’inde *öyün* şeklinde verir ve *öy* kökünden geldiğini, “bir zamanlık, bir zamana özgü” anlamında olduğunu söyler. Ancak Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları’nda Yakut Türkçesindeki *o kün (o gün)* kaynaşmasının *öyün / öğün* şeklini aldığını belirtmiştir.

Elöve, *öy* kökünün “bir zamanlık, bir zamana özgü” anlamıyla *öyün (öğün)* ve kalın ünlülü olarak “zamanlık, vakit geçirilecek şey” anlamıyla *oyun* kelimelerinde görüldüğünü söylemiş ve kelimeyi “döneklenmek, kararsız olmak” anlamındaki eski *ayna-*, *aynaş-* fiilleri ile “kararsız, dönek” anlamlarına gelen *aynacı*, *aynaşı(k)* isimleriyle ilişkilendirmiştir (Deny, 2012: 246). Elöve, ad çekimi terimi için yaptığı yorumda *biçim bilgisi*, “bir şeyi bir hâlden başka bir hâle çevirmek” ana anlamından ad çekimi, “bir hâlden başka bir hâle gelme ve çevrilme” demektir. Türkçe lehçelerde bunun karşılığı *aynatmak*, *aynaşmak*’tır. Nitekim halk ağzındaki *aynacı* “hâlden hâle dönen, mütehavvil, dönek” kelimesi *ayna-* fiilinin abartmalı ad-fiili olan *aynayıcı*’nın bozulmuş biçimidir. Şu hâlde bu ad çekiminin ve değişiminin Türkçe tam karşılığı *aynaşma*, *aynaşıklık* olabilir (215.s).

Şemseddin Sami, KT’nin *öğle* maddesinde kelimenin “göğüs” demek olan *ök*’ten geldiğini ifade etmekte, *öyle* ve *öğlen* şekillerinde yazılmaması gerektiğini belirtmektedir (952.s). “Öğle vakti” anlamındaki madde başı *öğleyin* şeklindedir (952.s). *Oyun* kelimesinin *oy-* fiilinden geldiği görüşündedir (950.s).

Clauson, *ö:d* kelimesini “zaman, vakit; an; zaman dilimi” gibi anlamlarla verir. Mani metinlerindeki *ol ödüin* “o zamanda” ifadesi gibi kullanımları ile *öy*, *öt*, *ödleg* gibi

biçim ve türevlerine yer vermiştir (1972: 35). *Oyun* kelimesinin *o:y-* fiilinden gelmiş olabileceği fikrine yer verir. DLT'deki kullanım dışında KB'den de *oyunka katılmasa élgın tilin* “elin ve dilin oyunun parçası olmasa” dizesini de paylaşır (274.s). *Oyna:-* fiilinin de *oyun* kelimesinden geldiğini belirtmiştir (175.s).

Eren'e göre *öğle* Türkçe *öd* “zaman, vakit” kökünden *+le* ekiyle yapılmıştır. ET *-d-* sesi lehçelerin büyük bir bölümünde *-z-* durağı yoluyla *-y-* sesine çevrildiğine göre ET *öd* de *öy*'e çevrilmiştir. E. Kıp.'da *özle* olarak geçer. Dolayısıyla Trkm. *öyle* şekli etimolojik şekillen, TT *öğle* biçimi etimolojik bir yazım değildir. Eren, ayrıca Doerfer'in Brahmi yazısına dayanarak *üd* biçimini benimsediğini de ekler (1999: 313). *Öğün* de aynı kökten *+(ü)n* ekiyle yapılmıştır. Anadolu ağızlarında *öyün* şekli de kullanılır. Kelime ağızlarda “zaman” anlamında da kullanılır. Örneğin, *öğün öğün* ikilemesi “zaman zaman” anlamındadır. Zaman içinde önce “kez”, sonra “yemek vakti”, daha sonra “yemek için kez” ve “herhangi bir yemekten bir kimseye verilen belirli miktar, posiyon” anlamlarında kullanılır olmuştur. Eren, *öğle*'de olduğu gibi *öğün*'de de /ğ/ sesiyle yazımını etimolojik bulmadığını ifade etmiştir (313-314.s).

Eren, bir başka çalışmasında da yine Ana Türkçe ve Eski Türkçe *-d-* seslerinin BSTT'de *-y-* şeklinde görüldüğünü, bu sebeple *öd* “zaman” sözünün *-le* ekiyle kurulmuş bir türevi olan kelimenin *öyle* şeklinde yazılması ve söylenmesi gerektiğini dile getirmiştir (1994b).

Eren, *oyun*'un ise en eski yazılı kaynaklardan başlayarak *oyun* olarak geçtiğini söyler. ET *oy-* “oynamak” + *-(u)n* şeklinde çözümler ve Doerfer'in Türkçede **oy-* sözünün geçmediği yolundaki açıklamasını düşündürücü bulur. Yakutçada *oy-* “sıçramak” olarak saklandığını belirtir. Ramstedt'in *oyun* (: > *oyna-*) biçimlerinin *oy-* kökünden geldiği, Poppe'nin Türkçe *oyna-* (< **oyuna-*) ve *oyun* biçimlerini Moğ. *oju-* biçimlerine bağladığı ve Doerfer'in *oyun* ~ Moğ. *ojo-* birleştirmesini aktarır (1999: 311).

Ş. Tekin, işlek olmayan bir yer ve zaman bildiren bir yapım eki olduğunu belirttiği *+n* ekinin kullanıldığı örnekler arasında *öd+ün* (< *öğün*) “zaman(da)” kelimesini de saymıştır. Bu kelimedeki *-n*'nin vasıta eki olmadığını vurgulamıştır. *Öğle* ve *öğle+n* kelimelerini verip Eski Uygur Türkçesinde **öd+le* şeklinde olduğunu gösterir. (2015: 214-216).

Tuna, “zaman, vakit, mevsim, hava” anlamına gelen *öd* kelimesini Sümerce genel olarak “zaman” anlamına gelen *ud* kelimesiyle birleştirmiştir (1997: 14).

Nişanyan, TT *oyun* sözcüğünü ET *oyun* “oyun, yarış, vakit geçirmek için yapılan şey” kelimesine bağlar (2003: 337). *Öğün* kelimesinin ET *öd* “vakit”ten geldiğini; *yazın*, *öğleyin*, *akşam(ley)in* kelimelerinde de görülen zaman belirten *-in* ekiyle yapıldığını belirtir. *Öğle*, *öğlen* kelimeleri de yine aynı kökten gelen türevlerdir (338.s).

Gülensoy da genel kabule uygun olarak *öğle* kelimesini **öd+le* (*öd+le*) şeklinde çözümlenmiştir (2011, C.2: 652). *Öğün* kelimesini de yine aynı köke bağlayarak *öd* (< *öd*)+(ü)n “vasıta hâli ekinden ayrı bir yapım eki” olarak çözümler. *Ödün* > *ödün* > *öyün* > *öğün* gelişimi verilmiştir (C.2: 654). *Oyun*’un da *oyun* < *öyun* < **öy-* oynamak şeklinde tahlil edilmiştir (C.2: 644).

Kaçalin, Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı adıyla yayımlanan çalışmasında, metinde *öyle* şeklinde geçen kelimeyi *üd* “zaman” kökünden türemiş olan **üdle* şekline bağlayan görüşün tartışmalı olduğunu belirtmiş ve *ön* “önce, birinci” kelimesiyle ilişkilendirmiştir. Bu ilişkiye göre kelimenin gelişimi *öyle* < *ögle* < *ön+le* şeklindedir. Kaçalin, bu görüşünü *+le* ekinin “nokta vakit” ifade eden kelimelere gelirken *üd* kelimesinin “zaman” ifade etmesi; Türkçedeki *ñ* > *g* gelişiminin *ön* > *ög* “ön” ile örneklenmesi; eski metinlerde *önle* şeklinin görülmesi; *ikindi*’den önceki zamanın *ön* kökünden gelen *önle* ile açıklanabilmesi; *öğle* kelimesinin *namaz vakti*, *yemek vakti* gibi *öğle vakti* şeklinde kullanımıyla “vakit” kavramından gelişip “başlangıç” anlamını karşılar hâle gelmesi; *ödleğ* sözcüğünün sebep olduğu bir karışıklık gibi pek çok sebeple temellendirmiştir (2017: 596-597). Kaçalin, *oyun* “zaman, vakit” ve *öğün* “(yemek için) kez, belli bir zaman” kelimelerinin değişken denk biçimler olduğunu belirtmiş (719.s) ve bunlardan *oyun*’u *oy-“n* şeklinde çözümlenmiştir (706.s). *Oyna-* “sarsılmak, hoplamak” ve *oynat-* “sallamak” fiillerinin tahlillerini de *öy-un+a-*, *öy-un+a-t-* olarak yapmıştır (815.s).

Nalbant, Tulum’un *öyle* sözcüğünün *öd* “zaman” ve *-le* şeklindeki izahını doğru bulmadığını, eski bir şekil olan *-le* için henüz kabul edilebilir bir açıklama getirilmediği yönündeki açıklamalarına yer vermiştir. Tulum, *öğle* ve benzer yapıdaki kelimelerdeki *-la/-le* eki ile *+le* vasıta şeklinin önceleri ayrı yerlerde kullanılırken sonradan birbirine karıştığı, *öğle* vb. örneklerdeki yapının *il-* “taşımak, nakl olmak, ileriye gitmek” fiilinin *-e* zarf-fiil ekiyle edatlaşması ve daha sonra bu edatın ekleşmesi sonucu oluşmuş olabileceği görüşündedir. Nalbant, Tulum’un edatın kökeni ile ilgili görüşüne katılmaz ancak önce edatlaşmış sonra eklediğine dair düşüncesinin son derece dikkate değer olduğunu belirtmiştir (2004).

Nalbant, M. Erdal'ın çok eski bir şekil olan *-la* ekinin daha çok zaman zarflarıyla görüldüğü, M. Erdal gibi Zafer Önler'in de zarf eki olarak değerlendirdiği, Yıldız Kocasavaş'ın Çağatay Türkçesi dönemi eserlerindeki *la*, *çı/ çi*, *mu/ mü*, *gu/ gü*, *da/ de* gibi sözlerin aslında tek şekilli edat olup birlikte kullanıldığı kelimelerin etkisiyle çok şekilli ek görüntüsü verdikleri gibi bazı görüşlere yer vermiştir. Ayrıca Räsänen ve bazı başka isimlerin *la* enklitiğinin Moğolca olduğunu bildirdiklerini de eklemiştir. Nalbant'a göre *ele* > *la / le* şekillerinde kuvvetlendirme edatı olarak Moğolcada görülen sözcük, “şüphesiz, yalnız, sadece, fakat, ancak” gibi anlamlar taşımakta; kuvvetlendirme, şaşkınlık ve hitap ifade etmektedir. Bu edat Moğolcadan Türkçeye çok eski dönemlerde girmiş ve ET, OT dönemi eserlerinde varlığını bazı sözcüklere kalıplaşma yoluyla sürdürmüştür (2004).

Karabacak, *zaman isimleri* arasında saydığı *öd*, *ödün* kelimelerinin ET *öd ~ öt ~ üt* ve genişlemiş şekilleri *ödün ~ üdün* şeklinde görüldüğünü belirtmiştir. *Ödsüz* “vakitsiz, zamansız”; Kök. *bödke* (*bu + ödke*) “bu zamanda, bu devirde”; Krh. *ödlek* “zaman”; EOT, Osm. *öyün / öyin* sözcüklerini de diğer türevler olarak paylaşmıştır. Alt. *öy* “zaman, an, süre”, *ol öydö* “o zaman”, *aydışkan öy* “sınırlı zaman, belirli zaman” kullanımlarını ve Anadolu ağızlarındaki *oyun* “zaman, vakit”, *özlek* “zaman” türevlerini de eklemiştir (2004).

Banguoğlu, *-le Zarfları* başlığında aslında *ile*'den gelmiş olan *-le* ekinin *kimle hâlini, bilelik hâlini* meydana getirdiğini belirtir. Ayrıca, oluşturduğu kelime bir takı öbeği hükmünde olduğu için birçok durumda zarf yaptığını belirterek verdiği örnekler arasında *öyle* < *ödle* değişimini de göstermiştir (2007: 185).

MS'de verilen bilgilere göre ET'den beri kullanılan *oyun* kelimesi **oy-* “ oynamak” kökünden *oy-u-n* şeklinde türemiştir (958.s). ET *ödün* şeklinde görülen *ögün* kelimesi, *öd* “zaman”dan vasıta hâli ekinin kalıplaşmasıyla *öd+ü+n* şeklinde türemiş, *d ~ y* değişikliği ile *öyün* > *ögün* biçimlerinde kullanılmaya başlanmıştır. Halk ağzında *övün* şeklinde görüldüğü de eklenmiştir (961.s). *Öğle* kelimesi de aynı şekilde *öd* kökünden vasıta eki kalıplaşması sonucu *öd+le* biçiminde türemiştir. Yine *d ~ y* değişimi ile *öyle* > *öğle* gelişimi görüldüğü belirtilmiştir (960.s). *Öğlen* kelimesinde ise ikinci bir vasıta hâli kalıplaşması yaşanmış ve *öğle+n* biçiminde kullanılmaya başlanmıştır (961.s).

Gemalmaz, Erzurum'da *u* şeklinde de görülen *o* zamirinin ET *ol*'dan geldiğini belirtmektedir. Aynı maddede *o günü* birleşiminden oluşmuş bir *öyünü* kelimesine de yer vermiştir (1995: 245). Yine bu bölgede derlediği *oyun* kelimesinin “övün; kere; kez; defa” anlamlarında kullanıldığını da belirtmiştir (250.s).

❖ *öğren-*

İncelenen diğer kelimeler: öğret-, öğür

DENY:

-re- (-ri-) ile yapılan fiiller: ... bu fiiller de aşağıdaki paragraftakiler gibi -e- (-i-) ile türetilmişler ve bu türevler, ünlüleri kökün sonundaki ünsüzle bitişirmek suretiyle başlangıçta yeni hecelerin oluşumuna yaramışlardır.

Analojinin bu türevlerde önemli bir rol oynadığı da anlaşılmıştır.

... *Öğür*'den (evcil hayvan) *öğre-*, ettirgeni *öğre-t-* ve *öğre-n-* (*okra-?* ilgisi müphemdir), Yeni Türkçede *öğretmen*, *öğrenci* ...

(2000: 108 - 109)

Sabit olmayan bir ünlüye sahip uzuv veya organ adları ve hısımlıkla ilgili kelimeler - ... ünlü düşmesi, kelimeye bir çekim ekinin gelmesi sonucu olur. Bir gramer ekinin önünde düşme olmaz. ...

Bu kelimeler, ... genellikle türevlerde, hışırtılı (*s, z*) diş sesinin veya sızıcı ve tonlu (*r, l, n*) seslerin önünde bulunan dar bir ikinci ünlü ile, iki heceli olurlar. Bu sızıcı ünsüz, kelimenin son sesidir. Bir tek halde kaymalı dişeti sesi (*ç*) vardır ama o da sondaki hışırtılı sesi (*ş*) içine alır.

Aynı ses düşmesi olayı bazı hayvan isimlerinde veya uzuvlarını belirten kelimelerde de görülür (özellikle türevlerde, dar ünlünün düşmesi): ... *öğür* (evcil hayvan) ...

(2000: 114, 116)

İsimden türemiş olan birtakım fiiller yapım ekli tabanlar hâlinde görünmekle beraber, bunların ana tabanlı fiillerini bulup göstermek mümkün değildir.

İşteş çatı tabanlı: *pekişmek* (Eski Osm. *berkişmek*);

Ettirgen tabanlı: *pekitmek* (Esk. Osm. *berkitmek*); *pek* (Eski Osm. *berk*).

Böyleleri şu iki durumdan biriyle açıklanabilir: Ya bunların ana tabanlı fiilleri kullanılıyordu da sonradan kullanılmaz olup ortadan kalktı ya da bunların ana tabanlı fiilleri hiçbir zaman var olmamış olup bu türemli fiiller, yapım ekli tabanları olan fiilleri örnekseyiş yoluyla doğrudan doğruya addan meydana getirildi.

Daha başka örnekler: ... *öyrenmek*; *öyretmek*, *öyür* ...

(2012: 466-467)

-*IncAyA kadar*'lı zarf-fiil (*sınırlayışlı zarf-fiil*)

... Aynı kipin lehçelerdeki şu çeşitlerine rastlanmaktadır.

-*IncA kadar* (yönelme hâli olmaksızın).

Örn.: ... *Urogını ögr(e)nince k(a)d(a)r b(e)n s(e)ni eviñe buraqmam* (= *urok*, Rusça *ypok*'tan) [Kazaz, Karayit (Kırım'da yaşayan Musevi Türk halkı) mektepleri için İbrani dilinde ders kitabı, 1859, 210.s. aşağıdan 8. satır].

(2012: 876-878)

Deny, *öğren-* ve *öğret-* fiillerinin “evcil hayvan” anlamına gelen *ögür* kelimesinden geldiği görülmektedir.

Elöve, Deny'nin sınırlı sayıda kelimedeki kalmış eski yapım ekleri arasında saydığı -*Ar*, -*Ir* eki örnekleri arasına *ögür* kelimesini de eklemiştir (Deny, 2012: 529). Rusça *urok* “ders” kelimesinin de Türkçe olabileceğini belirtmiş ve *öğrük* “öğrenilen şey, ders” aslından geliyor olabileceğini dile getirmiştir. DLT'deki *öğreyük* “alışkanlık, öğrenilmiş şey” kelimesi ile de yakınlaştırmıştır (877.s).

KT'ye göre *ögür*, “öğrenmiş, terbiye olmuş, alışık (hayvan)” demektir. Ancak *öğren-* ve *öğret-* fiillerinde bu kelime ile ilişki kurulmamış; bu fiillerin “göğüs” anlamına gelen *ök*'ten geldiği, iki fiilin de esas olan *ögre-* fiilinin duyulmamış olduğu belirtilmiştir (952.s).

Clauson, **ögre-* fiilinin tek olarak kaydedilmemiş olduğunu; *öğret-*, *öğren-*, *öğreyük* vb. türevlerinde görüldüğünü dile getirmiştir. Şekil bilgisi açısından *ögür*'den geliyor görünse de anlam ilişkisi olmadığını belirtmiştir. *Öğren-* bu fiilin dönüşlü şeklidir. Uygur Türkçesinde “yetişmek” anlamında kullanıldığını, bu kullanımın *ögür* ile belirsiz bir anlam ilişkisine sahip olduğunu söyler. *Öğret-* ise ettirgen şekli olup *ö:ret-* ve metatezli *örget-* şekilleri de lehçelerde görülmektedir (1972: 114). *Öğür* kelimesini ise “sürü” şeklinde açıklamış ve özellikle at sürüsü için kullanıldığını belirtmiştir. Çağdaş lehçelerde de görülen bu kelimenin daha çok evcil hayvanlar veya insanların arkadaşları, dostları için kullanıldığını ekler (112.s).

Çağatay, TT ağızlarında kadınlar için kullanılan kelimelerden biri olan “ortak” anlamı *ögürlü*'den hareketle yine ağızlardaki *öyür*, *övür* “akran, emsal, eş; ahlâk, tabiat” kelimelerini ET'den bu yana görülen *ögür* “sürü” kelimesiyle birleştirmiştir (1962).

Ş. Tekin, “akıl” ve “anne” anlamına gelen telaffuzu aynı, iki ayrı *ög* kelimesi olduğu fikrine katılmamıştır. Köktürk ve Uygur devrinde sık sık kullanılan *ö-* “düşünmek, planlamak, tasavvur etmek” fiilinden -*g* ile isim olmuş *ög* kelimesinin kitabelerde tek başına görülmediğini, fakat *ögleş-* fiili içinde bir *ög* bulunduğunu dile getirir. Mani ve Burkan metinlerindeyse *ög* sıkça geçer. *Ögsüz* “aptali cahil” türevi de kullanılmıştır. Karahanlı dönemindeki Kuran tercümelerinde *ög uk-* “anlamak”, *ögi uçsun-* “aklı başından gitmek” fiilleriyle, DLT'deki ilgili kelimeleri verir. Anadolu'da *ög* “akıl”, *öglü* “aklı başında”, *öğlen-* “kendine gelmek” şekillerinin kullanıldığını, Anadolu'daki Kuran tercümelerinde ise *ög* kelimesine rastlanmadığını belirtir. Bütün bu bilgilerden sonra

bugünkü *öğren-*, *öğret-* fiillerinin ilk bakışta bu *ög* ile ilgisi varmış gibi görünse de “sürü, ehli hayvan, dost” anlamlarındaki *ögür* ile ilgisi olma ihtimalinin daha büyük olduğunu söyler. Bu konuda Erdal’a katılmaktadır. Diğer *ög* kelimesi “anne” anlamında olup *öksüz* dışında hiçbir izi kalmamıştır. *Ögir-* ise “sevinmek, neşelenmek” anlamındadır. *Öğrünç*, *öğrünçü*, *öğrünçlüğ*, *öğrünçle-* türevleri de Mani ve Burkan muhitinde kullanılan kelimeler olarak kalmıştır. Bu türev “anne” anlamlı *ög*’ün bir türevidir. Tekin, M. Erdal’ın *ögür+e* şeklinde tahliline de yer vermiş, *öğret-* fiilinin *bedenini ısıya öğrede* “vücûdunu insan sığağa alıştırmalı” vb. örneklerde de görüldüğü gibi EOT’de “alışmak, alıştırmak, ehlileşdirmek” anlamlarına gelmesini Erdal’ın haklı olduğuna delil olarak kabul etmiştir (2015: 191-193).

Nişanyan, ET *öğren-* ve *öğret-* fiilleri için şu gelişimi vermektedir: *öğren-* / *öğret-* (11. yy.) < **ögre-* < ? *ög* / *ök* “akıl, zihin, hatır” < *ö-* “düşünmek, anlamak, bilinçli olmak (8. yy.)”. *Öğren-*, *öğret-*, *öğrenci*, *öğrenim*, *öğreti*, *öğretim*, *öğretmen* kelimelerini ET **ögre-* fiiliyle; *öğüt*, *özen-*, *özle-* kelimelerini de ET *ög* / *ök* kelimesiyle ilgili olarak kabul etmektedir (2003: 338).

Türk *ö-*, *ög*, *öge*, *öge-*, *ögür*, *öğren-*, *öğret-* kelimelerini bir aile olarak nitelemekte, aynı kökten türemiş olduklarını belirtmektedir. Ş. Tekin’in *öğret-*, *öğren-* fiillerinin *ög*’den değil, *ögür*’den geldiği yönündeki görüşünü doğru bulmamakta ve *ögür* de dâhil olmak üzere bahsi geçen tüm bu kelimelerin *ö-* fiilinden geldiğini ifade etmektedir. Türkçenin ilk yazılı metinlerinde *ö-* ve *ög* kelimelerinin soyut kavramlara karşılık olarak kullanılmalarının ve lehçelerde rastlanılmamasının, bu kelimelerin yaşlarıyla ilgili olduğunu vurgulamaktadır (2006).

Gülensoy, *öğren-* ve *öğret-* fiillerinin *ögür* “sürü” kelimesinden geldiği görüşünü savunmaktadır. Bu fiilleri **ögür+A-n-* ve **ögür+A-t-* şekillerinde tahlil etmekte, **ög+re-n-* (*t-*) ve **ö-g+re-n-* (*t-*) tahlillerinin yanlış olduğunu özellikle vurgulamaktadır (2011, C.2: 653). *Öğür* kelimesinin günümüz Türkçesinde, halk arasında *ögür öğür* olarak ikileme şeklinde kullanıldığına da belirtmektedir (2011, C.2: 649).

Kaçalin, *öğren-* “bir işe alışmak, bir işi alışkanlık durumuna getirmek, alışmak, ehlileşmek, eğitilmek” fiilinin *ögür+e-n-* şeklinde çözümlenmiştir. *Öğür* “arkadaş, dost, eş, yoldaş, birbirine alışmış olan (canlılar); sebak (?)” demektir. “Dört yaşındaki at” anlamıyla da geçtiği görülmektedir. *Ögre-* “istemek”, *öğren-* “ülfet etmek, alışmak”, *öğret-* “alıştırmak”, *öğrenek* “yetiştirme, öğretim, alıştırma” türevlerindedir (2017: 749).

MS'de *ögür* / *övür* maddesinde kelimenin “sürü, bölük” anlamlı ET *ögür*'den geliyor olabileceği belirtilmiştir (961.s). *Öğrenmek* ve *öğretmen* fiillerinin “anlayış” anlamındaki *ög* kökünden gelmiş olabileceği belirtilerek ET *öğren-mek* < **ögre-n-mek* < *ög* (?) ve ET *öğret-mek* < **ögre-t-mek* < *ög* (?) tahlillerine yer verilmiştir (961.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *örget-*, *öyret-* şekilleri kullanılan *öğret-* fiilini ET *öğret-*; *örge-*, *öğren-*, *öyren-* şekilleri görülen *öğren-*’i ET *öğren-* fiiline bağlamıştır (1995: 252).

TS'de *ögür* “eş, birbirine alışmış olan (canlılar)”, *ögürlük* “birbirine alışmış olma, ünsiyet”, *ögürsek* “munis, çabuk arkadaş edinen”, *ögürsemek* “ünsiyetten kaçmak istemek”, *öğredirek* “alıştırarak, öğreterek”, *ögrek* “sürü, at sürüsü”, *öğrence* “yeni öğrenilirken yapılan iş”, *öğrenişdirmek* “başkasını kendisine alıştırmak”, *öğrenmek* “ülfet etmek, alışmak”, *öğretmek* “alıştırmak” gibi türevler yer almaktadır (167.s). Bunlar yanında *ög* “akıl, hatır, zihin”, *öglü* “akıllı, izanlı”, *ögsemek* / *öksemek* “özlemek, arzu duymak”, *öglemek* “hatırlamak, özlemek”, *öglendirmek* “ders, ibret vermek, akıl öğretmek” kelimelerinin de madde başı olarak yer aldığı görülmektedir (166-167.s).

DS'de *ögür*, *övür*, *öyür* “aynı yaşta olanlar, yaşıt; arkadaş, dost, eş; yol arkadaşı”, *öğür almak* “alışmak, bağlanmak”, *öğürleşmek*, *öğür olmak*, *öyürleşmek* “birbirine alışmak, dost olmak, birbirinden ayrılmayacak derecede sevişip anlaşmak” gibi ifadeler yer almaktadır (C.5:3323, 3324 ve C.6: 4624).

DLT'de *öğren-* ve *öğret-* fiilleri bilinen anlamlarıyla yer almaktadır (115, 118.s). Kimi araştırmacıların bu fiillerin kökü olarak olarak gördükleri *ög* kelimesi Dîvân'da *ög* “akıl ve iz’an; orta yaş geçip büyüyen hayvan” şeklinde geçmekte ayrıca *öge* şeklinin de “yaşı büyük, akıllı ve iz’anı olan kimse” için kullanılan bir lakap olduğu ifade edilmektedir (22.s). *Ögür* kelimesi “at, koyun, geyik, cariyeye, bağirtlak kuşu ve deve gibi şeylerin sürüsü” anlamındadır (931.s). *Ögüt* “öğüt” (785.s) kelimesini de bu anlam dairesinde değerlendirenler bulunmaktadır.

Ercilasun ve Akkoyunlu'nun *ügür* şeklinde transkribe ettikleri kelime, Atalay'ın çevirisinde *ögür* olarak yer almaktadır. Ayrıca Atalay bu kelimenin Orta Anadolu'da, Konya'da “akran, emsal, eş” anlamlarında kullanıldığını eklemiştir (2013, C.1-1: 54).

KB'de *öğren-* “öğrenmek”, *öğret-* “öğretmek” şekillerinde yer alan bu fiiller ve ilgili bir türev olarak *öğretig* “terbiye” kelimesi de eserde yer almaktadır (1979: 356). İlgili

olduğu düşünölen *ög* “akıl, anlayış”, *öge* “çok akıllı, müşâvir”, *ögelik* “müşâvirlik” kelimeleri KB’de de kullanılmıştır (352, 355.s). *Üğür* şeklindeki kelime de “sürü” anlamındadır (504.s).

Türk, KB’de bazı beyitlerde *öğren-* fiilinin “alışmak” anlamıyla da kullanıldığını belirtmekte ve eserdeki 2366. beyti örnek olarak göstermektedir (2006):

Tokışıg uzatsa yagı öglenir
Üküř körse erniñ közi öğrenir

“Savaşı uzatırsan, düşmanın akılı başına gelir; iş uzadıkça kuvvetinin derecesini anlar.”.

Türk, ikinci mısra için verilen anlamın daha çok bir yorum olduğunu belirterek, bu mısra “(bir şeyi) çok gören kişinin gözü (ona) alışır (artık ondan korkmaz).” şeklinde izah edilirse metne daha uygun olacağını ifade etmiştir (2006).

17. yüzyılda *ögür* kelimesi “bir birine alışmış atlar, köpekler” anlamında kullanılmaktadır (Tulum, 2011: 1426). *Öğrenmek* ve *öğretmek* fiilleri de sözlükte bu biçimleriyle yer almaktadır (1425, 1426.s).

❖ ***öğret-***

bk. öğren-

❖ ***öğün***

bk. öğle

❖ ***öğür***

bk. öğren-

❖ ***ölümcül***

bk. balıkçıl

❖ *öncül*

bk. balıkçıl

❖ *ötre*

bk. ötürü

❖ *ötürü*

İncelenen diğer kelimeler: orta, ötre

DENY:*Ünlülerin imla tarihi*

... bazı durumlarda yazı hattının üstüne ve altına koyduğumuz bazı tamamlayıcı işaretler de kullanıyoruz. Bu ünlü işaretlerine *hareke* diyoruz.

1. *üstün*;

2. *esre*;

3. *ötre*.

Hatırlatma - *üstün*, *esre*, *ötürü* kelimeleri Farsça ünlü işaretlerinin (harekelerin) tercümesidir: *zeber*, *zîr*, *pîş*.

... *اوتورو* vaktiyle çok eskiden *ütrü* ve *ütürü* gibi telaffuz ediliyordu (Meninski, Ins., 18.s). Bu kelime Doğu Türkçesinde *utru*, *udru*, *üdürü*, *utur*, *udra*, *üdürä* 'ye denktir. Bütün bu kelimeler "önünde, karşısında" demektir.

Kazan'da yayımlanan dil bilgisi kitapları, yukarıdakilere anlamdaş olarak *üst*, *ast* ve *ütür* deyimlerini kullanıyorlar.

(2012: 27-28)

Sebep edatları

... *Ötürü*^{AUE} (eskimiştir)

... Bu edat daha eskiden ikinci hecesinde ünlü olmadan *ötre* biçiminde söylenirdi: *andan ötre*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 10 ve 58. yap).

Krş. Doğu Türkçesinde *udru*, *utru*.

(2012: 567-568)

Sabit olmayan ünlüleri parantez içinde gösterdik. *r'nin önündeki dar ünlünün düşmesi*: ... *ötr-e*, *ötrü*, *ötürü* ve (Meninski) *ütrü*, *ütürü*, eski yazıda Arapçadaki kısa *u* sesini, Türkçede ise *ü*, *u*, *ö*, *o* seslerini temsilen satır aralarına yazılan işaret - ünlü, Farsça *piş*, Doğu Türkçesinde *otra* - krş. Türkiye Türkçesinde *orta* - *otru*, *ordu*, *udru*, *uduru*, *udra*, *üdüre* Farsçadaki *piş* gibi "karşı karşıya" anlamına gelen bütün kelimeler, krş. *karş-ı* ...

(2000: 103)

Deny, eskiden *ütrü*, *ütürü* şekillerinde telaffuz edilen, bugün Türkçe Sözlük'te “bir şeyden dolayı, bir şey yüzünden, dolayı, naşı” anlamıyla *ötürü* olarak yer alan kelimeyi (1863.s) Doğu Türkçesinde “önünde, karşısında” anlamındaki *utru*, *udru*, *ûdûrû*, *utur*, *udra*, *ûdûrâ* kelimelerine denk görmektedir. Daha önceden ikinci hecesinde ünlü olmadan *ötre* biçiminde söylenildiğini belirtmiştir.

Elöve, Deny'nin *ötre* kelimesinin *utru* şeklinde de okunması ihtimalini dile getirmesini yanlış bulur. Kelimenin aslı *ötürü*'dür, *ötrü* şeklinde de söylenilmektedir. *Ötür-* fiilinden “bir hâl kipi” olan bu kelime, Çağatay Sözlüğü'ne göre “geçirerek, tesir ederek” anlamındadır. Sebep bildirmesi bu anlamı dolayısıyla olmalıdır. *Utru* / *udru* ise “karşı, zıddına, aleyhine” anlamında başka bir zarftır. *Utrulanmak*, *utrunmak*, *utruşmak* fiilleri ile de ilgilidir (Deny, 2012: 568).

Elöve, Deny'nin sınırlı sayıda kelimedede görülen eski yapım eklerinden biri olarak verdiği *-DA*, *-DI* ekinin örnekleri arasına *orta* ve *ordu* kelimelerini de eklemiştir (527.s).

KT'de *ötrü*, *ötri* kelimesi اوترى ve اوترو yazımlarıyla verilmiştir (959.s). *Ötürü* (اوتورى) maddesinde aslının “imrâr ve icra etmek” anlamında olan *ötker-* fiilinden *ötkeri* şeklinde oluştuğu, “sebep, illet” beyan ettiği belirtilmiştir (959.s).

Clauson, *ötrü* / *ötürü* maddesinde bu kelimelerin *ötür-* fiilinden geldiğini, *ötürü* şeklinin daha seyrek görüldüğünü belirtir. Bir zarf olarak cümlenin başında bulunduğu “bu durumda, bunun üzerine, şu hâlde”, edat olarak kullanıldığında ise “sebebiyle, dolayı; ilişkin, dair” gibi anlamlar gibi anlamlar taşıdığını ifade etmiştir (1972: 64). *Ötür-* fiili de *öt-* kökünden gelir. *Ötgür-* biçimi ile karşılaştırılabilir (68.s). Kök olarak görünen *öt-* fiilinin ilk çağrışımı “... boyunca, üzerinden veya yukarıya hareket”tir. Geçişli ve geçişsiz kullanılabilir. Geçişli kullanımda yükleme hâli ile “(bir nehir vb.) -I geçmek”, yönelme hâli ile “içine nüfuz etmek”, bulunma veya ayrılma hâli ile “içinden, arasında geçmek” anlamındadır. Mecaz anlamlı kullanımları da vardır (39.s).

Clauson'a göre *utru:* kelimesi **utur-* fiilinden gelen, “aksi, karşıt, karşısında” gibi anlamları olan ses düşmesi görülen bir kelimedir (64.s). **Utur-* (*?utur-*) ise “karşılaşmak, görüşmek” anlamında bir fiildir. Erken dönemde Moğolcaya *uçıra-* şeklinde geçmiştir. Aynı fiil daha sonra *uçra-* şeklinde yeniden Türkçeye alınmıştır (67.s). *Ortu:* (*orto:*) biçimleriyle verilmiş kelime ise “orta, merkez; ortada, ortanca, orta halli” anlamlarını karşılamaktadır (203-204.s).

Hacıeminoğlu, Türk dilinin edatlarını incelediği çalışmasında *utru* “karşı, -a doğru” ifadesine de yer vermiş, *utur-u* şeklinde çözümlenmiştir (1992: 104). *Ortu* “ara, arasında, ortasında” kelimesinin ET dönemine özgü olduğunu, aslında yer zarfı olup çekim edatı olarak da kullanıldığını belirtmiştir. *Otra* şeklinin yine “arasında, ortasında” anlamında olduğunu, Karahanlı sahasında kullanıldığını ve *ortu* < *orta* < *otra* şeklinde bir gelişim gösterdiğini ifade etmiştir (66.s). *Ötrü* / *ötürü* “-den sonra, -den dolayı, sebebiyle” şekillerinde görülen bu kelimenin *ötür*- “geçirmek” fiilinden türemiş bir zarf-fiil olduğunu söyleyerek *ötür-ü* şeklinde çözümlenmiştir. Ayrıca Hacıeminoğlu, ET’de kullanılan ve *ötkür*- fiilinden gelen *ötkürü*’den de bahsetmiştir (70.s).

Hamilton, *ortu* “orta, merkez” ve *ordu* “başkent, hükümdar sarayı” kelimelerini ikizleşmiş biçimler olarak kabul etmekte; *orun*, *ortun*, *orta* kelimeleriyle ilişkilendirmektedir. Bu kelimeleri **or* “ana meydan” kökünden gelmiş ve *ortu*, *ordu* kelimelerinde bu köke Altay dillerinin hepsinde kullanılan bulunma hâli eki *-du* / *-tu*’nun eklenmiş olabileceğini dile getirmektedir (2011: 154). *Ötrü* ve *ötürü* kelimelerininse “delmek, arasından geçmek” anlamındaki *ötür*- fiilinin *-ü*’lü zarf-fiili olduğunu belirtmiştir (159.s).

Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyksü*’nde ’WTRW şeklinde transkribe edilen kelimenin Huart ve Pelliot tarafından *ötrü* şeklinde okunduğunu, ancak el yazmasına göre kelimenin “ters, karşı, aykırı” anlamındaki *utru* olarak okunması gerektiğini belirtmiştir. Hamilton’a göre bu kelime *ut*- “kazanmak, başarıyla karşı durmak, karşılaşmada galip gelmek” anlamındaki *ut*- fiiline eklenen *-r* eki ile türetilmiş, ettirgeni veya pekiştirilmiş olması gereken **utur*- fiilinin *-u* ile yapılmış zarf-fiili olmalıdır (97.s).

Ş. Tekin, *orta* kelimesini *or + t + a* şeklinde tahlil etmiş ve eski devirde olmadığını belirtir. **Or* kökünden geldiğini belirttiği diğer türevler *orun* (**or + un*) “yer, yüksek yer, taht”, **or + t* “*yer; *taht”, **ortan* (< *or+t+a+n*) ve *ortanca* “(yaşça) ortadaki”, *ortun* (< *or+t+un*) “ortanca, ortadaki”, *ordu* (< ?) “orta, merkez; güney” kelimeleridir (2015: 213).

Korkmaz, *Fiil Kökenli Edatlar* başlığında *ötürü* kelimesine de yer vermiş ve bunu *ötürü* < *öt-ür-ü* “geçirerek” şeklinde çözümlenmiştir (2009: 1057-1058).

Eren, *ortak* kelimesinin *orta* sözünden geldiğini belirtirken *ortu* > *orta* değişimini de vermiştir (1999: 310).

Nişanyan, *orta* kelimesinin ET *ortu* “merkez” sözcüğünden geldiğini belirtmektedir (2003: 335). *Ötürü* kelimesinin *öt-* “geçmek” fiilinden türeyen ET *ötrü* / *ötürü* “dolayı, sebebiyle” şekline dayandığını ifade etmektedir (340.s).

Gülensoy, *orta* kelimesinin ET *urtu*, *orta*, *ortu*, *ortun* ve OT *ortu*, *otra*, *otru*, *utru* biçimlerini vermiş ve “merkez; *yer; *taht” anlamlı *or* kelimesinden geldiğini belirtmiştir. *Or+t+a* “yön eki” şeklinde çözümlenmiştir (2011, C.2: 631). *Ötürü* kelimesinin de ET *ötgürü* ~ *ötkürü* ~ *ötür* ~ *ötrü* şekillerini paylaştıktan sonra *öt-* “geçmek”+ *-ür-* “delmek, arasından geçmek” + *-ü* “filden edat yapan ek - geçirerek” şeklinde çözümlenmiştir (C.2: 676).

MS’de *orta* kelimesinin ET *ortu* şeklinden geldiği ifade edilmiştir (953.s). *Ötre*’nin *ötrü* şeklinden geldiği belirtilmiş ancak kökünün bulunamadığı belirtilmiştir (968.s). *Ötürü* de ET *ötrü* / *ötürü* şeklinde olup, *ötür-* “geçirmek” fiilinden zarf-fiil ekinin kalıplaşması sonucu oluşmuştur (968.s).

Köktürk Bengü Taşları’nda *ötrü* kelimesi “sonra” anlamında kullanılmıştır. *Anta* *ötrü* ifadesinin metin içinde “bunun üzerine” anlamına geldiği görülmektedir (Ercilasun, 2016: 703). “Orta” anlamında ise *ortu* şekli geçmektedir (700.s).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde ilgili kelimeler *otra* / *urtu* / *utra* “orta”; *otru*, *ötrü*, *ötürü*, *ötrü* “ötrü, için, sonra, o zaman”; *ötkürü*, *ötgürü* “dolayısıyla ..., ile ..., itibaren, neticesinde, sonucunda, sonra” anlamlarında yer almaktadır (Caferoğlu, 2011: 144, 154, 155, 266). *Utru* / *udru* / *uduru* şekillerinde görülen kelime de “aksine, tersine, bilâkis, karşı karşıya, mukabil, dolayısıyla, doğru” gibi anlamlarla görülmektedir (262, 263, 268, 269.s).

Elöve’nin *ötürü* kelimesinin kökeni için işaret ettiği *ötür-* fiili DLT’de “delmek; (kaval vb.) çalmak” (91.s), “(söz) söylemek” (120.s) anlamlarıyla yer almaktadır. *Ortu* kelimesi “bir şeyin ortası” anlamıyla verilmiştir (62.s). *Otra* şekli de “iki şeyin ortası, arası; kenarı olan bir şeyin ortası” anlamlarında kullanılmış; *ortu* kelimesinin değişmesi neticesinde olduğu vurgulanmıştır (63, 780.s). *Utru* kelimesi de “bir şeyin karşı, karşı, karşı karşıya” anlamlarındadır (925.s).

KB’de de *ortu* kelimesi “orta, orta halli” anlamındadır (1979: 345). *Ortuğ* türevinin de “ortak” anlamında kullanıldığı görülmektedir (346.s). *Otru* ise “ön, karşı” anlamındadır (348.s). *Ötrü* kelimesi “ötürü, dolayı” anlamındadır (366.s). *Utra* “doğru” ve *utru* “karşı” kelimeleri de kullanılmıştır (500.s).

Dede Korkut Kitabı'nda *orta* kelimesi *ortaya*, *ortasında*, *ortamızda* ifadelerinde kullanılmıştır (Ergin, 1997: 237). Kimi araştırmacılar tarafından *orta* ile ilgili görülen *ordu* kelimesi ise “karargâh, beyin karargâhı, beyliğin merkezi; beyin maiyeti, yurdu; beyliğin halkı, ülkesi; boy, kabile, bey çadırı, çadırlı göçebe karargâhı” anlamlarındadır (237.s). *Ötüri* şeklindeki kelime de yine “ötürü, dolayı” anlamındadır (246.s). Kaçalın, buradaki *ordu* “çadır, ev” kelimesini **or+to*, *orta* “ara” kelimesini de yine *or+to* şeklinde çözümlenmiştir (2017: 815).

Çağatay Türkçesinde *ötrü* kelimesinin “karşı” anlamı Abuşka Lügati'nde de görülmektedir. Hayretü'l-Ebrâr'da, Mi'rac bahsinden şu beyit örnek olarak verilmiş, *ötrüsi* kelimesinin “karşusu” demek olduğu özellikle belirtilmiştir (Güzeldir, 2002: 125):

Anda yitip kim buluban ötrüsi
Her niçe köz salsa bağa közgüsi

❖ *özge*

bk. başka

P

❖ *palaz*

İncelenen diğer kelimeler: bala, filiz, pale, piliç

DENY:

Bugünkü dilde ancak ufak miktarlardaki türemişlerde varlığı belirli diğer birtakım ekleri biz bu paragraf içinde bir araya toplamış bulunuyoruz. Bunların büyük birçoğu bugün hemen hemen tamamıyla dilden bırakılıp çıkmış pek eski yapım ekleri gibi görünüyor. Şuna dikkat edilmeli ki içlerinden birçoğu fark gözetmeyerek ya fiile ya da ada ait tabanlara katılmış bulunmaktadır ...

-Az, -Iz eki*: *palaz* (Şemseddin Sami'ye göre) ...

(2012: 524, 528)

Deny, sınırlı sayıda kelimedede görülen eski yapım ekleri arasında saydığı *-Az, -Iz* ekine *palaz* kelimesini de örnek olarak vermiştir. Şemseddin Sami'nin de bu görüşte olduğu anlaşılmaktadır.

Elöve ise *bala* “çocuk” kelimesini yine “çocuk, yavru” anlamına gelen *palaz, piliç, filiz* ve Rumeli’de “Hristiyan çocuğu” anlamında kullanılan *pale* kelimelerine yaklaştırmıştır (Deny, 2012: 756).

DLT’de *bala* “kuş yavrusu; yırtıcı olsun olmasın tüm hayvanların yavrusu” anlamında geçmektedir (447.s). Bunun dışında daha çok tarımla ilgili işlerde kullanılan “adamın işlerindeki yardımcıları” anlamlı bir başka *bala* kelimesi de kaydedilmiştir (447.s).

KT’de Türkî-i kadîm ve Çağatayca notu düşülmüş *palaz* kelimesinin “yavru ve çocuk demek olan ‘bala’dan müştak” olma ihtimali kuvvetli bulunmuştur (965.s).

Eren, tavukçulukla ilgili birtakım kelimelerin Türkçeye Bulgarcadan girdiği, ancak *piliç* kelimesinin bunlardan olmadığını belirtir. Bulgarca ve Sırpça *pilence* kelimesi *pile* kelimesinin küçültmesidir. “Piliç” manasında daha çok *pile* şekli kullanılır. *Pilence* şekli *piliç*’i ses yönünden tamamen karşılayamaz. Bulgarcadan alınmış olsaydı *pilence* olması gerektiğini belirtir. Kırşehir’de görülen *anorganik -n-* sesi bulunan *pilinç* şeklinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini söyler. Ayrıca ağızlarda kullanılan *bilik* “civciv; anaç tavuk”, *pilik* “kaz”, *pillik* “dişi hindi”, *filik* “bir senelik kaz, ördek, tavuk; piliç; keklik palazı”, *filiz* “erkek piliç” vb. bazı kelimeleri *piliç* ile doğrudan ilgili sayarak Türkçe kökenli kabul etmektedir (1960). *Piliç* kelimesinde *bili bili* (> *bülü bülü*) gibi yansıma sözlere eklenen *-ç* küçültme ekiyle kurulmuştur. Ağızlardaki *bilik* şekli de *-k* küçültme ekiyle türemiştir. Rumcadan geçtiği yönündeki fikri de yanlış bulduğunu sebepleriyle izah etmiştir (1999: 333). *Palaz* kelimesinde ise Deny’nin belirttiği benzerliği Eren de görmüş ve *bala* + *-z* eki açıklamasını yapmıştır (1999: 322). “Kuş yavrusu” anlamında olduğunu ifade etmiştir (1960). Ayrıca Eren ağızlarda geçen *panak, polak, palak* “ayı yavrusu; köpek yavrusu; manda yavrusu; tavşan; domuz yavrusu”; *balak* “manda yavrusu”, “kedi, tavşan, tilki, ayı yavrusu”, “çocuk” kelimelerini yazı dilinde de kullanılan *malak* ile birleştirmiştir (1960). *Firik, ferik* “piliç; piliçlik devresini geçirmiş olan tavuk, horoz; genç kuş yavrusu; genç, taze; taze fasulye” ile aynı anlam dairesinde yer alan *filik, pelik, perik, pirik, bilik* kelimelerini de bu sraya dâhil etmektedir. *Filiz* kelimesinin “yeni sürmüş dal veya yaprak, sürgün” anlamıyla “erkek piliç” anlamını bir arada taşımasını tabii bulur ve bu konudaki tüm tartışmaları neticeye vardırırmak istercesine açıklamalarını derinleştirir (1960).

Sevortyan'ın *bala* kelimesinin yabancı bir kökten olabileceğini belirtip “bebek, hayvan yavrusu, oyuncak bebek” anlamındaki Yun. *pallákin* kelimesine bağladığını ifade eden Tietze bu görüşe karşı çıkar (2002: 193). *Filiz* sözcüğünde ise sözcüğün “yeni sürmüş körpe dal, sürgün” anlamını Eski Yunancaya, “ocağından ve henüz işlenmemiş maden ve taş birleşigi” anlamını ise Arapçaya bağlar (64.s).

Nişanyan, Eski Türkçede *bala*'nın kuş ve hayvan yavrusu anlamına geldiğini belirtir (2003: 38). Nişanyan'ın *filiz* kelimesinde de Yun. *filisa* “yaprakçık, filiz” ve E. Yun. *phýllon* “yaprak” ~ Hint Avrupa için genel bir **bhel-* “bitki bitmek” yönünde bir köken bilgisi sunduğu görülmektedir (133.s). Gülensoy bu görüşü yanlış bulduğunu dile getirmiştir (2011, C.1: 355).

Bala kelimesinin Yunancadan geçtiği fikrine karşı çıkanlardan biri de Gülensoy'dur. Oğuz, Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinde *bala* ve bu addan türetilmiş *balak* ~ *malak* adının kullanılması ve söz konusu Yunanca kelimenin *bala* hâlini alabilmesi için epey uğraşmak gerekmesini sebep olarak sunmuştur (2011, C.1: 107). *Bala* sözcüğünün aslı olarak **bāla* biçimini verir. Gülensoy'un yer verdiği, sözcüğün Kumandı Türkçesindeki *pallar* ve ağızlardaki *bale* biçimleri ses değişikliklerini gösteren örnekler arasındadır (C.1: 107). *Filiz* kelimesinde ise *bili+ç* > **biliz* > *filiz* gelişimini vermiştir (C.1: 354). Dolayısıyla *filiz* kelimesinin Deny'nin gösterdiği kelimeler arasında *piliç* ile ilişkilendirilebileceği görülmektedir. Ancak Gülensoy'un *piliç* kelimesi ile ilgili görüşleri bu doğrultuda değildir. Kümes hayvanlarını çağırma ünlemi olarak kullanılan yansıma *pili pili* ve +ç küçültme eki çözümlemesini yapar (C.2: 697). Gülensoy *palaz* kelimesinde Eren ile aynı görüştedir (C.2: 684).

A. Ata, *bala* kelimesini “çocuk, yavru, küçük” ve “oğlan çocuğu” anlamlarıyla Derleme Sözlüğü'nde “bir adamın işlerinde - çok kere çiftlik işlerinde yardımcısı, çırağı” anlamıyla Dîvânu Lugâti't-Türk'ten kaydetmiş ve Derleme Sözlüğü'nde görülen en eski Türkçe kelimeler arasında saymıştır (2000).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında da görülen *bala* sözcüğünü ET şeklinin *bala* olduğunu belirtir. Ayrıca *balah* ve *balağ* biçimlerinde tek olarak veya *ayı balahı* “ayı yavrusu; tombul çocuk” tamlamasında görülen “yavru, ayı yavrusu” kelimesini de tespit etmiştir (1995: 36). *Palaz* kelimesine “kaz yavrusu” (254.s), *bilyh* ve *bilig* şekillerine “yavru; küçük çocuk; kaz yavrusu; hamur toprağı” anlamlarıyla yer vermiştir (43.s).

MS'ye göre *piliç* kelimesi ses taklidi *bili bili* sözünden +ç ekiyle genişletilmiş *biliç* 'ten gelmektedir (996.s). *Bala* “çocuk, yavru”dan *bala+z* > *palaz* çözümlemesi *palaz* için verilmiştir (973.s). *Filiz* kelimesi içinse *bili* “piliç”ten +z ekiyle genişletilmiş ses taklidi kelime anlam genişlemesine uğraması ve Yun. *filisa* “yaprakçık”tan geldiği yönünde iki ayrı görüşe yer verilmiştir (386.s).

Kibar, kişi adları üzerine yaptığı tasnifte “yeni ve küçük bitki fidanı” anlamını verdiği *filiz* kelimesi için *filiz* < *biliz* (?) değişimini göstermiştir (2005: 174).

Türkçe Sözlük'te *bala* 'nın halk ağzında “yavru, çocuk” anlamıyla kullanılan bir kelime olduğu ifade edilmiştir (241.s). *Filiz* kelimesi ise Rumcadan alıntı olarak gösterilmiştir (876.s).

DS'den *palaz* kelimesinin ağızlarda “güzel, canlı (genç kız için); gürbüz, şişman; çirkin, kötü”, “manda yavrusu”, “yuvarlak fındık” gibi anlamlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır (C.5: 3386). *Palaza* şekli kaz yavrusunu ifade etmekte (C.6: 4635); *balak*, *badar* kelimeleri de manda, domuz, tavşan ve ayı yavruları için kullanılmaktadır (C.6: 4443). *Bilik* kelimesi “civciv”; *bülüş*, *bülüç* ise “piliç” anlamında karşımıza çıkan aynı anlam dairesindeki sözcüklerdendir (C.6: 4461, 4469). *Palazlan-*, *palazı-* fiilleri de kuş yavrularının biraz büyüyüp uçacak duruma gelmesi ve çocuğun büyümesi için kullanılmaktadır (C.6: 4635-4636).

❖ *pale*

bk. palaz

❖ *parça*

İncelenen diğer kelimeler: burçak, partal, pılı pırtı, pırtık

DENY:

-(I)k Eki

-(I)k eki daha eski bir -(I)g yerinde gibi görünüyor. ... Miktarca az birtakım - (I)k 'lı adlar, benzeşme yoluyla ada ait tabanlardan türemiş görünüyorlar: ... *pırtık* (*yırtık* ile örnekleme yoluyla *pırtı* 'dan krş. *hırtı pırtı, partağ*)

(2012: 499)

Cümlenin fiili edilgen ise -CA ekiyle gösterilen göreceli hâli bazen bir bulunma hâline bazen bir araç, vasıtalık ekine eşit olur. ...

Doğu lehçelerinde doğrudan doğruya *bar* (= var) kelimesinden “bütün” anlamında (kelimesi kelimesine “var -olan- kadar”^{AUE}) *barça* kelimesini yaparlar.

(2012: 580-582)

Nicelik zarfları

... *Biraz*, “bir miktar az, az bir miktar ve بر پارچه ** *bir parça*, bir ufak kıta ve yine biraz” anlamıyla kullanılır.

(2012: 280, 281)

Deny, -(I)k eki almış az sayıda adın, benzeşme yoluyla ad tabanlarından türediklerini ifade etmiştir. Örnekleri arasında *pırtık* kelimesi de vardır. *Pırtık* kelimesi *yırtık* kelimesine benzer şekilde *pırtı*’dan türemiştir. *Hırtı pırtı*, *partal* kelimelerini de bu örneklerle ilişkilendirmiştir.

Deny, doğu lehçelerinde *bar* (*var*) kelimesinden “bütün” anlamında *barça* kelimesinin türetildiğini belirtmiştir. Ancak *parça* kelimesinin geçtiği bir başka yerde de kelimenin Farsça olduğu yönünde fikir beyan eden Deny, Elöve tarafından eleştirilmiştir. Elöve, Kelimenin Türkçeden Farsçaya geçtiği düşüncesindedir. Kelimenin “şubelere ayrılmış, parçalanmış” anlamlarına geldiğini ve hepsinde “ayrılma, dağılma, tanelenme” ifade edecek şekilde *pır-til*, *pır-tık*, *par-tal*, *bör-tük*, (*pılı*) *pır-tı*, *bör-tür*, *bur-tak*, *bür-tek*, *bur-çak* ve *par-a*, *para-lamak* kelimelerinde de görüldüğünü eklemiştir (Deny, 2012: 281).

Elöve, hemen hemen yalnızca adlar meydana getirmekte kullanılan, sınırlı sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş -Ik ekinin yerini tutan -I eki örnekleri arasına *pırtı* ve *hırtı* kelimelerini (519.s), az sayıda kelimedeki karşımıza çıkan eski yapım eklerinden -dl ekinin örnekleri arasına da *partal* kelimesini eklemiştir (529.s).

Elöve *par/ça*; *połçok* (Radloff, IV) *pör/tül* (= parça dergi: Kandıra); lehçemizde *partal* “parça parça”; *pırtık* “paralanmış”; *bölmek* “parçalamak, ayırmak” vs. kelimelerin *b* > *p*, *r* > *l* ünsüz değişimleriyle ve ayrıca ünlü değişimleriyle görüldüğünü de belirtmiştir (94.s).

KT’de *parça* kelimesinin Far. *pâre*’den geldiği ifade edilmiştir (968.s). *Pırtı* “eski eşya, melbûsât ve yatak vesair malzeme eskisi”, *pırtık* “eski ve yırtık, fersude, parça parça”, *pırı pırtı* (galat şekli *pılı pırtı*) “eski püskü eşya”, *hırtı pırtı* “işe yaramaz eski püskü şeyler”

sözlükte yer alan ilgili diğer ifadelerdir (982.s). *Burçak* maddesinde “sığırlara yedirilen yuvarlak taneli hububat nevi, cülbân” (156.s), *bürçük* (*burçak*) maddesinde “burulmuş, bükülmüş, lüle lüle” tanımlamaları yapılmıştır (161.s).

Clauson, *barça*: kelimesini *ba:r*’ın eşitlik ekiyle çekimlenmiş şekli olarak kabul etmiştir. Çağdaş lehçeler arasında sadece Türkmen Türkçesinde görüldüğünü belirtir. Mani metinlerinden *bular barça* “bunların hepsi” ve başka kullanım örnekleri sunar (1972: 356). *Burçak* kelimesinin *bu:r-* fiilinden gelmesi ihtimaline yer verir. Bu kök ve türevi tarihî ve çağdaş lehçelerde “güzel koku hissi; genellikle fasulye, bazen nohut gibi pek çok bakliyat çeşidi; metaforik olarak dolu tanesi, ter damlası” gibi anlamlarla karşımıza çıkar (357.s).

Eren’e göre *parça*, Far. *pārça* (*pār* veya *pāra*’nın küçültmesi) kelimesinden alınmıştır (1999: 324).

Tietze, *burçak* kelimesini “hayvanlara yedirilen bir ot” şeklinde tanımlar ve Clauson’dan hareketle ET *burçaq* şeklini verir (2002: 328). *Burçak burçak/ burcak burcak* ifadesini “buram buram” olarak tanımlar (328.s). *Barça* kelimesinde de Clauson ile aynı fikirdedir (205.s).

Hamilton, İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde de geçen *barça* “hepsi, ne kadar varsa” kelimesini *bar* “var” + eşitlik eki *-ça* biçiminde çözümlenmiştir (2011: 166).

Eckmann, Çağataycada kullanılan belirsizlik sıfatları arasında “bütün, hep” anlamındaki *barça* ve *barı* kelimelerini de saymıştır (2003: 83).

Nişanyan, *parça* kelimesinin Far. *pāre*’nin küçültme hâli olan *pārçe* “parçacık” kelimesinden geldiği görüşündedir (2003: 347). ET *burçak* kelimesi ise “bezelyegillerden bir bitki, tanecik, habbe” anlamlarındadır (60.s).

Gülensoy, *pardösü* kelimesinin DLT’de de yer alan *partu* ~ *bertü* kelimesinden geldiğini belirtmekte, *köşk* kelimesi gibi bu kelimenin de Fransızcaya Türkçeden geçmiş olabileceğini belirtir (2011, C.2: 686). Halk dilinde kullanıldığını belirttiği *part* kelimesinin de yine OT *partu*’dan geldiğini, ağızlarda *partal* kelimesinin “giyinişi düzensiz ve pis olan” anlamında kullanıldığını eklemiştir (C.2: 688). “Değersiz şey, eşya” olarak tanımladığı *pırtı* kelimesini ise ses taklidi **pırt* kelimesine eklenen *+ı* ekiyle çözümlenmiştir (C.2: 695). *Burçak* “taneleri hayvan yemi olarak kullanılan yıllık bir yem bitkisi” kelimesini de **bū+r+ça-k* şeklinde çözümlendiği görülmektedir (C.1: 185).

Çolak, “yaygı” anlamında ağızlarda karşımıza çıkan *pılı* kelimesinin kalıplaşmış söz birlikleri içinde fosilleşmiş olarak kaldığını belirtir. “Değersiz şey, eşya” vb. anlamlarla Türkçe Sözlük’te madde başı olarak yer alan *pirtü*’nın ise seyrek de olsa bağımsız bir birim olarak kullanıldığını hatırlatır. *Pirtük* kelimesinin ise *birt-* “kırmak, incitmek” fiilinden *-(i)k* fiilden isim yapım ekiyle türediği, kelime başındaki tonsuzlaşma neticesinde *pirtük* şeklini aldığı yönündeki bir görüşe yer vererek bunu Dede Korkut Kitabı’ndaki “şimdi yigidi atar yıkar serer *pirtar*” cümlesindeki “delmek” anlamlı kullanımla desteklemiştir. Çoğunlukla *yirtük pirtük*, *pirtük pirtük*, *pılık pirtük* gibi kalıplaşmış ifadelerde yer aldığını eklemiştir (2017: 91-93).

Agar, *burçak* kelimesini incelediği yazısında Uygur Türkçesinden günümüze dek kelimeyi taramış ve kelimenin bugünkü anlamından daha farklı anlamlar taşıdığını belirtir. Uygur döneminde geçen bu kelimenin “kara nohud” olarak da yorumlandığını söyler ve sonraki dönem tıp kitaplarında, sözlüklerinde kelimeyi taramıştır. Kıpçak sözlüklerinden Kitâbü’l-İdrâk li-Lisâni’l-Etrâk’ta “dolu” anlamında geçtiğini aktarır. Aynı dönemin diğer bazı eserlerinde, Dede Korkut Kitabı’nda, çeşitli lehçe sözlüklerinde de yine “dolu” anlamındadır. Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi Lugati’t-Türkiyye adlı eserde ise “ufak taş, çakıl taşı” olarak açıklanmıştır. Kazak Türkçesinde “kuzu ve oğlakların sırayla bağlandığı ip” demektir. DLT ve Nehcü’l-Ferâdis’te “burcu, ter” anlamlarındadır. Agar, incelenen kaynaklarda *burçak*, *burşak*, *birçak* gibi şekillerle karşılaşmıştır. Kelimenin kökeni konusunda Clauson ve Ahmet Vefik Paşa’nın *bur-* fiilinden geldiği görüşünü bu ekin sadece *-n-* dönüşlülük eki almış fiil gövdelerinde görülmesi sebebiyle *bu-u-n-çak* olarak tahlil edilip, orta hecenin düşmesiyle izah etmek gerektiğiyle birlikte aktarır. Kendi görüşü kelimenin *boğ-ur+çak* şeklinde tahlil edilmesi yönündedir. Kelimenin fonetik gelişmesini *boğ-ur+çak* > *buğurçak* > *bürçak* > *burçak* şeklinde gösterir. Burçak bitkisinin hububat arasında bulunduğu zaman onu boğduğu bilgisinden hareketle böyle bir köken bilgisi düşünmüştür. DLT’deki *boğurda saç* “kıvırcık, bükülmüş saç” ifadesini de göstererek kelimenin *boğurçak* aslından bugünkü şekline ulaştığını ifade eder (2000).

MS’de *parça* kelimesinin alıntı olduğu görüşü Far. *pārçe* < *pār+çe* / *pāre+çe* tahliliyle ifade edilmiştir (977.s). *Pirtük* kelimesi *pirtü+k* şeklinde çözümlenip *yirtük* kelimesine benzetilerek türetildiği belirtilmiştir (995.s).

Partal kelimesi ağızlardan “eskimiş, yıpranmış; kaba, büyük, biçimsiz; abartılmış yalan; kumaş alıp satan”, “abartılmış söz, yalan; büyük, iri parça (genellikle kar için); kağıt para; giyinişi düzensiz ve pis olan; ev eşyası” vb. pek çok anlamda derlenmiştir (DS, C.5:

3403-3404 ve C.6: 4639). *Pılı* “yaygı”; *pırtı* “seccade; kumaş vb. nesne; giysi; ev araçları”; *pırtıcı* “kumaş alım satımı yapan, manifaturacı”; *pırtıl*, *pırpıt*, *pırtık* “eskimiş kumaş parçası”; *pırtık pırtık*, *pırım pırım*, *pırtık çırtık*, *pirem pirem* “parça parça” kelimeleri de ilgili olan maddelerdendir (C.6: 4647, 4648).

Barça kelimesi E. Uyg. döneminde (Caferoğlu, 2011: 33), DLT’de (574.s) ve KB’de (1979: 58) “bütün, hep; bütünü, hepsi, tamamı” gibi anlamlarla yer almaktadır. Caferoğlu, kelimenin E. Uyg. *parça* şekline de yer vermiştir (2011: 157).

DLT’de bir de Ercilasun ve Akkoyunlu’nun *bertü* “üst kısma giyilen elbise” (2014: 180), Atalay’ın *partu* “üste giyilen hırka, pardesü” (2013, C.1-1: 416) transkripsiyon ve anlamını tercih ettiği bir kelime de mevcuttur. Atalay, daha önceki yayınlarda da çoğunlukla *bertü* şeklinin tercih edildiği bu kelimenin bugün Anadolu’da “elbise” anlamına gelen *pırtı* kelimesi ile ilişkilendirir. Köylerde *pırtı*, şehirlerde ise *pılı pırtı* şeklinde kullanıldığını ifade etmiştir (2013, C.1-1: 416). Ercilasun ve Akkoyunlu da Anadolu ağızlarındaki *pırtı* “basma, keten yatak, yorgan yüzü, giysilik kumaş” ve *part* “eski giysi, paçavra” kelimelerini hatırlatmıştır (2014: 180).

Dede Korkut Kitabı’nda *burçağ* kelimesinin “iri ter tanesi” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir (Ergin, 1997: 62).

❖ *partal*

bk. parça

❖ *paşa*

İncelenen diğer kelimeler: başak, başkan

DENY:

Boğuk ve çınlamalı başlangıç ünsüzleri

... Dudaklılardan *b* ve *p* ile başlayan kelimeler daha iyi ayırt edilmiştir. Bununla beraber küçük sayıda birtakım kelimeler içinde çift söylenişliler bulunup gösterilebilir: ... *paşa* kelimesi de *başa*’a’dan gelir.

(2012: 64, 65)

Saygı lakapları

Paşa unvanı Osmanlı tarihinin ilk zamanlarında padişahların büyük oğullarına (Bu da daha ileride verilecek olan köken bilgisini pekiştirir niteliktedir.) ve pek seyrek olarak da büyük yararlıklarla ün almış şahsiyetlere verilir idi (bk. Hammer, I, 210, türetme hariç)

Paşa kelimesi besbelli *baş* ile *a* 'a veya *â* "büyük kardeş"ten yapılmıştır.

Bu kelimenin başka biçimleri de *baş*a ve *beşe*'dir. Bunlardan *baş*a Viguer'e (218.s.) göre basit askerlere verilen bir çeşidi olup *beşe* ise bazı mahallelerdeki eşrafa, ileri gelenlere hâlâ verilir bir unvandır.

Örn.: *Bire Evliyâ Çelebi! Bire Evliyâ beşe*^{AUE} (*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 216. yap.). ... Şuna dikkat edilmeli ki bu kelimeler tamamıyla *ağa* gibi aynı yolla kullanılmaktadır.

(2012: 703-704)

-ek / -ak eki

-ek eki, oldukça sınırlı bir sayıda birbirine uymayan birtakım türemişler meydana getirir. Bunların en tipik örneklerle uygulanması zordur. Bununla beraber bu türemişlerin kalın sınıftan *-ak*'lı olan bazıları yer adları ortaya çıkarırlar (krş. *-lAk* eki).

-AK eki bazen ad tabanlarına eklenir: *başak* ...

(2012: 493-495)

Kelime başındaki dudak ünsüzleri

Türkçe bir kelimedede genel olarak kelime başında en çok rastlanan dudak sesi "b"dir, yâni ... kelime başına geldiklerinde tercihen (belki her zaman) sertleşen diş ve damak seslerinin aksine bu bir tonlu ünsüzdür. Türkiye Türkçesinde de "b" sesi kelime başlarında "p"ye göre son derece daha sık görülür. "p" sesine ise daha ziyâde taklidi seslerde ve yabancı kelimelerde rastlanır.

Baştaki "b" sesinin tonsuzlaşmış olduğu bir dizi kelime: ... *paşa* (eğer bu kelime *baş-ağa*'dan geliyorsa) ...

(2000: 75-76)

Deny, *paşa* kelimesini çift söylenişli olarak gösterip *başaga* / *baş'a*'dan geldiğini ifade etmiştir. *Paşa* kelimesini daha detaylı incelediğinde de Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde padişahların büyük oğullarına ve nadiren de büyük yararlıklarla ünlenmiş kişilere bu unvanın verildiğini söylemiştir. Bu açıklamanın sunacağı köken bilgisini desteklediği görüşündedir. *Paşa* kelimesinin *baş* ile "büyük kardeş" anlamındaki *a* 'a veya *â* sözcüklerinden oluştuğunu belirtmiştir Kelimenin başka biçimleri *baş*a ve *beşe*'dir. Kelimenin kullanımını da örneklemiştir. *-AK* ekinin ad tabanlarına eklendiği örnekler arasında *başak* kelimesini de saymıştır.

Elöve, kelimenin *baş* + *ağa* birleşimiyle oluştuğu yönündeki görüşüne katılmamaktadır. Ona göre kelimenin aslı *başka(k)*'tır. "Bağımsız" demek olan bir sıfattır. Eskiden Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyadaki memleketlerde de hâlâ bu lakap

oralardaki devlet büyüklerine verilmektedir. *Başak*, *başka* ve *başkan* kelimeleri aynı kökten gelmektedir. *Başkak* “bağımsız” anlamındayken *başak* “sapında bağımsız olan” ve *başgan* da “kavmin reisi,” büyük balık” demektir. Bu bilgilerden hareketle sondaki /k/ düşmüş olup aslı *başkağ* “başlı başına, bağımsız” veya *boşkağ* “boş kalmış olan, serazat, mutlak”tır. *Paşa* kelimesi de “bağımsız ve belli başlı memur” anlamındadır. *Başkağ* kelimesi Bulgaristan Türkleri arasında “bağımsız” anlamıyla *başdağ* ve Rumeli Türkleri arasında ise *başlağ* biçimlerinde söylenilmekte ve *başına başlağ*, *kıçıma buyruk* “başına bağımsız, kıçına amir” sözü kullanılmaktadır (Deny, 2012: 65, 703).

Şemseddin Sami, KT’de *paşa* kelimesinin *baş ağa*’dan geldiğini, Far. *pâ-yı şâh*’tan alınmış olmasını uzak bir ihtimal olarak görür (970.s). *Başkan* kelimesi sözlükte yer almamakta, *başak*’ın *baş*’tan geldiği ifade edilmektedir (110.s).

Clauson, *başak* sözcüğünü *baş*’ın küçültmesi olarak kabul eder. Kelimede *b-* / *m-* ve *-ş-* / *-s-* / *-j-* gibi çeşitli ses değişiklikleri olduğunu ifade etmiştir (1972: 378).

Eren’ göre *başak* kelimesi T. *baş* (~ Çuv. *puš*) kökünün bir türevidir. *Baş* + *-(a)k küçültme eki* şeklinde çözümler. Bu açıklamanın Radloff’a ait olduğunu ve Brockelmann, Ramstedt, Räsänen gibi isimler tarafından benimsendiğini ifade eder. OT’de *başak*’ın “temren” anlamında kullanıldığını daha sonra “ekin başı” anlamını aldığını belirten Eren, Oğuz Türkçesindeki *temürgen* şeklinin yayılması ile bir kısım lehçede *başak*’ın sadece “ekin başı” anlamının kaldığını da eklemiştir (1999: 43).

Tietze, “ağabey” anlamıyla verdiği *baş* kelimesinin “Eski Osmanlıcada *paşa* yerine geçtiğini” belirtmiştir (2002: 215). *Başak* kelimesini genel görüşe uygun olarak *baş* + küçültme eki olan *-ak* şeklinde tahlil etmiştir (215.s).

Nişanyan, ilk kez Orhan Bey’in oğlu Süleyman Paşa için kullanıldığını belirttiği bu sözü “Osmanlı Beyliği’ne özgü bir unvan” olarak açıklar (2003: 350). Kelimenin *padişah* sözünden geldiğine dair görüşlerin bulunduğunu ancak bu görüşün bilimsel temelinin zayıf olduğunu dile getirir. *Baş ağa* > *baş* > *paşa* görüşüne de katılmaz. “Erkek evlat, özellikle hükümdar veya soylu kişi evladı, prens” anlamına gelen Türkçe *beşe*’den gelmiş olabileceği fikrini aktarır. Ancak Tür. *beşe* ile Far. *beççe* “yavru, oğlan çocuğu” ve Hin. *baçça* “erkek, oğlan” kelimelerini de ilişkili görmektedir (2016b: 63-64). YT kabul ettiği “reis” anlamlı *başkan* kelimesinin *baş* kökünden geldiğini, ancak *-kan* ekinin anlamının belli olmadığını dile getirmiştir (2003: 43). ET *başak* kelimesininse “mızrak veya ok başı” anlamındaki *baş* sözünden küçültme olabileceğini söyler (2003: 43).

Gülensoy, *paşa* kelimesinde **baş* + *ağa* birleşimini savunmaktadır. Ayrıca *padişah* kelimesinden geldiğine dair fikirleri anlam farklılığını temel alarak reddeder (2011, C.2: 689). *Başkan* “reis” kelimesini *baş+kan* (C.1: 120), *başak* kelimesini ise **baş+ak* “küçültme eki” şeklinde çözümlenmiştir (C.1: 118).

Ergin, isimden isim yapan *-kan* ekinden bahsederken bu ekin işlek olmadığını, çoğunlukla unvan yapma işlevinde olduğunu belirtmiş ve bugün sadece *baş-kan* kelimesinde görüldüğünü eklemiştir (2007: 175).

Daşdemir de eski Türk devlet geleneğinde kadınlara da unvan olarak verildiğini söylediği *paşa* kelimesinin *baş ağa* birleşiminden geldiği görüşündedir (2007).

Devellioğlu, *paşa* “general” kelimesinin Türkçe olduğunu ancak yabancı kelimelerle birlikte ve tamlama hâlinde kullanılır duruma geldiğini söyleyerek, *pâşâ-yi-bî-karîne* “eşi olmayan paşa” tamlamasına yer verir (2008: 854).

Kaçalın, “+a, +e’nin küçültme, eşitlik, aitlik anlatan, anlamı pekiştiren bir ek olduğuna ilişkin” sıraladığı örnekler arasında *baş+a* şeklinde çözümlendiği bir *baş* kelimesine de yer vermiştir. Kelime daha sonra *paşa* şeklini almıştır. Burada *baş* kelimesi “reis” anlamındayken *baş*a da “ağabey, ileri gelen” demektir. *Paşmak* “başı biraz geniş ökçesiz ayakkabı” kelimesini söz başındaki *p-* > *b-* değişiminin bir başka örneği olarak göstermiştir (2017: 653-654, 741).

Pakalın, *paşa* kelimesinin açıklamasında Lehçe-i Osmâni’deki *beşe* şeklini de vermiştir. Kâmus-ı Osmâni’de *paşa* sözünün aslı hakkında lügat erbabının ihtilafı olduğunu aktarır. Farsça *pây-ı şah*’tan geldiği, Türkçedeki “büyük birader” anlamına gelen *beşe* kelimesinden geldiği ve “ailenin büyüğü, reisi” demek olan “baş ağa”dan tahrif edildiğine dair üç görüş olduğunu söyler. Sultan Orhan’ın büyük biraderi Emir Alâeddin’e *paşa* unvanının verilmesini *beşe* sözünden geldiğini kuvvetlendiren bir delil olduğu belirtilmiştir. Pakalın, eski Darülfünun müderrislerinden Avram Galanti’nin *paşa*’nın Babilce olduğu, “eyalet reisi” yani “vali, mutasarrıf” anlamına geldiği, Hükümdar Hammurabi kanununda bu kelimenin *paha* şeklinde birkaç yerde yazılı olduğu yönündeki görüşlerini aktarır. Eski İranîlerin ay tanrısının isminin *mas* olduğu, daha sonra gelen İranîlerin *ay* için *mah* kelimesini kullandığı, burada görülen *mas* > *mah* değişiminin *paha* > *pasa* şeklinde bu kelimedede de görüldüğü izahını aktarır. Zaman içinde *sin* ve *şin* harflerinin mahreçleri bir olduğu için *paşa* olmuştur. Bugün de İbranicede *paha* şeklinde yazıldığı eklenmiştir (1993, C.2: 755).

Pakalın'ın açıklamalarında Hammer'ın görüşleri de yer almaktadır. Hammer'a göre kelimenin aslı Farsçadan alınan *pay-i şah*'tır. "Hükümdarın ayağı" anlamına gelen bu tabir hükümdarın, hükümetinin memurlarını kendi vücudunun azası kabul ederek, aza isimleriyle adlandırması anlayışına dayanır. Örneğin, *umûr-u dâhiliyye ile mükellef büyük memurlar gözleri, zâbita memurları kulakları, vergi tahsildarları elleri* vb. *Paşa* da "vilâyat valileri, vezir, asker kumandası olmak itibarıyla hükümdarın ayakları" demektir. Pakalın, aynı sayfanın haşiyesinde yazılı olan şu nota da dikkati çeker: "Aryenlerin (İranîlerin) besüs kelimesi paşa kelimesinden ve muzikanos musı handan muharref olabilir." (1993, C.2: 755). Pakalın, Osman Nuri Bey (Osman Ergin)'in görüşüne de yer vermiştir. Bu görüşe göre *baş ahi*'den *baş ağa* ve bu da bir derece tahfif edilerek *beşe* olmuştur. *Beşe* tekrar *paşa* olmuş olabilir. *Beşe* şekli hâlâ Anadolu'da kullanılmaktadır. Frederich Gize'ye göre *padişah* kelimesinden gelir. Hükümdarın da büyük çocuğuna *paşa* denmektedir (C.2: 755).

MS'de *paşa* kelimesinin kökünün kesin olarak belli olmadığı belirtilmiş, T. *beşe* "ağabey"den, *baş ağa*'dan veya Far. *pây-i şah*'tan "şâhın ayağı, şâhın sağ kolu" tamlamasından gelmiş olabileceğine dair görüşler paylaşılmıştır (981.s). *Başkan* ise *baş+kan* şeklinde türetilmiş yeni bir kelime olarak yer bulmuştur (120.s). Sözlüğe göre *baş+ak* şeklinde oluşmuş *başak* kelimesi, ET *başak* "okun ucuna geçirilen demir"den gelmektedir. Daha sonra "ekin başı" anlamını kazanmıştır (119.s).

Kanar, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü'nde *paşa* "general" kelimesinin Türkçe kökenli olduğunu belirtmiştir (2003: 1181).

Gemalmaz, *paşa* kelimesini Erzurum ağızlarından "paşa, general; köklü ailelerden gelen kadın ve erkeklere verilen unvan; çağırma sözü olarak bey; efendim" anlamlarıyla derlemiştir (1995: 256).

Ağızlarda *paşa*, *paşaağa*, *paşşa* şekillerinde görülen kelime "baba; büyük kardeş, ağabey; oğlan çocuk; saygıdeğer hanımlara verilen ad; konuk" anlamlarında kullanılmaktadır (DS, C.5: 3407). *Başak*, *başah*, *başşag*, *başşah*, *başşak*, *boşak* şekillerinde görülen *başak* kelimesi ise "tahıl ve meyveleri devşirdikten sonra geriye kalan döküntüler; sigara izmariti" anlamlarındadır (C.1: 550-551).

Paşa kelimesi İngilizcede de "isimden sonra gelen ve Osmanlı Devleti egemenliğindeki bölgelerde yüksek dereceli yöneticilere verilen resmî bir unvan", "(Osmanlı Devletinde) rütbe veya saygınlık bildiren unvan; yüksek dereceli sivil veya

askerî personel” gibi anlamlarla kullanılmaktadır.¹¹ Redhouse, sözlüğünde پاشا (*pāshā*) kelimesine Türkçe bir isim olarak yer verilip açıklanmıştır (1890: 434).

Dede Korkut Kitabı’nda *paşa* kelimesi *Çan Paşa* kişi adında görülmektedir. *Paşanuñ* şeklinde metin içinde bir başka yerde de kullanılmıştır (Ergin, 1997: 249).

Tulum’un sözlüğünde *pāšā* “başa, beg, beyg, efendi, ağa, çelevi, sultan, devletlü, hoca, mevlā” (2011: 1443), *başak* “boğdayüñ başı, boğdayüñ salqumi” sözcükleri yer almaktadır. *Başak* sözcüğünde *baş* maddesine yönlendirme yapılmıştır (371.s).

❖ *pek*

İncelenen diğer kelimeler: berkiş-, berk, berkit-, pekiş-, pekit-, pekmez

DENY:

İsimden türemiş olan birtakım fiiller yapım ekli tabanlar hâlinde görünmekle beraber, bunların ana tabanlı fiillerini bulup göstermek mümkün değildir.

İşteş çatı tabanlı: *pekişmek* (Eski Osm. *berkişmek*);

Ettirgen tabanlı: *pekitmek* (Esk. Osm. *berkitmek*); *pek* (Eski Osm. *berk*).

Böyleleri şu iki durumdan biriyle açıklanabilir: Ya bunların ana tabanlı fiilleri kullanılıyordu da sonradan kullanılmaz olup ortadan kalktı* ya da bunların ana tabanlı fiilleri hiçbir zaman var olmamış olup bu türemli fiiller, yapım ekli tabanları olan fiilleri örnekseyiş yoluyla doğrudan doğruya addan meydana getirildi.

(2012: 466-467)

*Not: Nasıl ki *peki-* fiilinde durum böyledir (sonradan kullanılmaz olup ortadan kalkması). Doğu Türkçesinde varlığı görülen *bigimäk* (G.D 635).

(2012: 467)

Nicelik Zarfları

Pek

Bu kelime sıfat olarak kullanıldığı zaman “sert, katı, sağlam” anlamlarında olur.

Örn.: *Yüreyi pek, ağzım pek, gözü pek.*

Pek kelimesi zarf olarak “çok, kuvvetli, kuvvetle, şiddetli, şiddetle” anlamlarını verir.

Örn.: *pek koşmak, pek kızmak* vs.

¹¹ URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/pasha> Erişim 06.10.2017

URL: <http://www.dictionary.com/browse/pasha?s=t> Erişim 06.10.2017

URL: <http://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/pasha> Erişim 06.10.2017

URL: <http://www.whatdoesthatmean.com/dictionary/P/pasha.html> Erişim 06.10.2017

Sıfatlardan önce gelirse *ziyâde* ve *çok* kelimelerinin anlamdaşı olur.
Örn.: *Pek çalışkan.*
(2012: 280, 282)

Kelime başındaki dudak ünsüzleri

Türkçe bir kelimedede genel olarak kelime başında en çok rastlanan dudak sesi “b”dir, yâni ... kelime başına geldiklerinde tercihen (belki her zaman) sertleşen diş ve damak seslerinin aksine bu bir tonlu ünsüzdür. Türkiye Türkçesinde de “b” sesi kelime başlarında “p”ye göre son derece daha sık görülür. “p” sesine ise daha ziyâde taklidi seslerde ve yabancı kelimelerde rastlanır.

Baştaki “b” sesinin tonsuzlaşmış olduğu bir dizi kelime: ... *berk* yerine *pek* (sıfat ve zarf); *pekmez* veya *betmez* ...
(2000: 75-76)

Ünsüz diftongları. Komple tek heceli kelimeler (örn.: *Türk*) bu şekli sonradan almış olabilirler. (c) ve tipindeki daha basit köklerde, ses gelişmeleri (genişlemeleri) durumunda (belki de her zaman) grubun ilk ünsüzü ârizî eleman rolü oynar (orijinde anlamlı eleman olabilir).

Bu gruplar herşeyden önce sızıcı olan birinci ünsüzle patlayıcı ikinci ünsüz arasında bir zıtlığa sebep olurlar. Daha kesin söylemek gerekirse, birinci ünsüz bir sonanttır (*r, l, n*), ikinci ise, normal olarak bir patlayıcı tonsuzdur: *p, t, ç, k* (nâdiren, özellikle anlam veren eklerde, patlayıcı tonlu olabilir).

Böylece teoride mümkün olan ve pratikte de kullanılan 12 kombinezon mevcuttur: *rp, rt, rç, rk, lp, lt, lç, lk, np, mb, nt, nç, nk*. Anlam değişikliğine sebep olmamak şartı ile tek ünsüzlerle yer değiştirirler. Örn.: ... *pek* (esk. *bek*) x *berk* (Kâşgarî *r*’nin ârizî olduğunu söylüyor) ...
(2000: 83)

Deny pekişmek, pekitmek ve *pek* kelimelerinin Eski Osmanlıcada *berkişmek, berkitmek* ve *berk* şeklinde olduklarını söylemekte ve sonradan kullanımdan düşen bir *peki-* fiilinin varlığından söz etmektedir.

Berk kelimesi DLT’de “muhkem, sağlam” anlamıyla yer almaktadır. Aslının *bek* olduğu belirtilmiş, /r/ sesinin fazlalık olduğu ifade edilmiştir (150.s).

KT’de *berk* kelimesi Türkî-i kadîm ibaresiyle “pek, katı, sert; sağlam, metin, muhkem” anlamlarıyla verilmiş, *pek* sözünün *berk*’in kolay telaffuz olunacak şekilde kısaltılmış şekli olduğu ifade edilmiştir (125.s).

Clauson, “sert, katı, sabit” anlamlarındaki *berk* kelimesinin orijinal şeklinin *bek* olarak da görüldüğünü söyler. Moğolcada erken dönemde *berke* “zor, sert” kelimesi bir alıntı olarak görülmektedir (1972: 361).

Hamilton’a göre *bäk* kelimesi “katı, sıkı, sağlam, yoğun, güçlü” anlamına gelen bir sıfat veya zarftır ve “sıkı, sağlam, sabit, güçlü olmak, yoğunlaşmak” gibi anlamlara

gelmesi muhtemel olan bir *bä- / be- fiilinden fiilden isim yapma eki -k ile türetilmiştir. *Bäkü-* veya *bäki-*, *bäkiş-*, *bäkit-*, *bäkür-* şekilleri de bu kökün türevlerindedir. *Bäk*'in yanında, eş anlamlısı olarak *bärk* kelimesinin de bulunduğunu, bu kelimenin de aynı fiil kökü *bä- / be-'ye, ettirgenlikten çok pekiştirme işlevindeki -r- eki ve peşine *bäk*'teki -k ekinin getirilmesiyle oluştuğunu belirtir. Bu kelimenin de *bärklä-*, *bärki-*, *bärkit-*, *bärkiş-* gibi kendi türevleri bulunmaktadır. Ayrıca *bez* “bez, tümör, çıban; etin içindeki sert cisim”, *bänäk* “tane, sertleşmiş tanecik”, *män* “tane, kuş yemi, yüzdeki ben, derideki siğil, sert tanecik”, *mänü* / *mänü* / *bänü* / *bänü* “sonsuz, anıt” kelimelerinin de bu *bä- / be-fiilinden geldiğine inanılmaktadır. Hamilton'a göre fiil kökünün *bär-* değil, ayrı bir *bä- olduğu inandırıcı bir şekilde kanıtlanırsa, *bäk*'in *bärk* kelimesinin kısaltılmışı olarak görülmesi görüşünden vazgeçilir (2011: 106-108).

Tietze, “hızlı olarak, çabuk, çok, fazla, pek” olarak açıkladığı *bek* kelimesinin ET *bek* şeklini verir (2002: 233). Zayıf bir ünlü olan /r/ sesinin çok defa düştüğünü belirtmiş, *bek* kelimesini de bu durumun örnekleri arasında saymıştır (125.s). *Berk* “katı, sert; sağlam, sıkı; kuvvetli” kelimesinin de yine ET *berk* şeklini paylaşmıştır (246.s).

A. Ata, *bek* kelimesini Derleme Sözlüğü'nde *bek*, *bekimek*, *bekişmek*, *bekitmek*, *berk*, *bek*, *berkitmek* kelimelerini, Tarama Sözlüğü'nde *bek* kelimesini, Dîvânu Lugâti't-Türk'te *bekiş-*, *bekit-*, *bekü-*, *berk*, *berkit-* kelimelerine yer verildiğini kaydetmiş ve Derleme Sözlüğü'nde görülen en eski Türkçe kelimeler arasında saymıştır (2000).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında “berk; katı; sağlam; kabız” anlamındaki *peryh* kelimesini ET *berk*; “kuvvetle çarparak birleşerek” anlamındaki *perkit-* fiilini de ET *berkit-* şekillerine bağlamıştır (1995: 257).

Nişanyan'ın da *pek* kelimesinin ET *bek* / *berk*'ten geldiğini savunduğu anlaşılmaktadır. *Bekçi*, *bekle-*, *berk*, *berkit-*, *pek*, *peki* kelimelerinin ET *bek* / *berk*'in türevleri olduğunu dile getirmiştir (2003: 352).

Gülensoy, *pek* kelimesini *bek* şekline bağlamakta; *pekeş-*, *pekiş-*, *pekit-*, *peklik*, *pekmez* vb. pek çok türevine de yer vermektedir (2011, C.2: 691). *Berk* ~ *bek* maddesinde de yine ET *berk*, *bek* şekilleri verilmiştir. *Beket-*, *bekçi*, *bekiş-* türevleri de kelimenin bu şeklinin türevlerindedir (C.1: 126, 133).

MS'ye göre *pek* kelimesi ET *berk*'ten gelmektedir. -r- düşmesi *bek* > *pek* değişimi görülmüştür (985.s). *Berk* şeklinin de EOT dönemi ve halk ağzında kullanıldığı ifade edilmiştir (136.s).

DS'de de *bek* kelimesi “katı, sert, pek; hızlı, çabuk”; *bekemek*, *beketmek*, *bekitmek* “kapatmak, örtmek; sağlamlaştırmak, pekitmek; yamamak, doldurmak”; *bekişmek* “katılaşmak, pekişmek” anlamlarında yer almaktadır (C.6: 4453). *Perk* “sağlam, güçlü; katı, sert” (C.6: 4645) vb. biçimler, türevler karşımıza çıkmaktadır.

TS'de *bek*, *pek*, *berk*, *perk*, *bekitmek*, *pekitmek*, *bekişmek*, *pekişmek*, *beklemek*, *beklik* gibi şekil ve türevleri karşımıza çıkmaktadır (29, 31.s).

❖ ***pekiş-***

bk. pek

❖ ***pekit-***

bk. pek

❖ ***pekmez***

bk. pek

❖ ***pılı pırtı***

bk. parça

❖ ***pırtık***

bk. parça

❖ *piliç*

bk. palaz

❖ *piş-*

bk. pus

❖ *porsu- / pörsü-*

bk. pus

❖ *porsuk*

bk. pus

❖ *pus*

İncelenen diğer kelimeler: buş-, piş-, porsu- / pörsü-, porsuk, pus-, pusu, suspus

DENY:

Äç (hiç) buşmaz hiç ziyan vermez (Feriduddîn Attâr, *Tezkiretü'l Evliyâ*, 53 ve 375.s. ve çevirisinin 31. sayfasında, uyarı) Pavet de Courteille ve Radloff'a göre *buşmak* fiil adı "berbat olmak, bozmak, daralmak" anlamlarına ve (*Dîvânu Lugâti't-Türk*, II, 11) "canı sıkılmak, usanmak" anlamlarındadır. (2012: 720)

Bilindiği üzere bazı -A veya -I'lı zarf-fiiller somut adlar hâlinde kullanılabilirler.: ...

Pusu kelimesi gibi bazı -I'lı adlar, -ki (-gü)'li addan gelmiş benziyor (Azericede *pusku*). Fakat miktarca daha çok olan başkaları da -Ik'lı eski adlardan gelmiş görünüyor.

-I'lı türemiş adların kök meselesi hâlâ çok karanlık kalmakta ve içlerinden bazılarının -in'li anlamdaşlarıyla ikizlenmiş bulunmaları yüzünden karışık bir durum almaktadır.

(2012: 813- 814)

Türkçede kelime başındaki sesleri sadasızlaştırma eğiliminin aksine olarak genel Türkçedeki *b* sesi sadece Altay Türkçesindeki ağızlarda *p* olur. Osmanlıcada her zaman *v* olur (tonlu). Türkiye Türkçesinde *p* ile başlayan fiil kökünün mevcut olmaması da bu duruma destek olur. Buna karşılık *p*, anlatımlı kelimelerin başında sık sık görülür.

İstisnai üç fiil tanıyoruz: *piş-*, *pus-* ve *porsu-*. Bundan dolayı bu istisnaların birbiriyle ilgili olup olmadığı ve bu üç fiilin anlatımlı bir kökeni olup olmadığını sormak doğru olur. Tamamıyla pişme sesinin taklidi olan *piş-* için bu kabul edilir (Fr. *frire*, İng. *fry*, Dat. *frigere* kelimeleri de anlatımlı olamazlar mı?)

Pus- fiiline gelince, ikili deyim *sus pus*’un mevcudiyeti aynı neticeye varmamızı sağlıyor. *Porsu-* fiili de muhtemelen anlatımlıdır; her hâlükârda türemiştir.

Ortaya çıkarılan bu gerçekler, taklidî bir sesin direkt olarak fiil kökü hâline gelebildiği primitif şekilleri sezinlememizi sağlıyor. Bu olay İngilizcede sık görülür ama bu dilde, mastar edatının kaybolması şeklinde açıklanır.

(2000: 164)

Kelime başındaki dudak ünsüzleri

Türkçe bir kelimedede genel olarak kelime başında en çok rastlanan dudak sesi “b”dir, yâni ... kelime başına geldiklerinde tercihen (belki her zaman) sertleşen diş ve damak seslerinin aksine bu bir tonlu ünsüzdür. Türkiye Türkçesinde de “b” sesi kelime başlarında “p”ye göre son derece daha sık görülür. “p” sesine ise daha ziyâde taklidi seslerde ve yabancı kelimelerde rastlanır.

Baştaki “b” sesinin tonsuzlaşmış olduğu bir dizi kelime: ... *piş-* (geçişsiz) ... *porsuk* ...

(2000: 75-76)

Türkçe kelimenin ünlülerine dair kurallar

... *Sınıf değiştirme*. Osmanlıcada ince sınıftan olan bir kelimenin bazen başka bir Türk lehçesinde kalın sınıftan olduğu görülür. ...

... *pişmek* Doğu Türkçesinde *pışmak* ...

(2012: 99-101)

Deny, *buşmak* fiilinden bahsetmekte ve “berbat olmak, bozmak, daralmak” anlamlarına geldiğini söylemektedir. Fiilin DLT’de de “canı sıkılmak, usanmak” anlamlarına geldiğini belirtmiştir. Azerbaycan Türkçesinde *pusku* olduğunu belirttiği *pusu* sözcüğünün *-I* eki almış adlar arasında kabul eden Deny, aslının *-KI* eki olduğunu da eklemiştir. /b/ ile başlayan kelimelerde bu sesin Altay Türkçesinde /p/, Osmanlı Türkçesinde /v/ olduğunu söyleyen Deny, bu durumun üç istisnası olarak *piş-*, *pus-*, *porsu-* fiillerini görür. Bu istisnai durumu bu fiillerin taklidî bir sesin doğrudan fiil kökü olması ile açıklamaktadır.

KT’de *pusu* kelimesi *pusu* ve *pusu* şekillerinde verilmiştir. *Pusmak* fiili “çökmek, sinmek; pus çökmek, ortalığı hafif sis kaplamak; pusuya yatmak, kemîn kurmak” ve *pus* ismi de “havada yere dokunacak surette alçaktan peyda olan duman, sisin hafifi;

meyvelerin üzerinde hâsıl olan zamk; ağaçların kütük ve dallarında hâsıl olan yosun ve kabuk; yaprakların üzerine konan örümcek ağı ve kurt ve böcek yuvası; memenin emziği üzerinde hâsıl olan kabuk” anlamlarıyla yer almaktadır (989.s). “Âdi ağaçlardan akan zamk” anlamında *bus* imlasıyla da yer verilmiştir (158.s). Hayvan adı olarak *porsuk* (*pursuk*) kelimesi sözlükte bulunmaktadır (986.s). Ayrıca *pursuk* “buruşuk, sarkık, sölpük, gevşek” ve *pursuk* türeviyle ilgili olan *pursu-* “gevşeyip sarkmak ve buruşmak” kelimeleri de yer almaktadır (989.s). *Piş-* fiili bilinen anlamlarıyla ve bu şekliyle görülmektedir (984.s).

Clauson, *bu:s* (*p-*) “pus, sis” ve *bus-* (*p-*) “saklanmak, pusu kurmak, tuzağa düşürmek” maddelerinde *b-* ve *p-* ile başlayan kullanımlarından örnekler vermiştir (1972: 370, 371). *Borsuk* (?*p-*) sözcüğünde *borsmuk* (?*p-*) maddesine yönlendirmiş, *borsmuk*’un alıntı bir sözcük olduğunu belirtmiştir. Önceki dönemlerden *porsih*, *porsik*, *porsuk*, *porsuğ* biçimlerini veren Clauson, bu biçimlerin ilk sesi *p-* olan bir alıntı olduğu teorisiyle uyumlu olduğunu dile getirir ve çağdaş *borsı-* / *porsı-* “ağır, kötü kokmak” fiilinin bir *back formation*¹² örneği olduğunu, kök olarak kabul edilemeyeceğini eklemiştir (369.s). *Bus-* (?*p-*) fiilini ise “sinirlenmek, kızmak, rahatsız olmak” anlamlarıyla vermiştir (377.s).

Eren, *pus-* “sinmek; saklanmak” fiilinin *bus-* şeklinden geldiği görüşündedir. Bu fiilin Türkmen Türkçesinde *bus-* olarak saklandığını söyler (1999: 341). OT’de *busuğ*, E. Kıp.’da *busu* biçimindedir. Türkçe *pus-* (< *bus-*) “sinmek; saklanmak” kökünden *-u* (*-uğ*) ekiyle yapılmıştır. Türkçeden Sırpça ve Bulgarca’ya da geçmiştir (341.s).

Tietze, *bus-* / *pus-* maddesinde Clauson’dan hareketle ET *bus-* / *pus-* şeklini vermiştir (2002: 331). ET biçimleri de aynı olan *buş-* / *puş-* fiilini “kızmak, öfkelenmek” olarak açıklar ve *buş ol-*, *buşu*, *buşuk-* / *boşuk-* gibi türevlerine de yer vermiştir (332.s).

T. Tekin, *buş-* kelimesini sigmatizm örneği kabul etmektedir. Tarihî lehçelerden kullanım örneklerini verir ve **bul-* şeklini aslî şekil olduğunu belirtir (2013a: 40). Benzer şekilde GT *bış-* “pişmek” kelimesinde *ş* > *č* değişimi olduğunu belirtmiştir (43.s).

Nişanyan, *piş-* fiilinin ET *bışmak* (11. yy.), *pişmek* (13. yy.) şekillerinden geldiğini belirtir (2003: 359). *Pus* kelimesinin ET *bus* / *pus* “sis, duman” şekillerini göstermiş ve

¹² R. L. Trask, “back formation” terimini üç gruba ayırır: “1. Benzer bir ek grubundaki başka bir söz örneğinden yeni bir söz oluşturulması; “editor”den “edit”, “sculptor”dan “sculpt”, “pedlar”dan “peddle” gibi yazıdaki son ek *-er* ile benzemiş sözler. 2. Birleşik söz yapısını tekrar çözümleyerek hâlihazırda olmayan bir yapıyla birleşimin bir öğesinin değiştirilmesiyle söz oluşturulması; “sky-diving”den (aslî şekli) yeniden çözümlemeyle *-ing*’den yola çıkılarak “sky+dive” şeklinin yapılması. 3. Bu yollardan biriyle oluşan söz şekillerinin örnek alınması yoluyla söz oluşturulması (Aktaran, Erenoğlu, 2006).

pıs-, *pısıruk*, *pus*, *pus-*, *pusu* kelimelerinin ET *bus* / *bus-* kökünden geldiğini ifade etmiştir (370.s). *Pusu* kelimesinin ET *busuğ* şeklini de göstermiştir (370.s). *Porsuk* kelimesinin ise ET *borsmuk* “kötü kokulu bir hayvan” şeklinden geldiği görüşündedir (363.s).

Gülensoy, *pusu* kelimesini “birine saldırmak için saklanarak beklenen yer” olarak açıklamış, *pus* (< **bus-*)-*u(ğ)* şeklinde çözümlenmiştir. Moğolcada “pusu” anlamına gelen *buksin* kelimesine yaklaştırdığı anlaşılmaktadır (2011, C.2: 705). *Pus-* fiilini de *bus-* şekline bağlamış ve yine Moğ. *buğsi-* “gizlenmek, saklanmak” fiiliyle yaklaştırmıştır (C.2: 704-705). *Piş-* fiilinin *biş-*’tan geldiğini belirtmiştir (C.2: 698). *Porsuk* kelimesinin DLT’deki *porsuk* ~ *porsmuk* şekillerini verdikten sonra **bor+su-k* şeklinde çözümlenmiştir. İki ayrı *porsu-* fiilinden bahseden Gülensoy ilkini “öfkelenip kızarmak” olarak açıklayıp *bozar-* fiiliyle karşılaştırarak **bor+su-* şeklinde çözümlerken, ikincisini “eskimeye yüz tutmak” olarak açıklar ve TT *pörsü-* “gevşeyip sarmak” kelimesinin bu fiilden geldiğini belirtir (C.2: 701).

Kaçalin, *pus* “pus” ile **püs* “çiy, kırağı” kelimelerinin değişken denk biçimler olduğunu söylemiş ve *pus*’un *büs*’tan geldiğini belirtmiştir (2017: 719).

Çolak, *pus-* fiilinin *sus-* ile birlikte emir kipi çekiminde ikileme oluşturduğunu, büyük oranda bu *suspus* ikilemesi ile bu ikilemeyle kurulan *suspus ol-* deyimini içinde fosilleştiğini dile getirmiştir (2017: 95).

Hamilton’a göre, *piş-* fiili *biş-* “pişmek, olgunlaşmak, alışmak, deneyim kazanmak” fiilinden gelmektedir (2011: 109).

MS’de *pusu* kelimesinin gelişimi ET *busuğ* > EOT *busu* gelişimi verilmiş ve *bus-* “pusuya yatmak” fiilinden türediği belirtilmiştir. Türkçeden Bulgarca ve Sırpçaya da geçtiği belirtilmiştir (1006.s). *Pusmak*, *pısmak* kelimeleri içinse ET *pus-* < *bus-* değişimi gösterilmiştir (1006.s). Sözlüğe göre *piş-* fiili ET *biş-*’tan gelmektedir (998.s). *Porsuk* kelimesinin de kökünün tartışmalı olduğu, Balkan dillerine de geçtiği belirtilmekte ve ET *borsmuk* > *borsuk* (Oğuzca) değişimi gösterilmektedir (1001.s). *Pörsümek* / *porsumak* fiilinin de kökünün belli olmadığı ifade edilmiştir (1003.s).

Deny, *suspus* kelimesinin *pus* unsurunu da incelenen kelimelerle ilgili görmüştür. *Suspus* kelimesinin bugünkü Türkçenin söz varlığını aktaran Türkçe Sözlük’te “susmuş, sinmiş; susmuş, sinmiş bir biçimde” şeklinde *sin-* fiiliyle ilişkilendirildiği görülmektedir (2175.s). Bu anlamın ağızlardaki *pus* kelimesinin anlamıyla örtüştüğü söylenebilir.

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında “sis; katarakt” anlamlı *pus* kelimesi için *pus* < ET *sis* gelişimini göstermiştir. *Pusar-* “sis çökmek; hava kapanmak” sözcüğünün ET *pusar-*, *pusi* “pusu” sözcüğünün ise ET *pusuğ* şekillerini vermiştir (1995: 261).

Ağızlarda *pus* kelimesi “bulanık; göze inen ak perde”, “tasa, kaygı” anlamlarında kullanılmaktadır. *Pus* kelimesi *pusu*, *pusañ*, *purs*, *pusuk* şekilleriyle birlikte “sis” anlamına da gelmektedir. *Pusak* “yabankeçilerinin saklandığı in”; *pusalamak* “karıştırmak”; *pusalık* “sisli”; *pusalmak* “sislenmek; çok yağın yağmur nedeniyle otlar çürümek, bozulmak”; *pusanak* “gizlenecek, saklanacak yer”; *pusarık*, *pusarık*, *pusanık*, *pusaruk*, *puslu*, *pusmak*, *pusuruk* şekilleri “bulutlu, puslu, yağışlı (hava için); alçak basınçlı sıcak hava; asık suratlı, yüzü gülmeyen; belli belirsiz bulanık” anlamlarıdır (DS, C.5: 3491-3492). Bunlar dışında *pusarıklanmak*, *pusarıklı*, *pusarım*, *pusarmak*, *pusatmak*, *püsarmak* gibi daha farklı kullanımları da mevcuttur (C.5: 3492). *Bus* “sis”, *busmak* “gizlenerek bir konuşmayı dinlemek”, *busuruk* “sıkıntılı, kederli, durgun” (C.1: 805, 806); *bus bus bunaltmak* “kızdırmak, canından bıktırmak” (C.6: 4468) maddelerinde de görüldüğü gibi çeşitli ağızlarda bu kelimeleri *b-* sesiyle başladığı da görülmektedir. *Porsumak* “umutsuzluğa düşmek”, “kırışmak; eskimeye yüz tutmak”, “ekşimek, kokmak”; *porsumah* “öfkelenip kızarmak”; *porsuk* “dolaşık; yorgun, güçsüz, sinmiş; kırlarda biten içi dolu, kötü mantar” kelimeleri de Deny’nin önceki kelimelerle ilgili olabileceğini belirttiği kelimelerdir (C.5: 3472).

TS’de *busu*; *pusı*; *pusmak*, *puşmak* “sinmek, saklanmak, siper içine girip gizlenmek”; *pusarık*, *busarık* “duman, sis; sisli, dumanlı (hava); serap, uzakta olup iyi seçilemeyen bulanıklık” kelimeleri yer almaktadır (41, 174.s). Deny’nin bahsettiği *buş-* fiilinin TS’de *buşmak* ve *puşmak* şeklinde geçtiği görülmektedir. Bu fiil “öfkelenmek, kızmak” olarak açıklanmıştır. *Buşu* “öfke”, *buşurğamak* “kızmak, öfkelenmek; sıkılmak, canı sıkılmak” türevleri de bu anlamı desteklemektedir (41.s).

Deny’nin de belirttiği gibi ilgili fiil DLT’de geçmektedir. *Buş-* “sıkılmak, bıkmak” (236.s) fiilinin dışında, *buşak* “Oğuzcada ve diğerlerinde sıkıntılı” (162.s), *buşug* “sıkılma” (160.s), *buşur-* “sıkıntı vermek” (254.s) türevleri de bulunmaktadır. Bunlar yanında bugünkü *pusu* kelimesi ile ilgili olarak *bus-* / *büs-* “pusuya yatmak, pusuya girmek” (236.s), *busar-* “sislenmek, bulutlanmak, sis kopmak” (254.s), *busuk-* “pusuya düşmek” (265.s), *busuş-* “karşılıklı olarak pusuya yatmak” (261.s), *bus bol-* “sis kaplamak, (göz) kararmak” (398.s) fiilleri ile *bus* “sis, karaltı” (398.s) *busug* / *büsüg* “pusu, tuzak” (160.s), *busuglug* “pususu olan, pusu kurmuş olan” (218.s) isimleri de yer almaktadır. Şişmanlık için örnek

verildiği ifade edilen *borsmuk* kelimesi “kaba ete benzer küçük bir hayvan (Meles)” tanımı yapılmış ve Oğuzların *mim*’i attıkları ve *borsuk* dedikleri ifade edilmiştir (521.s). Atalay *borsmuk* kelimesinin *porsmuk* şeklinde okunması gerektiğini vurgulamıştır (2013, C.1-3: 417).

İncelenen kelimeler ve onlarla ilgili bazı türevler DLT’ye paralel anlamlarda KB’de (1979: 77, 117) *bış-*, *bışığ*, *bışur-*, *bus-*, *busuğ*, *busuğcı*, *buş-*, *buşaklık*, *buşı*, *buşılık*, *buşur-* ve Dede Korkut Kitabı’nda (Ergin, 1997: 250, 251) *puş-* (*pus-*), *pusarık*, *puşu*, *piş-*, *pişür-* şeklindedir.

❖ *pus-*

bk. pus

❖ *pusu*

bk. pus

S

❖ *sak*

bk. sakla-

❖ *sakla-*

İncelenen diğer kelimeler: giz, gizle-, gizli, sak, saklı

krş. sayı

DENY:

Türkçe ve yabancı kelimelere (genellikle adlara) *-la-* eki katılmakla büyük bir sayıda fiiller ortaya çıkarılabilir ve böylece de *-laMAK* 'lı fiil adları meydana çıkar. ... *saklamak* (Eski Osmanlıca *sakçı*; bk. 1426 yılı yazmaları, 198. yap.) ... (2012: 453)

Fiilden Türemiş Adlar*-III eki*

-ili / -ılı, -ulu / -ülü eki birtakım fiile ait adlar meydana getirmeye yarar. ...

Bu ek edilgen sıfat-fiillerle ve daha doğrusu *-l*'li edilgen fiil tabanlarından yapılmış olan alelade sıfat-fiillerle aynı anlamda ve miktarca az birtakım sıfatlar yapmağa yarar. ...

Hatırlatma - Aynı oluşumlu birkaç sıfat-fiil vardır. Bunların dayandığı *-li* ögesi addan fiillerdeki (adlandırıcı) *-le* biçiminde bir fiil ekiyle keşiklenir:

saklı, saklamak 'tan;

gizli, gizlemek 'ten ...

(2012: 477)

*Asıl türemişler**-IİK ve -II ekleri**-II eki*

... Eski Osmanlıcada *-II*'nın “pekleştirici” anlamıyla görüldüğü örnekler var:

lāzimlū veya *gerekli*.*

(2012: 301, 306, 314)

Deny, *-la* ekiyle türeyen fiillerden bahsederken örnek olarak *sakla-* fiilini vermiş ve *sakçı* şeklinde kullanılan bir başka sözcüğe de değinerek *sak* kökünü vurgulamıştır.

Elöve, *sak* ve *giz* kelimelerinin *-II* eki ile *saklı* ve *gizli* şekillerinde kullanıldığını, bunların *sak* ve *giz* biçiminde eskiden bağımsız kullanılan adlar olduğunu; *sakla-*, *gizle-* tabanlarından gelmediğini vurgulamıştır. DLT'de *sak* “haraset, hıfz”, *kiz* “mahfaza” anlamındadır. *Kizdeki kiz(lig) yıpar* örneğinde mahfazadaki gizli misk kokusu (yani kız ağzındaki güzel koku kastedilmektedir (Deny, 2012: 314).

Clauson, XI. yüzyılda Karahanlı Türkçesinde anlamlarını “parfüm kutusu; giysi dolabı; kıyafet çantası; her türlü dolap” olarak verdiği bir *kiz* sözcüğüne yer vermiştir (1972: 756). *Kizle:- (g-)* maddesinde de bu fiilin *kiz* kökünden geldiğini, aslında “herhangi bir şeyi bir kutuya veya çantaya koymak” demekken “saklamak” anlamıyla karşımıza çıktığını belirtmektedir (760.s). *Sakla:-* fiilinin kökünü de *sak* olarak vermekte ve “korumak, muhafaza etmek” olarak açıklamaktadır. Ancak Osmanlı Türkçesinde ve çağdaş lehçelerde “gizlemek” anlamını da kazanmıştır (810.s). Clauson, Deny'nin örnek verdiği *sakçı*: sözcüğünü de “koruyucu, muhafız” anlamlarıyla ele almaktadır (806.s). Her iki

kelimenin de kökü olan *sak* sözcüğüne de yer vermiş ve “uyanık, tetikte olmak” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (803.s).

Tietze, *gizli* kelimesi için ET. *kizlüg* biçimini işaret etmekte ve Clauson’da da yer alan *kiz* köküne isimden sıfat yapan eki *-lüg* ekinin eklenmesiyle türetildiğini ifade etmektedir (2009: 160).

Hamilton, *ken* “sonra”, *kecin* “geride, batıda”, *kerü* “geriye doğru”, *kesrâ* “sonra”, *keç* “geç, geç kalmış, sonraki”, *keç-* “geç olmak, geç kalmak, sonraki olmak”, *kiçig* “küçük (başlangıçta “sonra gelenler, sonrakiler” anlamında)”, *keçä* “gece; geç, geç saatte”, *känç* “genç”, *kir-* “girmek” vb. kelimelerde ortak olarak gördüğü **ki / *ke* kökünden bahsetmektedir. Bu kökün “içerdeki, iç, içe girmiş kısım” anlamıyla da türevler oluştuğunu belirtmekte ve “çekmece, misk kutusu, kutu” anlamlarına gelen *kiz* kelimesinin bu kökten isim eki *-z* ile türediği görüşündedir. *Kiz*’den de *kizlä-* “gizlemek, saklamak” fiili türemiştir. *Kizle-* şeklinde kökteki ünlünün uzun olma ihtimaline yer vermiştir. Hamilton ayrıca “sadak, ok kutusu” anlamındaki *ki-ş* (*ke-ş*) kelimesinin aynı *ki-z* kökünden türemiş olabileceği yönündeki bir görüşe yer vermekte ve hem yeni hem eski Türkçede var olduğunu belirttiği *kin* “misk göbeği, misk torbası” kelimesinin de yine aynı kökten türemiş olabileceğini belirtmektedir (2011: 72-73, 195). *Saklan-* kelimesini de *sa-* “saymak” + *-k* + dönüşlülük eki *-n-* şeklinde tahlil ederek “dikkatli davranmak, tetikte olmak” anlamını vermiştir (206.s).

Gülensoy, *giz* kelimesini açıklarken “kasa, misk kutusu” anlamlarını verdiği *kiz*’den geldiğini belirtir. Räsänen’in *ki* “iç, içeri” kökünden geldiği görüşüne de yer verir (2011, C.1: 372). *Gizle-* (C.1: 372) ve *gizli* (C.1: 373) kelimelerinde de aynı *kiz* kökünün mevcut olduğunu belirtmektedir. *Saklı* sözcüğünü de yine ET. *sak* sözcüğüne eklenen *+lı* ekiyle açıklamakta, *sak* sözcüğünün anlamını “özenli, dikkatli” olarak vermektedir (C.2: 720).

Nişanyan, *gizle-* ve *gizli* gövdelerinde var olan *giz* kelimesi için 1935 yılını tarih olarak vermiş ve Yeni Türkçe kabul etmiştir (2003: 148). Ancak bir yandan kelimeyi *giz*, *gizem*, *gizil* maddelerinde Yeni Türkçe olarak gösterirken (148-149.s) bir yandan da *gizlemek* maddesinde bu fiilin Eski Türkçedeki şeklini *kizlemek* olarak verir ve *kiz* kökünü “kutu, sandık, giysi dolabı” olarak açıklar (149.s). Gülensoy, sözcüğün yeni yapılmadığını, Eski Türkçede de bulunduğunu belirterek Nişanyan’ın kelimenin Yeni Türkçe olduğu görüşüne karşı çıkar (C.1: 372).

MS’de *gizli* kelimesi ET *kiz* “kutu, sandık”tan *giz* > *giz+li* şeklinde çözümlenmiştir (425.s). *Saklı* için *sak+lı*; *sakla-* için *sak* “uyanık, müteyakkız” > ET *sakla-* “korumak” tahlilleri verilmiştir (1051, 1052.s).

Berbercan, Eski Türkçeden Yeni Türkçeye *sa-* fiili ve türevlerini incelediği çalışmasında bu fiilin ilk, temel anlamını “sayı saymak, hesaplamak” olduğunu, daha sonra bu fiil ve türevlerinde semantik yapının genişlediğini belirtmiştir. *Sa-* fiilinden türetilmiş isim gövdeleri arasında *sak* (< *sa-k*) “gözleyen, bakan, dikkat eden, dikkatli olan; muhafız, bekçi; işte uyanık ve zeyrek olan; emin, güvenilir, koruyucu”, *sakçı* (< *sa-k+çı*) “bekçi, gözcü, gardiyan, nöbetçi, muhafız”, *saklık* (< *sa-k+lık*) “tedbirli olma, gözleme, muhafaza etme; dikkatlilik, uyanıklık”, *saklayıcı* ~ *saklayıcı* (< *saklayıcı*) “koruyucu, koruyan” kelimelerini sayar. Fil gövdeleri arasında ise *sakla-* (< *sa-k+la-*) “korumak, gizlemek, gözetmek, beklemek; hesaplamak, dikkat etmek, tanzim etmek, tedbir almak”, *saklaş-* (*sa-k+la-ş-*) “birlikte korumak, gözetmek, (tehlikeye karşı) gizlemek”, *saklan-* (*sa-k+la-n-*) “(kendini, kendine ait bir şeyi) korumak, gizlemek, çekinmek”, *saklat-* (*sa-k+la-t-*) “korutmak, gözetirmek, gizletmek” fiillerini sıralamıştır (2014).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında “gizlice” anlamında *gizlin*, *gizlén*, *gizlinden* şekillerinde görülen kelimenin ET *kiz*’den geldiğini belirtmiştir (1995: 140).

Ağızlarda *sak* kelimesi “uyanık, tetikte; uykusu hafif kimse”, “çok iyi duyan kulak”, “sessiz, sakın (insan için kullanılmaz)”, “duygulu” gibi anlamlarla karşımıza çıkar (DS, C.5: 3518-3519 ve C.6: 4664). *Sah* şeklinde de kullanıldığı görülmektedir (C.6: 4664). *Saklamak* da “beklemek” anlamıyla karşımıza çıkar (C.5: 3522). *Sahlanc* türevi “herhangi bir yerde saklanan şey”, *sahlu elbise* “bayram ve düğünlerde giyilen giysi” anlamındadır (C.5: 3518).

TS’de de *sak*, *şak* “uyanık, çabuk duyan, tetikte, ihtiyatlı, müteyakkız; rahat, sağlam, emin” ve “ok yayının giriş geçen ucu” anlamlarıyla yer alırken; *şaklamak*, *saklamak*, *sahlamak*, *şahlamak* fiilleri de bulunmaktadır (177.s).

Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *kiz* kelimesini “kap” anlamıyla vermektedir. *Kizlä-* fiili “gizlemek, saklamak” anlamındayken; *kizlägülük* ise “saklanan, gizlenen” demektir (2011: 113).

Elöve’nin de bahsettiği gibi DLT’de *kiz* ve *sak* kelimeleri yer almaktadır. Ercilasun ve Akkoyunlu’nun çalışmasında bu kelimeler sırasıyla “misk kutusu, elbise sandığı,

elbise bohçası ve saklayıp koruyan her şey” (724.s) ve “uyanık ve kıvrak zekâlı olan” (800.s) olarak açıklanmıştır. *Gizle-*, *gizlen-* vb. türevler de aynı şekilde tonsuz karşılıklarıyla *kizle-*, *kizlen-* vb. şekilleriyle yer almaktadır (473, 307, 724.s). *Sak* köküyle ilgili türevler de *saklan-* “(birinden) çekinmek, korunmak”, *saklaş-* “birbirini korumak”, *saklık* “işlerde uyanıklık”, *sak sak* “kaleleri, surları ve atları düşmana karşı korurken, askerlerin uyanık ve tetikte bulunmaları için nöbetçilerin kullandığı, ‘uyanık olun’ anlamında bir söz” kelimeleridir (800, 801.s).

KB’de de *kizle-* kelimesi “gizlemek” anlamıyla kullanılmıştır (1979: 265). *Sak* kelimesi “uyanık” anlamındayken, *sakçı* “nöbetçi, muhafız”, *saklık* da “uyanıklık” anlamındadır (378, 380.s). KB’deki kullanımları göz önünde bulundurulduğunda *say-* ve *sakla-* fiillerinin aynı kökten geldiği görüşü akla gelmektedir. Çünkü *sakla-* fiili hem “tedbir almak, korumak” hem de “hesaplamak, dikkat etmek, tanzim etmek” anlamlarında karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde *saklan-* fiili de “uyanık olmak, dikkatli olmak, tedbirli bulunmak, ihtiyatlı olmak” anlamlarındadır (380.s).

Dede Korkut Kitabı’nda ilgili kelimeler *sak*, *şakla-* “saklamak, besleyip bakmak, gizletmek, gizli tutmak”, *şaklat-*, *gizle-*, *gizlü* kelimeleridir (Ergin, 1997: 256, 257, 121). Kaçalın, buradaki *şakla-* “korumak” fiilini *şak+la-* şeklinde çözümlenmiştir (2017: 816).

❖ *saklı*

bk. sakla-

❖ *salyangoz*

bk. hotoz

❖ *san-*

bk. sayı

❖ *say-*

bk. sayı

❖ *sayı*

İncelenen diğer kelimeler: san-, say-, sayın, sayış

krş. sakla-

DENY:

-*Iş* eki *-mA* ekinden farklı olarak açıktan açığa hususileşmiş veya somut bir anlamda pek nadir kullanılır: ... *sağış* “sayı” (Ris., B. 4.s.) ... (2012: 486-487)

-In eki

... Bu ek özellikle adlar meydana getirmeğe yarar:

... *sayın* “seçkin” (eskimiş). Doğu Türkçesinde üleşimli edat olan *her* ...

(2012: 510-511)

-Dikça biçimine anlamca tıpatıp karşılık olan Doğu Türkçesi biçimi *-kän sayın* veya *sayı*’dır. Bk. Glukharev, *Altayca Dil Bilgisi* § 350 ve 351 ki burada sık sık devam, artış veya dereceli ilerleyiş alakasının anlamları açık açık gösterilmiş bulunuyor. Krş. Pavet de Courteille, *Şark Türkçesi Lügati* ساین ve سایی kelimelerini. Bir de Radloff, *Proben VII Kırım Lehçesi*, 15.s., I, 9 aşağıdan, bir örnek verelim: *susağan* “(o) susadıkça”. Bu *sayın* veya *sayı* kelimesi “her” anlamını veren bir çeşit edattır (Krş. Glukharev, *Altayca Dil Bilgisi* § 119). Krş. Inscr. de. Orhon *sayu* ve nihayet Yakutçadaki bir *-täx äyi* biçiminin izlerini de belirtelim:

Ättäx äyi kısırar “Her söyleyene kızar (darılır).”^{AUE} (Bohtlingk § 743).

Yakutça *täx* = Osm. *-DIK* (aynı eser, § 378) ve *äyi* = *sayı*. *

(2012: 846)

*Not: *Äyi* kelimesi (Eski Osmanlıcada ve başka lehçelerde *sağış* biçiminde olan) Yakutçanın *agıs*; yani *sayı* kelimesine yakındır. İyelik ekleriyle yalın hâlde (kararsız ünlünün düşümüyle krş. *axsa* biçiminde), yönelme hâlde (*axs-ı-yar* biçiminde) ve yükleme hâlde (*axsın* biçiminde) “her” anlamıyla kullanılır ve bu aslı *sağmak* (Pekarski, *Dict.*, 205.s, AĞ altında) olan Osmanlıca *saymak* kelimesiyle aynı anlamdaki *äx-* fiilinden gelir. Yine krş. Osmanlıcadaki *sayı* kelimesini.

Şu hâlde *sayı* veya *sayın* edatı bir adet fikrini veriyor, nasıl ki *(-ce)* *-çe* edatı da bir ölçü fikrini ifade etmektedir.

(2012: 846)

Sonları -c veya -ç'li ekler

-Inc eki

... *sağinc* (1426 yılı yazmaları, 12. yap); Doğu Türkçesi; *sakınc* “düşünce” (*sakınmak* Doğu Türkçesi “düşünmek”).
(2012: 520, 523-524)

Deny, isim-fiil eklerinden *-İş* ekinin *-mA* ekine göre “hususileşmiş, somut bir anlamda pek nadir” kullanıldığını belirtmiş ve “sayı” anlamına gelen *sağış* örneğini vermiştir. *-Dikça* yapısının Doğu Türkçesindeki karşılığının “devam etme, artış veya dereceli ilerleyiş” anlamıyla *-kän sayın* veya *sayı* olduğunu ifade eden Deny, ifadeyi Köktürk Türkçesi ve bugünkü Yakut Türkçesinden örneklemiştir. Yakut lehçesinden verdiği örneklerle Osmanlı Türkçesindeki Yakut lehçesinden verdiği örneklerle Osmanlı Türkçesindeki *say-* fiilini *āx-* fiiline bağlamıştır. *Sayı* kelimesi de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Netice olarak *sayı* ve *sayın* kelimeleri bir “adet” fikri vermektedir.

Elöve, *ax* kelimesinin aslında “miktar ve zamanlık miktar” olması gereken T. *ay* ile yine miktar ve zamanlık miktar bildiren *-ça* ekine yaklaştırılabilecek *çağ* adlarına ve “miktarı yoklamak” anlamındaki *say-* fiiline bir kaynak oluşturduğunu ifade etmiştir. Deny'nin *sayın* veya *sayı* kelimeleri gibi “her” anlamını veren bir çeşit edat olduğunu belirttiği *susağan* “(o) susadıkça” örneğinde *-ğan* ekinin “miktarınca” anlamı verdiğini ve “her” ile karşılanan *-Dikça* anlamının da bundan çıktığını belirtmiştir. *Sayın* veya *sayı* kelimesinde bu mananın olmadığını vurgulamıştır. Bundaki *-In* unsurunun ise vasıta eki gibi görüldüğünü dile getirmiştir (Deny, 2012: 846).

Şemseddin Sami, KT'de *sayın* (صاین) kelimesinin *say-* fiilinden gelen, Çağatay Türkçesinde ساین şeklinde görülen, “seçme, güzîde, müntehap, mümtaz” anlamında “metruk” bir kelime olduğunu belirtmiştir. *Sayı* kelimesine “adet, rakam; sayma, tadat, şümâr; hesap, muhasebe”, *sayış* 'a da “sayma, tadat, şümâr; hesap, muhasebe” anlamlarıyla yer vermiştir (1052.s).

Clauson, *sayu*: kelimesinin *sa:-* fiilinden geldiğini belirtir. Aslında “sayım, hesap” anlamında olduğunu, ancak pratikte “her” anlamı verdiğini ifade eder. Lehçelerden *cıl say* “her sene”, *yér sayu: bardığ* “her yere gittin” gibi örneklerle kullanımını somutlaştırmıştır. Çağatay Türkçesinde *sayı* kelimesinin başka bir kelimeye birleşmeden herhangi bir anlam taşımayan bir kelime olduğunu ekler. *Alğan sayı / alğınça* “ne zaman alsa, her aldığında” örneğini verir (1972: 858-859).

Hamilton da *san* kelimesini “sayı, değer biçme, saygı gösterme, hesap” şeklinde açıklamış, *sa-* fiiline eklenen fiilden isim eki *-n* ile türediğini ve aslen *sān* şeklinde uzun ünlülü olduğunu belirtmiştir (2011: 206).

Ş. Tekin, *sat-* ve *san-* fiillerini **sa-t-*, **sa-n-* şekillerinde çözümlemiş ve **sa-* kökünün “düşünmek, tasarlamak, sanmak” anlamına geldiğini belirtmiştir. Bugünkü *say-* fiilinin de eski bir *sad-* fiiline bağlı olabileceğini dile getirir. Fakat Uygur Türkçesindeki *sayu* “her” sözcüğünü **sa-y-u* şeklinde tahlil ederek, *-y-* sesinin *-d-* ile ilgisi olmadığını vurgular. Bugün Özbekistan’da “sayı” için *san* (< **sa-n*) dediklerini söyler. *Sat-* fiilinin **sa-t* şeklinde tahlil eden ilk ismin W. Bang olduğunu da eklemiştir (2015: 91).

T. Tekin, DLT’deki “saymak” anlamlı *sā-* fiil kökünü aslî uzun ünlü içeren kelimeler arasında saymıştır. *Sātur-* ettirgen şeklidir. *Sāğlıg* “sayılı, sayılmış”, *sān* “numara” diğer türevlerindedir. Bugün Türkmen Türkçesinde *sān*, Yakut Türkçesinde *āh* şekli mevcuttur. Tekin bu fiilin gelişimini şöyle göstermiştir: DLT *sā-* < **sā-ḱ-*, TT, Az. *say-*, Trkm. *sāy-* < **sā-* (2013a: 64).

Nişanyan da YT olduğunu belirttiği kelimenin, 1935’te “muhterem” karşılığı olarak *say-* fiilinden türetildiğini ifade etmiştir (2003: 396).

Korkmaz, eskiden beri çok işlek olan, türevlerine fiilin gösterdiği işin “sonucu” veya “ürünü olma” görevini yükleyen, fiilden ad yapan *-n*, *-(I)n / -(U)n* ekinin örnekleri arasında Arapçasına karşılık olarak türetilmiş yeni bir söz olarak *sayın* kelimesine de yer vermiştir (2009: 101).

Gülensoy *say-* fiilini **sā-y-* şeklinde tahlil etmekte, son sesteki gelişimi *-y* < *-ḱ* < *-d* olarak göstermiştir. ET *san*, *san-*, *sangış*, *sağış* gibi biçimleri de vermiştir. *Sayı* “nüsha” kelimesinin ET *sayu* “her, her bir” şeklini vermiş ve **sa-y* (< *d*)-ı şeklinde çözümlenmiştir (2011, C.2: 744). “Saygıdeğer, muhterem” anlamındaki *sayın* kelimesine de **sa-y-(i)n* çözümlenmesiyle yer vermiştir (C.2: 745).

Hacıeminoğlu, *sayu* “her, gibi” kelimesini *sa-y-u* şeklinde çözümlenmiştir. ET’de kullanıldığını, yalın hâlden sonra geldiğini ve Gabain’in mevcudiyetini kabul ettiği *sa-* fiilinin zarf-fiil şekli saydığını ifade etmiştir (1992: 80).

Sertkaya, *sayın* kelimesinin “muhterem” kelimesinin karşılığı olarak seçilmesinden bahseder. Nişanyan, Korkmaz, Gülensoy’un *say-* fiil kökünden geldiği yönündeki görüşlerini yanlış bulmuş, “muhterem” karşılığı olarak 1930’lu yıllarda üretilen bir kelime

olup olmadığını sorgulamıştır. Doerfer'in Türkçe *sağ* sağlıklı, iyi, doğru” kelimesinin Moğolcaya geçip, -in ekini aldığı, Moğolcada /ı/ sesi olmadığı için ve **sagin* > *sayin* şeklinde Moğolcalığı yönündeki fikrinden de bahseder. Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın bir adının da *Sayin Han* olduğunu hatırlatır. Doerfer verdiği 13. yüzyıl tarihçisi Reşideddin'in *Câmiü't-tevârih* adlı eserinden *ay şāyin ēkā men (minu?)*”ey benim iyi annem” örneğini paylaşır. Türkçenin tarihî dönemlerine ait çeşitli sözlüklerde ilgili kelimenin Moğolca kökenli olarak, “iyi” vb. anlamlarla kaydedildiğini gösterir. Sonuç olarak, *sayin* kelimesinin Türkçe *sag* isminin -in Moğolca ekini alarak *sag-in* > *sayin* şeklinde Moğolcalaşan ve İhanlılar devrinden sonra Türkçeye geçen tarihî bir Moğolca kelime olduğunu, Arapça karşılığı “muhterem” olan bir kelime olmadığını, “iyi, yahşi” anlamında kullanıldığını vurgular. 1930'lu yılların başlarındaki özleştirme akımı sırasında Moğolca olduğu bilinmeden öz Türkçe bir kelime zannedilerek Doğu Türkçesi sözlüklerinden derlendiğinin, esas anlamıyla ilgisi olmadığı hâlde “mübeccel, muhterem” karşılığı olarak Türkçeye kazandırıldığının altını çizmiştir (2010).

Korkmaz, bilhassa Sertkaya'nın bahsedilen çalışmasının ardından *sayin* “Saygıdeğer, muhterem” kelimesinin Moğolcadan bir alıntı olup olmadığını değerlendirdiği bir makale kaleme almıştır. Korkmaz, Türkçe *sağ* kelimesinin Moğolca +n eki ile bu sözcüğün temel anlamına yakın bir semantik kaynaşmaya uğrayarak birbirine çok yakın anlaldaki bir sıfatı oluşturduğu fikrine katılmaktadır. Fakat Moğolcada “sağ, sağlıklı, güzel, iyi” anlamlarına gelen *sayin* sıfatı ile Türkçede kişiler için bir saygı ifadesi veren, “saygıdeğer, muhterem” anlamında, *say-* fiilinin türevi *sayın* sözünü aynı görerek bu kelimenin Moğolcadan geçtiğinin iddia edilemeyeceğini izah etmiştir. Şeyh Süleyman Efendi'nin *Lûgat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî* adlı sözlüğünde *sayin* kelimesinin “iyi, hub” yanında “hürmetli, mümtaz” anlamının da yer almış olmasını *saygı göster-* fiilinden geçen bir anlam bulaşması olarak kabul etmiştir (2015: 271-273).

Korkmaz'a göre *sayın* kelimesinin kökü *say-* fiildir. Bu fiil kökü önce “saymak, sayıya vurmak, sıraya koymak” anlamlarındadır. *Sa-* “saymak” kökünden *sa-y* biçiminde genişletilen ve fiilden türetilmiş bir ad olarak *san* < *sa-n* “sayı”, addan türetilmiş bir fiil olarak da *san+a-* “saymak” biçimi ile görüldüğünü söyler. *Sa-* fiilinden genişletilmiş *sak-ış*, *sa-ğ-ış* ve *ñ / g* nöbetleşmesi sonucu oluşan *sa-ñ-ış* biçimlerinde “sayma, sayı” isimleri oluştuğunu belirtmiştir. Türkçenin tarihî dönemlerinde “saymak” anlamlı *sa-*, *sa-y-*, *sak-*, *san-*, *sana-* fiillerinin ve *sayın* < *sa-y-in* “sayı, adet” türevinin kullanıldığını dile getirir. Hem Orta Asya kesiminde hem de Güneybatı lehçeleri grubunda ve bilhassa bu grubun ana

temsilcisi EOT’de anlam dallanması yoluyla yeni anlamda bazı şekillerin oluştuğunu söyler. Anlam değişmesine yol açan gelişmelerin somuttan soyuta olduğu düşünüldüğünde *sayın* kelimesinde de aynı durum gözlenmiş ve “sıraya koymak, sıra dışı bırakmamak”tan “değer vermek, saygı göstermek” anlamı gelişmiştir. Özellikle EOT dönemi metinlerinden pek çok kullanım örneği sıralamıştır. Kelimede yer alan *-in* ekinin ET döneminden beri fiilden ad yapan bir ek olduğunu yine örneklerle izah etmiştir. Kelimenin Türkçe kökenli olduğu yönündeki görüşünü bu şekilde tekrar açıklamıştır (271-281.s).

Çağatay dönemi eserlerinden *Şiban Han Dîvânı* ’nda *sayı* “hep, her (*-ğan / -gen sayı, -dikça / -dikçe*)” ve *sayla-* “saymak, hesaba almak” biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir (Karasoy, 1998: 601). *Dîvân*’dan şu beyit örnek olarak verilebilir (1998: 91):

*Veh piyāle lebleriñ sorğan sayı oldum habīb
Min çiker-min cevr ü ğurbet veh anga bolmış naşīb.*

Karahan, *sayın* kelimesinin *sayu / sayı* “her, gibi” edatının *-n* morfemi ile genişlemiş şekli olduğunu belirtmiştir (2012b).

Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzunda *sayı* kelimesinin Türk lehçelerinde karşılıkları şöyle verilmiştir: Az. *say*; Trkm. birlik - köplük *saan*; Gag. *sayı*; Özb. *són* (birlik...); Y. Uyg. *san*; Tat. *san* (berlek...); Başk. *han* (berlek - küplek); Kmk. *sanaw* (teklik - köplük); Krç. Mlk. *san* (birlik); Nog. *san* (birlik...); Kzk. *san* (birlik); Kırg. *san*; Alt. *too* (t’añıs); Hak. *san* ~ pîr *san*; Tuv. *san*; Şor. *san* (pir) (Gürsoy Naskali, 1997: 70).

MS’de *sayı* kelimesinin *say-* fiilinden türediği belirtilmiş, *sayı* < *sayu* değişimi verilmiştir (1069.s). *Sayın* ise Çağ. *sayın* “seçme, değerli, iyi” kelimesinin canlandırılması sonucu kullanılmaya başlanan yeni bir sözcük olarak kabul edilmiştir (1069.s).

Berbercan, Eski Türkçeden Yeni Türkçeye *sa-* fiili ve türevlerini incelediği çalışmasında bu fiilin ilk, temel anlamını “sayı saymak, hesaplamak” olduğunu, daha sonra bu fiil ve türevlerinde semantik yapının genişlediğini belirtmiştir. Berbercan’a göre *saymak* fiili “matematiksel gerçekliğin dildeki en açık ve yalın ifadesidir. İnsan için, bulunduğu düşünülen bir şeyin hakikaten bulunup bulunmadığını anlamak ancak o şeyin *sayılması* ile mümkündür” (2014). Berbercan’ın da belirttiği bu felsefi altyapı ile *say-* fiilinin “düşünmek, itibar göstermek, saygı duymak, varlığını kabul etmek, dikkate almak, dikkat etmek, muhafaza etmek, saklamak, sanmak, zannetmek, farz etmek, sakınmak” gibi anlamlar kazanması tabii bir sonuç olarak karşımıza çıkacaktır.

Berbercan, *sa-n* şeklinde çözümlediği *san* kelimesini *sa-* fiilinin bir türevi olduğunu belirtmiştir. Bu kelimenin temelde aynı anlamdan gelişen “sayı”, “hesap”, “san, ün, nam, isim” olarak üç ayrı anlamı olduğunu ifade etmiştir. *San* isim gövdesinden de *sa-n+lıg*, *sa-n+sız*, *sa-n+a-*, *sa-n+a-l-*, *sa-n+a-n-* gövdeleri türemiştir. Berbercan esas olarak *sa-* fiilinden türetilmiş iki farklı ana gövde olarak *sak-* “saymak” ve *san-* “saymak; sayılmak; sanmak” fiillerini gösterir. *Sak-* şeklinin *sa-* fiiline eklenen kuvvetlendirme eki *-k* ile türediğini, bazı türevlerinde tonsuzlaşarak /g/ sesine dönüştüğünü söyler ve *sa-k-in-* > *sagin-*, *sa-k-iş* > *sagış* örneklerini verir. *Sak-* gövdesinden de *sakinç* “düşünce; hesap; (düşünmeye bağlı olarak oluşan) kaygı, tasa”, *sakinçlig* “düşünceli, hesapçı, kaygılı, tasalı”, *sakinçsüz* “düşüncesiz, hesapsız, kaygısız”, *sakinuk* “düşünen, çekinen (dinî anlamda olmak üzere, takva sahibi)”, *sakış* “düşünce, sayma, hesap”, *sakışçı* “hesaplayan, muhasebeci, hesapçı”, *sakışlig* “hesaplı”, *sakışsız* “hesapsız; çok (*sansız* şeklinin sinonimidir)”, *sakin-* ~ *sagin-* “düşünmek, saymak, hesaplamak”, *sakışla-* “düşünmek, saymak” kelimelerinin türetildiğini belirtmektedir. *San-* “düşünmek, saymak, sanmak” fiilinden ise *sa-n-gar-* (veya *san+gar-*) “(bir şeyden) saymak, (bir şeye) nispet etmek”, *sanu* “sayısız”. *Sa-* fiilinden türetilmiş edatlar bahsinde ise *sa-n-ı* (veya *sa-n+ı*) “sayıca aynı, eşit, yakın ve denk olma”, *sa-y-u+ki*, *sa-y-u* “her, hep, bütün” edatlarına da yer vermiş ve Çağatay Türkçesinde *sayu* şeklinin yanında düz-dar ünlülü *sayı* ve vasıta hâli ekiyle kalıplaşmış *sayın* şekillerine de rastlandığını ifade etmektedir. TT’de görülen *sā* > *say-* ~ *saa-* > *say-* şeklinde gelen *say-* fiili, *san-* fiili, *sayı*, *saygı* kelimelerini bu kökün türevleri kabul etmekte, Çağ. *say-ı-n* (< *sā-n*) “sayı, hesap; hürmetli, riayetli” türevinin de *sān*’ın bir başka şekli olduğunu dile getirmiştir. *Sa-* fiilinin türevleri arasında *sak*, *sakçı*, *saklık*, *saklayıcı* ~ *saklayıcı*, *sakla-*, *saklaş-*, *saklan-*, *saklat-* fiillerini de saymıştır (2014).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *say-* fiilinin “saymak; hürmet etmek” ile “saymak; sıralamak” anlamlarını tespit etmiş, bu fiili ET *say-* fiilinine bağlamıştır. *Sayış-* fiili de “daha önce ödünç alınan şeyleri karşılıklı birbirlerine bağışlamak; ödeşmek” anlamıyla çalışmada yer almıştır (1995: 271).

Deny’nin de belirttiği üzere Köktürk Bengü Taşları’nda *sayu* kelimesi geçmektedir. Ergin, “sayarak, her, her bir; haber” (1970: 111) anlamlarını verirken, T. Tekin “her” (2008: 165) şeklinde açıklamaktadır. Ercilasun da “her (çekim edatı)” olarak anlamlandırmıştır (2016: 705). Ergin, ayrıca *sayu* (*yir s.*) ifadesi için de “her yere, neresi olsa, sağa sola” açıklamasını vermiştir (1970: 111). *Sa-* fiili “saymak” anlamındadır.

Sansız türevi “sayısız” anlamındadır. Kimi araştırmacıların yine bu kökün bir türevi kabul ettiği *sakin-* “düşünmek” fiili de kullanılmıştır (Ercilasun, 2016: 704, 705).

Eski Uygur Türkçesinde *sa-* fiili “saymak; söylemek” anlamındadır (Caferoğlu, 2011: 195). *Say-* fiili de sözlükte yer almaktadır (199.s). *Sağış / sangış / sakış* “sayış, sayma, rakam, numara” (193.s); *sangış* “sayım” (196.s); *san* “san, sayı, hesap; vücut, kaba baldır” (195.s); *san-* “saymak, sanmak, düşünmek”, *sanlağ* “sayın, sanlı, hürmetli”, *sanlığ* “sanlı, hürmetli; ait olmak, başkasına tâbi” (196.s) türevlerine de yer verilmiştir.

Say- fiili DLT’de *sā-* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (456.s). *Sān* ismi “sayı” (412.s), *san-* ~ *sān-* fiili “sayılmak, kabul edilmek” (242.s) anlamına gelmektedir. *Sana-* fiilini ise “saymak” anlamında kullanıldığı belirtilip, aslı *sāna-* şeklinde uzun ünlülü olarak verilmiştir (465.s). *Sak-* “saymak, kabul etmek”, *sakış* “sayma, sayış” bu kökten gelen diğer türevlerdir (800.s).

KB’de *sak-* fiili “saymak” anlamında kullanılmıştır (1979: 378). *Sakış* “sayma, sayış; hesap”, *sakışçı* “hesap bilir, hesaptan anlar” anlamındadır (379, 380.s). *San* kelimesi de “sayı, sayma, benzeme” demektir (381.s). KB’deki kullanımları göz önünde bulundurulduğunda *say-* ve *sakla-* fiillerinin aynı kökten geldiği fikri akla gelmektedir. Çünkü *sakla-* fiili hem “tedbir almak, korumak” hem de “hesaplamak, dikkat etmek, tanzim etmek” anlamlarında karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde *saklan-* fiili de “uyanık olmak, dikkatli olmak, tedbirli bulunmak, ihtiyatlı olmak” anlamlarındadır (380.s).

Dede Korkut Kitabı’nda *şay-* fiili “saymak, addetmek” anlamındadır. *Şaydur-*, *şayıl-* türevleri de bulunmaktadır (Ergin, 1997: 261). *Sağış günü* ifadesinde geçen *sağış* kelimesini Ergin, “sayı, hesap, adet, sayma, sayış” olarak açıklamıştır (255.s).

Abuşka Lügati’nde *san* kelimesinin “hesāb ve şağış” anlamında olduğu belirtilmiştir. *Sanaman* “hesāba almazın ve şaymazın ve i’tibār itmezsin”, *sanaganlar* “hesāb idüp şayanlar” gibi türevleri yanında, *sanay* “ben sayayım”, *sana biz* “şayıp dururuz”, *saylanıp* “şayı olup, hesāb olup” gibi çekimli fiiller de yer almaktadır (Güzeldir, 2002: 342, 343, 345). *Sayı* kelimesi ise “Bir lügatdür ki bir lafzla dağı isti’mal olunmasa ma’nī hāşıl olmaz. Meşelā: Alğan sayı, alduğca dimekdür; sorğan sayı, sorduğca dimekdür.” şeklinde izah edilmiştir (347.s).

17. yüzyılda da *sağı sağmak* ve *sağış* biçimleri kullanılmaktadır (Tulum, 2011: 1529). *Saymak* biçimi de sözlükte yer almaktadır (1558.s). *Sayış* biçimi verilmişse de *sağış* maddesine yönlendirme yapıldığı görülmektedir (1558.s).

❖ *sayın*

bk. sayı

❖ *sayış*

bk. sayı

❖ *seğmen*

DENY:

... g ünsüzü istisnalar dışında; ancak kelime başlarında ve çınlamalı bir ünsüzden *sonra* olarak kelime içlerinde bulunabilir; y ünsüzüne gelince bu ancak birden çok heceli kelime içlerinde ve her zaman bir ünlüden sonra tek heceli kelime sonlarında görülebilir. ...

Yabancı dillerden ödünçleme birkaç kelimedede de böyledir:

seymen “köpek bekçisi (Farsça *sekbān*)”; Eski Osmanlılarda bir çeşit asker. (2012: 48-49)

Deny, *seğmen* kelimesinin Farsçadan alıntı bir kelime olduğunu belirtmiştir.

Şemseddin Sami, Eren, Devellioğlu (2008: 929), Kanar (2003: 1288), Nişanyan (2003: 398) da *seg+ban* birleşiminden oluşan Farsça *segbān* “köpek bakıcısı” kelimesinden Türkçeye geçtiği görüşünü kabul etmişlerdir. MS’de (1076.s) ve Türkçe Sözlük’te (2057.s) de bu doğrultuda bilgi verilmiştir.

KT’de Far. *sekbān* (*segbān*) kelimesi “bir büyük dairede av köpeklerine nezaret ve bunları idare eden hizmetçi” anlamıyla verilmiş, bu kelimenin sıklıkla kullanılan şeklinin *seğmen* “vaktiyle yeniçeri ocağına mülhak bir sınıf asker” olduğu belirtilmiştir (1059.s).

Eren de Farsça *sagbān* “köpek bakıcısı” kelimesinden geldiği görüşündedir. Türkçe aracılığıyla Balkan dillerine de geçtiğini belirtir (1999: 359). *Sekban* maddesinde ise “eskiden Osmanlı saraylarında av köpeklerine bakan kimse” tanımını verir ve yine Farsçadan geldiğini ifade eder (359.s).

Tulum’un sözlüğünde *segbān* sözcüğünün günlük konuşmada *seymen* şeklinde söylendiği ifade edilmiştir (2011: 1583). Ayrıca alıntı bir kelime olup halklaşmış kelimeler arasında da *seymen* (< *segbān*) yer almaktadır (161.s).

Gülensoy ise genel kabulün aksine *seğmen* kelimesini “bayram günlerinde, düğünlerde tören yerli giysilerle, atlı ve silâhlı olarak katılan yiğit, seymen” olarak tanımlar ve üç farklı tahlil önerisi getirir: *Sağdıç* kelimesinde de olduğu gibi *sağ+men*, ikinci olarak *sek-men* ve son olarak *sek-(i)r-men*. Gelişimini de *seğmen* > **seğmen* [*~*sekmen*] şeklinde verir (2011, C.2: 748).

DS’de *seymen*, *sagmen*, *samen*, *saymana*, *segmen*, *semen*, *seymen*, *seymene* biçimleri yer alan sözcüğün açıklaması “Köyden köye gelin almaya giden güvey yanlısı, atlı, davullu, zurnalı, silahlı ve cepken giyinmiş delikanlı alayı; düğünde yerel giysiler giyinmiş genç topluluğu” şeklinde verilmiştir (C.5: 3600 ve C.6: 4688).

TS’de *seğmen* kelimesi madde başı olarak yer almamakta ancak *segmenbaşı* sözü bulunmaktadır. Bu söz “sekbanbaşı” olarak açıklanmıştır (183.s).

❖ *seksen*

bk. altmış

❖ *sığınak*

bk. züğürt

❖ *sıra*

İncelenen diğer kelimeler: sırik, sırim, sırit-

DENY:

y'nin düşmesi ya da yutulması: Bu olay tercihen bir veya iki *i* ile temas ederse meydana gelir: *sır-* şeklinde kısalan *siyar-* fiilinin birçok türevleri; *sıra* (bağ fiil olarak), (tâkiben, ardarda) seri, sıra, tur anlamında isim olarak kullanılır; *sırık, sırim, sırit-* (muhtemelen *siyirt-* yerine) (dişleri göstererek gülmek, alaylı gülmek) ...
(2000: 123)

Yalın Hâlini Alan Yer Edatları

Bunlar az sayıda olup şunlardan meydana gelmiştir: *üzre, içre* ve *sıra*. ...

Sıra

Sıra kelimesi "... ardınca, hizasınca" anlamında birtakım edatlık deyimlerde kullanılır.

Örn.: *kıyı sıra, ardım sıra, önüm sıra, yanım sıra*.

(2012: 551, 555)

Deny *sıra, sırik, sırim, sırit-* fiillerinin *sır-* şeklinde kısalan *siyar-* fiilinin türevlerini olduğunu belirtmiş, *sıra* kelimesinin edat hâlindeki kullanımını da örneklemiştir.

KT'de Şemseddin Sami *sıra* kelimesinin Yunancadan Türkçeye geçtiği kanaatindedir (1081.s). *Sırtkan* ve *sırim* kelimeleri için okuyucuyu *sırtmak* maddesine yönlendirmiş, bu fiili de "dudakları ayırıp dişleri göstermek, yalandan ve tatsız surette gülmek; ölmek veya soğuktan donmak; bir kumaşa uymaz renkte iplikle vurulan dikiş bed görülmek; noksan ve ayıp bir uçtan gözükme" şeklinde açıklamıştır. *Sırim*, "kalınlığı sıyrılmış ince ve yumuşak deri dilimi" anlamındadır. *Sırık* da "kabuğu sıyrılmış, yonulmuş ince uzun ağaç" şeklinde izah edilmiştir (1083.s).

Clauson, "sıyırmak, soymak" anlamındaki *sıdır-* fiilini vermiştir. **Sıd-* fiilinin ettirgen şekli olabileceğini belirttiği bu fiil lehçelerde *sıyır-*, *sızır-*, *sidir-*, *sı:r-* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır. Clauson, *soy-* fiiliyle karşılaştırılması gerektiğini belirtir. *Sıdırım* "tek şerit" kelimesi *sıdır-* fiilinin türevidir ve Osmanlı Türkçesinde *sırim* olarak karşımıza çıkmaktadır (1972: 802). *Sıdığ / sidig* sözcüğünün de *sıdır-* ile aynı şekilde **sıd-* kökünden olduğunu dile getirmiştir. **Sıd-* fiilinin "tabakalara ayrılmak, parça parça soymak" anlamında olduğu kabul edilirse iki türev için de uyumlu olacağını ifade etmiştir (799.s).

Clauson'a göre *sırit-*; *sırı-* fiilinin ettirgen şeklidir (847.s). *Sırı-* şeklinde verdiği fiilin Azerbaycan Türkçesinde *sırı-*, Özbek Türkçesinde *sir-*, Türkmen Türkçesinde *sıra-* şeklinde kullanıldığını belirtir. Osmanlı Türkçesinde *iğne ile sırmak* kullanımında olduğu gibi *sırmak* şeklinde ve “dikmek” anlamındadır (845.s). *Sırla-* bugünkü Türkiye Türkçesinde de kullanılan *sır* kökünden gelen türevlerdendir (852.s).

Eren, *sırık* kelimesinin kökü hakkında yorum yapmaz. Çağdaş lehçelerdeki *sırık*, *sırgı*, *sıra*, *sarık*, *sırak* biçimlerinin arasındaki ses farklarının da açık olarak anlaşılmadığını söyler. Tarihî lehçelerde de Uygurca, OT ve E. Kıp. dönemlerinde *sırık* şeklinde kullanıldığını ekler (1999: 365).

Nişanyan, *sıra*'nın Yun. *sirá* = E. Yun. *seirá* “sıra, dizi” kelimesinden geldiğini belirtir. Bu kelime ise Hint-Avrupa ana dilinde **ser-* “sıraya dizmek” şeklindedir. *Seri* kelimesini de bu köke bağlar. *Sırma* kelimesinin de Yun. *sırma* “tel” = E. Yun. *sýrma* “çekilmiş şey, tel” < *sýrein* “çekmek” gelişimiyle oluşmuş ve dilimize Yunancadan geçmiş olduğunu belirtir. *Sırma*, *sirtaki*, *şırına* gibi kelimelerin bu *sýrein* fiilinin türevi kabul eder. *Sırık* kelimesi için ET *sırık* “çadır direği” < ? **sır-* < *st-* “kesmek, kırmak” gelişimini verir. “Dudaklarını kasarak diş göstermek” anlamındaki *sırit-* fiilinin *sıyır-*’tan gelen *sıyrit-* fiilinin bir türevi olabileceğini söyler (2003: 406).

Hacıeminoğlu, Türkçenin edatlarını incelediği çalışmasında *sıra* kelimesinden de bahsetmiştir. Köken bilgisini vermediği bu edatın Osmanlıcada kullanıldığını, TT’de daha çok halk dili ve halk edebiyatında karşımıza çıktığını belirtmiştir. Yalın ve iyelik ekli sözlerle “ile, beraber, -den” anlamındaki kullanımını *ardım sıra gel*, *önüm sıra git* cümleleriyle örneklemiştir. Anadolu ağızlarındaki kullanılışının biraz daha değişik olduğunu belirterek isimlerle beraber kullanıldığında “boyu, boyunca” (*Dere sıra gittik*, *tepe sıra geldik*), isim-fiil ile kullanıldığında “-dıkça / -dikçe” (*Baktık sıra kızcağızın yüzü kızarıyor*.) anlamı kazandığını vurgulamıştır (1992: 81-82).

Ergin’e göre *Yer ve yön edatları* arasında saydığı *sıra* kelimesi “aslında isim olup, iyelik ekli kelimelerden sonra olmak üzere edat gibi de kullanılmaktadır” (2007: 372).

Korkmaz ise kelimeyi fiil kökenli edatlar arasına alarak *sır-a* veya *sar-a* “sararak” biçimindeki, *sap-* / *sap-a* > *sapa*, *öt-* / *öt-e* “geçerek” gibi örneklerde olduğu gibi *sır-* fiilinden bir zarf-fiil kalıplaşması olabileceğini belirtmiştir. Bunun dışında, Korkmaz’ın kelimenin yabancı kökenli olabileceği veya *sıra* adının edat gibi kullanılmasıyla oluşmuş olabileceği ihtimallerini de tamamen reddetmediği anlaşılmaktadır (2009: 1057-1058).

Gülensoy, *sıra* kelimesiyle ilgili izahında bu kelimenin DLT’de geçen *sır-* fiilinden gelen *sırmak* “eşek palanındaki teyelti” kelimesi ile karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir. Kesin olmamakla birlikte Z. Korkmaz’ın görüşüne katıldığı anlaşılmaktadır (2011, C.2: 770). *Sırı-* fiilini de “*hık.* yorgan, şilte vb. iri iri, aralıklı dikmek; sağlam ve sıkıca dikmek, çitirmek” olarak açıklamış ve *sır-t-* şeklinde çözümlenmiştir. *Sırık* kelimesini ise “değnekten uzun ve kalınca ağaç” olarak açıklayıp *sī-* “kırmak” *-r-ık* olarak çözümlendiği görülmektedir. *Sırit-* fiilini ise DLT’de yer alan *sırı-* “pislemek” kelimesine bağlayarak *sırı-t-* şeklinde çözümlenmiştir (2011, C.2: 770-771).

Özgür, Kıpçak Türkçesinde at ve atçılıkla ilgili terimleri derlediği çalışmasında *sirim* sözcüğünü “üzengi kayışı, sırim” olarak açıklamıştır (2009).

Çolak, *sırım gibi* deyiminde fosilleştiğini belirttiği *sırım* kelimesi için, ağızlardaki *sırı-* “çarıklar sırim ile dikmek; sıkı, sağlam dikmek; yamamak” ve TS’deki *sırı-* “sağlamca dikmek” fiilleriyle ilişkilendirilerek ayrıntılı bir köken bilimsel açıklama getirilebileceğini belirtmiştir (2017: 181-182).

MS’de *sıra* kelimesinin Yunancadan geçtiğine dair görüşlerin olduğundan bahsedilmiş ancak Türkçe asıllı olmasının daha kuvvetli olduğu ifade edilmiştir (1103.s). *Sırma* da Yunanca *syрма*’dan Türkçeye geçen alıntı bir kelime kabul edilmiştir. *Sırım* kelimesinin OT (Oğuzca) *sıdrım* “kayış” kelimesinden geldiği ifade edilmiştir. *Sırit-* fiilinin değişimi *sırit-* < *syrit-* < *syır-* (?) biçiminde gösterilmiştir (1104.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında ET *sırı-* şeklinde geldiğini belirttiği *sırı-*, *sarı-* fiilini “köpülemek” anlamıyla yer vermiş; *yorğan sırmak* fiilini de “yorgan köpülemek” olarak açıklamıştır. *Sırım* kelimesini ise “deriden yapılmış scim deri şerit; özellikle çarık dikmekte kullanılır” açıklamasıyla vermiştir (1995: 279).

DS’de *sırık* “direk, sırik”, *sırık atma* “sevinmelik almak amacıyla gelinin yolunu kesmek için önüne sırik uzatmak”, *sırık sırima* “yün doldurulan yorgan ya da yatağın iç yüzünü yünle birlikte iri iri dikmek”, *sırmak* “çarıklar sırim ile dikmek; sıkı, sağlam dikmek; yamamak”, *sırım gibi* “pek çok, sık”, *sırıtma* “yağmur güçlü yağmak”, *sıritmak* “ayakta durmak, dikilmek”, *sırtarmak* “dişleri görünür bir biçimde gülme, sırtmak”, *sırık* “omuzama da denilen, tarla kıyılarına konularak hayvanın geçmesine engel olan ağaç” şeklindeki kullanımlar ile benzeri türevler tespit yer almaktadır (C.6: 4693, 4694).

TS’de *şırımağ* “sağlamca dikmek”, *şırınmağ* “sırımla dikilmek, sağlamca dikilmek”; *şırıtmağ* “dikmek”; *şırıtğan yırtıcı* “kükremiş yırtıcı hayvan, kükremiş aslan” ifadeleri bulunmaktadır (187.s).

DLT’de *sırım* kelimesinin metin içinde *sıdrım* şeklinde geçtiği görülmekle birlikte (225.s), *sıdrım* şeklinde madde başı olarak yer alan kelime “Oğuzca” notuyla kaydedilmiş, “deri ip, kayış” olarak açıklanmıştır. Bu anlamda *sıdrım işlig er* örneği verilmiştir. Bu tamlama “işini yapıp başkasına iş bırakmayan (deri -sağlam- ipli) adam” anlamına gelmektedir (211, 817.s). Diğer kelimeler de *sırı-* “sık dikişle dikmek”, *sırit-* sıkıca ve büktürerek teyelleştirmek”, *sıruk* “çadır direği” şekil ve anlamlarıyla yer almaktadır (820-821.s).

❖ *sırık*

bk. sıra

❖ *sırım*

bk. sıra

❖ *sırit-*

bk. sıra

❖ *suspus*

bk. pus

❖ *sünger*

bk. süngü

❖ *süngü*

İncelenen diğer kelime: sünger

DENY:

-ki eki yalnızca adlar meydana getirmeye yarar.
Bugünkü kullanışta bu türemişlerin çoğu aletleri, ev gereçleri veya başka şeylere ait vasıtaları bildirir. ...
Krş. *süngü* köken bilgisi edilgen.*
(2012: 513-514)

Akıcı ünsüzler

Bir dişli genizli *n* (Bazen çeviri yazıda *ñ* ile kaydedilir.).

Söylenişi: Fransızca *natte* “hasır” kelimesindeki *n* gibi.

Yazılışı: ن veya ك = ك̣ ki bu sonrakiler çeviri yazıda *ñ* iledir.

Örn.: *Ne?, deñiz.*

Uyarı - İkinci örnekte belirli *sağır nun* dedikleri ses, bugün Türkiye Türkçesinde sıradan bir *n* gibi söylenir.

Bu ünsüz, bazı illerde gırtlaklı ünlü bir *n* (= *ñ*) biçiminde söylenir. Bunu söylemek için dil boğaza doğru daha çok geriye itilir. Buna benzer bir ses, Almanca ve İngilizcede *n*'nin ardınca gelen kelimelerde sık sık görülür (Alm. *lange*, İng. *long* kelimelerindekiler gibi).

Türkçede bu sesin (Orta Asya'da ك̣ biçiminde yazılır.) *ng* ünsüz kümesiyle yakın akrabalığı vardır. İstanbul Türkçesinde ise yalnız eski bir imla kalıntısından başka bir varlığı yoktur.* Bu sebeple bir Osmanlı Türk dil bilgisi kitabındaki *ñ* harfinin değerinin, çeviri yazıda *yazı çevirisi* itibarıyla değil (ك̣ veya ك̣̣ biçimini göstermek için) ancak *harf çevirisi* biçiminde olduğu unutulmamalıdır. Diğer bir deyişle *n* harfinin üzerindeki ̣ işareti, söylenişte hesaba katılmamalıdır.

(2012: 56, 58-59)

*Not: Bununla beraber boğazlı söyleyiş, bazı kelimelerde devam eder görünüyor. Bunlarda aslında sesler *n+g* biçiminde birbirinden ayrılmıştır. Biz böylelerini de *ng* biçiminde gösteriyoruz. Örn.: *süngü*; krş. Uygurca *süngük*; *süngär* “sünger”. Kaldı ki bu gibilerde bir *süñ* köküne başı boğazlı bir ekin katılmış olması söz konusu olabilir ve bunun *süngü* kelimesindeki devamı böylece açıklanabilir. O zaman bu *süñgü* yerinde demektir.

(2012: 58-59)

Deny, -ki eki için verdiği örnekler arasında *süngü* kelimesini de saymıştır. /ñ/ sesi ile benzer ancak sesin sadece imlada kalmış olduğu /ng/ seslerindeki *n+g* biçiminde birbirinden ayrıldığını belirtmiştir. *Süngü* kelimesi bir örnektir. Bu kelime Uygurca *süngük*; *süngär* “sünger” ile karşılaştırılmalıdır. Bu ve benzeri kelimelerde *süñ* köküne başı boğazlı

bir ekin katılmış olmasını da ihtimal dâhilinde tutar. O zaman bu kelimenin *süñgü* yerinde olduğunu ifade etmiştir.

T. Tekin, *süñgü* kelimesinde Döerfer'in *süñü-g* tahlilini paylaşır ancak kendi fikri **süñ-* eyleminden *-G* ile türemiş bir ad olduğu yönündedir (2013b: 387).

Gülensoy, *süñgü* kelimesini *süñü-g* şeklinde çözümlemiştir (C.2: 821).

KT'de *sünger* kelimesi Rumcaya dayandırılmaktadır (1113.s).

Nişanyan, *sünger* kelimesinin Yunancadan alındığını belirtir. E. Yun. *spónges* kelimesini İngilizcedeki *sünger* anlamlı kelimenin de kökeni olarak gösterir. Hint Avrupa ana dilinde **(s)poi-mo-* “sünger” anlamına gelmektedir (423.s). *Süñgü* kelimesinin kökeni içinse farazi **süñ-* “mızrak ile dürtmek, saplamak” kökünden gelen ET *süñü* “mızrak” kelimesini işaret etmektedir (423.s).

MS'de de *sünger* kelimesinin Yunancadan geçtiği ifade edilir (1141.s). *Süñgü* için ET *süñgü* < **süñgü* < *süñ-gü* çözümlemesi paylaşılmıştır (1141.s).

İlgili kelimeler Köktürk Bengü Taşları'nda *süñüg* “mızrak”, *süñüglüg* “mızraklı”, *süñük* “kemik”, *süñüş* “savaş”, *süñüş-* “savaşmak” (Ercilasun, 2016: 708); DLT'de *süñü* “mızrak, kargı”, *süñüş* “kısa mızrak; mızrakla dövüş ve savaş; erkek adı” (840.s); Dede Korkut Kitabı'nda *süñü* “süñgü, mızrak”, *süñük* “kemik” (Ergin, 1997: 275) şeklindedir.

Atalay, Dîvân'daki *süñüş* kelimesinin *süñgü*'den geldiğini belirtmiştir (2013, C.1-3: 365).

❖ *süyek*

bk. çene

❖ *şırfıntı***DENY:**

-*IntI*'lı fiile ait adlar:

-*inti* / -*ıntı* söyleyişleriyle ve -(*ü*)*ntü* / -(*u*)*ntu* söyleyişleriyle [و]ندى biçiminde de imlaları olan -*IntI* veya -(*i*)*ndi* eki, çeşitli anlamları hep bir sebat, devam ve toplanma veya saçılıp dağılma fikrine bağlı adlar ortaya çıkarır.

Bunlardaki -(*I*)*n*, dönüşlü fiillerdeki ek ile akraba görünüyor.

Bu türemiş kelimeleri, ifade ettikleri kavramlara göre öbeklenmiş olarak aşağıda gösteriyoruz.

“Devamlı, heyecan, hareket”: ... *çarpıntı*, *çırpıntı* ...

Dîvânu Lugâti't-Türk, I, 128.s.'de -*IndI*'lı kelimelerin Arapçada her çeşitten artık ve kalıntıyı bildiren *fu'alet* kipindeki kelimelerle aynı anlamda olduğunu daha önceden kaydetmiş bulunuyor.

... Yine krş. *şırfıntı* ...

(2012: 489-490)

Deny, kelimeyi -*IntI* birleşik ekinin örnekleri arasında saymaktadır. Buradaki -(*I*)*n* ekini dönüşlülük eki ile akraba kabul etmektedir.

Elöve'ye göre Deny'nin birleşik olarak verdiği -(*i*)*nti* eki, -(*i*)*n* + *ti* biçiminde iki ekten meydana gelmiştir. Birinci ek dönüşlü ve edilgen anlamlarındaki bir fiil ekidir, fiil tabanına aittir. Esas ek, ana tabanlara olduğu gibi böyle fiil tabanlarına da katılabilen -*d(t)i* ekidir. Bunun da aslı -*d(t)ik* olup sondaki /k/ sesi sonradan aşınarak düşmüştür. *Çarpıntı*, *çırpıntı*, *çalkantı*, *ırgantı* gibi kelimeler bu ekin örnekleridir. Yalnız fiil kökü dönüşlü veya edilgen anlamlı -(*i*)*l* ekini almışsa bu /l/, /n/ sesine çevrilir. *Döşen-*, *döşeli*; *dayan-*, *dayalı* örneklerinde de bu durum gözlenebilir. Bu örnekler arasındaki *şırfıntı* kelimesinin de aslen *çırpıntı* şeklinde türemiş “vücudunu sallayarak çırpan, kırıtın” anlamlı bir gövde olması muhtemeldir (Deny, 2012: 492).

Nişanyan, *şırfıntı* “düşük ahlaklı kadın” kelimesinin İtalyanca “hizmet etmek” anlamlı *servire* kelimesinden gelen *servante* “hizmetçi” ile ilgisi olabileceğinden söz etmiştir (2003: 431).

Banguoğlu, “Fiilden Üreme İsimler” başlığı altında “-inti Adları”nı incelemiş ve *şurfıntı* kelimesini de bu adların “kılış ve kılıcı hakkında aşağılayıcı anlamdaki kullanımları” örnekleri arasında saymıştır (2007: 259).

Korkmaz, “Fiilden Ad Türeten Ekler” başlığında *-tI / -tU / -(i)ntı / -(U)ntU* (< - (I)n- + *-tI / -(U)n-* + *tU*) ekiyle türetilmiş adları incelemiştir. Bu adların bir kısmının insan sağlığı veya insanın huy ve tabiatı ile ilgili adlar olduğunu belirtmiş ve *şurfıntı* kelimesini de bu adlar arasına almıştır (2009: 103).

❖ *şırta-*

bk. civa

❖ *şimdi*

İncelenen diğer kelimeler: emdi, imdi, iş, işbu, işmar, işte, şimdik, şol

DENY:

Asıl Zaman Zarfları

Şu zarflar en çok ve başlıca zaman zarfları olarak kullanılmaktadır ...

Şimdi. Bu zarfın halk ağzında ve lehçelerde öbür biçimleri de şudur: *şimdi*, *şimdik* (*şindik*). Bunda eskiden “şimdi” anlamında olan *imdi*, *indi*, *indik* kelimesinin önüne getirilip takılmış, bir -ş görmek mümkün ve lazımdır.

(2012: 244)

Eski Türkçede *br* ile yapılan ekler vardır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, I, 106, *aşbar* saman ve kepek karıştırılarak atlara verilen yem; *m > b* değişimli olarak *br* eki... “Gamze, işaret” anlamında *işmar* da böyle yapılmış bir ad görünüyor, *iş* kelimesi (Eski Türkçe *oş da* “işte”, *oş bu* “işte bu” kelimelerinde görülen) *oş* “işaret” kelimesinin bir çeşidi olabilir. Arapça *işaret* kelimesinin maddesiyle yakınlığı dikkate değer.

(2012: 317)

Başka Çağrılık Ünlemler

... *İşte* ünlemi Türkçede (Fransızcadaki benzerlerinden de fazla) çoğu zaman kullanılan bir kelimedir. Cümlenin sonuna da getirilebilir:

Örn.: *İşte başım işte kılıcım,*

İşte fikrim bu merkezdedir.

Eski Osmanlıcada *oş* biçiminde bir işaret edatı da vardı. Bazen ayrı olarak kullanılabilirdi:

Ben oş pirlige ermişem^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 171. yap.);

Oş ben yâ nebiy Aļļah^{AUE} (aynı yer, 175. yap.).

Bazen de *iş*, *oş* veya yalnızca *ş* biçimlerinde olarak başka kelimelerle birleşik bir hâlde kullanılırdı* [krş. *işbu* (aslı *oş + bu*), *iş-böyle*, *şu*, *şoļ* ve zarf olan *ş*)*imdi*]. *İşte* kelimesi *oş* ile *da* ünleminden ortaya çıkmıştır. Bu kelimenin eski imlası olan *oşda* da bunu gösteriyor.

... *Di* veya *de* ünlemi ayrı olarak seyrek kullanılır ve gösterilen bir şeyi pekiştirmeye yarar. İşaretçi *şu* kelimesinden önce gelerek uzak şeyleri göstermekte kullanılır.

Örn.: *De şu adam*.

Krş. *haydi*, *işte* ve *imdi* veya *de imdi* veya *de! de!* biçiminde tekrarlı olarak “evet, şüphesiz” anlamına gelir.

Hatırlatma - Bu edatın eskiden bir gırtlak ünsüzü vardı. Krş. Uranha lehçesinde *tā* ve Altay Türkçesinde *tigi* ki işaretçi olarak kullanılır, zarf ve zamir görevinde (aynı anlam ile). Bu gırtlak ünsüzünün izleri *şimdi*, *imdi* kelimelerinin çeşitleri olan *indik* ve *şimdik* kelimelerinde bulunmaktadır. Bu edatı belki de تکی kelimesine yaklaştırmak da caizdir.

Yine krş. Viguer’in *deha* anlamdaşı olarak verdiği *teyiha* kelimesini de (uzun a’lı) *tā* ile *tigi* zamirleri farklı Türk dillerinde düzenli bir biçimde ad hâlleri ederler.

... *İmdi* kelimesi “öyleyse” anlamıyla bir buyruk kipinden sonra çoğu zaman uymaca (eklem) olarak *gel imdi* biçiminde kullanılabildiği gibi yine bir buyruk kipinden sonra ona uymaca (ekleme) olmak üzere; fakat bu defa kendisinden önce *hoş* kelimesini de almış olarak ... kullanılırdı.

Örn.: *gel imdi, hoş imdi*.

Bugün bu *indi* biçiminde söylenir ... ve bazen yazıda kendisinden önceki kelimeye bitişik yazılır: *gelindi, bakındı*. Bunun *indik* biçimi de bulunuyor: *var indik* (Viguer, *Türk Dili Unsurları*, 301.s.), *hoş unduk* (aynı yer, 318.s.).

Hatırlatma - Doğu Türkçesinde *āmdi* (*emdi*) ... biçiminde söylenen bu kelime şimdi “maintenait, or” anlamında bir zarftır. “Zaman” demek olan *em+di(k)*’den yapılmıştır. ... Bu kullanımın izleri hatta Osmanlıcada dahi bulunmaktadır:

Örn.: *İmdi siz ne yapacaksınız?*

Zarf olan *şimdi* ve (halk ağzı) *şimdik* bu kelimenin türemiştir.

(2012: 644-648)

*Not: *iş-bun-da* “işte burada” (1426 yılı yazmaları, 66. yap);

iş-bun-ca-ļayın “işte böylece” (Aynı yer, 110. yap.);

iş-böyle “işte böyle” (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 87, 17. yap.).

(2012: 646)

Ünlü uyumu veya ünlülerin benzeşmesi

... Tek ve aynı Türkçe kelimedede ya yalnız ön sınıf ünlüleri olan *e, i, ö, ü*’den ya yalnız art sınıf ünlüleri olan *a, ı, o, u*’dan biri bulunur. ...

Bu kuralın istisnaları son derece seyrek olup böyleleri ise hemen her zaman *ı* yerine *i* söylenişli olur. ... *işbu* (eskimiştir) ...

(2012: 99)

Belirtme Sıfatları

İşaret sıfatları - Bunlar biçimce işaret zamirlerinden farklı değillerdir; fakat değişmesiz olmasıyla onlardan ayrılırlar.

bu taraf... şu taraf... o taraf...

Eski Osmanlıcada bu üç biçim yerine bazen sırasıyla *işbu* (daha eski bir *oşbu* yerine), *şol* ve *ol* kullanılırdı.

Örn.: *işbu kerre*;

oļ vakıt (o vakit).

ايشبو kelimesi, bugün hâlen resmî kitabette kullanılıyor; ama yalnızca sıfat olarak اول kelimesi de böyle olup bazı eskimiş yazılarda görülür.

(2012: 215-216)

Kelime başındaki ünlünün düşmesi (*aphérèse*).

Bu olay zannettiğimizden daha sık meydana gelmiştir. Bugün ünsüzle başlayan birçok kelimenin başı eskiden ünlü idi.

Aphérèse, prensipte sadece dar ünlülere dokunur. Sadece açık hecelerde meydana gelir ve böylece de, bir hece kaybına sebep olur. Biz burada *s*, *ş*, *ç*, *m*, *k*, *l* sesleri önündeki durumunu gösteriyoruz: ... *şimdi*, *imdi amdi*'den gelir, çok eskiden *uş-imdi* veya *oş-imdi* ...

(2000: 101-102)

Ses Uyumunun Birinci Kuralı (genel): Derinlik veya damak sesinin karşılıklı bağı. *Türkçede bir hece grubunun ilk ünlüsünün ince veya kalın olmasına göre, sonraki ünlüler de ince veya kalın olurlar.* ...

Ses uyumunun birinci kuralına istisna çok azdır: ... *işbu* (*oş-bu*, *uş-bu* yerine) ...

(2000: 50-51)

Akıcı *l*'nin düşmesi: ...

İşaret zamirleri *o*, *şu*; *ol* ve *şol*'dan gelir.

(2000: 122)

Kaynaşma

İşte tespit ettiğimiz birkaç kaynaşma örneği: ... *şimden sonra*, *şimdiden sonra* yerine, *oş* (*uş*) *im di* yerine *şimdi*, (*im*)-ci ...

(2000: 125-126)

Deny, asıl zaman zarfları başlığında *şimdi* kelimesine de yer vermiştir. *Şimdik*, *şindik* biçimlerini de veren yazar *imdi*, *indi*, *indik* kelimelerinin önüne eklenen bir /ş/ sesinden bahsetmiştir. Bu ses Eski Osmanlı Türkçesinde *oş* biçiminde bir işaret edatından gelmektedir. Ayrı olarak kullanılabildiği gibi *ış*, *oş*, *ş* şekillerinde kelimelerle birleşerek de kullanılabildiğini söylemiştir. *Şol* kelimesi de *şimdi* dışında bir başka örnektir. Ayrıca eski imlasını *oşda* olarak belirttiği *işte* kelimesinin de *oş* ile *da* ünleminin bir araya gelmesiyle oluştuğu fikrindedir.

“Evet, şüphesiz” anlamlarına gelen *haydi*, *işte*, *imdi*, *de imdi* veya *de! de!* biçiminde tekrarlı olarak kullanılan bu kelimelerde *di / de* ünleminin bulunduğunu bir başka bölümde de belirtmiştir. *Şimdi*, *şimdik* biçimlerinin *imdi*'den türemiş olduklarını söylemiş; bugün

indi, *imdi*, *şimdi* biçimlerinde görülen kelimeleri “zaman” anlamındaki *em* köküne bağlayarak *em+di(k)* şeklinde çözümlenmiştir.

Türkçede, ünlülerde görülen kalınlık - incelik uyumunun istisnasının çok az olduğunu dile getirmiştir. Bu konuda verdiği örneklerden biri *işbu* birleşik kelimesidir. Ayrıca Eski Türkçede *br* ile yapılan ekler olduğunu belirtmiş ve *aşbar* örneğini vermiştir. *İşmar* kelimesinin de böyle oluştuğunu belirtmiş ve kelimenin ilk kısmı olan *iş*’in “işaret” anlamındaki *oş* kelimesinin bir çeşidi olabileceği ihtimaline dikkati çekmiştir. Elöve Deny’nin bugün az sayıda kelimedede görülen eski yapımlardan biri kabul ettiği *-mar* eki örnekleri arasına *işmar* kelimesini de eklemiştir (529.s).

Elöve *şu*, *şol* ve *şimdi* kelimelerinin oluşumuna dair notlar eklemiştir. *Şu* kelimesi *oş o* biçimindeki bir birleşik kelimenin başındaki *o*’su düşmekle hasıl olmuştur. *Oş bu* ifadesiyle de karşılaştırılmalıdır. *Şol* kelimesi *oş ol* birleşiminde kelime başındaki */o/* sesinin düşmesiyle ortaya çıkmıştır. *Şecere-i Türk*’te geçen *oşal* ifadesini de bu kelimeye yaklaştırmıştır. Elöve’ye göre *al* biçimi *ol*’un bir şeklidir. *Al*’ın bir başka şekli de *an*’dır. “Onlar” anlamındaki *anlar* kullanımını örnek olarak vermiştir. *Şimdi* kelimesi ise *oş imdi* biçimindeki bir birleşik kelimenin başındaki */o/* sesinin düşmesiyle oluşmuştur. *H)oş imdi*, *h)o imdi* ifadeleriyle ilişkilendirmiştir (Deny, 2012: 646).

Elöve, *işbu* kelimesinin de eski şeklini اوشبو biçiminde göstermiş ve *oş + bu* “işte bu” birleşimiyle oluştuğunu ifade etmiştir (99.s) Deny’nin *imdi* kelimesinin *imdi(k)*’ten geldiği izahında *im*’in “zaman” anlamına geldiğini söylediğini belirtir. Kendi bu fikre katılmaz. DLT’deki *im* “parola, işaret”, *inä-* “işaretlemek” kelimelerinden söz eder. *İn* kökünün “işaret” anlamında olduğunu, *di*’nin ise *ağda-*, *ünde-* fiillerindeki isimden fiil yapan *+dA-* cinsinden bir ek olsa gerektiği kanaatindedir. Bu durumda *imdi(k)* “işaretlenen (zaman, hâl)” anlamında tamlananı yerine kullanılmış bir sıfat ve zarf olabilir (648.s).

Deny’nin *hoş imdi* tabirinin başına getirilen *hoş* kelimesinin Farsçadan alındığı fikrine katılmadığını belirtir. Bu kelimenin bazı cümlelerde bu anlamı vermesine rağmen, aslında “iyi, güzel” demek olan Farsça bir sıfat olmadığını genel anlamıyla öz Türkçe “işte” anlamındaki *oş* kelimesinin *o > h* değişimli bir şekli olduğunu savunmaktadır. *H)oş sen ne yapsañ herkesi hoşnūd edemezsiñ* gibi ifadelerde *hoş* kelimesinin Farsça “iyi, güzel” anlamında değil, *oş*’un bir çeşidi olarak “işte” anlamında olduğunu ifade eder (648.s).

KT’de *işte* kelimesinin aslının *uş da* olduğu (549.s); *şol*’un *şu* işaret ismine pekiştirme maksadıyla *l* harfinin eklenmesiyle oluştuğu (1148.s) belirtilmiştir. Terk edilmiş

bir kelime olduğu, yalnız resmî yazılarda korunduğu belirtilen *işbu* işaret zamirinin de aslının *uşbu* olduğu ifade edilmiştir (547.s). *İmdi* ise “binaenaleyh, binâberîn, bu hâlde, böyle olduğu hâlde” ve “artık, gayrı” anlamlarıyla verilmiştir. “Artık, gayrı” anlamıyla kullanıldığında cümlenin sonuna geldiği ve *indi* veya *ndi* şekillerinde telaffuz edildiği ifade edilip *gelindi* örneği verilmiştir (515.s).

Clauson, *oşbu*: maddesinde *oş*’a yönlendirme yapmış (1972: 257), *oş* kelimesinin “(buraya) bakın, işte” gibi anlamlarda dikkati çekmek için kullanılan bir ünlem olduğunu belirtmiştir. 16. yüzyıldan sonra bağımsız olarak kullanılmadığını, fakat 13. yüzyıldan itibaren “o” anlamındaki *ol* ve *bu*: kelimeleriyle birleştiğini söyler. Osmanlı Türkçesinde bu birleşik yapıların *şu* ve *işbu* şekillerinde görüldüğünü ekler (254.s).

Clauson, *amti*: maddesinde “şimdi” anlamına gelen bu kelimenin *amdı*, *emdi*, *émdi*, *şemdi*, *imdi*, *indi*, *şémdi* gibi farklı biçimlerine yer vermiştir. Clauson’a göre ilk bakışta **am* köküne eklenen *-tı* eki ile oluşmuş bir zarf olarak görünen kelimenin bu şekli kuzeydoğu lehçeleri olan *Sagay*, *Şor*, *Hakas*, *Tuva* lehçelerinde *amdı* biçimiyle yan yana bulunmaktadır (156-157.s).

Çağatay’ın belirttiğine göre “eski lehçelerde *emti*, *amti* ‘şimdi’ eski ve yeni osmanlıcada *imdi* şekliyle belli olan Tarama Sözlüğü’nde ‘şimdi, artık, o halde’ manalarıyla geçen zarf, Kazan lehçesinde *indi* şeklinde, daha çok ‘artık’ manasıyla bir fiili tekit veya tasdik için oldukça bol kullanılmaktadır” (1958: 71).

Tietze de *imdi* kelimesinde Clauson ile aynı fikirde olup *amti* biçiminden geldiğini belirtmiştir (2009: 392).

Hacıeminoğlu, Gösterme Edatları başlığında *uş* “işte” ve bu edatla oluşmuş bir başka edat olan *uşda* / *uşta* / *işte*’ye yer vermiştir. Bu yapıyı *uş+da* şeklinde çözümlenmiştir (1992: 308). *İmdi* / *emdi* şekillerinde görülen “böylece, böyle” anlamlı bu kelimenin Krh., Harz. Çağ. ve Batı Türkçesi metinlerinde kullanılan bir cümle başı edatı olduğunu belirtmiştir (162.s).

Ergin, Türk Dil Bilgisi kitabının *İşaret Sıfatları* başlığı altında *ol* kelimesini de incelemiş, *o*’nun eski ve asıl şekli olduğunu söylemiştir. Batı Türkçesinde ilk dönemlerde çok kullanıldığını, Osmanlı Türkçesinin sonlarında ise artık yerini tamamen *o*’ya bıraktığını, günümüzde hiç kullanılmadığını belirtmiştir. *Şol* sıfatının da yine bugün unutulmuş olduğunu, EOT ve Osm. dönemlerinde sıkça kullanıldığını söyler. İşlevinin

şu’dan farksız olduğunu vurgular (2007: 248). Batı Türkçesinde eskiden çok kullanılan *işbu*’nun eski şeklinin *uşbu* olduğunu ve *uş* gösterme edatı ile *bu* zamirinin birleşmesinden oluştuğunu dile getirir. Ergin’e göre bu birleşik kelime *bu*’nun kuvvetlendirilmiş olarak kullanılır (249.s). *Zaman Zarfları* başlığında yer verdiği *şimdi* kelimesinin *uş* + *imdi* birleşiminden oluştuğunu belirtmiştir (260.s). Ergin, *Gösterme edatları* bahsinde ise bugün kullanılanlar arasında başlıca gösterme edatının *işte* olduğunu dile getirmiştir. Bu kelimenin eski gösterme edatı *uş*’dan geldiğini, aslının EOT gösterme edatı *uş* ve onun bulunma hâli eki ile çekimlenmiş şeklinin kalıplaşması sonucu oluşan *uşda* olduğunu ifade etmiştir (351.s).

Gülensoy, *imdi* (DLT) ~ *emdi* denkliliğini vermiştir (2011, C.1: 433). *Şimdi* kelimesini de DLT’de geçen *uş* “şimdi, işte” ve *imdi* kelimelerinin birleşimi olarak göstermiş, ağızlarda görülenler arasında *şimcik*, *şimdıcak*, *şimdicek*, *şimdik*, *şincik* şekillerini de saymıştır (C.2: 846). *Şol* işaret zamirinin gelişimini ve çözümlemesini *şol* < *uşol* < *uş+ol* şeklinde göstermiş, TT dönemine gelemediğini, kullanımdan düştüğünü ifade etmiştir (C.2: 848). *İşte* kelimesinin de ET ve OT dönemlerinde kullanılan *uş* “şimdi, işte, gibi” kelimesinden geldiğini belirtmiştir (C.1: 442). *İş* kelimesininse farazi **īş*’tan geldiğini belirtir (C.1: 440).

MS’de *iş* kelimesi ET *iş* şekline bağlanmıştır (581.s). *İşte* ünleminin gelişimini *uş+da* > *uş+ta* > **üşte* > *işte* şeklinde vermiştir (585.s). Sıfat olduğu belirtilen *işbu* kelimesinin *uş bu* (583.s), *şol*’un *uş+ol* (1175.s), *şimdi*’nin *uş imdi* (1172.s) birleşiminden oluştuğu belirtilmiştir. *Şimdi* kelimesinin bünyesinde de görülen *imdi*’nin ET *amti* / *amdi* > *emdi* > *imdi* şeklinde bir gelişim seyri izlediği ifade edilmekte (557.s), halk ağzında “şimdi” anlamında kullanılan *şimdik* zarfı ise *şimdi+k* şeklinde tahlil edilmektedir (1172.s).

Banguoğlu, “Seslilerin Düşmesi” bahsinde Türkçede ilk ünlünün ve ilk hecenin düşmesinin seyrek görülen bir olay olduğunu söyler ve ön sesteki dar ünlülerin düşüşünü “önsesli düşmesi” olarak adlandırarak *ııcak* > *sıcak*, *ııtma* > *sıtma*, *umutlu* > *mutlu*, *iş ol* > *şol* örneklerini vermektedir (2007: 65).

Yazıcı Ersoy, Yeni Uygur Türkçesinin işaret sıfatları arasında yer verdiği *uşbu* (*şubu*) sıfatını *şu* + *bu* şeklinde şekilde çözümlemiş, “işte bu, bu” anlamına geldiğini belirtmiştir (2012: 380).

Karabacak, *zaman isimleri* arasında incelediği kelimenin *ämdi* ~ *ämti* ~ *amdi* ~ *amti* ~ *imdi* şekillerinde kullanıldığını belirtmiş, Anadolu’daki *indi* kullanımını da

eklemiştir. Ön seste *ş-* ile de kullanımlarını vermiştir. Bu kullanımlar dışında Alt. *emdi*; Nog. *emdi*; Krç. Mlk. *endi, yendi*; Şor. *am, imdi, amdığı*; Kzk. *inda, endi*; Y. Uyg. *enni* şekillerini de vermiştir. “Artık, bundan sonra” anlamındaki *indi* kelimesini de ayrıca belirtmiştir (2004).

Üstüner *şimdik, şindik, hindik, şimcik, şincik, şimdicek, şinnik* gibi şekillerin sonundaki *-k* unsurunu *ok / ök* enklitiğinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kalıntısı olarak kabul etmektedir (2013: 841).

Nişanyan, “işaret” anlamlı *işmar* kelimesinin standart Türkçeye argo yoluyla girmiş Ermenice bir kelime olduğunu dile getirmiştir (2016a: 60).

Türkçe Sözlük’te de *işmar* kelimesinin Ermenice kökenli olduğu ifade edilmiştir (1227-1228.s).

Gemalmaz, *işmar* kelimesinin Erzurum ağızlarında *ijmar* şeklinde de kullanıldığını belirtmiştir (1995: 180). *İşde, éjde, éşde, işde, işdi* ve eksiz kullanılmayan *işd, işt* gibi şekillerde görülen *işte* kelimesinin ise ET *uş* kökünden geldiğini dile getirmiştir (186-187.s).

TS’de *uş, üş* kelimesi “işte, şimdi; çünkü; ancak” anlamıyla verilmiştir (220.s). *İşte* kelimesi *üşde, uşda, üşte* şekillerinde görülür (224.s). *Üşte ma*, “al, işte”; *üşimdi* “şimdi, şimdiye dek” anlamlarındaki sözlere (225.s). *İşbu, uşbu* “bu, işte bu”; *işbula, uşbula* “böyle, böylece, işte böyle, bu şekilde” ve *işbular, uşbular; işbuña, uşbuña; uşbunca; işbunda, uşbunda; işbundan, uşbundan; işbunu, uşbunu; işbunları, uşbunları; işbunuñ, uşbunuñ* gibi pek çok çekimli kullanımı mevcuttur (220-221.s).

Köktürk Bengü Taşları’nda “şimdi, şimdiki” anlamında *amti* kelimesi kullanılmaktadır (Ercilasun, 2016: 649).

E. Uyg. döneminde *amdi, amti, ämdi, ämti* kelimeleri “şimdi” anlamıyla kullanılmaktadır. *Amti ok* ifadesi de “hemen, derhal” anlamına gelmektedir (Caferoğlu, 2011: 13, 14, 71, 72). *Oşu, oşul* ve *uşbu* kelimeleri “işbu, o” anlamına gelmektedir (144, 268.s).

DLT’de *emdi* kelimesinin “şimdi” anlamında bir edat olduğu belirtilip *Emdi keldim* “Şimdi geldim.” örnek cümlesi verilmiştir. Bu maddede ayrıca Oğuzların *elif*’i esreli yaparak *imdi* dedikleri de kaydedilmiştir (62.s). Elöve’nin de belirttiği gibi *im* kelimesi DLT’de “işaret, parola” anlamıyla kaydedilmiştir (18.s). Deny’nin *oş* ile birleştirdiği *iş*

kelimesi ise “iş, amel” anlamıyla *īş*, *ış* şeklinde pek çok yerde geçmektedir (658.s). Kâşgarlı, *uş* kelimesinin “şimdi” anlamında olduğunu *uş keldüküm bu* “Gelişim şimdidir” örnek cümlesiyle birlikte aktarır (17.s). Ercilasun ve Akkoyunlu eserde geçen aşağıdaki dörtlüklerden hareketle *uş* kelimesinin gösterme edatı görevinde ve “işte” anlamıyla kullanıldığını ifade ederler:

awlap meni koymañız
ayık ayıp kaymañız
akar közüm uş teñiz
tegre yöre kuş uçar

“Beni avladıktan sonra, terk edip gitme. Sözünü tut. İşte gözümden deniz suyu akmakta. Kuşlar göz yaşımın çevresinde dönüp uçuşuyor.” (246.s).

kāni akıp yoşuldı
kābı kamuğ teşildi
ölüg bile koşuldı
togmış küni uş batar

“(Öldürülen birini niteleyerek) (Tenine) sıkışmış kanı aktı. Sanki bir tulumda sıkışmış, sonra da (tulum) yırtılmış ve içindeki akmıştı. O, şimdi ölümlere karıştı. Doğmuş güneşi şu anda batmaktadır.”

KB’de de *emdi* kelimesi “şimdi” anlamıyla pek çok beyitte kullanılmıştır (1979: 146). *Uş* kelimesi de “işte” anlamındadır (499.s).

Dede Korkut Kitabı’nda *uş* kelimesi Ergin tarafından “uş, bu, şu, işbu” olarak açıklanmıştır. *İşte* kelimesi *işde* ve *uşda* şekillerindedir (1997: 155, 304). Metinde hem *imdi* hem *şimdi* şekli karşımıza çıkmaktadır (152, 279.s). *Şol* kelimesi “şu” anlamındadır (279.s).

Abuşka Lügati’nde *imdi* kelimesi madde başı olarak yer almakta ve “şimdi” anlamına geldiği ifade edilmektedir (Güzeldir, 2002: 112). *Uşol* kelimesinin “ol nesne ve ol kimesne” anlamına geldiği ifade edilmiştir (145.s).

İş kelimesi aynı biçim ve anlama Tulum’un sözlüğünde yer almaktadır (2011: 999). *Oş* ise “me!, ma!, işte!, oşte!, hā!” gibi anlamlarla bir ünlem olarak verilmiştir. *Oş bu* zamiri için “bu, işbu, şu, şol” açıklaması yapılmıştır. *Oşte* ünleminin de madde başı olarak yer aldığı görülür (1418.s). Ayrıca *işbu* “hazır, şimdiki” (999.s), *şol* “şu, bu, işbu, bular, bunlar” (1664.s), *imdi* (968.s), *şimdi*, *şimdi* (1660.s) kelimeleri de madde başı olarak yer almaktadır. Meninski’nin dört ciltlik eseri *Thesaurus*’un dizin kısmı olan *Onomasticum*

eserinde *Zamirler* başlığında *bu, işbu, uşbu, şu, şol* ifadeleri sayılmıştır (33.s). Sözlükte *imdi* şekli de yer almaktadır (968.s).

❖ *şimdik*

bk. şimdi

❖ *şol*

bk. şimdi

❖ *şundak*

bk. dek

T

❖ *ta ki*

bk. dek

❖ *taka*

bk. duvak

❖ *tamu*

bk. tandır

❖ *tan*

bk. dangalak

❖ *tandır*

İncelenen diğer kelimeler: tamu, temmuz, tencere

DENY:*Benzeşmezlik*

Türkiye Türkçesi kelimelerinde az rastlanan benzeşmezlik, yabancı dillerden alınma kelimelerde, özellikle görüldüğü üzere Türk ses bilgisine zıt olan ikizlenik (teşditli) ünsüzleri içinde bulunduran kelimelerde pek çok olur. ... Farsçanın *tennur* kelimesi Türkçeye *tandır* veya *tandır* kelimesini vermiştir. (2012: 143-144)

İKİZLEŞME

... Bazı yabancı kelimelerde, başta Arapça olanlarda, çift ünsüzler bire inmiştir. Bu durum özellikle en çok kullanılan memuriyet adlarında (veya meslek adı, geniş anlamda ve kelimenin aynı mecazi anlamında) kökteki tekrarlanmış olan 2. ünsüzde meydana gelir (Arapçada kökler temel olarak 3 ünsüze sahiptir) ... Not: Bazı yabancı kelimeler, ayrışma sebebi ile ikizleşmeden sakınılmıştır. ... Ünlü *tandır* (*tandır*) kelimesi Farsça *tannūr* (fırın)'dan gelir. (2000: 128-130)

Deny'ye göre *tandır* kelimesi Farsçadan Türkçeye geçmiştir. Elöve ise *tandır*'ın Türkçe olduğunu, Farsçaya ve Farsça üzerinden de Arapçaya geçtiğini savunmaktadır. Türkçede “hararet” ve “ışık” anlamlarına gelen *tan* kelimesiyle ilgi kurmuştur. Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen *tamu* “cehennem”, *tamdu* ve *tamduk* “yangın”, *tançğamak / tancamak* “et ateşte yanıp kokmak” kelimelerini de *n > m* değişimini de hesaba katarak bu bağlamda değerlendirir. Muhtemel bir kalın ünlülü *tancura(k)* kelimesinden bugünkü *tencere* “ateşe dayanır kap” kelimesinin geldiğini ve yine Yahudilerde kutsal ay sayılan *tamuz(s)*, *tammuz(s)* söylenişli bugünkü *temmuz* kelimesinin de “sıcağa mensup” demek olan yaz ayına isim olduğunu belirtmiştir. Farsçada, Burhân-ı Katı sözlüğünde *temmuz* kelimesi “şiddetli hararet” anlamında olduğunu da eklemiştir (Deny, 2012: 144).

Diğer kelimelerin Arapçadan alıntı olduğu görüşü dile getirilmekte, “cehennem” anlamlı *tamu* kelimesinin Soğdca kökenli olduğu fikrinin yaygın olduğu görünmektedir.

Clauson (1972: 503, 504), Arat (1951: 144), Hamilton (2011: 214) Caferoğlu (2011: 223), *tamu* kelimesinin Soğdca kökenli olduğunu savunan isimlerdendir. MS'de (1198.s), TS'de (201.s) ve Türkçe Sözlük'te (2259.s) de bu doğrultuda açıklama yapılmıştır.

Gülensoy, *tamu* kelimesinin Soğdcadan geçmiş olabileceği görüşüne ihtiyatlı yaklaşır. Ancak farklı bir görüş de belirtmemiştir (2011, C.2: 855).

KT’de *tandur* maddesinde *tandır* şeklinin *tandur*’dan daha doğru olduğu belirtilmiş ve “ufak fırın, el ve ayak ısıtmaya mahsus üstü kapalı küçük mangal; kışın tenbelvârî ısıtmak üzere odanın ortasına mevzu bir mangal ile onun üzerine konmuş bir kafes ve bunun üzerine açılmış pek geniş bir yorgan veya kebevi üstlerine çekmekle ısınırlar” şeklinde izah etmiştir (1177.s). *Temmuz* kelimesinin Süryaniceden alındığı, Arapça ve Farsçada da kullanıldığı belirtilmiştir. Aslen mitolojide Yunanlıların *Adonis* dedikleri ve aya âşık olduğunu düşündükleri delikanlı bir çobanın ismi olduğu, Yunanca ismi ile benzerliğinin açık olduğu ve Yunanlıların bu “masalı” Suriyelilerden aldıkları bu maddede verilen bilgiler arasındadır (1218.s). *Tamu* kelimesinin aslının *tamuk* olduğu ve “cehennem” anlamına geldiği ifade edilmiştir (1177.s). *Tencere* maddesinde ise kökenine dair bir izah bulunmayıp “ateşte yemek pişirmeye mahsus bakırdan kap” tanımı verilmiştir (1220.s).

Elöve’nin de belirttiği gibi Burhân-ı Katı’da *temûz* biçimiyle bu kelime yer almaktadır. “Hararet-i şedide” manasında olduğu söylenir. Maddede “evvel yaz ayı ve sene-i Rumîyeden onuncu ay” olduğu ve güneşin bu ayda seretân yani yengeç burcunda döndüğü de belirtilmiştir (2009: 762).

Tietze, Jean Deny Armağanı’nda çıkan, *Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch* başlıklı, Anadolu ağızlarında Türkçeye geçmiş Arapça kelimeler üzerinde durduğu yazısında “topraktan yapılma yuvarlak fırın” şeklinde tanımladığı *tannūr* (تنور) kelimesinden Türkçeye geçmiş olan ve bugün Anadolu ağızlarında görülen kullanımları de ele almıştır. Bu kullanımları şöyle sıralamıştır: *tandır* (Gaziantep, Urfa), *tendir* (Van, Muş), *tandur* (Erzurum), *tandır başı* (Kayseri, Erzurum), *tandır ekmeği*, *tandır hoylamak* (Erzurum), *tandırlama kebabı*, *tandır çulu* (Niğde), *tandır demiri* (Kırşehir), *tandır dineği* (Konya), *tandır duvağı* (Kayseri, Konya), *tandır eşiği* (Niğde), *tandır kürsüsü* (Gaziantep) (1958: 268).

Eren, *tandır* kelimesinin Arapça *tannūr* kelimesinden alındığı görüşündedir. Farsçada *tanūr* “fırın” ve *tandūr* olarak da geçmektedir. Eren ayrıca Arapça *tannūr*’un Aramî *tannūrā*’dan ve bunun da Akkadcada “Ofen” olarak kullanılan *tinūru*’dan geldiğine dair bir görüşü de paylaşmıştır (1999: 393).

Nişanyan’ın çalışmasında yer verdiği görüşe göre Kırgızcadaki “tutuşmak, yanmak” anlamındaki *tam-* fiilinden hareketle “cehennem” anlamlı ET *tamu* kelimesinin dile

girişindeki ilk etken Soğdca *tmw* olmuş olsa bile aynı kelime Karahanlı dönemi ile birlikte *tamug* hâlini almıştır. Bu kelime *tam-* köküne eklenen *+(u)g* şeklinde türemiştir ve “tutuşan, yanan şey” anlamından “cehennem” anlamını da kazanmıştır. Nişanyan’ın bu görüşe eleştirisi Eski Asya Türkçesinde *+(u)g* değil, *+(t)g* ekinin bulunduğu, sözü edilen türevin *tamıg* olabileceği ve *tamug* Türkçe bir fiil kökünden türemişse **tamu-* şeklinde olabileceğidir (2016b: 178-179). *Tandır* kelimesi için Ar. *tennūr* “fırın” ~ Aramice *tan(n)ūrā* ~ Akadca *tinūru* denkliğini vererek İbranice *tennūr*, Avestan dilinde *tanura-*, Far. *tenūr* “fırın” kelimeleriyle de karşılaştırılması gerektiğini belirtir. Hin. *tandūri* biçiminin Türkçeden alındığını eklemiştir (2003: 440). Nişanyan *temmuz* kelimesi için de benzer şekilde *temmuz* ~ Ar. ~ Aramice *temmūz* ~ Akadca *tamūzu* “Babil takviminin 9. ayı” ~ Sümerce *Dumuzi* “üreme ve bereket tanrıçası, bu tanrıçaya adanmış olan yaz festivali” denkliğini göstermiştir (2003: 451). Eski bir Sami dilinden *ngr* köklü, “oyma, çukur yapma, (keserle) ağaç işleme” anlamlarındaki bir kelimedenden geliyor olabilecek Ar. *tencīre(t)* ~ Far. *tengīre* “kazan” kelimelerini ise *tencere*’nin kökeni olarak kabul etmiştir (2003: 451).

Şenyapılı’nın Cevat Şakir Kabaağaçlı’nın da görüşlerinden istifade ederek verdiği bilgilere göre *temmuz* kelimesi İbranicede “efendi” anlamına gelen *tammuz*’dan gelmekte olup Yunanca karşılığı *Adonis*’tir. Kibele ile Attis, Afrodit ile Adonis aynı çifttir ve Adonis Sümer’in *Tammuz*’udur. *Tammuz* “derin suların oğlu” anlamına gelir. Cevat Şakir Kabaağaçlı’nın görüşlerini paylaşan Şenyapılı *Tammuz*’un kültüre yansımaları hakkında bilgi de vermektedir. Sardanya’da delikanlıların genç kızlara sevgililik yani “Komparelik” teklif ettiği, bu çiftlere Sen Jan’ın sevgilileri dendiği vb. bilgilerden sonra verilen buradaki *kompare*’nin yani erkek sevgilinin, Anadolu’nun bazı Türk toplumlarındaki *Tammuzluk* veya *damızlık* denilen delikanlıdan farksız olduğu bilgisi köken bilgisi açısından da önemli görünmektedir (2003: 300-301).

MS’de de Arapça kökenli bir kelime kabul edilen *tandır*’ın Ar. *tennūr*’dan ayrışma ile **tendür* > *tandır* biçiminde bir gelişme seyri gösterdiği belirtilmiş, *tenūr* ve *tendūr* şekillerinde Farsçada da görüldüğü ifade edilmiştir (1199.s). *Temmuz* adı ise Süryaniceden Arapçaya, Ar. *temmūz* / *temuz* şekillerinden de Türkçeye geçmiştir. Aslen kelime, Bâbil’de üreme ve bereket tanrıçası *Tamuza*’dan gelmektedir (1233.s).

Kanar, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü’nde yer verdiği *temmūziye* kelimesinin *temmūz+-iye* birleşiminden oluştuğunu belirtmiş, kelimenin kökenini de *Türkçe-Arapça* şeklinde ifade etmiştir (2003: 1501).

Türkçe Sözlük'te *tandır*'ın Ar. *tennūr* (2260.s); *temmuz*'un Ar. *temmūz* (2320.s), *tencere*'nin Ar. *tancara* (2321.s) kelimelerinden geldiği bilgileri verilmiştir.

Gemalmaz, *tandır* sözcüğünün Arapça kökenli olduğunu düşünen isimler arasında yer almaktadır (1995: 299).

DS'de “ocağa konulup üstünde ekmek pişirilen, çamurdan yapılma; koni biçiminde araç”, “su çevirisi, burgaç; fırında pişirilen ekmek; mermer; yeni yürüyecek çocukların ayakta durmasını sağlayan üstü daire biçiminde kesik, yanları açık araç; soba” gibi pek çok anlamda kullanılan *tandır* kelimesinin *tandur*, *tendür*, *tendir*, *tendur* şekilleri de görülmektedir. *Temmuz* kelimesinin de *temis*, *temiz*, *temmiz* şekilleri yer almaktadır (C.5: 3821 ve C.6: 4752).

İncelenen kelimeler DLT'de *tamu* “cehennem” (448.s); *tamdu*, *tamduk* “tutuşturma” (181.s); aslı *tançga*- olup Oğuzlarda /g/ sesinin düşmesiyle ortaya çıkan *tança*- “çürümek” (474, 851.s); *tançış*- “(etler vb.) kokuşmak” (295.s) şekil ve anlamlarıyla yer almaktadır.

KB'de hem *tamu* hem *tamuğ* şekilleri yer almaktadır. *Tamuluk* ise “cehennemlik” demektir (1979: 420).

Abuşka Lügati'nde *tamuğ* ve *tamuğ* şekillerinde yer verilen kelimenin “tamu, cehennem, duzāḥ” anlamına geldiği ifade edilmiştir (Güzeldir, 2002: 225).

17. yüzyıl günlük dilinde *tandur* “tennūr, furun, saç” (Tulum, 2011: 1696) ve *tencere* “táncere, kazan, kazgan, ğazgan, bakrac, çömlek” kelimeleri kullanılmaktadır (1749.s). Ayrıca alıntı olduğu belirtilen *tandur*'un *tennūr* kelimesinin dilimizdeki halklılaşmış, Türkçeleşmiş şekli olduğu da söylenmiştir (134, 162.s).

❖ *tansık*

bk. dangalak

❖ *tarak*

bk. tarla

❖ *tarla*

İncelenen diğer kelimeler: dağıl-, darıl-, darmadağın, tarak

DENY:

-mA eki (birtakım özel kullanışlarda)

... İki üç ifade olup bunlarda *-Ma* 'lı ad ardınca gelen kelimenin anlamını kuvvetlendirmek için ünsüz tekrarı hâliyle kullanılır:

darma dağan (veya *dar dağan*; Azerice *darba dağın** ...

(2012: 479-481)

-(I)k eki

-(i)k / (i)k ve *-(ü)k / -(u)k* biçimlerinde yazılan bu ek oldukça büyük bir sayıdaki türemişleri meydana getirmeğe yarar. Bununla beraber bu ek canlı olmayıp bu sayfadaki birçok kelime kullanış dışında kalmıştır.

-(I)k 'lı adlar, *-mA* 'lı adlar gibi ... eğer ettirgen çatıdan türemiş iseler edilgen bir anlam alırlar ...

Ettirgen çatılardan yapıma edilgen anlamdaki *-Ik* 'lı sıfatlar şunlardır: ...

dağık (Bianchi ve 1426 yazmaları, 115. yap.) “dağınık” (bugün kaybolmuş olan **dağmak* fiil adından); krş. *dağıtmak*, *dağınmak*, *darma dağan* ...

Özgelenik tabanlı fiiller arasında, birtakım işteş çatı ve (daha az sayıda) birkaç dönüşlü fiiller, çoğu zaman sıfat olarak kullanılan *-Ik* 'lı türemişler meydana getirir: ... *dağınık*.

(2012: 495-498)

-ek X -e- ilişkiler örneğine şu ilişkileri de yaklaştırmalı:

1. *-lek X -le- X -li?*

2. *-dek X -de- X -di.*

... Şuna dikkat edilmelidir. Bunlar daima (*-IAk X -IA* 'lı) ardcıl sınıftan kelimelerden ibaret bulunmaktadır ...

Bu ilişkilerde belirli *-IAk* 'lı adlar, çoğu zaman yer adlarıdır ... :

kışlak X kışlamak;

yaylak X yaylamak,

tuzlak X tuzlamak ...

Krş. *tarlak* veya *tarla*; krş. *Dîvânu Lugâti 't-Türk*, I, 414.s.: *tarıglağ* krş. aynı yer *turuğlağ* “durulacak yer” ...

-IAk ekinin söz konusu olan ilişki dışında bir varlığı olup olmadığını bilmek meselesi açıklanmaya muhtaç bir şeydir. Hakikaten bu ek ayrı olarak kullanılmış idiyse insanın hatırına o zaman ilişkilerin öteki sözcüğü çekilip gitmedi mi gibi soru gelebilir ...

(2012: 501-502)

Dîvânu Lugâti 't-Türk 'de (I, 165.s. ve aşağısı, 205.s. ve aşağısı, II, 92.s. ve aşağısı, 179.s. ve aşağısı, III, 55.s.) *-ik* ekinin ada ait bir tabana katılmasıyla türemiş bir sıra başlayışlı fiilleri verilmektedir. Örn.: *tarıkmak* “dar olmak” (Çağataycada “güçenmek”. Krş. Osm. *darılmak*) ...

(2012: 458)

Yumuşama? – Türkiye Türkçesindeki “d” veya “g” (ince) Doğu Türkçelerinde genellikle “t” veya “k” (ince) ya tekabül ederler. ... *darı / tarığ*. Karş. bş. *tarla - tarığlağ* ... (2000: 72)

l'nin önündeki *dar* ünlünün düşmesi: ... *Tarla* haline gelen *tar-ığ-la-ğ* da *t* ünlüsünün düşmesi damak sesi *ğ*'nin düşmesinden sonra olmuştur. (2000: 104)

Tonlu damak seslerinin düşmesi:

... sondaki *g* sesi çeşitli Türk dillerinde iki tip muameleye mâruz kalmıştır: Tonlulaşma ve ıslanma (bazen kaybolmayı takiben): Eski Türkçe *tarıglag* veya *tarığlağ* (?) (Kâşgarî) aynı anlamda *tarla* olmuştur; *-lig* eki, aynı dilde (Türkiye Türkçesinde) bir taraftan türemiş soyut isimlere *-lik* haliyle şekil verirken, diğer taraftan *-li* ile de iyelik sıfatlarını şekillendirir. (2000: 119-120)

Deny, *darmadağın* ifadesini *karmakarışık* ile beraber, ilk kelimenin aldığı *-ma* ekiyle ardından gelen kelimenin anlamını güçlendiren yapılara örnek göstermiş ve bir başka yerde de *-Ak* ve *-ilk* eklerine *tarla* ve *tarlak* örneklerini vermiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki *tarıglag* ve *turuglag* “durulacak yer” kelimeleri ile karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir. *Darıl-* fiilini ise Deny'nin *tarıkmağ* “dar olmak” fiiliyle, Elöve ise *darmağ* fiiliyle ilişkilendirdiği görülmektedir. Doğu Türkçesi ile Batı Türkçesi arasındaki *t > d* ve *k > g* değişimlerinden hareketle *darı / tarığ* örneğini vermiş ve *tarla - tarığlağ* ilişkisine dikkat çekmiştir. Bir başka yerde Türkçe kelimelerde sonda yer alan /g/ sesinin tonlulaşmasıyla, düşüşüyle ilgili bilgi verirken *tarığlağ > tarla* örneğini yinelemiştir.

Elöve'ye göre bugün kaybolmuş olan **dağ-* fiilinden *dağık* “dağınık”, *dağıtmak*, *dağınmak*, *darma dağan* gibi sözler aynı anlamdaki bir kökün iki çeşidinden doğan kelimelerin ikileme biçimiyle kullanılmasından meydana gelmiştir.

1. *t(d)armağ* = [krş. *tarla (tarığlağ)* “ekin saçılan yer”]

darı “saçılan şey”; *tarak* “saçları ayırıp dağıtan alet”.

2. a) *dağmak* ve bundan *dağılmak*, *dağıtmak*;

b) *darmağ* bundan *darılmak* “birbirinden ayrılmak, ona küsmek, dağınmak (dağınık)”

Böylece, *t(d)ar-* fiilinden (*-mA*'lı bir sıfat) *darma + dağan (dağın)* birleşimiyle “dağılmış” anlamlı ifade meydana gelmiştir (Deny, 2012: 481).

Eski Uygur Türkçesinde *tarag* / *tarig* “hububat, ekin”, *taraglag* / *tariglag* “tarla”, *tarig* “ekin, ekilmiş saha; darı, hububat; menşe, soy”, *tarigci* “köylü, ekinci”, *tarı*- “tarlayı sürmek, ekin ekmek, ekip biçmek”, *tarlagu* “tarla”, *tar*- “pençe, tırmık; dağıtmak, parçalamak” kelimeleri verilen şekil ve anlamlarla kullanılmaktadır (Caferoğlu, 2011: 226).

DLT’de *tar*- “(askeri veya bir şeyi) dağıtmak” ve “(iki şeyi) ayırmak” anlamlarıyla; *tara*- “askeri dağıtmak” ve “(saç vb. için) taramak” anlamlarıyla geçmektedir. *Tarig* “Türklerin çoğunda buğday; bilhassa Oğuzlarda akdarı; tahıl; tohum; (genellikle *tarı*- veya türevlerinden önce kullanılınca) ekin”; *tarıl*- “dağılmak” ve “ekin ekilmek”; *targak* “tarak”; *tariglag* “tarla” kelimeleri ile aynı kökten geldiği anlaşılan *taran*-, *tariglan*-, *tariglig*-, *tariklik* *tarik*-, *tarıt*-, *tarın*-, *tarıtgan*-, *tarıtıglik*-, *tarıtıgsak* gibi pek çok türevi de kullanılmıştır (2014: 855 - 857).

KT’ye göre *darı*’nın aslı Türkî-i kadîmde *tarik*’tır ve *tarla* gibi “tırmıklamak ve zer etmek” anlamındaki *tar*- fiilindedir (236.s). *Dargın* kelimesi *dar*’dan gelmektedir (236.s). *Tarla* da *taramak*’tan türemiştir (1182.s).

Clauson, *tarı*:- “ekip biçmek” fiilinin *ek*- “tohum ekmek, yaymak” ve *tik*- “dikmek” fiillerinin karşılığı olduğunu belirtir. Bu şekliyle görüldüğü bazı kuzey lehçelerinde üç anlamı da karşılamaktadır. *Taru*:- (*da:ru:-*) fiilini *ta:r* “dar” kökünden kabul etmiş ve aynı madde içinde Osmanlı ve Azerbaycan Türkçelerinde *daral*- biçiminde görüldüğünü kaydetmiştir. *Tarik*- ile karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir (1972: 532). Ayrıca *tarik*-(*d*-) fiilini madde başlı olarak incelemiş ve ön sesin *d*- olabildiğini de ifade etmiştir (540.s).

Clauson, *tarı*:- fiilinden gelen *tarig* kelimesini “ekilmiş arazi” ve “ekilmiş araziden elde edilen mahsul” olarak açıklamıştır (1972: 537-538). *Tarigla:g* maddesinde kelimenin **tarigla*:- fiilinden geldiğini söyler. *Tarigla*:- fiili de *tarig* ismindendir. Osmanlı Türkçesinde *tarla* şeklini alan bu kelimenin diğer lehçelerde aldığı başka şekilleri de göstermiştir (541.s). *Targak* (?*d*-) kelimesinin *tara*:- fiilinden geldiğini ifade etmiştir. Aslında “sürekli tarama” demekken “tarak” anlamında kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesinde *tarak* şeklindekiyken, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde *darak* olarak karşımıza çıkmaktadır (539.s). *Tara*-(?*d*-) “(saç vb.) taramak” maddesinde ise çağdaş lehçelerden Tuva Türkçesinde *dıra*-, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde *dara*-şeklindedir. Osmanlı Türkçesinde ise *tara*- şekli kullanılmaktadır (532.s).

Eren, *darı* kelimesinin *tarı-* “(ekin) ekmek” kökünden *-ğ* eki ile türediği görüşündedir (1999: 106). *Tarla* kelimesini de bu doğrultuda *tarığ+la-ğ* olarak çözümler (395.s).

Tietze, *dağıl-* fiilini *dağ-* + *-(i)l* olarak tahlil eder (2002: 478). ET *tar-* şeklinde olan *dar-* “dağıtmak, perişan etmek” fiilini verir (494.s). *Tarak* (495.s), *darı* (497.s) kelimelerinde Clauson’la aynı görüştedir. *Darıl-* fiilini ET *tar* “dar” sıfat kökünden yapılmış bir fiil kabul eder. *Taru-* gövdesinden de türemiş olabileceğini ekler (497.s). *Darmadağan / darmadağın* başlığında ikilemede /r/ tezat ünsüzü ve bir fazla *ma* hecesi görüldüğünü ifade eder (497.s).

İnan, tarım aygıtlarının ve hububatın adları olan kelimelerin kaynaklarını araştırılmasını, sadece dil bilgisi bakımından değil genel Türk kültürü, Türklerde tarım kültürünün gelişmesi tarihi bakımından çok önemli ilmî bir konu olarak görmektedir. Tarım kültürü ile ilgili birçok terimin köklerinin çok eski çağlara dayandığını, açıklanmalarının güç olduğunu, hatta bazı terimlerin tamamen karanlıkta kaldığını belirtmiştir. Buna rağmen yapılan çalışmalar olduğunu söyler ve bu çalışmalardan bahseder (1998, C.2: 313).

İnan, Şemseddin Sami’nin *tarla* ve *darı* sözcükleriyle ilgili söylediklerine kısmen katılmaktadır. Kendisi *tarla* kelimesinin en eski şeklinin *tarığlağ* olduğunu söyler ve *tarığ-la+ğ* şeklinde çözümler. DLT’deki şeklini verdiği bu kelimenin 13. yüzyılın sonlarında Kuman - Kıpçak Türkçesinde *tarlav* şeklini aldığını, Sagaycada *tarlag* şeklinde görüldüğünü belirterek, Batı Türkçesindeki değişimi *tarığlağ* > *tarılağ* > *tarlağ* > *tarla* olarak göstermiştir. *Tarla* kelimesinin kökü olan *tarığ* kelimesi için yine DLT’de Oğuzcada “darı”, diğer Türk lehçelerinde “buğday” demek olduğunu aktarmış, lehçelerde Oğuzcadaki anlamıyla yayıldığını dile getirmiştir. *Tarığ* kelimesinin en eski anlamına ulaşmaya çalışan İnan, kelimeyi *tar+ıg* olarak tahlil etmiştir ve “tohum”, “soy” anlamını bildiren bir *tar* kökünün varlığını düşünmektedir. DLT’de *tarıg* kelimesinin birkaç yerde *bazı* yani “tohum” kelimesiyle karşılanmasını bu fikrine delil sayar. Ayrıca *tarıg* kelimesinin bütün Altay dillerinde “soy, kabile, tohum” anlamına gelen *uruğ* ile anlamdaş kelime olarak kullanıldığını, DLT’de de *uruğ*’un “tane, tohum” anlamında olduğunu ve hısımlara da *uruğ tarıg* dendiğini söyler. KB’de de *uruğluğ tarıgılığ* deyiminin asil, soylu anlamına geldiğini, Yakut Türkçesinde de *urū tarī*’nin “soydaşlar, hısımlar” anlamına geldiğini ekleyerek çok eski çağlarda Türklerin bütün hububata “tohum, soy, nesil” anlamını bildiren *tarıg* ve *uruğ* adlarını verdiği söyleyerek neticeye varır. *Tar-* fiil

kökünden *-ig* ile yapıldığı görüşü içinse genel olarak fiile ait gramer olaylarının dilin çok gelişmiş çağına ait olduğu hatırlatmasını yapmıştır (C.2: 313-315).

Hamilton, E. Uyg. dönemi eserlerinden İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde de geçen *tarı-* fiilinin “serpiştirmek, ekmek, (tarlayı) işlemek, tohum saçmak” anlamına geldiğini ve *tarı-* ile *tara-* “taramak, tırmıklamak” fiillerinin *tar-* “serpmek, saçmak”tan türediğini belirtmektedir. Eserde geçen *tarığ* ve *tarığçı* kelimelerini de sırasıyla “tohum, tohum ekilmiş yer”, “çiftçi, tarımcı” olarak açıklamıştır (2011: 215).

Nişanyan *darmadağın* kelimesini Eski Türkçe “dağıtmak” anlamlı *tar-* fiiline bağlayan araştırmacılar arasındadır (2003: 83). *Dağıl-* fiilinin aslını ET *tarıl-* ve oradan da *tar-* fiiline bağlamıştır. Moğolca *tarğa-* “dağılmak” kelimesiyle karşılaştırılması gerektiğini de ekler. Ses değişiminin lehçe farkı veya Moğolca etkisiyle açıklanabileceğini belirtir. (80.s). *Darıl-* fiilini *darılğanmak* / *tarılğanmak* “kederlenmek, bunalmak” gövdeleriyle birlikte vererek ET *tar* “dar” kelimesiyle ilişkilendirmiştir (83.s).

Gülensoy, *darı* (2011, C.1: 267) ve *tarla* (C.2: 862) kelimelerinde Eren ile aynı görüştedir. *Darmadağın* sözü için *darma+dağ(ı)n* tahlilini verir (C.1: 267). *Dağıl-* fiilini *tāği-* “dağılmak” + *-l* şeklinde çözümler (C.1: 260). *Darıl-* fiilinde *tārın-* biçimini asıl olarak gösterir (C.1: 267). *Tarak* sözcüğünü de *tar-(a)+(ğ)ak* biçiminde tahlil eder (C.2: 860).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *dağıt-*, *dağat-*, *dağut-* şekillerinde görülen fiili ET *tağ* şekline bağlamıştır (1995: 69). *Tarlag*, *tarle* gibi şekillerde de karşımıza çıkan *tarla* kelimesinin kökeni için de ET *tarıglağ* şeklini vermiştir (300.s).

Darı kelimesi ağızlarda “mısır tanesi” anlamıyla *tarı* şeklinde de görülmektedir (DS, C.6: 4742). *Tarak* “başak toplamakta kullanılan bir çeşit dişli araç; hasır dokumakta kullanılan bir çeşit tahta araç; ayağın parmak kemikleri; karda insan geçebilecek genişlikte açılan yol” anlamlarıyla kullanılan bir kelimedir (C.6: 4741). *Tarlanmak* ise kümese yerleştirilmiş ağaç parçasına tavukların tünemesi için kullanılan bir fiil olarak karşımıza çıkmaktadır (C.6: 4742).

MS'de *darı* 'nın ET *tarığ* “buğday; darı” [Oğuzca] şekli verilir ve kelime *tarı-mak* “ekin ekmek” fiiline bağlanır. *Darıl-* ET *taru-mak* “daralmak; canı sıkılmak”tan **taru-l-mak* > *tarıl-mak* > *darıl-mak* [?] olarak çözümlenmiştir (255.s).

KB’de kullanılan ilgili kelimeler ve anlamları şunlardır: *tar-* “dağıtmak”, *tara-* “taramak, dağıtmak”, *taran-* “taranmak”, *tarı-* “ekmek”, *tarığ* “ekin, tohum”, *tarığçı* “çiftçi”, *tarığlağ* ve *tarlağ* “tohum ekilecek yer, tarla”, *tarıt-* “ektirmek” vd. (1979: 426).

Dede Korkut Kitabı’nda *tağıl-* “dağılmak”, *tağıt-* “dağıtmak” (Ergin, 1997: 282); *tarı* “darı”, *tarıtağan* “darmadağan, darmadağın, param parça” (285.s) kelimeleri verilen şekil ve anlamlarda kullanılmıştır.

❖ *tasla-*

bk. taslak

❖ *taslak*

İncelenen diğer kelimeler: dazlak, dızlak, tasla-

DENY:

-ek X -e- ilişkiler örneğine şu ilişkileri de yaklaştırmalı:

1.-lek X -le- X -li?;

2.-dek X -de- X -di.

-lAk ekinin söz konusu olan ilişki dışında bir varlığı olup olmadığını bilmek meselesi açıklanmaya muhtaç bir şeydir. Hakikaten bu ek ayrı olarak kullanılmış idiye insanın hatırına o zaman ilişkilerin öteki sözcüğü çekilip gitmedi mi gibi bir soru gelebilir. Her ne ise biz şurada -lAmAk’lı bir ilişkinin fiili yok görünen -lAk ile eklenen fiilleri ve türemli olmayarak örnekleme oluşumlardan ibaret bulunan ve -lAmAk’lı bir fiil ile uygun olsun olmasın -lak’la biten kelimeleri kümeliyoruz: ...

Aşağıdaki kelimeler çıplaklık fikri veren birtakım oluşumlar meydana getirir: *çıplak* X *çıplamak* “çıplak etmek”, krş. Çırlak (Bianchi قلاچ kelimesinde), *çır* *çıplak* ve *çırıl çıplak*;

(*cas*) *caylak*;

(*kas*) *kavlak* “kabuğu büsbütün soyulmuş” X kavlamak;

taslak “başı saçsız, taz” (krş. Altayca aynı anlamda *tas*); “yontulmamış, kaba, büyüklük satan” (Bu son anlamıyla bu kelime *tasla-* fiiliyle ilişkinlik eder.);

dızlak, *sallak*, *şallak*, *maλλak* “çır çıplak”.

Krş. *aslak* “mihnet ve sefalet içinde olan, fakir ve âciz” (Bulgaristan’da, Tırnova yöresi lehçesinde. ...).

(2012: 501-503)

Yumuşama? - Türkiye Türkçesindeki “d” veya “g” (ince) doğu Türkçelerinde genellikle “t” veya “k” (ince) ya tekabül ederler. ... *daz* ...
(2000: 72)

-*le* ile yapılan fiiller: Kanaatimize göre, Türkiye Türkçesinde temel kelimenin son sesi olan *l* ile, -*e*-, -*i*- ekinin kaynaşması olayının görüldüğü iki veya üç fiil mevcut: *inle*- ... *çatla*- ...

Bu oluşuma, paraleli olan -*ra*-, -*re*- eki ile yapılanlara nazaran çok daha az rastlanması şaşırtıcıdır. Biz, bu yapının oldukça eski bir devirde şimdikinden çok daha fazla yaygın olduğunu düşünüyoruz (bak. Antropoloji 1923, sh.: 173). Önceleri -*l* ile yapılan iki heceli taklidî seslere uygulanan bu oluşum, genelleşmiş ve yanlış yanlış bir kesimle artık ölmüş olan -*le*- ekini doğurmuştur. Kâşgarî'nin devrinde yaşadığı zannedilen bu ek, bugün en az Fransızcadaki -*er* eki kadar canlıdır, (*telğraf-la*-).

Moğolcacıların muhalefeti dışında, aynı -*re*- eki de görülmüş (Hambis, Gramer, sh.: 42) ve akıcı bir sesin önündeki dar ünlülerin düştüğü tespit edilmiştir: Kls. Moğolca *tasula*-, Mod. Moğolca *tasla*-; Kls. Moğolca *tasura*-, Mod. Moğolca *tasra*- (sökülmek, yolunmak).
(2000: 110-111)

Deny, -*lAk* ekinin çıplaklık ifade eden bir işlevinden bahsetmiş ve eki almış pek çok kelimeyi örnek olarak vermiştir. *Tasla*-, *tas*, *taslak* kelimeleri aynı kök çevresinde şekillenmiş görünmektedir. Yazarın *taslak* kelimesinin anlamı olarak *taz* kelimesini vermesi *dazlak*, *dazla*- fiilleriyle bağlantılı olabileceği fikrini doğurmaktadır.

KT'de *dazlak* kelimesi طازلق ve طازلاق şekillerinde yazılmış “başının tepesinde saçı olmayan, başının tepesi çıplak” olarak açıklanmıştır. Bu maddede Şemseddin Sami, *taslak* maddesine yönlendirmiştir (240.s). *Dızlak* kelimesini de “taslak, çıplak” olarak tanımlamıştır (255.s). *Taslak* kelimesini “tasın dibi gibi çıplak ve kılsız, cavlak; başı bu suretle kılsız olan” şeklinde açıklamış ve *tas başlı* “taslak adam” tamlamasını örnek olarak vermiştir. Ayrıca *taslak* kelimesinin “tertip, plan” vb. anlamlarına da yer vermiştir (1186.s).

Kelime Clauson'un sözlüğünde *ta:z* (? *d*-) başlığında incelenir “kel” olarak açıklanmıştır. Çağdaş lehçelerde çoğunlukla *taz* / *tas* şeklinde geçen kelimenin farklı anlamlar da kazandığı ifade edilir. Osmanlı Türkçesinde *daz* şeklinde görüldüğü de belirtilmiştir (1972: 570). *Tazla*:- (*d*-) fiilinin kökü de *ta:z* şeklinde gösterilmiş olup DLT'deki bilgiler aktarılmıştır (576.s).

Eren, *daz* (< *dazlak*) “saçı dökülmüş (baş), *dazlak*” sözcüğünün Türkçede *tāz* olarak geçtiğini belirtirken, Moğolca *tar* ve *araqai* biçimleriyle birleştirildiğini de ekler (1999: 106).

Tietze, *daz / taz* kelimesini Eski Türkçe *taz* 'a dayandırır. *Dazla-* kelimesinde *daz* kökü ve *+la* ekini belirtir. Ayrıca kelimeyi ihtiva eden “Dazlayan daza düşer, kel başlı kıza düşer.” sözünün bugün başka anlamda anlaşıldığını, bundaki *dazla-* fiiline ‘güç beğenmek’ mânası verildiğini de ekler. *Dazlak / dızlak* kelimesini de *dazla-* + *k* eki olarak tahlil eder (2002: 504).

T. Tekin, zetasizm başlığında GT “kel, saç az” gibi anlamlarındaki **tar* 'dan gelen *taz* kelimesinin Macarca *tar* ve Eski Çuvaş Türkçesinde **tar* şeklinde görüldüğünü belirtmiştir. Kzk. *tarbaka* “kurbağa” (< *tar baka*) ve DLT'deki *taz koy* “boynuzsuz koyun” kullanımlarını kıyaslamıştır. Ayrıca Moğolca *taraqay, tarqay* “seyrek, aralıklı; ayrık; açıklık; dağınık, yayılmış” ile *tar balji* “atmaca, kerkenez; kara kartal, bozkır kartalı” kelimelerini GT *taz baş* “kel başlı kartal” ile de birleştiren görüşe yer vermiştir (2013a: 27).

Nişanyan, *dazlak* kelimesini ET *taz kel*” kelimesine bağlamıştır (2003: 83). *Taslak* kelimesinin *tasla-* fiilinden geldiğini belirtir, *tasla-* “planlamak, model çıkarmak” fiilini de *tasarla-* ile ilişkilendirmiştir. *Tasarla-* türevinin ise “model?, örnek?, tasavvur?” anlamlı farazi **tas / *tasar* köklerinden gelmiş olabileceğini düşünür. ET *tas (kötü)* ve Ar. *tasavvur* sözcüklerinden türediğine dair görüşleri inandırıcı bulmadığını eklemiştir (443.s).

Gülensoy, “saçsız, kel” olarak tanımladığı *dazlak* kelimesini < ET *taz+la-k* şeklinde tahlil eder (2011, C.1: 270). *Tas+la-k* biçiminde çözümlediği *taslak* kelimesinin Anadolu ağızlarındaki “büyük, geniş (yüz için)” anlamı da Deny'nin fikirleriyle paralel olan anlamdır (C.2: 864).

Ergun, Türk masalının önemli figürü Keloğlan'ın Türk dünyasında *daz, dazlak, kavlak, keçel, taşsa, tas, tas-kul, keçeli, keçel, tazkeçel* ve *Tastarakay* gibi adlarla tanındığını belirtmektedir. Bu isimler “saçsız” anlamında *daz, dazlak* ve *tas* içeren biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır (2005).

Ögel, *baş taz bolsar* “baş kel ve yaralı olursa” diye başlanıp, bu durum için ilaç reçeteleri verilmesiyle devam eden Eski Uygur tıp metinlerinden bahseder. *Daz* veya ET şekli *taz* kelimesinin sadece yaralı başlar için değil bütün çıplak başlar için söylenen yaygın bir deyim olduğunu belirtir. Anadolu'daki bazı masalarda Keloğlan'ın başının yaralı olduğunu, zaman zaman başına ilaç sürdüğünü ekler. *Daz* sözünün bugünkü Türk dünyasında *tas, taz, taşsa* söylenişleriyle var olduğunu ifade eder (1995: 77).

Ögel'in ilgili gördüğü diğer bir isim de *tazyer*'dir. DLT'de *tazyer*'in “bitkisi az olan çorak yer, kel toprak” anlamında olduğunu söyler. Batı Anadolu'da *Daz kırı* adını ve Tarama Sözlüğü'deki ilgili kullanımları hatırlatır. Şor Türkleri ve yakın Türk topluluklarında *taskır*, *taskıl* sözlerinin çıplak kayalar için söylendiğini belirtir. *Tazat* “DLT'ye göre *alaca at*, belki *perçemsiz at*”, *daz koyun* “boynuzsuz koyun”, *taz-kuş* veya *tazlı-başlı* “başı beyaz veya daz kartal”, *dazlak başlı ata* kavramları ve Ögel'in aktardığı Türk kültür dünyasındaki bu kökten gelen ve aynı anlam dairesindeki farklı ifadeler kelimenin kullanım sahasının genişliğini göstermesi açısından önemlidir (79-80.s).

MS'de “tepesindeki saç dökülmüş olan (kafa veya kimse), cavlak” olarak tanımlanan *dazlak* kelimesi *daz+lak* şeklinde tahlil edilmiştir (258.s). *Dızlak* şekline de madde başı olarak yer verilmiş ve “dazlak” olarak açıklanmıştır (280.s). *Taslak* kelimesinde ise *tasla-k* tahliline yer verilmiştir (1206-1207.s).

TS'de *taş*, *daz* “kel, saçsız”; *taşlak*, *dazlak* “kel, saçsız; üzerinde ot bitmemiş (yer)” sözcükleri yer almaktadır (206.s).

Ağızlarda *taşlak*, *taş*, *taşbaş*, *taşkel*, *taşlık* sözcükleri “çıplak, saçsız baş” anlamında kullanılmaktadır (DS, C.5: 3856). *Taslağ* kaba, yontulmamış ağaç için kullanılan bir kelimeyken, *taslağlamak* “ağacı budamak, yontmak” anlamına gelmektedir (C.6: 4743).

Erzurum ağızlarında da *daz* kelimesi “kel” anlamıyla yer almaktadır. Gemalmaz bu kelimeyi ET *taş*'a bağlamıştır (1995: 73).

İncelenen kelimeler DLT'deki şu ifadelerle ilgilidir: *Taz* “kel”, *tazar-* “(nesne) kelleşmek”, *tazgır-* “(baş) neredeyse kel olmak”, *taş köy* “boynuzsuz koyun”, *taş at* “alacalı at”, *taşla-* “kel saymak, dazlak adını vermek”, *taş yir* “çorak, bitkisi az olan yer” (865.s).

Dede Korkut Kitabı'nda *daz* kelimesi “çıplak” anlamında kullanılmıştır (Ergin, 1997: 79). Kaçalın, metindeki *daz yér* ifadesini “açık yer” olarak açıklamıştır. *Daz* şeklinin *taş*'dan geldiğini ifade etmiştir (2017: 799). Metinde bu ifade *taş yér* “bitkisi az olan tuzlu çorak yer, kel toprak” şeklinde de geçmektedir (819.s).

❖ *tavır*

bk. depren-

❖ *tavşan*

bk. depren-

❖ *tavşancıl*

bk. balıkçıl

❖ *tek*

bk. dek

❖ *tekin*

bk. değin

bk. dek

❖ *temmuz*

bk. tandır

❖ *tencere*

bk. tandır

❖ *teviye*

bk. biteviye

❖ *teyze*

bk. dayı

❖ *tka-**bk. duvak*❖ *tkaç**bk. duvak*❖ *tupış tupış**bk. depren-*❖ *toka**bk. duvak*❖ *toprak***DENY:**

-re- (-ri-) ile yapılan fiiller: Daha önce açıkladığımız üzere bu fiiller de aşağıdaki paragraftakiler gibi -e- (-i-) ile türetilmişler ve bu türevler, ünlüleri kökün sonundaki ünsüzle bitiştirmek suretiyle başlangıçta yeni hecelerin oluşumuna yaramışlardır.

Analojinin bu türevlerde önemli bir rol oynadığı da anlaşılmıştır.

... -ri-, -rü- ile hafifletilmiş şekil nâdir görülür ... ama Eski Türkçeden beri bu konuda örneklere rastlanır: ... *çığır*'dan (Kâşgarî) *çığru* (sertleşmek, meselâ ayakların altındaki toprak). Bu kelime, anlam olarak, *topra-* (otların susuzluktan kuruması) fiiline yaklaştırılabilir. Bu fiil Kâşgarî tarafından belirtilmiş ve toprak kelimesinin etimolojisi yapılmıştır (*toprak* = kuru - sert, anakara) karşı. Yun. *ksêra*, Rusça *suşa*, Eski Türkçe *kuruğ öl yir* (kuru ve rutubetli toprak). *Toprak* kelimesinin kökeni doğrudan doğruya veya bugün kaybolmuş olan bir aracı (*topur?*) yoluyla *top* kelimesine kadar uzanır. Karş. semantik gelişme üzerine, Lâtincede *globus, gleba*).

(2000: 108-110)

TONLULUĞUN KAYBOLMASI VE YUMUŞAMA

1.Kelimelerin Başında ve Sonunda Topluluk Kaybı ve Yumuşama

Baştaki ünsüzün yakın geçmişte tonsuzlaştığı Türkçe kelimeler. Eski Osmanlıcada başta bir tonlu ünsüz vardı, biz sadece bugünkü şekillerini veriyoruz: ... *toprak* (Ms. de la Bibliot. Nat. AFT 87, 29 v'de *doprak* şeklinde yazılmış) ...

(2000: 70, 73)

Deny, *-ra-* ekiyle yapılan fiiller arasında *topra-* fiilini de saymış, *toprak* kelimesinin bu fiilden türediğini belirtmiştir. Bir başka yerde *doprak* biçiminde yazıldığını da ifade etmiştir.

Elöve de Deny'nin az sayıda türevde kalmış eski yapım ekleri arasında saydığı *-rAk*, *-rIk* eki örnekleri arasına *toprak* kelimesini de dâhil etmiştir (Deny, 2012: 525).

Clauson, *topra:k* maddesinde kelimenin *topra-* fiilinden türediğini, aslında “kuru şey” anlamına gelirken, “kuru zemin, arazi, yeryüzü, toz” anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Çağdaş lehçelerde bazı küçük ses değişiklikleriyle ve bazen de metafor yoluyla kazandığı “ülke, şehir” anlamıyla karşımıza çıktığını ifade etmiştir (1972: 443).

Eren, *topur+(a)k küçültme eki* şeklinde tahlil etmiştir. *Topur* kökünün çağdaş lehçelerde “toprak” olarak muhafaza edilmiş olduğunu söyler. Bu lehçelerden biri Türkmen Türkçesidir. Moğolcaya da geçtiğini ekler. Ligeti'nin Ana Altaycaya götürerek *toz* şekline bağladığı ve Moğolca şekillerle karşılaştırdığı görüşü ile Doerfer'in Türkçe *top* kökünden *-rak* ekiyle türetildiği görüşünü paylaşmıştır. Moğolca ile karşılaştıran ve *toz* şekline bağlayan birkaç görüşü daha sıralamıştır (1999: 412).

Tietze, “sürülebilen yer” anlamındaki *doprak / toprak* kelimesini ET *toprak* şekline bağlamıştır (2002: 581).

Nişanyan, ET *toprak* “kum, kuru toprak” kelimesinin *topra-* “kurumak, toz hâline gelmek” fiilinden geldiğini belirterek bunu da *top* kelimesi ile ilişkilendirmiştir. “Arazi” anlamında kullanımında Yunancadan etkilenilmiş olabileceğini söyler. Karşılaştırma amacıyla Yun. *toparâki* “küçük toprak parçası, tarlacık” < *tópion* “arazi, tarla” < E. Yun. *tópos* gelişiminden bahseder (2003: 462).

Gülensoy, OT *topra-* “kurumak” fiilini ve *topraş-*, *topurğan* türevlerini hatırlatmakta ve kelimeyi *top(u)r+a-* + *-k* şeklinde tahlil etmektedir. *Top(u)ra-* fiili için de şu gelişimi vermiştir: *top(u)r+a-* < **towra-* < *tovur-a* < *towur+u-*. Ayrıca GT. *toz*

kelimesini de buradaki *towur* kelimesine bağlamakta ve *toz* < *tōz* < *towuz* < *towur* şeklinde bu ilişkiyi göstermektedir. Ramstedt ve Poppe'nin Moğolcayla birleştirdiklerini belirten Gülensoy, T. Tekin'in de bu fiili **topra-* < **towra-* < *towur-a-* şeklinde gösterdiğini ekler. Nişanyan'ın Yunancadan alındığı görüşüne Türkçenin en eski kelimelerinden biri olması ve hemen hemen bütün Türk lehçelerinde çeşitli ses değişiklikleriyle yaşadığını söyleyerek karşı çıkar. Yunancanın *tembel+i*, *fes+i*, *muhtar+i* gibi, sonlarına *+i* ekleyerek, pek çok Türkçe kelimeyi asimile etmek istediğini belirterek kelimenin Türkçeden Yunancaya geçtiğini belirtmiştir. (2011, C.2: 914-915).

MS'de *toprak* kelimesinin ET'den beri kullanıldığı belirtilip *topur* “toprak” gövdesine *+ak* eki getirilerek oluşmuş olabileceği ve “kurumak” anlamlı *topra-* fiilinden *-k* ekiyle yapılmış bir türev olduğu yönündeki görüşlere yer verilmiştir (1263.s).

Özerdim, *toprak* sözcüğünü *top*, *topak*, *topuk*, *topaç* sözleriyle ilişkilendirmiştir. Söyleyişteki zorluk sebebiyle *torpak* biçiminin oluştuğunu belirtir (1954: 18).

Ağızlarda *torpak*, *torpağ* şekillerinde de görülmektedir (DS, 2009, C.5: 3971). *Topur* kelimesinin “pürüzlü, engebeli alan” kullanımı da vardır (C.5: 3967). *Top*, *topak*, *topa*, *topağ*, *topuk*, *topalak* vb. türevlerin yuvarlaklık, tombulluk, dolgunluk bildirdiği görülmektedir (C.5: 3963, 3967). *Toh* “ekilmemiş tarla”; *tohur* “ürün, verim; mısır püskülü; daha gonca olmamış çiçek tomurcuğu”; *toğu* “vatan, toprak” kelimeleri de bu bağlamda dikkat çekmektedir (C.5: 3946).

DLT'de *toprak* kelimesi “toprak, kum; toz” anlamlarında kullanılmış olup, *topra-* fiili “iyice ezilmek” anlamındadır. *Topraş-* “(yer) kuruyup tozu kalkacak hâle gelmek”, *toprat-* “(koyun vb.) yerde hiçbir şey kalmayacak şekilde bütün otları yemek ve yeri toz kalkar hâle getirmek”, *topurgan (yir)* “basıldığında toz kalkan yumuşak topraklı yer” kelimeleri de *topra-* fiilinin Dîvân'da yer alan türevlerindedir (892-893.s).

❖ *tuğ*

bk. tuğra

❖ *tuğra*

İncelenen diğer kelime: tuğ

DENY:

Oğuz lehçesindeki *tuğrağ*, Osmanlıca'daki *tuğra*'nın (padişah imzası) etimolojisi, *tuğra-* gibi bir fiili düşündürmekle birlikte karanlıkta kalmıştır (*İslâm Ansiklopedisi*'nde *tuğra* kelimesine bak.). (2000: 110)

Deny, *tuğrağ* şeklinde verdiği ve “padişah imzası” olarak açıkladığı kelimenin *tuğra-* gibi bir fiili düşündüğünü belirtse de kelimenin kökeninin karanlıkta kaldığını ifade etmiştir.

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde *tuğ* “bayrak, sancak”, *tuğlığ* “bayraklı, sancaklı”, *tuğluğa* “zırh” kelimeleri yer almaktadır (Caferoğlu, 2011: 251).

Kâşgarlı Mahmut, DLT'de *tuğrag* kelimesini “meliğin mührü ve imzası” şeklinde açıklamış; Oğuzca olduğunu, Türklerin bilmediğini, kendisinin de aslını bilmediğini dile getirmiştir (202.s). *Dîvân*'da *tūg* kelimesi de “sancak” anlamıyla yer almakta olup, *tokuz tūglug han* ifadesinin “dokuz sancağı olan hükümdar ve hakan” demek olduğu eklenmiştir (400.s).

Dede Korkut Kitabı'nda *tuğ* kelimesinin bugünkü şekil ve anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ergin, 1997: 294).

KT'de *tuğra* kelimesinin aslının Türkçe *tuğrul* olduğu belirtilmiştir. Kanatları açık doğanı ifade ettiği, daha önceden bu kuşun resminden ibaret olduğu için bu isim ile kabul edildiği, Arapça ve Farsçaya da geçtiği verilen bilgiler arasındadır. *Tuğra* kelimesinin kullanımları KT'de şöyle sıralanmıştır (1257.s): “Nâm-ı âlî-i hazret-i pâdişâhîyi havi bir alâmet-i mahsûsa ki ferman ve berat ve kavânin ve nizâmât ve meskûkât ve her nevi resmî şeylerin üzerine tersim olunur.”, “Meskûkât-ı Osmâniyye'nin tuğrâ-yı garrâ ile müzeyyen yüzü.”, “Birlikte paket yapılmış kâğıt vesaire, tomar”, “Bazı oyunlarda vurmak üzere halat gibi örülmüş mendil ve kuşak vesaire”.

MEB İslâm Ansiklopedisi'ndeki *tuğra* maddesinin yazarı Jean Deny'dir. Maddede kelimenin Türkçe olduğu söylenilir. Farsçaya da geçen *tuğra* için İbn Hâllikân'ın Farsça

asılı olarak ifade ettiği görüşü dile getirilmiştir. Kelime Arapça kalıplara da uydurulmuş ve Arapçada “tuğra çekmek” anlamında *tağğara* fiili kullanılmıştır. Halk Arapçasında *tuğra* ile, bir kumaşın kenarı veya bir evrakın üst tarafı anlamına gelen *turra*’nın karıştırıldığı söylenilir. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te geçen *tuğrağ* kelimesi ve *tuğrağlanmak* fiillerinden de hareketle *tuğra*’nın tamamıyla bir Türkçe kelime olarak değerlendirilmesi gerektiği ifade edilir. Kelime, harflerinde yer değişikliği olmuş biçimi *tur-ğa* ile de ilişkilendirildiğinde farklı iştikaklara da yol açtığı bilgisi maddede yer alır ve bu yöndeki iştikaklar tehlikeli bulunur. İştikaklarda diğer bir hareket noktası da doğana benzeyen efsanevi kuş adı *tuğrı* olduğu görülmektedir. Bu kuşun Oğuzların hakanının arması, “totem”i veya “ongun”udur. Kelimenin kökenine dair diğer bir görüş ise okun Türklerde hâkimiyet simgesi olmasından hareketle Bizans tarihinde Medlerin ok atmak için *tigrin* sözünü kullandıkları bilgisini Farsça *tîr*’in eski şeklinden alınmasıyla birleştirme şeklinde açıklanabilir. Ancak Deny’nin Türkçenin bünyesine en uygun olarak gördüğü köken bilgisi ise *tuğ* köküne eklenen *-ra-* ile fiil oluşu ve sonra *-ğ* eki ile isim hâline gelişidir (Tuğra, 1988).

İnan, *tuğ* teriminin millî kaynaklarımızda ilk kez 8. yüzyıl ortalarında, bir Uygur bakan adına dikilen Şine-Usu Yazıtı’nda geçtiğini belirtir. Bu ifade *üç tuğluk Türk bodunu... Ozmuş Tigin Kan bolmuş* şeklindedir. *Tuğ taşıyan ileri karakol adamı geldi* olarak başka bir yerde de geçmektedir. DLT ve başka kaynaklarda kelimenin anlamı ve kullanımını örnekler. *Tulu* kelimesinin de “sancak sahibi” demek olduğunu eklemiştir. (1998, C.2: 298-302).

Tietze, Jean Deny Armağanı’nda çıkan, *Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch* başlıklı, Anadolu ağızlarında Arapçadan Türkçeye geçmiş kelimeler üzerinde durduğu yazısında *turra* (طرة) “perçem” kelimesinden de bahsetmektedir. Ağızlarda geçen *tura* “altınla süslü gelin tacı, alın bandı” kelimesinin bu *turra* kelimesinden geçtiğini ifade etmiştir (1958: 289).

Clauson, *tuğra:ğ* kelimesinin Osmanlı Türkçesinde *tuğra* şeklinde görüldüğünü söyler. Kelimenin görüldüğü tek lehçenin Osmanlı Türkçesi olabileceğini belirtmiştir. Açıklamada DLT’deki bilgiler de paylaşılmıştır (1972: 471).

Nişanyan, *tuğ* “hükümdarlık simgesi, flama” kelimesinin Çin. *tu(k)* “flama, sancak” kelimesinden alınmış olabileceğini ifade eder ve ET *tuğ* kelimesinin *duvak*, *tugay*, *tuğ* kelimeleriyle ilgili olduğunu ekler (2003: 467).

Gülensoy, *tuğra* kelimesini *tū-* “kapatmak” + *-ğ* “bayrak, sancak”+ *ra(ğ)* şeklinde çözümlenmiştir. DLT’de geçen *tuğrag*, *tuğzak* “dönüşte geri alınmak üzere savaş zamanında askerin binmesi için hakan tarafından verilen at” kelimelerine de dikkat çekmektedir (2011, C.2: 929-930). Gülensoy, *tura* kelimesinin de *tuğra*’dan geldiği görüşündedir (C.2: 933).

Kaçalin, “bir mızrak ucuna takılmış (iliştirilmiş / sançılmış) al ipek ya da bez kumaşın kimlik unvanı, hükmî şahsiyet damgası anlamında eski metinlerde *tūğ* olarak” görüldüğünü ifade etmektedir. Kelime, “yurdun baca aydınlığı örtüsü”nden anlam genişlemesi yoluyla *duvak* (*tu-ğ+ak*) “al tuğcuk”, *tubak* / *tumağ* “kürk kalpak” kelimelerine de esas olmuştur. *Tūğ* kelimesi ilk dönemler “sancak” ve “kös” karşılığıyla iki farklı anlam ve iki ayrı kelime hâlini almıştır. “Kös” anlamlı *tuğ* kelimesi Çince kökenlidir. Kaçalin’e göre yarlıklardaki *tuğrāğ* “tuğra, nişan, arma” kelimesi de *tūğ* görüntüsünün kağıda yansımış biçimidir ve *tuğ* “al ipek” + *lāv* “mühür mumu” şeklindeki bir tahlili de önermiştir (2017: 679). Kaçalin, ayrıca *tūğ* “(kaba) tüy, kıl(dan) alem” ile *tūg* “(ince) tüy, saç” kelimelerinin değişken denk biçimler olduğunu belirtmiştir (721.s).

MS’de Orta Türkçe (Oğuzca) dönemindeki *tuğrag* şekli verilmektedir. *Tuğrā* olarak Arapça ve Farsçaya da geçmiş ve bu şekliyle Osmanlı Türkçesinde de kullanılmış olduğu belirtilmektedir (2011: 1268).

Devellioğlu, sözlüğünde *tuğra* kelimesinin Türkçe bir isim olduğunu belirtmiş ve “tura” şeklinde açıklamıştır. *Tuğ* kelimesinin ise farsça bir isim olduğunu ifade etmiştir (2008: 1112).

Pakalın, tarih terimlerinden olan *tuğra*’yı farklı açılardan oldukça ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Kelimenin Türkçe olduğunu belirtmiştir. Kökeni ile ilgili öncelikle Selçuk Mülûkünden Sultan Mes‘ud’un veziri olan, yazısı güzel Hüseyin Ebu İsmail-üt-Tuğraî adlı ilk tuğra yazarının adından geldiğine dair bir rivayeti aktarır. Daha sonra Uzunçarşılı’nın aktardığı efsanevî bir kuş olan *toğru*’dan geldiği ve bu kuşun Oğuzların büyük hakanının arması olduğu yönündeki bir görüşe yer verir. Bu alıntıda Uzunçarşılı, Batı Türkçesinde son ses *ğ*’nin okunmaması sebebiyle *tuğra* (*tura*) diye kullanıldığını da belirtmiştir. Pakalın’ın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre meskukât yani nümizmatik biliminde uzman Ali Bey’in Lehçe-i Osmani’den hareketle *tuğra*’nın “Oğuz Hâkanının nişanı olan *Tuğri* denilen bir kartal kuşundan” geldiği yönündeki fikrine Ahmet Mithat Efendi karşı çıkmaktadır. Oğuz Han’ın nişanının kartal olup olmadığı, tuğranın Oğuz Han nişanıyla aynı mı yoksa farklı mı olduğu yönünde sorular yönelir. Oğuz boyundaki “yirmi

dört aşiret altı han tarafından idare olunur ve her Han'ın bir ongunu yani mukaddes tanınmış bir kuşu vardır ki bu ongunlar da (tavşan, şahin, kartal, uçkuşu, sungur, çakır) gibi avcı ve yırtıcı kuşlardır. Hanlar Hanı yani Hâkan olan Oğuz'un da ongunu tuğri kuşuydu.”. Ahmet Mithat Efendi açıklamaları devam etmekte ve Oğuz'un ongunu olan bu kuşa nispetle *tuğrağ* adının verildiğini belirtmektedir. *Tuğri* denen bu kuş kartal değildir, Romalıların kartalıyla hiçbir ilgisi yoktur (1993, C.3: 525-532).

Tokan, *tuğra* sözcüğünün kökeni ile ilgili bilgi veren ilim adamlarının başvurduğu en eski kaynağın DLT olduğunu dile getirmiştir. Uzunçarşılı ve Deny'nin de DLT ile paralel olan görüşlerine yer vermiştir. Gökalp'in Hakaniye Türkleri'nde *tuğrak* şeklinde olan ismin Batı Türklerinde *tuğra* şeklini aldığı yönündeki fikrini de paylaşmıştır. Lügat-i Nâcî'de ise kelimenin Arapça kökenli olarak verildiğini belirten Tokan, DLT'ye ve pek çok araştırmacının görüşüne göre Türkçe asıllı bir kelime olduğunu ifade etmiştir (2016).

Tokan, kelimenin ortaya çıkışı ile ilgili ortaya atılan fikirlerden birinin Oğuzlarca kutsiyet kazanmış efsanevi bir kuş olan *Tuğri*'den ileri geldiğini söyler. Bu kuş ile bağlantılı olarak açıklama yapanlardan biri olarak Köprülü'nün fikirlerini paylaşır ve Köprülü'nün *Tuğrul* kuşundan geldiği, bu kuş ile kartal, aslan gibi bazı diğer yırtıcı hayvanların eskiden beri Türklerce hukukî bir sembol olarak kullanıldığı görüşünü aktarmıştır. Tokan, ilk tuğra şeklinin bir kuşla ilgisi olmadığını, bir yay veya ok ile yayın birleşiminden müteşekkil olduğunu ifade etmiştir. *Tuğra*'ya ve *Dîvân-ı Tuğrâ*'ya bu adın verilmesiyle ilgili, Pakalın'ın da paylaştığı ikinci görüşün *Lâmiyet Al-Acem* adlı eserin müellifi olan ve *Tuğrâî* lakaplı Ebû İsmail Hüseyin b. Ali'nin unvanından kaynaklandığından bahseder. Ancak Tokan'a göre bu görüş de ilki gibi temelsizdir. Tuğra yazan / çeken, *Tuğrâî* lakabını kullanan ilk şahıs Hüseyin b. Ali değildir. Tokan eğer sonda ğ- sesinin düşümü gerçekleşmişse bunun Büyük Selçuklu, Irak Selçukluları ve Kirman Selçukluları döneminden önce olması gerektiğini, bu dnemlerde de *tuğra* şeklinde kullanıldığını savunur. İlk tuğra şeklindeki dikemelrin tuğlardan oluştuğu yönünde bir savın doğrulanması durumunda kelimenin *tuğ*'dan geldiği görüşünün daha mantıklı hâle geleceğini dile getirir. Fakat bu dikmeler Osmanlı dönemi tuğraları için geçerli olsa da tuğranın ilk şekli için geçerli değildir. Dolayısıyla tuğra oluşumu tuğralardaki dikmeler ile de açıklanamayacağı görüşünü ifade eder. Türkçeden Arapçaya ve Farsçaya geçen bu kelimenin Arapçada *tevki* “remiz, imza”, Farsçada *nişan* “işaret, alamet” kelimeleriyle karşılanmasını da mahiyeti açısından ilgi çekici bulmaktadır (2016).

DS’de *tuğ* kelimesi “kamışın tepesindeki püskül; mısır bitkisinin erkeklik organı”, “üstünlük belgesi”, “tavuğun kuluçka durumu” anlamlarıyla yer almaktadır (C.5: 3988). *Tuğmen, tüğmen* “tavuğun başındaki kabarık tüy, tepelik”, *tuğ dikmek* “üstün gelmek; dileği olmak”, *tuğlu* “şımarık” kelimeleri de ilgili görünmekte, *tuy* “tüy” kelimesi de dikkati çekmektedir (C.6: 4775, 4778 ve C.5: 3988).

TS’de *tuğ* kelimesi “eskiden sancak tepesine ve başa takılan at kuyruğu” anlamıyla yer almaktadır (212.s). “Deriden ya da ipten örülen kamçı” anlamında *tura* kelimesi de TS’deki kelimeler arasındadır (213.s).

❖ *tuğrul*

bk. kumral

❖ *tunç*

bk. tundra

❖ *tundra*

İncelenen diğer kelimeler: kaplumbağa, tunç

DENY:

Kelime İçinde Ünsüz Türemesi

Türkçedeki kelimelerde ünsüz türemesi olayı çok derin bir incelemeyi gerektirir. Meselâ, tipik bir Sibiryâ kelimesi olan ve Türkçe *toñ, toñra* (Türkiye Türkçesinde *don*) dan gelen *tundra* kelimesinin hikâyesi nedir?

Daha az rastlanan bu çeşit içte türemeler, basit ünsüzlerin uğradığı gelişmelerden ileri geliyor gibi görünmektedir. Bunlar bazı dudak (*b mb*) veya diş evrimleridir: *n* veya *t, nt (nd)* ye; *ç, nç* ye (*-inç* ekinde) ve *c* de *nc* ye dönüşür. Türkçe kelimelerden örnekler: *kaplu (kaplı) bağa* yerine *kaplumbağa*; *tuç* yerine bugün *tunç* ...

(2000: 100)

Bugünkü dilde ancak ufak miktarlardaki türemişlerde varlığı belirli diğer birtakım ekleri biz bu paragraf içinde bir araya toplamış bulunuyoruz. Bunların büyük birçoğu bugün hemen hemen tamamıyla dilden bırakılıp çıkmış pek eski

yapım ekleri gibi görünüyor. Şuna dikkat edilmeli ki içlerinden birçoğu fark gözetmeyerek ya fiile ya da ada ait tabanlara katılmış bulunmaktadır ...

-rA, -rI eki: *doñra* ...

(2012: 524, 526)

Ünsüz diftongları. Komple tek heceli kelimeler (örn.: *Türk*) bu şekli sonradan almış olabilirler. (c) vc tipindeki daha basit köklerde, ses gelişmeleri (genişlemeleri) durumunda (belki de her zaman) grubun ilk ünsüzü ârizî eleman rolü oynar (orişinde anlamlı eleman olabilir).

Bu gruplar herşeyden önce sızıcı olan birinci ünsüzle patlayıcı ikinci ünsüz arasında bir zıtlığa sebep olurlar. Daha kesin söylemek gerekirse, birinci ünsüz bir sonanttır (r, l, n), ikinci ise, normal olarak bir patlayıcı tonsuzdur: p, t, ç, k (nâdire, özellikle anlam veren eklerde, patlayıcı tonlu olabilir).

Böylece teoride mümkün olan ve pratikte de kullanılan 12 kombinezon mevcuttur: rp, rt, rç, rk, lp, lt, lç, lk, np, mb, nt, nç, nk. Anlam değişikliğine sebep olmamak şartı ile tek ünsüzlerle yer değiştirirler. Örn.: ... tuç (Kâşgarî, E. Osm.; Bulgarcadan) X tunç ...

(2000: 83)

Deny, kelime içinde ünsüz türemesi başlığında *tundra*, *tunç*, *kaplumbağa* kelimelerini saymıştır. *Tunç* kelimesinden ünsüz diftongları kısmında da söz ettiği görülmektedir. *Tundra* kelimesinin Türkiye Türkçesindeki *don* kelimesiyle ilgili olduğunu ve asıl biçiminin *toñra* olduğunu söylemiş, -ra eki örnekleri arasında da *doñra* şekline yer vermiştir.

Yazım yönüyle ve ağızlardaki bazı kullanımlarıyla *tundra* kelimesini çağrıştıran bir kelime Ercilasun ve Akkoyunlu'nun DLT çalışmalarında *toñra* "vücudun kiri" (2014: 501), Atalay'ın çalışmasında *tunğra* "bedendeki kir" imlasıyla verilmiştir (2013, C.1-3: 378). *Tundra* kelimesi gibi *tu-* ve türevi *tun-* fiilleriyle ilgisi yönünden düşündürücü olan bir başka ifade de *tungra tüş-* birleşik fiildir. Bu fiil Atalay tarafından "yüz üstü düşmek" olarak açıklanmıştır (2013, C.2: 653). İncelenen diğer kelimeler DLT'de *tūç* "sarı tunç" (2014: 397), *baka* "kurbağa", *müñüz baka* "kaplumbağa" (2014: 445) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

DLT'deki bu *toñra* kelimesinin Köktürk Bengü Taşları'nda boy adı olarak *Toñra* ve kişi adı olarak *Toñra Sem* şeklinde kullanıldığı görülmektedir (Ercilasun, 2016: 717). *Baga* kelimesi unvan konumunda *Baga Tarkan* gibi kişi adlarında geçmektedir (719.s).

Dede Korkut Kitabı'nda bugünkü *tunç* kelimesi *tuç* şeklinde geçmektedir (Ergin, 1997: 294).

17. yüzyılda *kaplumbağa* kelimesi *kaplü bağa* (Tulum, 2011: 1093), *tunç* ise *tuc* şeklindedir (1782.s).

KT’de *tuç* ve *tunç* biçimlerinde görülen kelime “bakır ile kalaydan mürekkep mahlût maden, pirinç” şeklinde tanımlanmıştır (1257.s). *Tonra* (طونره) şekli ve “baş konağı, kepek” anlamıyla verilen bir kelime de sözlükte yer almaktadır (1251.s). Bu sözcük ağızlardaki *donra* vb. şekillerde görülen kelimeyi anımsatmaktadır. *Kaplumbağa* kelimesi de *kaplubağa*’nın galatı olarak ifade edilmiştir (593.s).

Clauson’un sözlüğünde *tu:ç* (*tu:c*) maddesinde kelime “bakır alaşımı” olarak açıklanmış, erken dönem Türkçe metinlerde “pirinç (bakır ve çinko)” yerine “bronz (bakır ve kalay)” için kullanıldığı belirtilmiştir. Osmanlı Türkçesindeki *tunc* şeklinin modern bir ikincil form olduğunu belirtir (1972: 449). Clauson, *baka:* kelimesinin “boynuz; taş” vb. anlamlardaki kelimelerden önce geldiği durumlarda “kurbağa ve “kaplumbağa” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir. Tarihî dönemlerdeki *müñüz baka:*, *taş baka*, *taş bakka*, *kabırçaklu: bağa:*, *kabarçaklı bağa* gibi şekilleri ile Osmanlı Türkçesindeki *kablu baka* ve *tos baka* kullanımlarını sıralamıştır. Ünlü türemesine dair bir veriye yer vermemiştir (311-312.s). Clauson, DLT’den hareketle “bedendeki toz, kir” anlamında kullanılan *toñra* kelimesine madde başı olarak yer vermiştir (524.s). Sözlükte *don* sözcüğü de *toñ* (*d-*) şeklinde “kaskatı şekilde donmuş” anlamıyla yer almaktadır. Bir de “katı, sert cisim” anlamındaki *toñ* kelimesine yer verilmiştir. Sadece Karahanlı Türkçesinde görüldüğünü ve belki de “buz tutmuş, don” anlamından metofor yoluyla kazandırılmış olabilecek “hasırotu, halfaotu” anlamlarının olduğunu belirtir. Karahanlı Türkçesinde içi boş olmayan her şey için kullanıldığını da ekler. *Toñ kamış* kullanımı da vardır. KB’deki *toñ yürek* kullanımında “cesur” anlamı verdiğini belirtir. (513.s).

Tietze de “kaplumbağa” anlamını verdiği *bağa* kelimesinin kökeni için ET *baka* şeklini vermiştir. Kelimenin “kaplumbağa kabuğu ve ondan mâmul eşya” için de kullanıldığını belirtmiştir (2002: 184).

Tundra İngilizcede yine *tundra* şeklinde yer almakta ve Rusça kaynaklı bir sözcük olarak yer almaktadır. Finlandiya’nın kuzeyinde, Kuzey Kutup Dairesi’nde yer alan Laponya bölgesi ile ilgili ve Rusçadan İngilizceye geçen bir kelime olarak görülmüştür. Laponya dilindeki *tundar* tepeleri ve Finedeki *tunturi* “ağaçsız tepe” kelimeleri ile de ilişkilendirilmiştir. Bu sözlüklerde kelime “Avrupa, Asya ve Amerika’nın kuzeyinde yer

alan düz, geniş bölgelerden biri olan, üzeri her zaman buzla kaplı ve ağaç büyümeyen alan.” anlamlarında geçmektedir.¹³

Eren, *kaplumbağa*’nın eski kaynaklarda *kaplu bağa* olarak geçtiğini belirtir, *-m-* (< *-n-*) sesi sonradan türemiştir. *b-* etkisiyle *-n-* > *-m-* değişimi olmuştur (1999: 209). Bir başka yazısında da *kaplı bağa*’dan geldiğini belirttiğini bu kelimedeki *bağa* unsurunun da *baka*’dan geldiğini belirtmiştir (1993b). *Tunç* kelimesinin *tuç*’tan geldiğini belirtmiştir. *-n-* ikincil bir sestir (1994b).

Nişanyan da, *tundra* kelimesinin İngilizce aracılığıyla dilimize geçmiş Lapon dilinden bir kelime olduğu görüşündedir (2003: 467). *Tunç* için de ET *tuç* “bronz” şeklini vermiştir (467.s). *Kaplumbağa* kelimesinin *kap* + ET *baka* birleşiminden oluşan *kablı baka* şeklinden geldiğini belirtmiştir (214.s).

Gülensoy’un, sözlüğünde *tundra* maddesine yer vermediği görülmektedir. Ancak halk dilinde kullanıldığını belirttiği *tundur-* fiilini “buğulandırmak” olarak açıklamakta ve OT *tong* “soğuktan donmuş” + *dur-* şeklinde çözümlemektedir (2011, C.2: 933). *Kaplumbağa* kelimesini *kaplumbağa* < *kaplu(m)* + *baka* < **k̄ā+p+lu bağa* şeklinde tahlil etmiştir (C.1: 461). *Tunç* kelimesinin ise **tū-* “kapamak” fiilinden geldiğini belirtir. **Tū-* + *-ç* şeklinde tahlil ederek, /n/ sesinin türeme olduğunu vurgular (C.2: 932).

Pakalın, sözlüğünde *bağa* kelimesini bir sanat terimi olarak ele almıştır. *Kaplumbağaların* üstünü örten ve üzerinde tabii şekiller bulunan kabuğun adı olan *bağa*’nın sıcak suya konulunca yumuşaması ve istenilen şekle kolaylıkla girmesi sebebiyle, sekizinci yüzyıldan sonra mobilyaları süslemekte çok kullanıldığını söyler (1993, C.1: 146).

Alyılmaz, Türk kültüründe *kaplumbağanın* yerini detaylı bir şekilde incelediği çalışmasında bu kelime için *kaplumbağa* < *kaplu* + *n* + *baga* < *kaplu baka* < *kaplı* + *baka* gelişimini göstermiş, *kaplu* (*kap* + *ll*) ve *baga* (< *baka*) birleşiminden oluştuğunu ifade etmiştir. İkinci kelime olana *baka*’nın ET döneminden beri kullanıldığını, kökeni ile ilgili farklı görüşlerin bulunduğunu söyler. Alyılmaz; Menges ve Wittfogel’in İranî bir köke dayandırdığı ve Avesta’da da geçen *baga* (*tanrı*) sözcüğüyle ilgili gördüğü, Drevnetyurskiy Slovar’da Soğdca bir unvan olduğu, S. Tezcan’ın Türkçe olduğu ve

¹³ <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/tundra>
<http://www.dictionary.com/browse/tundra>
<http://www.whatdoesthatmean.com/dictionary/T/tundra.html>

kaplumbağa ile ilişkili bulunduğu, T. Tekin'in "küçük unvan" olarak açıklayıp Moğolca *baa* "küçük" kavramıyla ilişkilendirdiği, M. Ölmez'in yine Moğolca "küçük" anlamlı kelimeyle ilgili gördüğü, S. Gömeç'in *bağ* ve *bağla-* fiilleriyle ilgili görüp birkaç kabileyi "bağlayan" anlamında düşündüğü, René Giraud'un *beg* ve *baga* kelimelerini yaklaştırdığı, Koreli bilim adamı Yong Seong Li'nin *kurbağa*, *karga* sözcükleri gibi yansıma kaynaklı olabileceği doğrultusunda pek çok görüşü bir araya toplamıştır (2013: 141-143).

Alyılmaz, Türkçeden Moğolcaya geçen "büyük, ulu, yüce" anlamlı bir *baga* kelimesinin bulunduğunu, sözlüklerin yazı diline ait verilerle hazırlanması, konuşma dilindeki, halk arasındaki söz varlığının tespit edilmemesi gibi sebeplerle bu kelimenin "büyük, ulu, yüce" anlamının unutulduğunu dile getirmektedir. Moğolların günümüzde de devam eden yeni doğan erkek çocuklarını korumak maksadıyla kız adıyla çağırma veya koydukları adlara sıradanlık, basitlik, küçümseme anlamları yükleme gibi uygulamaları sonucu *baga* kelimesinin "küçük" anlamında kullanılır hâle geldiğini iddia etmektedir. Alyılmaz'a göre ET ve OT dönemlerinde kaplumbağa ve kurbağa için kullanılan *baga* sözcüğünün II. Köktürk Kağanlığı döneminin "akıllı", "uz görüşlü", "uzun ömürlü" danışmanı ve kumandanı Bilge Tonyukuk'a unvan ve diğer bazı tarihî şahsiyetlere özel ad ve unvan olarak verildiğini belirtir. *Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan* verdiği örneklerden biridir. Ayrıca Alyılmaz'a göre *bagatur* / *bagatur*, *batır* kelimeleri de *baga* ile ilgilidir (143.s).

İnayet, Türkçede "buz tutmak, soğuktan ölmek, çok üşümek, soğuktan zarar görmek" gibi anlamlara gelen *don-* fiilinin Çince de *dòng* şeklinde aynı anlamlarla var olduğunu belirtmektedir. Türkçede *don* ismi ve *don-* fiili olmak üzere iki ayrı şekli bulunduğunu Çince de ise sadece fiil şeklinin bulunduğunu söyler. Tuv., Trkm. *doñ*; Az., Osm. *don*; DLT, Krh., Çağ., Harz., Kum., Kıp., Kum.'da *toñmak* şeklinde kullanılmaktadır. Bugün TT. *don* / *donmak*, Az. *don* / *donmak*, Trkm. *doñ* / *doñmak*, Y. Uyg. *toñ* / *toñlamak*, Kzk. *toñ* / *toñdanmak*, Kırg. *toñ* / *toñmak*, S. Uyg. *doñ* / *doñgemek* biçimlerinde görüldüğünü de belirtmiştir. Y. Uyg. *toñlamak* şeklinden hareket ederek kelimenin Çince alınıyor iddia eden Uygur bilim adamı Abdurrauf Polat'ın görüşünü aktarır. Polat'a göre Çince den geçen fiiller Uygurcada doğrudan *-mak* / *-mek* eki alamaz. Ancak *-la* / *-le*, *-da* / *-de*, *-sa* / *-se* olarak fiil adına dönüşebilir. İnayet bu görüşü *-la* şekli almayan pek çok şeklin tarihî ve çağdaş lehçelerde olduğunu belirterek reddeder ve *donmak* kelimesinin Türkçeden Çinceye geçtiğini vurgular (1999).

MS'de de *tundura* / *tundra* maddesinde kelimenin Finceden İngilizceye, İngilizceden de Türkçeye geçtiği belirtilmiştir (1269.s). *Kaplumbağa* kelimesinin *kaplu bağa* birleşiminden meydana geldiği ve sırasıyla /n/ türemesiyle *kaplu+n+bağa* ve /b/ etkisiyle de *kaplumbağa* şekillerini aldığı ifade edilmiştir (623.s). *Tunç* 'ta da aynı şekilde ET *tuç* kelimesinde görülen /n/ türemesi sonucunda olduğu açıklaması yapılmıştır (1269.s).

Ağızlarda *bağ* kelimesi “kurbağa”, *bağa kemiği* “kaplumbağa kabuğu” anlamında kullanılmaktadır (DS, C.6: 4441). Yine bilhassa Kars ve çevresi gibi soğuk iklimin hâkim olduğu çeşitli ağızlardan “soğuk etkisiyle elde, ayakta oluşan çatlaklar” anlamında *donra* ve benzer şekilde “deri üzerinde biriken kir tabakası, el ve ayaklardaki kirli çatlaklar” anlamında *toñra* kelimeleri derlenmiştir (C.5: 3962 ve C.6: 4489). *Tuc* “tunç” anlamındadır. *Tuç* şeklinde derlenmiş başka bir kelime ise “değirmen baltacığı; boyunla başın birleştiği yer; bayır; iki tarla arasında sınırı belirten yükseklik” gibi farklı anlamlarda karşımıza çıkmaktadır (C.5: 3987).

TS'de *tunç* kelimesi *tuç*, *tuç* şekillerinde yer almaktadır. *Tuç* kelimesi ağızlardakine paralel bir kullanımla “değirmen baltacığı, alt değirmen taşının ortasında bulunup üst taşa giren mihverin üzerine geçirilen başta şeklindeki aygıt” anlamındaki kullanımına da yer verilmiştir (212.s). *Kaplumbağa* kelimesinin *kaplıbağa*, *kaplubğa* olarak ünlü türemesi gerçekleşmemiş bir biçimde yer aldığı görülmektedir (125.s).

❖ *tutuk*

bk. duvak

❖ *tuyuğ*

bk. duvak

❖ *tuzla*

bk. yayla

❖ **tuzlak**

bk. yayla

❖ **tüken-**

bk. tüket-

❖ **tüket-**

İncelenen diğer kelimeler: tüken-, tümen

krş. değil

DENY:

Türkiye Türkçesinde kelime başındaki bir *d* ve *g*, öteki Türk dillerinde bir *t* veya *k* 'nın karşılığı olur:

... düğeli tüğeli ...

(2012: 64)

Eski Osmanlıcada yine “hep, bütün” anlamlarında şu kelimeler de kullanılırdı.
... dü keli (tü keli), düğeli, tüğeli.

Bu kelime Doğu lehçelerinde *tügäl, tögäl* taslağına varan bir biçim göstermektedir. Bu *tükä-* “tamamlamak, bitirmek, tüketmek” fiil adına bağlanır. Krş. Osmanlıca *tükenmek, tüketmek.*

(2012: 220-221)

TONLULUĞUN KAYBOLMASI VE YUMUŞAMA**1.Kelimelerin Başında ve Sonunda Topluluk Kaybı ve Yumuşama**

Baştaki ünsüzün yakın geçmişte tonsuzlaştığı Türkçe kelimeler. Eski Osmanlıcada başta bir tonlu ünsüz vardı, biz sadece bugünkü şekillerini veriyoruz: *... tüke-n-; tüke-t ...*

(2000: 70, 73)

Eski Osmanlıcada *uzadı* kelimesinin “uzun” anlamıyla bir sıfat gibi kullanıldığının izleri vardır.

Örn.: *... uzun uzadı duvar*^{AUE} (Mütercim Ahmed Âsım, *Burhân-ı Katı*, 58.s. I, 2, aşağıdan).

Aynı biçimde bu Uygurcada da görülüyor: *Uzadı yökärü turgurup köni bilgä biligiğ.* “Daima yüksek (değerde) tutup hakiki alim(in) ilmi(ni).”^{AUE} (Müller,

Uygurca, 20.s. I, 14). ... Krş. yapılaş bakımından ... *tökäti*^[2] (Müller, *Uygurca*, 48 ve 49.s.)
(2012: 784-785)

Sayı Adları

Asıl sayı adları

Başka sınıftan sayı adları şunlardır: ... *yüz, biñ, on bin*. *
(2012: 283-284)

*Not: Eski Türkçede buna *tuman* veya *tümän* denilirdi.
(2012: 284)

Deny, erken dönem Osmanlı Türkçesinde “hep, bütün” anlamlarında *dü keli* (*tü keli*), *düğeli*, *düğeli* ifadelerinin kullanıldığını belirtmektedir. Bu kelimeyi *tügäl* şekline götürmekte ve bu şekli de *tükä-* “tamamlamak, bitirmek, tüketmek” fiiline bağlamaktadır. *Tüken-* ve *tüket-* fiilleriyle de ilişkilendirmiştir.

Elöve’ye göre *tüke-* fiili asıl kök değildir, kök olan *tek tük* ifadesinde de görülen *tük*’tür. *Tükel* kelimesinin anlamını “çoğa mensup” olarak veren Elöve, *Divânu Lugâti*’t- Türk’teki *dük minğ* = çok bin (binlerce) ifadesine de değinmiştir. *Dük / tük minğ* ifadesi *on bin*’i karşılayan bir asıl sayı adı olan *tümen* kelimesinin de kökeni olarak görülmüştür (221, 284.s). *Tükäti* kelimesinin “sonuna kadar,tekmil, bütün” anlamında olup Köktürk Bengü Taşları’nda da karşımıza çıktığını hatırlatmıştır (785.s).

KT’de Farsça olduğu belirtilen *tümen* kelimesi *tuman*’ın daha sık kullanılan şekli olarak verilmiştir. Bu kelime “büyük küme; on bin âhâddan ibaret miktar; İran’da on bin akçe yani elli kuruş kıymetinde altın sikke” şeklinde açıklanmıştır (1259, 1265.s). *Tüken-* ve *tüket-* fiilleri bilinen anlamları ve bu imlaları yanında *düken-*, *düket-* şekilleri ile yer almaktadır (282, 1265.s).

Clauson, “bitmek, sona ermek” anlamıyla *tüke:-* fiiline yer vermektedir (1972: 479). *Tüket-* (*tüke:t-*) ve *tüken-* fiillerinin de bu fiilden türemiştir (479, 484.s). *Tüketi:* “tamamen, eksiksiz, sona erene kadar” kelimesi bu fiilin bir başka türevidir (479.s). *Tümen* kelimesinin de aslında “on bin” demek olduğunu ama çoğunlukla “belirsizlik çokluk ifadesi” olarak kullanıldığını belirtir. *Tmān*, *tmane*, *tumane* şekillerinin görülmesi sebebiyle hemen Toharcadan alındığı söylenen bu kelimenin, bizzat edindiği bir bilgi doğrultusunda, Türkçeye Proto Çincedeki **tman* veya benzeri *wan* “on bin” şekli aracılığıyla girdiğini ifade etmiştir. Moğolcaya *tüme(n)*, Farsçaya *tümän* şeklinde geçmiştir.

Başka dillerde de alıntı olarak görülebilmektedir. Çağdaş lehçelere bakıldığında Farsça veya Moğolcadan tekrar ödünç alınmış şekiller görüldüğünü ifade etmiştir (507.s).

Hamilton, *tükā-l* “tam, dolu” kelimesinin, *tüke-* fiilinin “tamamlanmak” anlamından türediğini belirtmiştir (2011: 89). Hamilton’a göre *tüke-* fiilinin “tamamlanmak”, “bitmek, sona ermek, tükenmek” ve “yeterli olmak, yetmek” anlamları bulunmaktadır. Bu anlamları birbiri ile ilişkilidir. Görünüşte bu fiilin, birçok E. Uyg. dönemi metninde “on bin, sayısız” anlamındaki *tümān* kelimesinin önünde yer alan *tük* kelimesine eklenen isimden fiil yapma eki *-ā-* ile türediğini söyler. *Tük* kelimesinin *kapkara* “çok siyah” ifadesindeki *kap* gibi bir pekiştirme kelimesi olmadığını belirtmekte ve “tam olarak, tamamen” gibi bir anlamda kullanılmış olma ihtimalini kuvvetli bulmaktadır (89.s). *Tümān* kelimesinin de Toharca olma ihtimalini dile getirerek, aynı anlamdaki *tmām* veya *tumane* kelimesinden alınmış olabileceğini söyler (228.s).

Tietze, *düken-* / *tüken-* “sona ermek” fiilinin ET *tüken-* şeklini verir ve dönüşlülük eki *-(i)n* eklendiğini belirtir (2002: 604). *Düket-* / *tüket-* “sonuna kadar harcamak, kullanarak bitirmek” fiilinde de *-t-* ettirgenlik eki eklenmiştir (605.s). *Dükel* / *tükel* “tam, bütün, eksiksiz” kelimesinin de ET *tükel* şeklini vermiş ve ayrıca M. Erdal’ın *tüke-* + fiilden sıfat yapan *-l* eki tahlilini de vermiştir (604.s).

Ergin, *Asıl Sayı Sıfatları* başlığında *tümen* kelimesini de değerlendirmiştir. Bu kelimenin ET dönemi ve Batı Türkçesinin ilk dönemlerinde kullanıldığını söyler. EOT metinlerinde *tümen koyun* “on bin koyun” vb. örnekler görüldüğünü ifade eder. Bu kelimenin yerini daha sonra kelime grubu şeklindeki bir sayı adına bıraktığını eklemiştir (2007: 250).

Nişanyan, *tüken-* ve *tüket-* fiillerinin ET *tüke-* fiilinden geldiğini belirtirken; 8. yüzyılda “on bin”, 9. yüzyılda “çok büyük miktar” ve 1935 sonrasında “askeriyede fırka” anlamında olan *tümen*’in Toh. *tmān* / *tumane* “on bin”den geldiğini savunmaktadır. Kelime Farsçaya muhtemelen Türkçeden geçmiştir (2003: 469).

Gülensoy, *tüken-* ve *tüket-* fiillerini *tüke-n-* ve *tüke-t-* şekillerinde çözümlenerek *tüke-* fiiline bağlanmıştır (2011, C.2: 942). *Tümen* kelimesinin kökeni hakkındaki görüşü ise *tüm+e-* + *-n* şeklinde tahlil edilmesi yönündedir. Tahlilde yer alan *tüme-* fiilinin “*toplamak” anlamına geldiğini belirtmiştir (C.2: 945).

Kaçalin, *tüken-* fiilini **tü-k+e-n-* şeklinde çözümlenmiştir (2017: 801). Sayı sıfatlarıyla birlikte geçen *tümen* kelimesinin “on bin” anlamına gelen Toharcadan alınmış bir kelime olduğunu belirtmiştir (630.s).

MS’de *tüken-* ve *tüket-* fiilleri *tüke-n-*, *tüke-t-* şekillerinde çözümlenmiştir (1274.s). ET döneminde *tümen* kelimesinin “herhangi bir şeyin çok olanı”nı ifade ettiği ifade edilmiştir (1275.s).

Doğan, Köktürkçeden itibaren Türkçede kullanılan *tümen* kelimesinin Kuzey Kafkasya dillerinden Kabartaycadaki arkaik Türkçe kelimelerden biri olduğunu belirtmiştir. Bu kelimenin İran para biriminin adı olduğundan da bahsetmiştir (1996).

Çolak, *tük* “tamamen, tam olarak; çok, fazla, en ziyade” kelimesinin *az çok* ikilemesinde olduğu gibi, karşıt anlamlılık ilişkisine bağlı olarak *tek* ile “biraz” anlamında ikileme oluşturduğunu belirtir. Bu görüşün, *az uz, yer yurt* örneklerindeki gibi, ikilemedeki ilk unsurun ilk hecesindeki düz - geniş ünlünün, ikinci unsurda dar - yuvarlak olduğuna dair yapılan tespitlere de uygun olduğunu hatırlatır (2017: 107).

Korecede *만* (*man*) sözcüğü Çince kökenli kabul edilen “on bin (10.000)” anlamında bir sayı adıdır (Çö, 2000: 90). Deny, *Bir Burun Ünsüzünün Sebep Olduğu Benzeşme (Nazal ses haline gelme)* başlığında *b > m* harmonik benzeşmesi’nden bahsetmektedir. Bu paragraftaki şu bilgi de burada aktarılabilir: “Tuhafır ki, oğuz ülkesinin ortasında, Türkmenistan’ın doğusunda hemen hemen ada gibi olan ve Arap coğrafyacı Mukaddesi veya Makdısı (IX. yy.) devrinde *Bin Kışla* diye adlandırılan yerin (Cam-ı Cem-âyin’a göre: *Bin Kışla* “1000 adet kış konaklama yeri”) adı bugün *Mangışlak*’tır.” (Deny, 2000: 64).

Tümen kelimesi Türkçe Sözlük’te “tugayla kolordu arasında yer alan birlik, firka” anlamının yanında “eskimiş” olduğu belirtilen “on bin erden oluşan asker kuvveti; büyük küme, yığın; on bin” anlamları da verilmiştir (2398.s).

Ağızlarda *tümen*’in “yığın, küme, sürü; toptan, hepsi birden” gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. *Tümen tümen* ikilemesi ise “çeşit çeşit” anlamındadır (DS, C.5: 4012). *Dügeli* “her, hep” (C.2: 1618), *tükel* “tam, bütün” (C.5: 4008) kelimeleri ağızlardan derlenen ilgili diğer kelimelerdendir.

TS’de *tümen* “on bin, pek çok; fırka” anlamıyla yer almaktadır (215.s). *Dükeli, dükel, tükeli* sözcükleri “hep, hepsi, bütün, cümle, herkes” anlamlarıyla verilmiştir (74.s).

Köktürk Bengü Taşları’nda *tümen* kelimesi “on bin” anlamındadır (Ercilasun, 2016: 720). Bu doğrultuda *biş tümen* sayı adı “elli bin” (662.s), *on tümen* ise “yüz bin” (699.s) anlamında kullanılmaktadır.

E. Uyg. döneminde *tükä-* “bitmek, tükenmek”, *tükät-* “tüketmek, bitirmek”, *tükäti / tükädi* “tamamiyle”, *tüklüg* “tamamiyle, tam”, *tükägü* “tükenme”, *tükämeäyük* “tükenmemiş” gibi türevlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır (Caferoğlu, 2011: 257). *Tümän* kelimesi de hem “onbin, tümen” hem de “antroponim” anlamındadır. *Tümänlig* de “onbinlik” anlamına gelmektedir (258.s).

DLT’de *tüke-* fiili “tamamlanmak, kalmamak; yetmek, kâfi gelmek” anlamlarıyla yer almaktadır. *Tüket-* “bitirmek, tamamlamak”, *tükel* “tam, tamamı, hepsi, tamamen” kelimeleri eserde yer alan türevlerindedir. Dîvân’da *tümen* kelimesi “çok, çeşitli” (173, 909.s), *tümen miñ* “milyon” (173.s), *dük miñ* “binlerce” (145.s) anlamında kullanılmıştır.

KB’de de DLT’ye benzer şekilde *tüke-* “tükenmek, bitmek”, *tükel* “tamamen, bütün”, *tüken-* “bitmek”, *tüket-* “bitirmek, tamamlamak” ve ayrıca *tüm* “tam, bütün”, *tük* “çok, fazla, en ziyade” ile *tümen* “pek çok, on bin” kelimeleri yer almaktadır (1979: 477-478).

Dede Korkut Kitabı’nda *düket-, düken-* ile *tüken-* şekilleri görülmektedir. *Tümen* kelimesi “tümen, on bin” anlamındadır (Ergin, 1997: 98, 299).

Abuşka Lügati’nde *tüman, tümen* şekillerinde transkribe edilmiş *تومان* ve *تومن* kelimeleri mevcuttur. *Tüman* olarak transkribe edilen kelimedede “Keşretden kināyet tārīkıyla isti’māl olunur. Tümen miñg dirler. Niçe biñ dimekdür.” ve “Çoqluqdan kināyedür ve on biñ miqdārı ‘Osman aqçasına dirler ...’ açıklamaları mevcuttur (Güzeldir, 2002: 281).

17. yüzyılda *tüken-*, *tüket-* fiilleri kullanılmaktadır (Tulum, 2011: 1787-1788). Bugünkü *tümen* sözcüğü de *tümän* “on biñ ‘aded, on biñlik” şeklinde geçmektedir (1783.s).

❖ *tümen*

bk. *tüket-*

U❖ *ucundan**bk. için*❖ *uçmak***DENY:**

Birçok Sesin Birden Düşmesi

... *uçutmak (uçutmalı)* yerine *uçmak* (cennet) (Samoilovitch, derleme Mir Ali Şir, Leningrad 1928 sh.7) ... Çoğu kez söz konusu olan hece yutulmasıdır (haploloji). (2000: 125)

Deny, birden çok sesin düştüğü örnekler arasında *uçutmak* şeklinden kısalan *uçmak* fiilini de saymıştır. Elöve de Deny'nin bugün az sayıda türevde görülen eski yapım eklerinden biri saydığı, *-MAk* ekinin gelişimi kabul ettiği *-AmAK* eki örnekleri arasına adlanmış *uçmak* kelimesini dâhil etmiştir (Deny, 2012: 524).

Clauson, *uşmaḥ* “cennet” biçiminde yer verdiği bu kelimenin Soğdcadan aynı ses ve anlamla ödünç alındığını belirtmiştir. Uygur döneminde görülmeyen bu kelimenin erken bir dönemde Müslüman Türkler tarafından Arapça *cennet*'in karşılığı olarak kullanılmış olduğunu ifade etmiştir. Kelimenin *uç-* fiil kökünden geldiğine dair üretilen yanlış köken bilgisi sonucu bozularak *uçmak* şekline gelmiş olabileceğini söyler (1972: 257).

Nişanyan, sözcüğün asıl şeklini *uşmaḥ* olarak verir. Uçma eylemiyle ilgisi olmadığını dile getirir. KB'nin en eski yazmalarında bu şeklin yer aldığını, daha sonrakilerde *uçmak* olarak yer aldığını belirtir. Nehcü'l-Ferâdis'in Türkçeye *Uşmaḥların Açık Yolu* olarak çevrildiğini hatırlatır. *Uşmaḥ* kelimesinin Farsça “cennet” anlamına gelen *bahişt* ile aynı kökten gelen Soğdca bir kelime olduğunu söyler. Farsça kelime başındaki /ba/'nın, Soğdca /wa/ > /û/ olduğu bilgisini verir (2016b: 177-178).

Kaçalin, bu kelimenin Soğdca *uşmaḥ*'tan geldiğini ifade etmiştir (2017: 820).

MS'de (1279.s), Türkçe Sözlük'te (2407.s), TS'de (216, 221.s) de Soğdca kökenli olduğu görüşü yer almaktadır.

Gülensoy, Türkiye Türkçesinde *uçmak* kelimesinin “dinî inanişâ göre ruh ölümden sonra göğe yükselmek” anlamını (Türkçe Sözlük, 2407.s) ve Eski Türklerdeki *Kök Tengri inancı* 'nı hatırlatarak kelimenin Soğdcadan alıntı olduğu görüşünün tartışılması gerektiğini vurgulamıştır (2011, C.2: 956).

Karasoy, *uçmak* sözcüğünü DLT'de geçen *-mak (-mek)* eki ile kalıplaşma örnekleri arasına dâhil etmiştir (2004).

DLT'de *uçmak* kelimesi “cennet” anlamıyla iki şiir parçasında geçmektedir (58, 499.s).

KB'de bu kelime *uçmaḳ* (1979: 487) ve *uṣmaḳ* (499.s) şekillerinde yer almaktadır.

Dede Korkut Kitabı'nda *uçmaḳ* (اوجمق / اجمق) ve *uçmağ* (اچماغ) şekillerindedir (Ergin, 1997: 300).

Tulum'un sözlüğünde *uçmaḳ* sözcüğü hem pervāze gelmek, táyrān etmek; tekerlenmek; çırpınmak” hem de “cennet” anlamıyla verilmiştir. *Uçmaḳlü* “cennetlü, ehl-i ne‘īm”, *uçmaḳlü etmek* “kurtarmaḳ, necat virmek” ifadeleri de ilgili ifadelerdendir (2011: 1793).

KT'de “cennet, behişt, firdevs” anlamıyla yer alan *uçmak* kelimesinin kökeniyle ilgili bilgi verilmemekle birlikte metruk durumda olan, canlandırılması gereken önemli bir kelime olduğu ifade edilmiştir (1270.s).

❖ *ugan / uğan*

bk. oğan

❖ *ulu*

bk. yayla

❖ *üzengi***DENY:**

-*ki* eki yalnızca adlar meydana getirmeye yarar.
Bugünkü kullanışta bu türemişlerin çoğu aletleri, ev gereçleri veya başka şeylere ait vasıtaları bildirir:
... *üzengi* (Sami Bey'e göre *üzenmek*; yani "birbiri ardınca kısalıp uzanmak") ...
(2012: 513)

Deny, *üzengi* kelmesinden *-ki* ekiyle ilgili kısımda söz etmektedir. *-ki* ekiyle türeyen kelimelerin alet, ev gereci vb. isimleri olarak kullanıldığını belirtmiştir. Şemseddin Sami'nin *üzen-* filinden geldiği görüşünü aktarmıştır.

Kimi araştırmacıların *üzengi* kelimesinin kökü olarak gördüğü *iz* "ayak izi" ile ilgili kabul edilebilecek *izlik* kelimesi DLT'de yer almakta ve "kesilen hayvanın derisinden yapılan Türk ayakkabısı" olarak anlamlandırılmaktadır. Tedbirli olmayı tavsiye eden şu atasözü kelimenin kullanımını göstermesi bakımından örnek olarak verilmiştir: *İzlik bolsa er uldımaz, içlik bolsa at yagrımas* "Adam ayakkabılı ise yalın ayak kalmaz; atın sırtında örtü varsa (atın) sırtı yaralanmaz." (51.s). Diğer bazı araştırmacıların kelimenin kökü olabileceğini belirttiği *üz-* fiili "koparmak, kesmek, kesip atma", *üze* kelimesi ise "üzerine, üzerinde; ile; boyunca" anlamlarında Dîvân'da yer almaktadır (937.s).

Deny'nin de bahsettiği gibi Şemseddin Sami, KT'de *üzengi* kelimesinin "uzanıp kısalmak" demek olan *üzenmek*'ten geldiğini söylemiştir (1291.s).

MS'de de *üzengi* / *özengi* şekillerindeki bu kelimenin *üz-* "kesmek, ayrılmak, koparmak"tan geldiği belirtilmiş, "kişiyi yerden ayıran, kaldıran âlet" anlamı verilmiştir (1301.s).

Clauson, *üzeñü:* (*üzeñgü:*) "üzengi" maddesinde asıl formun belirsiz olduğunu ancak *üzeñü:* şeklinin daha asla yakın görülebileceğini ifade etmiştir. *Ezene, izeñe, izeñi, üzeñe, üzeñi, üzeñö* gibi çeşitli şekillerini de göstermiştir. Çuvaşçada da *yãrana* şeklindedir.

Üzeñgi ve benzeri biçimleri de hesaba katan Clauson bu ses değişikliklerinin olağandışı görünmediğini eklemiştir (1972: 289).

Eren, sözlüğünde *üzengi* kelimesine uzun bir yer ayırmıştır. Eski bir Türkçe türev olduğu, Moğolcada *üzengi* anlamına gelen *dörüge* ile birleştirmenin zorluğundan bahseder. Doğrulamak için Türk lehçelerinde **yüzengi* (< **yüzengü*) biçiminin geçtiğini kanıtlamak gerektiğini söyler. Poppe'nin verdiği **yüzängi* biçiminin Doerfer'e göre "teleolojik bir küçük yıldız" biçimi olduğunu belirtir ve Türkçede sadece *üzengi* (< *üzengü*) biçiminin geçtiğini savunur. Eren'e göre Moğolca bu kelime "vocalisme" yönünden de *üzengi*'yi karşılamaz. Eski kaynaklarda "merdiven" olarak da geçen kelime Trakya ağızlarında, *üzgü* şeklinde "merdiven" anlamındadır. Bu *üzgü* şekli ve "ip merdiven" anlamına gelen *üzgeç* şeklinin *üz-* "ayırarak, koparmak" kökünden gelmektedir. Türkmencede *ayağını yerden üz-* "kaldırmak" anlamındadır. Hayvana binerken ayakla basılan aracın aynı anlam dairesinde, aynı kökten olması mümkündür. Pelliot *üze*'ye bağlamıştır. Eren, *üzengi*'nin eski bir göçebe buluşu olduğunu söylerken, Çinlilerin *üzengi*yi büyük bir olasılıkla Türklerden aldığına dair bir görüş de ekler. Avrupa'da *üzengin*in yaygın hâle gelmesinde Avarların etkisi büyüktür. Bu kelime bütün komşu dillere de geçmiştir (1999: 430-431).

Ş. Tekin, *üzengi* kelimesini detaylı olarak incelemiştir. Arkeolojik buluntular ve kaynaklardan edindiği bilgiler doğrultusunda *üzengi*'nin milattan önceki son yüzyıllarda, İç Asya bozkırlarında Türkler tarafından icat edildiğini, bütün dünyaya ve bilhassa Roma-Bizans dünyasına Avarlar aracılığıyla yayıldığını söyler. Bu icadın Türklere ait olduğunu dil verileriyle de desteklemeye çalışır. Şemseddin Sami'nin görüşlerini aktarır. Kelimenin /ö/ ile değil /ü/ ile okunacağını kendisinin *vâv-ı makbûze-i hafife* diye tarif ettiği *ü* sesi için bulduğu bir işaretle yazdığından anlayabileceğimizi, *üzenmek* fiili ile ilgili detaylı bir şey söylemiyor olsa da *üzgeç* "çekilip alınır ip merdiven" ve *üzmek* "gerip gevşetmek" gibi türevlerine yer verdiğini dile getirmiştir. W. Bang'ın *üze* kısmından hareketle *üs(t)* "yukarı, üst kısım (üzerine basarak hayvana binmekten kinaye)" ile ilgili olan görüşünden bahseder. Karşı çıkılan Gombocz, Ramstedt, Poppe ve Sevortjan'ın Moğolca *dörüge* ile birleştiren görüşlerinden de bahseder. KB ve diğer tarihî metinlerden kelimenin kullanımını örnekler. Tespit edilen ilk şeklinin *üzengü* olduğunu, diğer şekillerin *üzengülük*, *izängi* (-ä, -ü), *yerana* olduğunu belirtir. *Yerana* biçiminin Çuvaş Türkçesi olduğunu ve bu lehçede *yer* kelimesinin Türkiye Türkçesinde *iz* kelimesine tekabül ettiğini belirtir. Diğer kullanımlarıyla ilgili de bilgi vererek üç ayrı nazarî şekle ulaşır: Çuvaşça için **irengü*;

Abakan, Kuzeydoğu ve Yakutça için **izengü*; geri kalan Türk dünyası için **üzengü(lük)*. (2015: 68-73).

Ş. Tekin, bu noktada Köktürk Kitabeleri devrinde meydana getirilmiş en Türk dilinin en eski eserlerinden biri olan, Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış Maytrisimit'te geçen bir kelimededen bahseder. Bu kelime Burkan'ın otuz iki adet alametifarikası olduğundan bahsedilen bölümde, ikinci alametinin tanıtan *ming kigelig tilgenin yaratağlağ tamğa ayasınta izengülükinte begiz belgülüg közünür* “Elinin ayasında (*ayasınta*) ve ayağının tabanında (*izengülükinte*), bin parmaklı tekerlek ile teçhiz edilmiş bir damga açıkça görülmektedir.” cümlesidir. Burada geçen *izengülük* kelimesini *iz + e - n - gü + lük* şeklinde çözümler ve “kendisi için (-n) iz bırakan şey; ayağın alt kısmı; ayak tabanı” şeklinde açıklar. Orta Asya'da bulunmuş üzengilerin resimlerine bakıldığında, *üzengi*'nin alt kısmının ayak tabanının rahatça içine girebileceği şekilde olduğunu belirtir. Bunu da *izengülük* kavramına bağlamıştır. Buradan da kelimenin aslının *izengülük* olduğunu benzeşme yoluyla *i > ü* değişimiyle yuvarlaklaşma hadisesi görüldüğünü dile getirir. Kökünü **i-* fiil kökünden gelen **i-z* (*iz*: ayak izi) olarak düşünmüştür. (73-78.s)

Gülensoy, *üzengi* kelimesi için iki ayrı köken bilgisi önermektedir. Önce Ş. Tekin'in görüşü doğrultusunda *Maytrisimith*'te geçen **iz+e+n+gü+lük+i+n+te* şeklinde tahlil edilen **izengülükinte* kelimesine yer vermiş ve **izengü*'nün “ayağın tabanı” anlamına geldiğini belirtmiştir. Öte yandan **üz-e-n-gü* şeklindeki tahlile de yer vermiştir (2011, C.2: 1006).

Üzengi, üzengili, üzengilik sözcüğünün ağızlardaki “ayağın tabanındaki çukur” anlamı Ş. Tekin'in görüşünü destekler niteliktedir (DS, C.6: 4801). DS'de “dügünde geline kaynananın verdiği armağan”ın da *üzengilik* olarak geçmesi ise halk kültüründe gelin - kaynana ilişkileri açısından ilgi çekicidir (C.6: 4801). Kelime *özengi, zengi* şeklinde de kullanılır (C.6: 4833, 4834).

Kaçalin, *üzengi* kelimesini *ī-z+e-n-gi* şeklinde tahlil etmiştir (2017: 637).

Nişanyan da köken olarak *iz* kelimesinden türeyen ET *izengi* “ayağın tabanı” kelimesini göstermektedir (2003: 477).

Özgür, Kıpçak sahasına ait sözlük ve kaynaklarda at ve atçılıkla ilgili terminolojiyi incelediği çalışmasında kelimeyi *üzengü / üzengi / üzegü* şekillerinde göstermiştir (2009).

TS'de *zengü* (257.s); *üzegü, üzengü* (225.s) şekillerinde yer almaktadır (225.s).

Caferoğlu, hazırladığı E. Uyg. dönemi sözlüğünde (2011: 275), KB'de (1979: 508), Dede Korkut Kitabı'nda (Ergin, 1997: 308) *üzengü* / *üzāngi* şeklindedir.

Tulum'un sözlüğünde *özengü* şekliyle de geçmektedir (2011: 149, 1821).

Y

❖ *var-*

bk. burun

Y

❖ *yahşi*

DENY:

Zarf

Türkçede zarf (katmaç^{AUE}), sıfat ve addan Fransızcada olduğu kadar açık bir biçimde ayrılmış değildir. Bu hükmümüz, aşağıdaki hâdiselere dayanmaktadır:

1.Hemen bütün sıfatlar, niteleme zarfı olarak kullanılır:

Örn.: ... *eyi* [Doğu Türkçesi ve Eski Osmanlıcada (aslı *yakışı* ? olan)] *yahşi* sıfatı da kullanılırdı ...

(2012: 232-233)

Hışırtılı sesin (*s, ş*) önündeki dar ünlünün düşmesi:

... *yak* ile aynı kökten olan *yak-ış-*'tan *yak-ış-ı* yerine *yahşi* (Esk. Osm. halen Doğu Türkçesinde kullanılır) Türkiye'de kitâbi telâfuzu *yahşi*'dir ...

Yukarıda verdiğimiz *karşı* ve *yahşi* kelimelerinin etimolojisi, yeni kaybettiğimiz W. Bang tarafından, *Wom Köktükischen zum Osmnischen*, 2 Mitteilung, 1919. sh.: 29 ve 31'de öne sürülmüştü. Bu çalışmayı görmeden önce biz de aynı neticelere varmıştık.

(2000: 104)

Deny, *yahşi* kelimesinin aslının *yakışı* olabileceğini belirtmiştir. /s/ ve /ş/ seslerinin önündeki dar ünlünün düşmesi bahsinde *yahşi* sözcüğünün *yak* ile aynı kökten gelen *yak-*

ış- filinden oluştuğunu ifade ederek *yak-ış-ı* şeklinde çözümlenmiştir. Türkiye’de *yahşi* şeklinde telaffuz edildiğini de eklemiştir.

KT’de *yahşi* (*yahşı*) maddesinde aslının *yakŝı* olduğu belirtilmiş, “yakışık alan, iyi güzel, yaman mukabili” olarak açıklanmıştır. Kelimenin eskidiği de vurgulanmıştır (1318.s).

Clauson da *yahşı*: sözcüğünün *yakış-* filinden geldiği görüşündedir. Kelimede *-kŝ-* > *-hş-* ses değişimi görüldüğünü, 11. yüzyıldan önce kaydedilmediğini ifade etmiştir (1972: 908).

Gülensoy da **yak-* “hoşa gitmek”+ *-(ı)ŝ-ı* şeklinde tahlil etmiştir (2011, C.2: 1033).

Nişanyan, ET *yakŝı* / *yahşı* “güzel” kelimesinden geldiğini belirtmektedir (2003: 489).

MS’de *yahşi* / *yahşı* < *yahşı* < *yakŝı* < *yakış-ı* şeklinde çözümlenmiş ve gelişimi gösterilmiştir (1326.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *yahşi* olarak kullanılan kelimeyi “iyi; çok güzel” anlamıyla vermiş ve *yakışık* şeklinden geldiğini belirtmiştir. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinden alınan bu kelimenin Farsça veya Rusça sanıldığı için Acem ve Rus taklidi yapılırken kullanıldığını da eklemiştir (1995: 331).

Kelime ağızlardan *yağŝı*, *yahcu*, *yahçı*, *yahçı*, *yahşı*, *yahşi* şekillerinde ve “iyi, güzel, değerli; genç; yiğit” anlamlarıyla derlenmiştir. *Yahşi* ayrıca “peki, sen görürsün” kullanımıyla da karşımıza çıkmaktadır (DS, C.6: 4127, 4128).

TS’de *yahşı*, *yahşi*, *yakŝı* şekillerindeki kelime “iyi, güzel” anlamındadır (230.s).

Eski Uygur Türkçesinde *yakŝı* (Caferoğlu, 2011: 281), DLT’de *yahşı* (361.s), KB’de *yakŝı* (1979: 516) şeklindedir.

Dede Korkut Kitabı’nda da *yahşı* şeklindeki (Ergin, 1997: 317) bu kelimeyi Kaçalın, *ya-k-ış-ı* şeklinde çözümlenmiştir (2017: 822).

❖ *yahu*

bk. hu

❖ *yaka*

bk. yakın

❖ *yakın*

İncelenen diğer kelimeler: yaka, yan, yanak

DENY:

Ayrılma hâlini destekleyen yön edatları

Yaña

Yaña يانه , بنا , ياكه , يكا , (ve Çağataycada يانكا) imlalarıyla ve Meninski tarafından *a* ve *e* arası bir ses işareti olan *æ* ile *yæna* biçiminde bir telaffuzla gösterilen kelime, ayrılma hâlini destekleyen bir yön edatı olarak Eski Osmanlıcada şu anlamlarla kullanılırdı:

1. ... tarafına, ... e doğru; ...
2. ... bakımından, ... bakınca, ... yüzünden, ... cihetinden (-CA'nın anlamdaşı). ...

Yaña kelimesi aşağıdaki örneklerin de delalet ettikleri üzere “yan” anlamında eski bir ad idi.

Gel seni bir yaña alaşım gidelim.^{AUE} (Rouen, 1493 yazmaları, 1493, 28. yap.)^[1]

... *Yaña* adı yine “yan, yüz” anlamını veren şöyle bir alay başka kelimeye yaklaştırılsa gerektir:

yañ (bk. *yanlık*. Krş. Osm. *yansı*);

yan;

yak (Doğu lehçeleri) “yan, yaka” (Krş. Osm. *yakın*, *yaklaşmak*);

yağ, *yağlık* (*yañlık* yerine, Pavet de Courteille);

yaka “yan, kıyı, derbend”;

yañak;

yıñak “yan, yön, ana cihet”; *tört yınakdaki tñrilär* “dört yöndeki tanrılar”^{AUE} (Müller, Uygurca, 30.s.).

Bu son kelime *yaña*’nın bulunduğu aynı şartlar üzere ayrılma hâlini destekleyen bir edat olarak kullanılırdı:

küntin yıñak “güneşten (güneyden) yana”^{AUE} (aynı eser, 45. s).

Run harfli kitabelerde *yañ* yazılışı ve buna tamamıyla benzer bir yapılanmaya rastlanmaktadır (Bunu Radloff *yän* / *yan* biçiminde okuyor: *brdñyn* = Radloff *berdänyän* veya *berdinyän*^[2], *öndnyñ*^[3], *yırdntayn*^[4] Radloff = *yıradantayan* (Nalaikha Kitabesi, I, 11).

Aşağıdaki artçıl sınıftan kelimeler aynı aileye ait görünüyorlar:

yön veya *yün* “yüz, yan”.

Krş. edatlık deyimler; *çeñe* veya *eñe* veya *eñek* (Türk - Tatar dillerinde ç X y keşiklenimi sık sık olur.) *çene*. Krş. *iyäk* (Doğu Türkçesi) “çene” (Buradaki y’nin kayboluşu hakkında bk. y X ñ değişmesi.

Krş. *süyäk* X *süñäk* “kemik”). Krş. Pavet de Courteille, *Journal Asiatique*, 1882, 278.s.

Dîvânu Lugâti 't-Türk (III, 272.s.), Oğuz lehçesinde “kıyı, kenar, yan” anlamında bir *yaña* kelimesi veriyor. Bu da bu kelimenin Osmanlıca *yaka* ile akraba olduğunu açıktan açığa gösteriyor. Aynı eserde (III, 278.s.) *yan* anlamında iki a ünlülü *yañaq* kelimesi verilmektedir. Bu kelimenin söylenişi, Müller tarafından *yıñaq* diye verildiğinden daha çok Osmanlıcanın “yanak” anlamındaki *yañaq* kelimesine yaklaşıyor.

Yine krş. Altaycada *yaaq* veya *naagı* (Bunlar da *yañaq* yanında kullanılmaktadır.).

Eñek ve *çeñe* kelimeleri arasındaki akrabalık daha önce Schott tarafından (53.s. vs. *Über das Altaische vs.*’de) gösterilmiş bulunuyor.

Uranhacada yanağa *çañaq* veya *çaaq* derler. Kazan Türklerince ve Kırgızcada ise buna *çañaq*; Yakutçada da *sıñax* denilir.

1.hatırlatma - Eski Osmanlıcada *yaña* kelimesi, *yañ* kelimesinin *-ka* yönelme hâli eklisi ile karıştırılmıştır: *yaña* < *yañga* < *yañka*. ...

2.hatırlatma - Uygurca metinlerde yine ayrılma hâlini destekleyen yön edatı *sıñar* kelimesi bulunuyor. Bu *yaña*, *yañaq* kelimelerinin anlamdaşdır. ...

(2012: 568-571)

-ek / -ak eki

-ek eki, oldukça sınırlı bir sayıda birbirine uymayan birtakım türemişler meydana getirir. Bunların en tipik örneklere uygulanması zordur. Bununla beraber bu türemişlerin kalın sınıftan *-ağ*’lı olan bazıları yer adları ortaya çıkarırlar (krş. *-lak* eki).

-AK eki bazen ad tabanlarına eklenir ...

Aşağıdaki örneğe daha başkaları da katılabilir. Çoğu zaman Osmanlıcada *-AK* ekinin daha eski bir *-kAk* yerinde olduğunu göstermektedir:

yañaq veya *yanak* (krş. *yañ*, *yan*).

(2012: 493-495)

-kü / -ku veya daha iyisi *-gü* eki

Mening bargum yaqdı. “Benim varmam yaklaştı.”^{AUE} (*yaqtı* krş. Osm. *yakın*)

(2012: 801, 802)

Deny, farklı imlalarıyla verdiği *yana* kelimesinin Osmanlı Türkçesindeki kullanımlarından söz etmiştir. Ayrıca “yan, yüz” gibi anlamlarıyla *yana* sözcüğüne yaklaştırılabilecek olan *yan*, *yaka*, *yanak*, *yınak* “yan, yön, ana cihet”, yön; Türk - Tatar dillerinde ç X y nöbetleşmesi sebebiyle *çeñe*, *eñe*, *eñek*, *iyäk* ve y > n değişimiyle *süyäk* X *süñäk* kelimelerinden bahsetmiştir. DLT’den *yaña*, *yaka*, *yañaq* kelimelerini vermiştir. Diğer çağdaş yakın ve uzak lehçelerden ve tarihî lehçelerden aynı anlam dairesindeki ilgili sözcükleri paylaşmıştır. Eski Osmanlıcada *yaña* kelimesinin *yañ*’a eklenmiş *-KA* yönelme hâli eki ile karıştırıldığını belirterek *yaña* < *yañga* < *yañka* gelişimini göstermiştir.

Elöve de *yaña* kelimesinin aslının *yangaq* olduğunu, sondaki *ğ* sesinin düştüğünü belirtmiştir. Bu kelimenin “yan, taraf” anlamında olmakla beraber, Deny’nin verdiği

örneklerde “yana” (yani *yañ* + yönelme hâli) anlamıyla görüldüğünü vurgulamıştır (Deny, 2012: 569).

KT’de Şemseddin Sami *yakın* kelimesinin doğru imlasının ياقين olduğunu, يقين şeklinde yazılmaması, Ar. *yakîn* ile karıştırılmaması üzerinde durmuştur (1319.s). *Yanak* kelimesinin doğru imlası olarak da ياناق şeklini vermiştir (1323.s).

Clauson, “bir şeyin kenarı, sınırı” anlamındaki bir kelime olan *yaka*: kelimesinin eskiden beri daha özel olarak “bir giysinin yakası” için kullanıldığını söyler. “Başka bir şeye bitişik olan şeylerin bir parçası” anlamındaki *yak* kökünden geliyor olabileceğini ifade eder. Moğolcaya da *caka* “kenar, sınır, yaka” şeklinde geçmiştir (1972: 898). *Yakın* kelimesi *yak-* “yaklaşmak, yanaşmak; -e yakın olmak” fiilinin bir türevidir (904, 896.s). *Yaña:k* kelimesinin **ya:nğa:k* biçiminden kıaldığını, *ya:n* kökünden geldiğini belirtir. Aslında “elmacık kemiği” anlamında olan bu kelimenin bazen daha genel olarak “yanak” ve metafor yoluyla da “yan, taraf” anlamında kullanıldığını ekler. Lehçelerdeki *ça:k*, *ja:k*, *jak*, *yañak*, *yayak* gibi biçimlerini verir. *Eñ*, *eñek* kelimeleriyle karşılaştırılması gerektiğini belirtir (948.s).

Eren, *yaka* kelimesinin ET’de *yaka*, OT’de *yakā*, E. Kıp.’da *yaka* olarak geçtiği bilgisini paylaşır. Kelimenin kökeni konusunda Clauson ile aynı fikirde olduğunu dile getirmiştir. Kelime Türkçeden Moğolcaya da geçmiştir. Macarca *nyak* “boyun” sözünün Türkçe *yaka*’dan geldiğine dair görüş ile bu Macarca kelime, Tunguzca, Korece ve Fince bazı kelimelerle birleştirmede karşıt görüşlere yer verir (1999: 440).

Nişanyan, *yaka* kelimesi için ET *yaka* “kenar, sınır (8. yy.); giysi yakası (11. yy.) < **yak* “yakın, bitişik, kenar” < ? ET **yā-* “yaklaşmak, bitişmek, kenarında olmak” gelişimini vermiştir. ET *yak-* / *yağu-* “yaklaşmak” ve yine ET *yama* kelimelerinin kökteş olabileceklerini ekler ve ET **yā-* fiilinin türevleri olarak *yaka*, *yakala-*, *yakar-*, *yakın*, *yakış-*, *yaklaş-*, *yaklaşık*, *yavuklu*; ET *yama-* fiilinin türevleri olarak da *yama*, *yama-*, *yamaç*, *yamak* kelimelerini sayar (2003: 490). ET *yan*’dan geldiğini belirttiği *yan* sözcüğünü “kalça, uyluk kemiğinin başı (8. yy.); taraf, canıp, yöre (13. yy.)” olarak açıklamıştır (491.s). *Yanak* kelimesini de *yan* ile ilgili görerek ET *yañak* şekline bağlamış ve küçültme şekli olduğunu belirterek “uyluk kemiğinin başı” anlamından “elmacık kemiği, çene kemiği” anlamı kazanmış olabileceğini hatta aslının “kalçacak” anlamında olması ihtimalinden bahseder (491.s).

Gülensoy, *yan* kelimesini uzun ünlülü *yān* şekline bağlamıştır (2011, C.2: 1052). *Yakın* kelimesinin *yaġu-* “yaklaşmak” fiiline eklenen *-n* eki veya *yak-* fiiline eklenen “yaklaşmak, dokunmak” fiiline eklenen *-(i)n* ekiyle türediğini belirtir (C.2: 1036). *Yaka* kelimesini **ya-k-* “yaklaşmak” fiiline eklenen *-a* ekiyle izah etmiştir (C.2: 1034). *Yanak* kelimesinde de *yān(/ng)+(ġ)ak* tahlilini yapmıştır (C.2: 1053).

Kaçalin, *yaka* “*yan, taraf, kıyı” kelimesini *yak+a* şeklinde çözümlemiş ve **yak*’tan geldiğini belirtmiştir. **Yak* kelimesinin kaynaklardaki anlamlarından bazıları “yan, yanak” ve “taraf, semt”tir. *Yaġlı* “tarafli” türevi de mevcuttur. Ramstedt’in verdiği bilgiye göre Tunguzcada da “yan” anlamıyla *ya* kelimesi kullanılmaktadır. Kaçalin’e göre “elbise yakası” anlamındaki *yaka* kelimesi ise Macarcada da *nyak* şeklinde mevcut olan **yak* kelimesinden türemiştir (2017: 663). Her iki kelimedeki *+a* eki ise küçültme, eşitlik, aitlik belirten, anlamı kuvvetlendiren bir ektir (653.s).

İ. Özkan, beş farklı anlamda **ya-* fiil kök olduğundan bahseder. Bu anlamlar “yaklaşmak, yakınlaşmak”, “yanılmak, yanlış yola sapmak, yoldan çıkmak”, “ışık saçmak, aydınlatmak”, “yaşamak, ömür sürmek”, “örtmek, kapamak”tır. *Yakın*, *yak* “taraf, cihet, yan”, *yan* kelimeleri “yaklaşmak, yakınlaşmak, iki şey veya kimsenin yakınlaşması” temel anlamlı **ya-* kökündendir. Yer verdiği diğer türevler *yaguklu / yavuklu*, *yanmak*, *yakmak*, *yanut* “cevap”, *yanaşmak*, *yaklaşmak*, *yakışmak*, *yakın*’dır (2011).

MS’de *yakın* ve *yaka* kelimelerinin *yak-* “yakın olmak, yaklaşmak” fiilinden geldiği belirtilmiştir. ET *yaka* kelimesi “uç, sınır” anlamına geliyor olup, Türkçeden komşu dillere de geçmiştir (1326, 1327.s). *Yan* kelimesinin ET’den beri kullanıldığı belirtilmiş (2011: 1332), *yanak* kelimesinin ET *yanġak* şekli verilmiş ve *yanġ* (~ *anġ*) “yanak” kelimesine küçültme eki gelmesiyle *yanġ+ak* şeklini aldığı ifade edilmiştir (1332.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarındaki *yaġa* “yaka; kenar” kelimesini ET *yaġa* şekline; *yaġın*, *yaġén*, *yaġin*, *yaġun* şekillerinde görülen kelimeyi de ET *yakın* sözcüğüne bağlamıştır (1995: 331). *Yan* “yan; taraf” kelimesinin kökeni için ET *yan / yañ / yaña* şekillerini vermiştir (332.s).

TS’de *yaña* “taraf, cihet, yön; tarafa; tarafta, yanda; taraftan, yandan”; *yañada* “tarafta, yanda”; *yañadan* “taraftan”; *yañadın* “taraftan; tarafa”; *yañaru* “yan, yan tarafa” vb. şekillerinde *yaña* ve çekimlenmiş şekilleri yer almaktadır (233.s).

Köktürk Bengü Taşları'nda *yaguk* kelimesi “yakın” anlamında kullanılmıştır. Kökteş diğer kelimeler ise *yaguru* “yakın, yakına”, *yagut-* “yaklaştırmak” olup *yan* kelimesi de “yan, yön, taraf; nezd” anlamındadır (Ercilasun, 2016: 726).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde incelenen kelimeler ve onlarla ilgili bazı türevler şu şekil ve anlamlarda yer almaktadır: *yaġu-* “yaklaşmak”, *yaġuĭ* “yakın”, *yak-* “yaklaşmak”, *yaĭa* “ücret, icar bedeli, kira karşılığı; taraf, yan, civar” (Caferoġlu, 2011: 280); *yaĭuru / yaġuru* “yakın (yer ve zaman için)” (281.s); *yan* “taraf, kalça, yan”, *yaŋgāk* “yan, taraf” (283.s).

İncelenen kelimelerin OT şekilleri ve aynı kökten geldiği anlaşılan kelimelerden bazıları DLT'de şu şekil ve anlamlarda yer almaktadır: *yak-* “(bir yere) yanaşıp yaklaşmak, yaklaşmak; (zaman) yaklaşmak” (377.s); *yaka* “elbise yakası” (358.s); *yañak* “aġzın iki tarafında, dişlerin oturduğu kemik; bir şeyin yanı, kenarı” (501.s); *yakın* “her şeyin yakını” (356.s); *yakiş-* “yaklaşmak” (380.s); *yakur-* “yaklaştırmak” (379.s); *yaguk* “yakın”, *yak yaguk* “akraba” (360.s); *yagu-* “yaklaşmak” (385.s); *yaguş-* “birbirine yaklaşmak” (380.s); *yagut-* “yaklaştırmak” (331.s) vd.

KB'de de *yaġu-* “yaklaşmak”, *yaġuĭ* “yakın”, *yaġuĭluk* “yakınlık”, *yaġuş-* “yaklaşmak”, *yagut-* “yaklaştırmak”, *yak* “yakın; hısım, akraba”, *yak-* “yaklaşmak”, *yaĭa* “yaka, elbise yakası”, *yakın* “yakın”, *yakiş-* “yaklaşmak; uyuşmak”, *yaklık* “yakınlık”, *yakur-* “yaklaştırmak” (1979: 514-515) ve *yaw-* “yaklaştırmak, yakınlaştırmak, getirmek” (532.s) vb. pek çok yakınlık bildiren türev kullanılmıştır.

Dede Korkut Kitabı'nda *yakın*, *yaĭa* “yaka (elbise ve arazi yakası)”, *yaklan-* “yaklaşmak”, *yan* “yan (nezd), yan taraf, taraf”, *yaña* “taraf, cihet, tarafa, tarafta, taraftan”, *yañal* “yan taraf”, *yañak*, *yanaş-* kelimeleri geçmektedir (Ergin, 1997: 317, 319).

Abuşka Lügati'nde *yavuk* kelimesinin “yakın” anlamına geldiği belirtilmiştir (Güzeldir, 2002: 479). *Yavıdı* “yakın oldu”, *yavusa* “yakın olsa”, *yavuşur* “yakın olur”, *yavumañg* “yakın varmañ” ifadeleri de sözlükte yer almaktadır (480.s). *Yan* kelimesi “Taraf ma'nāsınadır. Bir yan, bir taraf ve bir yaña dimekdür; her yan, her tarafa dimekdür.” şeklinde izah edilmiştir (477.s). *Yañag* ve *yañgak* şekillerinde görülen kelime “yañak” anlamındadır (483.s).

Tulum'un Meninski'nin çalışmaları doğrultusunda hazırladığı 17. yüzyıl sözlüğünde *yan* “yon, yaña, táref, cānib”, *yaña* “(-den) doğru, karşı”, *yañak* “yañak

yumrusi, āvürd, ruhsār” (2011: 1861), *yaka* “kaftan yaqasi; kenār, kıyı, yalı, u, leb, sähile”, (1856.s), *yakın* “qarīb, hısm; az qaldı, bayaqı, tákrībēn” (1857.s) kelimeleri yer almaktadır.

❖ ***yalabık***

bk. yıldırım

❖ ***yalap şalap***

bk. yıldırım

❖ ***yalapşap***

bk. yıldırım

❖ ***yalın (alev)***

bk. yıldırım

❖ ***yamalak***

bk. yavuz

❖ ***yaman***

bk. yavuz

❖ ***yan***

bk. yakın

❖ *yanak**bk. yakın**bk. çene*❖ *yapağı**bk. yaprak*❖ *yapak**bk. yaprak*❖ *yaprak**İncelenen diğer kelimeler: yapağı, yapak***DENY:***Ünsüz Düşümü*

... Türkiye Türkçesinin özellikle çok heceli kelime sonlarındaki eklerde, gırtlak seslerini düşürmeye doğru gösterdiği genel eğilim de dikkate değer.

... *yaprak*, *yapurğak* yerine ...

(2012: 89-90)

-*ki* eki yalnızca adlar meydana getirmeğe yarar.

Bugünkü kullanışta bu türemişlerin çoğu aletleri, ev gereçleri veya başka şeylere ait vasıtaları bildirir. ...

-*ki* ekinin -*eki* biçiminde bir gelişimi olduğunun izleri görülüyor ...

Aşağıdaki adlar da aynı şekle bağlı görünüyorlar:

... *yapağı* “*yapak*”^[1] ...

(2012: 513, 516)

Birçok Sesin Birden Düşmesi

Kalın (*ğ*) veya incesi (*y*), sık sık, bir veya aynı zamanda komşu iki ünlünün kaybolmasına yol açar ... akıcı ses *r*'den sonraki *g* veya *ğ*'nin yok olması, bazen bu *r*'nin önünde bulunan dar ünlünün de düşmesine sebep olur: *yapurğak* (*yapurğak*) > *yaprak* ...

(2000: 125)

Deny, *yaprak* kelimesinin aslını *yapurgak* olarak göstermektedir. *-ki* ekinin *-eki* biçiminden geldiğini söylerken de bugünkü *yapağı* (*yapağı* / *yapak*) sözcüğünü örnek olarak vermiştir.

Elöve, kelimenin “hayvanları örten şey” anlamını veren *yap-* fiilinden geldiğini belirtmiş ve *yaprak* kelimesinin de “bitkileri örten şey” anlamıyla aynı kökten geldiğini eklemiştir (Deny, 2012: 517). Deny’nin bugün az sayıda kelimedede görülen eski yapım eklerinden biri olan *-rAk*, *-rIk* ekinin örnekleri arasına *yaprak* kelimesini de eklemiştir (525.s).

Elöve, yine bu kökle ilgili olarak çoğunlukla karın yağması için kullanılan *lapa* *lapa* ifadesinin aslının *y > l* değişimi öncesinde *yapa yapa* olduğunu ve “örte örte” anlamına geldiğini söylemiştir. Türkçede /l/ ve /r/ ünsüzleriyle başlayan kelime olmadığına göre başı /l/ ile görülen bu gibi kelimelerdeki ilk sesin çoğunlukla /y/ sesinden değişme olduğunu ifade etmiştir (491.s).

KT’de *yapağı* ve *yapak* kelimeleri “koyunun kışın süren yünü, kaba ve yumuşak yün” anlamında verilmiştir (2015: 1325). *Yaprak* kelimesi bugünkü imlayla yer alırken, *yapırgan* şeklinde ve “çiçek yapağı, çiçeklerin etrafını teşkil eden yaprakçıkların beheri” anlamındaki başka bir kelime de göze çarpmaktadır (1326.s).

Clauson, *yap-* (?d) maddesinde fiilin “(duvar vb.) inşa etmek; (kapı) kapatmak, (nesneleri) kaplamak, (nesneleri) birleştirmek, yapıştırmak” anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir. Temel olarak “bir araya getirme” anlamı çağrıştırdığını ifade eder (1972: 870). Bu fiilin *yapıt-* (?d-), *yaptur-* (?d-), *yapur-*, *yapığ* (?d-) gibi türevleri de bulunmaktadır (872, 873, 879.s). *Yap* (?d-) kelimesi *yapğut* ve *yapa:ku:* ile eş anlamlıdır (870.s). Clauson’a göre *yapa:ku:* (d-) kelimesi morfolojik açıdan belirsizliğini korumaktaysa da *yap-* ve *yap* kelimeleri ile ilişkisi açıktır. *-ku:* bilinen bir ektir. **Yapa-* şeklindeki farazi bir şekilden geliyor olabilir. Lehçelerde *yapağı*, *yabağa*, *yabağı*, *çabağı*, *jabağı* gibi şekillerde de görülmektedir. Osmanlı Türkçesinde *yapağ*, *yapak* şekilleri görülmekte olup “koyun yünü” anlamındadır (874.s).

Eren, *yapağı* kelimesinin OT’de *yapaku* olarak geçtiğini söyler. DLT’den aldığı bu bilgide sonundaki *-ku* ekinin (*-gu* yerine) kural dışı bir biçim sayar. “Örtmek” anlamlı *yapa-* (~ *yap-*) kökünden geldiğini söyler ve **yapa-* + *-ğu* şeklinde çözümler. Eski ve yeni bazı lehçelerdeki *yapık* (~ *yapuk*) biçimlerini *yap-* kökünün türevleri kabul eder. Türkçede

“belleme” anlamında kullanıldığını belirttiği *yapık* kelimesini de *yap-* kökünün bir türevi kabul eder (1999: 441).

Nişanyan, *yaprak* kelimesinin ET *yapurgak* şeklini vermiştir (2003: 492). *Yapağı* için de yine *yap* “keçeleşmiş yün” kelimesinden türemiş aynı anlamlı ET *yapaku*’dan geldiğini ifade etmiştir (492.s).

Gülensoy, *yaprak* kelimesinin **ya[l]p-* “örtmek, kapatmak” fiilinden geldiğini belirtmiş ve **ya(l)p-* + *(i/u)r-gAk* şeklinde çözümlenmiştir (2011, C.2: 1067). *Yapağı* ve *yapak* kelimelerini aynı maddede incelemiş ve yine *yap-* fiilini kök olarak vermiştir. Tahlili *yap-* + *-(a)ğ[1]* / *+(a)k* olarak ortak şekilde göstermiştir (C.2: 1063).

İ. Özkan, “yaklaşmak, yakınlaşmak”, “yanılmak, yanlış yola sapmak, yoldan çıkmak”, “ışık saçmak, aydınlatmak”, “yaşamak ömür sürmek”, “örtmek, kapamak” anlamlarındaki farklı **ya-* fiil kökleri olduğundan bahseder. *Yap-* “kurmak, yapmak, örmek, kapamak, örtmek”, *yapağı*, *yabırgak* / *yaburgak* (> *yafrak* > *yaprak*), *yapı*, *lapa lapa*, *yama*, *yapak*, *yaşut* “gizli”, *yaşur-* “gizlemek”, “bina” kelimeleri “örtmek, kapamak” temel anlamlı **ya-* kökündendir (2011).

MS’de *yaprak* kelimesi ET *yapurgak* şekline bağlanmıştır. *Yap-ur-ğak* şeklinde çözümlenen bu kelimenin bünyesindeki *yap-* fiilinin “örtmek”, *yap-ur-* fiilinin “gizlemek” anlamında olduğu belirtilmiştir (1336.s). *Yapağı* kelimesi ET **yapa-* (~ *yap-*) “örtmek” fiiline bağlanmış ve *yapa-ğu* olarak çözümlenmiştir (1334.s). *Yapak* kelimesi de “örtmek” anlamlı aynı fiilden *yap-ak* şeklinde türemiştir (1334.s).

Standart Türkiye Türkçesinde *yapağı* ve *yapak* (Türkçe Sözlük, 2525.s), DS’de *yapağı*, *yapak*, *yapā*, *yapaḥ* şekillerinde (C.6: 4816) karşımıza çıkan kelime “kırkılmış koyun yünü” anlamına gelmektedir. Ağızlardaki *yapık*, *yapuh*, *yapuk* şekilleri ise “yemeni, başörtüsü” anlamındadır. *Yapık* kelimesinin “dolaşık saç; asma yaprağıyla yapılan sarma; yaprak; kısa ve yayvan” gibi farklı anlamlarda da kullanıldığı görülmektedir. *Yapık-*, *yapıklan-* gibi *yap-* fiilinden türediği anlaşılan başka türevler de ağızlarda kullanılmaktadır (C.6: 4178-4179).

E. Uyg. dönemindeki *yap-* fiiliyle ilgili ifadeler şunlardır: *yabın-* “örtmek, örtünmek” (Caferoğlu, 2011: 278); *yafşur-* “yapıştırmak, yanaşmak, yapışmak” (279.s); *yapağ* “uzuv” (284.s); *yavışgu* / *yavışku* “yaprak, çelenk” (291.s); *yapağ* / *yapığ* “yapı; bağlayan, rapteden”, *yapı* “kabuk”, *yapın-* “hazırlanmak, kapanmak”, *yapırğak* / *yapırkak*

“yaprak”, *yapırgaklağ* “yapraklı”, *yapış-* “yapışmak”, *yap-* “kapamak, yaratmak, kurmak”, *yapsın-* “birleşmek, yapışmak”, *yapsur-* / *yapşur-* “yapıştırmak”, *yapşın-* “yapışmak” vd. (285.s).

DLT’de *yap-* fiili “(kapıyı) çarpmak, kapatmak, örtmek; (duvar) yapmak; (ekmeği) tandıra yapıştırmak, pişirmek; (ağ için) üstüne atmak” anlamlarındadır. *Yapaku* ismi “yün yoluntusu”, *yapaku bol-* da “baş kısmındaki kıl keçelenmek” anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır (950.s). *Yaprak* kelimesinin ise Dîvân’da *yapurgak* şekliyle yer aldığı görülmektedir (370.s).

KB’de de *yap-* “örtmek, kapamak” fiili ve *yapıl-*, *yapul-*, *yapuş-* türevleri görülmektedir (1979: 523).

Kaçalin, Dede Korkut kitabı’nda geçen *yapağulu* “gösterişli, havaleli, kabarık” kelimesini *yap+a-gu+lığ* şeklinde çözümlenmiştir. *Yapıl-* fiili “örtülmek”, *yapış-* ise “tutmak, almak” anlamındadır. Kaçalin, bu fiillerin çözümlerini de *yap-l*, *yap-ş* olarak göstermiştir (2017: 822).

Abuşka Lügati’nde *yapurgan* kelimesinin “yaprak” anlamına geldiği görülmektedir (Güzeldir, 2002: 491). *Yaşurmak* fiilinin “gizlemek” anlamında olduğu belirtilmiş ve *yaşurgaylar* “gizleyeler”, *yaşunmuş* “gizlenmiş”, *yaşundi* “gizlendi”, *yaşurun* “mağfî”, *yaşurgusu* “gizlese”, *yaşuray* “gizleyeyin”, *yaşın* ve *yaşun* “gizli ol ve gizlen” ifadelerine de yer verilmiştir (482, 483.s).

Tulum’un sözlüğünde *yapağı taramak*, *yapak* (2011: 1864), *yaprak* (1866.s) ifadeleri madde başı olarak yer almaktadır.

❖ *yarık*

bk. yıldırım

❖ *yaşın*

bk. yıldırım

bk. yaprak

❖ *yavlak*

bk. yavuz

❖ *yavuklu*

krş. yakın

DENY:

ك , غ harfleri, aşağıdaki kelimelerde *v* gibi söylenir:
... *yavuk* ki *yavuklu* bundandır, aslı *yağuk* “yakın, yaklaşık” ...
(2012: 41-42)

Bir Dudak Sesi Temâsı Neticesinde Benzeşme (Dudaksılaşma)
g (kalın sesli kelimelerde *ğ*) > *v* değişmesi: ... *yavuk* ...
(2000: 61-62)

Deny ك , غ harflerinin /v/ sesine benzer şekilde söylenildiği kelimelere örnek olarak *yavuk* kelimesini de vermiştir. Ayrıca *yavuklu* sözcüğünün de buradan geldiğini ve aslının “yakın, yaklaşık” anlamında *yağuk* olduğunu belirtmiştir.

KT’de *yavuk* kelimesinin *yağuk* şekli de verilmiş, yakınlık bildiren *yak*’tan türediği ifade edilmiştir. Kelime “nişan, nişanlanma, namzetlik” olarak tanımlanmıştır. *Yavuklu* maddesinde de “evlenmek üzere nişanlanmış, nişanlı, namzet” tanımı verilmiştir (1334.s).

Clauson, “yaklaşmak, yanaşmak, yakın olmak” anlamlı *yağū*:- fiilini verir. *Yak*- ile anlamdaştır. Ancak aralarındaki morfolojik bağ karanlıkta kalmıştır. Sadece kuzeydoğu lehçesi Kumandu ve Teleut lehçelerinde görülen *yu*:- ile Kırgız ve Kazak Türkçelerinde görülen *ju*:-, *ju*- şekillerinden bahseder. Bunlar dışında *yavu*-, *yağū*:-, *yawu*- / *yawuş*-, *yağū*- / *yavu*-, *yavı*- biçimlerine de yer verir (1972: 898-899). *Yağū:k* “yakın; komşu; komşuluk; akrabalık” ve *yağukluk* kelimeleri de bu fiilin türevlerindedir (901.s). *Yakınlık* kelimesinin *yakın*’dan geldiğini belirten Clauson, kelimeyi *yağukluk* ile ilişkilendirir (904-905.s).

Nişanyan, *yak*- “yakın olmak, yaklaşmak” fiilinden türemiş ET *yağuk* “yakın, hısım, komşu” kelimesinden geldiğini belirtmiştir (2003: 493).

Gülensoy, öteki Türk dillerinde bulunmadığını vurguladığı bu kelimeyi *yavuk+lu* şeklinde tahlil etmiştir. *Yavuk* maddesinde de *yavuk* kelimesini *yağu-* + *-k* şeklinde tahlil ettiği görülmektedir (2011, C.2: 1092-1093).

İ. Özkan, farklı anlamlı, birden fazla **ya-* fiil kökü olduğundan bahseder. *Yavuklu* kelimesi “yaklaşmak, yakınlaşmak” anlamındaki **ya-* kökünün bir türevidir (2011).

MS’ye göre de ET *yağuk* “yakın, hısım”dan gelmektedir (1343.s).

Demirci, *yavuk* kelimesinin EOT’de ilk anlamının “yakın, akraba vs.”, diğer anlamının da nişanlı olduğunu söyleyerek bugün “sevgili” anlamlı argo bir kelime olarak sadece *-lu* yapım eki almış şekliyle kullanıldığını ifade etmiştir (2016: 158).

Ağızlarda *yavuklu* sözü “nişanlanmış kız; âşık, seven; sevgili” anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır (DS, C.6: 4818). Aynı köten geldiği anlaşılan *yavrak* “cana yakın” gibi türevler de ağızlarda kullanılmaktadır (C.6: 4207).

E. Uyg. döneminde *yağuk* “yakın”, *yağukrak* “yakınca olan, daha yakın, yakınrak”, *yağu-* “yaklaşmak”, *yağuru* “yakın, kısa” ve *yavuş-* “yaklaşmak” kelimeleri kullanılmaktadır (Caferoğlu, 2011: 280, 291).

Kelimenin *yağuk* gövdesinden geldiği yönündeki genel kanıyı doğrular nitelikteki *yağuk* kelimesi “yakın, akraba” anlamında DLT’de yer almaktadır (942.s).

Dede Korkut Kitabı’nda *yavuklu* kelimesi “nişanlı, adaklı, sözlü, yavuklu” anlamlarındadır (Ergin, 1997: 324). Kaçalın, *yavuklu* olarak yer verdiği bu kelimeyi *yağ+u-k+lıg* şeklinde çözümlemiştir (2017: 822).

Abuşka Lügati’nde *yavuk* kelimesi “yakın” anlamıyla yer almaktadır (Güzeldir, 2002: 479). *Yavut* kelimesi “yakın eyle”; *yavutsa*, “yakın eylese”; *yavutupdur* da “yakın eyleyüpdür” anlamlarında kullanılan ve *yavuklu*, *yakın* gibi kelimelerle aynı kökten olduğu anlaşılan kelimelerdendir (485.s). *Yavudı* “yakın oldu”, *yavusa* “yakın olsa” şekilleri de bunlardandır (480.s). *Yavuşmak* “kavuşmak”, *yavuştu* “kavuştu” (488.s); *yavuşan* ve *yavuşkan* “yakın olan” ifadeleri de bulunmaktadır (492.s).

Tulum’un sözlüğünde *yavukulu* kelimesi “sevici, seven, ‘âşık, yâr” anlamlarıyla yer almaktadır (2011: 1877).

❖ *yavuz*

İncelenen diğer kelimeler: yamalak, yaman, yavlak

DENY:

-ek X -e- ilişkiler örneğine şu ilişkileri de yaklaştırmalı:

1.-*lAk X -lA X -li?*

2.-*dek- X -de X -di.*

... Şuna dikkat edilmelidir. Bunlar daima (-*lAk X -lA*’lı) artçıl sınıftan kelimelerden ibaret bulunmaktadır ve bunun böyle olmasının anlamı da çoğu zaman açıktan açığa göze çarpıcı açık bir ifadeyle bir nitelikte olan bu kelimelerin *kemlemci* “kötüleyici” edasıyla açıklanır. ... *yamağak X yamağamak*

...
(2012: 501)

Zarf

Türkçede zarf (katmaç^{AUE}), sıfat ve addan Fransızcada olduğu kadar açık bir biçimde ayrılmış değildir. Bu hükmümüz, aşağıdaki hâdiselere dayanmaktadır:

1.Hemen bütün sıfatlar, niteleme zarfı olarak kullanılır:

Örn.: ... *fenā* veya *kötü*^[1]

(2012: 232-233)

[1]Not: *Yaman* kelimesi bugün bu anlamda az kullanılır: *hâlim yaman*. Çoğunlukla “korkunç, müthiş, terrible” anlamını verir. Eski Osmanlıcada *kem* bazen de “yabancı” anlamında *yadlı, yatlı* kelimeleri kullanılırdı (krş. Bibliotheque Nationale. AFT, Yazmalar 394, 10. yaprak ve farklı yerleri.).

“Pek, çok” anlamında daha ileride görülecek olan *gey* kelimesi, eskiden “iyi” anlamında da kullanılırdı. Krş. XX ve Z:D:M:G: tarafından yayımlanan Selçuk şiiri ki bu kelime “fena” anlamına alınan *yavuz* kelimesinin zıddı olarak kullanılmıştır. *Yavuz, yaman*’ın “müthiş, korkunç” anlamdaşı olarak bugün zıt bir anlam “iyi, maruf” ile kullanılmaktadır (krş. *kıyak, dehşetli*). *Yavuz*, “kötü” anlamında *yavğak* kelimesine yaklaştırılabilir. Bunun “pek, çok” anlamında da kullandığı görülecektir. Bütün bu kelimeler, hakikatte bu nitelikler bazen kötü bazen iyi bir niteliğin abartılmasını bildirmektedir. Makedonya’da “iyi, âlâ” anlamında *islah* derler.

(2012: 233)

Bugünkü dilde ancak ufak miktarlardaki türemişlerde varlığı belirli diğer birtakım ekleri biz bu paragraf içinde bir araya toplamış bulunuyoruz. Bunların büyük birçoğu bugün hemen hemen tamamıyla dilden bırakılıp çıkmış pek eski yapım ekleri gibi görünüyor. Şuna dikkat edilmeli ki içlerinden birçoğu fark gözetmeyerek ya fiile ya da ada ait tabanlara katılmış bulunmaktadır ...

-Az, -Iz eki: ... *yavuz* ...

(2012: 524, 528)

*Sayı Adları**Kesirler ve kesirlik sayılar*

Kesir sayıları için bir de *buçuk* vardır.

Örn.: *beş buçuk oğka*.

Hatırlatma - *Yarı buçuk* veya^[3] *az buçuk* deyimleri “iyi kötü” anlamını verir ki *yarım yamalak* da aynı anlamdadır.

(2012: 283, 286-287)

Deny, günümüzde sıklıkla *yarım* kelimesiyle birlikte kullanılan *yamalak* kelimesini -*IAk X -IA* eklerinin ilişkilerini örneklerken *yamala-* fiiliyle birlikte değerlendirmiştir. *Yavuz*, *yaman* ve *yavlak* kelimelerinin de birbirlerine yaklaştırılabileceklerini ve “fena, korkunç” gibi olumsuz anlam ifade etme açısından yaklaştırılabileceklerini belirtmiştir. Ancak bu kelimeler *kıyak* ve *dehşetli* gibi anlam iyileşmesi yoluyla olumlu anlam taşımaya başlamışlardır. Bugün az sayıda türemiş kelimedede görülen eski yapım eklerinden biri kabul ettiği -*Az, Iz* eki için *yavuz* örneğini vermiştir.

Elöve ise *yamalak* kelimesinin *yamlak* biçiminden geldiğini söylemekte ve *yamlak* < *yablak* gelişimini vermektedir. Kelime bu hâliyle “yarım ve berbat” anlamına gelmektedir. Elöve ayrıca *yablak* kelimesinin erken dönem Osmanlı Türkçesinde yine “kötü ve berbat” anlamıyla ve *v < b* değişimiyle *yavlak* biçiminde kullanıldığını da eklemektedir (Deny, 2012: 287).

Deny'nin de bahsettiği, yine olumsuzluk bildiren *yadlı, yatlu* şekillerinde görülen bir diğer kelime EOT dönemi eserlerinden *Tabiatnâme*'de *yatlu* “kötü, fena” şekliyle karşımıza çıkmaktadır (Karasoy, 2009: 172).

Yaman kelimesinin KT'de “kötü, fena, fasit, redî; şedit, yanlış, yavuz; iyi değil” şeklinde olumsuz anlamlarla yer aldığı görülmektedir. *Yamalak* kelimesi “yamalı, yama vurulmuş, ekli” anlamındadır (1322.s). *Yavuz* ise hem olumlu hem olumsuz anlamlarla “şiddetli, şedit, pek sert ve tünd, yaman; (ziddiyetiyle) pek iyi, alâ, fevkalâde yaman, kıyak” şeklinde açıklanmıştır (1334.s).

Clauson, *yavız* biçimiyle verdiği kelimenin **yav-* kökünden geldiğini ve aslında “kötü” anlamında olup çağrışımının genellikle “manevi olarak, ahlakça kötü olan” ve “ters, uğursuz” olduğunu belirtir. *Yavla:k* ve *añiğ* ile eş anlamlı sayılabileceğini söyler. Bazı lehçelerde anlam değişiklikleri görülmektedir. Örneğin Osmanlı Türkçesinde “zalim, sert” anlamından “etkili, yaman” anlamına bu anlamdan da “iyi” anlamına evrilmiştir (1972:

881-882). *Yama:n* kelimesinin insanlar ve nesnelere için “kötü, fena” vb. anlamları ifade ettiğini söyler, 11. yüzyıldan önce takip edilemediğini dile getirir (937.s).

Hamilton da *yawlak* “kötü, fena” kelimesinin *yawız*, *yawğan* ve *yaman* ile aynı kökten türemiş olabileceğini belirtmiştir (2011: 229).

Nişanyan, *yaman* kelimesini **yam-* şeklinde ve “kötü ve bozuk olmak” anlamındaki bir fiilden türemiş olabilecek ET *yaman*’a bağlamıştır (2003: 491). *Yavuz* kelimesinin de “kötü” anlamlı farazi **yav* kökünden türemiş olması muhtemel ET *yavız* / *yavuz*’dan geldiğini ifade etmiştir (493.s).

Gülensoy, *yavuz* kelimesinin **yav-* “kötülemek” fiiline eklenen *-(i)z* eki ekiyle türediğini söyler. **Yabır* kelimesinden geliyor olabileceği görüşünü de paylaşır. Bu görüşe göre *yabır-t-* fiili “kötülemek, mahvetmek” anlamındadır ve **yabır-ı-* fiilinden gelmektedir (2011, C.2: 1093). *Yaman* kelimesini açıklarken DLT’de geçen *yawlak*, *yawuz*, *yawa* “heder, boşu boşuna, lüzumsuz”, *yawarlık* “boşluk, beyhudelik, lüzumsuzluk” kelimelerini de paylaşmıştır. Kelimeyi **yaw(v/f)+man* şeklinde çözümlenmiştir (C.2: 1050). Halk ağzında kullanıldığını belirttiği *yavlak* “çok, çok fazla; uğursuz; alışılmamış, yabansı” kelimesinin ET *yawlak*, *yablak*, *yawlāk*, *yawlāhk* ve OT *yawlak* şekillerini paylaşmış ve çözümlemesini **yaw-la-k* şeklinde yapmıştır (C.2: 1091). *Yamalak* kelimesini ise *yamak+la-k* şeklinde çözümlenmiştir (C.2: 1050).

Kaçalin, *yaman* kelimesini **yab+man* şeklinde çözümlenmiştir (2017: 822).

İ. Özkan, farklı anlamlı **ya-* fiil kökleri olduğu “kötülemek”unu söyler. Bu anlamlar “yaklaşmak, yakınlaşmak”, “yanılmak, yanlış yola sapmak, yoldan çıkmak”, “ışık saçmak, aydınlatmak”, “yaşamak, ömür sürmek”, “örtmek, kapamak”tır. *Yabız* “kötü, fena”, *yablak* “kötü, kötülük, nifak” kelimeleri “yanılmak, yanlış yola sapmak, yoldan çıkmak” temel anlamlı **ya-* kökündendir. Yer verdiği diğer türevler *yazuk*, *yañılmak*, *yazılmak* “yolunu şaşırmaq”, *yanılış* / *yanlış*, *yabır-t-* “bozguna uğratmak”tır (2011).

T. Tekin, zetasizm örnekleri arasında *yavuz* kelimesine de yer vermiştir. Kök. *yabız* “kötü”, E. Uyg. *yabız*, *yawız*, DLT *yawuz*, *yafuz* şekillerinin **yabır*’den geldiğini belirtmiştir (2013a: 29).

Ergin, azlık - çokluk zarfları arasında EOT döneminde de kullanıldığını belirttiği *yavlak* kelimesini de saymış ve bu kelimeyi “çok” anlamıyla vermiştir. Bu zarfın artık unutulduğunu ifade etmiştir (2007: 262).

Çolak, *yamalak* kelimesini çoğunlukla *yarım yamalak* kalıplaşmış ifadesinde geçen Türkçenin fosilleşmiş bir kelimesi olduğunu ifade etmiştir. Taradığı hiçbir kaynakta kelimenin bağımsız kullanımına rastlamadığını da eklemiştir (2017: 107-108).

MS’de *yavuz* kelimesinin **yav-* “kötüleştirmek” fiilinden gelen ET *yavız* “kötü”den geldiği belirtilmiştir (1343.s). *Yaman* kelimesinde şu tahlil verilmiştir: ET *yaman* “kötü” < **yam-man* < **yav-man* < **yav-mak* “kötüleştirmek” (?) (1331.s). *Yamalak* kelimesinin *yarım yamalak* söyleyişinde geçtiği belirtilmiş ve *yama+la-k* şeklinde çözümlenmiştir (1331, 1339.s).

DS’de *yamalak* kelimesinin “yarım kalmış” anlamında olduğu ve “iş için, *yarım* sözcüğüyle birlikte” kullanıldığı belirtilmiştir (C.6: 4154). *Yavuz* kelimesi “iyi, güzel, iyi huylu; yiğit, mert; eliaçık; becerikli, çalışkan; sert, keskin, yabanıl; ısrırgan (köpek için); iyi, güzel, olağanüstü” gibi hem olumlu hem olumsuz anlamlarla kullanılmaktadır (C.6: 4818). *Yavlak* kelimesi “çok, çok fazla; uğursuz; alışılmamış, yabansı; uzun, uzamış” (C.6: 4207, 4818); *yaman* ise “kötü; becerikli, iş bilir; kurnaz” (C.6: 4155, 4814) anlamlarıyla derlenmiştir.

Köktürk Bengü Taşları’nda *yabız* şeklinde görülen kelime “kötü, perişan”, *yabız yablak* ikilemesi de “perme perişan” anlamlarındadır. *Yablak* kelimesi tek başına kullanıldığında da “kötü, fena, perişan; kötülük” anlamlarındadır. *Yabrit-* fiili ise “perişan etmek” anlamında karşımıza çıkmaktadır (Ercilasun, 2016: 725).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde “kötü, fena” anlamlarındaki bu kelimeler *yabız / yavız, tablak / yavlak, yaman* şekillerinde yer almaktadır (Caferoğlu, 2011: 278, 283).

İncelenen kelimeler DLT’de *yaman* “her şeyin kötüsü” (360.s), *yawlak* “Oğuzca ve Kıpçakça her şeyin kötü olanı; her şeyin en şiddetlisi, sert olanı; ters huylu (insan)” (367.s), *yawuz* “kötü; bozuk; zavallı, zayıf” (352, 961.s) şekillerinde yer almaktadır. *Yamalak* kelimesi ile ilgili *yama-* “yamamak” ve *yamal-* “(elbise vb. yamanmak)” fiillerinin de DLT’de yer aldığı görülmektedir (947.s).

KB’de *yawuz* ve *yawlak* kelimeleri “kötü” anlamıyla yer almaktadır. *Yawrı-* “zayıflamak, güçsüz hâle getirmek”, *yawrit-* “kötülemek, yıpratmak” kelimeleri de kullanılmıştır (1979: 532-533).

Dede Korkut Kitabı’nda *yavuz* kelimesi “yaman, kötü, kötülük, fena, müthiş” anlamındadır (Ergin, 1997: 324). *Yaman* da aynı anlamlarla kullanılmıştır (318.s).

17. yüzyılda *yavlağ* “berk, pek, kıati, hâyilî, gâyet, cidden” (Tulum, 2011: 1877), *yauz*, *yavuz*, “sert, sarb, yemân; hiddetli, zâlim” (1877.s), *yemân* “bed kıástlü, fitnecü, ahl-i gâdr” (1887.s) sözcükleri kullanılmaktadır.

❖ *yaya*

bk. ayak

❖ *yayla*

İncelenen diğer kelimeler: kışla, kışlak, tuzla, tuzlak, ulu, yaylak

DENY:

-ek X -e- ilişkiler örneğine şu ilişkileri de yaklaştırmalı:

1.-lek X -le- X -li?

2.-dek X -de- X -di.

... Şuna dikkat edilmelidir. Bunlar daima (-*lAk* X -*lA*’lı) ardıcıl sınıftan kelimelerden ibaret bulunmaktadır ...

Bu ilişkilerde belirli -*lAk*’lı adlar, çoğu zaman yer adlarıdır ... :

kışlak X *kışlamak*;

yaylak X *yaylamak*,

tuzlak X *tuzlamak* ...

(2012: 501)

Ünsüz Düşümü

... Türkiye Türkçesinin özellikle çok heceli kelime sonlarındaki eklerde, gırtlak seslerini düşürmeğe doğru gösterdiği genel eğilim de dikkate değer.

... *kışla*, *kışlak* yerine,

yayla(k), *yaylak* yerine,

tuzla(k), *tuzlak* yerine ...

(2012: 89-90)

Tonlu damak seslerinin düşmesi: Genellikle Türkçede, özellikle Oğuz Türkçesinde (ve Türkiye Türkçesinde) tonlu damak seslerinin pek sabit olmadığını görmüştük.

... sondaki *g* sesi çeşitli Türk dillerinde iki tip muameleye mâruz kalmıştır: Tonlulaşma ve ıslanma (bazen kaybolmayı takiben) ...

İşte sondaki damak sesinin düşmesine birkaç örnek: ... *ulu* (büyük, Ulu Cami - Bursa’da- gibi deyimlerde kullanılmakta), *Ulukışla* (Anadolu’da bir yer adı), *Uluğ*, aynı zamanda özel isimdir; *kış-lağ* yerine *kış-la* (karş. *Ulukışla*) askeri karargâh, kelime anlamı kış mahalleleri; *yay-la* (yüksek dağ, kelime anlamı yaz

mahalleleri, eskiden *yay* = ilkbahar, yaz (mod.); *tuz*'dan *tuz-lağ* yerine *tuzla* (tuzocağı) ...

Yukarıda zikredilen *kışla* ve *yayla* kelimelerinin, Türkiye Türkçesinde, sonunda tonsuz ünsüz bulunan şekli de mevcuttur: *kışlak*, *yaylak*. Böylece kelimelerin gerçekte göçebelerin diline ait olduğu ve bu ikinci telâfuzla, “kış mahâlleleri, yaz mahâlleleri” demek olan ilk anlamlarını özenle muhafaza ettikleri anlaşılır (Kökeni lehçe farklılıklarına veya doğudan alınan kelimelere dayanır.). (2000: 119, 120)

Dîvânu Lugâti't-Türk'de (I, 165.s. ve aşağısı, 205.s. ve aşağısı, II, 92.s. ve aşağısı, 179.s. ve aşağısı, III, 55.s.) *-ik* ekinin ada ait bir tabana katılmasıyla türemiş bir sıra başlayışlı fiilleri verilmektedir. Örn.: ... *Yıl yazıktı (küzükti)* “Hava baharlaştı (güzleştı).” (III, 55.s.) ... (2012: 458)

Başka Bir Addan Türemiş Adlar

II. Asıl türemişler

-IIK ve II ekleri

... *-II* eki Eski Türkçede yine sıfat meydana getirmeye yarayan (çınlamalı gırtlak sesi *g* ile) *-IIg* ekine denktir. *-IIk* eki daha önce Eski Türkçede de (boğuk gırtlak sesi *k* ile) vardı. ...

Örn.: Eski Türkçede *uflug* (sıfat), *uflugluk* (ad) “ululuk” ...

(2012: 293, 301-302)

Deny, *-IAk* ekinden bahsettiği kısımda ve kelime sonunda ünsüz düşümünden söz ederken *yayla*, *yaylak*, *kışla*, *kışlak* kelimelerini örnek olarak vermiştir. Yine bu kısımlarda ve *-IIk* ekiyle ilgili bölümde *ulu* / *ulug* kelimesi de geçmektedir. Bir başka yerde *kışlak*, *yaylak*, *tuzlak* kelimelerinde sondaki gırtlak sesinin düştüğüne de değinmiştir.

KT'de *yaylak* kelimesinin “Türkî-i kadîmde ‘yaz’ demek olan *yay*'dan” geldiği belirtilmiş, *yayla* kullanımı da verilmiştir. “Yazı yaylada geçirmek, yaylada bulunmak; yaylada otlamak, yaylaya çıkarılmış olmak” anlamlarıyla *yayla-* fiili ve “yaymak” demek olan *yaz-* fiilinden geldiği belirtilen *yazı* “ova, düz yer” gibi diğer bazı türevler de sözlükte yer almaktadır (1335, 1336.s.). *Kışla*, *kışlak*, *kışlamak* kelimeleri de *kış* kökünün türevleri ve çoğunlukla *yayla*, *yaylak*, *yaylamak* kelimelerinin mukabili olan anlamlarla verilmiştir (652.s.). *Ulu* “büyük, iri, azim, kebir, büzürg” kelimesinin aslının *ulug* olduğu; *ulu dağ*, *ulu ağaç*, *ulu adam* gibi kullanımların bazı tabirlerde sınırlı kalıp diğer alanlarda *büyük* kelimesinin kullanıldığı da belirtilmiştir (1274.s.).

Clauson, sözlüğünde *yaz-* fiiline üç ayrı maddede, üç ayrı anlamla yer vermiştir. İlk verilen *yaz-* fiilinin “çözmek; (katlanmış bir şeyi) açmak; eritmek” gibi bazı özel kullanımları yanında genel olarak çağrıştırdığı anlam “(bir şeyi) daha basit bir şekle

dönüştürmek”tir. Diğer bir yaz- fiili “hata yapmak, ihmal etmek; günah, suç işlemek” demektir. Üçüncü verilen yaz- ise “yazı yazma” eylemidir. (1972: 983-984). “Ova, yazı” anlamındaki yazı: kelimesi ilk verilen yaz- fiilinin bir türevi olup “geniş, açık ova” anlamındadır (984.s). *Yayla:ğ* “yayla, yaz mevsiminin geçirildiği yer” kelimesi *yayla:-*’tan gelmektedir. Çağatay Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde *yaylak* olarak geçmektedir (981.s). “Yazı geçirme, yazın yerleşme” anlamındaki *yayla:-* fiili de *ya:y* kökünden gelmektedir (982.s). *Ya:y* ve *ya:z* ilkbahar ve yaz gibi sıcak mevsimleri ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. *Ya:z* aslında yaz mevsimini ifade ederken daha sonraları ilkbahar için de kullanılmıştır. *Ya:y* daha çok ilkbaharı karşılamaktadır. Fakat *yayla-* “yaz mevsimini geçirmek” anlamındadır. Clauson’un *ya:z (ñ-)* maddesinde Macarcada *nyár* şeklinde oldukça eski bir alıntı olarak görüldüğünü de eklemiştir (980, 982.s). *Uluğ* maddesinde hem gerçek hem mecaz olarak “büyük, kocaman” anlamında olduğunu belirtir. “Dede” veya “en büyük oğul” için de kullanılır. Clauson’a göre *uluğ* şekli bir temel bir şekil olmalıdır. *U:* “uyku” veya *u:-* “muktedir olmak” fiilinden de türemiş olamayacağı fikrindedir. Bu köklerle anlam ilgisi de yoktur. Azerbaycan Türkçesinde *böyük (beğük)*, Osmanlı Türkçesinde *büyük* kelimelerinin *uluğ* yerinde kullanıldığını eklemiştir (136.s).

Eren, *yayla*, *kışla* kelimelerinin *yaylak*, *kışlak* şekillerini de vermiş; *yay* “yaz” kökünden gelen *yaylamak* ve *kış* kökünden gelen *kışlamak* fiililerini bu kelimelerin kökleri olarak belirtmiştir (1989). *Yayla* için *yayla-* “yazı geçirmek” + *ğ*, *k ek* tahlilini vermiştir. ET’de *yaylağ* biçiminin de olduğunu söyler. OT’de de *yaylağ* biçimindeyken E. Kıp.’da *yaylak* olarak kullanılmıştır. Doerfer’in “yaz” anlamındaki *yay*’ın bir türevi olduğuna dair görüşünü de paylaşır (1999: 446). *Yay* kelimesi Anadolu’nun birçok yerinde “yaz” anlamında kullanılmaktadır. Anadolu’da *Yayla* ve *Kışla* adıyla anılan pek çok yer olduğunu belirtirken “güzün oturulan yer” anlamındaki *güzle* kelimesinden de bahseder. Muğla ve Isparta’da *yazla* adında birkaç köy bulunduğunu bildiren Eren bu adı da “yazın oturulan yer” anlamına gelen yeni bir kelime kabul eder (1989). *Tuzla*’yı ise *tuz +la* şeklinde çözümlenmiştir (1999: 420).

Nişanyan, ET *yāy / yāz* “bahar veya yaz mevsimi” kelimesinden *yaz*; ET *yaz-* “açmak, sermek, yaymak” kelimesinden *yay-*, *yaz-*, *yazı* “ova, kır, boş ve açık yer”; ET *yaylağ / yaylak* “açıklık yer, yazlık konaklama yeri” kelimesinden *yayla* kelimelerinin türediğini belirtmekte hepsini ilişkili görmektedir (2003: 494). *Kışla* kelimesi ET *kışlağ*’dan (231.s); *ulu* ise yine ET *uluğ*’dan gelmektedir (471.s).

Gülensoy, *yay* kelimesinin “*hlk.* yaz ayı” anlamına geldiğini belirterek *yay-y* şeklinde tahlil etmiş, *yay-* fiilini “germek, yaymak, dağıtmak, sermek; açmak; yayıkta dövmek, hamur açmak” olarak açıklar ve ET *yad-* şekline bağlar. Bu fiili de **ya-d-* şeklinde açıklamıştır (2011, C.2: 1093-1094). *Yay-* fiilinin pek çok türevi yanında *yayla-* “yazın yaylada oturmak” ve *yayla* “deniz yüzeyinden yüksek yeryüzü parçası; yaylanacak yer” kelimelerini de vermiş, bu kelimeleri *yā-y(< z)+la-* ve *yā-y(< z)+la-* şeklinde tahlil etmiştir. *Yaylak* “hayvanların yayılıp otlamasına uygun yer, otlak” kelimesinin tahlilini de *yā-y(i)l-(a)k* biçiminde göstermiştir (C.2: 1098). *Kışla-* fiilini *kış+la-* şeklinde çözümleyen Gülensoy, Türkiye Türkçesindeki “askerlerin toplu olarak barındığı büyük yapı” anlamıyla yer verdiği *kışla* ve *kışlak* “*hlk.* kışın barınılan yer” kelimelerini de *kış+la-ğ* şeklinde tahlil etmiştir (C.1: 519). Gülensoy’un *ulu* kelimesini ise **ül* “temel, asıl, kök”+*lug* “sıfat yapım eki” şeklinde çözümlediği görülmektedir (C.2: 965).

Hamilton’un İyi ve Kötü Prens Öyküsü’ndeki notlarında yaptığı tahlil de *ul* “toprak, temel” + *lug* ? şeklindedir (2011: 161).

Erdal, Eski Uygur Türkçesinde “muhteşem” anlamındaki *uluğ* kelimesini *ul+lug* şeklinde tahlil etmiştir (1983).

Yavuzarslan, *yaz* ve *yay* kelimelerinin tarihî metinlerdeki kullanımınının karışık olduğundan bahseder. Türk dilinin ilk metinlerinde *yaz* daha çok altı aylık bir mevsimin karşılığıyken, *yay* ise sadece yaz mevsimini karşılamaktadır. DLT’de de net bir kullanım olmadığını belirten Yavuzarslan, Harezmi sahasında *yaz* “ilkbahar”, *yay* “yaz” olarak kesinlik kazanmaya başlamıştır. Kıpçak sahasında tam tersi kullanım da görülmektedir. EOT döneminde de çift kullanım görülmektedir. Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde ise *yay* kullanımdan düşmüştür (2011).

Ögel, Oğuz boy adlarının kökenlerinden bahsederken *yazır* boyunda *yad-*, *yay-* ve *yas-* şekilleri olduğunu da aktardığı *yaz-* “yaymak” fiilinden geldiğini belirtmektedir. Kâşgarlı Mahmut’un *yazgır* olarak yazdığı bu kelimedeki ekin *-gır* / *-gur* eki olduğunu, ettirgenlik durumu kattığını çeşitli karşıt ve aynı yönde görüşlerle birlikte paylaşır. *Yaz-gur-* fiilinin “birbirine bağlamak; günah işlemek ve işletmek” anlamlarına geldiğini, *ötkür-* ve *ötkür* örneğinde olduğu gibi *yazgur* şeklinde bir ismin de olması gerektiğini söyler. *Yazgır* sözünü Reşideddin “çok ülkeye hâkim olan”, “Ebulgazi Bahadır Han “iller akası yani iller büyüğü” şeklinde anlamlandırmıştır. “İllerin büyüğü” anlamı için *yazgır* sözünün başka bir kökle açıklanması gerektiğini belirten Ögel DLT’de geçen *yas-* “dağıtıp yaymak

ve çözmek” fiilini öne sürmüş ve **yas-gır* şeklini bir prototip olarak düşünmüştür. Ayrıca *yasa-* fiili ile ilgili olup *yasagır* şeklinde de olabileceğini ekler (2003: 335-336).

Karabacak, Kâşgarlı Mahmut’un birçok yerde *yay*’ı *kış*’ın zıt anlamlı olarak göstermesine rağmen Ramstedt, Räsänen, Poppe gibi isimlerin Macarca *nyar*’ı Türkçe *yaz* ile birleştirdiklerini söyler ve Ligeti’nin de *nyar* ile *yaz* arasındaki köken ilişkisini incelediğini belirtir. Ligeti’nin *nyar*’ın başındaki *ny*’nin Macarcada kullanılan eski Türkçe alıntılar açısından kurala aykırı bir ses olduğu yönündeki görüşünü dile getirmiştir (2004).

Ergin, isimden isim yapan *-la*, *-le* ekinin bir iki örnekte sınırlı kalmış, işlek olmayan bir ek gibi görüldüğünü söyler ve aslında işlek olduğunu vurgular. *Kışla*, *yayla* kelimelerini örnek vererek yer adı yaptığını belirtir. Bu örnek kelimelerin aslının ise *kış-la-*, *yay-la-* fiillerinden yapılan *kış-la-ğ* ve *yay-la-ğ* isimleri olduğunu, *ğ-* sesinin düşmesi ile *kış-la*, *yay-la* şekline geçtiklerini, dolayısıyla *-la-* isimden fiil yapma ekinin, isimden isim yapma eki durumuna düştüğünü ifade eder (2007: 178).

MS’de *yayla*, ET *yaylağ* şekline bağlanmış ve diğer türevlerde olduğu gibi uzun ünlülü “ilkbahar” *yāy*’dan *yay+la+ğ* şeklinde türediği belirtilmiştir. Kelimenin Farsçaya da geçtiği eklenmiştir. *Yaylak*, *yay+la-k*; *yaylamak* ise *yay+la-mak* olarak çözümlenmiştir (1344.s). *Yaz* kelimesinin ET *yāz* “yaz, ilkyaz”dan geldiği ifade edilirken *yazlamak* maddesinde ise *yaz+la-mak* çözümlemesine yer verilmiştir (1345.s). *Kışla* ve *kışlak* kelimelerinin tahlilleri *kışla-ğ*, *kışla-k*; *kışlamak* fiilinin ise *kış+la-mak* olarak yapılmıştır (673.s). *Ulu* kelimesinin de ET *uluğ*’dan geldiği, kökünün belli olmadığı ifade edilmiştir (1283.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında “yazmak; açıp yaymak; muntazam aralıklarla yarıklar açmak; yaylamak” anlamlarında kullanıldığını belirttiği *yaz-* fiilini ET *yaz-* şekline; *yayél-* şeklinde de görülen *yayıl-* fiilini ise ET *yayıl-* şekline bağlamıştır (1995: 336). *Yazı* “yayla; kır; dağ” için de de yine ET *yazı* biçimini verdiği görülmektedir (337.s).

Ağızlarda *yazmak* “sermek, açmak, yaymak”, “hamur açmak”, “sofra hazırlamak, kurmak”, “yarmak, çizmek”, “gelin yüzü süslemek”, “ayırma”, “büyü yapmak”, “yaklaşma bildirir yardımcı eylem” vb. olmak üzere pek çok anlamda karşımıza çıkmaktadır. *Yaymak* “otlatmak; sermek; yayığı çalkalamak” anlamlarındadır. *Yazı* “yabancı yer; ova, kır”, “alın yazısı, yazgı”; *yay* “yaz; yaz mevsiminin, 20 Mayıs ile 15 Haziran arasındaki bölümü”; *yazla*, *yazlama* “yazın göçülen ya da gezmeye gidilen yüksek, serin yer, yayla; balkon”; *yazlak* “bağ, bostan kulübesi; bol otlu sulak yer; kalem”; *yazgı*,

yaygı, yayğu, yaykı, yazğı “hasır, çul, kilim, halı gibi serilen şeyler”, “alinyazısı”, “mektup; yazı” gibi pek çok *yaz-* türevi kelime kullanılmaktadır (DS, C.6: 4210, 4215, 4217-4218, 4219, 4819). *Kış* kelimesi de *kışla* “koyun veya keçi sürülerinin gecelediği ya da kışın barındıkları kapalı ağıl; köye yakın tarla; yakın köye gönderilen kışlık eşya”; *kışlak* “köy”; *kışlakçı* “sürekli olarak yazlıkta oturan kimse” gibi kelimelerde görülmektedir (C.4: 2847).

TS’de *yazı, yazu* “ova, sahra, ıssız kır”; *yazla* “yayla”; *yaylamak, yazlamak* “yaylada yaz mevsimini geçirmek; iyi bir yerde vakit geçirmek; bahar olmak”; *yaylak* “yazı geçirmek için çıkılan yüksek yer, yayla”; *yayın* “yazın” (240.s) ve *kışlak, kışlağ* “kışın barınılan yer”; *kışlamak* “kışı geçirmek” (138.s) ile *ulu, ulı* “zengin, ağır, çok büyük, pek önemli; şerefli, saygıdeğer”; *uluğ* “ulu, büyük” kelimeleri ile bazı başka türevler yer almaktadır (218-219.s).

Köktürk Bengü Taşları’nda *kışla-* fiili “kışlamak, kışı geçirmek” anlamında kullanılmıştır (Ercilasun, 2016: 689). *Uluğ* kelimesi de “büyük, ulu; yaşlı” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (723.s). *Yay* ve *yaz* kelimeleri de bulunmaktadır. Bunlardan *yay*, “yaz”; *yaz* ise “ilkbahar” anlamındadır. *Yazı*, “ova” demektir (728-729.s).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde incelenen kelimeler ve onlarla ilgili bazı türevler şu şekil ve anlamlarda yer almaktadır: *yad-* “yaymak, açmak, gelişmek”, *yadın-* “açılmak, itiraf etmek”, *yadıl-* “yayılmak, dağılmak” (Caferoğlu, 2011: 279); *yai* “yaz”, *yaila-* / *yayla-* “yazı geçirmek, yaylamak”, *yailık* “yazlık (ev)” (280.s); *yayıl-* “yayılmak, dökülmek, taşmak, dağılmak”, *yaz* “yaz, ilkbahar”, *yazı* “ova, düz yer” (291.s); *uluğ* “ulu, büyük, seçkin, seçme, asil” (264.s), *uluğad-* / *ulğad-* “yaşlanmak, kocalmak” (265.s) vd.

Yaz- fiili DLT’de “çözmek; (sözü) yanlış söylemek, yanılmak; ıskalamak; Oğuzcada yazmak; yaklaşma bildiren tasvir fiili” anlamlarıyla yer almaktadır (962-963.s). Bu fiilin pek çok türevi ve ilgili kelimelerden bazıları *yaza-* “baharı (bir yerde) geçirmek”, *yazak* “Yağma ve Tohsı lehçesinde otlak”, *yazı* “açık arazi, açıklık, kır, ova”, *yazıgıg* “bağından serbest bırakılmış (at vb.)”, *yazık-* “bahar olmak, bahar gelmek”, *yazıl-* “çözülme, açılmak”, *yazın-* “bizzat çözmek”, *yāz* “ilkbahar; yaz” ve *yāy* “yaz; ilkbahar”, *yayık-* “bahar olmak, bahar gelmek”, *yayıl-* “(asker vb.) yayılmak”, *yayla-* “yaz mevsimini geçirmek, yaylamak”, *yaylag* “yayla, yazlık”, *yaylat-* “(dağ vb. yerlerde) oturtmak, yaylatmak”(961-964.s).

Kâşgarlı Mahmut, “Ġ için üç hâl” olduğunu belirtmiş ve bu hâllerden ikincisinde kök hâlindeki isimlerin sonuna gelerek yer ismi yaptığını ifade etmiştir. ييلاغ *yaylağ* ve

قشلاغ *kışlağ* kelimelerini buna örnek olarak vermiştir. Bu kelimelerin *yay* “yaz” ve *kış* kelimelerinden geldiğini söylemiştir. Atalay ise çeviride eklediği bir dipnot ile Kâşgarlı'nın yanlış olduğunu, bu kelimelerdeki mekân anlamının Ğ harfinden değil, Ğل ekinden geldiğini belirtmiştir. *Yaylak, kışlak, tarığlak, suğla, tuzla* örneklerinde aynı durumun söz konusu olduğunu ifade etmiştir (2013, C.1-1: 13).

KB'de de *yay* “ilkbahar, yaz”, *yay-* “yaymak”, *yayıl-* “yayılmak, sarsılmak”, *yaz* “yaz, ilkbahar”, *yaz-* “çözmek; şaşırmaq, yanılmak”, *yazı* “kır, ova”, *yazıl-* “açılmak, çözülmek; yayılmak” (1979: 533, 534) kelimeleri pek çok yerde kullanılmıştır. Eserde *ulu* kelimesi *uluğ* şeklindedir. Çeşitli türevleri de yer almaktadır (493.s).

Dede Korkut Kitabı'ndaki ilgili sözler şunlardır: *yayla* “yayla”, *yayla-* “yaylaya çıkmak, yaylada yaz mevsimini geçirmek, yazın yaylada oturmak”, *yaylak* “yazı geçirmeğe mahsus yüksek yer, yazın yayla olarak kullanılan dağ, yayla”, *yaylım* “otlak, hayvan sürüsünün otlamak için yayıldığı yer” (Ergin, 1997: 325); *yaz* “yaz (mevsim)”, *yaz-* “yazmak”, *yazı* ve *yazu* “ova, sahra, kır, yaban yer”, *yazıl-* “yazılmak”, *yazın* “yazın, yaz mevsiminde” (326.s). Kaçalın, metindeki *yayıl-* “dağılmak” fiilini *yād-'l-* şeklinde çözümlenmiş, *yazı* kelimesini “kır” olarak tanımlamıştır. *Yaz* ise *yāz* aslından geliyor olup “ilkbahar” demektir (2017: 823). Kaçalın, yine Dede Korkut Kitabı'ndaki *ulu* kelimesini “baş, büyük” olarak açıklamış ve *ūl+'g* şeklinde çözümlenmiştir (820.s).

Abuşka Lügati'nde *uluğ* ve *uluğ* maddesinde “ulu ve büzürk” açıklaması yapılmış ve şu şekilde örneklenmiştir: “Tārīḫ-i Enbiyā' da Yūsuf 'Alehi's-Selām qarındaşları satduğı maḥalde gelür ki: O kāfilening uluğı bile kim anı Mālik'dür on yiti kalb diremğa bey' kıldılar” (Güzeldir, 2002: 153).

❖ *yaylak*

bk. yayla

❖ *yaz-*

İncelenen diğer kelimeler: yazık

krş. yayla

DENY:

Yaklaşma fiili

Yapılmasına çok az kalan, az kalsın yapılacak olan eylemleri bildirmek için -A 'lı zarf-fiillere *yazmak* yardımcı fiili ilave edilir.

Örn.: *düşe yazdı* (yani az kaldı düşecekti^{AUE}).

Eski *yaz-* fiili “(düğümü) çözmek; (ok hedefini) kaçırmak; (at ayağı) kaymak, sürçmek (*Dîvânu Lugâti't-Türk*, III, 45.s.), günah etmek” anlamlarını veriyordu ki Osmanlıcada *yazık* “günah” kelimesi bu son anlamındadır. *Uru yazdık* biçiminde yardımcı olarak kullanışını zikreden *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *yaz-* fiilinin “yazı yazmak” anlamıyla (Osmanlıcada olduğu gibi) Oğuzlarda kullanıldığını ilave ediyor. Yine *krş. yasta-* fiili ki Altaycada yaklaşma yardımcı fiili görevini görmekte olup -A zarf-fiiliyle aynı tarzda yapılır. Bu biçimdeki ifade tarzı eskimiştir. Bunun yerine *az kaldı* biçimindeki kişisiz deyim kullanılır.

...

(2012: 443-444)

Çınlamalı gırtlak sesleri olan *-iglig* 'li türemişlerdeki (tümleç) “edilgen” anlamı, evvelden beri, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 422, 413.s., I ve III, 38.s.'de şöyle örneklerle kaydedilmiştir: ...

yadığlıg tâşâk *krş.* Osm. “yayılmış döşek”^{AUE};

yazığlıg at (*krş. yaz-* fiili).

(2012: 478)

-(I)k eki

-(i)k / (i)k ve *-(ü)k / -(u)k* biçimlerinde yazılan bu ek oldukça büyük bir sayıdaki türemişleri meydana getirmeye yarar. Bununla beraber bu ek canlı olmayıp bu sayfadaki birçok kelime kullanış dışında kalmıştır.

-(I)k 'lı adlar, *-mA* 'lı adlar gibi ... eğer ettirgen çatıdan türemiş iseler edilgen bir anlam alırlar ...

Ettirgen çatılardan yapılma edilgen anlamdaki *-Ik* 'lı sıfatlar şunlardır: ...

yazık (Balkanlarda, lehçe sözlüğü olarak) “yayılmış günah, ziyan” ...

(2012: 496)

-I eki hemen hemen yalnızca adlar meydana getirmekte kullanılır.

Yalnız hiç olmazsa sınırlı bir sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş *-Ik* ekleri yerini tutarlar: *ölü(k)*, *dura(k)*, *biti(k)*, *yazı(k)* gibi.

Kökenleri her ne olursa olsun *-I* 'lı türemişler şunlardır: ... *yazı* ve Eski Osmanlıca *biti* ...

(2012: 518)

Dokunaklı ünlemler

... Aslında “günah, ziyan, ayıp” demek olan *yazık* adı “vah vah!”ın anlamdaşı gibi kullanılır (“Günah etmek, hata etmek” anlamına *yazmak* fiil adından).

Örn.: *Yazık şu biçareye!*
(2012: 649, 651)

Eski Osmanlıcada *var* ve *yok* kelimelerinin özel kullanım durumları

... Yönelme hâlinde bir ad ve bir fiil adıyla veya şart fiilli bir bağımlı cümlesiyle beraber buldukları zaman *var(dır)* “(izin) vardır, olur, caizdir, müsaittir, meşrudur” anlamlarını ve *yok(dur)* “olmaz, yasaktır” anlamlarını bildirir. ...

Örn.: *Hâyize (aybaşlı^{AUE}) ya nüfesâ (lôhusa^{AUE})ya tahta yazmak var mı yok mu^{AUE}*(Hulviyât-ı Şâhî, 67. yap.)*
(2012: 727-728)

Deny, *yaz-* fiilinin eskiden “(dügümü) çözmek; (ok hedefini) kaçırmak; (at ayağı) kaymak, sürçmek, günah etmek” gibi anlamlara geldiğini, *yazık* kelimesinin “günah etmek” anlamıyla ilgili olduğunu söylemiştir. *-(I)k* eki başlığında da örnek olarak *yazık* “yazılmış günah, ziyan” kelimesini vermiştir. Bir başka yerde de *vah vah* anlamında kullanılması yönüyle yine *yazık* kelimesine yer verdiği görülmektedir. *-I* ekinin sınırlı sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş *-k* ekleri yerini tutmasına da *yazı(k)* örneğini vermiştir. Bu durumda belki de “kader” anlamlı *yazı* kelimesine bu bağlamda yaklaşmak gerekebilir. *Yaz-* fiilinin *yay-* anlamında kullanılmasına örnek olarak ise *yadığlıg tâşâk* “yayılmış döşek”; *yazıgıg at* tamlamaları verilebilir.

Elöve, Deny’nin *var* ve *yok* kelimelerinin özel kullanımlarından bahsettiği bölümde verdiği “*Hâyize (aybaşlı) ya nüfesâ (lôhusa)ya tahta yazmak var mı yok mu?*” örnek cümlesinde yer alan *tahta yazmak* tabirini açıklamıştır. Burada *yaz-* fiilinin “yay-, aç-” anlamlarıyla kullanılmış olabileceğini dile getirmiştir (Deny, 2012: 728).

KT’de *yaz-* fiilinin şu anlamları verilmiştir: Yaymak, döşemek, açmak, bast etmek; kalem ve mürekkeple kağıt üzerine veya diğer bir aletle her sathın üzerine veya diğer bir aletle her sathın üzerine hurûf resm veya hakkederek okunacak bir şey çizmek, ketb u tahrîr etmek; telif ve tasnif etmek; muharrirlik etmek; yazı meşk etmek; bir silk ve hizmete kabul edip ismini deftere kaydetmek; mektupla bildirmek veya tahriren arz ve inha etmek, işar etmek; mektup göndermek, muhabere etmek; eski şivede sîga-i iltizâmiyyeden sonra fi’l-i i’âne gibi kullanılarak kurbiyyet yani ‘ “az kaldı” manasını beyan eder (düşeyazdı). *Yazık* kelimesinin anlamı ise “boşuna sarf olunan, beyhude yere giden, itlâf ve israf edilen, heder; zarar, ziyan, gadir, mağduriyet; acınacak, ayıplanacak şey, yakışmayacak hâl” şeklinde verilmiştir (1336-1337.s).

Clauson, geçişsiz bir fiil olduğunu belirttiği *yaz-* (*ya:z-*) maddesinde “hata yapmak; ihmal etmek” açıklamasını yapar. Aslında tam olarak “yoldan çıkmak; suç işlemek; günah işlemek” anlamındadır. *Yo:l yaz-* “yoldan çıkmak; yolu şaşırarak” demektir (1972: 983). Bu anlamdaki *yaz-* fiilinden türeyen *yazuk* kelimesi de “günah” anlamına gelir. Daha geniş olarak “ayıp, kusur” anlamında da kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesinde ise “acıklı durum” anlamında kullanılmaktadır (1985.s). *Yaz-* fiilinin “daha basit bir hâle dönüştürmek” anlamı da bulunmaktadır. “Çözmek, açmak, sermek” gibi anlamlarda da karşımıza çıkar. Bu kullanımlar *ya:d-* ve *yas-* biçimlerinde bir araya gelmektedir. Clauson, KB’den *çéçek yazdı yüz* “Çiçek yüzünü açtı.” örneğini verir (1983.s). *Yay-*, *yayıl-* anlam dairesindeki kullanımına örnek olan *yazıglığ* kelimesi Clauson’da da yer almaktadır. Bu semantik bağ içinde *yaz-* fiilinden türeyen **yazıg*’dan geldiğini belirtilmiştir. *Yazıglığ at* tamlaması “ipi çözülmüş at” anlamındadır (1986.s). *Yaz-* fiilinin üçüncü anlamı olarak “yazı yazmak” verilmiştir (1984.s). Ancak Elöve *tahta yazmak* tabirindeki *yazmak* fiilinin bu anlamıyla kullanılmadığını belirtmiştir.

Ş. Tekin, DLT’de Oğuzca olarak geçen *ol bitig yazdı* “O bir kitap yazdı.” örneğinden hareketle, ilk İslâmî yazı dili olan Karahanlı Türkçesinde yani Hâkâniye dilinde *biti-* fiilinin yanında bir ağız özelliği olarak Oğuzca “yazı yazmak” anlamında *yaz-* fiilinin ilk olarak 11. yüzyılda var olduğunu, diğerleri *biti-* kullanırken Oğuzların konuşma dilinde bu fiilin geçtiğini söyler. Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü’ndeki *yaz-* “nakşetmek, resmetmek, süsleyip bezemek”; *yazıcı* “kâtip”; *yazın-*, *yazıl-* “kendisi için istinsah etmek, kaydedilmek, takdir edilmek”; *yazlu* (< *yazılı*) “yazılmış, yazılı”; *yazı/ yazu* “talih, nasip, kader, almyazısı” kullanımlarını vererek Oğuzların 13- 14. yüzyıl metinlerinde bu fiil ve türevlerinin geniş şekilde yer aldığını belirtmiştir. Anadolu’da sadece *biti-* fiilinin iştikakları olan *biti* “mektup” ve *biti + le-* “bir kimsenin eline mektup vermek” görüldüğünü söyler. Tarama Sözlüğü’nde *biti-*, *bitit-* fiillerinin “yazı yazmak” anlamında olmadığını, İslâmiyet’teki “geleceğin” ve “günahların” kaydedilmesi durumuyla ilgili olarak mecazi olarak kullanıldığını izah eder. Hatta Mütercim Asım Efendi’nin Farsça olarak kaydettiğini aktarır (2015: 60-61).

Ş. Tekin, ET döneminde “hata etmek; günah işlemek” anlamlı bir başka *yaz-* fiilinin de bulunduğunu söylemiş ve ilgili sözcükleri *yaz-*, *yangıl-* “yanılmak, günah işlemek”, *yaztur-* “yanılmasına sebep olmak”, *yazuk* “günah”, *yazuklug* (> *yazuklu*) “günahkâr”, *yazuksuz* “suçsuz, günahsız”, *yazukla-* “cezalandırmak”, *yazın-* “suç ve günah işlemek” olarak sıralamıştır. Bu fiilin bugün Anadolu’da *yazık* ve *düşe yaz-*, *otura yaz-*

örneklerinde görülen eylemin az kalsın gerçekleşeceğini ifade eden bir “tarifi yardımcı fiil”de sıkışıp kaldığını dile getirmiştir. Tekin, günahların kaydedilmesi ile yazı yazmak anlamlarını bir düşünerek iki *yaz-* fiilini birleştirmiş ve iştikaklarını şöyle sıralamıştır:

yala- “itham etmek” < **ya - l - a*

yala “itham etme” < **ya - l - a*

yalğan “yalan” < **yal-ğan* (veya **yal - ıĝ + a - n*)

yangku “dedikodu, iftira” < **ya - n (-k-)ku*

yangıl- “günah işlemek”

yangluk “günah” < **yan (-k-) ıl - uĝ-*

Bu bilgilerden hareketle, farazi **ya-* “yanlış bir şey yapmak”, *ya-z-* “z ile geçişli fiil, “günah işlemek, İslâmiyet ile “günah kaydetmek; yazı yazmak”, **ya-r-* Çuvaşça *şyir*-resim yapmak, yazmak” açıklamalarıyla **ya-* ana kökünden türediğini belirttiği türevleri vermiştir. Diğerleri de “Ali şapkamın üstüne oturayazdı.”, *yazık!* (*yaz-uk* “günah”), *yanlış*, *yanıl-*, *yalan*’dır. *Yala yangku* “iftira” (**ya-l-a*, **ya-n-ku*) ve *yalgan*’ı ET’deki akrabaları olarak belirtir. Bu akrabaların da **ya-n-*, *-ya-l-* gibi fiil tabanlarının varlığını gerektirdiğini ekler (2015: 62-67).

Tuna, *yaz-* fiilinin “şaşmak, yanılmak, çözmek, yazmak”, “nakşetmek, resmetmek, süsleyip bezemek” anlamlarıyla DLT’de geçen *yazıkçı* “mektup getirip götüreren elçi” kelimesini hatırlatmış ve bu kelimeleri Sümerce “yazmak” anlamına gelen *sar ~ şar* kelimesiyle ilişkilendirmiştir (1997: 9-10).

Hamilton, *yaz-* fiilini “hata işlemek, boş gezmek, azmak” olarak açıklamış ve “boş gezmek, yoldan çıkmak, azmak” anlamındaki *az-* fiilinin “ikizciği” olduğunu söylemiştir. ET, OT, Trkm. ve benzer özellik gösteren lehçelerde ünlünün uzun olduğunu belirtmiştir. *Yazuk* “hata, günah” kelimesini de *yaz-* + fiilden isim eki *-k* olarak çözümlenmiştir (2011: 231).

Nişanyan, ET *yaz-* fiilini “açmak, sermek, yaymak” anlamıyla vermiştir (2003: 494). *Yay-* fiilinin de ET *yağ-* / *yaz-* “açmak sermek, yaymak” fiilinden geldiğini belirtmiş, bu *yağ-* fiilinin şekil ve türevleri olarak *yay-*, *yaya*, *yaygın*, *yayım*, *yayın*, *yaylum*, *yayvan*; *yaz-* şeklinin türevleri olarak da *yaz-*, *yazı*, *yazma* kelimelerini saymıştır (493.s). *Yazık* kelimesini ise *yaz-* fiilinin “yazı yazmak”, “açmak, sermek, yaymak” anlamları dışında

üçüncü bir anlamı olarak “hata etmek, günah işlemek” anlamıyla belirttiği ve uzun ünlülü olarak gösterdiği *yāz-* fiilinden türemiş kabul eder (494.s).

Gülensoy, *yaz-* maddesinde bu fiilin pek çok anlamını sıraladıktan sonra ET “hata etmek, günah işlemek, yanılmak, karşı gelmek” anlamını hatırlatır. *Yazık* kelimesini de “herkesi üzebilecek şey, günah; (ünlem) acınma, üzüntü anlatır; (ünlem) kınama anlatır” olarak açıklamıştır. *Yā-* “yanlış bir şey yapmak” veya *ā-* fiilinden geldiğini belirterek *-z-* ile genişleyip “sapmak; şaşmak, yanılmak” anlamı kazandığını ve *-(u)k* eki ile fiilken ad hâlini aldığını ifade etmiştir (2011, C.2: 1103).

İ. Özkan, beş farklı anlamda **ya-* fiil kök olduğundan bahseder. Bu anlamlar “yaklaşmak, yakınlaşmak”, “yanılmak, yanlış yola sapmak, yoldan çıkmak”, “ışık saçmak, aydınlatmak”, “yaşamak ömür sürmek”, “örtmek, kapamak”tır. *Yazuk* “günah” kelimesi “yanılmak, yanlış yola sapmak, yoldan çıkmak” temel anlamlı **ya-* kökündendir. Yer verdiği diğer türevler *yañılmak*, *yazılmak* “yolunu şaşırarak”; *yanılış / yanlış*; *yabız* “kötü, fena”, *yablak* “kötü, kötülük, nifak”, *yabrit-* “bozguna uğratmak”tır (2011).

MS’de de *yaz-* fiilinin anlamları sıralanmıştır. “Çözmek” anlamlı ET *yaz-* fiilinin halk ağzında “yaymak, döşemek, sermek” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir (1346.s). *Yazık* ünleminin de “yanılmak, hatâ yapmak” anlamlı *yaz-* fiilinden türemiş ET *yazuk* “günah”tan geldiği ifade edilmiştir (1345.s).

Ağızlarda *yazıkla-*, *yazık-* fiillerinin “acımak, üzülmek” anlamında kullanıldığı görülmektedir (DS, C.6: 4219). *Yazuk* da “yazık” anlamında kullanılmaktadır (C.6: 4221). *Yaz-* fiilinin “geçmek” anlamı da bulunmaktadır (C.6: 4221).

TS’de yer alan ilgili türevlerden bazıları şunlardır: *yazgurmağ* “suçlamak, itham etmek”; *yazı* “talih, nasip, kader, alın yazısı; ova, sahra, ıssız kır”; *yazuk*, *yazık* “günah, cürüm, suç”; *yazuklu*, *yazıklı* “günahkâr, suçlu, mücrim”; *yazuksuz* “günahsız, suçsuz, masum”; *yazuğ* “yazık, vah, hayf”; *yazmağ* “şaşırp yanılmak, yanlış yapmak; yaymak, dağıtmak, açmak”; *yazup yañılmak*, *yañilup yazmağ* “şaşırp yanılmak, yanlış yapmak” vd. (240-241.s).

Köktürk Bengü Taşları’nda *yazın-* ve *yañıl-* fiilleri “yanılmak, şaşırarak” anlamında kullanılmıştır. *Yazukla-* fiili de “hata yapmak” demektir (Ercilasun, 2016: 727-729).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *yaz-* fiili “hata etmek, günah işlemek, yanılmak, karşı gelmek” ve “yazmak” anlamlarında verilmekte, ilk anlamının türevleri olarak *yazuk /*

yazuğ “günah, suç, hata, kusur”, *yazuğluğ* “kusurlu, günahkâr, suçlu”, *yazuksuz* “günahsız, suçsuz, kusursuz”; *yazinç* “yazuk, günah”, *yazinçsız* “günahsız, yazuksuz”, *yazin-* “günah işlemek, karşı gelmek, itaatsızlık etmek, yanılmak” (2011: 292); *yangıl-* “yanılmak”, *yangıluğ / yangıluğ / yangılık / yanluğ / yanluğ* “hata, yanlış” (283, 284.s) kelimeleri de yer almaktadır.

Yaz- fiili DLT’de “çözmek; (sözü) yanlış söylemek, yanılmak; ıskalamak; Oğuzcada yazmak; yaklaşma bildiren tasvir fiili” anlamlarıyla yer almaktadır (962-963.s). *Yāzūk* ~ *yazuk* da “suç, günah” anlamında Dîvân’da yer almaktadır. *Yazuk* şeklindeki *yaz-* fiilinin “yayılmak” anlamıyla türemiş diğer bir kelime de at için kullanıldığında “bağından serbest bırakılmış at” anlamındadır. *Yazuk et* ise “sonbahardaki, baharatla karıştırılmış ve doğranmış etin adı”dır (354, 964.s).

KB’de *yaz-* fiilinin buradaki anlamıyla ilgili kelimeler şunlardır: *Yaz-* “şaşırmak, yanılmak”, *yazım* “şaşma, yanılma, yoldan çıkma”, *yazuğ* “suç, günah” (1979: 534).

Dede Korkut Kitabı’nda Ergin *yaz-* fiilini yine “yazmak” olarak açıklamıştır. *Yazuğ* kelimesi “günah, suç” anlamındayken, *yazuğ* şekline “yazık!” anlamını vermiştir (1997: 326). *Qādir senüñ alnuña qada yazsun çoban didi* cümlesinde “alın yazısı olarak görülen olayların, durumların kaydedilmesi” anlamı taşıdığı görülmektedir (Ergin, 2004: 103). Kaçalın, *yaz-* “şaşmak” ve *yazuğ* “günah” olarak verdiği kelimelerin *ʔāz-* ve *ʔāz-uk* şekillerinden geldiğini ifade etmiştir (2017: 823).

Abuşka Lügati’nde *yazğurmağ* fiilinin “yazuğın ve günāhın söyleyüp suçlamak” şeklinde açıklandığı görülmektedir (Güzeldir, 2002: 486). *Yazğurursın* “suçlarsın, ta’n idersin”, *yazğurmang* “günāh-kār eylemeñ” (489.s) ifadeleri de mevcuttur.

Tulum’un 17. yüzyıl söz varlığını belgeleyen Meninski’den hareketle yaptığı sözlük çalışmasında *yazık* “suç, günāh, hātā; háyfā!, derdā!”, *yazıklü* “günāhkār”, *yazıktür* “yazıklar olsun” ifadelerine yer verilmiştir (2011: 1880).

❖ *yazık*

bk. yaz-

❖ *yelloz**bk. hotoz*❖ *yetmiş**bk. altmış*❖ *yılancıl**bk. yılancıl*❖ *yıldıra-**bk. yıldırım*❖ *yıldırım*

İncelenen diğer kelimeler: ışın, yalabık, yalap şalap, yalapşap, yalın, yarık, yaşın, yıldız

DENY:

-re- (-ri-) ile yapılan fiiller: Daha önce açıkladığımız üzere bu fiiller de aşağıdaki paragraftakiler gibi *-e- (-i-)* ile türetilmişler ve bu türevler, ünlüleri kökün sonundaki ünsüzle bitiştirmek suretiyle başlangıçta yeni hecelerin oluşumuna yaramışlardır.

Analojinin bu türevlerde önemli bir rol oynadığı da anlaşılmıştır.

... *Yıldra-*, daha doğrusu *yıldıra-* (parlamak) karş. *yıldırım* (1. Beyazıt'ın ünvanı), karş. *yaldra-*, *yaldrı-* (pırıldamak), *yaldrik*, *yaldruk*, *yoldruk*, *yuldrük*, *yaltrık* "parlak, şık", *yal-ın* (*yal-ın* -yalaz, alev, parıltı-), Kâşgarî ve başka kaynaklarda *yaşın* ve *ışı-n*, karş. Türkiye Türkçesi *yıldırak* (parlak); *yalap yalap*, *yalap şalap* (parlak fikir); *yalapdak* (çabuk) (Dede Korkut); *yalabı-* (parlamak) *yalabık*, *yalabuk* (halk dil.) (parlayan, renk değiştiren, güzel, elegan) *yalabıkla-* (parlamak). Kâşgarî *yal-* fiilini (alevlenmek, yanmak) (bu anlamda *yan-*'in sinonimi) ve *yaltur-*, *yalrat-*, *yalrıt-*'ı veriyor. Bu aileden olan bütün kelimeler *yal-* fiiline dayanıyor.

... -ri-, -rü- ile hafifletilmiş şekil nâdir görülür (yukarıda *yıldra-* başlığı altında *yaldra-* yerine *yaldrı-* kısmına bakınız), ama eski Türkçe'den beri bu konuda örneklere rastlanır. ...

Aşağıdaki örnekte (Tobolsk dialeğinden) *-re-* unsuru gerçek bir isimden fiil yapan ektir: *yulduz yarığ-ra-yde* (yıldızlar parlıyor); *yarığ-ra-* *yarığ*'ın (ışık) türevidir.

(2000: 108 - 110)

-ne- ile yapılan fiiller ...

Türkiye Türkçesindeki *kayın-* fiilinden gelen *kayna-*, Kâşgarî'de aynı anlamda verilmiştir.*

(2000: 112)

*Not: Kâşgarî'deki bu tip diğer ilgi çekici fiiller şunlardır: ... *yaşın yaşna-* (aydınlıtmak), karş. Türkiye Türkçesinde *ışın* (güneş ışığı), *ışı-* ve türevleri; karş. *yalın* (*yıldra-* maddesi).

(2000: 112)

Baştaki *y* sesi kendinden sonraki *i* veya *ı* tarafından sık sık yutulur ...

Bunun tersi bir olay da aynı sıklıkta meydana gelir. Türkiye Türkçesine çok yakın olan Gagavuz dilinde (Beserabya) *i* ile başlayan hemen hemen bütün kelimeler başta bir *y* geliştirirler. ...

Bazen şu tuhaf olaya da rastlanır; konuşma dilinde *y* ile başlayan bir kelime bu sesi kaybeder ve bir süre sonra yeniden alır. *Yıldırım* > *ıldırım* > *yıldırım*; *yılan* > *ılan* > *yılan* örneklerinde olduğu gibi. Lehçeden gelen etkiler de bu değişmelere yardımcı olmaktadır.

(2000: 123-124)

... bazı kelimelerin başlarındaki *ı* veya *i* ünlüleri de kendilerinden önce bir başlangıç *y*'siyle bir *y* ünsüzüyle veya *y*'siz söylenebilir: ... *yıldırım* kelimesi Doğu Türkçesindeki *ıldırım* kelimesinin yerine kullanılır.

(2012: 66-67)

-Im eki

Bu ek *-im*, *-im* ve *-üm*, *-um* söylenişleriyle biçiminde yazılır. *-em*, *-am* söylenişli biçimi pek seyrek olarak kullanılır.

Bir defalık iş adları veya yalnızca *bir defalık adlar* adı verilebilecek özel bir nitelikte iş adları meydana getirmeye yarar ki bu adlar bir defada, birden yapılan bir eylemi ve daha somut bir biçimde bu eylemin sonucunu veya mevzuunu örneğin bir defada yapılan, yutulan, bitirilen vs. bir şeyi bildirir. ... *yıldırım* (krş. *yıldıramak*)^[1]

(2012: 481-482)

-In eki

... Bu ek özellikle adlar meydana getirmeye yarar: ...

ışın "ışıldama" ...

... *-In* eki yerine şunlarda bir *-İñ* ekinin izleri bulunuyor:

yalın veya *yalıñ* (*yal*'dan) ...

(2012: 510-512)

Deny, *-ra / -re* ekinin örnekleri arasında *yıldra-* fiilini de saymış ve daha sonra bu fiilin çeşitli türevlerinden bahsetmiştir. Kelime başındaki /y/ sesini incelediği kısımlarda da *yıldra-* fiilinin bir türevi olan *yıldırım* kelimesiyle ilgili açıklamalar yapmıştır. *Kayın-*, *kayna-* fiillerine benzerliği açısından *yaşın yaşna-* örneğini vermiş, burada *ışın* türevinden de bahsetmiştir.

Elöve, Deny'nin bugün az sayıda türemiş kelimedede kalmış olan eski yapım eklerinden biri olarak kabul ettiği *-dlz* ekinin örnekleri arasına *yıldız* ve *yaldız* kelimelerini de eklemiştir (Deny, 2012: 529).

KT'de Türkî-i kadîm notu düşülen ve yalnız türevlerinin kullanımda olduğu belirtilen *yal* “düz, müstevî; parlak, şu'le-dâr; çıplak, açık” kökü ve birçoğuna “metruk” ibaresi eklenmiş *yalap* “Parıl gibi parlamayı tasvir ve takdir eder ve ekseriya mükerrer kullanılır.”, *yalabık* “alevin oynayıp parlaması; parlama, parıltı; parlayan, parıldayan, dıraşân”, *yalabımak* “parlamak, parıldamak”, *yalın* “oynayan alev, şule, leheb; parlaklık, teşa'şu; şimşek, çakın, bârika” vb. türevleri yer almaktadır (1320, 1321.s). *Yıldırım*, *yıldırak*, *yıldırarak*, *yıldırarak*, *yıldırarak*, *yıldırarak* gibi “parlamak” anlamıyla ilgili türevler de yer almaktadır (1348.s). Diğer yandan *ışın*, *ışık*, *ışıl*, *ışımak*, *ışılmak*, *ışlatmak* kelimeleri de yer almakta ancak bu kelimelerin kökenleri hakkında açıklama yapılmadığı görülmektedir (485.s).

Clauson, *yal-* fiilini **ya-* kökünün pasif şekli kabul eder. *Yak-* ve *yan-* fiilleri ile karşılaştırılmasını söyler (1972: 918). *Yaltur-* “alevlenmek, parlamak” (923.s), *yaltrı:-* “parlamak, ışıldamak” (923.s), *yaltrıt-* (924.s), *yalın* “alev” (929.s), *yalına:-* “alevlendirmek” (932.s), *yalınla:-* “alevlendirmek” (932.s) bu kökün türevlerindedir. *Yan-* fiilinin de **ya:-* kökünün dönüşlü şekli olduğunu ifade etmiştir (942.s). *Yaşın* “şimşek, yıldırım” kelimesinin de *yaşu:-* fiilinden geldiği belirtilmektedir. Çağatay Türkçesinde *ışın* şeklinde görüldüğünü de eklemiştir. *Yaşna:-* da *yaşın*'ın türevidir, “şimşeğin çakması” için kullanılır. Bu fiil de yine Harezmi ve Çağatay Türkçesinde *işne-* şeklinde geçmektedir (979.s).

Tietze, *ışı-* “ışıldamak, parıldamak” fiilinin ET *yaşu-* biçiminden geldiğini belirtir (2009: 358).

Ş. Tekin, *-ş* ve *-l* fiilden isim yapma eklerinin Türkçede eskiden beri var olduğunu ifade etmiş ve **ya-ş* “gözyaşı, ıslaklık; canlılık, parlaklık” kelimesini örnek olarak vermiştir. Bu kelimeyle ilişkili diğer türevlerden bazılarını da *ya-n-*, *ya-k-*, *ya-r+u-*

“ışıldamak” ve buradan da *yarın* “sabah” > “ertesi gün” şeklinde göstermiştir (2015: 31). Ayrıca *-n-* dönüşlülük ekinin sonu ünlü ile biten birçok fiile geldiğini belirtirken **ya-n-* fiilini de örnek olarak verir. Bu **ya-* fiil kökünün çok sayıda türevinin olduğunu belirterek *yeşil, yıldırım, yarın* “sabahleyin”, *yaş, yalım, yalazı, yaldız* kelimelerini örnek olarak verir. Saydığı bu kelimelerin **ya-k-* ve **ya-n-* fiilleriyle ilgili olduğunu ifade etmiştir (91.s).

Nişanyan *ıştı, ışıık, ışın* kelimelerini ET *yaşı-* fiilinin türevleri kabul etmektedir. ET *yaşı-* / *yışı-* fiili “parlamak, şimşek çakmak” anlamındadır. Bunlardan *ışıık*’ı ET bir kelime kabul ederken, *ışın*’ı 1935’te türetilen “şua, kıvılcım” anlamındaki YT bir kelime kabul etmektedir (2003: 179). *Yalım* kelimesini ET *yalın* “alev” şekline bağlamış ve *yalın*’ın *yal-* “yanmak, alevlenmek” fiilinden geldiğini belirtmiştir. Bu *yal-* fiilinden gelen ET *yaltri-* “parıldamak” fiilini *yaldız* kelimesinin kökü olarak görmekte ve *yaldız*’ın *yıldız* kelimesine benzetme yoluyla türetilmiş olduğunu belirtmektedir (490.s). Nişanyan’a göre *yıldırım* kelimesi de *yaltri-*, *yaldıra-* / *yıldıra-* şekillerindeki fiilden gelen bir başka türevdir. Bütün bu türevler *yak-* fiili ile de ilişkilidir (496.s). *Yıldız* ise ET *yultuz* şeklinden geliyor olup “kuzey, kuzey rüzgârı” anlamındaki *kutup yıldızı*’ndan türemiştir (496.s).

Gülensoy da bu maddede incelenen kelimeler ile kökteş pek çok kelimeye sözlüğünde yer vermiştir. Bu kelimeler, anlamları, tahlilleri sırasıyla şöyle gösterilebilir: *Yıldırım* “gök gürültüsü ve şimşekle görülen, hava ile yer arasındaki elektrik boşalması; ad tamlamalarında belirten olduğunda belirtilenin çok hızlı yapıldığını anlatır” **ya(/u)-l+t(/d)ru(/i)+ -m*; *yıldıra-* “*hlk.* parıldamak” [y]a(/u/i)-l+t(/d)ı(/u)r-a(/u/i)-; *yıldırak* “*hlk.* parıldayıcı, parıldayan; şimşek”, *yaldrı(/a)-k*; *yıldırık* “*hlk.* cam” *yaldrı(/a)-* “az ışımak, az parlamak”+*-k*; *yılbır* “*hlk.* parıltı” *yı(/a/u)-l+bı-r*; *yılbırda-* “*hlk.* üstünde ışık oynaşmak, parıldamak” *yılbır+da-*; *yılbırdak* “ışığı yansıtan yüzey” *yılbır+da-k*; *yıldız* “(güneş ve ay dışında) gök yüzünde görülen ışıklı gök cisimlerinden her biri; sinema ve müzikhol sanatçısı, star; bir toplulukta, bir meslekte, üstün başarı gösteren kimse; kuzey; *mec.* baht, şans, talih; yıldız biçiminde olan” **ya(/u)-l+d(/t)ı(/u)z*. Gülensoy, ayrıca Genel Türkçe *yultuz* şeklini gösterdiği *yıldız* kelimesinin **yultur* şeklinden geldiğini şu gelişim çizgisiyle göstermektedir: *yultız* < **yultur* [= Çuv. *şiltır* < **yultur* = Bulg. *yalduz, yaldız* < *yulduz* < *yultuz* < **yultur* (2011, C.2: 1138, 1139). Ayrıca *yalabık* “*hlk.* parlak, parıltılı, ışıklı; alevin oynayarak parıldaması, parlama, parıltı; şimşek; güzel, yakışıklı, sevimli; iki yüzlü, kaypak” kelimesi de **yā-* “yanmak, parlamak, alevlenmek”+*-l* “alev” +*a-bı-k* şeklinde tahlil edilmiştir. Gülensoy **ya-* “ışık ve ateş saçmak; ışıldamak; parıldamak; aydınlatmak” fiilinin türevleri olarak **yak-*, *yal-* “tutuşmak, *yal* “alev”, *yaltra-*, *yaltırı-* “parlamak”, *yalın*

“alev”, *yap-*, *yapur-* “parlatmak”, *yar-*, *yaru-* “parlamak”, *yaruk* “ışık” *yaş-*, *yaşuk* “ziya, ışık, parıltı”, *yaş* “şimşek” gibi pek çok kelimedenden de bahsetmiştir (C.2: 1040).

İ. Özkan, farklı anlamlı **ya-* fiil kökleri olduğundan bahseder. Bu anlamlardan biri de “ışık saçmak, aydınlatmak”tır. *Yaruk*, *yaşuk*, *ışık*, *ışın*, *yaşın*, *yeşin*, *yeşnemek*, *yalın*, *yaltırık*, *yaltırım*, *yıldırım*, *yaldız* / *yıldız*, *yalav*, *alev*, *yalaz*, *alaz*, *cılbır*, *yılbır*, *yalabık*, *yalt* / *yult* kelimeleri bu kökün türevleridir (2011).

T. Tekin, zetasizm örnekleri arasında *yaldız* ve *yıldız* kelimeslerini de vermiştir. Çağ. *yalduz* “yaldızlı, varaklı”, Osm. *yalduz*, *yaldız* “yaldız, tezhip”, TT *yaldız* < **yaltuz* < **yaltur* gelişimini göstermiştir. E. Uyg. *yaltrı-*, *yaltır-* (< *yaltrı-*) “parlamak, parıldamak, ışıldamak” < **yaltur-ı-*; DLT *yaldrı-*, *yaldra-*, *yaldırık*, *yaldruğ* “parlak, cilalı, ışık saçan” < **yaltrı-k-*; Çağ., Osm., Trkm. *yaldıra-* “parlamak, ışıldamak” vd. < **yaltıra-* < **yaltra-* < *yaltur-a-* gelişimlerini vermiştir (2013a: 29). GT *yultuz* “yıldız” kelimesini de **yultur* biçimine bağlamış; DLT *yuldra-*, *yuldri-* ve AT *yuldura-* ile benzer diğer şekilli fiilleri *yıldırım*, *ıldırım*, *yuldurum* gibi türevlerle birleştirmiştir (30.s).

Karaağaç, Türk dilinin tarihinde kelime başındaki yeri oldukça sağlam görünen /y/ sesinin iç ve son ses olarak başka seslerden ve oldukça yeni zamanlarda geliştiğini, bu yeni devirlerin iç ve son ses olarak /y/’nin şimdiye kadar bilinen başlıca kaynaklarının /b/, /d/, /g/ ile bunların tonsuzları ve nazalları olduğunu belirtmiştir. Bunlara başka dillerde de gördüğü, sızıcı ve akıcılardan gelen /y/’yi katıp $\text{ş} > l > y$ gelişimini vermiştir. Türkçenin böyle bir gelişimi tarihinden önceki devirlerde yaşadığını söyleyerek *taş* “taş” ~ *kaş* yada taşı, yeşim taşı” ~ *yalım* / *yalın* / *yalt* “yalın kaya, yalçın kaya” ~ *kaya* “kaya” ~ *say* “taşlık, taşlı yer” denkliği ile *yaşu-* “ışımak” ~ *yal-* “ışımak, parlamak” ~ *ay* “ay” denkliğini verir. /y/ yarı ünsüz veya yarı ünlüsünün uzun ömürlü bir ses olmadığını, ayırıcı işlevini yitirdiği durumlarda sık sık düşürülerek diftonglara yol açtığını hatırlatır (1993). Karaağaç, daha sonraki bir yazısında ilgili örnekleri çoğaltmıştır: *taş* ~ *kaş* “yada taşı, yeşim taşı” ~ *yalım* / *yalın* / *yalt* “yalın kaya, yalçın kaya” ~ *yalçın* “sert, sağlam” ~ *say* “taşlık, taşlı yer; yassı taş”; *yal-* ~ *yaşu-* “yanmak; yakmak; parlamak” ~ *alış-* “yanmak, tutuşmak; alışmak” ~ *yılış-* “ısınmak” ~ *isi-n-* “ısınmak” ~ *yalın* “alev” ~ *yaşın* “ışık” ~ *yaşna-* “parlamak” ~ *yultuz* “yıldız” ~ *yula* “meşale, mum, lamba” ~ *şimşek* (< *şemşek* -DS- < **çemşek* < *çeşmek* -DS- < **çaşımak* / *çeşimek*) ~ *alap* / *yalap* “alev” ~ *ışık* ~ *ısıcak* (> *sıcak*) ~ *ılı-* / *yılı-* “ılmak, ısınmak” ~ *yalçık* “ay” ~ *köşige* “hafif gölgeli, loş” ~ *kölige* “koyu gölge” vb. Moğ. *asa-* “yanmak, tutuşmak” ~ *hala-* “ısınmak, sıcaklaşmak” ~ *gal* “ateş” ~ *gey* / *geyigül-* “ışımak, parlamak” ~ *dölü* / *döli* “alev”. (2000).

Tuna, Türkçe ile Sümerce arasındaki ilişkiyi incelediği eserinde T. *yaruk* “ışık, aydınlık, parlak” kelimesini Sümerce “ışık” anlamına gelen *nurum*; T. *yal* “yalınmak, alevlenmek, yanmak” kelimesini Sümerce *zal* “parlak olma, parlaklık” ve T. *yalıñ* “alev; yalçın, sarp, çıplak” kelimesini Sümerce *zalağ* ile birleştirmiştir (1997: 9, 11).

MS’de EOT metinlerinde ve halk ağzında *ıldırım* şeklinde de geçtiği belirtilen *yıldırım*’ın ET *yaldırı-mak* > EOT *yaldıra-mak* / *yıldıra-mak* “parlamak” fiilinden geldiği ifade edilmiş; *yıldırımak* maddesinde de ET *yaldıra-mak* < *yal-mak* “alevlenmek” tahlili verilmiştir (1358.s). *Yalabık* / *yalabuk* şekillerinde verilen kelime *yalabı-k* (1329.s); *yalın* kelimesi *yal-ı-n* (1330.s) şeklinde çözümlenmiştir. *Yıldız* kelimesinin ET *yulduz*’dan geldiği, /y/ sesinden dolayı düzleşme ile *yılduz* ve ses uyumu ile *yıldız* şeklini aldığı ifade edilmiştir (1358.s). Yeni bir sözcük kabul edilen *ışın* için *ışı-n* tahlili verilmiştir (530.s). *Yalapşap*’ın ses taklidi kelime olabileceği belirtilirken, ET *yal-* fiilinden geldiği ifade edilen *yalap yalap* ikilemesi “parıl parıl, parıldayarak, ışık saçarak” olarak açıklanmıştır (1330.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *ıldız*, *ıldız* şekillerinde karşımıza çıkan *yıldız* kelimesinin ET *yulduz*’dan; *ıldırım* şeklinde kullanılan *yıldırım* kelimesinin de ET *yaltur-* fiilinden geldiğini dile getirmiştir (1995: 180).

Eyuboğlu, /y/ sesinin düşmesi hususuna *yılan* / *ılan*, *yıldız* / *ıldız*, *yultuz* / *ultuz*, *yutmak* / *utmak* ya da *utmak* / *yutmak* örneklerini vermektedir (2004: 24). Sözlüğünün *alev* maddesinde *b* / *p* / *z* / *v* seslerinde sürekli bir dönüşme olduğunu belirterek *yalav* / *yalaz* / *alaz* / *alaf* - *alev* kelimelerini bir arada değerlendirir. *l* / *n* dönüşmesi olarak adlandırdığı hususta *yalmak* ve *yanmak* fiillerini ilişkilendirerek köklerinde “ışık saçmak, aydınlatmak, parlaklık” anlamının ortak olduğunu vurgular. *Yal* kökünün “alev, aydınlatma, parlatma, ışık saçma” anlamını içeren türevleri olarak şu kelimeleri verir: *Yalın* “parıltı, ışıltı, alev”, *yalınamak* “yanmak, parlamak, ışık saçmak, alevlenmek”, *yalınlanmak* “alevlenmek”, *yaltırmak* “parlamak, ışık saçmak, aydınlatmak, ışımak”, *yaltramak* “parlamak, aydınlatmak”, *yaltırmak* “ocağı yakmak, alevlendirmek”, *yalmak* “yanmak”, *yaldırış* “parlayış” (24-25.s).

DS verilerine göre ağızlarda yer alan şu kelimeler *y ~ ø*, *y ~ c*, *rotasizm* / *zetasizm* denklikleri açısından konuyla ilgili görünmektedir: *ıldız*, *ılduz* “yıldız”, *ıldır ıldır* “ışıl ışıl, pırıl pırıl”, *ıldırmak* “yanıp sönmek”, *ıldırmamak* “ışıldamak, parlamak”, *ilgar* “ateşli” (C.6: 4523). DS’de *yalav*, *yalazı*, *yalanğı* kelimeleri de “alev” anlamlı kelimeler

arasındadır (C.6: 4812). *Yalbir* “parlak”; *yalbir yalbir, yalbirt yalbirt, yaldır yaldır* “parıl parıl”; *yalazımak, yalazlamak* “alev dokunarak, yalayarak geçmek” ve daha pek çok türev ağızlarda kullanılmaya devam etmektedir (C.6: 4144). *Yalap*, “parıltı”, “hızlı hızlı” vb.; *yalap yalap*, “parıl parıl, ışıl ışıl”; *yalap yalap etmek, yalap yalap yalabımak* “parıl parıl parlamak” anlamlarına gelir (C.6: 4142). *Yalabık, yalabuk, yalamuk, yaldırayık, yalım* kelimeleri “şimşek” için kullanılır. *Yalabık, yalabuk, yalamuk, yalabır* gibi şekilleri aynı zamanda “cılalı, parlak, ışıldak, düzgün”, “güzel, yakışıklı, sevimli; tüysüz (delikanlı)”, “çevik, atik”, “ivedi”, “iki yüzlü, yüze gülücü, kaypak; girişken” anlamlarında da kullanılmaktadır (C.6: 4133-4134). Bu kökten gelen türevlerin ağızlarda yaygın bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde yer verilen ilgili kelimelerden bazıları, anlamlarıyla birlikte şu şekilde sıralanabilir: *yaruk* “ışık, aydınlık”, *yaru-* “parlamak, ışıklanmak, aydınlanmak”, *yaruksuz* “ışıksız, karanlık”, *yarun* “şafak, gün ağarması, görünmek” (Caferoğlu, 2011: 288); *yaşuk* “ışık, ziya, parıltı”, *yaşuksuz* “ışıksız, ziyasız”, *yaşu-* “parlamak, ışımak” (290.s); *aldruklug* “fevkâlade, parlak, üstün” (6.s); *yalın / yalan* “alev, parıltı”, *yalına-* ve *yalın-* “alevlenmek, yanmak, parlamak; niyaz etmek, dilemek, yalvarmak” (281.s); *yalınla-* “alevlenmek”, *yalınlıg* “alevli, parlak”, *yaltır-* “parlamak, ışık saçmak”, *yaltrak* “ışık, parıltı”, *yaltrık* ve *yaltruk* “parlaklık, ziya, ışık”, *yaltrıklıg* “parlak, ışıklı”, *yaltrı-* “parlamak, ziya neşretmek, ışık vermek”, *yaltrır-* ve *yaltrıd-* “aydınlatmak” (282.s); *yaşuk* “ışık, ziya, parıltı”, *yaşuksuz* “ışıksız, ziyasız”, *yaşu-* “parlamak, ışımak”, *yaşut-* “aydınlatmak, ısıtmak” (290.s); *yılıd-* “ılıtmak, ısıtmak”, *yılıg* “ılık, sıcak”, *yılınçga* “ılık”, *yiltıra-* “parlamak” (294.s); *yultuz* “yıldız; burç; planet, gezegen” (305.s) vd.

DLT’de incelenen kelimeler ve daha farklı türevleri ise şu şekil ve anlamlarda karşımıza çıkmaktadır: *yal-* “(ateş) alevlenmek”; *yaldrı-* ~ *yaldıra-* “(güneş) biraz parlamak, (şimşek, ateş vb.) az ışık vermek”; *yaldırık* ~ *yuldırık* “parlak (nesne)”; *yaldırık* ~ *yuldırık eşler* “aşırı süslenmiş kadın”; *yalın* “ateşin alevi, alev”; *yaltur-* “(ateşi) alevlendirmek”; *yulrı-*, *yalrı-* “parlatmak; parlayıncaya kadar cilâlatmak”; *yaşın* “şimşek”; *yaşınlıg* “şimşekli (bulut vb.)”; *yaşna-* “(şimşek) çakmak; parlamak”; *yaşnat-* “parlatmak” (944, 945, 946, 948, 958.s). Kimi araştırmacılara göre *yan-* “yanmak”, *yılı-* “(su vb.) ılımak”, *yılıg* “ılık”, *yılır-* “ısınmak”, *yılış-* “(su vb. şeyler) ısınmak” ve *isi-* “ısınmak, kızmak”, *isig* “sıcak”, *isin-* “ısınmak; sevmek” gibi kelimeler de aynı kök ve anlam çevresinde şekillenmiştir (948, 971.s).

KB’de de *yal-* “parlamak”, *yalçık* “ay”, *yalın* “alev”, *yalın-* “çıplak olmak, soyunmak” (1979: 517); *yalñgu-* “tutuşmak” (518.s); *yaru-* “ışınmak, parlamak”, *yaruk* “aydınlık, parlak” (527.s); *yaruğluk* “aydınlık, parlaklık”, *yarun-* “aydınlanmak, parlamak”, *yarut-* “aydınlatmak, parlatmak” (528.s); *yaşık* “güneş”, *yaşın* “şimşek”, *yaşna-* “şimşek çakmak” (530.s); *yıldra-* “parlamak”, *yıldrık* “yıldırık yıldızı” (539.s); *yulduz* “yıldız” (557.s) kelimeleri kullanılmıştır.

Dede Korkut Kitabı’ndaki ilgili sözler *yalabı-* “parlamak, ışıdamak, ışıl ışıl yanmak”, *yalabıdağ* “şimşek gibi, birdenbire, ansızın”, *yalap* “parıl, ışıl” (Ergin, 1997: 317); *yıldır* “parıl, ışıl”, *yıldıra-* “parıldamak, ışıdamak”, *yıldırım* “yıldırım” (330.s) gibi ifadelerdir. *Yıldırım* kelimesinin *ıldırım* şekli de görülmektedir. *Yıldız* ise *ılduz* şeklinde geçmektedir (142.s). Kaçalın, metinde geçen *yıldırım* kelimesini *yal+tır+ı-m* şeklinde çözümlenmiştir (2017: 724). *Yalabı-* “(ateş) ışılamak” fiilinin çözümünü *yal+a-p+ı-* (822.s), *yıldız* şekli ve “umut” anlamıyla yer verdiği kelimenin ise **yul+tuz* olarak yapmıştır (823.s).

Abuşka Lügati’nde ilgili kelimelerin şu şekil ve anlamlarla yer aldığı görülmektedir: *yarutung* “rüşen eyleñ”, *yarutğac* “rüşen eyleyecek”, *yarup* “rüşen olup”; *yaruştı* “rüşen oldı”, *yaruğ ve yaruk* “rüşen”, *yarumak* “rüşen olmak” ve *yarudı, yarur, yarutmak, yarutti* gibi çok sayıda çekimli şekil ve türev yer almaktadır (Güzeldir, 2002: 477, 478). *Yalav* ve *yalavuz* kelimelerinin “mücellâ ve yaldırmağ” anlamına geldiği belirtilmiştir (484.s). *Yıldız*’ın *yulduz* şeklinde yazıldığı görülmektedir (503.s).

İlgili sözcükler Tulum’un sözlüğünde şu şekillerde geçmektedir: *yıldırım* (2011: 1899); *yalabık* “yıldırıcı, yıldırağan, berrāk”, *yalabimak* “yıldıramak, aydınlık virmek”, *yalabır* “aydınlık” (1859.s); *yalıñ* “od yalıñı”, *yalıñlamak, yalıñlandürmak, yalıñlanmak, yalıñlanmaqlık* “kızgınlık, hararet”, *yalıñlanmış* (1860.s).

❖ *yıldız*

bk. yıldırım

❖ *yırla-*

bk. cıva

❖ *yirmi***DENY:**

*g > y değişmesi - (süreksiz, patlayıcı) - g ünsüzü bir ünlüden sonra bulunduğu zaman, daha çok (karşılığı olan sürekli) y'ye çevrilir. ... Bazı durumlarda y sesi, daha başka zayıf bir damaklılık gösteren bir damak (damaksıl °) ünsüze yaklaşır ... Bazen de büsbütün söylenişten düşer. ... Bu düşüş aynı iki ünlü arasında olursa bu iki ünlü yalnızca bir uzun ünlü hâlinde kaynaşmış olabilir: *yigirmi > yirmi, züğürt > zürt* (Kunos, *Orta Oyunu*, 12.s. ...) (2012: 47-48)*

Ünlüden sonra ince sesli kelimelerde *g* (ıslak), *y* (ğ yazılır) oluyor. Örn.: *yirmi* (*yiğirmi*'nin kısaltılmışı *yigirmi* yerine) ... (2000: 24-25)

y'nin düşmesi ya da yutulması: Bu olay tercihen, bir veya iki *i* ile temas ederse meydana gelir: ... *yigirmi*'den gelen *yiğirmi* (*yişirmi*) yerine *yirmi* ... (2000: 123)

Deny, ünlüden sonra ince ses bulunduğu durumlarda *g > y* değişimi olduğunu belirtmiştir. Ancak *y* sesi *ğ* yazılır. Buna verdiği örnekler arasında *yigirmi > yiğirmi > yirmi* değişimi de vardır. Bir başka yerde de /y/ sesinin düşmesine yine *yirmi* kelimesini örnek olarak verdiği görülmektedir.

Elöve'ye göre *yigirmi > yirmi* örneğinde /g/, daha doğrusu /ğ/ düştükten sonra, iki yanındaki /ı/ ve /i/ sesleri uzun ünlü oluşturmaz; bir kısa ünlüden oluşan kalır. “Hatta *g*, *ğ*'nin söylenişten düşmesiyle uzun ünlü (= med harfi) oluşumu *züürt* gibi örneklerden başka, ünlülerin biri kelime sonunda olanlarda görülür: *küçüğe = küçē; dediği = dedī* vs. Kalın hecelerde de böyledir; *uşağı = uşā (çağır = çağr = çār) ...*” (Deny, 2012: 48).

Bu sayı adı 17. yüzyılda *yigirmi* şeklinde kullanılmaktadır (Tulum, 2011: 1900).

Şemseddin Sami, KT'de *yirmi* (یگرمی) kelimesinin *iki*'den geldiğini aslının *ikirme* olduğunu savunmaktadır (1350.s).

Clauson, kelimeye *yégirmi*: biçimiyle yer vermiştir (1972: 915).

Hamilton, *iki* sayı adının Toharca bir alıntı olma ihtimalini dile getirirken Toh. *wiki*, *ikām* (< **yikām*) “yirmi”, *ikante* “yirminci” kelimelerini karşılaştırma maksatlı vermektedir (2011: 143).

Eren, *yirmi* < *yiğirmi* değişimini verir. ET’de *yigirmi*, OT’de *yigirme*, *yigirmi*, E. Kıp.’da *yegirmi* şeklinde görüldüğünü belirtir. *Yirmi*’nin birleşik isim olduğu görüşündedir. Birinci kısımda *iki* (~ *ikki*) sayısı yer almış, ikinci kısımda ise *altmış*, *yetmiş*, *seksen* gibi “10” değerinde bir sayı adı kullanılmıştır. Eren, Ramstedt’in bu sayıyla ilgili *iki* ve Moğolca *arban* “10” adlarının birleştiği yönündeki görüşüne yer verir ve *yirmi* sayı adının başındaki y- sesinin eskiliğine Yakutça ve Çuvaşçadaki şekilleri kanıt olarak gösterir. Buna karşılık Eren, *iki* adının *yiki*, *yikki* gibi biçimlerine rastlanmadığını söyler. Ramstedt’in sonraki fikri Moğ. *jirin* biçimine bağlamak olmuştur (1999: 454-455).

Ergin, *yirmi* sayı adının ET’de olduğu gibi Batı Türkçesinde de uzun bir süre *yigirmi* şeklinde kullanıldığını, Osmanlı Türkçesinin sonlarında bugünkü *yirmi* şeklini aldığını belirtmiştir (2007: 250).

Nişanyan da ET *yégirmi* biçiminden geldiğini belirtmiştir (2003: 496).

Gülensoy, kelimenin **ikki* “iki” ve **irmi* “on” kelimelerinin birleşmesiyle oluşma ihtimaline dikkati çekmiş, **ikki* + **irmi* > **ikirmi* > *igirmi* > [y+]*igirmi* > **girmi* > *yirmi* > *irimi* > *irmi* şeklinde bir gelişim seyri çizmiştir. Ramstedt’in Moğolca ile birleştirdiği görüşüne de yer vermiştir (2011, C.2: 1147).

MS’de ET *yigirmi* / *yigirme* şeklinden geldiği, birleşik bir isim olduğu ve kelimenin tam olarak açıklanamadığı belirtilmiştir (1359.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarında *igirmi*, *igérmé*, *igim* (bir / bés), *igirme*, *iyim* (bir / bés), *iyirmé*, *iyirmi*, *yigirmi*, *yim* (bés), *yirmé*, *yirmi* şekillerinde görülen bu sayı adını ET *yigirmi* şekline bağlamıştır (1995: 179-180).

Köktürk Bengü Taşları’nda bu sayı adı *yigirmi* şeklinde geçmektedir (Ercilasun, 2016: 731). *Altı yigirmi*, *iki yigirmi* gibi birleşik sayı adlarında da geçtiği görülmektedir. Bu sayılar bugünkü Türkçede “on altı” ve “on iki”ye karşılık gelmektedir (649, 677.s).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde de *yägirmi* / *yigirmi* şekillerinde yer almaktadır (Caferoğlu, 2011: 292). Dönem metinlerinde *ygrmi*, *ykrmi* olarak da yazılı olduğu anlaşılmaktadır (293, 300.s).

DLT’de *yigirme* şeklinde geçen bu sayı adının *yigirmi* biçiminin de olduğu ifade edilmiştir (369.s).

Dede Korkut Kitabı'nda *yigirmi* kelimesi hem bu şekliyle tek olarak hem de *yigirmi biş* “yirmi beş”, *yigirmi dört* “yirmi dört”, *yigirmi biñ* “yirmi bin” sayı adlarında kullanılmıştır (Ergin, 1997: 332). Sayı adlandırmalarında yaşanan gelişmeler de bu kullanımlarda fark edilmektedir.

❖ *yoğurt*

İncelenen diğer kelime: yorgan

DENY:

Birçok Sesin Birden Düşmesi

Kalın (*ğ*) veya incesi (*y*), sık sık, bir veya aynı zamanda komşu iki ünlünün kaybolmasına yol açar ... akıcı ses *r*'den sonraki *g* veya *ğ*'nin yok olması, bazen bu *r*'nin önünde bulunan dar ünlünün de düşmesine sebep olur: ... *yoğurkan* > *yorgan*, *yoğur-* fiilinin (süt ürünlerini koyulaştırın) ve *yoğurt*'un ilk anlamı. (2000: 125)

Bugünkü dilde ancak ufak miktarlardaki türemişlerde varlığı belirli diğer birtakım ekleri biz bu paragraf içinde bir araya toplamış bulunuyoruz. Bunların büyük birçoğu bugün hemen hemen tamamıyla dilden bırakılıp çıkmış pek eski yapım ekleri gibi görünüyor. Şuna dikkat edilmeli ki içlerinden birçoğu fark gözetmeyerek ya fiile ya da ada ait tabanlara katılmış bulunmaktadır ...

-t veya *-it* (*-et* ?) eki: ... *yoğurt*, *kurut* ...

(2012: 524, 527)

Deny, birden çok sesin düşmesi olayını incelediği kısımda /r/ sesinden sonraki /g/ veya /ğ/ seslerinin düşmesinin, /r/ önündeki dar ünlünün düşmesine de sebep olduğunu belirterek, *yorgan* ve *yoğurt* kelimelerini bu duruma örnek olarak vermiştir.

KT'de *yoğur-* ile ilişkilendirilen *yoğurt* kelimesinin doğru yazımları *يوغرت* veya *يوغورت* şekillerinde gösterilmiş; *ياغورت* şeklinde yazılmaması gerektiği hatırlatılmıştır (1350.s). *Yorgan* kelimesi de bilinen anlamı ve *يورغان* imlasıyla sözlükte yer almaktadır (1353.s).

Clauson, *yugrut* kelimesinin *yugur-* fiilinden gelen kısaltılmış bir biçim olduğunu ifade etmiştir. Metatez ile *yugurt* şekline geldiğini söyler. *Yuvirt*, *yoğurt*, *yugurt*, *yugurd*, *yağurt*, *yoğrot*, *yavurt* gibi çeşitli biçimlerine yer verir (1972: 905). “Yorgan, battaniye” anlamındaki kelime ise Clauson'da *yoğurka:n* şeklinde verilmiştir (907.s). İlk ünlünün

belirsiz olduğunu, -o- olabileceğini belirtir. *Yuğur-* ile arasında anlamsal bir ilişki yoktur. Köken olarak *yoğu:n* ile ilişkili olabilir. Çağdaş lehçelerde *yu:rkan*, *yorğan*, *ço:rğan*, *çorğan*, *yurğan*, *yuvurğan*, *yuvırkan* / *yurkan* gibi şekillerle lehçelerde de karşımıza çıkmaktadır (907.s).

Ergin, -t ekinin Türkçede eskiden beri görülen, eskiden örnekleri daha çok olup bugün birkaç kelimeye sınırlı kalmış olan, işlek olmayan bir ek fiilden isim yapma eki olduğunu belirtmiştir. Bu ekin bugünkü örnekleri arasında *yoğur-t* kelimesini de saymıştır (2007: 194-195).

Eren, *yoğurt* kelimesini *yuğur- t* şeklinde tahlil etmiştir. Bu -t ekinin süt ürünlerinde sıklıkla geçtiğine değinen Eren OT *suğut* “kesilmiş süttten yapılan peynir” (*suğ-* 'tan), *kurut* “kurutulmuş süt ürünü”, Kazakça *ırkıt* “ayran”, Kazakça *şubat* “deve süttünden yapılmış kımız”, E. Kıp. *çığıt* “peynir” gibi örneklere yer verir. Avrupa dillerine de geçen bu kelimenin Romence *urda* “yağı alınmış süttten yapılan peynir” biçimiyle ilişkilendirilmesini doğru bulmaz (1999: 455-456).

Nişanyan, *yoğurt* kelimesinin *yuğur-* fiilinden türemiş ET *yuğrut* “ayrışmış süt” kelimesinden geldiğini belirtir. *Yoğ-* fiilini de kök olarak işaret etmektedir (2003: 496). *Yorgan* da ET *yoğurkan* “yatak örtüsü” kelimesinden gelmektedir (497.s).

Gülensoy, *yoğurt* kelimesini **yu-ğ-* “yoğunlaştırmak” + *-(u)r-* “kalınlaştırmak” + *-(u)t* şeklinde çözümlenmiş ve son ekin Türkçede süt ürünlerine gelen ek olduğunu hatırlatmıştır (2011, C.2: 1152). *Yorgan* kelimesini ise *yap-* “kapamak, örtmek” fiiline bağlamış ve tahlilini **yap-* + *-(u)r-gan* şeklinde yapmıştır (C.2: 1163). *Yoğurt* kelimesini daha detaylı incelediği bir başka yazısında kelimenin *yo-* fiilinden *yo-g-ur-t* şeklinde geliştiğini belirtir ve çeşitli Türk lehçelerindeki şekillerini gösterir. Farklı dillere de geçmiş olan bu kelimenin bu dillerdeki şekillerini de verir. Yazısında “*yoğurt*’un en eski bir Türk adı olduğunu yabancılara tanıtmak” gerekliliğini de vurgulamıştır (1998).

Kaçalin, Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı adlı eserin “Açıklamalar” kısmında, metinde *yoğurt* şeklinde geçen bu kelimeyi “koyulaştırılmış, yoğunlaştırılmış, katılaştırılmış süt” olarak açıklamakta ve *yoğ+^ur-t* şeklinde çözümlenmektedir. Bazı ağızlarda görülen *göyürt* “yoğurt, koyu yoğurt” şeklini de ayrıca değerlendirmiştir. Bu şekil *yòg ~ göy* hece dönmesiyle açıklanabilir. Ancak daha detaylı incelendiğinde *koğ-^ur-ut* olarak değil de *koçu+r+ut* “katılaştırılmış, katık” biçiminde tahlil edilerek yeniden bir adlandırma olarak açıklanabilir. “Süt ve undan yapılan bir yemek” olan *goyultmaç* da *koğ-*

"*l-t-maç* olarak tahlil edilebilir. Kaçalin, bu yiyecekte katılaştırıcı mayanın yerinde un olduğunu da belirtmiştir. *Yuğurt* "ayran" şeklininse *yu-ğur-ut* "(kabın dibi yıkanarak) sulandırılmış" olarak anlaşılabilceğini ifade etmiştir (2017: 593-594).

MS'de *yorgan* kelimesinin ET *yoğurkan*'dan geldiği, kökünün belli olmadığı ifade edilirken (1363.s); *yoğurt* kelimesi *yuğur-* fiilinden gelen ET *yuğurt*'a bağlanmıştır. Ayrıca *yoğurt*'un Avrupa dillerinde de yaygın olarak kullanıldığı eklenmiştir (1360.s).

Yoğurt sözcüğü ağızlarda *yört*, *yoñgurt* (DS, C.6: 4300, 4826); *yorgan* ise *yogan* (C.6: 4287) şekillerinde de görülmektedir.

TS'de *yorgan* kelimesinin *yorğan* şeklinde yer almaktadır (250.s).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'ne göre bu dönemde *yoğurt* kelimesi *yoğurt*, *yoğurd* şekillerinde, *yorgan* ise *yoğurkan* şeklinde ve "üst elbise, giyim, örtü" anlamlarında kullanılmaktadır (Caferoğlu, 2011: 301, 302).

DLT'de *yorgan* kelimesi *yogurkan* "yorgan, örtü" şeklinde geçmektedir (371, 979.s). *Yoğurt* ise *yugrut* "mayalanmış süt, yoğurt" olarak yer almaktadır (985.s). *Yugrul-* "yoğrulmak", *yugruş-* "yoğurmada yardım etmek", *yugurt-* "yoğurtmak", *yugurguç* "erişte vb. hamurları açan oklava" ilgili diğer kelimelerdendir (985.s).

KB'de *yoğurt* kelimesi *yoğrut* şeklinde kullanılmıştır (1979: 549).

Dede Korkut Kitabı'nda *yoğurt* şeklinde kullanılmıştır (Ergin, 1997: 337).

Tulum'un sözlüğünde *yorgan* kelimesi "çadır-şeb; örtü, örtüş, keçe" olarak geçmekte, günlük konuşmada "çarşaf, perde" anlamlarında kullanıldığı belirtilmektedir (2011: 1907). Sözlükten anlaşıldığına göre *yoğurd* ve *yoğurt* imlası bir arada görülmektedir. Ayrıca *yoğurmağ* fiili de kullanılmaktadır (1901.s).

❖ *yorgan*

bk. yoğurt

❖ *yukarı*

bk. dışarı

Z

❖ *zeybek*

bk. efendi

❖ *zir*

bk. züğürt

❖ *zirdele*

bk. züğürt

❖ *zirle-*

bk. civa

❖ *zirzop*

bk. züğürt

❖ *zivana*

bk. züğürt

❖ *zifos*

bk. hotoz

❖ *zirzop*

bk. züğürt

❖ *zop*

bk. züğürt

❖ *züğürt*

İncelenen diğer kelimeler: sığınak, zır, zırdeli, zirzop, zıvana, zirzop, zop

DENY:

z ünsüzü Türkçe bir kelimenin başında bulunmaz. Diğer Türk lehçelerinin tanımadığı *züyürt* “yoksul” kelimesi yabancı (Ermenice) bir kökten olabilir.^[1] (2012: 44)

g > y değişmesi - (süreksiz, patlayıcı) - *g* ünsüzü bir ünlüden sonra bulunduğu zaman, daha çok (karşılığı olan sürekli) *y*'ye çevrilir. ... Bazı durumlarda *y* sesi, daha başka zayıf bir damaklılık gösteren bir damak (damaksıl °) ünsüze yaklaşır ... Bazen de büsbütün söylenişten düşer. ... Bu düşüş aynı iki ünlü arasında olursa bu iki ünlü yalnızca bir uzun ünlü hâlinde kaynaşmış olabilir: *yigirmi > yirmi, züğürt > zürt* (Kunos, *Orta Oyunu*, 12.s. ...) (2012: 47-48)

Boğuk ve çınlamalı başlangıç ünsüzleri

... Türkçede yabancı dillerden ödünçleme bazı adların ıslıklı harfle başlamalarıyla çınlamalılaştırıldığı bilinir. Bu ise Türkçede *z* ile başlayan kelime olmadığına göre ilk bakışta bayağı şaşırtıcı görülebilir. (2012: 65)

İyelik ekiyle yapılan ad kipleri

Bir ünlüyle biten adlar

Bitiş ünlüsü *u* olan adlar ...

Biricik istisna *su* kelimesidir.*

(2012: 162, 165-167)

*Not: Eski lehçelerde *şug, şub, şuv* gibi çeşitleriyle görülen bu maddenin bir çeşidi de *şuy* olacak. ... Lehçemizde *soy şop* biçimiyle kullanılan kelime. Bu *su* kelimemizin ikileme yoluyla kullanılan iki çeşidi olup *suy sup* yerindedir ve mecaz anlamıyla “nesil, zürriyet” demektir. (2012: 166-167)

Deny, *züğürt* kelimesini Türkçe kelimelerin başında /z/ bulunmaması bilgisinden hareketle kelimenin Ermenice olabileceğini öne sürmüştür ve *züğürt* kelimesinin *zürt* şeklinde uzun ünlülü olma sürecinden bahsetmiştir.

Elöve de uzun ünlü oluşumuna örnek olarak verdiği *züğürt* kelimesini Deny'nin bugün az sayıda türemiş kelimeye görülen eski yapım eklerinden biri kabul ettiği *-(I)t* eki örnekleri arasında saymıştır (Deny, 2012: 48, 527-528). Ayrıca Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen *saygır*- “tenha bir hâle yaklaşmak” ve *sayık*- “tenha kalmak” fiilleriyle ilişkilendirir. *Saygur*- fiilinden *say* (*s > z* değişimiyle *zay*) *gurt* “paradan yana seyrekleşmiş” biçimi ve ince şekli olarak belirttiği *s(z)eygürt* biçiminden gelmiş olabileceğini ifade etmiştir. Bu kelimenin kökeni ile ilgili diğer bir görüşü de “paraca söktürülmüş, sökülmiş” anlamıyla *sökürt* < *zögürt* değişimidir. *s > z* değişiminin görüldüğü Türkçe kelimelere başka örnekler de veren Elöve, *zir deli* ifadesindeki *zir* kelimesini, *soy sop* tabirinde de görülen *sop / zop* kelimesini, *zıvanadan çıkmak* deyiminde olduğu gibi mecaz anlamıyla daha çok kullandığımız *zıvana* kelimesini “hararet verme, hararetlenme, kızgınlık” anlam dairesinde yakın görmekte, hemen hemen yalnızca adlar meydana getirmekte kullanılan, sınırlı sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş *-Ik* eki yerini tutan *-I* ekine benzer *-e / -Ek* eki örnekleri arasına *zıvana* 'yı da eklemektedir (44, 65, 520.s).

KT'de *zıvana* “Tütün çubuğu imamesinin geçirildiği içi delik mil; makaranın merkezinden geçirilen ve ona müşabih mil; değirmen taşının ortasında kutup yerini tutan kazık; birbirine geçen edevata açılan delik” kelimesinin Farsça *zebâne* 'den geldiği ifade edilmiştir (2015: 1379). *Zir (zir)* maddesinde bu ifadenin abartma ve pekiştirme edatı olduğu, bazı sıfatların başına geldiği söylenilmiş ve *zirzop* “akılsız ve münasebetsiz adam” örneği verilmiştir (1378.s).

Eren, “iki ucu açık küçük boru” olarak tanımladığı *zıvana* kelimesinin Farsça *zuvâna*, *zabâna* 'dan Türkçeye geçtiğini savunur. Farsça *zabân* “dil” demektir, *-a* ekiyle yapılan bu türev dile benzer her şey için kullanılır (1999: 469).

Nişanyan, 17. yüzyılda *vav* harfiyle *zivâne / zuvâne* biçimlerinde yazılan kelimeyle *zıvana* 'yı birleştirmektedir. Bu kelimenin “alev dili; delice otu (ısırgan?); mürekkep dağılmasın diye üstüne bastırılan kumaş parçası” anlamlarında kullanıldığını belirtir ve son anlamının dil gibi yalamaktan gelmiş olabileceğini söyler. Aynı kelimenin 19. yüzyılda Ahmet Vefik Paşa tarafından *zubâne / zivâne* olarak verildiğini ve “değirmen taşının aks

mili”, “tütün çubuğuna ağızlık takımı geçirmeye yarayan delikli mil” olarak açıkladığını ve bu anlamların da terazi dilciğinden benzetme yoluyla oluşmuş olabileceğini belirtmiştir. Türkçede bu şekillerde görünen kelimenin Farsça *zebâne / zubâne*’den geldiğini, Farsçada “terazinin dilciği; kemer tokasının dili; alev dili” anlamında kullanıldığını ekler. *Zivanadan çıkmak* tabirini de 19. yüzyıl Türkçesindeki kullanımından hareketle “değirmen taşının aksından çıkmak” olarak açıklar (2016a: 65). Daha önce kelimenin Far. *zebân* “dil” ile ilişkisinin yakıştırma olmasını muhtemel bulduğu anlaşılmaktadır (2003: 503). Nişanyan’a göre *sığınak* kelimesi ise 1935 yılında *sığ-* kökünden türetilmiş YT kelimelerden biridir (2003: 405).

Gülensoy, sözlüğünde *sığınak* kelimesine yer vermiş ve DLT’de görülen *sığın-* fiilinden hareketle *sığ-in-* + *-(a)k* şeklinde çözümlenmiştir (2011, C.2: 765).

MS’de *züğürt* kelimesinin Ermenice olduğu yönündeki görüşten bahsedilmiş, Türkçeden Bulgarca ve Arapçaya da geçtiği belirtilmiştir (1394.s). *Zivana* kelimesinin Far. *zebâne > zubâne > zuvâne* “terâzi dilciği” değişimi ile *zivana* şeklini aldığı ifade edilmiştir (1388.s). *Zirdeli, zirçâhil* kelimelerinde görülen *zir* unsurunun “kuvvetlendirme benzer hecesi” olarak nitelendirildiği görülmektedir (1388.s). “Aklına eseni yapan (kimse), şımarık, delişmen” şeklinde tanımlanan *zirzop / zirzop* kelimesinde ise kökünün belli olmadığı ifade edilmiştir (1388.s). *Sığınak* kelimesi de *sığın-ak* şeklinde tahlil edilmiş, yeni türetilmiş bir kelime olduğu ifade edilmiştir (1099.s).

Türkçe Sözlük’te *zivana* kelimesinin Far. *zubâne’den* geldiği ifade edilmiştir (2657.s).

Demirci de *zivana* kelimesinin Farsçada dil anlamına gelen *zeban* kelimesinden geldiği görüşündedir. Çıktıntı, dişli, uç, dil, mil gibi dil ve dile benzeyen her şey için kullanılan bu kelimedenden hareketle *zivanadan çıkmak* deyimini “fiziki olarak bir dişliye geçirilerek işlev gören bir şeyin dişliden kurtulması yani kontrolün kaybolması” şeklinde açıklamıştır (2016: 69).

Çolak, Türkçedeki “fosil kelimeler” ile ilgili çalışmasında, çoğunlukla *zivanadan çık-*, *zivanadan çıkar-* ifadelerinde yer aldığını belirttiği *zivana* kelimesi ile ilgili maddede Türkçe Sözlük’te yer alan Farsçadan geldiği yönündeki görüşü aktarmıştır (2017: 194). *Soy sop* “soy ve sülale, nesil ve akraba” ifadesinde yer alan *sop* kelimesinin Ar. *sulb > sulp* “sırtın üst kısmından kuyruk sokumuna kadar uzanan arka kemiği, omurga; döl, nesil, zürriyet” kelimesinin fonolojik başkalaşmaya uğrayarak *sulb > sulp > sup > sop*

değişiminin görülmesi sonucu bu şekli aldığı kanaatindedir (100.s). Kullanım sıklığına göre sırasıyla *zır deli*, *zır cahil*, *zır cahilce*, *zır cahillik* kalıplaşmış ifadelerinde bulunan *zır* “büsbütün, tümünden” unsurunun da fosilleşmiş bir söz olduğunu, ağızlardaki *zingazık* (*zıkazık*, *zingazık*, *zırhazık*) “ağızına kadar dolu” kullanımından hareketle daha ayrıntılı bir köken bilimsel açıklama getirilebileceğini belirtmiştir (212.s).

Gemalmaz, Erzurum ağızlarından derlediği sözler arasında *zıp* “çabukluk ifade eden bir zarf”, *zır* “son; en sondaki; en alttaki”, *zırinci* “sonuncu” da yer almaktadır. Bunlardan *zır* kelimesinin Far. *zîr*’den geldiğini belirtmiştir (1995: 350).

Ağızlarda *zivana* kelimesi “değirmen bendine suyun çıktığı yer”, *zivanadan çıkmak* ise “öfkelenmek; uygunsuz davranmak, taşkınlık göstermek” anlamında kullanılır (DS, C.6: 4841). *Zir*, “çay tabağı” anlamındayken, *zır zop* ifadesi “gelin alayına eşlik eden delikanlılardan her biri”, “davranışlarıyla çevresindekileri tedirgin eden”, birleşik yazılarak kaydedilen *zırzop* ise “düdük çıkarma oyunu” anlamlarıyla yer almaktadır (C.6: 4841). *Zır* kelimesinin ağızlardaki “büsbütün, tümünden” anlamı *zır deli* sözlerdeki *zır* unsuru ile ilgilidir (C.6: 4378). *Zop* ise tek başına “alık; büyük külünk; tomruk” gibi anlamlarda kullanılmaktadır (C.6: 4396, 4843). *Sığınak* “av hayvanlarının sığındıkları sarp yerler, mağara”, “boz”, “değirmen taşı” anlamlarındadır (C.5: 3605).

3. SONUÇ

Bu tezde Türk dil bilgisi açısından büyük önem arz eden, Jean Deny'nin *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* ve *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)* kitapları köken bilgisi açısından taranmıştır. 500 ayrı kelimeyle ilgili bilgi, kitaplardaki ilgili kısımlardan aynen aktarılmıştır. Elde edilen veriler Türkçenin çeşitli köken bilgisi sözlükleri, konuyla ilgili yazılmış diğer bazı eserler, yayınlanmış tez ve makalelerdeki verilerle karşılaştırılmıştır. Bu sayede kelimelerin kökenleri ile ilgili koşt ve karşıt bazı görüşler bir araya getirilmiştir. Türkologların köken bilimsel çalışmaları yetersiz bulmaları, bu alanı Türkçenin hâlâ bakir olan alanlarından biri olarak kabul etmeleri, tez içinde çeşitli vesilelerle dile getirilmiştir. Bu çalışma da, köken bilimine yapılan küçük bir katkı niteliğindedir.

İncelenen kelimelerle alakalı veriler içeren kitap ve makalelerde Deny'nin görüşlerine atıflar yapıldığı görülmüştür. Bu atıflar bir veya birkaç kelimeyle sınırlı olduğundan Deny'nin her iki kitabının birden taranması ve çok sayıda kelimeyle ilgili kısımların derli toplu olarak sunulması daha sonraki araştırmalarda kolaylık sağlayacaktır.

Tezde yalnızca araştırmacıların görüşleri paylaşılmış, bu görüşlere herhangi bir yorum eklenmemiştir. İncelemeler farklı bazı görüşlerin bir araya getirilmesi amacıyla yapılmıştır.

Çalışma, konu ile ilgili görüş bildirmiş çok sayıda diğer Türk ve yabancı bilim adamının fikirleriyle zenginleştirilebilir. İncelenen kelimelerle alakalı farklı dillerde yazılmış pek çok kaynaktan veriler toplanılarak çalışma daha da tafsilatlı bir hâle getirilebilir. Ayrıca teze dâhil edilmemiş diğer bazı kelimeler de incelemeye tabi tutulabilir.

Çalışma süresince Deny'nin ilgili kitaplarında köken bilgisi dışında daha pek çok yönden detaylı incelemeler yapılabileceği görülmüştür. Odak noktasını kelimelerin oluşturduğu bu çalışma dışında yalnızca ekleri, eklerin kökenlerini, eklerle ilgili verilen diğer bilgileri de işlemek mümkündür. Bunun yanında ses bilgisi alanı da başlı başına bir çalışma konusu olmaya elverişlidir. Çünkü Deny, Türk dilinin sesleri ve ses olaylarına bol örnekle ve ayrıntılı olarak yer vermiştir.

Eser, halk kültürü açısından da oldukça zengindir. Dil bilgisi kuralları, ağız özellikleri vb. durumlar için verilmiş olan örneklerin atasözü ve deyimler; mani gibi halk şiiri ürünleri ve bunlar dışında halk arasında yaygın olan inanışlar, gelenek ve görenekler ile diğer bazı kültürel öğeler hakkında da önemli bir kaynak teşkil ettiği görülmektedir. Bu konulardan bazıları ile ilgili makaleler, bildiriler hazırlanmıştır. İlgili çalışmaların sayısı artırılabilir.

Sözlü edebiyat dışında yazılı edebiyat ile ilgili de önemli veriler içeren Deny'nin bu dil bilgisi çalışmasında, Karahan'ın da belirttiği gibi başlangıçtan 20. yüzyıla kadarki dönemi

kapsayan küçük bir edebiyat antolojisi oluşturabilecek sayıda örnekler bulunmaktadır (2011: 112-113).

Eser, bilhassa yazıldığı dönem bakımından, ağız çalışmaları için de bir kaynak olarak görülebilir. Eserin yazıldığı döneme kadar Türkiye Türkçesinin ağızlarıyla ilgili yapılmış olan diğer çalışmalardan da faydalanan Deny, bizzat bulunduğu Maraş'ın ve Anadolu'nun daha pek çok farklı bölgesinin ağız özelliklerini eserlerine taşımıştır. Bunlar da incelenmeye, üzerinde çalışmaya değer verilerdendir.

KELİMELER DİZİNİ

A

a!, e! (GTS)
abla (GTS)
ablak (GTS)
adamcıl (GTS)
adaş (GTS)
ağa (GTS)
ağaç (GTS)
ağıl (GTS)
ağla- (GTS)
ahi (GTS)
akçıl (GTS)
akşam (GTS)
al (GTS)
aldan- (GTS)
aldat- (GTS)
alev (GTS)
allak (DS)
allak bullak (GTS)
altmış (GTS)
an [o] (es.)
anaç (GTS)
anarı (DS)
ancak (GTS)
andak (DS)
apalak (GTS)
apar- (GTS)
ara- (GTS)
arış (GTS)
arşın (GTS)
artık (GTS)
asra (DS)
ast (GTS)
astar (GTS)
aşağı (GTS)
aşırı (GTS)
av (GTS)
avlu (GTS)
avrat (GTS)
ay- [ayılmak] (GTS)
ay- [söylemek] (GTS)
ayak (GTS)
ayı (GTS)
ayıl- (GTS)
ayıt- (DS)
aylak (GTS)
aynacı (GTS)

aynaş- (DS)

ayt- (DS)

B

Babür (ÖA)
bağ (GTS)
bağda- (GTS)
bağdala- (GTS)
bağdaş (GTS)
bağır- (GTS)
bağırtlak (GTS)
bağlık [çığlık](DS)
baklava (GTS)
bala (GTS)
baldız (GTS)
balıkçıl (GTS)
balıkçın (GTS)
balıklava (GTS)
başak (GTS)
başçıl (DS)
başka (GTS)
başkan (GTS)
baya (DS)
bayağı (GTS)
bayak (DS)
bayakı (DS)
be (GTS)
begüm (GTS)
belin (DS)
belki (GTS)
belkim (DS)
bencil (GTS)
beri (GTS)
berk (GTS)
berkiş- (DS)
berkit- (GTS)
beşik (GTS)
bey (GTS)
bıçak (GTS)
bıldır (GTS)
bıldırcın (GTS)
bırak- (GTS)
bile (GTS)
bilen (DS)
bir (GTS)
birle (TS)
birlen (es.)

bit- (GTS)
bitevi (GTS)
biteviye (GTS)
bitik (DS)
bitpazarı (GTS)
boğurtlak (DS)
boncuk (GTS)
bornoz (GTS)
bre (GTS)
buçuk (GTS)
bula (GTS)
bulgur (GTS)
bundak (TS)
buram buram (GTS)
burçak (GTS)
burun (DS)
buş- (TS)
bütün (GTS)

C

cadaloz (GTS)
cırla- (GTS)
cıva (GTS)
civelek (GTS)

Ç

çağ (GTS)
çağanoz (GTS)
çağultı (GTS)
çağır- (GTS)
çağla- (GTS)
çak (DS)
çalakalem (GTS)
çalakamçı (GTS)
çalakılıç (GTS)
çalakürek (GTS)
çalap (GTS)
çalçene (GTS)
çalka- (GTS)
çelebi (GTS)
Çemişkezek (ÖA)
çene (GTS)
çevik (GTS)
çevir- (GTS)
çevre (GTS)
çığır- (GTS)
çığlık (GTS)
çılgın (GTS)
çömük (es.)
çömüş (es.)

D

da / de (GTS)
dadan- (GTS)
dadı (GTS)
dağul- (GTS)
daha (GTS)
dahi (GTS)
dangalak (GTS)
danış- (GTS)
dansuk (DS)
darı (GTS)
darıl- (GTS)
darmadağın (GTS)
davar (GTS)
davran- (GTS)
dayı (GTS)
dazlak (GTS)
dede (GTS)
değ- (GTS)
değil (GTS)
değın (GTS)
değiş- (GTS)
dek (GTS)
demin (GTS)
demir (GTS)
demirçil (ÖA)
denge (GTS)
deniz (GTS)
denk (GTS)
denli (GTS)
depren (GTS)
depren- (GTS)
derebeyi (GTS)
dışarı (GTS)
dızlak (DS)
dirsek (GTS)
dizgin (GTS)
doğru (GTS)
doksan (GTS)
dokurcun (GTS)
dola- (GTS)
donakal- (GTS)
döv- (GTS)
dudak (GTS)
dudu (GTS)
duman (GTS)
Dumrul (ÖA)
duvak (GTS)
düğme (GTS)

düğün (GTS)

E

efe (GTS)
efendi (GTS)
ele- (GTS)
elli (GTS)
emdi (es.)
engin (GTS)
Ertuğrul (ÖA)
esirge- (GTS)
esre (GTS)
ev (GTS)
evet (GTS)
eyer (GTS)
eyit- (GTS)
eyrim (DS)
eyt- (TS)
ezber (GTS)

F

filiz (GTS)

G

gabak (DS)
gedik (GTS)
geniş (GTS)
gerdek (GTS)
gerge (DS)
gergef (GTS)
geri (GTS)
geveze (GTS)
gevşek (GTS)
gey / key (TS)
gez (DS)
gezek (DS)
gezik (DS)
gı / kı (DS)
gırtlak (GTS)
gibi (GTS)
giy- (GTS)
giz (GTS)
gizle- (GTS)
gizli (GTS)
gökçül (GTS)
gökşin (GTS)
gölge (GTS)
gömlük (GTS)
gön (GTS)
güneş (GTS)

gür (GTS)
gürbüz (GTS)
güre (GTS)
güreş (GTS)
güvercin (GTS)

H

haçan (DS)
halayık (GTS)
han (GTS)
hanca (DS)
handa (DS)
handan (DS)
hangi (GTS)
hanı (DS)
hanım (GTS)
hani (GTS)
hansi (DS)
hatun (GTS)
hayda (GTS)
hayda- (GTS)
hayde (DS)
haydi (GTS)
haydin (GTS)
hayır (GTS)
haykır- (GTS)
hep (GTS)
heyle (DS)
hurla- (GTS)
hotoz (GTS)
hu (GTS)

I

ır (GTS)
ırla- (GTS)
ıslık (GTS)
ışın (GTS)

İ

içeri (GTS)
için (GTS)
ikindi (GTS)
ile (GTS)
ilen (DS)
ileri (GTS)
imdi (GTS)
ipucu (GTS)
isot (GTS)
iste- (GTS)
iş (GTS)

işbu (GTS)
işmar (GTS)
işte (GTS)

K

kaçan (DS)
kadaş (DS)
kadın (GTS)
kaftan (GTS)
kalfa (GTS)
kalgay (es.)
kanca (TS)
kancaru (TS)
kancoluz / kanculaz / koncalıs (DS)
kanda (TS)
kandan (TS)
kangı (TS)
kanı (TS)
kap (GTS)
kapa- (GTS)
kapak (GTS)
kaparoz (GTS)
kaplumbağa (GTS)
kardeş (GTS)
karı (GTS)
karın (GTS)
karşı (GTS)
kartaloş (GTS)
kaş (GTS)
kaşıkçın (GTS)
katun (TS)
kav (GTS)
kavanoz (GTS)
kavga (GTS)
kavuk (GTS)
kayın (GTS)
kelli (GTS)
kepaze (GTS)
keşik (GTS)
keşişleme (GTS)
kez (GTS)
kezek (DS)
kezik (TS)
kırçıl (GTS)
kırk (GTS)
kışla (GTS)
kışlak (GTS)
kimerse (TS)
kimesne (TS)
kimse (GTS)

kimsene (TS)
koca (GTS)
kocakarı (GTS)
koç- (GTS)
koçak (GTS)
koğuş (GTS)
kokoz (GTS)
konur (GTS)
kovuk (GTS)
kömür (GTS)
köp (DS)
köprü (GTS)
kösem (DS)
kösemen (GTS)
kucak (GTS)
kumral (GTS)
kur (TS)
kurşun (GTS)
kuşluk (GTS)

L

laçın (GTS)
laçın (DS)
lakırtı (GTS)
lapa lapa (GTS)
lapçın (GTS)

M

ma (DS)
more / mori (Yok)
moruk (GTS)

N

na (DS)
nah (GTS)
nemerse (TS)
nesne (GTS)
neste (DS)

O

oğan (GTS)
orta (GTS)
ortancıl (DS)
otuz (GTS)
oyun (GTS)

Ö

öğle (GTS)
öğren- (GTS)
öğret- (GTS)

öğün (GTS)
öğür (GTS)
ölümcül (GTS)
öncül (GTS)
ötre (GTS)
ötürü (GTS)
özge (GTS)

P

palaz (GTS)
pale (Yok)
parça (GTS)
partal (GTS)
paşa (GTS)
pek (GTS)
pekiş- (GTS)
pekit- (GTS)
pekmez (GTS)
pılı pırtı (GTS)
pırtık (DS)
piliç (GTS)
piş- (GTS)
porsu- / pörsü- (GTS)
porsuk (GTS)
pus (GTS)
pus- (GTS)
pusu (GTS)

Ş

sak (GTS)
sakla- (GTS)
saklı (GTS)
salyangoz (GTS)
san- (GTS)
say- (GTS)
sayı (GTS)
sayın (GTS)
sayış (GTS)
seğmen (GTS)
seksen (GTS)
sığınak (GTS)
sıra (GTS)
sırık (GTS)
sırım (GTS)
sırt- (GTS)
suspus (GTS)
sünger (GTS)
süngü (GTS)
süyek (DS)

Ş

şırfıntı (GTS)
şırla- (GTS)
şimdi (GTS)
şimdik (DS)
şol (DS)
şundak (TS)

T

ta ki (GTS)
taka (GTS)
tamu (GTS)
tan (DS)
tandır (GTS)
tansık (GTS)
tarak (GTS)
tarla (GTS)
tasla- (GTS)
taslak (GTS)
tavır (GTS)
tavşan (GTS)
tavşancıl (GTS)
tek (DS)
tekin (GTS)
temmuz (GTS)
tencere (GTS)
teviye (DS)
teyze (GTS)
tıka- (GTS)
tıkaç (GTS)
tıpış tıpış (GTS)
toka (GTS)
toprak (GTS)
tuğ (GTS)
tuğra (GTS)
tuğrul (GTS)
tunç (GTS)
tundra (GTS)
tutuk (DS)
tuyuğ (GTS)
tuzla (GTS)
tuzlak (GTS)
tüken- (GTS)
tüket- (GTS)
tümen (GTS)

U

ucundan (DS, TS)
uçmak (GTS)
ugan / uğan (DS)

ulu (GTS)

Ü

üzengi (GTS)

V

var- (GTS)

Y

yahşi (GTS)

yahu (GTS)

yaka (GTS)

yakın (GTS)

yalabık (GTS)

yalap şalap (GTS)

yalapşap (GTS)

yalın [alev] (GTS)

yamalak (DS)

yaman (GTS)

yan (GTS)

yanak (GTS)

yapağı (GTS)

yapak (GTS)

yaprak (GTS)

yarık (DS)

yaşın (es.)

yavlak (DS)

yavuklu (GTS)

yavuz (GTS)

yaya (GTS)

yayla (GTS)

yaylak (GTS)

yaz- (GTS)

yazık (GTS)

yelloz (GTS)

yetmiş (GTS)

yılcıl (GTS)

yıldıra- (GTS)

yıldırım (GTS)

yıldız (GTS)

yırla- (GTS)

yirmi (GTS)

yoğurt (GTS)

yorgan (GTS)

yukarı (GTS)

Z

zeybek (GTS)

zır (DS)

zirdeli (GTS)

zırla- (GTS)

zirzop (DS)

zivana (GTS)

zifos (GTS)

zirzop (GTS)

zop (DS)

züğürt (GTS)

KAYNAKLAR

- Agar, M. E. (2000). Burçak Kelimesine Dair. *Türk Dili*, (587), 496-499.
- Akkuş, M. (2004). a / e Sesleme Edatının İşlevleri Üzerine Bir Araştırma. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 20 - 26 Eylül 2004*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 109-118.
- Alyılmaz, C. (2013). Türk Kültüründe Kaplumbağa. *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları. 141-164.
- Arat, R. R. (1951). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki - Atebetü'l-Hakayık*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III - İndeks*. K. Eraslan - O. F. Sertkaya - N. Yüce (Haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (1987). *Vekayi Babur'un Hâtıratı Gazi Zahirüddin Muhammed Babur* (İkinci baskı). C.1-2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arat, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I - Metin* (Beşinci Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2000). Derleme Sözlüğünde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler I. *Türkoloji Dergisi*, 13 (1), 67-97.
- Atalay, B. (2013). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk I-II* (Altıncı baskı - Birleştirilmiş birinci baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atılğan, H. (2018). Ayaş Aşireti ve Ayaşlılar / Ankara ve Ayaş'a Bağlı Bayram Köyü. *Erciyes*, (482), 31-35.
- Ayverdi, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İkinci baskı). İstanbul: Kubbealtı.
- Babur. (1979). *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C.2, s.180-187). İstanbul: MEB İslâm Ansiklopedisi.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri* (Sekizinci baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2009). "Kür" Kelimesi üzerine Yapı ve Anlam Bilgisi Yönünden Görüşler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), 171-182.
- Berbercan, M. T. (2014). Eski Türkçeden Yeni Türkçeye "Sa-" Fiili ve Türevleri. *International Journal of Language Academy*, Bahar 2 (1), 17-29.
- Buran, A. (1999). Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni. *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 207-214.
- Bey. (1979). *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C.2, s.579-581). İstanbul: MEB İslâm Ansiklopedisi.
- Caferoğlu, A. (1929). *Türkçede "daş" Lâhikası, Türk Halk Bilgisine Ait Tetkikler I*. İstanbul: İktisat Matbaası.

- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (İkinci baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (İlk baskı 1968).
- Cin, A. (2000). *Hayır* Kelimesi ve Türkçede Kullanılışı Üzerine. *Türk Dili*, (582), 39-49.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Çağatay, S. (1958). Kazan Lehçesinde *İndi*. *Jean Deny Armağanı - Mélanges Jean Deny*. J. Eckmann, A. S. Levend, M. Mansuroğlu (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 71-75.
- Çağatay, S. (1962). Türkçede Kadın İçin Kullanılan Sözcükler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* [1963], 13-49.
- Çağatay, S. (1978). *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Çelebi. (1993). *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C.3, s.369-370). İstanbul: MEB İslâm Ansiklopedisi.
- Çolak, G. (2017). *Türkçede Fosil Kelimeler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Çö, Han-u (최 한 우) (2000). *Korece - Türkçe - İngilizce Sözlük*. İstanbul: Doso Yayınevi.
- Daşdemir, M. (2007). “Ne Mene(m)” Neme Ne(m) Bir Sözdür? *Türk Dili*, (672), 846-856.
- Dayılar. (1993). *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C.3, s.501-502). İstanbul: MEB İslâm Ansiklopedisi.
- Demirci, K. (2016). *Oksford'un Oküzü - Kelimelerin Şaşırtıcı Kökenleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri - Osmanlı Lehçesi*. A. U. Elöve (Çev.). İstanbul: Maarif Vekâleti.
- Deny, J. (2000). *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları - Türkiye Türkçesi* (ikinci baskı). Oytun Şahin (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (Özgün baskı: Paris 1955).
- Deny, J. (2000). *Yeni Türkiye*. Sencer Kodolbaş (Çev.). İstanbul: Cumhuriyet. (Özgün baskı: 1933. Özgün adı: Petit manuel de la Turquie Nouvelle).
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi - Osmanlı Türkçesi*. Ahmet Benzer (Haz.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi (Özgün baskı: Paris 1921. Türkçe ilk baskı: 1941-1953).
- Devellioğlu, F. (2008). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Yirmi beşinci baskı). A. S. Güneçal (Haz.). Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dilâçar, A. (1954). “Grammaire de la Langue Turque” Tercümesi Münasebetiyle. *Türk Dili*, (32), 462-465.
- Dilâçar, A. (1971). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 83-145.

- Doğan, İ. (1999). Kuzey Kafkas Dillerinden Kabartaycada Türkçe Unsurlar ve Bazı Türkçe Alıntı Kelimelerin Etimoloji Denemesi. 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 311-330.
- Eckmann, J. (1958). Jean Deny'nin Eserleri. *Jean Deny Armağanı - Mélanges Jean Deny*. J. Eckmann, A. S. Levend, M. Mansuroğlu (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 7-18.
- Eckmann, J. (2003). *Çağatayca El Kitabı*. Günay Karaağaç (Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Efendi. (1993). *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C.4, s.132-133). İstanbul: MEB İslâm Ansiklopedisi.
- Eminoğlu, E. (2010). *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*. Sivas: Asitan Yayınevi. 188-190.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud – Dîvânu Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (Özgün baskı, Arapça, 1074/ 1077).
- Ercilasun, A.B (2008). La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekistirme Enklitiği” Teorisi. *Dil Araştırmaları*, (2) Bahar, 35-56.
- Ercilasun, A.B (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erdal, M. (1982). Early Turkish Names For the Muslim God, and the Title Çelebi. *Asian and African Studies*, (16), 407-416.
- Eren, H. (1960). *Anadolu Ağızlarında Rumca, İslâvca ve Arapça Kelimeler*. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 295-371.
- Eren, H. (1987). Keşişleme. *Türk Dili*, (424), 256-258.
- Eren, H. (1989). Yer Adlarımızın Dili. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1965 (İkinci baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eren, H. (1993)a. Ağabey ve Abla. *Türk Dili*, (498), 405-410.
- Eren, H. (1993)b. Balıklava. *Türk Dili - Türk Yurdu*, (500), 111-117.
- Eren, H. (1994)a. Tüm mü, Yoksa Bütün mü?, *Türk Dili*, (510), 403-408.
- Eren, H. (1994)b. Türk Dilinin *Etymologique* Sözlüğü. *Türk Dili*, (513), 179-198.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (İkinci baskı). Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Eren, H. (1999)a. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (Örnekler). *Türk Dili*, (569), 364-387.
- Eren, H. (1999)b. Şimşek. *Türk Dili*, (574), 835-843.
- Eren, H. (2003). Coğrafi Adların Etimolojik Sözlüğü. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 171-186.
- Erenoğlu, D. (2006). Dilde Örnekseyerek Türetme ve Türkçedeki Örnekleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6 (2), 311-315.

- Ergin, M. (1970). *Orhun Âbideleri*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı II İndeks - Gramer* (Üçüncü baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2004). *Dede Korkut Kitabı I* (Beşinci baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2007). *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Ergun, P. (2005). Altay Destanlarında ve Anadolu Türk Masallarında Tastarakay-Keloğlan, *Millî Folklor*, (68), 78-84.
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum İli Ağızları İnceleme - Metinler - Sözlük ve Dizinler III* (İkinci baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gencan, T. N (1979). *Dilbilgisi* (Dördüncü baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkut'un Kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Gülensoy, T. (1998). Türkçe Üzerine Notlar: "Yoğurt". *Türk Dili*, (554), 138-139.
- Gülensoy, T. (2004). Bir Etimolojik Sözlük Üzerine Notlar. *Türk Dili*, (627), 204-222.
- Gülensoy, T. (2007). Türkiye'de Etimolojik Sözlük ve Sözcük Etimolojisi Üzerine Yayımlanan Makalelere Dair Bir Bibliyografya Denemesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (2), 35-66.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II* (İkinci baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner, G. (2006). Türkiye'de Kelime Etimolojisi Üzerine Yayımlanan Makalelere Dair Bir Bibliyografya Denemesi. *Harvard University, Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları, Festschrift in Honor of Orhan Okay - II*, (30/II), 77-93.
- Gürsoy Naskali, E. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güzeldir, M. (2002). *Abuşka Lügati (Giriş - Metin - İndeks)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Hâce. (1993). *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C.5-1, s.20-24). İstanbul: MEB İslâm Ansiklopedisi.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Hamilton, J. R. (2011). *İyi Kötü Prens Öyküsü: Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Budacılığa İlişkin Uygurca El Yazması* (İkinci baskı). Vedat Köken (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler I-II* (Üçüncü baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- İnayet, A. (1999). Çincedeki Türkçe Kelimeler Üzerine. 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 561-567.
- İşgören, T. (2011). *Türkçenin Etimoloji Sözlükleri Üzerinde Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Kaçalin, M. S. (2017). *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaftan. (?). *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C.6, s.67-68). İstanbul: MEB İslâm Ansiklopedisi.
- Kanar, M. (2007). *Örnekleli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (İkinci baskı). İstanbul: Derin Yayınları.
- Karaağaç, G. (1993). Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri. *Buca Eğitim Fakültesi Yayın Organı - Eğitim Bilimleri Dergisi*, (3), 19-22.
- Karaağaç, G. (2000). Yine “Şimşek”-1. *Türk Dili*, (577), 43-50.
- Karabacak, E. (2004). Zaman İsimleri Üzerine. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 20 - 26 Eylül 2004*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1855-1946.
- Karahan, L. (1999). Yükleme (accusative) ve İlgi Hali Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler, 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 605-611.
- Karahan, L. (2011). Anadolu ve Rumeli Ağızlarının En Eski Kaynaklarından Biri: Gramer Kitapları. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(1), 35-40.
- Karahan, L. (2011). *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. E. Arıkoğlu, D. Ergönenç Akbaba (Haz.) Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2012)a. Ağız Verilerinin Etimoloji Çalışmalarına Katkısı: “söylesâne” Örneği. *Dil Araştırmaları*, (10), 9-15.
- Karahan, L. (2012)b. Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda “-n” Morfemi ile Ortaya Çıkan Varyatlaşma. *Türk-Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*. Bülent Gül (Ed.). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 219-236.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1966). *Türk Dili İçin I - Türk Basınında Çıkan Türk Dili ile İlgili Makaleler*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 149-153.
- Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han Dîvânı İnceleme -Metin - Dizin - Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karasoy, Y. (2003). Ahi Kelimesi ve Türk Kültüründe Ahilik. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (14), 1-23.
- Karasoy, Y. (2004). Türkçede -ma (-me) Ekinin Yeri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), 1-13.
- Karasoy, Y., Yavuz, O. (2004). Dede Korkut'ta ayıt- / eyit- ; eyit- / yit- / it- ve aşıt / işit Kelimeleri Üzerine, *Bilig*, (28) Kış. 101-115.

- Karasoy, Y. (2009). *Tutmacı - Eski Oğuz Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Kitabı Tabiatnâme*. Konya: Palet Yayınları.
- Karasoy, Y. (2012). *Prof. Dr. Yakup Karasoy - Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Üzerine Makaleler*. B. Direkçi, M. Gülmez (Haz.). Konya: Aybil Yayınları.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2012). Kırgız Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (İkinci baskı). A. B. Ercilasun (Ed.). Ankara: Akçağ Yayınları. 481-542.
- Kibar, O. (2005). *Türk Kültüründe Ad Verme - Kişi Adları Üzerine Bir Tasnif Denemesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Koçu, R. E. (1967). *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1997). Batı Dilleri ve Türk Dili Grameri Üzerindeki Etkileri, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* [2000], 49-54.
- Korkmaz, Z. (2005). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I-II* (İkinci baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Grammer Terimleri Sözlüğü* (Üçüncü baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* (Üçüncü baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2015). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köksal, H. (2007). Halk Etimolojisinde Yer Alan Bazı Kelimelerle İlgili Yakıştırmalar. *GAU Journal of Social and Applied Sciences*, 3(5), 25-35.
- Küçük, S. (2013). Eski Türkçede Kuş İsimleri. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8 (13), 1237-1246.
- Mansuroğlu, M. (1958). Türkolog ve İnsan Olarak Jean Deny. *Jean Deny Armağanı - Mélanges Jean Deny*. J. Eckmann, A. S. Levend, M. Mansuroğlu (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mutçalı, S. (2013). *Arapça - Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Nalbant, M. V. (2003). Evet Kelimesinin Kökeni Üzerine. A. Ata, M. Ölmez (Haz.). *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003 Mustafa Canpolat Armağanı*. Ankara. 109-117.
- Nalbant, M. V. (2004). Türkçe Enklitik Edatı “La”. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 20 - 26 Eylül 2004*. Ankara: Türk Dil kurumu Yayınları. 2157-2173.
- Nişanyan, S. (2003). *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü* (İkinci Basım). İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Nişanyan, S. (2016)a. *100 Güzel Kelime*. İstanbul: Ağaçkakan Yayınları.
- Nişanyan, S. (2016)b. *Kelimebaz*. İstanbul: Everest Yayınları.

- Onay, A. T. (2007). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü*. C. Kurnaz (Haz.). Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Ögel, B. (2003). *Türk Mitolojisi - Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar I. Cilt* (Dördüncü baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi - Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar II. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ölmez, M. (1997). Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2). *Türk Dilleri Araştırmaları*, (7), 175-186.
- Ölmez, M. (1998). Etimoloji Sözlükleri. *Kebikeç*, (6), 175-184.
- Özçam, Ç. (1997). Türkiye Türkçesi ile İlgili Gramer Çalışmaları -Bibliyografya Denemesi-. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (110), 121-163.
- Özerdim, A. N. (1954). *Türk Dili Üzerinde Araştırmalar- "Çömlek - Çölmek Gibi Sözcük Sorununun Çözümü"*. Ankara: Akın Matbaacılık.
- Özertural, Z. (2002). Eski Türkçe tu- "kapamak" Eylemi Üzerine, *Türkoloji Dergisi*, 15(1). 181-192.
- Özgür, C. (2009). Kıpçak Sahasına Ait Sözlük ve Kaynaklarda At ve Atçılıkla İlgili Terminoloji. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(4) Yaz, 891- 905.
- Özkan, E. (2014). *Dede Korkut Kitabı'nın Vatikan Nüshasının Tarihi ve Etimolojik Sözlüğü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Özkan, İ. (2011). Yapa Yapa Karlar Yağsa Yaza Kalmaz. *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Ankara: Türksoy Yayınları. 23-30.
- Özkan, İ. ve Özkan F. (2015). Dede Korkut Kitabındaki "Apul Apul" veya "Yap Yap Yürümek" Sözcüklerinin Kökeni Hakkında. *Türkmen Bilgesi Fikret Türkmen Armağanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 55-62.
- Özmen. M. (1995). Türkçede Değil Kelimesi ve Anlamları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (345). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özturan. H. A. (2014). *Maraş Merkez Ağzında Kullanılan Deyimler*. Kahramanmaraş: Noyamedya Kitaplığı.
- Öztürk, M., Örs, D. (2009). *Burhân-ı Katı - Mütercim Âsım Efendi* (İkinci baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (Özgün baskı İstanbul 1799- *Lugat-i Burhân-ı Katı*).
- Öztürk, R. (2006). Efendi Kelimesinden Hareketle Nasreddin Hoca'nın Kimliği Hakkında Görüşler, *VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*. Gaziantep.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II-III*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- Pekacar, Ç. (2012). Kumuk Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (İkinci baskı). A. B. Ercilasun (Ed.). Ankara: Akçağ Yayınları. 939-1008.
- Redhouse, J. W. (1890). *Turkish and English Lexicon* (Dördüncü baskı). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Rossi, E. (1954). Çelebi Kelimesi Hakkında Ebû's-Su'ûd'a Atfedilen Bir Fetva. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 11-44.
- Sertkaya, O. F. (1989). -an / -en Ekli Yeni şekiller ve örnekleri Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* [1994], 335-352.
- Sertkaya, O. F. (2008). Çince 大 *Tay* “Büyük” Kelimesi İle Yapılan *Damla, Dayı, Teyze* ve *Dede* Kelimeleri Üzerine. *Türk Dili*, (680), 150-159.
- Sertkaya, O. F. (2010). Bay, Bayan, Bayın ve Sayın Kelimeleri Üzerine. *Türk Dili*, (705), 195-203.
- Sertkaya, O. F. (2012). Etimoloji Nedir - Ne Değildir ve İsimden İsim Yapan +ay/ +ey Eki Üzerine, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19(1), 43-72.
- Stachowski, M. (2011). *Etimoloji*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Şahin, H. (2001). *Evet* ve *Hayır* Kelimeleri Üzerine. *Türk Dili*, (593), 528-535.
- Şenyapılı, Ö. (2003). *Her Sözcüğün Bir Öyküsü Var* (İkinci baskı). Ankara: METU Press.
- Şirin User, H. (2006). Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine. *Bilig*, Güz (39), 219-238.
- Şirin User, H. (2011). Runik Türk Yazıtları Çerçevesinde Katun ve Kunçuy, Mehmet Ölmez - Erhan Aydın - Peter Zieme - Mustafa S. Kaçalın (Yay.), *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu, Bildiriler*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 281-294.
- Tavkul, U. (2012). Karaçay - Malkar Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (İkinci baskı). A.B. Ercilasun (Ed.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tekcan, M. (2005). Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Diller ve Türk Lehçeleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı*, (27), 67-75.
- Tekin, Ş. (2015). *İştikakçının Köşesi: Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler* (İkinci baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tekin, T. (1960). “Amca” ve “Teyze” Kelimeleri Hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 283-294.
- Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları* (Üçüncü baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2013)a. *Makaleler I Altayistik*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2013)b. *Makaleler 2 Tarihî Türk Yazı Dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Tekin, T. (2013)c. *Makaleler 3 Çağdaş Türk Dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, A. (1958). *Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch*. . Jean Deny Armağanı - *Mélanges Jean Deny*. J. Eckmann, A. S. Levend, M. Mansuroğlu (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 255-333.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Birinci Cilt A-E. (Sprachgeschichtliches und etimologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen, Erster Band A-E). İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Tietze, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, İkinci Cilt F-J. (Sprachgeschichtliches und etimologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen, Erster Band F-J). İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Tokan, Ö. (2016). XI. Asırda Selçuklular'da Tuğra. *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*, 3(1), 2-20.
- Toker, M. (2013). Köktürkçede Yön Bildiren Kelimeler ve Bunların Okunuşuna Farklı Bir Bakış, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (34), 1-10.
- Torun, Y. (2012). Türkiye Türkçesi ve Balkan Ağızlarında “Kaçan” Soru Sözcüğü, *Diyalektoloji* (5) Kış, 47-53.
- Tuğra. (1988). *İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 12/2, s.5-6). İstanbul: MEB İslâm Ansiklopedisi.
- Tuğrul Bey. (1988). *İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 12/2, s.25). İstanbul: MEB İslâm Ansiklopedisi.
- Tulum, M. (2011). *XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuna, O. N. (1997). *Sümer ve Türk Dillerinin Târihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuncal, A. (2009). *Türkiye'de Türk Dili İçin Yapılan Etimoloji Çalışmaları Bibliyografyası*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Türk Dil Kurumu (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Cem Dilçin (Düz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe Sözlük* (On birinci baskı). Şükrü Hâluk Akalın [ve başk.] (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I – VI*. (Üçüncü baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk, V. (2006). Türkçede Ö-, Ög, Ögür, Ögren-, Öğret- Kelimeleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları*. Bahar (4).
- Üstüner, A. (2000). Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin Türkiye Türkçesi Ağzılarında Kullanılışı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (1), 189-206.

- Üstüner, A. (2013). ok / ök Enklitiğinin Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kalıntıları. *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları. 839-849.
- Yakın, A. (1997). Etimoloji Sözlükleri. *Türk Dili*, (542), 140-150.
- Yalman (Yalgın) (2000). *Cenup'ta Türkmen Oymakları I* (Üçüncü baskı). Sabahat Emir (Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Yavuzarslan, P. (1993). Anadolu Ağızlarında *ha (*ka) Zamirinin Türevleri. *Türkoloji Dergisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. 309-320.
- Yavuzarslan, P. (2011). Türk Dilinin Tarihî Kaynaklarında Yaz ve Yay Sözcüklerinin Semantik Analizi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2009/2*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 113-133.
- Yavuzarslan, P. (2015). *Kamus-ı Türkî Şemseddin Sami* (İkinci baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Özgün baskı 1901).
- Yazıcı Ersoy, H. (2011). Başkurt Türkçesinde -sX ve -hAnA Kiplik İşaretleyicileri. *Dil Araştırmaları*, Bahar (8), 51-76.
- Yazıcı Ersoy, H. (2012). Başkurt Türkçesinde “Kadın” ile İlgili Söz Varlığı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (31), 55-82.
- Yazıcı Ersoy, H. (2012). Yeni Uygur Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (İkinci baskı). A. B. Ercilasun (Ed.). Ankara: Akçağ Yayınları. 355-427.
- Yeniaras, O. (2012). *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yılmaz, E. (2007). Kökenbilim Sözlüğü ve Türkçenin Kökenbilim Sözlükleri. *Mustafa İsen Armağanı*. Ankara: Grafiker Yayınları. 619-630.
- Yörük, S. (2011). Çelebi Unvanı Hakkında Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(18) Yaz, 290-297.
- Zieme, P. (2013). Eski Türkçe “Eş / Hanım” Kelimesi Üzerine Bazı Açıklamalar. Aybüke Betül Yılmaz (Çev.). *Türkbilig*, (25), 129-133.
- Zülfikar, H. (1988). Kadın, Hanım ve Benzeri Adlar Üzerine, *Türk Dili*, (434), 96-101.

İnternet Kaynakları

- Collins Dictionary, İngilizce - İngilizce Sözlük, *dey* maddesi, URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/dey> Erişim: 06.10.2017 - 10.30.
- Collins Dictionary, İngilizce - İngilizce Sözlük, *pasha* maddesi, URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/pasha> Erişim: 06.10.2017 - 11.05.

- Collins Dictionary, İngilizce - İngilizce Sözlük, *tundra* maddesi, URL:
<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/tundra> Erişim: 17.10.2017 - 08.18.
- dictionary.com, İngilizce - İngilizce Sözlük, *dey* maddesi, URL:
<http://www.dictionary.com/browse/dey?s=t> Erişim: 06.10.2017 - 10.30.
- dictionary.com, İngilizce - İngilizce Sözlük, *pasha* maddesi, URL:
<http://www.dictionary.com/browse/pasha?s=t> Erişim: 06.10.2017 - 11.05.
- dictionary.com, İngilizce-İngilizce Sözlük, *tundra* maddesi, URL:
<http://www.dictionary.com/browse/tundra> Erişim: 17.10.2017 - 08.18.
- TDK, Çevrim İçi Tarih Terimleri Sözlüğü, *dayı* maddesi, URL:
http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59d743ad1ac873.23766546 Erişim: 06.10.2017 - 10.41.
- TDK, Çevrim içi Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü, URL:
http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=ko%C3%A7mak Erişim: 03.11.2017 - 14.21.
- Tureng İngilizce - Türkçe Sözlük, *dey* maddesi, URL:
<http://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/dey> Erişim: 06.10.2017 - 10.31.
- Tureng İngilizce - Türkçe Sözlük, *pasha* maddesi, URL:
<http://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/pasha> Erişim: 06.10.2017 - 11.08.
- What Does That Mean?, İngilizce - İngilizce Sözlük, *dey* maddesi, URL:
<http://www.whatdoesthatmean.com/dictionary/D/dey.html> Erişim: 06.10.2017 - 10.31.
- What Does That Mean? İngilizce - İngilizce Sözlük, *pasha* maddesi, URL:
<http://www.whatdoesthatmean.com/dictionary/P/pasha.html> Erişim: 06.10.2017 - 11.10.
- What Does That Mean? İngilizce - İngilizce Sözlük, *tundra* maddesi, URL:
<http://www.whatdoesthatmean.com/dictionary/T/tundra.html> Erişim: 17.10.2017 - 08.25.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Çokaktaş Uysal, Arzu
 Uyuğu : T.C.
 Doğum tarihi ve yeri : 10.07.1990 - Seyhan
 Medeni hâli : Evli
 Telefon : 505 367 83 67
 Faks : 472 215 11 82
 e-posta : arzu2414@gmail.com

Eğitim

<i>Derece</i>	<i>Eğitim Birimi</i>	<i>Mezuniyet Tarihi</i>
Yüksek lisans	Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı	-
Ön lisans	Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Kore Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı	30.03.2016
Birleştirilmiş lisans artı tezsiz yüksek lisans	Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı	04.07.2013
Lise	Ankara - Ümitköy Anadolu Lisesi	13.06.2008

İş Deneyimi

<i>Yıl</i>	<i>Yer</i>	<i>Görev</i>
2015- devam ediyor	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi	Araştırma Görevlisi

Yabancı Dil

İngilizce, Korece, Almanca

Yayınlar

II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, “Jean Deny’de Kadınlar İçin Kullanılan Bazı Sözcükler”, sözlü bildiri, 12-14 Ekim 2016, Ağrı / Türkiye.

Uluslararası Kültür ve Bilim Kongresi, “Ertuğrul, Tuğrul, Dumrul ve Konur Adları Üzerine”, sözlü bildiri, 3-5 Mayıs 2018, Ankara / Türkiye.

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

